

PEUCE

serie nouă

VII

studii și cercetări de istorie și arheologie

2009

P E U C E

SERIE NOUĂ

VII (XX)

2009

2009

INSTITUTUL DE CERCETĂRI ECO-MUZEALE
Muzeul de Istorie și Arheologie

PEUCE

SERIE NOUĂ

VII

STUDII ȘI CERCETĂRI
DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

TULCEA ♦ 2009

Colectivul de redacție:

Academician Dan BERINDEI, vicepreședinte al Academiei Române
Academician Ștefan ȘTEFĂNESCU
Academician Răzvan THEODORESCU
Prof. univ. dr. Alexandru AVRAM, Université du Maine, Le Mans, Franța
Prof. univ. dr. Moshe FISCHER, Tel Aviv University, Israel
Prof. univ. dr. Alexandru BARNEA, Facultatea de Istorie, Universitatea București
Prof. univ. dr. Ioan OPRIȘ, Muzeul Național de Istorie a României București
Dr. Florin Topoleanu, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea

Redactori responsabili de volum: Dr. Cristian MICU, Sorin Cristian AILINCĂI, Florian MIHAIL
Secretar redacție și tehnoeditare: Camelia KAIM
Desenele pentru lucrările specialiștilor din ICEM Tulcea: Camelia GEANBAI
Consultanți: Michel MAILLE (limba franceză); Cristina AILINCĂI (limba engleză)
Președinte comisie editorială: Dr. Florin TOPOLEANU

Correspondența, schimburile de carte și comenzile se vor trimite la:
La correspondance, les échanges et toutes commandes seront envoyés au:
The correspondence, the book exchange and the orders could be sent to:

INSTITUTUL DE CERCETĂRI ECO-MUZEALE
Str. 14 Noiembrie, nr. 1 bis
820009, Tulcea
România
peuce@icemtl.ro

Autorilor le revine întreaga responsabilitate pentru
conținutul științific al lucrărilor publicate în prezentul volum

ISSN: 0258-8102

Editat de I.C.E.M. Tulcea

Cuprins

Studii, comunicări și note

Cristian MICU, Florian MIHAIL, Laurent CAROZZA, Mihai FLOREA

Câteva observații asupra unor situri eneolitice din zona de nord a Dobrogei 9
Few Observations on Several Eneolithic Sites from Northern Dobrudja

Sorin Cristian AILINCĂI

A New Bronze Age Axe Discovered in Northern Dobrudja 49

Elena RENȚA

Un mormânt de înmormântare descoperit la Platonești–Valea Babii, jud. Ialomița
(sec. V-IV a. Chr.) 57
An Inhumation Grave Discovered at Platonești–Valea Babii, Ialomița County
(5th-4th centuries B.C.)

Decebal NEDU

Rome and Tarentum in Apulia, 326-320 B.C. 63

Octavian BOUNEGRU

Die Keramischen Werkstätte von Pergamon. Die Planimetrie 73

Mihaela Denisia LIUȘNEA

Aspecte juridice privind navigația în perioada Principatului 97
Legal Aspects Regarding Navigation in the Early Roman Empire

Gavrilă SIMION

O nouă necropolă tumulară romană pe Valea Celicului 111
Une nouvelle nécropole tumulaire romaine sur la vallée de Celic

George NUȚU

Cercetări arheologice la limita de sud-vest a orașului Babadag (*vicus Novus?*) 123
*Archaeological Investigations at Babadag's Southwestern End (*vicus Novus?*)*

George NUȚU, Sever Petru BOȚAN

Roman Board Game Pieces in Northern Dobrudja 145

Maria Corina NICOLAE, Eugen S. TEODOR

New Considerations Regarding the Polovragi Tablet 157

Dan ELEFTERESCU, Done ȘERBĂNESCU Pieșe de epocă romană aflate în colecțiile Muzeului Civilizației Gumelnița Oltenița <i>Roman Period Artefacts in the Collections of the Gumelnița Civilization Museum, Oltenița</i>	171
Victor H. BAUMANN Producerea ceramicii locale la Gurile Dunării în secolele I-IV p.Chr. <i>La production de céramique locale au Bouches de Danube dans les I^e-IVe siècle ap. J.-C.</i>	193
Victor H. BAUMANN Lucernele de la Noviodunum <i>The Lamps from Noviodunum</i>	217
Snežana ČERNAČ-RATKOVIĆ Roman Pottery Kilns in Modern Serbia	311
Cristina PARASCHIV-TALMAȚHI Câteva date privind două fibule zoomorfe descoperite în Dobrogea <i>A Few Data on Two Zoomorphic Fibulae Discovered in Dobrudja</i>	323
Philippe CHARLIER, Georgică COSTEA, Alexandre BARALIS Étude anthropologique et paléopathologique d'un sujet d'Aegyssus (III ^{ème} – IV ^{ème} s. ap. J.-C., Roumanie)	337
Florin TOPOLEANU, Eugen S. TEODOR Hand-Made Pottery from Halmyris and its Cultural Context	347
Aurel VÎLCU Monede bizantine de aur descoperite în Dobrogea <i>Monnaies Byzantines en or découvertes en Dobroudja</i>	361
Luminița Maria ANDREICA Analiza antropologică a șase morminte medievale, descoperite la Tauț, punctul „La Cetate”, campania 2006 (jud. Arad) <i>Anthropologic Analysis of Six Medieval Tombs Discovered in Taut, "La Cetate" – 2006 Campaign (Arad County)</i>	379
Vasile MĂRCULEȚ Considerații asupra implicării Dobrogei și Țării Românești în relațiile internaționale din spațiul mediteranean-pontic din deceniul opt al secolului al XIV-lea <i>Appreciations Regarding the Implication of Dobroudja and Wallachia in the Diplomatic Relations in the Mediterranean-Pontic Region of the Eighth Decennium of the 14th Century</i>	393
Aurel STĂNICĂ Golden Horde Pottery Discovered at Isaccea, Tulcea County	411
Paraschiva Victoria BATARIUC, Niculina DINU Islamic Water Filter Jug Found in the Romstorfer Collection in Suceava	421

Natalia MIDVICH

A Few Considerations on the Jews in Dobrudja Province During the Ottoman Rule 425

Lăcrămioara MANEA

Contribuții la bibliografia românească veche. O tipăritură a lui Evghenie Vulgaris 433
Contributions a l'ancienne roumaine bibliographie. Une imprime d'Evghenie Vulgaris

Recenzii și note bibliografice

Paul Freedman (coord.), *Istoria gustului*, București, 2008 (Olivia SENCIUC) 445

Elena Rența, *Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomița*, Târgoviște, 2008 (Gavrilă SIMION) 448

Tudor Soroceanu, *Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien = Vasele de metal preșcitate de pe actualul teritoriu al României*, Bistrița / Cluj-Napoca, 2008 (Sorin Cristian AILINCĂI) 451

Costin Miron, *Noi considerații despre mormântul pictat de la Tomis*, Peuce, S.N. 6, 2008, 283-296 (Nelu ZUGRAVU) 451

Abrevieri 458

Publicațiile Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea 461

Condiții de redactare a lucrărilor pentru revista PEUCE 464

CÂTEVA OBSERVAȚII ASUPRA UNOR SITURI ENEOLITICE DIN ZONA DE NORD A DOBROGEI

Cristian Micu, Florian Mihail, Laurent Carozza, Mihai Florea

Abstract: Since 2009, Tulcea Institute for Eco-Museum Research and UMR 5602 Géographie de l'Environnement – Toulouse (France) have coordinated the project *Société et environnement durant le Néolithique et les âges des Métaux dans le delta du Danube (Roumanie). Teritoire des Hommes – Territoire de l'Eau*. Considering the Danube's important role in the development of prehistoric communities in northern Dobrudja, this project intends to study the cultural phenomena in this area in relation to the river's paleogeographic evolution. First, our focus is to make a repertoire of the sites in Northern Dobrudja, situated in the Danube's vicinity, outlining the area where future research will be developed. In this context, this study intends to discuss several interpretations formulated in time regarding certain Eneolithic sites situated on a segment between Văcăreni and Lunca, Tulcea County.

Key words: Northern Dobrudja, Eneolithic, Gumelnita culture

Cuvinte cheie: nordul Dobrogei, Eneolitic, cultura Gumelnița

Începând cu anul 2009, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea și UMR 5602 Géographie de l'Environnement – Toulouse (Franța) coordonează proiectul *Société et environnement durant le Néolithique et les âges des Métaux dans le delta du Danube (Roumanie). Teritoire des Hommes – Territoire de l'Eau*. Luând în considerare rolul important al Dunării în dezvoltarea comunităților preistorice din zona de nord a Dobrogei, acest proiect își propune să studieze fenomenele culturale din spațiul menționat în raport cu evoluția paleogeografică a fluviului. Într-o primă fază, se dorește realizarea unui repertoriu al siturilor din zona de nord a Dobrogei, aflate în apropierea Dunării, ce conturează spațiul în care se vor dezvolta viitoarele cercetări. În acest context, prezentul studiu își propune să pună în discuție o serie de interpretări făcute de-a lungul timpului în legătură cu unele situri eneolitice aflate pe un segment cuprins între localitățile Văcăreni și Lunca din județul Tulcea (Pl. I).

Descoperirile de la Văcăreni

O primă discuție va fi făcută asupra unei descoperiri realizate la Văcăreni, pe Dealul Chitlăului (denumire alternativă Dealul Chitlău). Din acest punct, în depozitul Muzeului de Istorie și Arheologie din Tulcea se regăsește o singură piesă, din silex (Pl. III/1). Pe suprafața sa nu au putut fi observate alterări naturale sau alte intervenții, materia primă utilizată fiind un silex maroniu-deschis. Suportul a fost debitat, bulbul este vizibil și proeminent, talonul neted iar nervurile bine individualizate. Pe extremitatea proximală a putut fi observată desprinderea unor așchii, cel mai probabil ca urmare a impactului produs în momentul debitării. Ambele margini și extremitatea distală prezintă rețușe. Acestea au o poziționare directă, localizarea pe întreaga suprafață, repartiție totală, dispunerea rectilinie pe margini și convexă pe extremitatea distală, întinderea lungă pe marginea dreaptă, revărsată pe cea stângă și scurtă pe extremitatea distală, înclinarea semi-abruptă pe margini și abruptă pe extremitatea distală și morfologie scalariformă. Unealta se încadrează în tipul gratoarelor pe lamă. Dimensiuni: L. – 5,9 cm; l.max. – 2,5 cm; Gr. – 0,6 cm.

Prin caracteristicile sale piesa aparține epocii neo-eneolitice.

Pe teritoriul comunei Văcăreni sunt cunoscute câteva descoperiri atribuite perioadei eneolitice, mai precis culturii Gumelnița. Prima dintre acestea a fost menționată de Gh. Ștefan într-un raport asupra descoperirilor realizate de colectivul șantierului Dinogetia¹. Este vorba de un vas găsit întâmplător în via unui localnic, în apropierea drumului dintre Văcăreni și Garvăn. Cea de-a doua descoperire a fost făcută de E. Comșa în timpul unei periegeze realizate în zona de nord a Dobrogei. Cercetătorul amintit menționa în raportul său² existența unei așezări gumelnițene în punctul *La Vărărie*, aflat la gura Văii Nevestelnița. Luând în considerare realitățile arheologice din întreaga zonă de nord a Dobrogei la nivelul epocii neo-eneolitice, descoperirile înregistrate pe teritoriul comunei Văcăreni și caracteristicile gratoarului de pe Dealul Chitlău, nu excludem posibilitatea ca această ultimă piesă să aparțină culturii Gumelnița. O viitoare cercetare de suprafață trebuie să stabilească dacă această descoperire este una izolată sau semnaleză, alături de alte materiale, o locuire preistorică³.

Descoperirile de la Luncavița

Inițierea programului de cercetări de la Luncavița, în anul 1998, a avut în vedere studierea unei microzone, cu limite și caracteristici bine precizate. Alături de *tell*-ul din punctul *Cetățuia* au fost identificate de-a lungul timpului și alte așezări sau puncte de locuire atribuite culturii Gumelnița. În acest articol vom prezenta câteva observații asupra realităților arheologice din punctele *La Cioara* și *Mocuța*.

Primul din punctele menționate se află în partea de NE a localității. Situl arheologic este amplasat pe o terasă joasă, bine individualizată între fosta zonă de bălți a Dunării, la N și valea pârâului Luncavița, la E (Pl. II). Materialele eneolitice au fost descoperite într-o zonă locuită, în care intervenția factorului antropic a condus la afectarea gravă a stratului arheologic.

În 1975, El. Lăzurcă a inițiat în acest loc, printr-un mic sondaj, seria săpăturilor de salvare în așezările aparținând culturii Gumelnița de pe teritoriul județului Tulcea⁴. Din păcate, cu acest prilej, nu au putut fi luate în considerare decât observațiile făcute pe o mică porțiune din suprafața cercetată⁵, cea mai mare parte din zona sondată fiind inclusă în spațiul afectat de ploile din anii 1970 și 1972 (care au distrus, se pare, o parte importantă a așezării). Deși a fost identificat un strat cultural având o grosime de 1,55 m, nu s-a individualizat nici un complex arheologic cu materiale aparținând culturii Gumelnița. Autoarea cercetării a remarcat bogăția materialului ceramic adunat, care ar fi oferit în opinia sa date noi privind prezența comunităților culturii Gumelnița în nordul Dobrogei, insuficiente însă pentru a se putea spune cu certitudine că locuirea din punctul amintit ar fi dăinuit de-a lungul întregii evoluții a culturii.

Aceeași cercetătoare a publicat o notă asupra unui vas zoomorf, descoperit întâmplător în același loc, în anul 1970⁶. Într-un studiu consacrat uneltelor și armelor litice din colecțiile

¹ Ștefan 1944, 78.

² Comșa 1953, 752.

³ În *Lista Monumentelor Istorice. Județul Tulcea din anul 2006*, la poziția 451 este menționată, de altfel, o așezare neolitică pe Dealul Chitlăului.

⁴ Lăzurcă 1975; Lăzurcă 1977.

⁵ Dimensiunile secțiunii trasate de El. Lăzurcă au fost de 17 × 1,50 m. Potrivit afirmațiilor cercetătoarei doar pe 5 m din lungimea totală s-a putut realiza o „cercetare riguroasă”. Menționăm că cea mai mare parte a informațiilor legate de această săpătură au fost preluate dintr-un manuscris, redactat de El. Lăzurcă, aflat în prezent în colecția Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea.

⁶ Lăzurcă 1977.

Muzeului de Istorie și Arheologie din Tulcea, apărut ulterior⁷, au fost analizate micro- și microscopic (observații asupra structurii, texturii și compoziției mineralogice a rocilor) un topor și o cute înregistrate în punctul *La Cioara*, ambele atribuite culturii Gumelnița. Materialele arheologice au fost amintite și în cadrul unei lucrări de sinteză asupra epocii neololitice în Dobrogea⁸.

Atenția noastră va fi îndreptată asupra materialului arheologic descoperit în așezare, aflat în prezent în depozitul Institutului de Cercetări Eco-Muzeale din Tulcea. Credem că acest demers este necesar în condițiile în care, în literatura de specialitate, se regăsesc doar câteva vagi informații privind obiectivul arheologic avut în vedere.

Materialul litic

Așa cum am menționat anterior, în cadrul cercetărilor din anul 1975 au fost înregistrate două piese litice. Prima dintre acestea reprezintă un fragment de topor-ciocan (Pl. III/2) din bazalt hidrotermalizat. Un topor asemănător a fost descoperit în ultimul nivel de locuire de pe așezarea-*tell* de la Luncavița, punctul *Cetățuia*, încadrat în faza Gumelnița A2. Cea de a doua piesă (Pl. III/3), de formă plată, cu unul din capete arcuit, prezintă urme evidente de frecare pe una din părți. Este surprinzătoare, la prima vedere, lipsa pieselor din silex printre materialele înregistrate în punctul *La Cioara*.

Ceramica

Remarcăm înainte de toate gradul avansat de fragmentare al materialului ceramic avut la dispoziție. Luând în considerare caracteristicile acestuia (atenția acordată prelucrării pastei, calitatea materiei prime folosite, tipul de degresant, tratamentul aplicat suprafețelor, tehnici de decorare, tipuri de ardere) am putut stabili următoarele categorii ceramice:

A. Includem în acest context vasele lucrate dintr-o pastă de calitate inferioară, având drept degresanți cioburi fin pisate, nisip și pietricele. Pereții au fost acoperiți cu un strat relativ gros de lut, în majoritatea cazurilor netezit cu atenție (sunt situații în care suprafețele vaselor au fost lustruite sau netezite neglijent). Arderea, de cele mai multe ori incompletă, s-a desfășurat atât în mediu reducător (de cele mai multe ori), cât și în cel oxidant.

F o r m e

I. Străchini tronconice. Se pot identifica două variante:

a. cu buza rotunjită, corp tronconic, fund probabil drept (Pl. IV/1). Pe suprafața exterioară a fost aplicată o tortiță verticală. Forma poate fi regăsită în așezări și niveluri atribuite fazei Gumelnița A1, la Tangăru⁹, Izvoare¹⁰, Ovčarovo¹¹ sau aspectului cultural Stoicani-Aldeni, la Stoicani¹²;

b. cea de-a doua variantă este reprezentată de vase cu buza îngroșată în interior. De regulă, pe peretele vasului a fost aplicată o tortiță, perforată orizontal (Pl. IV/2-4). Forma este frecvent întâlnită în ariile culturii Gumelnița și aspectului cultural Stoicani-Aldeni¹³.

⁷ Lăzurcă 1984.

⁸ Hașotti, Lăzurcă 1989, 45.

⁹ Berciu 1961, fig. 214/3.

¹⁰ Comșa 1999-2000, 110, fig. 11. Așezarea de la Izvoare a fost atribuită de E. Comșa (1999-2000, 114) etapei a doua a fazei de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița.

¹¹ Todorova *et alii* 1983, pl. 63/17.

¹² Petrescu-Dîmbovița 1953, fig. 16/21.

¹³ Petrescu-Dîmbovița 1953, fig. 35/8, 38/5.

II. Străchini bitronconice. Au fost identificate trei variante:

a. cu buza rotunjită, îngroșată, arcuire accentuată a peretelui exterior în zona superioară a vasului, umăr proeminent, rotunjit. Profilul peretelui exterior este rectiliniu în zona inferioară (Pl. V/1). Limitele superioară și inferioară ale umărului au fost marcate de câte o linie incizată, dispusă orizontal. Cele mai apropiate analogii se regăsesc în așezarea de la Panduru, atribuită fazei Gumelnița A1¹⁴. Forma poate fi însă regăsită la Medgidia¹⁵, Ovčarovo¹⁶, în niveluri de locuire aparținând aceleași faze, și la Stoicani¹⁷, în nivel Stoicani-Aldeni;

b. cu buza rotunjită, ușor subțiată în raport cu restul corpului, arcuire moderată a peretelui exterior în zona superioară a vasului, umăr proeminent, rotunjit. Profilul peretelui exterior, în zona inferioară, este rectiliniu (Pl. V/2). Exemplarul avut la dispoziție nu a fost decorat. Cele mai apropiate analogii se regăsesc în așezarea de la Trestenic¹⁸, într-un nivel Gumelnița A1;

c. variantă cu buză asemănătoare, umăr ascuțit, profilul peretelui exterior în zona inferioară a vasului rectiliniu (Pl. V/3). Pe umăr se regăsește o mică aplicație plastică. Și pentru această formă cele mai apropiate analogii se regăsesc la Trestenic¹⁹ și Panduru²⁰ în nivel Gumelnița A1. Exemplare asemănătoare apar și la Stoicani²¹.

III. Vas cu buza subțiată, umărul lat, oblic (Pl. VI/1).

Partea superioară a vasului a fost netezită. În zona de contact dintre partea superioară și umăr a fost aplicat un brâu alveolat. Peretele exterior a fost acoperit cu barbotină neorganizată pe cea mai mare parte a suprafeței sale.

Forme asemănătoare pot fi întâlnite la Ovčarovo²², în nivel Gumelnița A1.

IV. Vase cu buza rotunjită, umăr lat, ușor arcuit (Pl. VI/2). Și în acest caz, în zona de contact dintre partea superioară a corpului și umăr a fost aplicat un brâu alveolat. Cele mai apropiate analogii se regăsesc la Trestenic în nivel de locuire Gumelnița A1²³.

V. Vase cu buza subțiată, partea superioară a vasului dreaptă, umăr puternic arcuit (Pl. VI/3).

Cel puțin partea superioară a corpului a fost acoperită cu incizii adânci, dispuse vertical. Forma se regăsește în complexele de locuire de la Trestenic²⁴, în nivel de locuire Gumelnița A1 și Stoicani²⁵, în aria aspectului cultural Stoicani-Aldeni.

Tot în această categorie trebuie amintită prezența unui fragment de vas având profilul peretelui exterior în zona inferioară rectiliniu, fundul probabil drept, pe a cărei suprafață a fost realizat un decor incizat (Pl. VII/1). Motivul ornamental reprezintă probabil o spirală.

În cadrul lotului analizat a fost înregistrat și un fund vas ușor alveolat (Pl. VII/2).

¹⁴ Lungu, Micu 2003, pl. 7/5.

¹⁵ Harțușche, Bounegru 1997, fig. 50/14.

¹⁶ Todorova *et alii* 1983, fig. 52/1; 64/13.

¹⁷ Petrescu-Dîmbovița 1953, fig. 29/3.

¹⁸ Lăzurcă 1995, pl. 22/2, 14.

¹⁹ Lăzurcă 1995, pl. 15/5.

²⁰ Lungu, Micu 2003, pl. 6/4.

²¹ Petrescu-Dîmbovița 1953, fig. 23/89.

²² Todorova 1983, fig. 53/9.

²³ Lăzurcă 1995, pl. 21/4.

²⁴ Lăzurcă 1995, pl. 21/5.

²⁵ Petrescu-Dîmbovița 1953, fig. 36/15.

B. Pastă de bună calitate, având în compoziție cioburi fin pisate și nisip. Suprafața pereților a fost acoperită cu un strat subțire de lut, lustruit. Arderea, completă, s-a desfășurat în mediu reducător.

Un singur exemplar din lotul din punctul *La Cioara* poate fi inclus în această categorie. Forma reprezentată este un castron cu buza teșită moderat spre exterior, gât înalt, ușor arcuit, umărul rotunjit (Pl. VII/3). Partea sa superioară a fost decorată cu caneluri fine, umărul fiind marcat de două linii incizate, dispuse pe orizontală. Acest exemplar își găsește cele mai bune analogii, atât pentru formă cât și pentru decor în așezarea de la Stoicani²⁶.

Plastica

În anul 1975 a fost descoperit un fragment de statueta antropomorfă (Pl. VII/4) atribuită culturii Gumelnița²⁷. Capul acesteia, care nu este redat realist, are formă triunghiulară. Arcadele, nasul, urechile și gura sunt proeminente. Zona inferioară a nasului și gura sunt marcate de împunsături iar urechile au fost perforate. Se pare că în momentul descoperirii se mai păstrau urme de vopsea roșie „pe cap, ureche și chiar pe gură”²⁸. Gâtul este bine individualizat în raport cu capul statuetei.

În realizarea statuetei de la Luncavița au fost combinate, fără îndoială, tehnici și detalii de modelare ce se regăsesc pe aproape întreaga evoluție a culturii Gumelnița²⁹. Considerăm că este dificil să atribuim piesa în discuție unei faze distincte.

Punctul *Mocuța* se află la aproximativ 200 m S de localitate. Situl arheologic este amplasat pe un promontoriu mărginit spre N de Valea Luncavița (Pl. VIII). În anul 1990, I. Vasiliu³⁰ a realizat o săpătură de salvare impusă de lucrările pentru amenajarea traseului conductei de gaze naturale dintre Isaccea și Șendreni. În acest context au fost identificate și cercetate complexe de locuire și materiale arheologice atribuite culturii Gumelnița. Începând cu anul 2005 punctul a fost inclus în planul de cercetare al șantierului Luncavița.

În prezentul articol vom face doar câteva observații asupra propunerii lui I. Vasiliu de încadrare a materialului gumelnițean, apărută într-un articol din volumul III-IV din seria nouă a revistei *Peuce*³¹. Luând în considerare o serie de caracteristici ale ceramicii – „forme vaselor, în special castroanele și străchinile cu umărul în bandă îngustă, dar mai ales cele cu umăr carenat” sau „tratarea suprafețelor și motivele decorative”³² – cercetătorul amintit identifica analogii în niveluri de locuire atribuite fazei A2 a culturii Gumelnița. Credem că o analiză atentă a materialului ceramic poate nuanța această încadrare.

Pentru ceea ce I. Vasiliu a inclus în categoria ceramică A (*Pastă grosieră*) se pot face următoarele observații:

1. vasul mare ilustrat în figura nr. 6 are bune analogii în așezările de la Ovčarovo³³ și Tangâru³⁴, în niveluri de locuire atribuite fazei Gumelnița A1;

²⁶ Petrescu-Dîmbovița 1953, fig. 22/9; 28/1, 12; 29/12.

²⁷ Lăzurcă 1981.

²⁸ Lăzurcă 1981.

²⁹ Andreescu 2000, 25, 31, 36, 40-41.

³⁰ Vasiliu 2007.

³¹ Vasiliu 2007.

³² Vasiliu 2007, 49.

³³ Todorova *et alii* 1983, pl. 77/3.

2. platourile de la Fig. 4/5-7 apar încă din faza Gumelnița A1, așa cum o dovedesc descoperirile de la Ovčarovo³⁵ și Tangâru³⁶.

Pentru ceea ce a fost inclus în categoria *ceramică B (Pastă semigrosieră)* se impun următoarele observații:

1. oalele prezentate în Fig. 8-9 apar încă din faza Gumelnița A1, cele mai apropiate analogii regăsindu-se în așezările de la Panduru³⁷ și Trestenic³⁸;

2. castroanele prezentate în Fig. 12 sunt forme întâlnite frecvent în faza Gumelnița A1. Și în acest caz întâlnim analogii apropiate în așezarea de la Panduru³⁹;

3. străchinile din Fig. 13 au analogii în așezările de la Panduru⁴⁰, Trestenic⁴¹, Ovčarovo⁴², în niveluri Gumelnița A1.

Toate aceste observații ne determină să luăm în considerare o încadrare diferită a locuirii de la Luncavița, punctul *Mocuța*, care începe la nivelul fazei Gumelnița A1.

Descoperirile de la Niculițel, punctul *Cornet*

Situl, amplasat la aproximativ 5 km N de localitatea Niculițel, în zona bălților Dunării, pe o terasă relativ înaltă din apropierea lacului Gorgonel (Pl. IX), a fost cercetat în 1988 și 2000⁴³. Pentru că monografia cercetărilor din acest punct este în curs de redactare, nu vom insista asupra naturii descoperirilor. Precizăm doar că, alături de niveluri de locuire sau materiale atribuite perioadei de mijloc a epocii bronzului⁴⁴, primei a epocii fierului, epocilor elenistică și romană⁴⁵, au fost descoperite și numeroase fragmente ceramice aparținând fazei A1 a culturii Gumelnița⁴⁶.

Descoperirile de la Somova, punctul *La Puierniță* (denumiri alternative Somova Km 10, Somova, punctul *La Poieniță*)

Punctul se află la aproximativ 200 m SE de localitate, pe ambele părți ale DN 22, în dreptul unor clădiri ale fostului CAP Somova (Pl. X/1, 2). Materialele arheologice au fost descoperite pe o terasă (loess), bine individualizată, din apropierea lacului Somova. Terenul, serios afectat de intervențiile antropice și de acțiunea factorilor de mediu, urmează o pantă lină pe direcția NV-SE.

Primele cercetări de suprafață au fost realizate de Gh. Ștefan și E. Bujor în anul 1947. Cei doi cercetători au descoperit „un ciob dintr-un vas mare cu benzi formate din două linii

³⁴ Berciu 1961, fig. 208/1.

³⁵ Todorova *et alii* 1983, pl. 63/17; 64/2; 65/6-7.

³⁶ Berciu 1961, pl. 212/1-3; 214/1-3.

³⁷ Lungu, Micu 2003, pl. 3.

³⁸ Lăzuncă 1995, pl. 13/10; 14/1-5.

³⁹ Lungu, Micu 2003, pl. 8/3

⁴⁰ Lungu, Micu 2003, pl. 6-8; 12.

⁴¹ Lăzuncă 1995, pl. 15.

⁴² Todorova *et alii* 1983, pl. 61/1-11; 63/1-7; 64/1, 19.

⁴³ Informațiile privind cercetările de la Niculițel, punctul *Cornet* ne-au fost oferite de domnul S. Ailincăi (ICEM Tulcea) căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁴⁴ Ailincăi 2005; Ailincăi 2008, 11.

⁴⁵ Jugănar, Topoleanu 1994; Topoleanu, Jugănar 1995.

⁴⁶ Facem precizarea că încadrarea materialului eneolitic ne aparține.

paralele” pe care l-au atribuit „vremii eneolitice”⁴⁷. Pe baza acestei informații, E. Comșa a inclus punctul printre așezările gumelnițene din nordul Dobrogei⁴⁸. Cercetări de suprafață au mai realizat G. Simion (1972) și E. Oberländer-Târnoveanu (1978 ?), acesta din urmă semnalând descoperiri atribuite culturii Boian⁴⁹.

Pentru a verifica datele avute la dispoziție am organizat o nouă deplasare pe teren în primăvara anului 2009. Cu acest prilej, la suprafața solului, a fost descoperit doar un singur fragment ceramic ce poate fi atribuit epocii neo-eneolitice (Pl. X/3). Pe profilele terasei se observă un strat arheologic ce depășește în unele locuri 1 m grosime. În acest context însă nu au fost identificate materiale sau un nivel de locuire ce ar aparține epocii neo-eneolitice. Luând în considerare toate aceste date, este destul de greu să precizăm motivul prezenței materialelor amintite în punctul *La Puierniță*. Nu excludem posibilitatea ca acestea să aibă o legătură cu locuirea atribuită culturii Gumelnița de pe teritoriul satului Minerii, aflat în apropiere.

Descoperirile de la Minerii (com. Somova)

Punctul la care facem referire în prezentul articol se află la aproximativ 750 m NV de localitate și 400 m nord de DN 22, pe malul lacului Somova (Pl. XI). Situl arheologic este amplasat pe panta lină a unui deal (depunere semnificativă de loess pe un strat rocă ce poate fi observat pe anumite porțiuni), mărginit spre N de lac și spre V de o vale inundabilă.

Suprafața sitului este grav afectată ca urmare a acțiunii unor factori diferiți (Pl. XII):

1. antropici. În perioada contemporană au fost amenajate plantații de viță-de-vie care au distrus, se pare, în profunzime stratul cultural. După 1990 o parte a suprafeței sitului arheologic a fost eliberată de viță-de-vie ceea ce a accentuat procesul de distrugere. În zona de N au fost remarcate câteva mici gropi pentru exploatarea loess-ului, realizate de localnici. Această activitate contribuie permanent la prăbușirea malurilor ;

2. de mediu. În perioadele de inundații apele lacului Somova erodează malurile de N și V. În același timp, suprafața sitului este afectată de eroziunea provocată de scurgerea apei de ploaie pe pantă.

Situl a fost identificat în timpul cercetărilor de suprafață organizate de Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea, în arhiva acestei instituții regăsindu-se însemnări realizate de E. Oberländer-Târnoveanu și El. Lăzurcă. Și în acest caz, în primăvara anului 2009 s-a realizat o verificare a datelor avute la dispoziție.

În punctul menționat, pe profilele cercetate (Pl. XIII), nu a fost observat un strat cultural bine definit. Suprafața maximă de răspândire a materialului arheologic, compus în cea mai mare parte din ceramică, alături de care au fost înregistrate fragmente de scoici, oase de mamifere și fragmente de chirpici, este de aproximativ 200 × 100 m. Acesta pare să se concentreze în zonele de N și V (probabil și datorită scurgerilor pe pantă) ale sitului. Nu au fost observate asocieri evidente de material arheologic.

Câteva observații se impun în legătură cu ceramica descoperită. În general, aceasta se află într-o stare avansată de fragmentare. Foarte rar au fost identificate forme de vase. Luând în considerare caracteristicile sale se pot individualiza trei categorii:

⁴⁷ Ștefan, Bujor 1948.

⁴⁸ Comșa 1971, 17, n. 43.

⁴⁹ Informația se regăsește pe o hartă aflată în arhiva Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea.

A. Pastă de calitate inferioară, în a cărei compoziție se regăsesc cioburi pisate și pietricele. Numărul redus de fragmente înregistrate ne obligă să menționăm doar că unele vase au fost arse în atmosferă reducătoare. Printre formele reprezentate amintim oala cu pereții ușor arcuiți, decorată cu butoni (Pl. XIV/1) și vase bitronconice, cu analogii pe întreaga evoluție a culturii Gumelnița.

B. Pastă de bună calitate, în a cărei compoziție se regăsesc cioburi fin pisate și granule de nisip. Arderea s-a realizat atât în atmosferă oxidantă, cât și în cea reducătoare. Printre formele reprezentate amintim:

I. vase cu buza dreaptă, umăr îngust, ascuțit (Pl. XIV/2). Forma se regăsește frecvent la nivelul fazei Gumelnița A1, pe un spațiu geografic destul de mare⁵⁰, și aspectului cultural Stoicani-Aldeni⁵¹.

II. capace cu mâner gol în interior (Pl. XIV/3). Cele mai apropiate analogii le regăsim la Trestenic⁵², în nivel Gumelnița A1.

C. Pastă fină, în a cărei compoziție se regăsește nisipul fin. Arderea s-a realizat în mediu reducător. Pereții subțiri ai vaselor au fost decorați cu caneluri. Inventarul destul de sărac și starea avansată de fragmentare nu ne permit identificarea unei forme bine definite.

Descoperirile de la Nufăru, punctul *Romula*

Punctul menționat se află aproape de limita estică a satului Nufăru, în dreptul bornei kilometrice fluviale 103, pe un promontoriu ce domină brațul Sf. Gheorghe al Dunării⁵³ (Pl. XV). În primăvara anului 2006, colectivul șantierului arheologic Nufăru a recuperat din acest loc câteva fragmente ceramice atribuite culturii Gumelnița. O deplasare ulterioară pe teren a prilejuit câteva noi observații. Aflat pe suprafața unei proprietăți private, situl este supus unei distrugerii permanente. În plus, locuirea eneolitică, dispusă de la N spre S, a fost afectată și de intervențiile din perioadele romană și medievală⁵⁴. Materialul ceramic, destul de bogat, poate fi împărțit, pe baza caracteristicilor sale, în două categorii:

A. Vase lucrate din pastă de calitate inferioară având ca degresanți cioburi pisate și pietricele. De regulă, pereții exteriori sunt acoperiți cu barbotină iar suprafața celor interiori este atent netezită. Arderea s-a realizat de cele mai multe ori în mediu reducător. Singura formă identificată este oala cu buza orientată spre interior și pereții ușor arcuiți. În unele cazuri, sub buză, a fost aplicat un brâu alveolat (Pl. XVI/1-3).

B. Vase lucrate dintr-o pastă superioară calitativ celei descrise anterior, în a cărei structură se regăsesc aceleași categorii de degresanți. Suprafața pereților a fost netezită sau lustruită. Arderea s-a realizat, de regulă, în mediu reducător.

F o r m e

I. Străchini tronconice. Se pot identifica două variante:

a. cu buza rotunjită (Pl. XVI/4). Forma este întâlnită frecvent de-a lungul întregii evoluții a culturii Gumelnița, pe un areal considerabil;

⁵⁰ Berciu 1961, fig. 220/1, 224; Pandrea 2002, Fig. 3/3; Voinea 2005, pl. 46/1, 2, 4.

⁵¹ Petrescu-Dîmbovița 1953, pl.20/1, 2, 4; 39/14.

⁵² Lăzurcă 1995, pl. 26/8.

⁵³ Damian *et alii* 2007, 109, n. 7.

⁵⁴ Informație A. Stănică pentru care mulțumim și pe această cale.

b. cu buza îngroșată în interior (Pl. XVI/5-6). Forma este la rândul său frecvent întâlnită pe întreaga evoluție a culturii Gumelnița, într-un spațiu geografic destul de mare⁵⁵.

II. Castroane bitronconice, cu umăr proeminent, rotunjit (Pl. XVI/7). Vasele de acest tip se regăsesc frecvent la nivelul fazei A2 în așezări aflate atât la N, cât și la S de Dunăre⁵⁶.

III. Boluri (Pl. XVI/8). Forma este frecvent întâlnită la nivelul fazei Gumelnița A2, în așezări din Dobrogea, Câmpia Munteniei și NE Bulgariei⁵⁷.

IV. Oale cu buza îngroșată și pereți arcuiți (Pl. XVI/9).

Luând în considerare toate caracteristicile materialului ceramic de la Nufăru încadrăm așezarea din punctul *Romula* în faza A2 a culturii Gumelnița.

Descoperirile de la Enisala (com. Sarichioi), punctul *Palanca*

Cele mai vechi mențiuni asupra unei descoperiri atribuite epocii neo-eneolitice apar în raportul asupra cercetărilor de suprafață realizate în 1947 de Gh. Ștefan și E. Bujor în Nordul Dobrogei. În acest context, este amintită „o mică înălțime” aflată la intrarea în localitatea Enisala „pe șoseaua ce vine de la Babadag”, care ar fi de fapt „botul unui deal ce coboară în pantă ușoară către N până în drumul de care Babadag-Enisala de pe malul bălții, tăiat de restul dealului de șoseaua județeană”. În același document se preciza că botul de deal era numit de localnici *La Vărării*. Pe latura sa de N, „adică spre baltă”, au fost descoperite „fragmente de vase de caracter eneolitic”. Aceste informații vor fi preluate de E. Comșa în sinteza sa asupra epocii neo-eneolitice în Nordul Dobrogei⁵⁸ unde este amintită o „așezare gumelnițeană descoperită la Enisala, de către Gh. Ștefan și Expectatus Bujor”.

În anul 1979, arheologi din cadrul Muzeului Deltei Dunării Tulcea au realizat un sondaj pe un platou aflat la poalele cetății medievale, în punctul *Palanca* (Pl. XVII). Pe suprafața cercetată au fost descoperite „silexuri neolitice”, fără a se preciza exact contextul⁵⁹, și câteva fragmente ceramice gumelnițene, acestea din urmă apărute în groapa nr. 1, într-o poziție secundară⁶⁰. Ceea ce nu s-a menționat în raportul cercetărilor este faptul că fragmente ceramice aparținând culturii Gumelnița au fost înregistrate și în stratul cultural, în caroul 29. Numărul fragmentelor ceramice aflate în depozitele ICEM Tulcea este foarte mic. Vasele au fost lucrate dintr-o pastă de calitate inferioară, în a cărei compoziție se regăsesc cioburi pisate și pietricele, uneori cu dimensiuni mai mari. Formele identificate sunt caracteristice culturii Gumelnița:

I. *Străchini tronconice*

a. cu buza rotunjită, orientată spre interior (Pl. XVIII/1-7);

b. cu buza îngroșată în interior (Pl. XVIII/8);

II. *Străchini bitronconice* (Pl. XVIII/9-10).

III. *Castroane bitronconice* (Pl. XIX/1-2).

⁵⁵ Voinea 2005, 36, 42, pl. 2/1-6, 25/1-10.

⁵⁶ Voinea 2005, 42, pl. 32.

⁵⁷ Voinea 2005, 43.

⁵⁸ Comșa 1971, 12, n. 7.

⁵⁹ Lăzurcă, Mănușu-Adameșteanu 1980, 146.

⁶⁰ Lăzurcă, Mănușu-Adameșteanu 1980, 152.

IV. *Oale* cu buza rotunjită și pereți ușor arcuiți, decorate cu butoni aplicați sau brăuri alveolate (Pl. XIX/3-4).

V. Vase cu corp sferic și prag în partea inferioară a gâtului (Pl. XIX/5).

Luând în considerare numărul redus de materiale avute la dispoziție, încadrăm situl de la Enisala, cu rezerve, în faza A1 a culturii Gumelnița.

Descoperirile de la Lunca (com. Ceamurlia de Jos)

Așezarea gumelnițeană de la Lunca este menționată de E. Comșa în sinteza sa asupra epocii neo-eneolitice în județul Tulcea⁶¹. Ulterior, El. Lăzurcă va realiza o cercetare de suprafață în zonă, context în care va fi adunată și o cantitate rămasă necunoscută de material arheologic⁶².

Situl se află pe malul lacului Golovița, la aproximativ 1,2 km de localitate, și are aspectul unui *tell* cu dimensiunile la bază de 60 × 45 m. Stratul cultural este serios afectat de lucrările agricole ce au antrenat la suprafață o cantitate mare de material arheologic. În acest articol vom face o scurtă prezentare a materialului adunat în ultima cercetare de suprafață realizată în anul 2007.

Materialul litic

A. Utilaj din silex

În lotul analizat se regăsesc 19 piese, împărțite în cinci categorii.

I. *Gratoare*. Au fost înregistrate șapte piese (36,84% din totalul utilajului de silex)

1. Pe suprafața sa nu au putut fi observate alterări naturale sau alte intervenții, materia primă utilizată fiind un silex maroniu deschis, cu excepția extremității distale unde îmbracă o nuanță închisă. Suportul a fost debitat, bulbul este vizibil și proeminent, talonul neted iar nervurile bine individualizate. Pe extremitatea proximală a putut fi observată desprinderea unor așchii, cel mai probabil ca urmare a impactului produs în momentul debitării. Ambele margini și extremitatea distală prezintă retușe. Acestea au o poziționare directă pe marginea stângă și pe extremitatea distală și alternantă pe cea dreaptă, localizarea pe întreaga suprafață, repartiție totală, dispunerea rectilinie pe margini și convexă pe extremitatea distală, întinderea lungă pe marginea dreaptă și pe extremitatea distală, scurtă pe cea stângă, înclinarea semi-abruptă și morfologie decortăată. Unealta se încadrează în tipul gratoarelor pe lamă, cu profil trapezoidal (Pl. XX/1). Dimensiuni: L. – 5,2 cm; l.max. – 3,3 cm; Gr. – 0,7 cm;

2. Suprafața piesei are pe fața inferioară depuneri naturale survenite probabil ca urmare a prezenței pentru mult timp în pământ. A fost confecționată dintr-un silex cenușiu. Suportul a fost debitat, bulbul este discret, nervurile bine individualizate și talonul neted. Marginea dreaptă și extremitatea distală prezintă retușe. Acestea au o poziționare directă, localizarea pe marginea dreaptă și extremitatea distală, repartiție parțială, dispunerea rectilinie pe marginea dreaptă și convexă pe extremitatea distală, întinderea lungă, înclinarea semi-abruptă și morfologie decortăată. Unealta se încadrează în tipul gratoarelor pe lamă cu profil trapezoidal (Pl. XX/2). Dimensiuni: L. – 4,6 cm; l.max. – 3,1 cm; Gr. – 1,1 cm;

3. Pe suprafața sa nu au putut fi observate alterări naturale sau alte intervenții, materia primă utilizată fiind un silex maroniu. Suportul a fost debitat, bulbul este discret, singura

⁶¹ Comșa 1971, 17, nota 45.

⁶² Materialul arheologic adunat în cadrul acestei cercetări de suprafață nu se regăsește în prezent în depozitele ICEM Tulcea.

nervură existentă, poziționată relativ central apare bine individualizată și talonul neted. Atât marginile cât și extremitatea distală prezintă retușe. Acestea au o poziționare directă pe marginea stângă și extremitatea distală și alternantă pe marginea dreaptă, localizarea pe margini și extremitatea distală, repartiție totală, dispunerea rectilinie pe margini și convexă pe extremitatea distală, întinderea revărsată, înclinarea abruptă și morfologie decortăcată. Unealta se încadrează în tipul gratoarelor pe lamă cu profil trapezoidal (Pl. XX/3). Dimensiuni: L. – 3,3 cm; l.max. – 1,6 cm; Gr. – 0,6 cm;

4. Pe suprafața sa nu au putut fi observate alterări naturale sau alte intervenții, materia primă utilizată fiind un silex maroniu cu pete cenușii. Suportul a fost debitat, bulbul este discret, singura nervură existentă, poziționată central, apare bine individualizată iar talonul este neted. Atât marginile cât și extremitatea distală prezintă retușe. Acestea au o poziționare directă, localizarea pe marginea dreaptă și extremitatea distală, repartiție parțială, dispunerea rectilinie pe margini convexă pe extremitatea distală, întinderea lungă pe marginea stângă, scurtă pe cea dreaptă și pe extremitatea distală, înclinarea abruptă pe marginea stângă și semi-abruptă pe cea dreaptă și extremitatea distală și morfologie subparalelă pe marginea stângă și decortăcată pe cea dreaptă și extremitatea distală. Unealta se încadrează în tipul gratoarelor pe lamă cu profil trapezoidal (Pl. XX/4). Dimensiuni: L. – 5 cm; l.max. – 2,1 cm; Gr. max. – 1,2 cm;

5. Pe suprafața sa nu au putut fi observate alterări naturale sau alte intervenții, materia primă utilizată fiind un silex maroniu. Extremitatea proximală nu s-a păstrat. Marginea dreaptă și extremitatea distală prezintă retușe. Acestea au o poziționare directă, localizarea pe marginea dreaptă și extremitatea distală, repartiție parțială, dispunerea convexă, întinderea scurtă, înclinarea semi-abruptă marginea dreaptă și abruptă pe extremitatea distală și morfologie decortăcată. Unealta se încadrează în tipul gratoarelor pe lamă cu profil trapezoidal (Pl. XX/5). Dimensiuni: Lp. – 3,1 cm; l.max. – 2,9 cm; Gr.max. – 1 cm;

6. Pe suprafața sa nu au putut fi observate alterări naturale sau alte intervenții, materia primă utilizată fiind un silex maroniu cu nuanțe verzui. Suportul este debitat, bulbul discret, talonul neted, iar singura nervură existentă prezintă o poziție centrală și este bine individualizată. Extremitatea distală s-a păstrat într-o foarte mică măsură și din acest motiv nu deținem date despre retușe, mult mai bine identificate pe marginea dreaptă. Acestea au o poziție directă, localizarea pe marginea dreaptă, repartiția continuă, dispunerea neregulată, înclinarea semi-abruptă și morfologia decortăcată. Unealta se încadrează în tipul gratoarelor pe lamă cu profil trapezoidal (Pl. XX/6). Dimensiuni: L. – 5,5 cm; l.max. – 3,3 cm; Gr.max. – 1,2 cm.

7. Pe suprafața sa nu au putut fi observate alterări naturale sau alte intervenții, materia primă utilizată fiind un silex maroniu. Suportul este debitat, bulbul discret, talonul neted, iar cele două nervuri sunt curbate și bine individualizate. Marginile și extremitatea distală prezintă retușe. Acestea au o poziție directă, localizare pe cele două margini și extremitatea distală, repartiție totală, dispunere convexă pe margini și rectilinie pe extremitatea distală, întindere revărsată, înclinare semi-abruptă pe margini și abruptă pe extremitatea distală și morfologie decortăcată. Unealta se încadrează în tipul gratoarelor pe lamă cu profil trapezoidal (Pl. XX/7). Dimensiuni: L. – 4,5 cm; l.max. – 3,1 cm; Gr.max. – 1,1 cm.

II. *Lame*. În această categorie se încadrează cinci piese (26,31% din totalul utilajului de silex).

1. Pe suprafața sa nu au putut fi observate alterări naturale sau alte intervenții, materia primă utilizată fiind un silex maroniu. Suportul este debitat, bulbul proeminent și talonul neted. Marginile și extremitatea distală prezintă retușe. Acestea au o poziție directă, localizarea pe

marginii și extremitatea distală, repartiția totală, dispunerea convexă pe marginea stângă și extremitatea distală și concavă pe marginea dreaptă, întindere scurtă și morfologie decortă. Unealta se încadrează în tipul lamelor cu profil triunghiular (Pl. XXI/1). Dimensiuni: L. – 3,8 cm; l.max. – 2 cm; Gr.max. – 0,7 cm.

2. Pe suprafața sa nu au putut fi observate alterări naturale sau alte intervenții, materia primă utilizată fiind un silex maroniu-deschis. Suportul este debitat, bulbul discret și talonul neted. Extremitatea distală și o suprafață însemnată din partea mezială nu s-au păstrat. Retușe foarte fine s-au păstrat doar pe marginea stângă. Acestea au o poziție directă, localizarea proximală, repartiția totală, dispunerea rectilinie, întinderea scurtă și morfologia sub-paralelă. Unealta se încadrează în tipul lamelor. Dimensiuni: Lp. – 2,2 cm; l.max. – 2,4 cm; Gr.max. – 0,9 cm.

3. Pe suprafața sa nu au putut fi observate alterări naturale sau alte intervenții, materia primă utilizată fiind un silex maroniu-deschis. Suportul este debitat, extremitatea proximală nu s-a păstrat. Marginile, atât cât s-au păstrat și extremitatea distală prezintă retușe. Acestea au o poziție directă, localizare mezială și distală, repartiție totală, dispunere rectilinie pe margini și convexă pe extremitatea distală, întinderea scurtă și morfologie decortă. Unealta se încadrează în tipul lamelor. Dimensiuni: Lp. – 3,1 cm; l.max. – 1,8 cm; Gr.max. – 0,6 cm.

4. Pe suprafața sa nu au putut fi observate alterări naturale sau alte intervenții, materia primă utilizată fiind un silex maroniu. Suportul este debitat, extremitatea proximală nu s-a păstrat. Marginile, atât cât s-au păstrat și extremitatea distală prezintă retușe. Acestea au o poziție directă, localizare mezială și distală, repartiție totală, dispunere rectilinie pe margini și convexă pe extremitatea distală, întinderea scurtă pe partea mezială, lungă către extremitatea distală și pe aceasta, morfologie decortă. Unealta se încadrează în tipul lamelor (Pl. XXI/2). Dimensiuni: Lp. – 5,6 cm; l.max. – 2,2 cm; Gr. max. – 0,5 cm.

5. Pe fața superioară prezintă elemente naturale, depuse în urma șederii pentru o perioadă lungă de timp în pământ, materia primă utilizată fiind un silex maroniu. Suportul este debitat, bulbul discret iar talonul liniar. Retușe au fost observate pe cele două margini. Acestea au o poziție directă, localizarea pe întreaga suprafață a marginilor, repartiția totală, dispunerea rectilinie, întinderea scurtă și morfologia decortă. Unealta se încadrează în tipul lamelor cu profil relativ dreptunghiular (Pl. XXI/3). Dimensiuni: L. – 4,5 cm; l.max. – 1,8 cm; Gr.max. – 0,6 cm.

III. *Vârf de săgeată*. A fost descoperită o singură piesă (5,26% din totalul utilajului de silex).

Pe suprafața sa nu au putut fi observate alterări naturale sau alte intervenții, materia primă utilizată fiind un silex maroniu. Suportul este debitat, retușele fiind prezente pe întreaga suprafață. Acestea au o poziție directă, localizarea pe întreaga suprafață, repartiția totală, dispunerea convexă, întinderea lungă și morfologia decortă. Unealta se încadrează în tipul vârfurilor de săgeată cu profil triunghiular (Pl. XXI/4). Dimensiuni: L. – 5,3 cm; l.max. – 4,1 cm; Gr. max. – 0,7 cm.

IV. *Așchii* (fragmente piese). În această categorie se încadrează patru piese (21,05% din totalul utilajului de silex).

1. Pe suprafața sa nu au putut fi observate alterări naturale sau alte intervenții, materia primă utilizată fiind un silex maroniu. Pe fragmentul păstrat pot fi observate retușe având o poziție directă, dispunere rectilinie, întindere scurtă și morfologie decortă. În baza observațiilor realizate asupra piesei, considerăm că ne aflăm în fața unui fragment din marginea dreaptă a unei lame cu profil triunghiular. Dimensiuni: Lp. – 2,2 cm; l.max. – 0,9 cm; Gr.max. – 0,4 cm.

2. Pe suprafața sa nu au putut fi observate alterări naturale sau alte intervenții, materia primă utilizată fiind un silex maroniu-deschis cu pete albe. Pe fragmentul păstrat pot fi observate rețușe având o poziție directă, dispunere convexă, întindere scurtă și morfologie decorticată. În baza observațiilor realizate asupra piesei, considerăm că ne aflăm în fața unui fragment din marginea dreaptă a unei lame cu profil triunghiular. Dimensiuni: Lp. – 2,6 cm; l.max. – 1,5 cm; Gr. max. – 0,6 cm.

3. Fața superioară păstrează cortexul, materia primă utilizată fiind un silex maroniu. Pe fragmentul păstrat pot fi observate rețușe având o poziție alternantă, dispunere rectilinie, întindere scurtă și morfologie decorticată. În baza observațiilor realizate asupra piesei, considerăm că ne aflăm în fața unui fragment din partea mezială a unei lame. Dimensiuni: Lp. – 1,5 cm; l.max. – 2,2 cm; Gr. max. – 0,7 cm.

4. Pe suprafața sa nu au putut fi observate alterări naturale sau alte intervenții, materia primă utilizată fiind un silex maroniu. Pe fragmentul păstrat pot fi observate rețușe având o poziție directă, dispunere rectilinie, întindere scurtă și morfologie decorticată. În baza observațiilor realizate asupra piesei, considerăm că ne aflăm în fața unui fragment mezial al unei lame. Dimensiuni: Lp. – 2 cm; l.max. – 1,5 cm; Gr. max. – 0,3 cm.

V. *Nuclee*. În lotul analizat se regăsesc două piese (10,52% din totalul utilajului de silex). Prima dintre acestea are o formă relativ ovală (D.max. – 6,9 cm) și reprezintă un silex de culoare albă. Exemplarul constituie un rest de debitare ce nu a fost utilizat în vederea creării unui suport de piesă. Este un fragment din fața exterioară a nucleului (Pl. XXI/5).

Cea de a doua piesă are la rândul-i o formă aproximativ ovală (D.max. – 6,8 cm) și reprezintă un silex de culoare maroniu-deschis cu pete albe. Pe întreaga suprafață sunt vizibile urme ale debitării, dispuse neuniform (Pl. XXI/6).

În ceea ce privește tehnicile de debitaj pentru lotul analizat, considerăm că ne aflăm în fața utilizării unei game variate. Acest lucru poate fi afirmat pe baza caracteristicilor bulbului, talonului sau nervurilor în cazurile în care s-au putut realiza observații asupra acestora (9 exemplare – 47,36% din total). În cadrul acestui lot, redus numeric, am putut identifica unele piese care au bulb proeminent (3 exemplare) cât și altele cu bulb discret (6 exemplare), talonul în cele mai multe situații (8) este neted, dimensiunea care variază fiind grosimea. De asemenea, a fost înregistrat și un talon liniar. Mai poate fi menționat că unele taloane prezintă urme ale impactului, pe când la altele asemenea urme nu sunt vizibile. Pentru uneltele cu două nervuri acestea sunt fie drepte și paralele, fie curbate. Astfel de caracteristici, prezentate pe scurt, corespund unor tehnici precum: percuție directă dură, percuție directă tandră și percuția indirectă⁶³.

Utilajul din silex de la Lunca are bune analogii în așezări atribuite culturii Gumelnița.

B. Utilaj din piatră șlefuită

În lotul analizat se regăsește doar un percutor. Piesa a avut o formă aproximativ rotundă, păstrându-se în proporție de circa 75%. Suprafața sa pare să fi fost șlefuită superficial în momentul confecționării, fiind brăzdată de numeroase șanțuri cauzate de șocurile la care a fost supusă. În urma acestora s-a produs desprinderea a numeroase așchii și mai ales a unui fragment apreciabil din corpul percutorului.

⁶³ Inizan *et alii* 2000, 74-80.

Cele mai apropiate analogii pentru acest tip de piesă pot fi identificate în nivelurile culturii Gumelnița de la Luncavița⁶⁴ și Carcaliu⁶⁵.

Ceramica

Materialul ceramic avut la dispoziție se află într-o stare avansată de fragmentare. Pe baza caracteristicilor sale îl putem împărți în două categorii:

A. Pastă de calitate inferioară, în a cărei compoziție se regăsesc cioburi pisate. Pereții vaselor au fost acoperiți cu un strat gros de lut netezit atât pe suprafața exterioară, cât și pe cea interioară. Arderea, de cele mai multe ori incompletă, s-a realizat în mediu reducător. Singura formă sigur identificată este oala cu buza dreaptă și pereții ușor arcuiți (Pl. XXII). De regulă, vasele sunt decorate cu brăuri alveolate sau simpli butoni aplicați sub buză. Forma se regăsește frecvent în niveluri aparținând fazei Gumelnița A2.

B. Pastă cu caracteristici apropiate celei descrise anterior. Pereții vaselor, mult mai subțiri, au fost acoperiți cu un strat de lut mai fin, netezit sau lustruit. Elementele de decor apar destul de rar. În unele cazuri au fost remarcate caneluri sau tortițe aplicate.

F o r m e

I. Străchini tronconice. Au fost identificate două variante:

a. cu buza rotunjită ori subțiată, orientată spre interior (Pl. XXIII/1-7). Forma poate fi regăsită frecvent în niveluri atribuite fazei Gumelnița A2⁶⁶;

b. cea de-a doua variantă este reprezentată de vase cu buza îngroșată în interior (Pl. XXIII/8). Forma este frecvent întâlnită în niveluri atribuite fazei Gumelnița A2⁶⁷.

II. Străchini bitronconice. Numărul fragmentelor este redus. Vasele au buza rotunjită, orientată ușor spre interior, umărul slab reliefat (Pl. XXIV/1). Forma asemănătoare apar frecvent în niveluri atribuite fazei Gumelnița A2.

III. Castroane bitronconice. Vasele au de regulă buza rotunjită, ușor orientată spre exterior, umărul bine reliefat (Pl. XXIV/2-8). Forma se regăsește în niveluri de locuire atribuite fazei Gumelnița A2.

Concluzii

Remarcăm numărul mare de situri eneolitice din zona de nord a Dobrogei pentru care, de-a lungul timpului, nu s-a realizat, din diferite motive, o identificare completă sau corectă a materialului arheologic. Trebuie luat în considerare faptul că această afirmație este făcută în condițiile în care au fost analizate doar situri aflate pe linia Dunării sau la mică distanță de fluviu. În stadiul actual al cercetării pentru multe dintre acestea nu poate fi stabilit cu certitudine caracterul locuirii.

În acest context, este important să subliniem creșterea numărului de așezări sau materiale atribuite fazei Gumelnița A1. Analiza materialelor indică analogii cu așezări Gumelnița A1 din Dobrogea, Muntenia, NE Bulgariei și, în unele cazuri, cu așezări incluse în arealul aspectului cultural Stoicani-Aldeni.

⁶⁴ Micu, Maille, Mihail 2005, 236, fig. 10/1-4.

⁶⁵ Micu, Haită, Mihail 2006, 38, fig. 8.

⁶⁶ Voinea 2005, 41-42, pl. 26/1-12; 27; 28/1-3, 10-13.

⁶⁷ Voinea 2005, 42, pl. 25/1-10.

Datele analizate în prezentul articol susțin observațiile noastre anterioare⁶⁸ în legătură cu existența unei etape de dinamizare a comunităților preistorice în nordul Dobrogei la nivelul culturii Gumelnița, fenomen, se pare, fără precedent în perioadele anterioare. Nu constituie o noutate faptul că Dunărea a constituit un culoar sigur de circulație al comunităților gumelnițene.

Bibliografie

- Ailincăi, S.A. 2005, *Un topor din bronz descoperit la Niculițel (jud. Tulcea)*, SCIVA 54-56, 271-277.
- Ailincăi, S.A. 2008, *The dead among the living in the Babadag settlement from Niculițel-Cornet*, în V. Sârbu, R. Ștefănescu (eds.) *Funerary Practices in Central and Eastern Europe (10th c. BC – 3rd c. AD)*, Brașov-Brăila, 11-30.
- Andreescu, R.R. 2000, *Plastica antropomorfă gumelnițeană. Analiză primară*, București.
- Berciu, D. 1961, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București.
- Comșa, E. 1971, *Neoliticul județului Tulcea*, Peuce 2, 11-18.
- Comșa, E. 1999-2000, *Așezarea neolitică de la Izvoare*, Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu” 5-6, Giurgiu, 101-132.
- Damian, O., Vasile, M., Stănică, A., Bănăseanu, A., Samson, A. 2007, *Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea*, Materiale, S.N. 3, 107-151.
- Hartușche, N., Bounegru, O. 1997, *Săpăturile arheologice de salvare de la Medgidia, jud. Constanța. 1957-1958*, Pontica 30, 17-104.
- Hașotti, P., Lăzurcă, El. 1989, *Civilizații pretracice în Dacia Pontică*, SympThrac 7, 39-48.
- Inizan, M-L., Redouren-Ballinger, M., Roche, H., Tixier, J. 1995, *Technologie de la pierre taillée*, Meudon: C.R.E.P., Paris, X, Nanterre.
- Jugănar, G., Topoleanu, Fl. 1994, *Gropi funerare în așezarea hallstattiană de la Niculițel-Cornet” (jud. Tulcea)*, Istros 7, 71-81.
- Lăzurcă, El. 1975, *Raport asupra cercetărilor arheologice realizate în localitatea, punctul „La Cioara”*, manuscris aflat în arhiva ICEM Tulcea.
- Lăzurcă, El. 1977, *Un vas zoomorf gumelnițean descoperit la Luncavița*, Peuce 6, 19-22.
- Lăzurcă, El. 1981, *Catalogul colecției de preistorie a Muzeului „Deltei Dunării”*, material aflat în arhiva ICEM Tulcea.
- Lăzurcă, El. 1984, *Noi date obținute în urma analizelor de laborator asupra uneltelor și armelor litice din colecția Muzeului din Tulcea*, Peuce 9, 281-291, 649-658.
- Lăzurcă, El. 1995, *Trestenic – o nouă așezare neolitică pe teritoriul județului Tulcea*, Peuce 11, 7-48.
- Lăzurcă, E., Mănușcu-Adameșteanu, Gh. 1980, *Noi descoperiri arheologice la Enisala, jud. Tulcea*, Materiale 14, 146-156.
- Lungu, V., Micu, C. 2003, *Cercetări arheologice de salvare în jurul localității Panduru, jud. Tulcea*, Peuce, S.N. 1 (14), 11-44.

⁶⁸ Micu 2005.

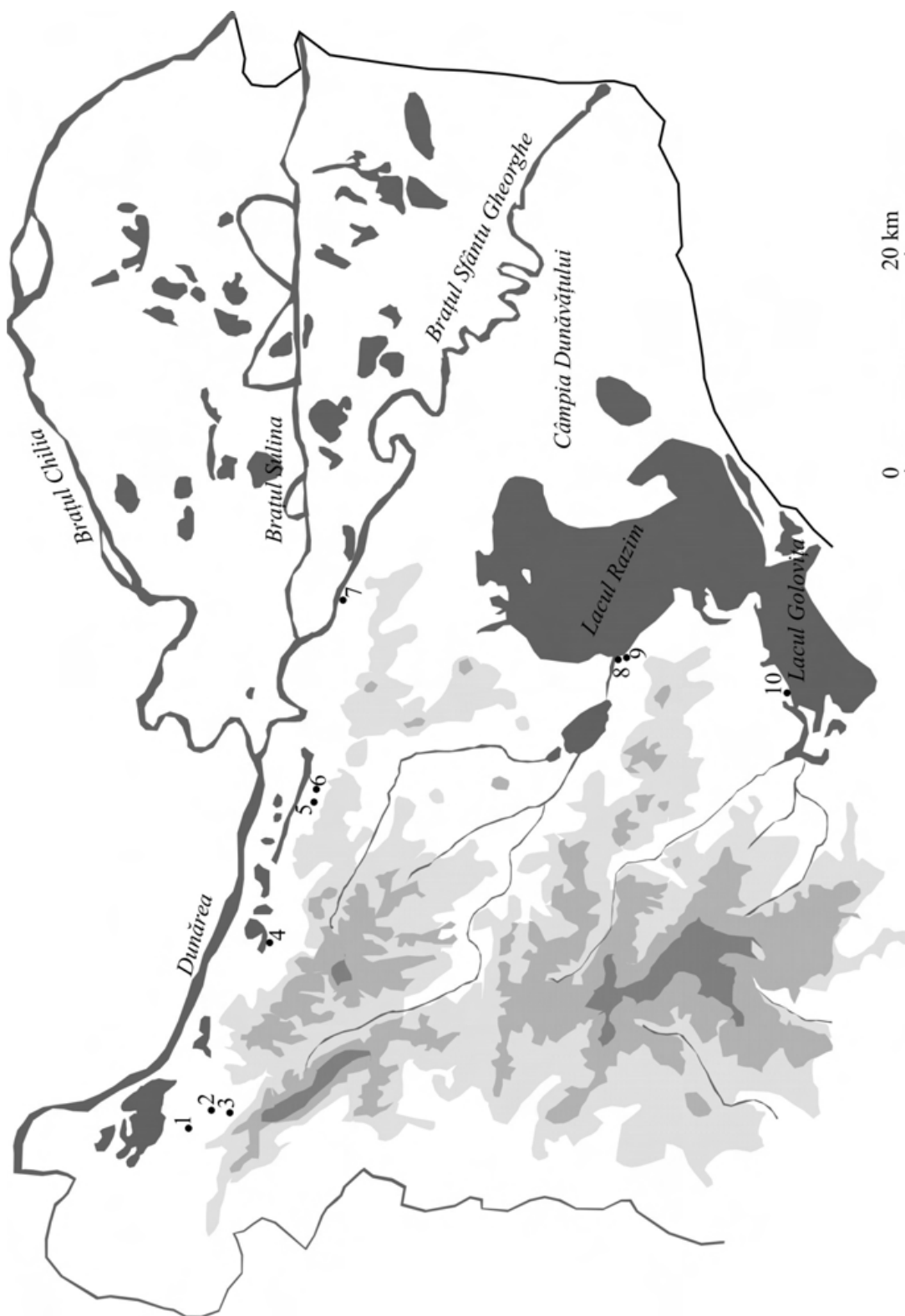
- Micu, C. 2005, *Neo-eneoliticul în Nordul Dobrogei în lumina cercetărilor de la Isaccea și Luncavița*, Teză de doctorat susținută în cadrul Institutului de Arheologie „V. Pârvan” București.
- Micu, C., Maille, M., Mihail, F. 2005, *Outils et pièces en pierre portant des traces de façonnage et/ou d'utilisation découverts à Luncavița (dep. de Tulcea)*, CCDJ 22, 223-261.
- Micu, C., Haită, C., Mihail, F. 2006, *Quelques observations sur les pièces en pierre polie découvertes dans l'établissement énéolithique de Carcaliu (dep. de Tulcea)*, Peuce, S.N. 3-4, 9-40.
- Pandrea, S. 2002, *Débuts de la culture Goumelnitsaau nord-est de la plaine Roumaine*, CCDJ 19, 122-146.
- Petrescu-Dîmbovița, M. 1953, *Cetățuia de la Stoicani*, Materiale 1, 13-155.
- Ștefan, Gh. 1944, *Raport asupra săpăturilor arheologice de la Dinogetia, în Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități în anii 1942 și 1943*, 76-78.
- Ștefan, Gh., Bujor, E. 1948, *Raport prezentat directorului Muzeului Național de Antichități de către Gh. Ștefan și E. Bujor*. Arhiva Institutului de Arheologie „V. Pârvan” București.
- Todorova, H., Vasilev, V., Janušević, Z., Kovačeva, M., Vălev, P. 1983, *Ovčarovo*, Sofia.
- Topoleanu, Fl., Jugănar, G. 1995, *Așezarea de tip Babadag de la Niculițel-„Cornet” (județul Tulcea). Săpăturile de salvare efectuate în 1988*, Peuce 11, 203-229.
- Vasiliu, I. 2007, *Săpăturile de salvare de la Luncavița-Mocuța, jud. Tulcea*, Peuce, S.N. 3-4, 2005-2006, 41-70.
- Voinea, V. 2005, *Ceramica complexului cultural Gumelnița-Karanovo VI. Fazele A1 și A2*, Constanța.

Cristian Micu
Institutul de Cercetări Eco-Muzeale
Tulcea
Str. 14 Noiembrie, nr. 1 bis
820009, Tulcea
Tel. 0240/513626
cristianleonard@yahoo.com

Florian Mihail
Institutul de Cercetări Eco-Muzeale
Tulcea
Str. 14 Noiembrie, nr. 1 bis
820009, Tulcea
Tel. 0240/513626
florianhamangia@yahoo.com

Laurent Carozza
UMR 5602 Géode, Toulouse
carozza.laurent@wanadoo.fr

Mihai Florea
Muzeul Național de Istorie a României
București
Calea Victoriei, nr. 12
030026, București
mihaimfs@yahoo.com

Pl. I. Situri eneolitice din Dobrogea de Nord / Chalcolithic sites in Northern Dobruja: 1. Văcăreni–Dealul Chitlău; 2. Luncavița–La Cioara; 3. Luncavița–Mocuța; 4. Niculițel–Comet; 5. Somova–La Puierniță; 6. Minerii; 7. Nufăru–Romula; 8. Enisala–La Vărării; 9. Enisala–Palanca; 10. Lunca.

1

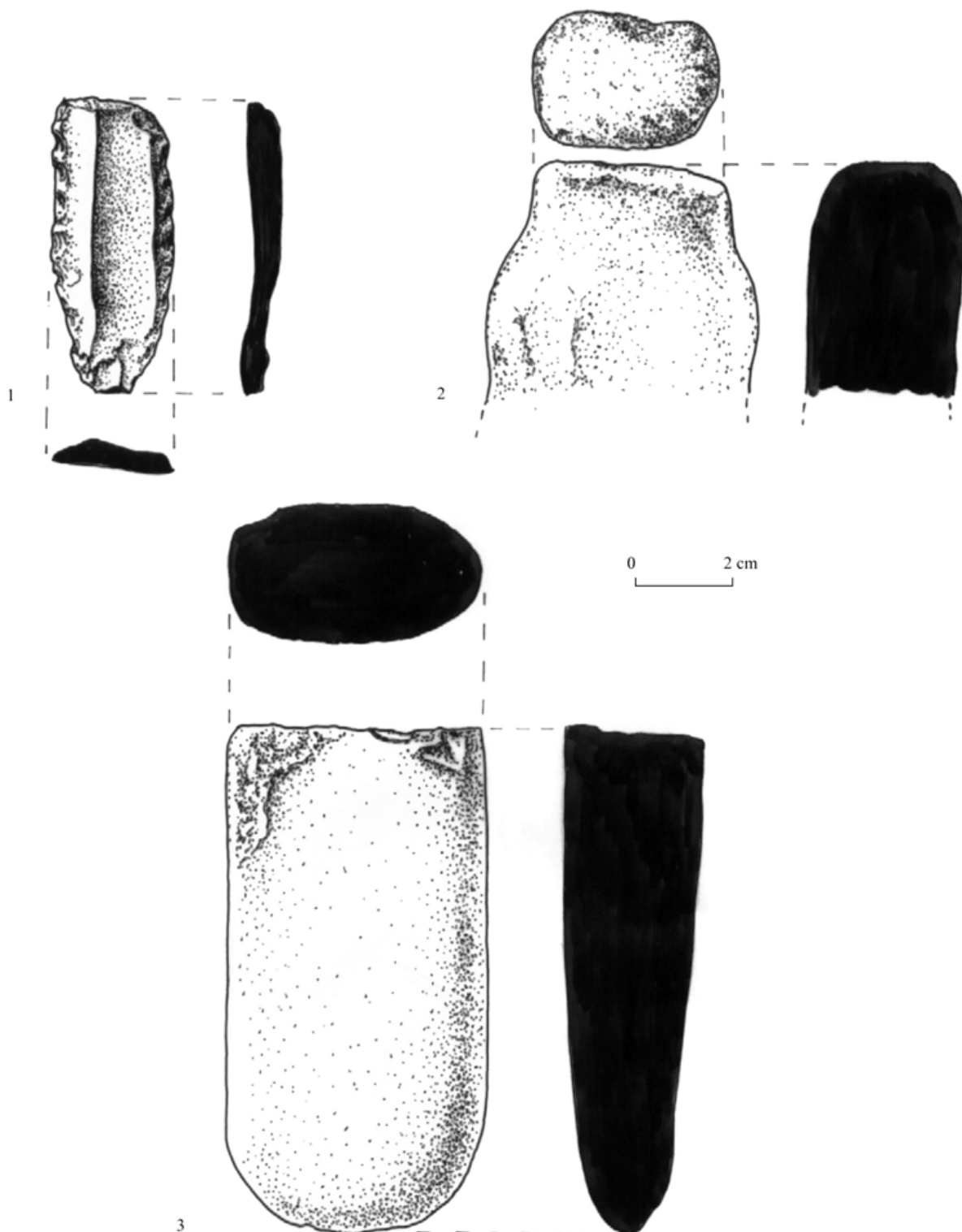
2

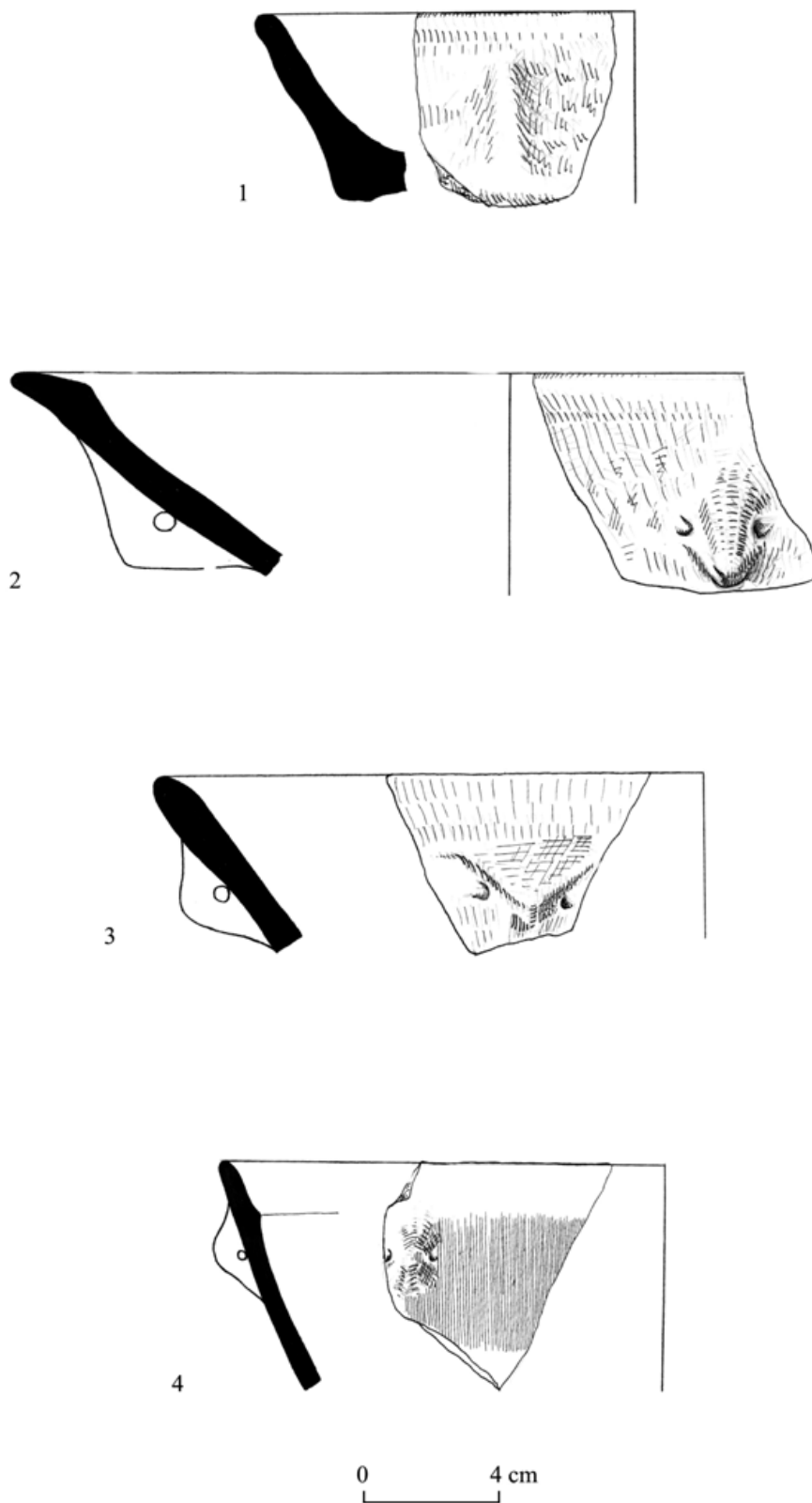
3

Pl. II. Luncavița, punctul *La Cioara*.

Pl. II. Luncavița, La Cioara point.

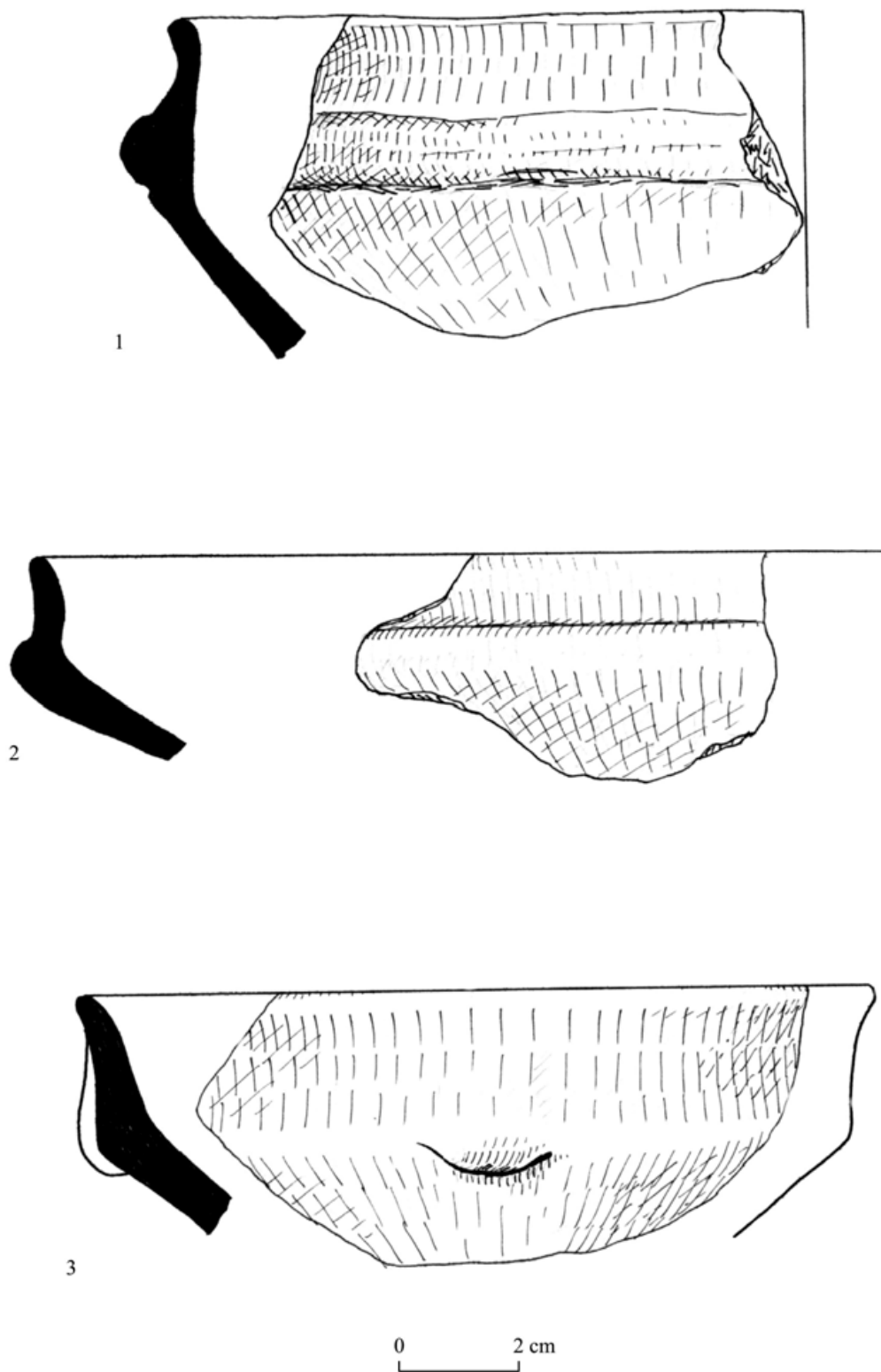

Pl. III. Piese litice. 1. Văcăreni, punctul Dealul Chitlăului; 2-3. Luncavița, punctul La Cioara.
Pl. III. Lithic objects. 1. Văcăreni, Dealul Chitlăului point; 2-3. Luncavița, La Cioara point.

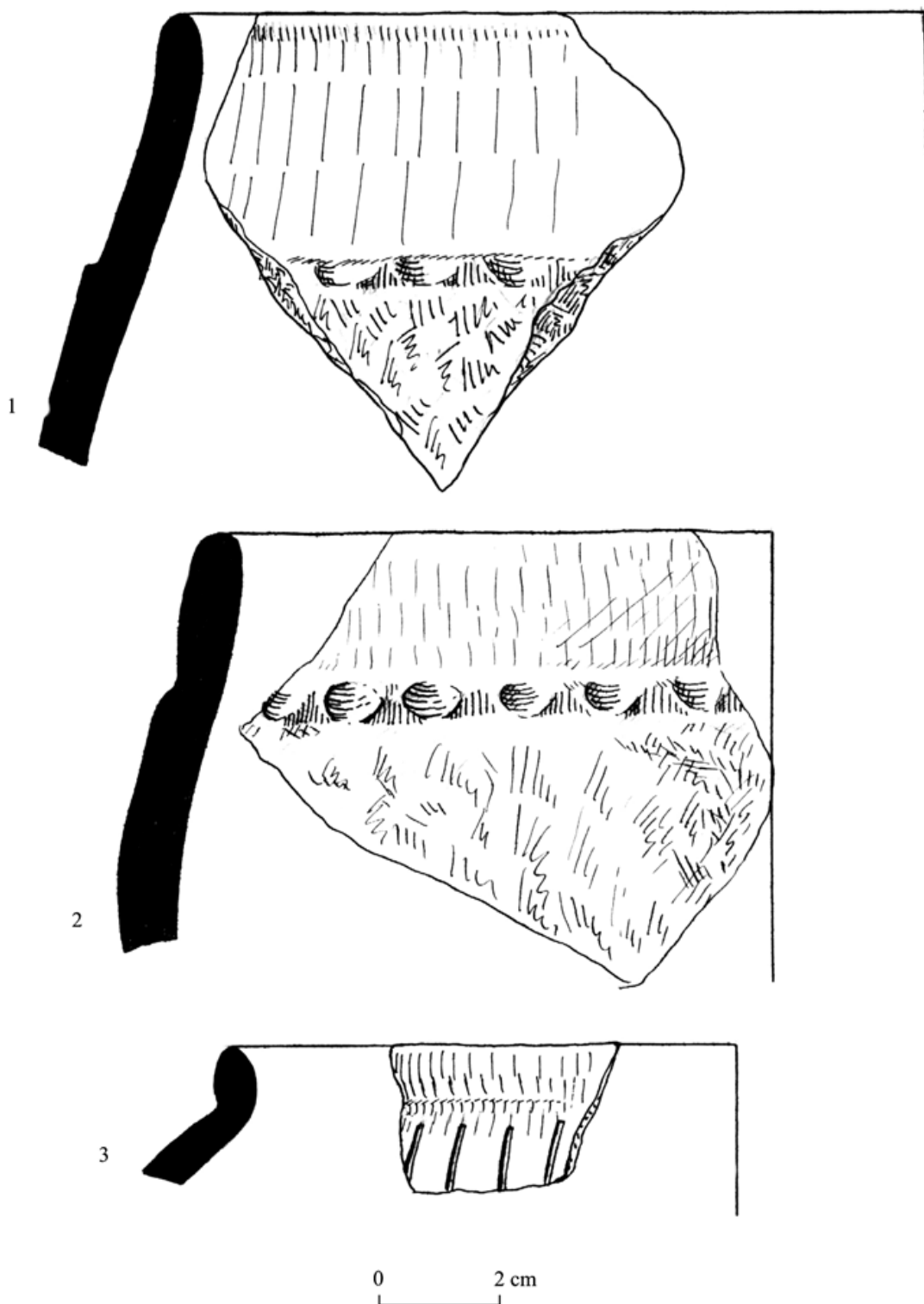

Pl. IV. Luncavița, punctul *La Cioara*. Ceramică (apud Lăzurcă 1975).

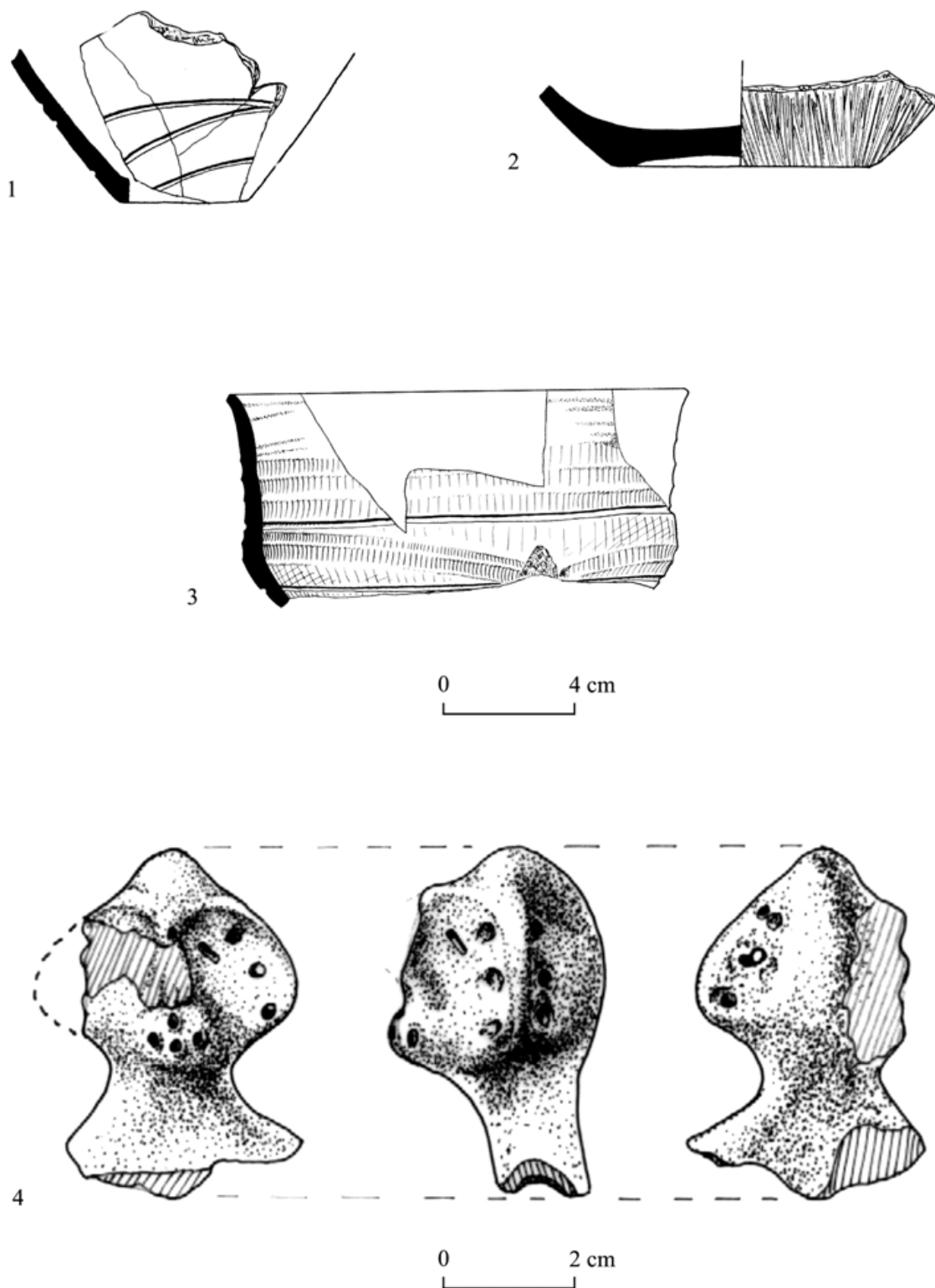
Pl. IV. Luncavița, *La Cioara* point. Pottery (apud Lăzurcă 1975).

Pl. V. Luncavița, punctul *La Cioara*. Ceramică (apud Lăzurcă 1975).
Pl. V. Luncavița, *La Cioara* point. Pottery (apud Lăzurcă 1975).

Pl. VI. Luncavița, punctul *La Cioara*. Ceramică (apud Lăzurcă 1975).
Pl. VI. Luncavița, *La Cioara* point. Pottery (apud Lăzurcă 1975).

Pl. VII. Luncavița, punctul *La Cioara*. 1-3. Ceramică; 4. Statuetă antropomorfă (apud Lăzurcă 1975).

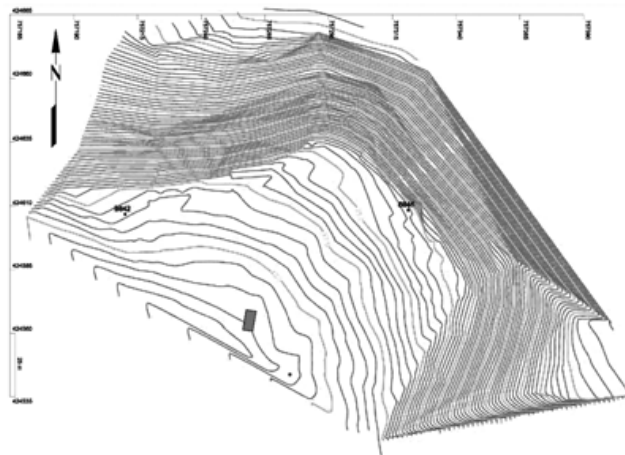
Pl. VII. Luncavița, *La Cioara* point. 1-3. Pottery; 4. Anthropomorphic statue (apud Lăzurcă 1975).

1

2

Pl. VIII. Luncavița, punctul *Mocuța*. Așezarea eneolitică.

Pl. VIII. Luncavița, Mocuța point. Chalcolithic settlement.

1

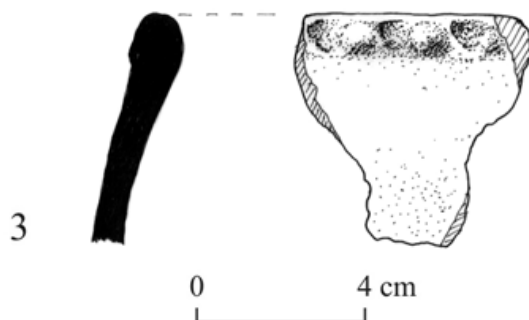

2

3

Pl. IX. Niculițel, punctul Cornet. Zona sitului arheologic.
Pl. IX. Niculițel, Cornet point. The area of the archaeological site.

Pl. X. Somova, punctul *La Puierniță*. 1-2. Situl arheologic; Fragment ceramic eneolitic.
Pl. X. Somova, La Puierniță point. 1-2. The archaeological site; 3. Chalcolithic pottery fragment.

1

2

3

Pl. XI. Mineri. 1. Așezarea eneolitică; 2. Lacul Somova; 3. Zonă inundabilă în apropierea așezării eneolitice.

Pl. XI. Mineri. 1. The Chalcolithic settlement; 2. Somova Lake; 3. The floodable area near the Chalcolithic settlement.

1

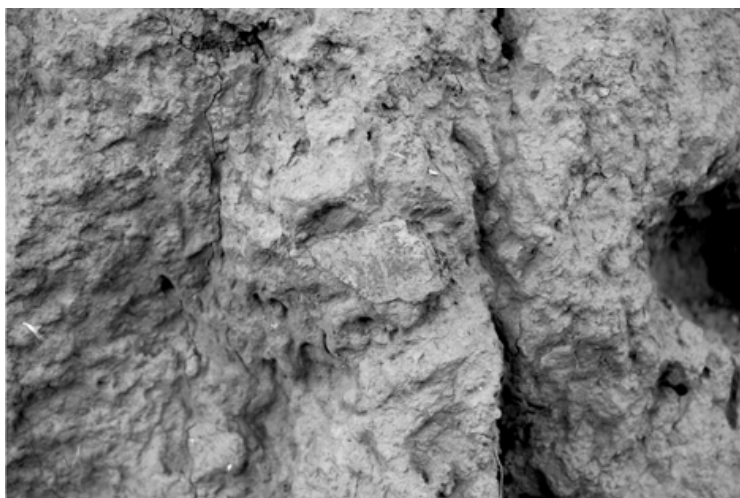
2

3

Pl. XII. Mineri. Așezarea eneolitică. Efectele acțiunii factorilor naturali și antropici asupra stratului cultural.

Pl. XII. Mineri. The Chalcolithic settlement. The effects of the natural and human actions on the cultural level.

1

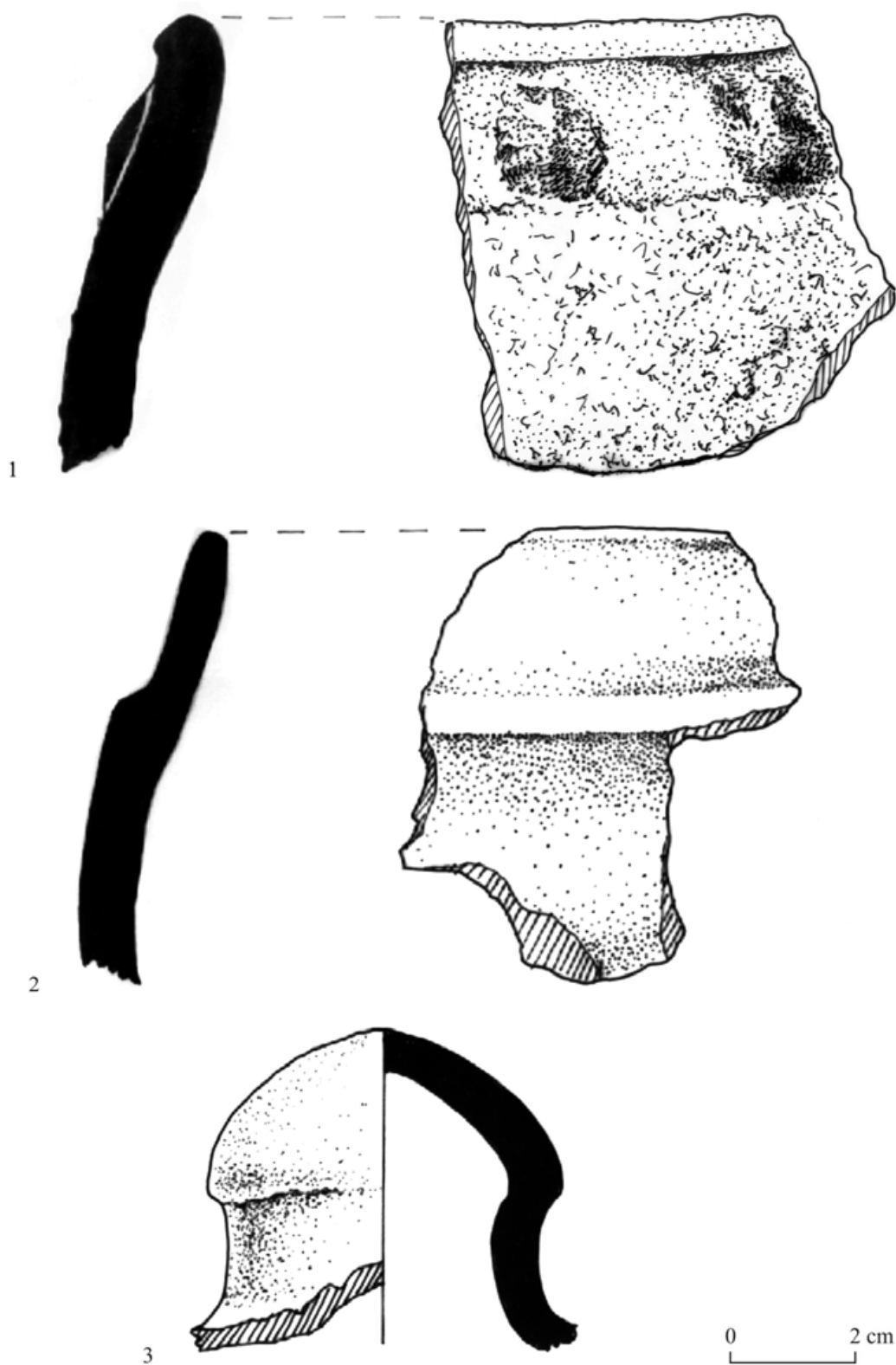
2

3

Pl. XIII. Mineri. Așezarea eneolitică. Detalii strat cultural.

Pl. XIII. Mineri. The Chalcolithic settlement. Details of the cultural level.

Pl. XIV. Mineri. Fragmente ceramiche.

Pl. XIV. Mineri. Pottery fragments.

1

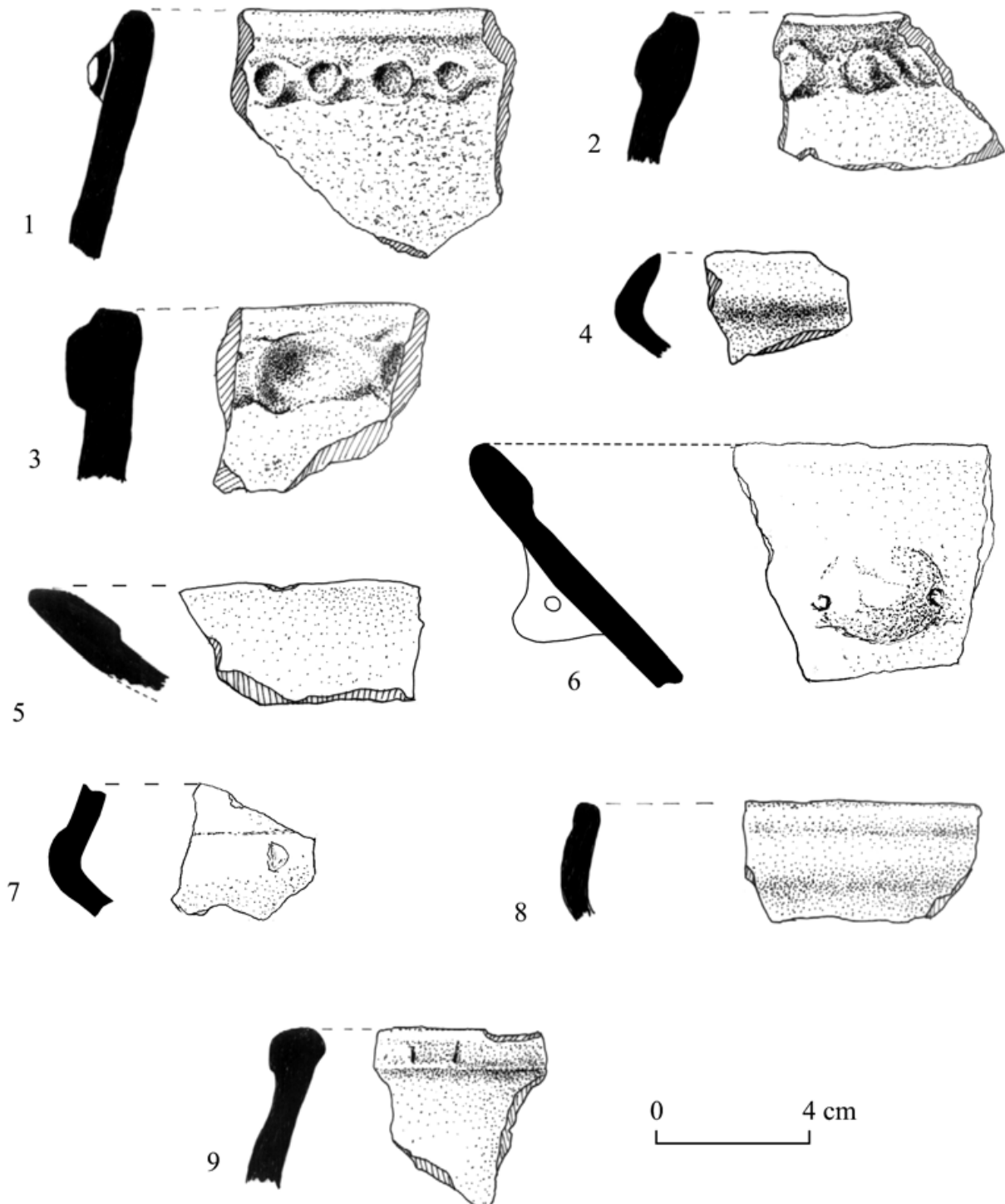

2

3

Pl. XV. Nufăru, punctul Romula.
Pl. XV. Nufăru, Romula point.

Pl. XVI. Nufăru, punctul Romula. Fragmente ceramice.
 Pl. XVI. Nufăru, Romula point. Pottery fragments.

1

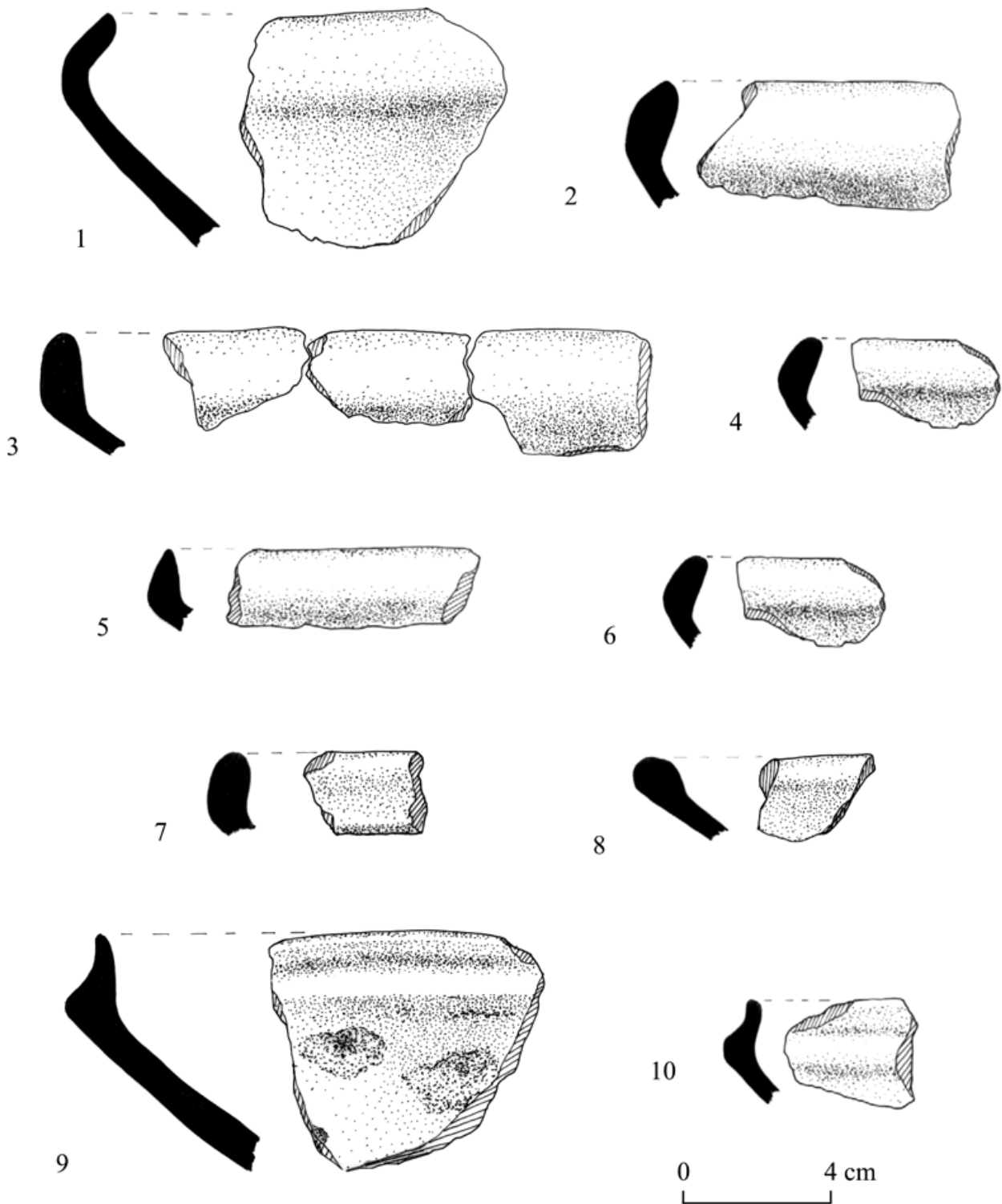

2

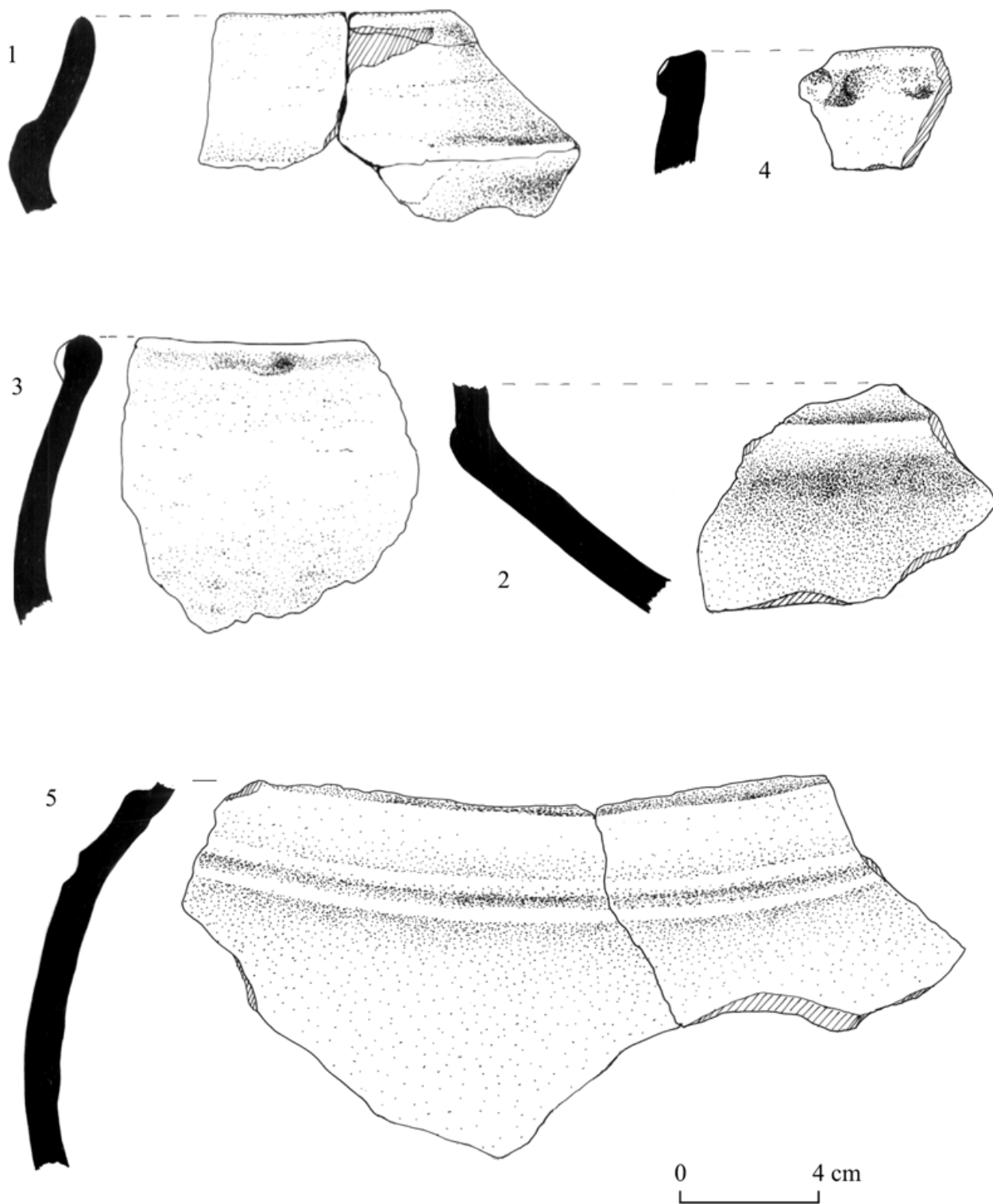

3

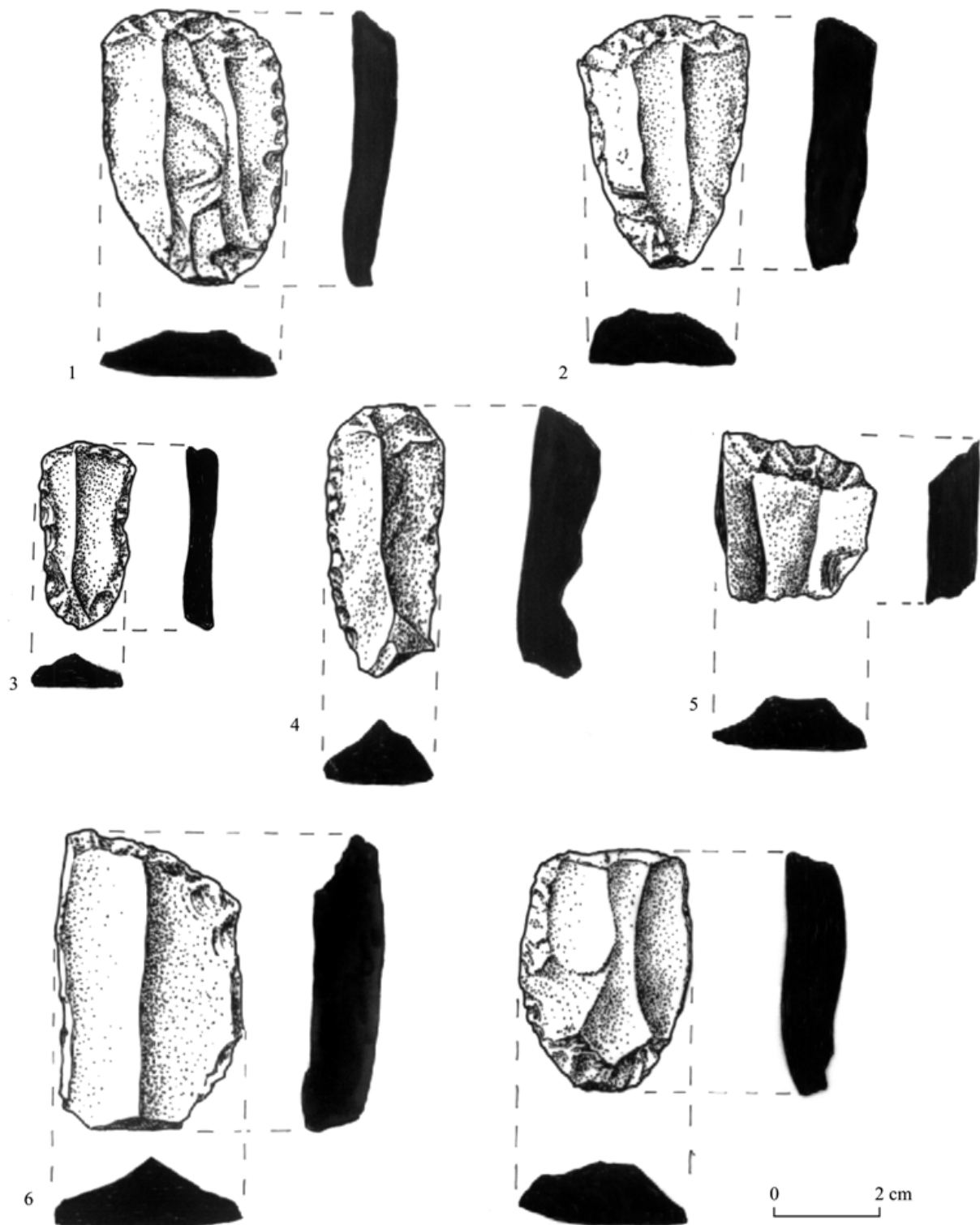
Pl. XVII. Enisala, punctul Palanca.
Pl. XVII. Enisala, Palanca point.

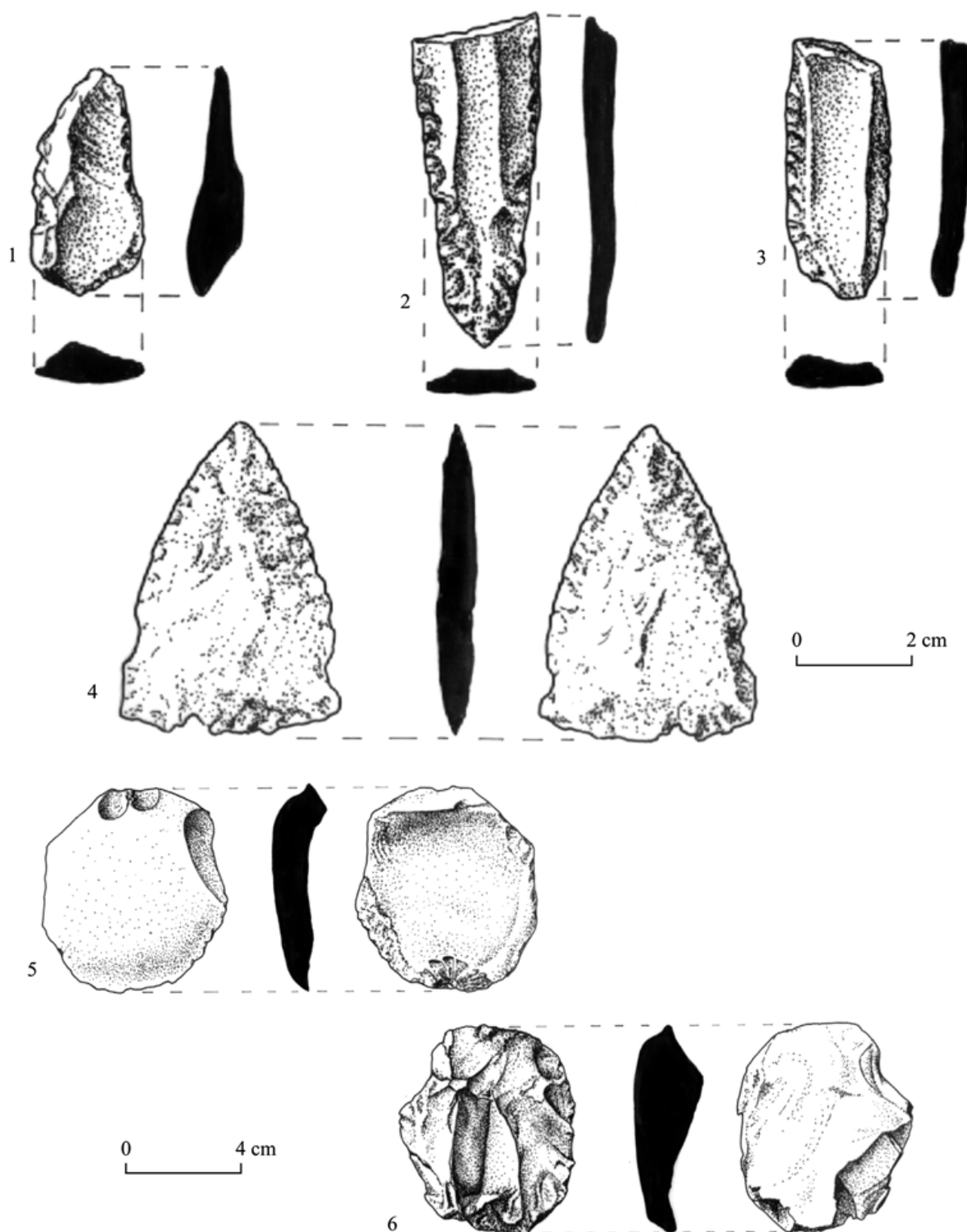
Pl. XVIII. Enisala, punctul *Palanca*. Fragmente ceramice.
Pl. XVIII. Enisala, *Palanca* point. Pottery fragments.

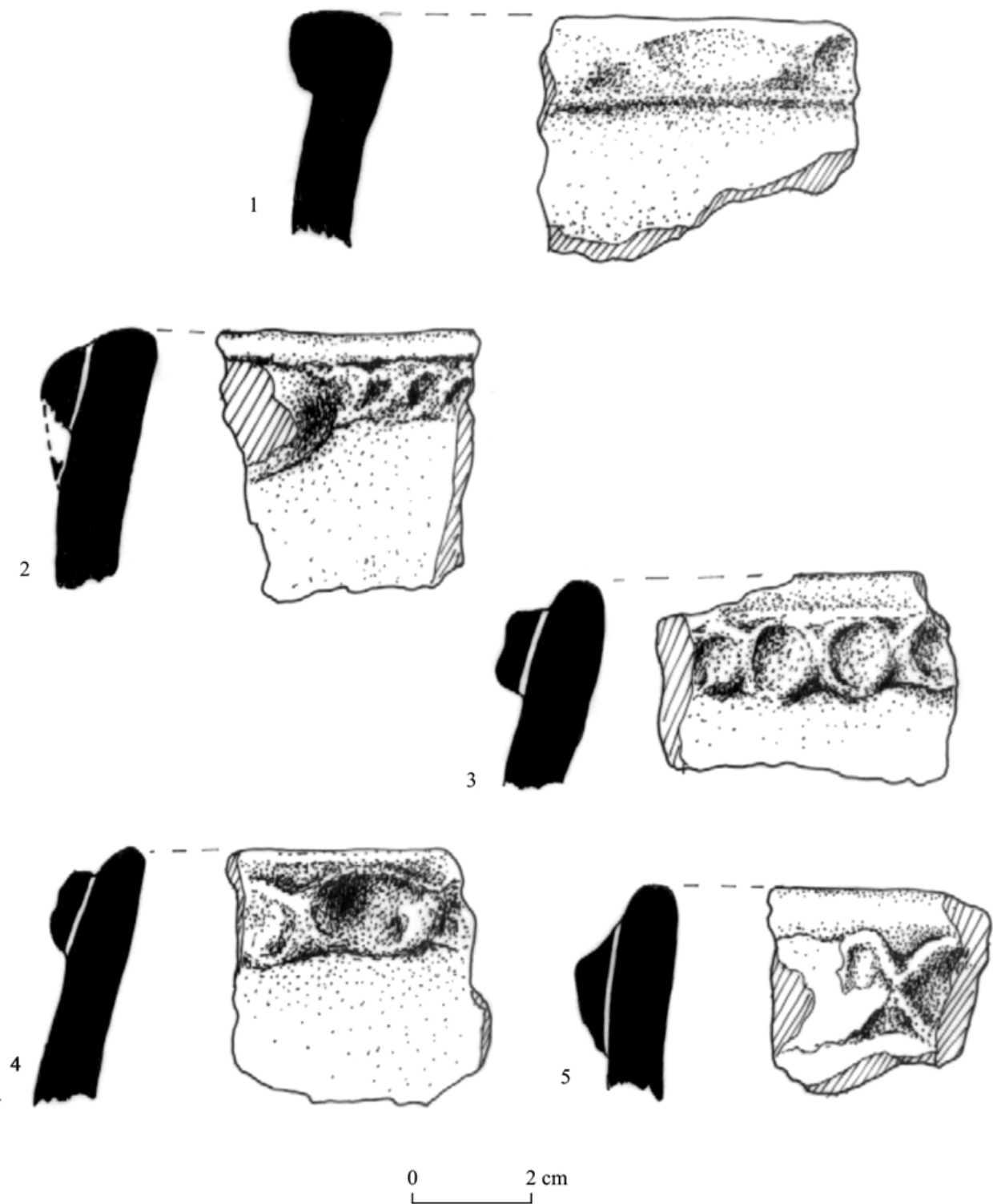
Pl. XIX. Enisala, punctul *Palanca*. Fragmente ceramice.
Pl. XIX. Enisala, *Palanca* point. Pottery fragments.

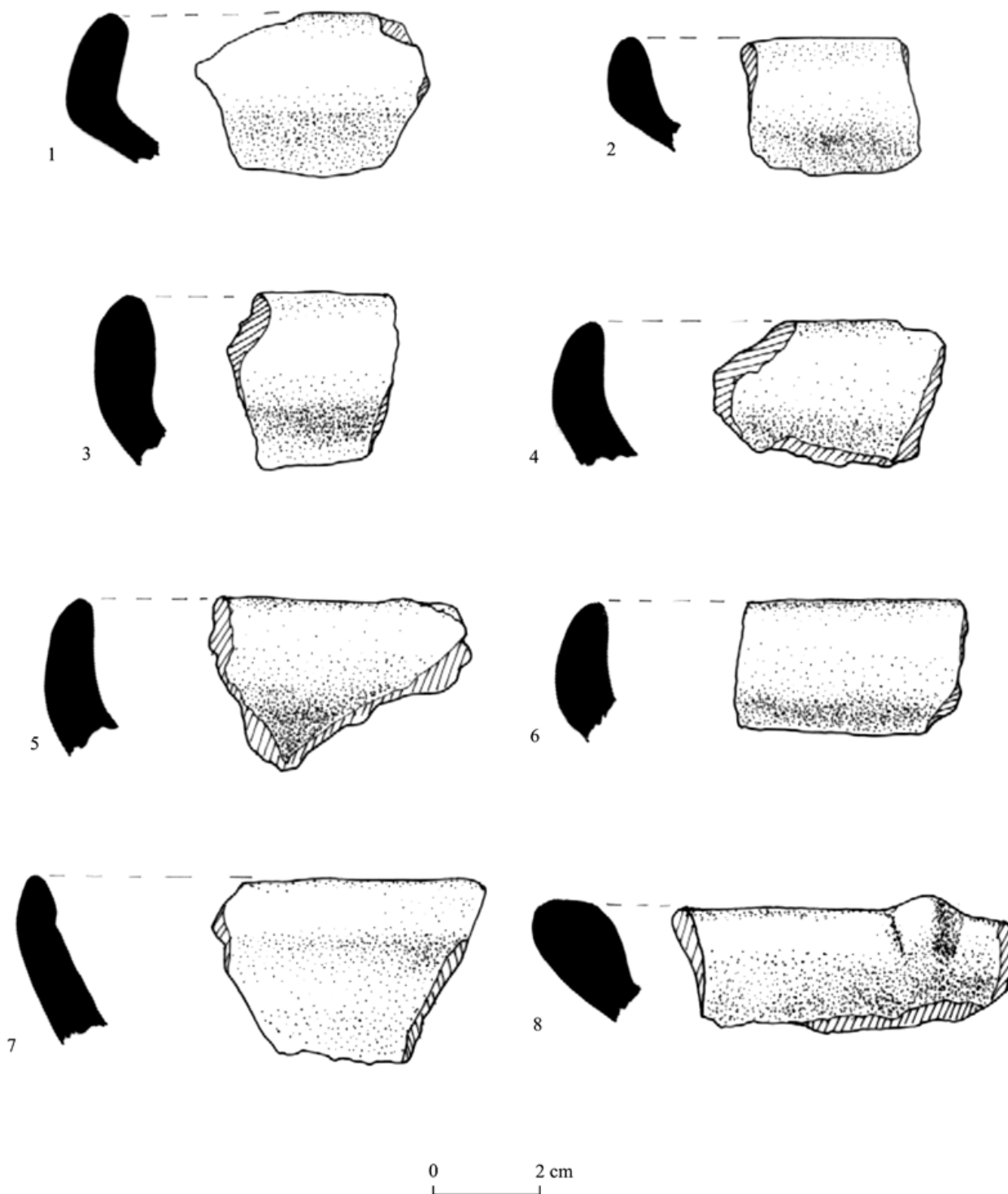
Pl. XX. Lunca. Utilaj din silex.
Pl. XX. Lunca. Flint equipment.

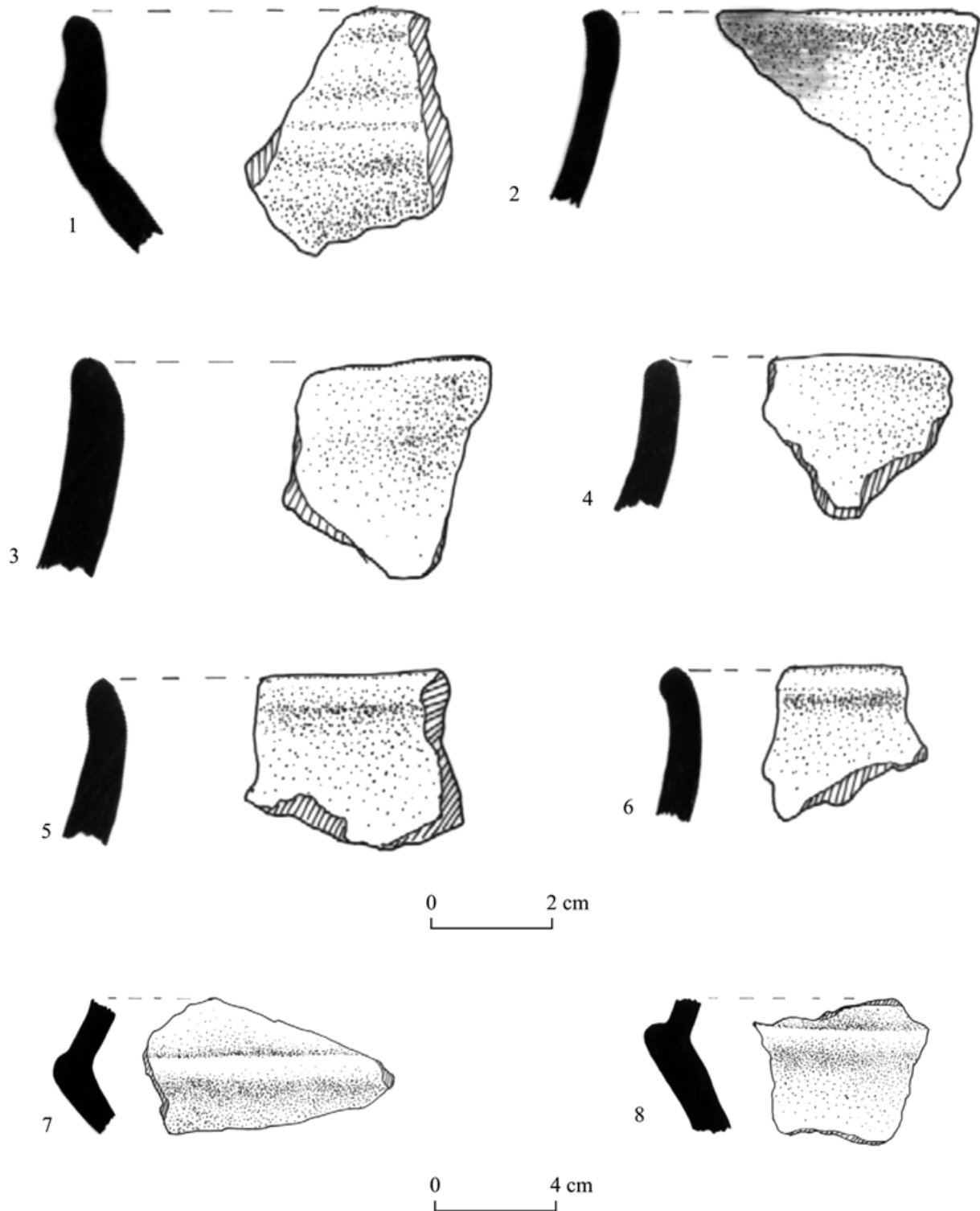
Pl. XXI. Lunca. Utilaj din silex.
Pl. XXI. Lunca. Flint equipment.

Pl. XXII. Lunca. Fragmente ceramiche.
Pl. XXII. Lunca. Pottery fragments.

Pl. XXIII. Lunca. Fragmente ceramice.
Pl. XXIII. Lunca. Pottery fragments.

Pl. XXIV. Lunca. Fragmente ceramiche.
Pl. XXIV. Lunca. Pottery fragments.

A NEW BRONZE AGE AXE DISCOVERED IN NORTHERN DOBRUDJA

Sorin Cristian Ailincăi

Abstract: In 2007, Tulcea History and Archaeology Museum purchased a new shaft-hole axe accidentally found at Malcoci, Nufăru, Tulcea County. The axe is considered to belong to the Pătulele type which is spread in the southern part of Transylvania, Maramureș, Moldavia, Oltenia, Banat, Dobrudja and northern and central Bulgaria. The most southern location of this type of axe is Thebes, which serves as an important chronological landmark for dating these axes.

On the Romanian territory, the Pătulele type axes are dated to the beginning of the Romanian Middle Bronze Age (2400-2200 B.C., after Al. Vulpe), corresponding to the crystallization of Monteoru, Ietenberg, Tei and Otomani cultures.

The presence of several axes of this type in Dobrudja can be attributed to the Jamnaja and Katakombnaja cultures that have been documented by numerous funerary discoveries, especially from Northern Dobrudja. These cultures can also be connected to the presence in Dobrudja of several eastern items like the axes discovered at Mahmudia and the one from Măcin.

Key words copper axe, Bronze Age, isolated find.

Cuvinte cheie topor din cupru, epoca bronzului, descoperire întâmplătoare.

In 2007, Tulcea History and Archaeology Museum purchased a new shaft-hole axe accidentally found at Malcoci, Nufăru, Tulcea County¹.

The item is slender, the blade has a hexagonal profile and is slightly curved towards the shaft-hole, and the edge is arched and widened. The hafting hole is cylindrical and extended with a tube outside which there is a vein that becomes wider to the inferior end, takes a triangular shape and surpasses the margin of the tube.

The object was cast through the shaft-hole's inferior part in an insufficiently prepared two-piece mould; hence the numerous air bubble shaped defects visible on its surface. The casting seams are well polished, except the superior area of the shaft-hole. Although it is in a relatively good state of conservation, the axe exhibits on its surface numerous notches made both in ancient times and recently.

The dimensions of the axe are: L. 14.9 cm; blade dimensions 3.1 × 2.4 cm; blade width 5.8 cm; shaft-hole diameter 3.2 cm; weight 750 g; its surface has a dark green noble patina. The metallographic analyses made by non destructive methods within the Archaeomet project in 2008, indicated the following chemical composition: Cu-99.51%; Fe-0.42%; Pb-0.07 (As-75%); Ag-1861 ppm; As-9331 ppm.

Recently, we have published a similar axe discovered at Niculițel, Tulcea County². Even though the dimensions and weight are different, both axes discovered at Niculițel and Malcoci can be attributed to the Pătulele type, as defined by Al. Vulpe. According to the Romanian researcher, its defining characteristics are „the clarity of the curving of the blade compared to the shaft-hole, width of the edge, hexagonal section of the blade and the

¹ The axe is registered under inventory no. 47151; unfortunately, the exact find place is unknown.

² Ailincăi 2005.

cylindrical shaft-hole³". Chronologically, Al. Vulpe dates this type of axe to the first part of the Romanian Middle Bronze Age, evolving from Veselinovo II type axes⁴.

At the present, the Pătulele type is documented in Transylvania, in the hoards from Arcuș⁵ and Sânzieni⁶ and as isolated finds at Avrămești⁷, Bunești⁸, „Sibiu”⁹, Șoimușu¹⁰ and Zlatna¹¹. In Banat, the only axe of this type is the one found at Fibiș¹²; in Oltenia and Valachia, artifacts of this type were found at Pătulele¹³, Podari¹⁴, București¹⁵, Coslogeni¹⁶ and Mircea Vodă¹⁷.

Even though Dobrudja lacks in finds dated to the Bronze Age, however it is the source area of an artifact whose exact find place is unknown¹⁸, and of two axes found at Niculițel¹⁹ and Malcoci. The most northern item was accidentally discovered in Moldavia, at Scărișoara (Bacău County)²⁰.

Numerous such axes were found south of the Danube, in Bulgaria and can be partially attributed to axe types 14, 16 and 18 of E. N. Černych's typology; such findings were made at Belovo²¹, Bjala Slatina²², Kazanlyk (?)²³, Lozen²⁴, Prelom²⁵, Sava²⁶, Reg. Starozagorsk (?)²⁷, Ugyrčin²⁸, ūmen Region²⁹, Varna³⁰, Vidim³¹, Kajlyk³², Jambol³³, Nazard ikeskij Region³⁴,

³ Vulpe 1970, 37-38.

⁴ Vulpe 1970, 39; Vulpe, Tudor 1970, 421.

⁵ Vulpe 1970, 38, Taf. 7/103.

⁶ Vulpe 1970, 38, Taf. 7/101-102.

⁷ Vulpe 1970, 38, Taf. 7/105.

⁸ Vulpe 1970, 38, Taf. 7/98.

⁹ Vulpe 1970, 38, Taf. 7/100.

¹⁰ Vulpe 1970, 38, Taf. 7/99.

¹¹ Vulpe 1970, 38, Taf. 7/97.

¹² Vulpe 1970, 38, Taf. 7/96.

¹³ Vulpe 1970, 38, Taf. 7/95.

¹⁴ Vulpe 1970, 38, Taf. 7/104.

¹⁵ Schuster, Munteanu 1995, Fig. 1/e.

¹⁶ Schuster, Munteanu 1995, Fig. 1.

¹⁷ Vulpe 1970, 38, Taf. 7/106.

¹⁸ Vulpe 1970, 38, Taf. 7/107.

¹⁹ Ailincăi 2005.

²⁰ Buzdugan 1974.

²¹ Černych 1978, 141, fig. 23/4.

²² Černych 1978, 142, fig. 24/4.

²³ Černych 1978, 141, fig. 23/9.

²⁴ Černych 1978, 141, fig. 23/10.

²⁵ Černych 1978, 141, fig. 23/7.

²⁶ Černych 1978, 142, fig. 24/8.

²⁷ Černych 1978, 142, fig. 24/2.

²⁸ Černych 1978, 142, fig. 24/3.

²⁹ Černych 1978, 142, fig. 24/5.

³⁰ Černych 1978, 141, fig. 23/3.

³¹ Černych 1978, 142, fig. 24/7.

³² Černych 1978, 142, fig. 24/9.

³³ Černych 1978, 143, fig. 25/1.

³⁴ Černych 1978, 143, fig. 25/2-3.

Raven³⁵, Emen Cave³⁶, Bja enica³⁷, the axe in the hoard at Vărbica II³⁸, and other three items of unknown find place³⁹. The only known moulds used to make such axes were also found on Bulgarian territory, in the hoard from Pobit Kamâk⁴⁰.

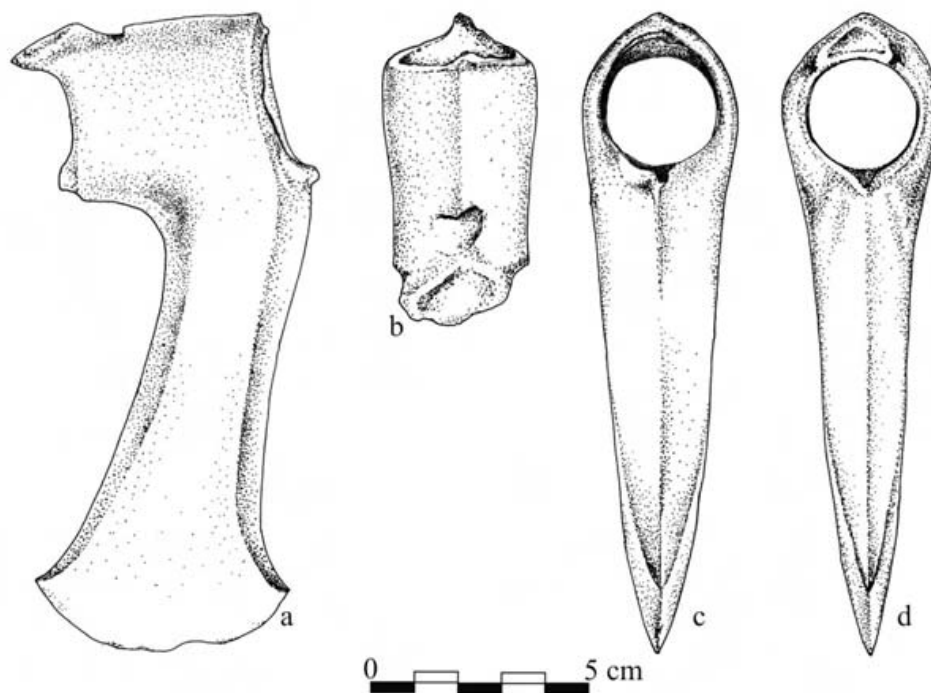

Fig. 1. The axe from Malcoci.

The most southern item was found at Thebes and represents an important chronological landmark for dating the Pătulele⁴¹ type axes. Even though the initial stratigraphical observations were controversial, it was dated to the end of EH II or beginning of EH III⁴².

If we consider the analogies found at long distances, it is impossible not to notice the similarities to some of the axes from north of Caucasus that S. N. Korenevskij attributed to the *Ureki type*, as well as to the two items from the eponymous hoard found in Georgia and attributed to Trialeti culture⁴³, together with the axe from the Samara⁴⁴ hoard and the two isolated finds at Lečkop⁴⁵ and Stavropol⁴⁶.

³⁵ Černych 1978, 143, fig. 25/4.

³⁶ Černych 1978, 143, fig. 25/5.

³⁷ Černych 1978, 143, fig. 25/6.

³⁸ Kovačeva 1967, 55, fig. 5; Černych 1978, 202, fig. 40/11.

³⁹ Černych 1978, 141-142, Fig. 23/5; 24/1, 6.

⁴⁰ Hänsel 1976, 39, Taf. 3/3-8; Černych 1978, 243-248, fig. 67/1-3.

⁴¹ Vulpe 1997a, 35; Vulpe 1997b, 44.

⁴² Maran 1989, 129-130.

⁴³ Černych 1992, 114, fig. 37/1-2.

⁴⁴ Korenevskij 1981, 31, fig. 10/5-6.

⁴⁵ Korenevskij 1981, 31, fig. 10/7.

⁴⁶ Korenevskij 1981, 31, fig. 10/8.

At present, the spreading area of Pătulele type axes can be set in the southern part of Transylvania, Olachia, Moldavia, Oltenia, Banat, Dobrudja, Bulgaria, while the axes found at Thebes and at north of Caucasus can be attributed to long distance exchange.

The stratigraphic context of the find at Thebes (end of EH II–beginning of EHIII), dated to ca. 2500-2000 BC by traditional chronology or to 2800-2200 BC by ¹⁴C CAL⁴⁷ should be the starting point for the chronological dating of this type of axe (Pătulele). Even though most items are isolated finds, there are solid arguments for dating this type of axe starting with the Middle Bronze Age. This idea is supported by the association with Balșa and Pădureni type axes found in the hoards from Arcuș and Sânzieni, and the Pătulele type axe found in Mircea Vodă (Dâmbovița County) settlement⁴⁸ attributed to Tei culture. On the Romanian territory, the Pătulele type axes are dated to the first part of the Romanian Middle Bronze Age⁴⁹ which, according to A. Vulpe, begins in 2400-2200 BC, corresponding to the crystallization of Monteoru, Ietenberg, Tei and Otomani cultures⁵⁰. Although most arguments plead in favor of this dating, it is very possible that these axes had been used up to the Late Bronze Age, as shown by the finds in the hoards from Vărbica II and Pobit Kamâk (Bulgaria), which also contain other items that can be dated to this period⁵¹.

As shown by the metallographic analysis, the axe found at Malcoci, as the one found at Niculițel⁵², is made of copper and the insignificant percentage of As excludes the use of "arsenical bronze" that seems to have been used to make some of the axes found on Bulgarian territory.⁵³

⁴⁷ Vulpe 1997a, 44.

⁴⁸ Vulpe 1970, 38.

⁴⁹ Vulpe 1970, 39.

⁵⁰ Vulpe 1997b, 39.

⁵¹ Kovačeva 1967, 55, fig. 5.

⁵² I take advantage of this occasion to draw attention to an error occurred when the axe from Niculițel was published (Ailincăi 2005); the axe's green colored patina determined us to believe it was made of bronze. The metallographic analysis – Cu–99,85%; Fe–0,08%; Pb–0,06 (As–75%); As–3677 ppm; Ag–1438 ppm – undergone after the publication contradicts this statement.

⁵³ E. N. Černych places the axes T 14, 16 and 18 in the VII-IX chemical groups (Černych 1978, 132, 150, Tab. III.6)

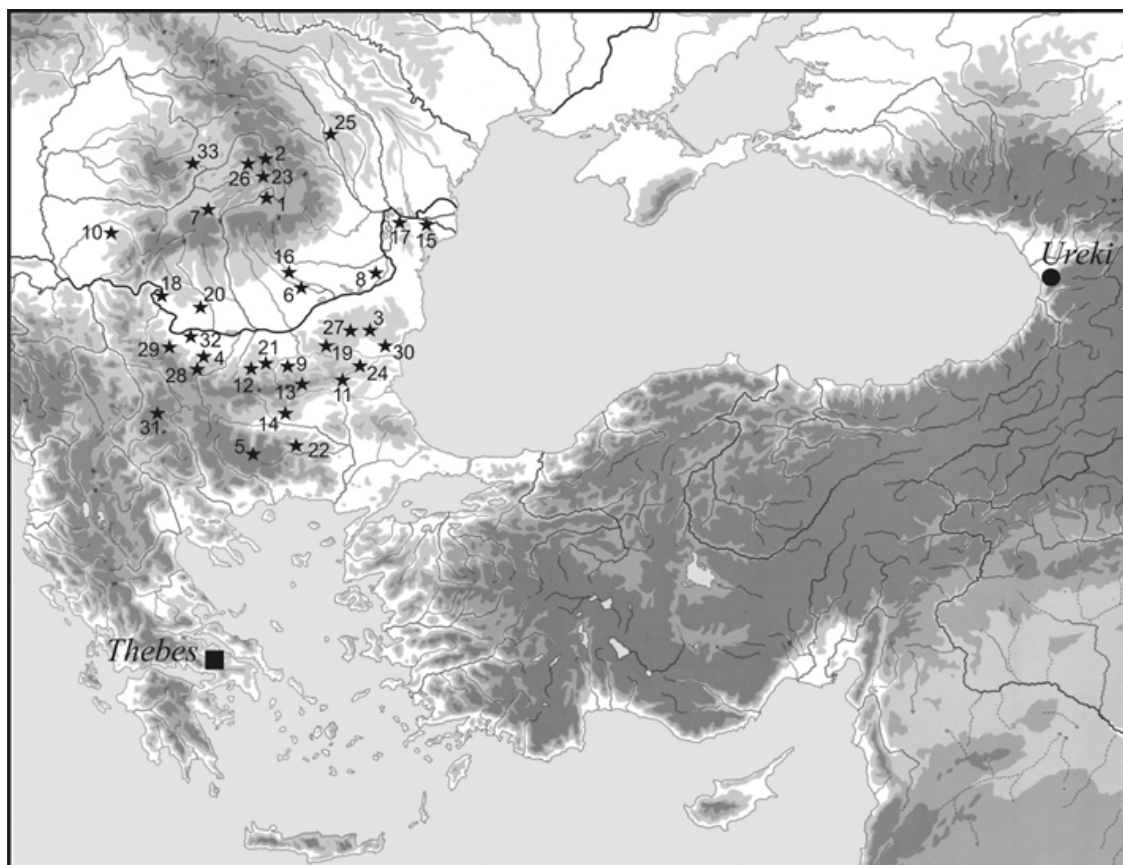

Fig. 2. The spreading area of Pătulele type axes.

1. Arcuș; 2. Avrămești; 3. Belovo; 4. Bjala Slatina; 5. Bja enica; 6. București; 7. Bunești; 8. Coslogeni; 9. Emen cave; 10. Fibiș; 11. Jambol; 12. Kajlyk; 13. Kazanlyk; 14. Lozen; 15. Malcoci; 16. Mircea Vodă; 17. Niculițel; 18. Pătulele; 19. Pobit Kamâk; 20. Podari; 21. Prelom; 22. Raven; 23. Sânzieni; 24. Sava; 25. Scărișoara; 26. Șoimușu; 27. umenskuj; 28. Ugyrčîn; 29. Vărbica II; 30. Varna; 31. Vetren; 32. Vidin; 33. latna.

Despite the numerous archaeological investigations undergone in Dobrudja, the Bronze Age is still one of the least known historical periods in this territory. In effect, after the cultures known as Cernavodă I, III and II (in chronological order) that are dated to the end of the Eneolithic and the transition period, in all chronological charts made up by specialists there is a big void up to the Late Bronze Age, when some of the finds attributed to Coslogeni or Noua culture have been dated.

This *hiatus* can be partially filled in by some isolated finds and some of the investigated tombs. The isolated finds from the southern part of Dobrudja, as those at Histria–Capul Viilor, Rasova–Malul Roșu, Derwent, Neptun and Medgidia, seem to illustrate the existence of a cultural horizon from the beginning of the Bronze Age, corresponding to one of the phases of

the lacustrine settlement at Ezerovo⁵⁴. At the same time, in the period encompassing the Early and Middle Bronze Age, the northern territory between the Danube and the Black Sea was inhabited by nomad populations from the north of the Black Sea. Who can be mainly attributed to cultures Jamnaja and Katakombnaja, to which there were also attributed the tumuli investigated at Baia-Hamangia⁵⁵, Chilia Veche-Ciorticut⁵⁶, Luncavița-Movila Mocuța⁵⁷ and Drumul Vacilor⁵⁸, Mihai Bravu⁵⁹, Enisala-La Bălțița⁶⁰, Nalbant⁶¹, Tulcea-Sud, Sabangia, Sarichioi, Zebil⁶², Murighiol⁶³ etc.

These populations can also be connected to the presence in Dobrudja of several eastern origin items, such as the two axes discovered at Mahmudia⁶⁴ and one of the axes from Măcin⁶⁵. In our opinion, in the Bronze Age, the above mentioned cultures, to which we could also add Mnogovalikovaja (KMK) culture, whose presence in Dobrudja is still uncertain, have ensured a permanent contact between the northern and northeastern Pontic areas, especially in the east Carpathian space.

The Pătulele type axes discovered in northern Dobrudja can be undoubtedly attributed to one of the above mentioned cultures and represents a proof of the contact with the autochthonous populations (probably Tei or Monteoru cultures) that created and used this type of axe. It is not impossible that this could explain the similarity between Ureki and Pătulele type axes, as well as the presence of a large number of north Pontic items, especially in the eastern part of the present-day Romanian territory.

⁵⁴ Irimia 1981, 349.

⁵⁵ Pârvan 1925.

⁵⁶ Vasiliu 1995a, 49-87.

⁵⁷ Vasiliu 1995b, 89-115.

⁵⁸ Vasiliu 1995c, 117-140.

⁵⁹ Vasiliu 1995d, 141-175.

⁶⁰ Vasiliu 2003-2004, 123-136.

⁶¹ Vasiliu 2008, 41-62.

⁶² Simion 2003a, 13-50.

⁶³ Simion 2003b, 51-62.

⁶⁴ Vulpe 1970; Lăzurcă 1977, 302, pl. 1/2.

⁶⁵ Vulpe 1970.

Bibliograph

- Ailincăi, S. C. 2005, *Un topor de bronz descoperit la Niculițel (jud. Tulcea)*, SCIVA 54-56, 2003-2005, 271-277.
- Buzdugan, C. 1974, *Toporul de luptă de la Scărișoara (jud. Bacău)*, SCIVA 25, 3, 431-433.
- Černych, E. N. 1978, *Gornoe delo i metallurgja v drevnei ei Bolgarii*, Sofia.
- Černych, E. N. 1992, *Ancient Metallurgie in the URSS. The Early Metal Age*, Cambridge University Press.
- Hänsel, B. 1976, *Beitr ge zur regionalen und Chronologischen Gliederung der lteren Hallstattzeit an der Unteren Donau, I-II*, Bonn.
- Korenevskij, S. N. 1981, *Vtul'čatye topory – oru ie ble nego boja epohi srednej bronzy Severnogo Kavkaza*, in Litvinskogo, B. A. (ed.), *Kavkaz i Srednaja Azija v drevnosti i srednevekov'e (istorija i kul'tura)*, Moscova, 20-42.
- Kovačeva, T. 1967, *Nova kolektivna nahodka ot bronzovata epoha pri s. Vărbica, Plevenski okrăg*, ArheologijaSofia 2, 51-59.
- Lăzurcă, E. 1977, *Mărturii din epoca bronzului pe teritoriul din nordul Dobrogei*, Pontica 10, 301-305.
- Maran, J. 1989, *Die Schaftlochaxt aus dem Depotfund von Theben (Mittelgriechenland) und ihre Stellung im rahmen der Bronzezeitlichen xte S dosteuropas*, ArchKorr 19, 2, 129-136.
- Părvan, V. 1925, *La statue-menhir" de Hamangia*, Dacia 2, 422-429.
- Schuster, C., Munteanu, M. 1995, *Considerații privind unele topoare din epoca bronzului găsite la sud de Carpați*, MemAnti 20, 79-84.
- Vasiliu, I. 1995a, *Cercetări arheologice în Delta Dunării. Mormintele cu ocră de la Chilia Veche*, Peuce 11, 49-87.
- Vasiliu, I. 1995b, *Mormintele cu ocră de la Luncavița Movila „Mocuța”*, Peuce 11, 89-115.
- Vasiliu, I. 1995c, *Noi informații privind epoca bronzului în nordul Dobrogei. Movelele funerare de la Luncavița punctul „Drumul Vacilor”*, Peuce 11, 117-140.
- Vasiliu, I. 1995d, *Noi date privind înmormântările cu ocră din Dobrogea. Movelele funerare de la Mihai Bravu*, Peuce 11, 141-175.
- Vasiliu, I. 2008, *Cercetările arheologice de salvare de la Nalbant, jud. Tulcea*, Peuce, S.N. 6, 41-62.
- Vulpe, Al. 1970, *Die xte und Beile in Rum nien, I*, PBF 9, 2, M nchen.
- Vulpe, Al. 1997a, *Considerații privind începutul și definirea perioadei timpurii a epocii bronzului în România*, Timpul Istoriei 1, București, 37-50.
- Vulpe, Al. 1997b, *Spațiul Egeo-Anatolian și Europa sud-estică în lumina unei revizuirii a cronologiei epocii bronzului*, Memoriile Academiei Române. Secția de Științe Istorice și Arheologie, seria 4, 21, 33-47.
- Vulpe, Al., Tudor, E. 1970, *Cu privire la topoarele de metal cu gaură de înmănușare transversală*, SCIV 21, 3, 417- 428.

Sorin Cristian Ailincăi
Institutul de Cercetări Eco-Muzeale,
Str. 14 Noiembrie, nr. 1 bis,
820009, Tulcea,
România
sailincai@yahoo.com

Fig. 3. The axe discovered at Malcoci.

UN OR NT DE INHU AȚIE DESCO ERIT A ATONEȘTI A A A
JUD IA O IȚA SEC V IVA CHR

El na R nța

Abstract: During the 2002 archaeological investigations in the Early Iron Age settlement at Platonesti–Valea Babii, an inhumation tomb was discovered, with a skeleton in extended burial on the back, aligned W–E. Next to it there was a knife, an iron lance tip and a bronze arrow tip. According to its characteristics and funerary inventory, we can date the tomb from the second half of the 5th century B.C. up to the 4th century B.C. and link it to the last Scythian wave defeated by Philip II in 339 B.C.

Key words: *Platonești–Valea Babii, Late Hallstattian Period, funerary discovery*

Cuvinte cheie *Platonești–Valea Babii, perioada Hallstattiană târzie, mormânt*

Platoul Hagieni, sau Podișul Hagieni, cum l-a numit G. Vâlsan, face parte din subdiviziunea Bărăganul Hagienilor sau Feteștilor pe care G. Murgoci (1910) îl considera ca fiind un martor de eroziune mărginit de un vechi braț al Dunării pe direcția Văii Jegălia, înălțimile sale maxime depășesc 90 m în rama nordică. Acesta este brăzdat de văi adânci, mărginite de maluri abrupte care formează adevărate peninsule, dintre care amintim Valea lui Bursuc, Valea lui Jurcă, Valea Dâlma și Valea Babii (Fig. 1).

Descoperit în anul 2002 în cursul cercetărilor arheologice din așezarea hallstattiană timpurie¹, complexul arheologic analizat în această lucrare perfora o zonă de cenușă provenită de la locuința de suprafață nr. 1 a așezării Babadag II, din care au fost antrenate fragmente ceramice specifice acestei culturi, bucăți de chirpic cu impresiuni de nuiele, o ceașcă de tipul cu toartă supraînălțată. Groapa avea o formă rectangulară, scheletul era orientat V–E, așezat întins pe spate cu brațele pe lângă corp, iar picioarele drepte și paralele. Pe partea dreaptă a scheletului și sudică a gropii, a cărui perete pare intenționat lărgit, au fost descoperite oase de bovideu de la o ofrandă de carne² (Fig. 2). Printre aceste oseminte se afla și o lamă de cuțit din fier cu lungimea de 12,5 cm, lățimea maximă de 2 cm, ușor curbată spre mâner (Fig. 2/5) și o mică piesă (cca. 2,2 × 2 cm), tot din fier, din care s-au recuperat fragmente (Fig. 2/3). Perpendicular pe femurul strâns a fost descoperit un vârf din fier (Fig. 2/2) iar lângă falangele de la mâna stângă, un vârf de săgeată din bronz cu trei muchii (Fig. 2/4). În partea dreaptă a craniului și paralel cu el, cu vârful îndreptat spre peretele vestic al gropii, a fost descoperit un vârf de lance din fier (Fig. 2/1) care avea în tubul de înmănușare o pulbere fină cu aspect de ocră roșu. Fără analiza acesteia, nu putem avea o certitudine în ceea ce privește natura sa. Piesa are lungimea totală de 33 cm, lățimea maximă de 4,3 cm, lungimea tubului de înmănușare de 10,2 cm, iar diametrul acestuia de 3,2 cm.

Materialul faunistic aparține unui individ, cu vârsta de 3,5-4 ani, din specia *Bos taurus* (vita domestică). Lipsa urmelor de intervenție umană la nivelul oaselor membrului anterior și posterior stâng și conexiunea anatomică indică depunerea unei ofrande de carne. Probabil că

¹ Date preliminare despre acest complex arheologic au fost publicate în *Rența* 2003, 237, unde, dintr-o eroare de tehnoredactare, a apărut ca mormânt de incinerare și a fost datat ceva mai târziu.

² Ilustrația a fost realizată de Fl. Dincă, tehnician-proiectant la Muzeul Județean Ialomița.

omoplatul și o parte a zonei coxale aveau, de asemenea, carne pe ele. Oasele provenind de la coaste indică o tranșare în cel puțin trei părți înainte de depunere³.

La Chișcani, jud. Brăila, într-un mormânt de inhumație, cu scheletul întins pe spate și brațele pe lângă corp, orientat V-E, între peretele gropii și craniu, au fost descoperite oase de bovidu iar între coastele de la ofranda de carne s-a aflat un cuțit din fier cu plăsele din os. Mormântul a făcut parte dintr-o necropolă cu peste 30 de morminte, în interiorul căreia s-a observat o organizare pe nuclee de 4-5 morminte plane de inhumație. Aceasta a fost datată în a doua jumătate a sec. IV a.Chr., posibil între 350-325 a.Chr., și a aparținut, probabil, unei populații scitice sedentarizate.

La Grădiștea, jud. Brăila, pe o popină din partea dreaptă a râului Buzău, în apropiere de șoseaua Brăila-Râmnicu Sărat, înainte de intrarea în localitate, au fost descoperite trei morminte care prezintă asemănări cu descoperirea de la Platonești-Valea Babii. Astfel, M.6, cu scheletul așezat pe spate în poziție întinsă și brațele pe lângă corp, orientat V-E, avea urme de ocră pe oase și ofrandă de carne de bovidu (picioare și coaste) așezată între peretele gropii și craniu, pe direcția sud-vestică. Între piesele de inventar s-au aflat și un cuțit din fier așezat lângă antebrațul drept și patru vârfuri de săgeți din bronz cu trei muchii lângă șoldul stâng. Al doilea schelet (M.10), de asemenea, așezat pe spate în poziție întinsă, brațul drept pe lângă corp iar cel stâng îndoit din cot și cu palmele pe piept, orientat V-E, avea în partea dreaptă a craniului, spre SV, câteva oase, probabil de bovidu. Din inventarul funerar nu au fost recuperate decât trei vârfuri de săgeți. Cel de-al treilea schelet (M.15), așezat pe spate în poziție întinsă, cu brațul drept arcuit și distanțat de corp, brațul stâng, îndoit și cu palma pe abdomen, picioarele, ușor chircite și înclinate spre dreapta, orientat V-E, a avut în inventarul funerar și un cuțit așezat sub brațul drept. Gropile celor trei morminte aveau o formă relativ ovală.

Ritul funerar, ofranda de carne de bovidu, orientarea V-E, vârfurile de săgeți așezate în poziția firească de purtare, la șoldul stâng, precum și unele piese de inventar au determinat atribuirea celor trei morminte populației de origine scitică, M.6 și M.10 fiind încadrate pe baza vârfurilor de săgeți în sec. IV a.Chr., dar, probabil, și M.15 are aceeași datăre.

Așadar, ofranda de carne de bovidu, asociată cu cuțit este atestată la Chișcani și Grădiștea, jud. Brăila. Asocierea dintre elementele de rit, ritual și piesele de inventar de origine nord-pontică a determinat atribuirea etnică populațiilor scitice, mormintele descoperite în zona Brăilei fiind atât plane, cât și tumulare.

Toate aceste descoperiri au fost încadrate între secolele V-IV a.Chr., majoritatea putând fi puse în legătură cu ultimul val scitic de sub conducerea lui Atheas, înfrânt de Filip al II-lea în anul 339 a.Chr., ale cărui rămășițe dispar începând cu această dată⁴.

Pentru descoperirea de la Platonești-Valea Babii cunoaștem analogii și în interiorul arcului carpatic, în cadrul grupului Ciumbrud. Majoritatea scheletelor descoperite aici sunt așezate pe spate în poziție întinsă, cu mici devieri în ceea ce privește poziția brațelor, picioarelor sau craniului care își găsesc, la rândul lor, analogii în nordul Mării Negre. În privința orientării scheletelor, aproximativ 25% sunt orientate V-E, precum cele din necropola de la Târgu Mureș (9 morminte), de la Simeria (2), Războieni-Cetate, Cipău, Ozd (2), Blaj (2) și Fântânele (1). În M.8 și M.13 de la Ozd s-au găsit și urme de ocră, practică bine documentată la sciții din nordul Mării Negre.

³ Cf. A. Bălășescu, *Centrul Național de Cercetări Pluridisciplinare din cadrul Muzeului Național de Istorie a României*.

⁴ Sîrbu 1983, 11-41; Harțuche 1980, 322.

Depunerea de ofrandă de carne este specifică acestui grup de morminte din Transilvania. Pentru un număr de șase necropole (Băița, Blaj, Ciumbrud, Ozd, Teiuș, Târgu Mureș), 73% din morminte aveau ofrandă de carne care se depunea atât la adulți, cât și la copii. Ofrauda era, de regulă, depusă la S de schelet împreună cu vasele din mormânt, direct pe pământ, în apropierea acestora. În multe dintre descoperirile din cadrul acestui grup, lângă sau pe ofrauda de carne, se afla și un cuțitaș curb, obicei constat și la cele depuse în străchini. Această asociere (ofrandă de carne – cuțitaș curb) a existat în mormintele nr. 6, 8, 11, 14 de la Ozd, 1-2/1969 și 1/1970 de la Teiuș, 5 și 9 de la Târgu Mureș.

Din analiza materialelor osteologice s-a constatat că ponderea o dețineau oasele de ovine, întâlnite de regulă în mormintele de femei, iar în cele de bărbați predominau oasele de bovine. Obiceiul depunerii de ofrande, întâlnit și în necropola de la Ferigile, apare frecvent în lumea scitică nord-pontică unde, pe lângă ovine, care ocupau primul loc, s-au descoperit și ofrande de carne de bovine, cal, porc, păsări și vânat. Această practică este atestată în mormintele tuturor grupelor din zona amintită atât în mormintele tumulare din stepă și silvostepă, cât și în mormintele plane, cum sunt cele de la Isti-su, în vase de metal sau străchini de lut sau direct pe pământ, în cazul bucăților de mari dimensiuni.

La grupele din nordul Mării Negre este atestată și depunerea frecventă a unui cuțitaș curb, iar vârful de lance apar ca și la Platonești–*Valea Babii* lângă humerusul drept, cu vârful în sus, într-o poziție paralelă cu craniul. În cazul descoperirilor din Transilvania, vârful de lance se aflau lângă humerusul drept sau stâng; aici, vasele și ofrauda de carne erau depuse în partea sudică, la fel ca și la Platonești–*Valea Babii*, indiferent de orientarea scheletului, observație valabilă și pentru nordul Mării Negre.

Descoperirile din Transilvania se încadrează atât în faza arhaică, datată în nordul Mării Negre începând cu ultimele decenii ale secolului VII a.Chr. și până prin al treilea sfert al secolului VI a.Chr., cât și în cea clasică, până pe la mijlocul ei, primele pătrunderi ale acestui grup fiind considerate a se fi produs la începutul secolului VI a.Chr., datare susținută și de prezența ceramicii canelate⁵.

Vârful de lance descoperit în M.1 de la Platonești–*Valea Babii* are marginea tubului de înmănușare îngroșată, întâlnită doar la descoperirile mai târzii din nordul Mării Negre, datate în a doua jumătate a secolului V a.Chr., și în secolul IV a.Chr.⁶. În ceea ce privește vârful de săgeată descoperit în M.1 de la Platonești–*Valea Babii*, și acesta se încadrează cronologic în secolele V-IV a.Chr. avându-și, de asemenea, analogii în zonele nord-pontice⁷.

Prin particularitățile de rit și ritual și inventarul arheologic, descoperirea de la Platonești se încadrează din punct de vedere cronologic începând cu a doua jumătate a secolului al V-lea a.Chr. și în secolul IV a.Chr. La fel ca și în cazul descoperirilor din județul Brăila, și aceasta ar putea fi pusă în legătură cu ultimul val scitic înfrânt de Filip al II-lea în anul 339 a.Chr.

⁵ Vasiliev 1980, 41-56, 73, 91-92, 125.

⁶ Meljukova 1964, pl. 12/11, 13.

⁷ Meljukova 1964, pl. 8/J.5, 9/ A1 și B/2-3.

Bibliografie

- Hartuche, N. 1980, *Preliminarii la repertoriul arheologic al județului Brăila*, Istros 1, 281-354.
- Meljukova, A., I. 1964, *Vooru enie skifov*, Sbornik Arheologičeskikh Istočnikov, D 1-4, Moscova, 14-77.
- Reța, E. 2003, *Platonești, com. Săveni, jud. Ialomița, Punct: platoul Hagieni, CCA. Campania 2002*, 236-237.
- Sîrbu, V. 1983, *Câmpia Brăilei în secolele V-III î.e.n. Descoperiri arheologice și interpretări istorice*, SCIVA, 34, 1, 11-41.
- Vasiliev, V. 1980, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca.

Elena Reța
Muzeul Județean Ialomița,
B-dul Matei Basarab, nr. 30,
Slobozia, jud. Ialomița,
Tel. 0243 230054

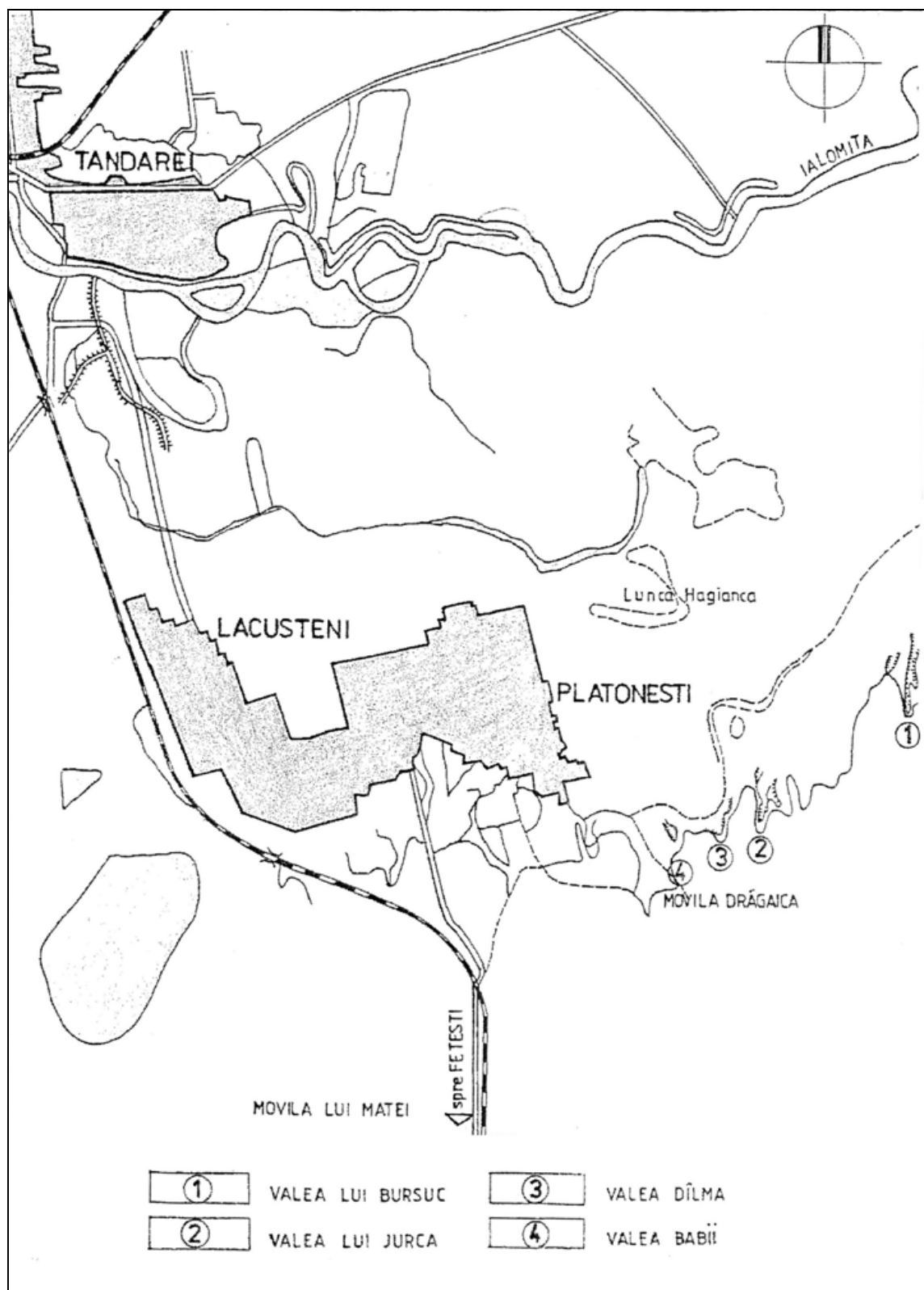

Fig. 1. Platoul Hagiieni (jud. Ialomița).
Fig. 1. The Hagieni Plateau (Ialomița County).

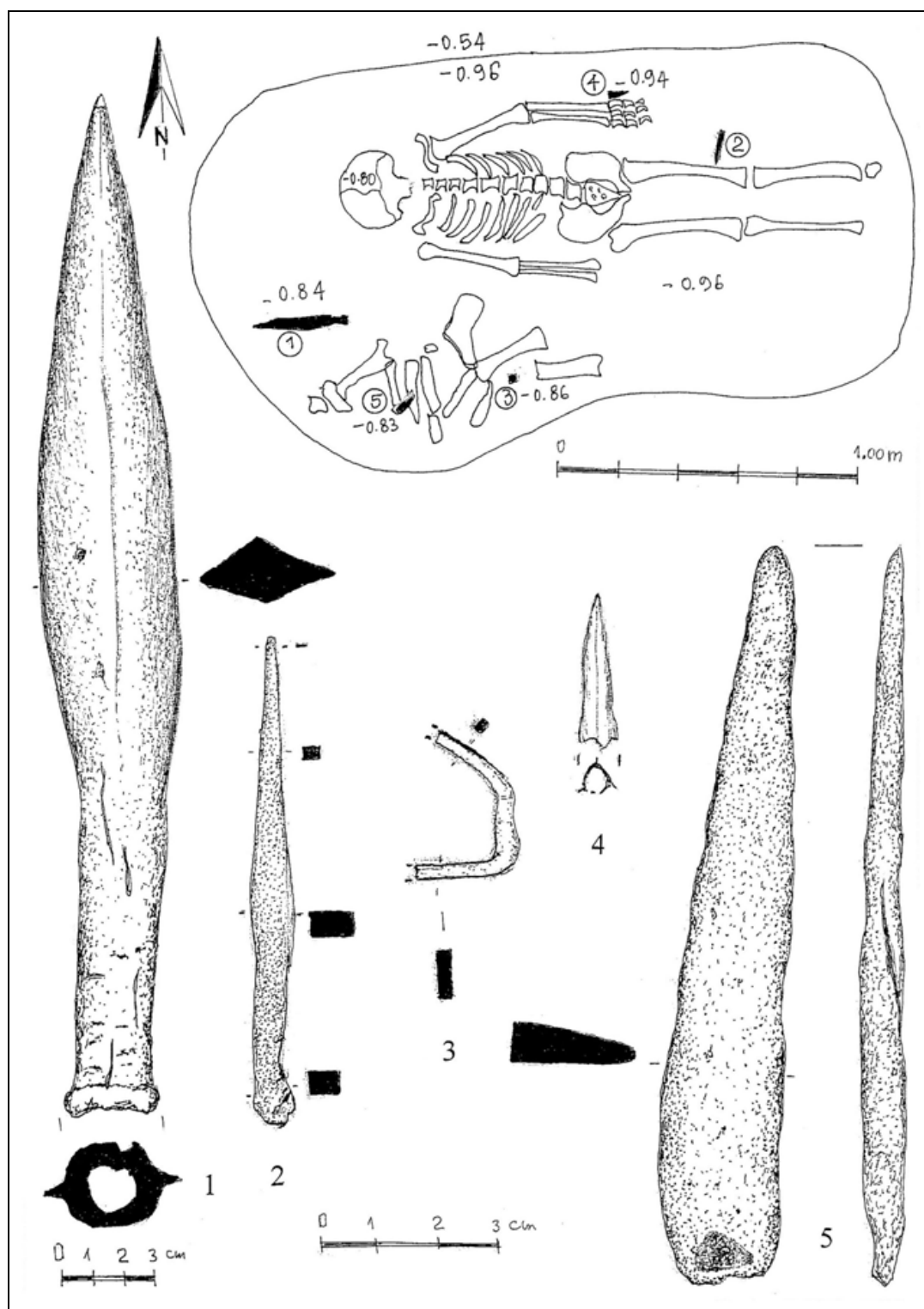

Fig. 2. Mormânt de incinerare descoperit la Platonești-Valea Babii (M.1): 1 – vârf de lance;
 2, 3 – obiecte din fier; 4 – vârf de săgeată din bronz; 5 – lamă de cuțit din fier.
 Fig. 2. The inhumation grave discovered at Platonești-Valea Babii (M.1): 1 – iron spear;
 2, 3 – iron objects; 4 – bronze arrow head; 5 – iron knife blade.

Abstract: *Apulia represented the second important front of strategy in the Second Samnite War. Livy records that in 326 B.C. Rome signed an alliance with the Apulians. In modern historiography, many authoritative voices disputed the historicity of this treaty, motivating that it had been invented in order to justify the Roman armies' disastrous defeat at Caudium, in 321 B.C. According to Livy, the armies trapped in the defile at Caudium were marching to Luceria, under siege by the Samnites. But the re-enactment proves only that the annalistic tradition used the Roman presence in Apulia to justify the Caudine defeat and not the lack of Rome's contacts in Apulia. The alliance signed in 326 B.C. with several Apulian communities had obviously in view the possibility of using the Samnite forces in southeastern Italy, by opening a second field of military actions. At the same time, we cannot ignore another side of the agreement: the Apulian alliances were supposed to keep Tarentum at distance from the Samnite conflict and the centers in Apulia represented a base for possible military actions to southern Italy.*

After the Caudine peace, the Roman-Samnite hostilities ended, but Rome continued to consolidate its presence in Apulia. The literary tradition records military actions in this region and the conclusion of several treaties with Arpi, Teanum and Canusium between 320-318 B.C.

In 320 B.C., when the Roman troops were ready to begin the battle with the Samnites at Luceria, Livy records the arrival of a mission from Tarentum, who tried to end the hostilities. There are not many doubts regarding the fact that the hostilities with the Samnites stopped until 315 B.C. due to the Caudine peace from 321 B.C. and the battle from Luceria is only an invention of the Roman historians. The situation is indeed unlikely, but behind it, it is possible to find Tarentum's diplomatic intervention, worried about the expansion of the Roman influence in Apulia.

Keywords *Cuvinte cheie* Apulia, Caudium, Lucanian League, Luceria, Rome, Samnite League, Tarentum

The Second Samnite war was meant to place the communities in the Italic Peninsula in a new polarization scheme. The events that took place at Naples in 327-326 B.C. set the grounds for a balance of forces featuring Rome and the Samnite League. However, in the secondary ground, as Naples entered the Roman influence¹, Tarentum took action by approaching the Samnite League.

Taking advantage of these conflicts, Rome spread its diplomatic spectrum to the southern and southeastern regions of Italy, so that Livy recorded the alliances concluded with Lucani and Apuli² in 326 B.C.

This paper was written during the training period financed by Alexander von Humboldt and Fritz Thyssen foundations in the summer of 2006, at „Seminar für Alte Geschichte”, Bonn University. We express our profound gratitude to the two foundations and to prof. dr. Gerhard Hirth, without whose support this training period would not have been possible.

¹ The Crisis of Naples: Livy 8.22.5-8.23.12, 8.25.2-8.26.7, Dionysius 15.5.1-15.6.5. See, for the involvement of Tarentum, Mommsen 1987, 213, Ciaceri 1927, 20-21, Pais 1928, 134, Hoffmann 1934, 22 *sqq.*, Guilleumier 1939, 89-90, Afzelius 1943, 162, Frederiksen 1984, 208, Brauer 1986, 73-74, Lomas 1993, 46 *sqq.*, Oakley 1998, 680-682, Nedu 2008, 151-155.

² Livy 8.25.2-3: *et alia nova nihil tum animo tale agitantibus accesserunt auxilia. Lucani atque Apuli, quibus gentibus nihil ad eam diem cum Romano populo fuerat, in fidem venerunt, arma virosque ad bellum pollicentes; foedere ergo in amicitiam accepti.*

The fact that the two treaties were close in time and in Livy's text, made E. Salmon conclude that the historian from Patavium, believing in the existence of a Lucanian alliance, had associated to it a similar treaty concluded in Apulia. To this interpretation, E. Salmon added J. Beloch's old theory regarding the significance of data about the beginning of the relations between Rome and Apulia. According to J. Beloch, the entire tradition regarding Rome's contacts with Apulia before 318 B.C. is but a fake made up in order to justify the disaster at Caudium in 321 B.C.³ Then, according to Livy, two Roman armies had been trapped in a defile, without any possibility of escape, because they were in a hurry to arrive in Apulia, so they passed through their enemies' territory⁴.

Although many modern researchers embraced it, J. Beloch's theory is not flawless. In fact, it starts from a weak reasoning that tried to clarify the way in which the annalistic tradition recorded the defeat at Caudium. It is true that the Caudine failure had to be justified and the lamentable impression of the defeat demanded a cover-up, but it is not honest to consider fake the entire series of political and military events involving Rome in Apulia, before 321 B.C. According to Livy, the two consuls were hurrying to Apulia in order to help Luceria⁵. Sending two consular armies across the mountains of Samnium to the battlefield in Apulia, does not seem a plausible action. First of all, crossing the Apennines through the enemies' territory involved too many risks, at the beginning of the Second Samnite War, as to be put in practice⁶. Second, the two consuls's departure to Apulia would have left the war zone in Campania and the Liris Valley prone to Samnite attacks. More likely, the action from 321 B.C. seems to be an ample attempt made to end the war by attacking Malventum, the capital of the Hirpini Samnites⁷. Considering these observations, Livy's narration has a strong annalistic character that faked the motivation of the Caudine expedition. The distortion is obvious in Livy's paragraphs on the 321 B.C. disaster. In order to keep the appearances, the annalistic tradition connected two components of the history of the Second Samnite War: the Roman presence in Apulia and the campaign at Caudium. Furthermore, we encounter the motive of the ally in danger, which is part of the typology of the good faith reactions specific to the Romans. From this point of view, we might consider the Livian version of the unfortunate expedition not as a proof of some fabricated Apulian contacts, but, on the contrary, as a testimony pleading for their authenticity.

The terms negotiated in 326 B.C. and the parts involved in the agreements are available only in theory. Livy records the Apulians as partners of negotiations but the term does not have a well defined political meaning⁸. Strictly, Apulia is the name of the territory between the area

³ Beloch 1926, 397 *sqq.*; Salmon 1967, 215; the alliances were also denied by Afzelius 1943, 163, inspired by J. Beloch re-enactment.

⁴ Livy 9.2.2-5.

⁵ Livy 9.2.1-8.

⁶ Salmon 1967, 224: Livy's statement, that the Roman forces were headed to Luceria, is a military nonsense.

⁷ Salmon 1967, 224; Oakley 2005, 26: the Roman armies attempted a decisive attack in the Caudium – Beneventum area.

⁸ Livy 8.25.2.

occupied by the Frentani and the Aufidus River⁹. The political unity in this area had been achieved within some microstates that were gravitating around more important communities¹⁰. The first Apulian centers that concluded treaties with Rome were nominated as late as 320-318 B.C., when Livy and Diodorus mention Arpi, Teanum and Canusium¹¹. As long as the sources keep the matter silent, it's impossible to find out which communities came in contact with Rome at the beginning of the Second Samnite war. However, according to the records we have about the alliances concluded in 320-318 B.C., we might hypothetically infer that Rome's first diplomatic relationships in Apulia were partnerships with certain centers situated in the area between the territory of the Frentani and approximately along the Aufidus River.

In this area there were favourable premises for Rome to build a useful network of alliances. In the past, the small Apulian communities had little chances to manifest themselves independently on the history scene. Under the rule of Archytas, the political and Tarentum's economical influence in the Apulian territory was considerable. The fate of the Apulian microstates evolved in connection with one of Tarentum's greatest era. It's difficult to specify the exact character of the relations between the Greek city and the Italic centers from the south-east of the peninsula; however, it seems that we can talk about the transformation of Apulia into an area of Tarentine influence¹². But the end of Archytas' rule, around 350 B.C., led to the dissolution of Tarentum's domination upon the Italic communities from the neighbouring regions. From a certain point of view, the Apulian centers probably appreciated the ending of the Greek control upon the territory, but, at the same time, the negative consequences were quick to appear. The power void created by the decline of the Tarentine influence became a temptation for the Samnites, who tried to expand to the east, beyond the Federation's mountains¹³. The echo of the Samnites' expeditions can be retraced in Livy's text. In 320 B.C., Consul L. Papirius Cursor marched with a Roman army up to Arpi, and was greeted everywhere with a friendly attitude. The historian of Patavium explains the reason: the inhabitants were afraid of the Samnites because they used to destroy their crops¹⁴. The devastating economic and psychological impact of the Samnite raids was probably a decisive factor that led many Apulian communities to embrace Rome's influence. Tarentum was no longer able to protect them, but Rome, who was at war with the Samnite League, had the necessary means to provide them protection. The Roman politicians understood that Apulia, due to the Samnites' pressure, was favourable to them. In this area they could open a second front that, due to the constant flow of troops, could wear out the Samnite forces. Also, the

⁹ However, in a broader sense, Apulia designated the region between the territories of the Calabri and the borders of the Frentani; see Strabon 6.3.1; Nissen 1902, 835 *sqq.*; Holsen 1979, 288-290; Salmon 1967, 18 *sqq.*; Oakley 1998, 675.

¹⁰ It is possible that the political Apulian microunits could be temporarily united in leagues or federations, but it is not certain; see Salmon 1982, 20.

¹¹ Arpi (320 B.C.): Livy 9.13.6-10; Teanum and Canusium (318 B.C.): Livy 9.20.4-5, Diodorus 19.10.2 (only Canusium). The mention of Luceria as an ally of Rome in 321 B.C. seems to be a fake meant to justify the Caudine expedition as helping an ally in danger.

¹² Regarding the Tarentum's relations with Apulia during the rule of Archytas, see Ciaceri 1927, 439-440; Hoffmann 1934, 43-44; Guilleumier 1939, 72-73; Heurgon 1973, 208.

¹³ It is very likely that Apulia was considered a solution for the Samnites' pastoral economy (De Sanctis 1907, 304; Salmon 1967, 48-49).

¹⁴ Livy 9.13.6-7.

Apulian alliances isolated the Samnite Federation from the Sabellian tribes in central Italy and surrounded, from the east, the Samnite territory¹⁵.

From the Samnite war perspective, these agreements can be completely understood and played a significant part during the hostilities. Still, it remains to be seen if they had any connection with the tensions between Rome and Tarentum, generated in the context of the crisis of Naples. For Livy, the war with the Samnites was going to decide the control over Italy and this is why the belligerents made all possible efforts to obtain the victory¹⁶, therefore, in his text, this crucial confrontation was given a major importance. The alliances concluded in 326 B.C. with the Lucanian League and several Apulian communities were probably considered part of the Roman anti-Samnite policy. According to the historian of Patavium, they don't appear to have any connection to the caution measures Rome had to take in order to prevent Tarentum's possible military involvement in the Samnite war. First he records the conclusion of the treaties in Apulia and then he describes the outbreak of the war with the Greeks from the eastern coast, showing that Tarentum wasn't comfortable with Rome's alliances with Lucania and a part of Apulia¹⁷. His phrasing and the succession of the events allow us to understand that, from Livy's point of view, the treaties of 326 B.C. were conceived in order to encircle the Samnite League. But the Livian text is far from offering a satisfactory image of the diplomatic contacts in Apulia at the beginning of the Second Samnite war. He only mentions the conclusion of the alliances and the promise of help, in men and weapons, which accompanied the negotiations, but does not provide details about their content.

In these circumstances, the terms of the alliances can only be hypothetically recomposed. As we showed above, the Samnite expansion towards the fields of Apulia led the nearby communities into the network of Roman alliances. They probably engaged to help the Roman troops that would have fought in Apulia with logistics, thus creating the basis of the warfare operations in southeastern Italy.

The relations of the communities in this region with Tarentum were oscillating, depending on the period, as the Dorian colony alternated diplomacy with military actions. During Archytas' rule, it is possible that the Tarentine influence on the people from the south-east of the peninsula was considerable. But we cannot assert that the Greek city's political "print" was always and every here positively welcomed. Probably, some communities accepted the situation as a momentary solution, in order to avoid a hostile reaction from Tarentum. The fact that its relations with the hinterland were not entirely friendly is demonstrated by the events occurred 20 years after Archytas exited the public life. Being at conflict with the Italics, Tarentum appealed to the services of Alexander of Epirus, who was in Italy in 334-331 B.C. His first actions were subordinated to the Tarentine interests, as he was called to Italy to defend them. According to Justin, he was at war with the Apuli, and then concluded an agreement with several communities from north of Tarentum¹⁸. The hostile relations during the short time of the king was present in the peninsula seem to demonstrate

¹⁵ The Apulian alliances in 326 B.C. were accepted by De Sanctis 1907, 304; Pais 1928, 136-137; Ciaceri 1932, 21 *sqq.*; Hoffmann 1934, 44; Scullard 1951, 109; Heurgon 1973, 206; Frederiksen 1984, 208; Brauer 1986, 73-74; Lomas 1993, 47; Oakley 1998, 650-651; Nedu 2007, 8-9.

¹⁶ Livy 8.23.9.

¹⁷ The Apulian alliances: Livy 8.25.2-3; the outbreak of the war with the Greeks from Tarentum: Livy 8.27.1-5.

¹⁸ Justin 12.2.5-6; Livy 8.24.4 only mentions that he occupied Sipontum in Apulia.

that the Apulian centers, divided and incapable to withstand by themselves, alternated obedience and open warfare trying to find a way to survive. Considering this, Tarentum was probably sometimes seen as a tolerable partner, in comparison to the Samnite League, but the foreign policy of the Apulian communities cannot be interpreted as an expression of loyalty to the Dorian colony.

In 326 B.C., the complicated external situation offered to these communities the chance to obtain protection against the Samnites, but it is possible that Rome also brought into discussion its new Apulian allies' position towards Tarentum. From the military point of view, the region held considerable advantages, and it could be the starting point of an expedition to the south in case the tensions with Tarentum exploded. Strategically speaking, we must mention that the negotiations with the Lucanian League, completed or in course of being completed during the negotiations in Apulia, could offer the solution for the stopping of a possible Tarentine military intervention in the conflict area in Central Italy. The Samnite-Tarentine junction in the Apulian regions was still possible, and the Romans could prevent this danger only by gaining allies in Apulia and establishing several operational bases. Undoubtedly, in 326 B.C., one of the major objectives of the diplomatic contacts in Apulia was to set up of the favorable conditions for the opening of a second Samnite front. However, we cannot leave out the anti-Tarentine aspect of the negotiations. As long as the tension in the relations with Tarentum could not be reduced in a fashion favorable to both sides, we consider it reasonable to assume that the alliances signed with the partners from the southern end of the peninsula were also conceived to keep this enemy at distance.

The direct and immediate consequences of the alliances in Apulia are being recorded by Livy in the text about 326 B.C., when the war between Tarentum and Rome broke out. Livy writes that the Tarentines disliked Naples entering the Roman control, and feared Rome's alliances in Apulia and Lucania; as they sensed the war approaching the city's gates they preferred the Romans as enemies rather than masters¹⁹. Tarentum is not pointed out as a direct participant in the hostilities during the Second Samnite war, but this absence could be explained precisely by the existence of the alliances in Lucania and Apulia²⁰. These treaties stopped all initiatives and explain why Tarentum hesitated to directly interfere in the actions in central and southeastern Italy.

Rome's interest for the regions in the southeast of the peninsula remained constant during the Second Samnite war. Until the Caudine disaster, Livy recorded two campaigns in Apulia, in 323 and 322 B.C.²¹. Another war that broke out in 325 B.C. against the Vestini can also be connected to the interests in Apulia²². By defeating the Vestini, Rome tried to consolidate its access to the operational field in Apulia. Other actions are described in *Ab urbe condita* after 321 B.C., but the conclusion of the Caudine peace raises important questions regarding the battles

¹⁹ Livy 8.27.1-3.

²⁰ Livy 8.27.1-3: *Aliud subinde bellum cum alterius orae Graecis exortum. Namque Tarentini, cum rem Palaeopolitanam vana spe auxilii aliquamdiu sustinuissent, postquam Romanos urbe potitos accipere, velut destituti ac non qui ipsi destituissent, increpare Palaeopolitanos, ira atque invidia in Romanos furere, eo etiam magis, quod Lucanos et Apulos – nam utraque eo anno societas coepta est – in fidem populi Romani venisse allatum est: quippe propemodum perventum ad se esse, iamque in eo rem fore, ut Romani aut hostes aut domini habendi sint.*

²¹ The expedition from 323 B.C.: Livy 8.36.3-6; the campaign from 322 B.C.: Livy 8.38.2-8.40.2.

²² Livy 8.29.1-14.

against the Samnites, on any front, between 320-315 B.C. It's more likely that the peace concluded between Rome and the Samnite League after the battle of Caudium led to the end of hostilities until 315 B.C., but the Roman annalistic tradition wiped off the shame of the defeat by inventing numerous compensatory victories²³. The peace from 321 B.C. imposed to the Romans the evacuation of the colonies at Cales and Fregellae, but it did not restrict the possibilities of action in Apulia or other regions that were not part of the Samnite territory. Both powers considered the Caudine treaty to be a peace of compromise to last until they recovered their strength. Under these circumstances, Rome continued to search for new allies and keep the old ones. The battles in Apulia against the Samnites, in 320-316 B.C., can be erased from the history of the Second Samnite war. But it's hard to dispute the reality of the fact that the Romans consolidated their presence in this region using diplomacy or military means²⁴. Livy recorded the first Apulian expedition after the Caudine disaster in 320 B.C., when the Arpians concluded a treaty with Rome²⁵. In 319 B.C., the Roman legions marched into the region of the Frentani, in order to secure the routes of communication with the Apulian territory. One year later, in 318 B.C., the communities of Teanum and Canusium were also convinced to ally with Rome²⁶.

At the same time with the recommencement of the battles against the Samnites, Apulia became the second field of battle, playing a very important in the Roman strategy. The actions against the Samnite troops began in this area in 315 B.C.²⁷. The following year brought an important success while attempting to encircle the eastern flank of the Samnite League: Luceria, an important locality at the foot of the Appennine Mountains was conquered and the Senate decided to settle there a Latin colony with 2,500 people²⁸. This was an essential step for entering the Samnite territory from the east or for Rome to develop the field of military operations more to the south of Italy, towards Tarentum. For 307 B.C., Livy's text recorded a campaign against the Sallentini²⁹ and in 306 B.C., according to Diodorus, the military operations focused around the locality of Silvium³⁰. Due to the importance that Rome granted to the central area of Italy and to its alliances from the southeastern area of the peninsula, in the same year they started to build *Via Valeria*, in order to facilitate the connections with these regions and the rapid movement of the legions to the eastern fields of military operations³¹.

²³ For the analysis of the Caudine peace, see Salmon 1929, 12 *sqq.*; Salmon 1967, 226 *sqq.*; Lipovsky 1981, 147 *sqq.*; Forsythe 2005, 298 *sqq.*; Oakley 2005, 3 *sqq.*

²⁴ Salmon 1967, 230 *sqq.* labeled the Apulian campaigns between 320-316 B.C. as fabricated. Probably the Caudine peace did not stop the search for new allies and the communities in Apulia did not always voluntarily join the Roman policy. In order to bring them into the Roman network of alliances, in some cases, military pressure was necessary. From this point of view, the presence of the Roman troops in Apulia, in 320-316 B.C., cannot be as suspicious as E. Salmon thought it was; Oakley 2005, 37-38, 263-264, considered these expeditions to be historical realities.

²⁵ Livy 9.13.6-10.

²⁶ Livy 9.20.4-5; see also Diodorus 19.10.2; the treaty with the Teates, Livy mentioned in 317 B.C. (9.20.9) doubles the alliance signed in 318 B.C. with Teanum; in fact, the Teates are the inhabitants of the community of Teanum; cf. Oakley 2005, 269.

²⁷ Livy 9.23.1-2.

²⁸ Livy 9.26.1-5; Diodorus 19.72.8; see Salmon 1970, 58.

²⁹ Livy 9.42.4-5; see Nedu 2007, 10 *sqq.*

³⁰ Diodorus 20.80.1-2; cf. Nedu 2007, 10 *sqq.*

³¹ Livy 9.43.26; see Salmon 1967, 246; Forsythe 2005, 309-310.

As early as the beginning of the Second Samnite War, Tarentum was undoubtedly worried about the Roman alliances that penetrated the region of Apulia, which it used to be its traditional sphere of influence. This situation called for urgent measures, but the alliance of Rome with Lucania placed an enemy in the Greek city's eastern flank. The Lucanian treaty signed in 326 B.C. was able to paralyse the Tarentine initiatives and the Dorian colony continued to hope that Samnite League would win the war.

Even if Tarentum's military involvement against Rome wasn't favourable in the last years of the 4th century B.C., it still remained diplomatically active. After Rome's defeat at Caudium, Livy records a Tarentine diplomatic mission in Apulia, but its context and reasons for its often raised questions in modern historiography. According to the Livian text, in 320 B.C., the Roman army and the Samnite troops were about to start the battle outside Luceria's walls, when a Tarentine mission arrived and summoned the two armies to end the conflict. If one of them opposed to the peace, then the Tarentines would engage in the war on behalf of those who accepted to end the hostilities³².

The interpretation of these actions occurred in the Roman foreign policy after 321 B.C. is not easy. The annalistic tradition tried to deny the peace concluded after the defeat at Caudium, considering it as a private agreement accepted only by those trapped in the defile, and never ratified by Rome³³. This way of distorting the reality is perfectly clear in Livy's account, strongly affected by the impressions of the Roman annalists³⁴. More serious is the fact that the tradition of the first Roman historians invented a whole series of great battles and victories, in order to prove that the war continued after 321 B.C. and to avenge the defeat at Caudium. In Livy's text, Tarentum's diplomatic intervention in Apulia is inserted among the details of an unlikely campaign, ended in 320 B.C. with the Romans taking Luceria. Starting from the dispute of the historical reality of this victorious expedition, some modern reconstructions also deny the contacts between Tarentum and Rome, which Livy places during the battles around Luceria³⁵. In our opinion, this is not the best way to interpret the Roman-Tarentine talks in 320 B.C. In this case, as well as in the case of the Caudium expedition, two episodes were connected and they must be analysed separately. In the episode of the Caudine defeat the annalistic tradition justified the campaign by the necessity to protect Luceria, which was under siege. In 320 B.C., in Livy's text are two other connected events: the invented battle at Luceria and the negotiations with the ambassadors of Tarentum. We have all the reasons to consider the first narrative nucleus to be fake, because the peace from 321 B.C. ended the Roman-Samnite hostilities. While the second narrative nucleus, although the way the historian mentions it raises suspicions, may hide behind the appearances the existence of some diplomatic contacts between Rome and Tarentum. Rome's delicate situation after the defeat at Caudium explains why the Dorian colony tried to find a way of communication in 320 B.C. The Caudine peace was useful to the Samnite, compelling Rome to evacuate the colonies established inside the league's territory, but Tarentum was still threatened by the alliance

³² Livy 9.14.1-2: *Per id tempus parantibus utrisque se ad proelium legati Tarentini interveniunt denuntiantes Samnitibus Romanisque ut bellum omitterent; per utros stetisset quo minus discederetur ab armis, adversus eos se pro alteris pugnaturus.*

³³ A good analysis of the situation: De Sanctis 1907, 307; Salmon 1929, 12 *sqq.*; Salmon 1967, 226 *sqq.*; Lipovsky 1981, 147 *sqq.*; Forsythe 2005, 299 *sqq.*; Oakley 2005, 31-34.

³⁴ Livy 9.4.4-9.7.10.

³⁵ See De Sanctis 1907, 315 *sqq.*

between Rome and the Lucanian Federation. This dangerous connection added to the alliances the Romans signed with several centers from Apulia, ignoring Tarentum's traditional interests in the region. The Samnite League negotiated after the Caudine defeat and obtained a favourable peace, so Tarentum probably believed that there were good premises for debating with Rome about the situation of the Apulian communities that hesitated between Tarentum and Rome. This might be a plausible interpretation for Tarentum's intervention in 320 B.C., if we analyse without discrimination the data on the incident recorded by Livy. Far from being a simple annalistic invention, the discussions Livy mentioned regarding 320 B.C. express Tarentum's concern for Rome's interference in its own sphere of interest in the southeast of the peninsula³⁶.

If we accept the interpretations presented above, another point of view may take shape regarding the first years of the Second Samnite War. Rome and the Samnite League fiercely fought in central Italy, but failed to bring the hostilities to a decisive point. We believe that Tarentum stayed in the shadow of the two main powers and tried to manipulate certain events as much as possible.

³⁶ The Tarentine intervention was accepted by Mommsen 1987, 217; Brauer 1986, 74-75; Ciaceri 1932, 24: Tarentum interfered in 320 B.C. at Luceria in order to prevent the expansion of the hostilities in its sphere of influence; Hoffmann 1934, 50: behind the Livian text there are some possible Roman-Tarentine discussions, because the mediation was the normal way of solving litigations in the Hellenistic world and Rome had just been defeated at Caudium and could be approached; the place of the debates, Luceria, in the north of Apulia, seems to be plausible; assumption of Lomas 1993, 49; Guilleumier 1939, 92-93: the intervention of the Dorian colony is real and proves the concern for the perturbation of its interests in Apulia; Giannelli 1974, 356-357: Tarentum's political leaders became worried about the Roman advance in Apulia and interfered in 320 B.C. to stop the expansion of the war to the south of this region; Oakley 2005, 156-157 did not make a decisive statement about these contacts.

Bibliograph

- Afzelius, A. 1943, *Die römische Eroberung Italiens (340-264 a. Chr.)*, Aarhus.
- Beloch, J. 1926, *Römische Geschichte bis zum Beginn der punischen Kriege*, Berlin.
- Brauer, G. 1986, *Taras. Its History and Coinage*, New York.
- Ciaceri, E. 1927, *Storia della Magna Grecia, II – La Grande civiltà del mezzogiorno d'Italia. Sviluppo, potenza ed azione politica degli stati italici dal sec. VII alla metà del sec. IV*, Milano / Rome / Naples.
- Ciaceri, E. 1932, *Storia della Magna Grecia, III – Decadenza e fine degli stati italici. Romanizzazione del mezzogiorno d'Italia dalla metà del IV sec. A.C. al sec. VI D.C.*, Milano / Genova / Rome / Naples.
- Forsythe, G. 2005, *A Critical History of Early Rome. From Prehistory to the First Punic War*, London.
- Frederiksen, M. 1984, *Campania*, Oxford.
- Giannelli, A. 1974, *Gli interventi di Cleonimo e di Agatocle in Magna Grecia*, *Critica Storica* 11, 353-380.
- Heurgon, J. 1973, *The Rise of Rome to 264 B.C.*, London.
- Hoffmann, J. 1934, *Rom und die griechische Welt im 4. Jahrhundert*, *Philologus*, Suppl. 27, Leipzig.
- Holsen, C. 1979, *Apuli, Apulia, Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, II.1*, München, col. 288-290.
- Lipovsky, J. 1981, *A Historiographical Study of Livy, Books VI-X*, New York.
- Lomas, K. 1993, *Rome and the Eastern Greeks, 350 BC-AD 200. Conquest and Acculturation in Southern Italy*, London.
- Mommsen, Th. 1987, *Istoria romană I*, Bucharest.
- Nedu, D. 2007, *Expediții militare romane în regiunea salentină, 307 și 302 a. Chr.*, *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 11.1, Alba Iulia, 7-27.
- Nedu, D. 2008, *Rome, Tarentum and the Defection of the Lucanian League, 326-298 BC*, *Pontica* 41, 151-167.
- Nissen, H. 1902, *Italische Landeskunde II*, Berlin.
- Oakley, S. 1998, *A Commentary on Livy Books VI-X, II – Books VII-VIII*, Oxford.
- Oakley, S. 2005, *A Commentary on Livy Books VI-X, III – Book IX*, Oxford.
- Pais, E. 1928, *Storia di Roma. Dalle origini all'inizio delle guerre puniche V – Dalla resa di Napoli all'intervento di Pirro. Roma alla testa della confederazione italica*, Rome.
- Salmon, E. 1929, *The Pax Caudina*, *JRS* 19, 12-18.
- Salmon, E. 1967, *Samnium and the Samnites*, Cambridge.
- Salmon, E. 1970, *Roman Colonization under the Republic*, New York.
- Salmon, E. 1982, *The Making of Roman Italy*, London.
- Sanctis, G. de 1907, *Storia dei romani, II – La Conquista del primato in Italia*, Torino.
- Scullard, H. 1951, *A History of the Roman World from 753 to 146 BC*, London.
- Sauvage, P. 1939, *Tarente des origines à la conquête romaine*, Paris.

The Roman involvement in Apulia in the first years of the Second Samnite war

DIE ERA ISCHEN WERKSTÄTTE VON PERGAMON DIE ANTIKERE

Octavian Bognar

Abstract: The investigations conducted at Pergamon-Kestel yayı cast light on a complex of pottery workshops dated to the 3rd century B.C. – 1st century A.D., producing mainly fine Eastern Sigillata pottery. The finds in this site contribute to the clarification of important aspects regarding the emergence of mass pottery production in the Hellenistic era.

Keywords Eastern Sigillata, Pergamon, ceramic workshops, ceramic kilns

Cuvinte cheie: Sigillata Orientală, Pergamon, ateliere ceramice, cuptoare ceramice

Die Ausgrabungen im Pergamon-Ketiostal wurden 1977 angefangen; beabsichtigt war die Untersuchung des Flusstales, der in der Antike den Namen Ketios trug (heute Kestel yayı) und unmittelbar südlich des Burgberges von Pergamon lag. In dieser Gegend sollte eine Talsperre gebaut werden, die das Problem der Wasserversorgung für die Stadt Bergama lösen sollte. Den türkischen Bestimmungen gemäß wurden seit Beginn der Bauarbeiten in dem geplanten Überflutungsgebiet archäologische Notgrabungen durchgeführt¹.

In einer ersten Phase, und zwar am Anfang der Grabungen wurde ein monumentales Grab untersucht, das sich auf dem Niyazitepe genannten Hügel befand, der ungefähr 800 m nordöstlich der Baustelle gelegen ist. Aus diesem Anlaß wurde weiter unten gezeigt werden – wurde allerdings nur partiell auch eine römische Villa untersucht, die in einer späteren Zeit in eine Keramikwerkstatt umfunktioniert worden ist. Die Errichtung des Staudammes mit den entsprechenden Einrichtungen zog sich bis 1988, so daß ab Januar 1989 der Stausee zunehmend größer wurde, was in kurzer Zeit zur Abdeckung des ganzen Talareals mit Wasser führte. Damit ist heutzutage jede weitere Wiederaufnahme der archäologischen Beobachtungen nicht mehr möglich.

Die Rettungsuntersuchungen konzentrierten sich aber in einem Areal, das ungefähr 500 m nordlich der Talsperre, an der Kula Bayrı genannten Ortflur² gelegen war. In diesem Abschnitt öffnet sich das Tal des Kestel yayı – das nordlich davon die Breite von 250 m nicht überschreitet – zu einer kleinen dreieckigen Niederung aus, die von drei Hügeln umgeben ist: im Westen der Burgberg von Pergamon, im Südosten der Hügel Haytalı und im Norden der Hügel auf dem man sich die Ortschaft Hamzalı-Sileymaniye befindet. Diese Niederung war in seiner östlichen Hälfte von Kestel yayı durchflossen. Das obere Flusstal bestand aus kleinen sukzessiven Terrassen, die steinig und fast vegetationsfrei waren. Die Fundstelle der Keramikwerkstätten befand sich im unteren Talbereich des Kestel yayı, in unmittelbarer Nähe des linken Ufers dieses Flusses; sie entsprach einer Fläche, welche – obwohl die Vegetation nicht spärlich war – eine einiger steinhaltige Bodenstruktur, d. h. eine verhältnismäßig reichhaltige pedologische Ablagerung zeigte. Die Ausgrabung des Bauplatzes für die Werkstätten war also nicht zufällig, weil der Fluß Ketios die für die Keramikproduktion notwendige Wasserversorgung in der Antike

¹ Karagöz 1986, 100.

² Erdemgil 1982, 98.

ermöglichte. Man kann nicht präzisieren, ob in dieser Zone auf Tongruben hinweisende Spuren vorhanden sind, die in der Produktionszeit der Werkstätten abgebaut worden sind. Die Tonlager sollten sich irgendwo im oberen Abschnitt des Ketiostrals befunden haben, nur einige Kilometer entfernt von den Werkstätten; bedauerlicherweise ist diese Behauptung nicht mehr überprüfbar.

Die Grabungen des Jahres 1977 dauerten verhältnismäßig wenig und waren hauptsächlich auf die Untersuchung eines Teiles der römischen Gräber aus dem Areal der Werkstätten ausgerichtet. Dafür aber waren die nächsten zwei Grabungskampagnen (1978 und 1979), die im Laufe der Monate September und Oktober stattfanden, auf die Töpfereibefunde konzentriert und führten zur Freilegung des bedeutendsten Areals der Keramikwerkstätten³. Die Grabungskampagne von 1980 dauerte mit Unterbrechungen 94 Tage, vom 20. August bis in den Monat November hinein; gegraben wurde vorwiegend im östlichen Sektor der Werkstätten, nämlich die Quadranten T 13 und T 14. Obwohl sie die zeitlich längste Grabungskampagne war, war sie mit Bezug auf die archäologischen Beobachtungen weniger aufschlussreich⁴. In all dieser Zeitspanne wurden die Grabungen von Selahattin Erdemgil geleitet⁵.

Wegen des Sondercharakters der Grabungen wurden in der betreffenden Fläche sowohl rechteckige sukzessive Quadranten angelegt, als auch Probeschnitte, die je mehr man die archäologischen Befunde freilegte, erweitert werden sind. Die Gesamtfläche, die im Laufe der Grabungskampagnen 1977, 1978 und 1979 untersucht worden ist, betrug ungefähr 1700 m². Zweck der Vereinigung aller Hinweise zur Anordnung der Töpfereieinrichtungen und der anderen Entdeckungen vom Ketiostral im Gelände, wurde 1978 bei der Herstellung der topographischen Gesamtaufnahme der Fundlage die ganze untersuchte Fläche in 10 × 10 m großen Quadranten geteilt, die entlang der Ost-West-Achse mit Buchstaben und entlang der Nord-Süd-Achse mit Ziffern versehen worden sind. Alle Einzelhinweise auf die Planimetrie der Keramikwerkstätten sowie auf die Entdeckungen in der vorliegenden Arbeit beziehen sich auf dieses Vermessungssystem des erforschten Areals (Taf. 1).

Aufgrund einer systematischen Analyse aller im Ketiostral entdeckten Baueinrichtungen gelang man zur Schlussfolgerung, dass es sich um vier verschiedene Werkstätten handelt, die im selben Areal lagen; hinzu kamen auch andere Befunde (wie z. B. einzelne Gefäße), die nicht zu einer bestimmten Werkstatt gehört zu haben scheinen. Die vier Werkstätten haben die Sigel T 1, T 2, T 3, T 4 erhalten, während die jeweils entsprechenden Räume mit Sigeln in Begleitung der numerischen Bezeichnung der betreffenden Werkstatt registriert worden sind. Die vier Werkstätten befanden sich entlang einer ungefähr nord-süd orientierten Achse; die Beobachtungen, die im Laufe der Grabungskampagnen nach dem Jahr 1980 angestellt wurden, lassen erkennen, dass das im Ketiostral eingenommene Gesamtareal der Töpfereieinrichtungen viel größer als das heute Bekannte gewesen sein soll. Wenn die Südgrenze der Werkstattzone sich ungefähr in der Linie der 4. Werkstatt (T 4) fand, übrigens eine natürliche Grenze, die vom Fluss Ketios selbst bestimmt war, sollten sich die Werkstätten viel weiter östlich, vielleicht auch weiter östlich ausgedehnt haben. Die Nordgrenze blieb aller Wahrscheinlichkeit nach in der Höhe von T 1, denn weiter nach Norden erhebt sich die obere Terrasse des Ketiostrals, so die Anwesenheit von Töpfereieinrichtungen weniger wahrscheinlich war.

³ Erdemgil 1980, 103 ff.

⁴ Erdemgil 1981, 63-66.

⁵ Die Forschungsgruppe von Ketiostral bestand aus S. Erdemgil, Grabungsleiter, S. Zengin, S. Karagöz, Z. Sevim Sarı und N. Byraktar, Archäologen, I. Bekman und T. Birligi, Fotografen, B. Erdal und N. Bektaş, Restauratoren.

Töpferei – Ofen 1, Ofen 2 (T 1 – O 1, O 2)

Diese ist die nördlichst entdeckte Werkstätte der Gruppe im Ketiostal (Taf. 2/1). Ihr Perimeter wurde allerdings nur teilweise erforscht, genauer handelt es sich um die Ost- und die Südseite. Die Ostseite war von einer 22 m langen Mauer begrenzt, während die südliche eine Mindestbreite von 13 m hatte. Die Südmauer war gleichzeitig die Nordgrenze der Töpferei 2. Die Mauern zeigten (wie bei den anderen Werkstätten) eine Stärke von 0,60 bis 0,70 m. Es wurden keine Reste von Gebäuden, die zu dieser Werkstätte hätten gehören können, sondern nur einige Einrichtungen unregelmäßiger Form. Die erste davon, mehr gegen Norden gelegen, hatte einen U-förmigen Plan, war aus mit Erde verbundenen Steinen gebaut und beherbergte den Ofen Nr. 1. Unmittelbar südlich von dieser Einrichtung lag die zweite – trapezförmige Form – die eine Öffnung gegen Norden zeigte. In der Tat scheinen diese Einrichtungen eher „Schutzgebäude“ für den Ofen Nr. 1 und seine Ergänzungsbauten zu sein, d. h. Räumlichkeiten um den Lehm, eventuell um das Feuerholz zu lagern.

An der Ostseite, die dicht an die Umfriedungsmauer angebaut war, befand sich eine rechteckige Einrichtung (2,80 × 2,20 m), die eine Zisterne sein konnte, aber ebenso wahrscheinlich ein Becken in dem man den Lehm dekantiert wurde. In der Nähe dieser Einrichtung kam einen Abschnitt einer Wasserleitung zutage, die aus keramischen Teilstücken zusammengesetzt worden war. Wo sich jedoch das Speicherbecken befand, das anhand dieser Leitung mit Wasser gespeist wurde, kann nicht im Gelände bestimmt werden. An der Ostseite wurde ein ziemlich schmaler Eingang (0,70 m) gebaut, der aller Wahrscheinlichkeit nach, ein Nebeneingang war, der in den Werkstatthof führte. Weil nach Süden die Werkstätte 1 dicht an der Werkstätte 2 errichtet worden war, ist anzunehmen, daß der Haupteingang zum T 1 sich entweder auf der Nord- oder auf der Westseite befand.

Die gesamte Befundsituation in dieser Werkstätte zeigt, daß diese vermutlich aus einem großen umzogenen Hof bestand, auf dem keine tatsächlichen Bauten, sondern nur Einrichtungen oder Schutzthürme aufgestellt worden waren. Es ist übrigens sehr wahrscheinlich, daß die zwei Einrichtungen – die U-förmige und die trapezförmige – offene Ecken seien und also kein Dach, sondern vielleicht nur eine temporäre Abdeckung gehabt haben. Die Einrichtung, die sich südlich des Ofens 1 befand, war eben in ihrem mittleren Teil vom Kreisbau aus gehauenen Steinen verlagert, der ein mit einer Augustus-Münze datiertes Grab beherbergte.

Der Ofen 1 hatte einen ovoiden, teilweise erhaltenen Brennraum (Innen-Dm. 1,30 m; Außen-Dm. 2,40 m) und einen verlängerten Mittelstülpfeiler, der aus Steinen und Lehm errichtet wurde. Der Ofen 2 wurde in der südöstlichen Ecke der Umfriedungsmauer aufgestellt (Taf. 3/1-2) und hatte einen kreisförmigen Brennraum (Innen-Dm. 1,80 m). Die Ofenände wurden aus Steinen in Lehmverband errichtet und in eine viereckige Einrichtung eingebaut, welche ihrerseits an die innere Werkstatmmauer angebaut war.

Obwohl innerhalb dieser Werkstätte einige Bauelemente vorhanden sind, kann man versuchen, die Funktion der beiden oben beschriebenen Einrichtungen zu bestimmen. Die Einrichtung, die südlich der Einrichtung die den Ofen 1 beherbergte, lag, konnte als Lagerraum für den Lehm dienen. Die andere Einrichtung, die sich nämlich in der südöstlichen Ecke des Raumes befand, in dem der Ofen 1 stand, konnte Platz für die Regale bieten, in denen die Trockenlegung der Gefäße erfolgte. Im Raum jenseits der Mauer, gegen Süden, konnte das Feuerholz aufgestapelt werden, das zum Brennen der Gefäße benutzt wurde. Was das Formen der Gefäße anbelangt, so konnte es im Freien irgendwo auf dem Platz zwischen den beiden

Einrichtungen geschehen. Jedenfalls gilt als sicher, daß die beiden Einrichtungen mit der Arbeit am Ofen 1 in Verbindung standen und konnten als diesem zugehörige Nebenbauten betrachtet werden. Es ist schwer zu entscheiden, ob diese auch für das Funktionieren des Ofens 2 dienten, der in der südlichen Ecke des Werkstatthofes stand. Ebenso problematisch ist die Art und Weise zu bestimmen, wie die Wasserversorgung dieser Werkstatt zustande kam.

Töpferei – Ofen 3, Ofen 4, Ofen 5, Ofen 6 (T 2 – O 3, O 4, O 5, O 6)

T 2 wurde vollständig erforscht, sie ist auch die einzige gänzlich freigelegte Werkstatt in Ketiostal (Taf. 1). Sie bestand aus einer NO-S orientierten, recht inklinen Baulichkeit (16 × 12 m) und stoß an die Ostseite der Werkstatt Nr. 1, d. h. an die Südmauer dieser Werkstatt. Die beiden Werkstätten hatten keine direkte Verbindung zueinander. Die Fläche der Werkstatt 2 war in zwei Sektoren, von Norden nach Süden, die keinen direkten Durchgang zueinander hatten (Taf. 3/1-2).

Der Nordsektor umfaßte drei Zimmer (A 2, B 2, C 2) und einen Nebenbau, der außen an die Ostseite (Zimmer E 2) angebaut war. Vom Zimmer A 1 (8,5 × 3,5 m), in dem sich der Ofen 3 befand, trat man in das Zimmer C 2 (7 × 5 m) und in das Zimmer B 2. In C 2 fand man an der Ostseite einen Steinsatz (einem Fliesenpflaster ähnlich), während in der Nordostecke eine eitere kleine Plattform entdeckt wurde, von der zwei Keramikdiskusse von der Drehscheibe des Töpfers zutage kamen. Den Zutritt zu diesem Sektor erhielt man an der Westseite, anhand eines schmalen Korridors vom Zimmer A 2 her, aber auch an der Ostseite, vom Zimmer E 2 her. Der Zugang zum Zimmer B 2, wo der Ofen 5 stand, war nur von A 2 her möglich. Die Wasserversorgung dieses Sektors erfolgte über eine Leitung aus Tonrohren aus zwei Reservoirs, die aus zwei *dolia* bestanden. Eine andere Leitung aus Tonrohren führte ebenfalls zum Zimmer A 2, was uns zeigt, daß jener Teil von T 2 mit Wasser wahrscheinlich auch von einem dritten Reservoir versorgt war; es handelte sich vielleicht ebenfalls um ein *dolium*, das aber nicht identifiziert werden ist.

Der Ofen 3 befand sich im Zimmer A 2 und hatte einen kreisförmigen Grundriß (InnenDm. 1,20 m; AußenDm. 1,80 m); gebaut wurde er aus Steinen in Erdverband; vor dem *prae-furnium* lag ein kleines Fliesenpflaster aus Kalkstein.

Der Ofen 5, der im Zimmer B 2 aufgestellt war, zeigte eine ovoide Form (L. 2,60 m; Br. 2,10 m) und war verhältnismäßig gut erhalten. Der Ofen wurde gänzlich aus Hüttenlehm gebaut. Der Brennraum war mit fünf inneren Vorsprüngen aus Hüttenlehm versehen, die als Stützen für die Tenne dienten. An der dem Ofen gegenberstehenden Seite lag ein Steinpflaster, das demjenigen aus C 2 ähnlich war.

Der südliche Sektor der Werkstatt 2 – getrennt vom nördlichen – bestand aus einem verhältnismäßig großen Hof (7 × 7 m), dessen südliche Seite offen war, während die anderen drei mit Mauern abgegrenzt waren. Auf der Westseite des Hofes befanden sich zwei Zimmer (G 2 und H 2). In H 2 kam ein Wasserreservoir (*dolium*) zutage, von dem eine Leitung aus Lehmrohren ausging, die nach Osten, in den Innenhof, zu einem viereckigen Becken führte, dessen Ränder aus auf der Kante stehenden Kalksteinplatten angefertigt worden waren; es diente zur Homogenisierung und zum Dekantieren des Lehmes.

An der ganzen Ostseite der Werkstatt 2, befanden sich außerhalb dieser zwei rechteckige Einrichtungen, die an den Enden dieses Raumes gelegen waren. Die Breite dieser zwei Einrichtungen betrug 3 m. Im Norden hatte die Einrichtung E 2 Durchgang zum Zimmer C 2 und im Süden hatte die Einrichtung F 2 einen Durchgang zum Innenhof des Südsektors der Werkstatt 2.

Der Ofen 4 befand sich außerhalb, in der Einrichtung E 2, die einen Durchgang zum Zimmer C 2 besaß. Er zeigte eine längliche Form (gröÙte L. 1,70 m) und hatte in der Mitte einen Stützpfiler aus Stein. Auf der Ostseite wurde er aus Hüttenlehm und Steinen gebaut, auf der Westlichen lehnte er sich an die Außenmauer der Werkstätte. Das *praefurnium* war aus Kalksteinplatten konstruiert.

Der Ofen 6, südlich der Einrichtung F 2 und als deren Verlängerung aufgestellt, war der besterhaltene Ofen aller Werkstätten aus Ketiosal. Er wurde vollständig aus Kalksteinplatten gebaut, inklusive das Pfeilernetz; diese Pfeiler bildeten oder trugen die Tenne (Taf. 4/1-2). Zur Errichtung der Innenwände wurden Kalksteinplatten verwendet, sporadisch wurden Ziegelsteine eingeschoben; gefuttert waren diese Wände mit einer kompakten Schicht verglasten Hüttenlehmes. Die Außenmauer zeigten eine Trapezoidform (L. 3,30 m; max. Br. 3 m; min. Br. 2,20 m). Man kann also einschätzen, daß bei diesem Ofen die Kammer in der man die GefäÙe zum Brennen niedergelegte, innen oval und außen rechteckig war. Der Ofen 6 war allerdings einer der wenigen Ofen aus dem Ketiosal, wo auch Reste der Kammer erhalten sind, in der die GefäÙe gestellt waren, mit anderen Orten Reste der aufgehenden Konstruktion.

Dank der verhältnismäÙig guten Erhaltungsumstände der Einrichtungen innerhalb der Werkstätte 2, stellt die Deutung ihrer Funktionalität keine besonderen Probleme. Die Fläche der Werkstätte betrug 192 m, dabei waren die zwei Sektoren sichtbar gleichgroÙ. Die räumliche Einteilung der Werkstätte verweist auf eine strikte Abgrenzung der Räume für die Lagerung des Rohstoffes und des Brennholzes einerseits und der Räume für die Formung, Trockenstellung und für das Brennen der KeramikgefäÙe andererseits. In diesem Sinne scheint es, daß der südliche Sektor die Rolle eines Lagerungsraumes für das Brennholz und für die Bearbeitung des Lehmes spielte. Für eine solche Deutung plädiert die Anwesenheit des Raumes G 2 und besonders des Innenhofes D 2, so wie des Beckens für den Lehm, das in direkter Verbindung mit einem Wasserreservoir stand. Im südlichen Sektor diente das Zimmer mit der größten Fläche (C 2) als Raum für die Formung und die Trocknung der GefäÙe; später waren diese entweder in O 3 oder in O 4 oder in O 5 gebrannt. Das Zimmer F 2 bildete zweifellos einen äußeren Nebenbau der Werkstätte, die vielleicht für die Lagerung des Brennholzes benutzt wurde. Die Ofen O 4 und O 6 waren vermutlich zusätzliche Ofen.

Töpferei – Ofen 7, Ofen 17 (T 3 – O 7, O 17)

Die Werkstätte 3 wurde als südliche Verlängerung der Werkstätte 2 angelegt (Taf. 1). Die Südseite der Werkstätte 2 stieß an die Außenmauer der Werkstätte 3. Die Oberfläche der Werkstätte 3 wurde zu 75% erforscht, dabei fehlt gänzlich die nordöstliche Ecke. Der Nord-Süd orientierte Bau dieser Werkstätte hatte einen rechteckigen Grundriß (L. 18 m; l.max. 16 m). Die Baulichkeit ist ein geschlossener Raum mit einem offenen Zentralplatz: rund um diesen (meistens auf den Ecken, aber auch an den Seiten) sind mehrere Zimmer gebaut worden. Auf diesem Hof, in der Nord- und Ostecke fanden sich drei Reservoirs (*dolia*), deren Versorgung von Wasserleitungen aus Tonrohren gesichert war. Mitte des Hofes lag ein rechteckiges Becken (4 × 3 m) aus Hüttenlehm und mit steinernen Ecken gebaut, das für die Dekantierung und die Reinigung des Lehmes diente.

Auf der südwestlichen Seite wurden drei Zimmer eingerichtet: Zimmer E3 mit dem Ofen 17, Zimmer F3, dessen Nordseite offen war und in dem der Ofen 7 stand, so wie das Zimmer G3, in dem mehrere Steinsätze aus Kalksteinplatten entdeckt worden sind. Dieses

letzte Zimmer war vermutlich für die Töpfer gedacht, und zwar als Raum für die Formung der Gefäße. Die Nordecke des Zimmers E 3 war teilweise vom Steinring eines Grabes (Gr. 2) berlagert.

Der Ofen 7 war in der nord-südlichen Ecke des Zimmers F 3 gelegen; die Zimmermauer diente gleichzeitig auch als Fassade der Ofenanlage. Die Brennkammer zeigte eine ovoidale Form (L. 2 m; Br. 1,60 m); als Baumaterial wurde Hottenlehm verwendet. Der Ofen 17 lehnte sich an die süd-östliche Mauer des Zimmers E 3 und hatte einen kreisförmigen Grundriss (Dm. 1,70 m). Die Fassade wurde teilweise aus Hottenlehm, vorin kleine Blöcke aus Kalkstein eingeschoben wurden. Bei keinem von diesen Ziegeln blieb das Aufstehende erhalten.

Mit seinen ungefähr 288 m² war T 3 die geräumigste Werkstätte des im Ketiostal entdeckten Einrichtungskomplexes. Obwohl seine Raumeinteilung, im Vergleich zu den benachbarten Komplexen, unterschiedlich war, d. h. da die Zimmer rund um einen großen Hof gruppiert waren, besaß auch T 3 zwei verschiedene Raumeinheiten: die eine für die Lagerung (Wasser, Holz, Lehm), die andere für die Formung, Trockenlegung und Brennung der Gefäße.

Töpferei – Ofen 8, Ofen 9, Ofen 10, Ofen 11 (T 4, O 8, O 9, O 10, O 11)

Sie lag südlich der Werkstätte 3 und war NN-SSO orientiert (Taf. 1). Die Werkstätte bestand aus zwei rechteckigen parallelliegenden Gebäuden. Beide hatten dieselbe Orientierung, dazwischen fand man einen 4,5 m breiten Flurgang, der an der Westseite durch eine Mauer mit Tor geschlossen war. Dieser Zwischenraum stellte eigentlich einen Innenhof dar, der wahrscheinlich für die Lagerung des Lehmes und des Brennholzes benutzt war. Oben befand sich im Ostteil dieses Flurganges ein Becken zur Dekantierung und zur Reinigung des Lehmes.

Der Nordbau der Werkstätte (13 × 8,5 m) war folgendermaßen eingeteilt: an der Westseite fand man einen offenen Zugangskorridor am dessen Ende sich ein Becken für die Reinigung des Lehmes befand. Dieser Raum wurde als Zimmer A 4 bezeichnet und hatte gegen Osten Verbindung zu einem größeren Zimmer (D 4), in dem sich die Ofen 8 und 10 befanden. Dieses Zimmer hatte ebenfalls eine aus einem offenen Raum bestehende Einrichtung, außerhalb der Werkstätte und an diese angestossen, in der der Ofen 9 lag. Der Südbau der Werkstätte war kleiner (8 × 7 m) und hatte einen Innenhof (Zimmer F 4) in dem – an der Nordseite – O 11 eingerichtet worden war. Der Süd- und der Ostteil dieses Baus ist nur teilweise erhalten worden.

Bezüglich der Ofen dieser Werkstätte kann gesagt werden, da sie sehr verschiedene Erhaltungszustände aufwiesen. So entdeckte man von O 8 nur geringfügige Spuren der Brennkammer, die wahrscheinlich ausschließlich aus Hottenlehm gebaut worden war. Dafür aber kann man bei O 9 detaillierterweise die Form, die Struktur und die Dimensionen der Brennkammer rekonstruiert werden: verlängerte Form, die an der Südseite leicht zerdrückt ist (L. 1,70 m; Br. 1,50 m), mit Innenwänden aus Hottenlehm gebaut, so wie das *prae-furnium*, das außen durch kleine Blöcke aus Kalkstein gut markiert war. So wie in anderen Fällen (O 6, O 7), war der Ofen 9 in einer rechteckigen Konstruktion eingebaut, der aus Steinen in Lehmverband errichtet worden war und von dem Teile der Süd- und Ostseite erhalten blieben. Eine ganz andere Anordnung zeigte der O 10. Die steinerne Brennkammer war im Winkel zur Mauer aus der Südwest-Ecke des Zimmers D 4 aufgestellt, während die Befeuerrungsöffnung

gen Norden stand. Vor dem Ofenmund befand sich ein Kalksteinfliesenpflaster. Gleichartig sah auch O 10 aus, der im Raum zwischen zwei parallel laufenden Mauern im Südwestbau der Werkstatt errichtet wurde.

Die Fläche der Werkstatt betrug ungefähr 160 m², ohne den Innenhof mitzurechnen. Urteilt man nach den Einrichtungen, die sich in den beiden Gebäuden der Werkstatt befanden, kann man bemerken, dass diese in der Tat zwei getrennte Produktionseinheiten bildeten; sie funktionierten vermutlich nach dem Prinzip der Komplementarität, worauf die Anwesenheit des Innenhofes hinweisen könnte. So hatten sowohl der Nord- als auch der Südwestbau Lagerungsräume, Becken für die Bearbeitung des Lehmes, sowie Öfen. Jeder innerhalb der Gebäude, noch in ihrem Umfeld wurden Wasserreservoirs entdeckt. Eine Erklärung dafür wäre die Errichtung der Werkstatt 4 in kleiner Entfernung, bei weniger als 20 m mit Bezug auf das Flußbett des Ketios. Es ist also durchaus möglich, dass die Wasserversorgung dieser Werkstatt direkt aus dem Fluß erfolgte. Eine weitere wichtige Bemerkung ist, dass mindestens der Nordbau der Werkstatt, aller Wahrscheinlichkeit nach, sich in Richtung Osten hätte sich ausdehnen sollen, dementsprechend sollte die Fläche von T 4 in der Tat viel größer gewesen sein als das infolge der archäologischen Grabungen aufgenommen worden ist.

Andere keramische Einrichtungen Brennöfen , , , ,

Außer den vier Baukomplexen, welche zweifelsohne ebenso viele Keramikwerkstätten bildeten und welche planimetrisch gut voneinander zu trennen waren, kamen im Laufe der Untersuchungen in den Jahren 1978 und 1979 auch mehrere Einrichtungen zur Keramikherstellung zutage, die zumindest allem Anschein nach, zu keiner bestimmten Werkstatt gehörten. Es handelt sich um einige Öfen, die – obwohl in ihrer Nähe lagen – jeder der Werkstatt 3, noch der Werkstatt 4 zugeteilt werden können. Aus diesen Gründen haben wir eine separate Vorstellung vorgezogen, angemerkt sei nur, dass die Typen aus dem Ketios tal sie sowohl in späthellenistischer, als auch in römischer Zeit hätten benutzen können (Taf. 1).

So wurde in unmittelbarem Umkreis der Werkstatt 4, in Richtung Westen, einen Baukomplex für die Brennung der Gefäße entdeckt, der aus zwei in einem 90°-Winkel angebauten Öfen (O 12 und O 13) bestand. Die *prae-furnia* der beiden Öfen blickten zu einer kleinen Plattform, die von einer kleinen Mauer beschützt war (Taf. 5/1-2). Der Ofen 12 zeigte eine ausgedehnte Form (L. 2 m; Br. 1,20 m) und wurde aus Hüttenlehm gebaut. Außer den Außenwänden ist von der Brennkammer ein ausgedehnter Stützpfiler erhalten, der ebenfalls aus Hüttenlehm gebaut war. Das *prae-furnium* hatte eine Schelle, die aus einem kleinen Steinblock aus Kalkstein hergestellt worden war. Der aus Stein gebaute Ofen 13 war an den O 12 angestoßen und hatte einen ungefähr kreisförmigen Grundriß (Innendm. 1,70 m). Auch bei ihm war ein Mittelpfeiler vorgesehen, um die aus Hüttenlehm gebaute Tenne zu stützen. Die Wandstärke dieses Ofens reichte bis zu 1 m. Der Anteil des Ofens war rechteckig (3,5 × 3 m). Die beiden Öfen sind chronologisch in die hellenistische Zeit anzusetzen, weil O 13 teilweise von einem mit einer Augustus-Münze datierten Grab überlagert war.

Die weiteren zwei Öfen waren südlich von T 3 gelegen, eigentlich im Raum zwischen T 3 und T 4. Der Ofen 14 bestand aus einem massiven Mauerwerk und zeigte eine ovoidale Form (2,40 × 1,70 m). Erhalten sind nur die Steinwände der Brennkammer, die in eine rechteckige Steinstruktur – vergleichbar mit dem Ofen 6 und dem Ofen 13 – eingebaut war. Im Innenraum wurde noch ein Teil der Gefäßbeschickung entdeckt, und zwar circa 20 einhenkelige Kännchen, die zeitlich in die Mitte des 3. Jhs. n. Chr. gesetzt werden können.

(Taf. 2/2-4). Die äußere Armierung des Ofens berlagerte einen Mauerabschnitt, der wahrscheinlich von einer späthellenistischen Töpfereinrichtung stammte und seinerseits vom Steinring eines Grabes berlagert war. Der Ofen 15 war kreisförmig und an die Südmauer der Werkstatt 3, außerhalb dieser, angeordnet (Taf. 6/1-2). Die Außenwände stützten sich auf einen kleinen Gegenpfeiler, der aus Steinen im Lehmverband gebaut wurde. Obwohl keine Reste der aufgehenden Außenwände erhalten worden sind, wurde auf der eingestrzten Tenne einen Teil der Beschickung, die aus mehreren verhältnismäßig grobnigen Kuchengefäßen bestand; sie lassen sich chronologisch vielleicht mit der zweiten Hälfte des 3. Jhs. n. Chr. verbinden. Aus diesen Beobachtungen ergibt sich für die oben vorgestellten Gefäße – übrigens sind sie die einzigen römischen innerhalb des Komplexes B von Ketiothal – eine sehr wahrscheinliche Gleichaltrigkeit. Uns stehen jedoch keine Indizien über irgend welche Baueinrichtung (Keramikwerkstatt) aus dieser Zeit zur Verfügung, eine Einzelheit, die scheint – wie wir es weiter unten zeigen werden – eine gewisse Bedeutsamkeit zu besitzen.

Schließlich ist O 16 ein letzter, im Ketiothal entdeckter Ofen, der auch mit Sicherheit einer bestimmten Werkstatt zugeschrieben werden kann. Er war als Fortsetzung der südöstlichen Ecke von T 3 gelegen, aber außerhalb dieser. O 16 wurde vollständig aus einem kompakten Hüttenlehm gebaut und hatte eine rundliche Brennkammer (Innendm. 1,80 m). Wie auch bei anderen Gefäßen aus dem Ketiothal, wurde auch hier im Mittelbereich ein Pfeiler verlängerter Form gebaut, der zum Tragen der Tenne diente. Die Außenform des Ofens war rechteckig; eine Schelle aus einigen Kalksteinplatten befand sich vor der Öffnung der Brennkammer. Weitere Beobachtungen zur zeitlichen Ansetzung dieses Ofens sowie zu seiner Zugehörigkeit zu den Töpfereien aus dem Ketiothal stehen uns nicht zur Verfügung. Nach seiner Form und nach seinem Aufbaukonzept zu urteilen, ist es nicht auszuschließen, O 16 zu den späthellenistischen Einrichtungsgruppen gehört zu haben.

Einigermaßen überraschend ist die reduzierte Anzahl der für die Töpfertätigkeit charakteristischen Werkzeuge und Utensilien; man hätte erwartet, daß – ausgenommen die entdeckten Matrizen für die Applikenkeramik und für die „megarischen Becher“ – mehr von dieser Fundkategorie infolge der Grabungen im Ketiothal zutage komme. Die beiden genannten Ausnahmen sind durchaus zu erklären, weil es sich in ihrem Fall um Utensilien handelt, die dafür bestimmt waren, die Gefäße durch die Anbringung der Ziermuster (im ersten Fall) oder durch die Aufdrückung des ganzen Dekors in eine Matrize (im zweiten Fall) ornamentieren zu helfen. Wenn wir uns jedoch nach den gleichartigen Entdeckungen aus anderen Werkstätten der griechischen und hellenistischen Epoche richten, findet die Anwesenheit von besonders einigen Töpferwerkzeugen in einer Werkstatt mehrere Erklärungen. Vor allem ist festzustellen, daß von der Ausstattung eines Töpfers in der Antike mehrere Stücke existieren, die ursprünglich für andere Tätigkeitsbereiche bestimmt waren: so wären z. B. Chirurgie-Instrumente, die von den Töpfern zu verschiedenen Verzierungs- oder Vollendungsarbeiten der Gefäße iederverwendet worden sind. Andererseits darf man nicht vergessen, daß von den zahlreichen, in einer Werkstatt verwendeten Utensilien, viele aus Holz oder aus anderen vergänglichen Materialien hergestellt worden waren, sodaß es nur geringfügige Chancen bestehen, sie noch im Laufe der Ausgrabungen zu finden. Schließlich ist es im Falle diverser Bronze- oder Knochengegenstände äußerst schwierig ihre Funktionalität zu präzisieren, auch wenn sie aus einer Keramikwerkstatt stammten.

Aus diesen Gründen haben wir versucht nur diejenigen Gegenstände zu identifizieren, die unbestritten in Verbindung mit der Keramikherstellung in den Werkstätten von Ketiothal

standen und nur diese vorzustellen; alle anderen, deren Funktionalität unbestimmbar blieb, wurden in die Arbeit nicht einbezogen. Aus diesem Gesichtspunkt sind zwei Gegenstandskategorien, die in unseren Blick genommen werden müssen. In der nordöstlichen Ecke des Zimmers C 2, in der Werkstatt 2 wurden zwei gleichgroße Diskusse (Dm. 32 cm) entdeckt, die aus gebranntem Ton hergestellt worden waren. Es konnte keinem Zweifel unterliegen, daß diese Diskusse zur „Töpferscheibe“ genannten Vorrichtung verwendet wurden. Der erste von den beiden ist vollständig erhalten und die beiden glatten Seiten zeigten keine Spur irgendwelcher Einritzung oder anderer Dekoration (Taf. 7/1b). Viel interessanter erweist sich jedoch der zweite Diskus, der – trotz dem Fehlen eines ungefähr fünfteiligen seines Körpers – auf einer der Seiten drei kreisförmige, konzentrische Ritzlinien (Taf. 7/1a) hatte. Es handelt sich um drei konzentrische Kreise, die um die Diskusmitte eingeritzt worden waren und deren Durchmesser (5,1 cm, 7,5 cm bzw. 12 cm) demjenigen, der die Gefäße modellierte, diente, ihren Bodendurchmesser markiert zu haben. Auf der anderen Seite erhielten sich noch die Spuren eines rechteckigen Sitzes (4 × 5 cm), der die Modalität zeigt, wie der Diskus an den Sockel der Töpferscheibe anmontiert war. Diese Einzelheit hat eine besondere Bedeutung, in dem Sinne, daß damit ein klarer archäologischer Beweis bezüglich des inneren Aufbaus und der Arbeitsspezialisierung im Rahmen einer Keramikwerkstatt zur Verfügung steht.

Es handelt sich einerseits darum, daß der Diskus der Töpferscheibe jedesmal nach neuen Modellierungsbedingungen gewechselt werden konnte. Ferner darf man vermuten, daß die Wechselung des Diskus eben von den variablen Dimensionen der konzentrischen Kreise bedingt war: jeder Tondiskus umfaßte also, wie auch der Fall des oben vorgestellten Diskus zeigt, mindestens drei Durchmesser für den Gefäßboden. Nach der Verwendung eines bestimmten Diskus, der bestimmte Dimensionen für die Durchmesser trug, konnte dieser mit einem anderen Diskus ersetzt werden, der entsprechend andere Durchmesser trug. Andererseits ist es interessant, daß die drei eingeritzten Kreise auf dem Diskus von T 2 genau dem Durchmesser einiger in Ketiosal entdeckten Gefäße entsprachen; die meisten davon gehörten in die Terra-Sigillata-Gruppe. So entspricht der Durchmesser von 5,1 cm Mehrerer Napfformen (N II, TS – Katalog 3; N IV g, TS – Katalog 17; N VI e, TS – Katalog 31; N X a, TS – Katalog 48); der Durchmesser von 7,5 cm entspricht einigen Näpfen und Skyphoi (N IV a, TS – Katalog 9; N IV b, TS – Katalog 13; N V a, TS – Katalog 19; S V, TS – Katalog 161; S VII, TS – Katalog 167), während der Durchmesser von 12 cm einigen Schalen, Tellern und Skyphoi entspricht (Sa III d, TS Katalog 65; Sa XIII c, TS – Katalog 86-87; T X b, TS – Katalog 125; S II c, TS – Katalog 154). Es steht also außer Zweifel, daß die Werkstatt 2 für die Herstellung der Sigillaten spezialisiert war. In diesem Sinne ist die Entdeckung der meisten Gefäße der Terra-Sigillata-Kategorie, besonders derjenigen mit Herstellerstempel, in T 2 und T 3, ein zusätzliches Argument dafür.

Schließlich erbringt die Entdeckung des Diskus mit konzentrischen Kreisen einen unumstößlichen archäologischen Beweis mit Bezug auf die Anfänge der Massenproduktion in den pergamenischen Werkstätten, eine Tatsache, die die Formulierung wichtiger historischer Schlussfolgerungen erlaubt, auf die wir im letzten Kapitel der vorliegenden Arbeit näher eingehen werden.

Eine zweite Utensiliengattung, die im Laufe der Gefäßherstellung verwendet wurde, bestand aus über 100 Fundstücken; diese kamen praktisch überall im Bereich der Werkstätten in Ketiosal vor, wobei ihre Funktionalität schwerlich zu definieren ist. Es handelt sich um einen bestimmten Stab aus gebranntem Ton, von dem ein Ende gegabelt war, während das

andere spitz zulief. Die Länge des Stabes betrug 12 bis 13 cm, der Durchmesser 0,7 bis 1,3 cm. Die beiden Arme des gegabelten Endes waren verflacht und zeigten leicht trapezförmige Konturen. Die Arme waren durch ein im Querschnitt rundes Stäbchen verbunden, das eine halbkreisförmige Form aufwies. Dieser Teil war an den beiden Armen mit je einer Ton-„Pastille“ angebracht, die mit dem Finger eingedrückt wurden und dadurch eine Dellenform erhielten. Das allgemeine Aussehen des halbkreisförmigen Teiles erinnert einigermaßen an eine Spatula. Man kann also von zwei Bestandteilen des Utensils reden: der eigentliche Stab und die Spatula. Die Oberfläche der über 100 Stäbchen war unterschiedlich, was auf die verschiedenen Brennungsstadien verweist, denen diese Stücke ausgesetzt worden sind. So zeigten einige davon eine rot-ziegelrötliche, andere eine bräunliche, andere sogar eine hellbeige Farbe. Fast die Hälfte trugen – vor allem auf dem Stab – tiefgreifende Spuren vom Sekundärbrand.

Die besprochenen Gegenstände sollten in einer der Herstellungsetappen der Gefäße verwendet worden sein, es ist jedoch schwierig zu präzisieren in welcher von diesen. Aller Anschein nach, machen sie nicht den Eindruck, Utensilien gewesen zu sein, die den Töpfern zur Glättung der Gefäßoberfläche gedient haben; diese Funktionalität kann jedoch nicht abgesprochen werden. Die Tatsache, daß diese Stücke Sekundärbrandspuren aufwiesen, lassen die Vermutung näher rücken, daß sie im Laufe der Brennungsverendigung fanden. Obwohl wir keine Analogien zu diesen Utensilien gefunden haben, kann man vermuten, daß sie in irgend welcher Weise zum Anordnen oder zum Stützen der Gefäße gedient haben, die in die Brennkammer niedergelegt worden sind. In welcher Art diese Utensilien verwendet worden sind, soll aber ein offenes Problem bleiben.

Neben diesen einigen Töpfen erzeugen, die im Rahmen der Werkstätten aus dem Ketiostal zutage kamen, sind auch mehrere, beim Brennen verformte Gefäße sowie drei „Pakete“ von ausschüßigen Gefäßen anzuführen. Diese stellen die sogenannten Brennofenreste dar und bildeten den gewöhnlichen Brack einer Keramikwerkstatt. Bislang wurden aber die Gruben für die Ausschüßare („surcuits“) gefunden, die um die Werkstätten, jedenfalls in der noch nicht untersuchten Fläche, gelegen sein sollten. Im Quadranten U 13 wurden zwei Teller entdeckt, die wegen der zu starken Feuerung verformt waren (Taf. 7/2-3); beide Teller gehören in die Gruppe der Sigillaten und zwar T X c (TS – Katalog 126) und T III (TS – Katalog 106) und können an das Ende des 2. Jhs. v. Chr. gesetzt werden. Die beiden Gefäße trugen Spuren rot-ziegelrötlichen Firnisses. Aus einer späteren Periode stammten die Gefäße, die die drei „Pakete“ mit Ausschüßaren bildeten und die in den Quadranten V 11 und X 12 (Taf. 8/1-3) entdeckt worden sind. Die Gefäßkörper aus diesen „Paketten“ waren viel verformter im Unterschied zu den oben besprochenen zwei Tellern. Trotz der fortgeschrittenen Verformung, können diese „Paketgefäße“ dem Tellertypus T XIV (TS – Katalog 135-142) zugeschrieben werden. Die Art und Weise wie diese Verformung und Zusammenschmelzung der Gefäße entstanden ist, ist sehr sehr einfach zu erklären: Die Teller dieser Gruppe, die gleiche oder jedenfalls naheliegende Durchmesser haben – da sie aufeinander gestapelt worden sind, also vertikal – sind wegen der unangemessenen Trocknung und der zu hohen Temperatur durch das eigene Gewicht gegenseitig durchgedrungen und bildeten durch die übermäßige Brennung einen kompakten Block. Es ist nicht auszuschließen, daß alle hier vorgestellten Gefäße zur selben Ofenbeschickung gehört haben, die gänzlich brackiert worden ist.

Aus der Sicht der Chronologie darf man bemerken, daß im Areal der pergamenischen Werkstätten mindestens zwei Bestattungshorizonte herauszuarbeiten sind. Dem ersten gehören

die Gräber mit Steinring, die in die augusteische Zeit anzusetzen sind, während in den Zeiten die einfachen Gräber, aus Kalksteinplatten gebaut, einzustufen sind.

Vom chronologischen Standpunkt her betrachtet, ist die Situation der pergamenischen Werkstätten verhältnismäßig klar. Im untersuchten Gebiet wurden zwei chronologische Horizonte identifiziert, die tatsächlich den beiden Etappen der Töpferindustrie im Ketiostal entsprechen. Zwei große Phasen der Keramikproduktion dieser Werkstätten konnten festgestellt werden. Die erste, die uns hier beschäftigt, beginnt wahrscheinlich in der ersten Hälfte des 3. Jhs. v. Chr. und dauert bis in die Zeit des Augustus. Die Mehrzahl der entdeckten Gefäße gehört in diesen Produktionsabschnitt. Zu dieser Zeit produzieren die Werkstätten von Pergamon-Ketiostal drei hauptsächliche Gattungen: Megarische Becher, Applikenkeramik und Terra Sigillata. Der *terminus ante quem* für diese Werkstätten ist die Zeit des Augustus, da in dieser Periode in dem Gebiet ein Friedhof entsteht und mehrere Gräber Einrichtungen der Töpferwerkstätten deutlich verlagern.

Aus den Beobachtungen ergibt sich ein Ende der Produktion in den Werkstätten des Ketiostales während der augusteischen Zeit, zumindest in dem untersuchten Areal. Die Wichtigkeit dieser archäologischen Erkenntnisse kann wie folgt zusammengefaßt werden: Irgendwann in der Augustus-Zeit wurde aus unbekanntem Gründen in den Werkstätten aus dem Ketiostal vollständig oder vielleicht auch nur teilweise die Tätigkeit unterbrochen und die Produktion der Exportgefäße, wie z. B. der Sigillata, eingestellt. Dies bedeutete jedoch nicht, daß die pergamenische Feinkeramikproduktion eine Zäsur erlebt, weil die Infrastruktur für die Keramikherstellung – wie auch im Falle der Sigillata sichtbar wird – in andere Areale der Stadtgemarkung von Pergamon, vornehmlich in die Küstenzone, nach Çandarlı, verlagert wurde.

Die Funde aus dem Ketiostal zeigen, daß in allen Werkstätten Einrichtungen für jede Etappe der Keramikproduktion vorhanden waren: Räume für die Lagerung von Ton und Brennholz, Becken für die Absetzung und Reinigung des Tones, Wasserbehälter, Räume für das Modellieren und Trocknen der Gefäße, etc. Diese Tatsache wird auch von der ganzen räumlichen Organisation der Werkstätten widerspiegelt, einer Organisation die nur einige Parallelen im Gebiet des östlichen Mittelmeeres und im ägäischen Raum findet. Zuerst beträgt die Fläche der Werkstätten im Ketiostal zwischen 220 m (T 4) und 280 m (T 3), was eine ganz normale Arbeitsfläche für die späthellenistische Zeit repräsentiert.

Andererseits erkennt man bei der Planimetrie der Werkstätten aus dem Ketiostal einige Eigenheiten, die unsere ganze Aufmerksamkeit verdienen, dies umso mehr, da sie wesentliche Details bezüglich des inneren Aufbaus dieser Werkstätten herausarbeiten lassen. Es handelt sich zunächst darum, daß die Baulichkeiten und die Einrichtungen, die die Töpferanlagen aus dem Ketiostal schätzen, – im Unterschied zu vielen anderen Keramikwerkstätten aus der griechischen und der hellenistischen Zeit – sie hier unten zeigen werden, gut umrissen sind und einen gut festgelegten, gar nicht zufälligen Plan haben. Bis auf die allerdings einiger bekannte Werkstatt 1, sind die anderen von Baulichkeiten geschätzt, die einen Innenhof hatten, der als Raum für das Lagern des Lehmes, vielleicht auch des Brennholzes und für die Wasserreservoirs. Die räumliche Bivalenz der Werkstätten ist ganz genau von der Anwesenheit der Räume (geschätzt oder auch nicht) hingeschieden, in denen sich die Gefäße zum Brennen der Keramik befanden.

Die Keramikwerkstätten von Ketiostal waren also Gebäude im wahren Sinne des Wortes und nicht nur einfache freie Räume, von Stein- oder Hüttenlehmmauern abgegrenzt, die uns im Falle anderer zeitgenössischer Werkstätten im ägäischen Raum oder in der Küstzone

des Schwarzen Meeres begegnen. So waren die Töpfereieinrichtungen in Histria (griechische Kolonie und später römische Stadt an der estpontischen Küste) nur von Stein-, sogar von Stein- und Hüttenlehmeinfriedungen abgesteckt, ohne daß man eine besondere räumliche Gliederung erkennen kann. Die Töpfe waren einfach innerhalb dieser Einfriedungen verteilt, ohne daß man die Anwesenheit der anderen Einrichtungen, die einer Keramikwerkstatt eigen sind, archäologisch wahrnehmen zu können. Auch in Korinth ist die Planimetrie der Keramikwerkstätten nicht viel unterschiedlich. Mit Ausnahme der möglichen Werkstatt für die Herstellung der Terrakottenstatuetten, die aus etlichen, um einen kleinen Hof gruppierten Räumen bestanden, scheinen die anderen Töpfereieinrichtungen nicht nach einem bestimmten Plan organisiert gewesen zu sein.

Eine Frage, die wegen des Rettungscharakters der Grabungen im Ketiostal nicht vollständig geklärt werden konnte, ist die Art der Abdeckung der Räume, die zu den vier Werkstätten gehörten. Wie wir schon gezeigt haben, schloß die Planimetrie auch mehrere offene Räume ein, wie z. B. die Innenhöfe aus dem T 2 und T 3 und sogar derjenige der zwischen den beiden Sektoren von T 4 liegt. Zweifelsohne verfügten diese Räume nicht über ein Dach. Man muß ebenfalls vermuten, daß auch die Räume, die die Töpfe zum Brennen der Keramik schützten, besonders die angelehnt an die eigentlichen Werkstätten, wie beispielsweise E 2 und F 2 oder der Ort wo sich O 9 befand, genauso unbedeckt waren. Dafür aber hatten andere Zimmer, die zu anderen Zwecken dienten, sehr wahrscheinlich ein Dach, sei es auch nur eines, das mehr oder weniger saisonbedingt war. Es ist der Fall des Zimmers C 2 aus T 2, das zum Modellieren und vielleicht zum Trockenlegen der Gefäße, des Zimmers A 2 aus derselben Werkstatt oder des Zimmers B 4 aus T 4. Andererseits soll unterstrichen werden, daß bei den Einrichtungen aus dem Ketiostal war die Anwesenheit von bedachten Zimmern nicht obligatorisch, zumal diese Räumlichkeiten nicht deutlich ebenfalls als Wohnräume, sondern nur als Keramikwerkstätten verstanden werden sind.

Es kann keinem Zweifel unterliegen, daß die Entdeckungen im Ketiostal ein gewisses Stadium der Standardisierung und der Spezialisierung in der Keramikproduktion dieses Zentrums bestätigen. Die Organisationsweise der Werkstätten, die Verteilung und Anlage der Einrichtungen jeder Werkstatt, die Organisation der Lagerräume, jener zur Gefäßmodellierung und jener zum Brennen suggerieren zweifellos eine innere Organisation der Produzenten. Von diesem Gesichtspunkt aus kann man schließen, daß praktisch alle entdeckten Werkstätten „gemischt“ waren, zum Modellieren, Trocknen und Brennen der Gefäße. Man kann von einer gewissen Spezialisierung zwischen den Werkstätten sprechen, einer Tatsache, die durch die einfache Verteilung der hauptsächlichsten Gefäßkategorien angezeigt wird, die im Ketiostal hergestellt wurden: die meisten Matrizen für Megarische Becher fanden sich im Bereich der Werkstatt 1, die Mehrheit der Sigillata mit Produzentenstempel kommen vom Areal der Werkstätten 2 und 3, während in Werkstatt 4 die meisten Gefäße der Kategorie Applikenkeramik entdeckt wurden. Sicherlich kann diese Verteilung nicht ganz zufällig sein. Im Gegenteil, es stehen uns viele Hinweise zur Verfügung, um behaupten zu dürfen, daß man die oben erwähnten Keramikgattungen tatsächlich in spezialisierten Werkstätten herstellte, was die vorgeschlagene Identifizierung als sehr wahrscheinlich erscheinen läßt.

Die vier als getrennte Keramikwerkstätten identifizierten Einheiten zeigten verschiedene Grundrisse. T 1 war nur eine große offene Einfriedung, die mehrere Töpfe und lediglich zwei Einrichtungen schützte. Die Anwesenheit der Töpfe, die jedenfalls zahlreicher als die zwei entdeckten waren, so wie die umliegenden freien Räume, könnten eventuell auf eine

Ofengruppierung hin weisen, die mehrere Werkstätten hätte besorgen können, genauer gesagt die Werkstätten aus der Nähe. Es ist nicht ausgeschlossen, daß in diesem Fall mit einem kleinen Brennleiterverein zu tun haben, der über eine Einfriedung verfügte, so Brennfür Keramik gruppiert waren. T 2 und T 3 waren sicherlich gemischte Werkstätten, die mit Räumen für das Modellieren und das Brennen der Gefäße versehen waren. Nach der Art und Weise wie die beiden Werkstätten aufgestellt waren und zwar mit den Innenräumen zum selben Raum geöffnet, ist eine gewisse Komplementarität der Produktion dieser Werkstätten zu vermuten. Es scheint sehr wahrscheinlich, daß diese zwei Einheiten, den Kern der Werkstätten, die die Sigillaten produziert haben, bildeten.

In Folge der Analyse der Planimetrie der pergamenischen Werkstätten, der Art wie der Raum für die jeweiligen Phasen der Keramikproduktion organisiert und verteilt war, lassen sich mehrere wichtige Rückschlüsse auf die Infrastruktur der Keramikindustrie ziehen, für die späthellenistische Zeit, aber nicht nur. Die vor kurzem erschienenen Studien zur Organisation der keramischen Werkstätten in der klassischen Antike lassen zwei allgemeine Werkstatttypen in der klassischen Antike definieren. Es handelt sich zuerst um die sog. „nucleated workshop industry“, die als Werkstattgruppen charakterisiert sind, in denen die Massenproduktion bereits verallgemeinert war und die Zusammenarbeit das Grundprinzip bildete. Die zweite Gattung wurde „dispersed manufactory“ genannt, dabei war die Produktion nicht in einer Gruppe von Werkstätten konzentriert, sondern waren die Aufträge mehreren zu Hause arbeitenden Handwerkern verteilt, während der Besitzer der Produktionsanlagen sich mit der Versorgung der Rohstoffe und später mit der Vermarktung der Produkte beschäftigte⁶. Diese Einteilung läßt sich jedoch relativieren, ein Tatbestand worauf man vor kurzem mit gutem Recht aufmerksam gemacht worden ist; es ist – archäologisch betrachtet – wohl schwieriger zu beurteilen, welches Produktionszentrum als „nucleated workshop industry“ und welches „dispersed manufactory“ organisiert war. Letztendlich beruht eine solche Einteilung zu wenig auf der Aussage der schriftlichen und noch weniger auf der archäologischen Quellen.

Eine andere Bemerkung betrifft jedoch die Tatsache, daß das „nucleated workshop industry“ genannte Modell als allgemeines Aufbaumuster der Keramikproduktion für die hier behandelte Zeit im Auge behalten werden muß. Es scheint, daß dieses Modell am geeignetsten für die Massenproduktion gelten darf. In diesem Sinne ist es erlaubt zu erörtern, daß der ganze Anlagen- und Einrichtungenkomplex im Ketiostal sehr gut dem betreffenden Modell entspricht. Darüber hinaus vertreten wir die Ansicht, daß die Entdeckungen aus dem Ketiostal eine beträchtliche Erweiterung des Realbildes des inneren Aufbaus von antiken Keramikwerkstätten erlauben. Die Deutung der bei Pergamon entdeckten Töpfereianlagen bieten zusätzliche Argumente an, die das oben vorgestellte Modell zu behaupten erlauben. Wir ziehen die Öfen, Becken für Lehm und die Reservoirs Betracht. Was die Anlagen von Pergam-Ketiostal, die zum Brennen der Gefäße dienten, kann man die folgende Einteilung der Öfen vornehmen:

- I a: Kreisförmige Öfen mit zylindrischer Brennkammer, mit Wänden aus Hüttenlehm und mit oder ohne Mittelstützpfiler aus Hüttenlehm oder Steinen; die Form der *praefurnia* bleibt unbekannt. Zu dieser Ofenform gehört ausschließlich O 8.

⁶ Stillwell 1948, Taf. 51.

- I b: Ovalförmige Öfen mit Töpfen aus Hüttenlehm und mit einem aus den Töpfen verlängerten Stützpfiler, der aus Hüttenlehm oder Stein gebaut war; das *praefurnium* ist normal. Zu dieser Ofenform gehören O 1, O 4, O 7, O 9, O 12 und O 16.
- II: Kreisförmige oder ovale Öfen mit Stein Töpfen und Mittelstützpfiler. Zu dieser Ofenform gehören O 2, O 13, O 14 und O 15.
- III: Rechteckförmige Öfen aus kompaktem Mauerwerk, mit ovaler Brennkammer und mit einer Tenne aus einem Kalksteinplattennetz. Zu dieser Ofenform gehört ausschließlich O 6.
- IV: Rechteckförmige Öfen. Zu dieser Ofenform gehören O 10 und O 11.

Man kann eine gewisse Vorherrschaft der Öfen mit Hüttenlehm Töpfen merken, obwohl fast ebenso zahlreich auch diejenigen mit Stein Töpfen vorhanden sind. Andererseits sind aus den in Ketiosal entdeckten Öfen – mit Ausnahme des Ofens 6 und eventuell der Gruppe, die aus O 12 und O 13 besteht – nur Reste der Brennkammer, manchmal zusammen mit dem *praefurnium* übrig geblieben. Typologisch betrachtet, finden die Öfen der pergamenischen Werkstätten gute Analogien in den süditalischen gleichartigen Anlagen. In einem vor kurzem veröffentlichten Versuch, eine Typologie der Keramikbrennöfen aus dieser Region herzustellen, werden die zwischen dem 3. und dem 1. Jh. v. Chr. datierten Haupttypen zusammengestellt⁷. Vergleicht man die von uns für die Öfen vom Ketiosal vorgeschlagene Typologie mit der entsprechenden Einteilung für Magna Graecia, so ergibt sich, dass der Typ I a von Pergamon mit dem Typ I/a aus Süditalien identisch ist, dass der Typ I b dem Typ I/b und der Typ III dem Typ II/b entspricht⁸. Es soll ebenfalls erwähnt werden, dass der Typ I a von Pergamon zwar vor kurzem in Corfu entdeckten Öfen sehr ähnlich ist, während der Typ III gute Analogien für einen Ofen bietet, der im Areal der Keramikwerkstätten bei Knidos zutage gefördert wurde⁹.

Was die zwei „aneinandergelassenen Öfen neben Werkstatt 4 betrifft (O 12 und O 13), so handelt es sich um zwei Öfen die innerhalb desselben Komplexes gebaut wurden und mit dem *praefurnium* im „rechten Winkel angeordnet waren. Diese Verbindung von Öfen, in mehreren zeitgleichen Werkstätten des Mittelmeerbeckens angetroffen, wie etwa in Morgantina-Sizilien, ist durch verschiedene Varianten erklärt worden. Man hat zuerst angenommen, dass es sich um zwei (manchmal sogar drei) Öfen nebeneinander handelt, in denen Gefäße nach typologischen oder funktionalen Kriterien ausgeählt gebrannt wurden. Eine derartige Aufstellung der Brennöfen für Keramik wurde auch im Falle der Werkstätten von Histria, wo drei gleichartige (3. Jh. v. Chr.) Öfen mit der Befeuerrichtung zu einem zentralen Raum angeordnet waren, was allerdings für eine Komplementarität der drei Anlagen spricht¹⁰.

Für eine solche Anordnung der beiden Öfen vom Ketiosal findet man die auffälligste Analogie in einer der Werkstätten von Morgantina. Es handelt sich um die „Casa dell’Ufficiale“, eine Werkstatt in der man drei miteinander verbundene Öfen in einem großen Raum mit doppeltem Peristyl standen. So wie diejenigen aus Pergamon waren auch diese aus Stein gebaut worden, zeigten eine ähnliche Form, datieren jedoch aus einer früheren Zeitstufe –

⁷ Cuomo di Caprio 1992, 62-64.

⁸ Ebenda 71, Taf. 2.

⁹ Preka-Alexandri 1992, 42, Abb. 1.

¹⁰ Cuomo di Caprio 1992, 16-19, Abb. 2; Taf. 10-12.

Mitte des 3. Jhs. v. Chr. – als die entsprechenden Anlagen aus Pergamon. Die Anwesenheit dieser drei miteinander verbundenen Feuerstätten auf eine zyklische Organisation der Keramikproduktion bzw. der Gefäßbrennung hin:

Die Anwesenheit dieser drei miteinander verbundenen Feuerstätten – laut der Entdecker – darauf hin, daß ein zyklischer Aufbau der keramischen Produktion bzw. der Brennung der Gefäße stattfand: Während im ersten Ofen die Gefäße beschickung gebrannt wurde, kümmerte sich der zweite, wobei der dritte für eine neue Beschickung vorbereitet wurde. Dieser „ununterbrochene Zyklus erlaubte eine bessere Überwachung der Brenntemperatur und führte dementsprechend zur Steigerung der Produktivität der betreffenden Werkstätten. Eine weitere Hypothese hinsichtlich dieses Komplexes von Brennfeuern, welche ebenso glaubwürdig wie die oben genannte zu sein scheint, bezieht sich auf eine gewisse Spezialisierung nicht nur der Produktion, bzw. der Gefäßgestaltung, sondern sogar der Feuerstätten. In diesem Fall wäre es nicht auszuschließen, daß die auf dieser Weise ausgedachte Gruppierung zweier oder mehrerer Feuerstätten, ihre Begründung in der Notwendigkeit gehabt haben, daß in einem z. B. die Brennung der „helleren“, in einem anderen (oder in den anderen) der „dunkleren“ Gefäße erfolgt haben soll. Ungeachtet der Deutung dieser Entdeckung, bezeugt sie jedenfalls von einer offenkundigen Spezialisierung der Einrichtungen in den pergamenischen Werkstätten.

Was die Becken für die Dekantierung und die Reinigung der Tonpfeiferde anbelangt, die in allen Werkstätten in Ketiosal vorhanden waren, soll unterstrichen werden, daß diese sehr wichtigen Einrichtungen für den Herstellungsprozess darstellten, weil die Zubereitung der Tonpfeiferde eine wichtige Arbeitsphase in der Keramikindustrie war. In dieser Hinsicht ist die Beobachtung interessant, daß die Größe dieser Becken und dementsprechend die Tonmenge, die dort gelagert werden konnte, in direktem Verhältnis mit der Größe der Werkstätten stand. Das größte Becken für Ton ist jenes aus dem T 3, die ihrerseits die ausgedehnteste Werkstätte im Ketiosal war, während die beiden Sektoren der Werkstätte 4 mit viel kleineren Becken versehen war.

Zweifelsohne stellt dieses Faktum ein sehr deutliches Hinweis hinsichtlich des Ausmaßes der in den betreffenden Werkstätten hergestellten Gefäße dar. Das Reinigungsverfahren des Tones in diesen war, wie in unseren Tagen übrigens, sehr einfach. Der in einem Becken gelagerte Ton war in bestimmten Zeitabständen mit Wasser vermengt, so daß die Unreinheiten, die nach der ursprünglichen Bearbeitung, die vor der Lagerung im Becken stattfand, noch übrig geblieben waren, sich allmählich in die untere Schicht setzten. Das Verfahren wurde mehrmals wiederholt, bis der Ton die von der Modellierung verlangten Fähigkeiten erlangte. Dieses technische Verfahren ist sogar von einer bildlichen Darstellung auf einem archaischen bemalten Gefäß angedeutet. Dank einer Interpretation der Darstellungen auf dem berühmten „Robinson's Skyphos“, wo Szenen aus einer Tonpfeiferwerkstätte wiedergegeben sind, kann man den recht einfachen Prozess der Tonreinigung in solchen Becken rekonstruieren. Die beiden rechteckigen Flächen auf dem „Robinson's Skyphos“, berechtigterweise als Tonbecken angesehen, sind auf zwei Eisen verziert: Bänder von Schrägschraffur und Kerben. Diese Details deuten auf bestimmte „Techniken der Tonreinigung hin, wie sie auch heute noch in Tonpfeiferwerkstätten Griechenlands verwendet werden, indem die Rohmasse, die im Becken geglättet war, systematisch gekerbt (oder in Streifen geschnitten) wurde. Die Tonbecken in den Werkstätten des Ketiosales zeigen somit die Bedeutung, die die Tonpfeifer der Vorbereitung des Tones zugemessen haben.

Die Uelle für die Wasserversorgung der Werkstätten im Ketiosal war, wie bereits gezeigt, der gleichnamige Fluß. Außer der Werkstätte T 3, die sich direkt auf dem Flußufer

befand, verfgten die anderen erksttten ber Rrservoirs, die ausnahmslos aus *dolia* bestanden. Diese aren ahrscheinlich mit Flu asser periodisch versorgt. Ihrerseits dienten diese Rrservoirs als asser uellen zur Herstellung der Tongefä e. Der Fall des Rrservoirs das das Reinigungsbecken auf dem Hof der erkstatt 3 durch eine Tonrohrenleitung mit asser speiste, scheint kein Einzelfall in Ketioatal ge esen zu sein. Andere Rrservoirs bedienten sicherlich die Rumllichkeiten oder die Rume o die Gefä e geformt aren.

Bibliographie

Karag z, Ş. 1986, *Pergamon*, *IstMitt* 36, 86-113.

Cuomo di Caprio, N., 1992, *Les ateliers de potiers en Grande Grèce*, in: Blondé, F., Perreault, J.- . (ed.), *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archa que et classique. Actes de la Table Ronde organisée à l' cole française d'Athènes (2 et 3 octobre 1987)*, *BCH Suppl.* 23.

Cuomo di Caprio, N., 1993, *Fornaci e Officine da Vasaio Tardo-Elenistiche. Morgantina Studies III*, Princeton.

Erdemgil, S., 1980, *Bergama*, II. Kazı Sonu ları Toplantısı, 103-108.

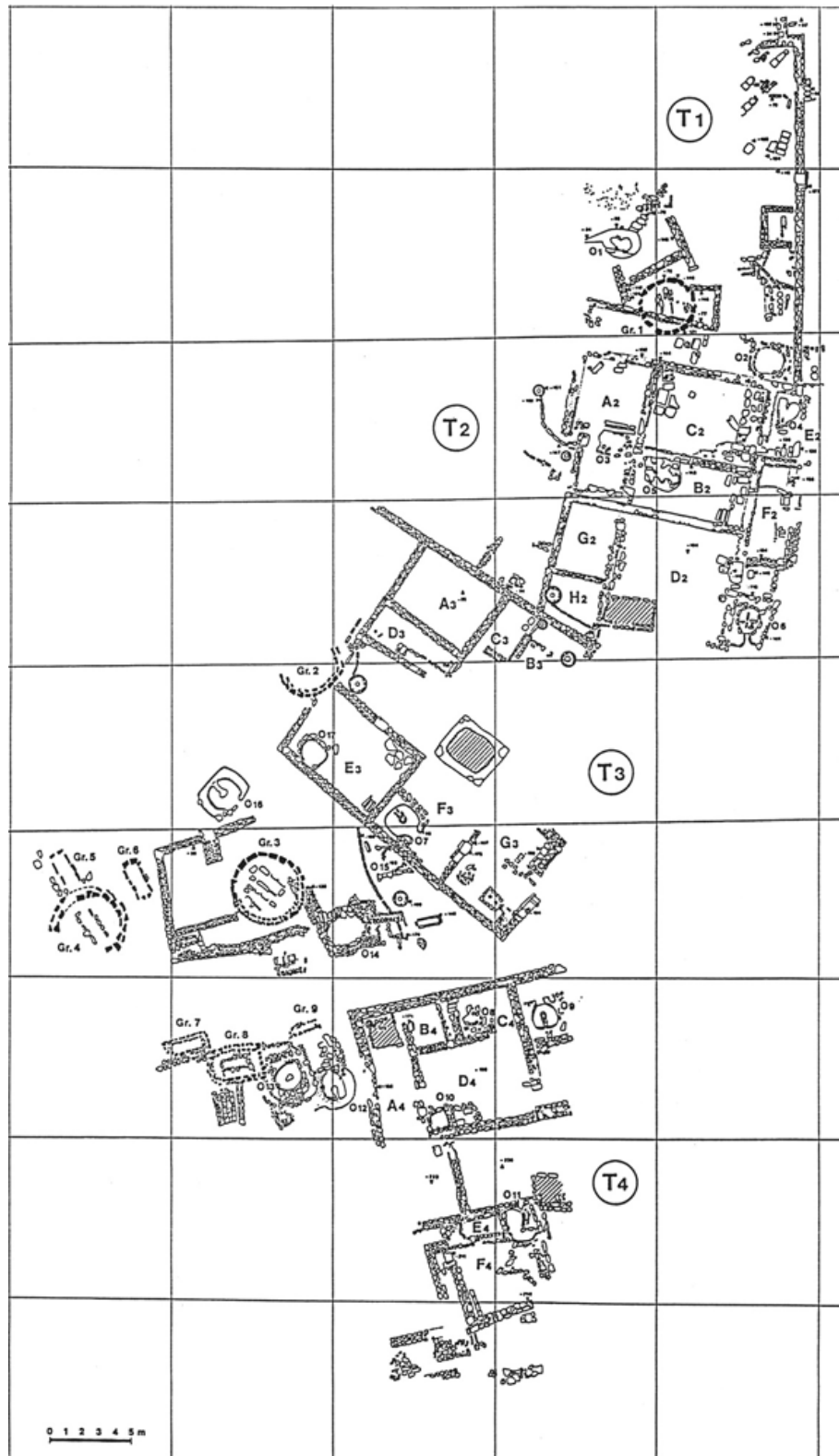
Erdemgil, S., 1981, *Bergama Toplantısı*, III. Kazı Sonu ları Toplantısı, 56-65.

Erdemgil, S., 1982, *Les ateliers de Kestel*, *Rivista di Archeologia* 6, 98-116.

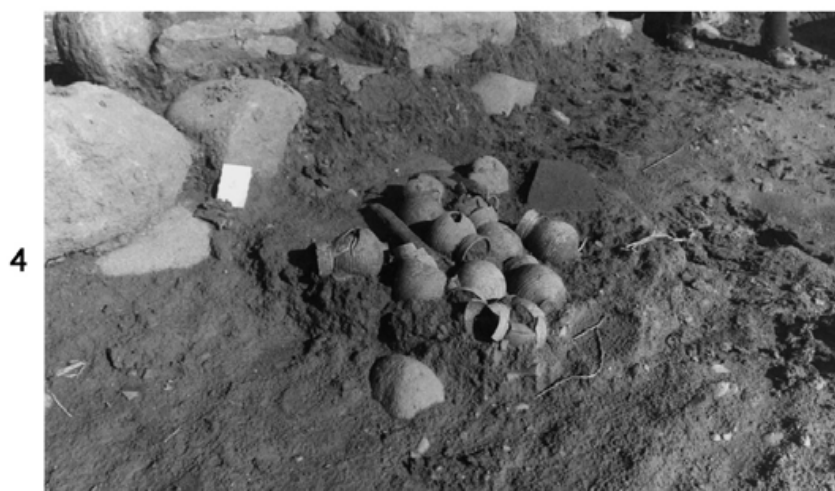
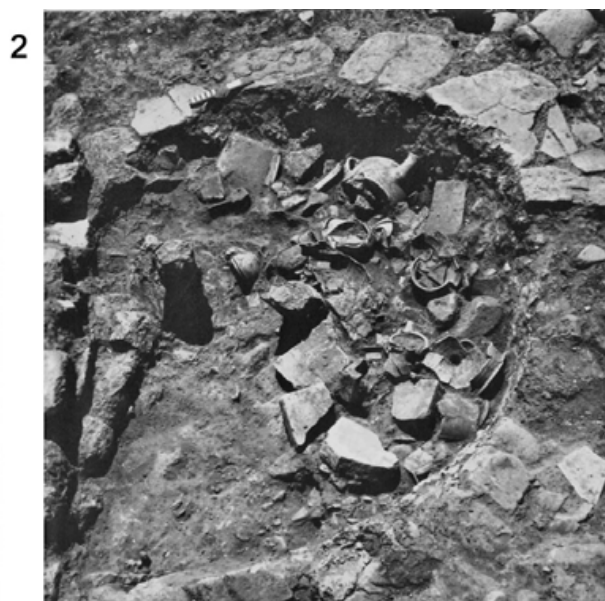
Preka-Alexandri, K., 1992 *A Ceramic orkshop in Corfu*, in: Blondé, F., Perreault, J.- . (ed.), *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archa que et classique. Actes de la Table Ronde organisée à l' cole française d'Athènes (2 et 3 octobre 1987)*, *BCH Suppl.* 23.

Still ell, A. N., *The Potter s Quarter. Corinth Results of Excavations* 15, 1, Athen.

ctavian Bounegru
Universitatea „Al. I. Cuza” Iaşi
Facultatea de Istorie
Centrul de Studii Egeo-Mediteraneene
Bd. Carol I, nr. 11,
700506, Iaşi
octavian_bounegru@hotmail.com

Taf. 1.

Taf. 2.

1

2

Taf. 3.

1

2

1

2

Taf. 4.

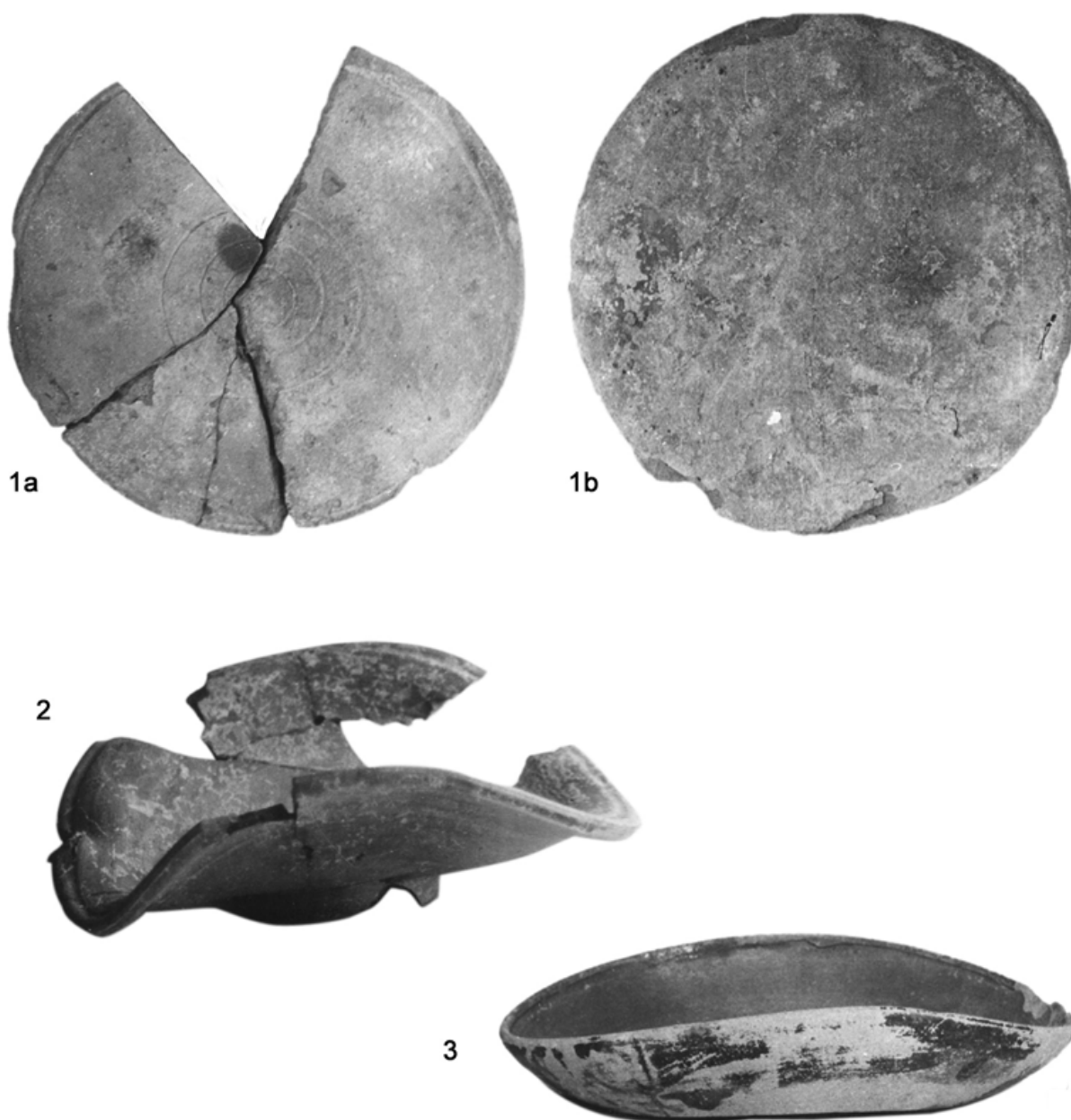

1

2

Taf. 5.

Taf. 6.

Taf. 7.

ASPECTE JURIDICE PRIVIND NAVIGAȚIA ÎN PERIOADA ÎNCEPUTULUI

în perioada dinaintea

Abstract: *The purpose of this article is to retrace the forms and the limits of Roman accountancy for maritime navigation. This study relies on two main sources of information: the body of Roman laws used in the sea trade, and the traders' bookkeeping notes.*

Key words *navigation, Early Roman Empire, classis, navis, magister navis, exercitor*

Cuvinte cheie *navigație, perioada romană timpurie classis, navis, magister navis, exercitor*

Timp îndelungat nu a existat o distincție clară între dreptul terestru și dreptul maritim, în condițiile în care nu se insista atât de mult pe clasificarea și împărțirea noțiunilor juridice. Dreptul roman a fost influențat de structura comunității romane, eminentamente agricolă, cu o aristocrație ce a preferat să evite, la început, riscurile comerțului maritim. Abia în secolul al III-lea a.Chr., când Roma a devenit centru comercial, au apărut premisele formării unei aristocrații dintre noii îmbogățiți și, implicit, o nouă mentalitate.

E. Gandolfo¹ și J. Heurgon² considerau că normele de reglementare a activității nautice apar odată cu redactarea a trei tratate, în timpul războaielor punice, între Roma și Cartagina. În anul 267 a.Chr., în condițiile în care Roma beneficiază de ajutorul aliaților în conflictul cu cartaginezii, apar *quastores classici*, care trebuiau să controleze mobilizarea escadrelor orașelor aliate Romei, acei *socii navales*³. Apoi, Polibius⁴ ne informează că romanii și-au organizat o flotă de 100 de uinuireme și 20 de trireme, având ca model la început navele punice pe care reușiseră să le captureze. În același timp, J. H. Thiel⁵ își exprimă convingerea că Roma nu își propusese, până la Augustus, să creeze o flotă militară permanentă.

C. G. Starr⁶ considera că evenimentul care a marcat începutul marinei militare imperiale romane a fost primul război contra lui Mithridate, regele Pontului. O consecință a acestuia a fost probabil un plan de apărare a coastelor Asiei Mici, orașele maritime din această regiune fiind nevoite să construiască și să întrețină, gata de luptă, nave de război, ceea ce îi va permite Romei să-și impună supremația asupra mării în perioada 83-82 a.Chr.

În fapt, primul care a intuit importanța unei strategii navale, maritime, cu consecințe pozitive asupra evoluției imperiului, a fost Octavian Augustus. Sfârșitul Republicii și organizarea Principatului au fost marcate de schimbări importante în ceea ce privește modalitățile de atingere a obiectivelor Romei în politica ei externă. Octavian miza pe lărgirea frontierelor și securizarea lor, dar și pe extinderea supremației, nu doar pe uscat ci și pe apă. Ca urmare a acestor demersuri, între 36 și 31 a.Chr. Roma și-a impus dominația absolută asupra întregii Mări Mediterane, grație victoriilor navale repurtate de consulul Marcus Vipsanius Agrippa. În fapt, apa îi oferise victoria

¹ Gandolfo 1980, 9 *sqq.*

² Heurgon 1980, 337.

³ Thiel, 1954, 160; Rouge 1975, 111 *sqq.*

⁴ Polibius, XXX, 5, 6.

⁵ Thiel 1946, 131.

⁶ Starr 1975, 1.

în bătălia navală din anul 31 a.Chr., când l-a înfrânt pe Antonius, la Actium⁷, victorie care i-a permis apoi să-și impună autoritatea și asupra bazinului estic al Mediteranei⁸. Caius Velleius Paterculus⁹ amintește de inițiativa lui Agrippa, care construiește pe lacurile Averno și Lucrino o flota puternică și reușește, „prin exerciții cotidiene, să aducă pe militarii navali și pe vâslași la o perfectă cunoaștere a operațiunilor militare și navale”.

C. G. Starr¹⁰ credea că această ultimă bătălie navală din Marea Mediterană, până la cea dintre Constantin și Licinius din 324, a fost un preludiv pentru istoria marinei imperiale romane. Cu adevărat, după această experiență, Octavian a înțeles importanța flotei și necesitatea existenței unor porturi strategice sigure, alături de cel existent la Ostia¹¹, pe Tirreno (utilizat de flota lui Caesar)¹², care să-i faciliteze controlul a ceea ce va numi de acum încolo *Mare Nostrum*, dacă voia să devină unicul suveran pe pământ și pe mare.

În această idee, a creat o flotă, alcătuită din opt escadre și două flotile una pe Rhin și alta pe Dunăre¹³, la care s-a mai adăugat mai târziu una pe Euftrat, sprijinit fiind de prietenul său Marcus Agrippa, care va fi numit amiral, funcția fiind permanentă¹⁴. Cele mai importante escadre au fost cele două flote militare permanente cu statut de *classes praetoriae* de la sfârșitul secolului I p.Chr. (127 și 129 fiind anii când sunt atestate cu acest statut)¹⁵, absolut inedite ca organizare¹⁶, cu sediile, una în apropiere de Misena, în golful Napoli, (construcția portului putând fi datată înainte de anul 12 a.Chr., anul morții lui Agrippa, care sigur a fost inițiatorul și realizatorul ei)¹⁷ și cealaltă în apropiere de Ravenna (cca. 24 a.Chr.). Prin intermediul flotei de la Misena, care era cea mai importantă¹⁸, Roma supraveghea Mediterana Occidentală, baze secundare fiind la Pouzzoles, Ostia, Centumcellae (Civittavecchia), Mariana și Aleria în Corsica, Carales (Cagliari) în Sardinia, iar cu ajutorul celei de-a doua controla Marea Adriatică și Mediterana Orientală, cu baze secundare la Salona (Split), în Dalmația și o alta la Brundisium (Brindisi) pentru a asigura relația cu Dyrrachium, la care se adaugă bazele de la A uileia în golful Trieste¹⁹.

Vegetius²⁰ subliniază că flota din Marea Tyreniană, controla tot bazinul occidental al Mării Mediterane: Gallia, Spania, Mauretania. Importanța acestora crește rapid, după cum demonstrează Alka Domicćunić²¹, iar Vespasian le va acorda titlul de *Praetoria*. Astfel, *Classis Praetoria Misensis* controla Africa, Egiptul, Sardinia și Sicilia, în timp ce *Classis Praetoria Ravennatium* asigura, prin *directa navigatione*, legătura cu Epirul, Macedonia, Grecia, Propontide, Pontul, Orientul, Creta și Cipru. *Classis Misensis*, cu baza la Misena, este atestată în 27-15 a.Chr. prin

⁷ Pelling 2008, 55 *sqq.*

⁸ Casson 1991, 184.

⁹ Paterculus, *Istoria Romei*, II, 79, 1-2.

¹⁰ Starr 1975, 4 *sqq.*

¹¹ Paschett 1912, 207 *sqq.*

¹² Heurgon 1980, 110.

¹³ Bounegru 2006, 25-32.

¹⁴ Suetonius, *Augustus*, 49; Tacitus, *Historia*, III, 2; Vegetius, *Mil.*, V, 2.

¹⁵ DA, 1233.

¹⁶ Tacitus, *Annales*, 4,5; Vegetius, *Epitome Rei Militaris*, 4,31 5.1.

¹⁷ Vitucci 1977, 183 *sqq.*

¹⁸ DA, 1232.

¹⁹ D'Arms 1970, 73-84; Starr 1975, 13-24.

²⁰ *Epitome Rei Militaris*, 4, 31.

²¹ Domicćunić 1995-1996, 41 *sqq.*

două inscripții: una care amintește de *Miles Caius Iulius Maximus*²² și o alta care-l menționează pe *Miles Marcus Urbinius Rufus*²³. La început inscripțiile amintesc doar de un *praefectus classis*, astfel că nu e sigur dacă aveau fiecare câte un comandant distinct, dar din timpul lui Nero ei se disting, având menționate și stațiile principale ale flotelor pe care le conduceau²⁴.

Flota imperială supraveghea navigația, aducea mari servicii transportând trupe, atunci când acestea erau antrenate în expediții în locuri îndepărtate și oferea mijloc de transport personajelor oficiale, după cum ne informează Flavius Iosephus²⁵, care amintește de escadra ce l-a însoțit pe Agrippa, în 14. a.Chr., în inspecția sa prin porturile din Asia. La rândul său, Tacitus²⁶ menționează o acțiune similară, în aceleași condiții, în timpul lui Germanicus. De asemenea, flotilele ajutau trupele să treacă fluviile și să debarce, iar Columna lui Traian, cum observă C. G. Starr²⁷, păstrează imaginile acestor operațiuni. Escadrele provinciale și flotilele fluviale aparțineau forțelor navale imperiale.

Cu toate acestea, istoricii perioadei imperiale surprind lacunar și prea puțin reperatele unei strategii maritime și chiar aspectele ce țin de legislația în domeniu. Mai mult, chiar Octavian Augustus nu spune nimic despre flota maritimă în ceea ce va fi considerat a fi testamentul său, păstrat prin inscripția de la Ancira (Ankara de astăzi) descoperită în 1555²⁸. Nici Strabon și nici Dio Cassius nu spun mai multe despre flota maritimă, iar Suetonius lasă se înțelege că romanii aveau prejudecăți contra navigației maritime și putem presupune că acestea i-au determinat să considere existența flotei ca fiind un fapt neglijabil.

În absența surselor, data precisă a instituirii celor două escadre italiene rămâne subiect de discuție între specialiști. În același timp, M. Reddé²⁹ atrage atenția și asupra altor probleme legate de navigație: perioada în care primesc apelativul de *praetoriae*, pe care de altfel o consideră cea mai importantă, condiția juridică a celor care sunt militari fie ca simpli marinari, fie ca ofițeri, comandanți, treptele carierei acestora din urmă care nu sunt bine definite³⁰. L. Casson³¹ crede că în anul 38 p.Chr. flota romană avea în dotare deja un număr de 370 de vase. N. Purcell³² consideră coastele Latiumului ca fiind centru de putere, principalul teatru în conflictul dintre Octavian și Sextus Pompeius în 39-36 a.Chr. De altfel, știm că Ostia a fost distrusă în timpul războiului civil de către Marius³³.

Informațiile oferite de Suetonius³⁴ privind reorganizarea armatei de către Augustus sunt insuficiente, iar despre constituirea celor două flote mențiunile sunt cu totul marginale, astfel că specialiștii au apelat la sursele epigrafice. Nu se știe dacă Augustus a organizat cele două flote de la început ca posesiune privată sau ca posesiune publică, așa cum nu se cunoaște

²² AE 1939.

²³ AE 1979, 0166.

²⁴ DA, 1232.

²⁵ Iosephus, XVI, 21.

²⁶ Tacitus, *Annales*, II, 53 sqq.

²⁷ Starr 1975, 124 sqq.

²⁸ Bueno 2001-2002, 248 sqq.

²⁹ Reddé 1986, 515-522.

³⁰ Granino Cecere 1995, 289.

³¹ Casson 1991, 184 sqq.

³² Purcell 1998, 17 sqq.

³³ Florus II 9, 2; Plutarh, *Mar*, 42, 23.

³⁴ Suetonius *Augustus*, 49, 1.

³⁵ sau oameni liberi, după opinia lui M. G. Granino Cecere³⁶. Th. Mommsen³⁷ era convins, bazându-se pe onomastica păstrată în inscripții, că în flotă serveau și sclavi, respectiv liberi, ideea fiind împărtășită și de L. Wickert³⁸ și E. Sanders³⁹ și susținută de N. Rouland⁴⁰ și G. Vitucci⁴¹. Alți specialiști însă, precum C. Cichorius⁴², Ch. Starr⁴³ și D. Kienast⁴⁴ sunt de părere că cei considerați de unii ca fiind sclavi datorită interpretării onomasticii, sunt de fapt peregrini, cum este *peregrinus Sparticus Diuzeni f. Dipscurtus* atestat prin diploma datată la 11 decembrie 52 p.Chr.⁴⁵.

Augustus a reorganizat și armata, a ridicat numărul legiunilor de la 20 la 33, la care adaugă și opt flote maritime staționate pe țărmurile acelei *Mare Nostrum* (tabelul 1) și trei flote fluviale, pe Rhin (*classis Germanica*), Dunăre (*classis Pannonica* și *classis Moesica*) și Euftrat, care au jucat un rol important în protecția permanentă a frontierelor⁴⁶.

Nr. crt.	NUME	STATIO Raza de acțiune
1.	<i>classes praetoriae</i> :	
	<i>Classis Misensis</i>	Miseno
2.	<i>Classis Ravennatis</i>	Ravenna
3.	<i>Classis Syriaca</i>	Seleucia / Siria
4.	<i>Classis Alexandrina</i>	Egipt / Alexandria
5.	<i>Classis Pontica</i>	Marea Neagră
6.	<i>Classis Britannica</i>	Cologne / Alteburg / Marea Nordului și Canalul Mânecii
7.	<i>Classis Forojuliensis</i>	Gallia / Forum Julii
8.	<i>Classis nova Libyca</i>	Africa / Libia

Tabel 1. Flotele imperiale maritime din timpul Imperiului

Totuși, în dreptul roman nu întâlnim o construcție doctrinară care să explice conceptul de navă⁴⁷. De fapt, cum constată C. M. Moschetti⁴⁸, romanii au preluat normele de drept și jurisprudență grecești, pe care le-au romanizat.

³⁵ Panciera 1968, 313 *sqq.*

³⁶ Cecere 1995, 290.

³⁷ Mommsen 1887, 862 *sqq.*

³⁸ Wickert 1949-1950, 108-111.

³⁹ Sanders 1957, 346 nota 1, 353.

⁴⁰ Rouland 1977, 66-75.

⁴¹ Vitucci 1977.

⁴² Cichorius 1961, 257-261.

⁴³ Starr 1941, 66-74.

⁴⁴ Kienast 1966, 10-17.

⁴⁵ *CIL XVI* 1.

⁴⁶ *DA*, 1235 *sqq.*

⁴⁷ Martino 1937, 41, 1979, 4; Domínguez Cabrera 2005, 5.

⁴⁸ Moschetti 1988, 565.

Cuvântul *navis* indică la romani un concept ce reflectă o parte a lumii materiale. Ca să înțelegem evoluția semantică a termenului, am apelat la *Digesta* lui Justinian, ce a intrat în vigoare în 529⁴⁹. Aceasta cuprinde texte aparținând juristului latin Ulpian⁵⁰, care explică termenul de *navis* ca fiind orice ambarcațiune ce navighează. Ca urmare, prin *navum rectorem* romanii înțelegeau o construcție destinată a pluti pe apă, pentru a putea fi guvernată și pentru a servi ca mijloc de transport și de comunicare, indiferent care era mediul acvatic utilizat, mare, râu sau lac⁵¹, căci Ulpian spune textual: „*Navem accipere debemus sive in aliquo stagno naviget sive schedia sit*”⁵². În ceea ce privește textul citat, Fr. De Martino observa că Ulpian a utilizat un termen *schedia*, care e corespondentul grec pentru ceea ce romanii numeau *ratis* sau *lynter*⁵³, prezența unui termen grecesc fiind rezultatul, după opinia lui R. Richichi⁵⁴ a intervenției compilatorilor, mai ales că termenul mai apare o singură dată în sursele latine, la Festus⁵⁵.

La Ulpian⁵⁶ apare și un al doilea termen, *navigium*, explicând *iter navigii*, ca fiind parcursul ambarcațiunii. Astfel, *navigium* este sinonim cu *navis*, cum observă juristul latin, precizând și faptul că el include și termenul de *rates*, adică ambarcațiuni de tipul plutei sau bacului, întrucât și acestea sunt necesare navigației⁵⁷. Termenul *navigium* este introdus în contextul particular al navigației fluviale și include atât *naves*, cât și *rates*⁵⁸. Din păcate, spațiul restrâns al lucrării nu ne permite să analizăm acum în profunzime această problemă asupra căreia vom reveni însă cu altă ocazie.

Ceea ce ne interesează este faptul că până în secolul al II-lea, perioadă în care traficul maritim roman ajunge la apogeu, pare probabil că termenul de *navis* se referă doar la ambarcațiuni de o anume capacitate, folosite la transporturi necesare în complexe activități comerciale ale timpului⁵⁹.

În perioada de apogeu a Imperiului, existența unor flote importante și a unei intense navigații maritime cu caracter comercial, a impus restricții privind conceptul juridic de navă, care se aplică doar ambarcațiunilor ce aveau un anumit tonaj. Către sfârșitul acestei perioade însă, reducerea treptată a tonajului⁶⁰, a determinat o revenire la sensurile inițiale ale conceptului. Astfel, au fost incluse din nou și ambarcațiunile mici ce au fost considerate ca urmare, tot nave⁶¹.

În altă ordine de idei, nava era calificată drept *res*⁶², având în vedere faptul că era înțeles ca *universitas factis* sau ca *universitas iuris*, conform unei construcții doctrinare neromane, grecești de fapt, după care există obiecte unice, dar și obiecte compuse, cum ar fi navele, edificiile, așa cum există și lucruri alcătuite din variate obiecte reunite sub un singur nume,

⁴⁹ Dom nquez Cabrera 2005, 5, n. 10 și 11.

⁵⁰ Ulpian, *Digesta*, 14.1.1.6

⁵¹ Ulpian, *Digesta*, 14.1.6.

⁵² *Digesta* 14.1.1.6 Ulpian, 28 *ad ed.*

⁵³ De Martino 1937, 41 *sqq.*

⁵⁴ Richichi 2001, 2.

⁵⁵ Festus, *Glossaria Latina*, IV.

⁵⁶ Ulpian, 68 *ad ed.*, *Digesta* 43.12.1.1.4.

⁵⁷ Plescia 1993, 433 *sqq.*, F ldi 1998, 179 *sqq.*

⁵⁸ Forcellini 1890, 340, *apud* Richichi 2001, 4.

⁵⁹ Vezi Roug 1966, 327 *sqq.*

⁶⁰ Roug 1966, 71 *sqq.*

⁶¹ Roug 1966, 66-77, 83-87.

⁶² De Martino 1937, 41.

cum ar fi un popor, o legiune etc. În acest context, se disting două clase de *universitas*: *universitas facti*, alcătuită din *corpora ex distantibus*, de exemplu o turmă și *universitas iuris*, compusă din lucruri materiale și drepturi, ca de exemplu o moștenire⁶³. Conceptul roman de *res*, includea obiectul, adică tot ceea ce putea fi materia relațiilor juridice și cuprindea atât lucruri cât și drepturi, după cum observă P. J. Kunkel⁶⁴. Navele erau incluse în categoria bunurilor mobile (*res mancipi*), deși, pentru anumite efecte erau asimilate uneori, juridic, bunurilor imobile, cum se întâmplă în cazul violenței publice⁶⁵.

Juristconșulții romani aveau în vedere faptul că o navă este construită pentru a naviga, adică a se mișca și ca urmare trebuia inclusă între bunurile mobile, în timp ce din punct de vedere fizic mobilitatea nu poate primi o altă clasificare, atât timp cât destinul ei era de a se deplasa dintr-un loc în altul. Navele au ca și caracteristică, observa E. Gadolfo⁶⁶, indiviziunea de fapt și nu de drept (*individua est de facto, non iure*), văzută din punct de vedere economic și nu ca un criteriu natural. Pentru juriști, nava era un lucru compus, care interesa prin tot ce îl alcătuiește și nu prin elementele disparate care-l compun, ceea ce înseamnă că ea este un corp juridic diferit și independent de acestea. În această perspectivă, toate ustensilele și instrumentele necesare navigării formează corp comun cu nava, care este un tot organic indivizibil, sunt identificate cu aceasta constituind împreună parte integrantă⁶⁷.

M. del Pino Dom ngez Cabrera⁶⁸ atrage atenția asupra unei probleme importante – identificarea navei, în condițiile în care aceasta putea suferi, de-a lungul timpului în care era exploatată, diverse reparații, astfel, că se putea ca la un moment dat să fie schimbate toate instalațiile și aparatele de la bord⁶⁹.

În ceea ce privește echipajul, fiind o formațiune nouă în armata romană, instituție cu o tradiție îndelungată în acel timp, flota a recrutat provinciali⁷⁰, în general tineri, între 18-23 de ani, care erau atrași de stipendiile oferite, posibilitatea de obținere a cetățeniei romane, dreptul de *connubium* etc. Cel care a dat o formă definitivă privilegiilor veteranilor din flotă a fost împăratul Claudius⁷¹. Serviciul militar în cadrul flotei era încadrat la același nivel cu cele din infanterie și cavalerie⁷². Sub Augustus și Tiberius căpitanii și echipajele erau incluși în *familia imperatoris*⁷³.

După cum arată primele izvoare epigrafice, diplomele militare privind veterani *classarii* din baza de la Misena, erau auxiliari cu origine variată, iar A. Valvo⁷⁴ nu exclude posibilitatea să fi fost emise și pentru cei care își aveau baza de la Ravenna. Soldatul din miliția auxiliară care servea în flotă, *Sparticus Diuzeni (gregalis)*, beneficiarul primei diplome descoperite provenea dintre bessii, din Thracia, devenită provincie romană sub Claudiu, în 46,

⁶³ Mi uel 1984, 63 *sqq.*

⁶⁴ Kunkel 1965, 111-114.

⁶⁵ Dom ngez Cabrera 2005, 9.

⁶⁶ Gadolfo 1980, 118.

⁶⁷ Tedeschi 1899, 73.

⁶⁸ Cabrera 2005, 15.

⁶⁹ *Digestae*, 5.1.76.

⁷⁰ *DA*, 1222.

⁷¹ Valvo 2000, 151 *sqq.*

⁷² *CIL XVI*, 83.

⁷³ *DA*, 1222.

⁷⁴ Valvo 2000, 155 *sqq.*

la moartea lui Rhometalkes III⁷⁵. Marinarii (*classarii*), respectiv soldații (*militibus*), erau ca urmare provinciali, greci, sirieni, egipteni, daci etc. Dacii sunt atestați de numele unei uadrireme, *Dacicus*, aparținând flotei pretoriene (*Classis Praetoria Misensis Pia Vindex*), cu baza la Misena; sau illiri, cum a fost *classarius* de pe liburna Triton, *Verzo Themus*, simplu *miles*, mort la Brindisi⁷⁶, al cărui nume apare epigrafic și la Alburnus⁷⁷, la Salonae⁷⁸ și în Portul Li uentiae⁷⁹.

La bordul navei organizarea era de tip grecesc, întrucât cei mai buni ofițeri erau cei greci, putând accede pe diverse trepte, până la rangul de căpitan al unei nave militare (*magister navis*), secundul (*beneficiarius*) sau chiar șeful unui escadre (*navarchus*), care era echivalentul armatorului (*navicularius*, pentru navele comerciale)⁸⁰, printre ale cărui obligații nautice (*nautarum officii*) era și instruirea cotidiană a timonierilor (*gubernatoribus*), a vâslașilor (*remigibus*) și a soldaților navali (*militibus*)⁸¹. Acesta putea fi un *propraetore*, un pretor sau un consul și rangul era cel mai înalt posibil în marină, întrucât funcția de comandant al flotei (*praefectus classis* sau *legatus classis*) era accesibilă doar celor care erau cetățeni romani⁸², provenind din ordinul ecvestru⁸³. Nava pe care navigau aceștia se numea *naves praetoria*, fiind nava amiral și era recunoscută datorită unui stindard roșu sau purpuriu (*vexillum purpureum*) și celor trei felinare pentru noapte cu care era dotată. La dispoziția fiecărui prefect se aflau câte zece tribuni (*deni tribuni*)⁸⁴.

O. Fiebiger⁸⁵ presupunea că *navarchi* comandau zece unități și identifica în acestea *δεκαβοί* din flota italică⁸⁶. Comandantul naval era subordonat celui militar⁸⁷. M. G. Granino Cecere amintește faptul că nu există dovezi privind comanda unui singur *navarch* asupra unui detașament din flotă, o astfel de situație fiind documentată doar pentru perioada bizantină⁸⁸ și afirmă că echivalentul gradului de *navarchus* ar fi *τριβουνος λιβουρνων*, interpretat de autoare drept un oficial din armata terestră trecut temporar la marină⁸⁹. De altfel, pentru etapa următoare Principatului apare menționat și gradul de *navarchus princeps*⁹⁰, cel mai important între oficialii din flotă (vezi *cursus* naval al lui *Petronius Afrodisius* din Ravenna)⁹¹, având în vedere că acesta putea deveni imediat primpilat, cum s-a întâmplat cu *T. Flavius Antoninus* din Puteoli⁹², atestat ca primpilat al Legiunii I Adiutrix⁹³.

⁷⁵ CIL XVI 1.

⁷⁶ Marangio 1980, 216 *sqq.*

⁷⁷ Dacia – CIL III, 1269.

⁷⁸ Dalmația – CIL III, 9056.

⁷⁹ Caorle – CIL V, 1956.

⁸⁰ Vezi Bounegru 2002, 51 *sqq.*

⁸¹ Vegezio IV, XXXIII.

⁸² Vegezio IV, XXXII.

⁸³ Panciera 1968, 317, n. 22; Reddé 1986, 485.

⁸⁴ Vegezio IV, XXXII.

⁸⁵ Fiebiger 1893, 377 *sqq.*

⁸⁶ Vezi și Panciera 1968, 322, n. 40; Reddé 1986, 542.

⁸⁷ Adam 1978, 46-52.

⁸⁸ Starr 1960, 40.

⁸⁹ AE 1908, 259 *apud* Granino Cecere 1995, 291 nota 24.

⁹⁰ CIL X 86; CIL X 3348; CIL X 8215.

⁹¹ CIL XI 86 *apud* Reddé 1986, 542, nota 382

⁹² CIL X 3348.

În fapt, M. Reddé⁹⁴ a propus următoarea ierarhie în cariera unui ofițer din marină: *trierachus*, *navarchus*, centurion în flotă, grade atestate în sursele literare și epigrafice de secol I p.Chr.⁹⁵. Din păcate, pentru perioada dinastiei Iulia Caludia nu există mărturii privind ordinea ierarhică, care ne rămâne astfel necunoscută. Este posibil ca oficialii din flota de la Misena să se fi bucurat de același statut pe care îl aveau centurionii legionari, ceea ce ar fi însemnat că primeau un *stipendium* echivalent cu cel pe care îl primeau *primi ordines* legionari, adică cca 13.500 până la 27.000 sesterți anual în perioada dintre domnia lui Augustus și cea a lui Domitian⁹⁶. Unii specialiști, ca R. K. Sherk⁹⁷ de exemplu, consideră că din cauza structurii organizaționale a Principatului, era inevitabil ca ofițerii cu responsabilități privind eficiența forțelor armate și cei din birourile administrative importante să ocupe posturile prin rotație. R. Saller⁹⁸ și J. B. Campbell⁹⁹ sunt de părere că pentru *equites* nu exista o politică de specializare și nici modele sau scheme de promovare în carieră. Totuși, M. Żyromski¹⁰⁰, își exprimă convingerea că în situații vitale pentru frontierele Imperiului, în Germania, Moesia, Pannonia, Syria și Britannia, împărații au renunțat la politica rotației constante pe posturi a ofițerilor provinciali. În același timp, vorbind despre specializare în administrația Imperiului, același specialist prezintă ca un exemplu bun situația comandanților flotei italice – *praefectus classis praetoriae Ravennatis*, *praefectus classis praetoriae Misenensis*, membri ai aceluși *ordo equester*¹⁰¹, model pe care însă R. Saller¹⁰² îl considera dimpotrivă, negativ privind specializarea, căci dintre 13 prefecti cunoscuți, doar *L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus* și *Q. Baienus Blassianus* comandaseră inițial flote provinciale, primul *Classis Pontica*, ajungând apoi *praefectus classis praetoriae Ravennatis* și în cele din urmă *praefectus classis praetoriae Misenensis*, iar cel de-al doilea *Classis Britannica* și apoi direct *praefectus classis praetoriae Misenensis*.

M. Żyromski¹⁰³ mai adaugă la acestea încă două nume, printre care *P. Aelius Marcianus*, *praefectus classis Syriaca* și apoi *praefectus classis Moesica* și alte opt, *M. Calpurnius Seneca Fabius Turpio Sentinatianus*, *Claudius Diognetus*, *P. Cominius Clemens*, *T. Furius Victorinus*, *M. Gavius Maximus*, *Sex. Lucilius Bassus*, *Cn. Marcius Rustius Rufinus* și *Tuticanus Capito*, toți aceștia având, pe rând, gradul de *praefectus classis praetoriae Ravennatis* și apoi pe cel de *praefectus classis praetoriae Misenensis*. Această situație l-a condus pe autorul menționat la ideea că postul de *praefectus classis praetoriae Ravennatis* era considerat în epocă preliminar celui de *praefectus classis praetoriae Misenensis*¹⁰⁴.

Căpitanul unei nave de război era *praefectus navis*¹⁰⁵, iar *magister navis*¹⁰⁶ avea ca atribuții supervizarea întregii activități de la bordul navei, asigurând buna funcționare, de la

⁹³ Reddé 1986, 546.

⁹⁴ Reddé 1986, 546.

⁹⁵ Tacitus, *Annale*, 14, 8; AE 1978, 257; Montanari 1977, 21-27.

⁹⁶ Speidel 1992, 100-106.

⁹⁷ Sherk 1971, 110.

⁹⁸ Saller 1982, 99.

⁹⁹ Campbell 1984, 331.

¹⁰⁰ Żyromski 1994, 64.

¹⁰¹ Żyromski 1994, 67 *sqq.*

¹⁰² Saller 1982, 63.

¹⁰³ Żyromski 1994, 68.

¹⁰⁴ Żyromski 1994, 68.

¹⁰⁵ Tit. Livius, XXXVI, 44; Florus, II, 5.

primirea pasagerilor și până la achiziționarea de provizii sau angajarea marinarilor¹⁰⁷. În lipsa acestuia atribuțiile erau preluate de *gubernator*¹⁰⁸. Căpitanul comandant al unei trireme, principala navă de război la romani, cu un echipaj de cca. 200 de oameni, era trierarchul¹⁰⁹. Deseori, aceștia erau liberi și sclavi imperiali, după cum o dovedesc textele câtorva zeci de inscripții¹¹⁰.

Fiecare navă dispunea de un echipaj din *classiari*, cei care se ocupau de administrarea în cele mai bune condiții a navei, cum ar fi: *gubernatores*, *ducator*, *proretae* (indicatorii de rută), *pausarii*, *nauphilaces*, marinarii care se ocupau de întreținerea navei, *curator*¹¹¹, *fabrii* (tâmplari), *dolabrarii* (maestri cioplitori), *coronarii*, cei care confecționau ghirlande și coroane ce împodobeau nava, *symphoniacus*, cum a fost cel al trierei *Quadriga*, din Brindisi¹¹², sunătorii din corn și tube, care transmiteau mesaje și ordine, cei care cu ajutorul unui *portisculus*, mențineau ritmul vâslaşilor, *diaetarius*, contabilul pentru *magister navis* sau secretarul care arhiva informația la bord, după cum crede J. Rougé¹¹³, medici, scribi ș.a.

Gubernatores (timonieri) erau responsabili de deplasarea navei¹¹⁴, prin ordine date marinarilor ce se ocupau de manevrarea velelor, a ramelor și a timonei, după cum ne lasă să înțelegem Seneca¹¹⁵, aceștia preluând personal timona în cazul unor manevre dificile¹¹⁶. Dacă C. Moschetti admite că termenul de gubernator era echivalent cu grecescul *kybernetes* și putea desemna persoana care în mod fizic, manevra timona, în *Digesta*¹¹⁷ termenul desemnează o persoană care are atribuții specifice la bordul navei.

Termenul *ducator* (pilotul) este rar utilizat în latina clasică, iar uneori a fost considerat sinonim cu cel de *dux* (comandant) sau cu cel de căpitan de navă, cu *dominus navis* (proprietarul vasului) în sens strict¹¹⁸. În același timp *dominus navis* e sinonim cu armatorul, adică persoana care tehnic primea numele de *exercitor* sau *navicularius*¹¹⁹.

Exercitor navis (în grec. *naukleros*) era cel care exploata economic nava, care era în proprietatea sa sau avea asupra ei drept de arendă sau de uzufruct¹²⁰. Este interesant faptul că în perioada domniilor lui Hadrian (117-138) și Antoninus Pius (138-161) se foloseau termenii *exercitor* și *dominus navis*, după cum o atestă *Digeste*¹²¹. În *Faptele Apostolilor* (27, 11) este menționat un *exercitores* (gr. *naukleroi*), care călătorea la bordul navei. De asemenea, găsim o astfel

¹⁰⁶ *Digeste*, IV, IX, 1, 2; XIV, I, 1, 1.

¹⁰⁷ Rougé 1966, 240; 1986, 111 *sqq.*

¹⁰⁸ Moschetti 1966, 15 *sqq.*

¹⁰⁹ Casson 1971, 141-147, 310-314.

¹¹⁰ eaver 1972, 10.

¹¹¹ *CIL* XIV 4626, care-l menționează în funcția de *Curator navium Karthaginiensium* pe L. Caelius Aprilis Valerianus.

¹¹² *CIL* IX, 43.

¹¹³ Rougé 1966, 219, 244.

¹¹⁴ Moschetti 1966, 15 *sqq.*

¹¹⁵ Seneca, *Epistolae ad Lucilium* 95, 7.

¹¹⁶ Casson 1971, 318 nota 80.

¹¹⁷ *Digesta*, IX, 2, 29, 2.

¹¹⁸ Su rez de Mendoza 1751, 162, *apud* Sime n 2001, 6, nota 20.

¹¹⁹ Behrends *et alii* 1995, 753.

¹²⁰ Ulpian 28; *Digeste*, XVI, I, 1, 15.

¹²¹ *Digeste*, XIV, I, 1, 7, lib 8 *questiones*.

de informație la Plutarh¹²². Din alte surse aflăm că acesta nu era mereu la bordul navei, chiar dacă călătorea cu ea¹²³ și ca urmare nu putea interveni în determinarea deplasării acesteia. Existența unui grup de armatori (*domini navium*) de origine sardă și africană, atestat la Ostia, în 173 p.Chr., l-a condus pe A. Mastino¹²⁴ la ideea existenței unei asociații de întreprinzători maritimi în relație cu alte asociații africane (*Turris Libisonis*) în perioada domniei lui Marcus Aurelius.

Pe lângă armatori, constructori și stăpâni ai navei (*domini navium*), existau și *curatores navium marinarum*, precum și *curatores navium annualium*, cum sunt cei atestați epigrafic la Ostia¹²⁵. Aceștia erau subordonați, după cum credea L. Paschett¹²⁶, unui *curator portus* și coordonau activitățile de construcție și reparație încredințate unor *fabri navales*.

Mai existau la bord *miles*, *classarius*, în cazul navelor militare, cum a fost Verzo fiul lui Themis de pe liburna Triton, mort la Brindisi¹²⁷.

În ceea ce îi privește pe medici și scribi, aceștia primeau stipendii duble pentru că profesau pe nave militare.

Se cunoaște faptul că la Ostia a funcționat Forul Corporațiilor cu 58 de *officinae de naviculari* și *negotiantes*, numite *stationes*¹²⁸, datând din prima perioadă a domniei lui Augustus. Mozaicurile păstrate aici amintesc de *Naviculariorum Lignariorum*, *Naviculari Misnenses hic*, *Navicular Diarri*, *Stat. Sabratensium*, *Naviculari et negotiantes de suo*, *Naviculari Gunsmitani de suo*, *navicul. Karthag (iniensium). de suo*, *Navic. Turrani*, atestați în primii ani ai dinastiei Severilor, *Naviculari Africani*, *Navicul. Et negotiatores Karalitani* (transportatori maritimi originari din Carales) ș.a.¹²⁹.

¹²² Plutarh, *Pompeyo*, 73, 3.

¹²³ Demostene, în *Lacritum* 35, 10, 11, 18, 20.

¹²⁴ Mastino 2005, 186.

¹²⁵ *CIL XVI*, 363, 409, 364.

¹²⁶ Paschett 1912, 210.

¹²⁷ Marangio, 1988, 197, 225, n. 2, 43, tavv. 35/4, 40/3.

¹²⁸ Paschett 1912, 207-227; Becatti 1959, 1, 2, 4, 34, 43, 277, 430.

¹²⁹ Becatti, 1959, 82, n. 128, *apud* Blaz uez Martinez, Garcia-Gelabert Perez 1990-1991, 113.

Bibliografie

- Adam, P. 1978, *La guerre navale en Méditerranée*, Dossiers de l'Archéologie 29, Paris, Dijon, 46-52.
- Aricescu, A. 1982, *Gubernator*, în Tudor, D. (ed.), *Enciclopedia civilizației romane*, București, 359.
- Becatti, G. 1959, *Scavi di Ostia, I, Mosaici*, Roma.
- Behrends, O., Kn tel, R., Kupisch, B., Seiler, H. H. 1995, *Corpus iuris Civilis. Text und bersetzung*, 2, Heidelberg.
- Bl z uez Mart nez, J. M., Garc a-Gelabert Pérez, M. P. 1990-1991, *El transporte marítimo segun las representaciones de los mosaicos romanos, relieves y pintura de Ostia, Lucentum* 9-10, Varșovia, 111-121.
- Bounegru, O. 2002, *Comerț și navigatori la Pontul Stâng și Dunărea de Jos (sec. I-III p. Chr.)*, Constanța.
- Bounegru, O. 2006, *Trafiquants et navigateurs sur le Bas Danube et dans le Pont Gauche à l'époque romain*, iesbaden.
- Bueno, M. M. 2001-2002, *El monumento como fuente documental: la materialidad til*, Saldvie 2, Zaragoza, 247-266.
- Carro, D. 2003, *Glossario marinaresco latino*, în *Fasti Navali, glossario e sommario*, XII, I, Roma, 3-18.
- Casson, L. 1971, *Ships and Seamanship in the Ancient orld*, Princeton, Ne Jersey.
- Casson, L. 1991, *The Ancient Mariners. Seafarers and Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times²*, Princeton Paperbacks.
- Campbell, J. B. 1984, *The Emperor and the Roman Army 31 B.C. – A.D. 235*, Oxford.
- Cichorius, C. 1961, *Marineoffiziere Oktavians*, in *R mische Studien²*, Stuttgart, 257-261.
- D Arms, J. H. 1970, *Romans on the Bay of Naples and other Essays on Roman Campania*, Cambridge.
- De Martino, Fr. 1937, *Note di Dirrito Romano Marritimo*, *Rivista del Diritto della Navigazione* 3, 1-2, I, Milano, 41-61, 179-188.
- De Martino, Fr. 1980, *La nave nel Diritto Romano*, Geneva.
- Domićkunić, A. 1995-1996, *Classis Praetoria Misenatium s posebnim obzirom na mornare podrijetlom iz Dalmacije i Panonije*, *VjesnikZagreb* 28-29, 1, 39-72.
- Dom nguez Cabrera, M. P. 2005, *Aproximaci n a la formulaci n jur dica del concepto de buque*, *Mercatoria* 4, 2, Bogot , 1-21.
- D Ors, ., Hernandez-Tejero, F., Fuenteseca, P. G., Garrido, M., Burrillo, J. 1975, *El Digesto de Justiano, I, Constituciones preliminares y Libros 1-19*, Pamplona.
- Duval, P.-M. 1949, *La forme des navires romains d après la mosa que d Althiburus*, *M FRA* 61, 1, 13, 119-149.
- Fiebiger, O. 1893, *De classium Italicarum historia et institutis*, *Leipziger Studien zur classischen Philologie* 15, Leipzig, 277-317.
- Florescu, G. 1946, *Un nou document privitor la flota romana de pe Dunărea moesică*, *RIR* 16, 10-15.
- F ldi, A. 1998, *La responsabilità dell'avente potestà per atti compiuti dall'exercitor suo sottoposto*, *SDHI* 64, 179 -202.
- Forcellini, A. 1890, *Lexicon totius Latinitas*, IV, Padova.

- Gandolfo, E. 1980, *La nave nel Diritto Romano*, Genova.
- Garc a Garrido, M. J. 1995, *Derecho Privado Romano*⁶, Madrid.
- Garc a Garrido, M. J. 2001, *El comercio, los negocios y las finanzas en el mundo romano*, Madrid.
- Granino Cecere, M. G. 1995, *C. Iulius Aug. L. Hilarus, Navarhus*, ZPE 109, 289-297.
- Gassend, J.-M., Giacobbi-Le uement, M.-F., Joulain, J.-M., Lambert, L. 1986, *Le graffito de Cucuron (Vaucluse): un navire sous voiles figuré sur un panneau d enduit peint*, Archeonautica 6, Paris, 9-30.
- Heurgon, J. 1980, *Rome et la Méditerranée occidentale jusqu'aux guerres puniques*, Paris.
- Ibba, A. 2005, *L'esercito e la flotta*, in Mastino A. (ed.), *Storia della Sardegna antica*, Edizioni Il Maestrale, Nuoro.
- J rs, P., Kunkel, . 1965, *Derecho Privado Romano*, Barcelona, Madrid.
- J rs, P., Kunkel, . 1973, *Historia del Derecho Romano*, Barcelona, Madrid.
- Houston, G. 1988. *Ports in Perspective Some Comparative Materials on Roman Merchant Ships and Ports*, AJA, 553-564.
- Kienast, D. 1966, *Untersuchungen zu der Kriegesflotte der R mischen Kaiserzeit*, Bonn.
- Marangio, C. 1988, *Epigrafi latine inedite dal Salento romano*, Studi di Antichit 5, Lecce, 211-223.
- Marangio, C. 1988, *Nuove iscrizioni dalla necropoli romana di via Cappuccini in Brindisi*, in Marangio, C. (ed.), *La Puglia in eta repubblicana. Atti de I Convegno di Studi della Puglia Romana (Mesagne 1986)*, Galatina, 191-231.
- Mastino, A. (coord.) 2005, *Storia della Sardegna antica, II*, Edizioni Il Maestrale, Nuoro.
- Mi uel, J. 1984, *Lecciones de Derecho Romano*, Barcelona.
- Mommsen, Th. 1887, *R misches Staatsrecht*, I-III, Berlin.
- Montanari, G. B. 1977, *Stele funeraria romana da San Severo*, Felix Ravenna 113-114, Ravenna, 21-27.
- Moschetti, C. M. 1966, *Gubernare navem, gubernare rem publicam. Contributo alla storia del diritto marittimo e del diritto pubblico romano*, Quaderni di Studi Senesi 16, Milano, 103-115.
- Moschetti, C. M. 1988, *Nave*, in *Enciclopedia del Diritto*, XXX, Milano.
- Morales, J. R. 1999, *Tutela navis e Isis Pelagia en el Satyricon*, Revista de Ciencias de las Religiones 4, Madrid, 205-224.
- Pagliara, C. 1971-1973, *La grotta Porcinara al Capo di S. Maria di Leuca*, Annuario di Lecce 6, Lecce, 5-67
- Palme, B. 1994, *Die classis Alexandrina und der kurios der Gellia Didyme. wei Bemerkungen zu BGU III 709*, ZPE 101, 87-95.
- Panciera, S. 1956, *Liburna (rassegna delle fonti, caratteristiche della nave, accezioni del termine)*, Epigraphica 18, Milano, 130-156.
- Panciera, S. 1968, *Gli schiavi nelle flotte augustee*, in *Atti Convegno internazionale di Studi sulle Antichità di Classe, Ravenna 14-17 ottobre 1967*, Ravenna, 313-330.
- Paschett , L. 1912, *Le corporazioni, Ostia, Colonia Romana. Storia e monumenti*, Dissertazione, Pontificia Accademia romana D Archeologia, Roma.
- Pelling Chr. 2008, *The Triumviral Period, Fellow and Praelector in Classics*, in Bo man, A. K., Champlin Ed., Lintott A. (eds.), *The Cambridge Ancient History, X, The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69*, Cambridge University Press.

- Plescia, J. 1993, *The roman Law on aters*, XXI, *Index: International Survey of Roman Law*, Naples, 433.
- Purcell, N. 1998, *Alla scoperta di una costa residenziale romana: il litus Laurentinum e l archeologia dell otium*, în Lauro M. G. (ed.) *Castelporziano, III, Campagne di scavo e restauro 1987-1991*, Viella, Roma, 11-32.
- Reddé, M. 1986, *Mare nostrum. Les infrastructures, le dispositif et l histoire de la marine militaire sous l Empire romain*, Ecole française de Rome, Rome-Paris.
- Reddé, M. 1998, *La marine militaire romaine du Bas-Danube*, JRA 11, 631-634.
- Reid, J. 2005, *Auguste vu par lui-même et par les autres*, Neuchâtel.
- Richichi, R. 2001, *L inquadramento della nave nelle categorie delle res in diritto romano*, *Rivista di Diritto Romano* 1, <http://www.rivistadirittoroamno.it>
- Rostovtzeff, M. 1977, *ROMA. De los or genes a la ltima crisis*, Editorial Universitaria de Buenos Aires.
- Rougé, J. 1966, *Recherches sur l organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l empire romain. Ports. Routes. Trafic*, Paris.
- Rougé, J. 1975, *La marine dans l Antiquité*, Paris.
- Rougé, J. 1981, *Ships and Fleets of the Ancient Mediterranean*, Wesleyan University Press.
- Rouland, N. 1977, *Les esclaves romains en temps de guerre*, Bruxelles.
- Saller, R. P. 1980, *Promotion and Patronage in Equestrian Careers*, JRS 70, 44-63.
- Saller, R. P. 1982, *Personal and patronage under the Early Empire*, Cambridge.
- Sander, E. 1957, *ur Rangordnung des r mischen Heeres: die Flotten*, *Historia* 6, 346-353.
- Sherk, R. K. 1971, *Specialization in the provinces of Germany*, *Historia* 20, 110 -121.
- Simeón, M. P. 2001, *La responsabilidad del naviero por abordaje en el Derecho Romano clásico*, Barcelona.
- Spiedel, M. A. 1992, *Roman Army Pay Scales*, JRS 82, 87-106.
- Suárez de Mendoza, J. 1751, *„Commentarii ad Legem Aquiliam”* G. Meerman Thesaurus, La Haya.
- Starr, Ch. G. 1960, *The Roman Imperial Navy, 31 B.C.-A.D. 324*, Cambridge.
- Starr, Ch. G. Jr. 1975, *The Roman Imperial Navy, 31 B.C.-A.D. 324*, Westport, Connecticut, Greenwood Press.
- Starr, Ch. G. Jr. 1989, *The influence of Seapower on Ancient History*, Oxford.
- Tedeschi, G. 1899, *El diritto marittimo dei Romani*, Montefiascone.
- Thiel, J. H. 1946, *Studies on the History of Roman Sea-Power in Republican Times*, Amsterdam, North Holland Publishing.
- Thiel, J. H. 1954, *A History of Roman Sea Power before the Second Punic War*, Amsterdam.
- Uggeri, G. 1988, *Il porto di Brindisi*, în Marangio C. (ed.), *La Puglia in eta repubblicana. Atti de l Convegno di Studi della Puglia Romana (Mesagne 1986)*, Galatina, 47-64.
- Valvo, A. 2000, *I Diplomi militari e la politica di integrazione dell imperatore Claudio*, în *Atti de Convegno di Studi della Puglia Romana*, Galatina, 151-167.
- Vitucci, G. 1977, *Classis Misenatium. Qualque problema storico-antiquario*, în *Atti del Convegno Internazionale I Campi Flegrei nell archeologia e nella storia*, Roma 4-7 maggio 1976, Roma, 181-183.
- Viereck, H. D. L. 1975, *Die r mische Flotte. Classis Romana*, Herford, Koehlers Verlagsgesellschaft MBH.

- Żyromski, M. 1994, *Specialization – The Hidden Feature of the Roman Provincial Administration*, *Pomoerium* 1, Varşovia, 63-68.
- ébenes, P. S. 1998, *Los stratores en el ejército romano imperial. Funciones y Rangos*, Madrid.
- ébenes, P. S. 2000, *El epitafo de un soldatode Miseno y los stratores*, *Geri n* 18, Madrid, 593-599.
- eaever, P.R.C. 1972, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor s Feedmen and slaves*, Cambridge, University Press.
- ebster, G. 1969, *The Roman Imperial Army*, London.
- ickert, L. 1949-1950, *Die Flotte der r mischen Kaiserzeit*, *rzburger Jahrb. Altertums issenschaft* 4, 105-111.

Mihaela Denisia Liuşnea
Universitatea „Dunărea de Jos”
Facultatea de Istorie, Filosofie și Teologie
Str. Domnească, nr. 47
800008, Galați
Tel. 0236-415 641
denisialiusnea@yahoo.it

O NOUĂ NECROPOLĂ TUMULARĂ ROMANĂ PE VALEA CELICULUI

Gavrilă Simion

su e : Dans les pages de ces travaux, l'auteur pr sente des d couvertes effectu es en 1985, dans deux tumulus d'une n cropole romaine situ e la source du ruisseau Celic (Fig. 1). La n cropole occupe une surface d'environ 4 ha dont seulement deux tumulus ont t fouill s. A l'int rieur de ces tumulus ont t d couvertes 7 tombes (Fig. 2-5). La pierre a pres ue exclusivement t utilis e afin de prot ger les restes cin raires. Les tombes sont caract ris es par un inventaire tr s pauvre (Fig. 6). La monnaie du Charon ui repr sente un dinar de la Rome r publicaine, a t utilis e pour les encadrer chronologi ument. Cette monnaie avec la uelle arc Antoine payait ses l gions tait tr s utilis e et remar u e. Il s'agit d'une n cropole d'une communaut de la fin du premier si cle av. J.-C. ui a appartenu une colonie romaine. L'auteur rejette l'id e d'une influence directe des grecs et des colonies ponti ues dans les prati ues rituelles fun raires des ensembles tudi s.

ots cle : tombes d'incin ration, rug busta, p riode romaine ancienne, Valea Celicului

Cuvinte cheie : morminte de incinerație, rug busta, perioada romană timpurie, Valea Celicului

Valea Celicului a devenit cunoscută în literatura de specialitate nu numai prin descoperiri ce privesc perioada preistorică¹, ci și prin cele din epoca romană². Pe schița topografică a acestei microzone (Fig. 1) înregistrăm un nou punct arheologic, ce se încadrează în perioada de început a epocii romane.

Situl se află la peste 4 km în amonte față de Mănăstirea Celic-Dere, la unul din izvoarele pâraiașului cu același nume, pe care localnicii îl denumesc *Izvorul Culinei* sau *Izvorul Niculinei*.

Privită sub aspect topografic, zona izvorului ni se înfățișează ca un canion, creat probabil de torenți în decursul timpului, între platoul din partea de SV și versantul dealului de vis- -vis, adică din partea de NE.

Pe platoul din dreapta izvorului se află așezarea, iar pe versantul ce se formează din valea izvorului se derulează o aglomerație de tumuli ce impresionează prin desimea și uniformitatea lor. Complexele amintite se grupează pe o suprafață de cca. 4 ha. Înălțimea medie a fiecărui tumul este de 1-1,5 m și a diametrului de cca. 10 m.

Pentru obținerea unei informații corespunzătoare s-au cercetat două movile, situate într-o zonă ce prezintă mai puțină desime de arbori.

Tumulul T_I avea diametrul de 10 m pe direcția E-V și 11 m pe cea de N-S, iar înălțimea lui nu a depășit 1,20 m (Fig. 2).

Analizat sub aspect stratigrafic, la aceste dimensiuni se profila o situație simplă și destul de clară. Pe toată suprafața tumulului se contura stratul vegetal, a cărei grosime varia între 0,12 și 0,15 m. Sub acest strat cenușos și afânat se forma un altul, gros de maxim 0,40 m, cu aspect

¹ Simion 1995, 250-253; Simion 2003, 213-216; 217-236; 237-246; 247-258; Simion 2007a, 183-186.

² Rădulescu 1971, 273-287; Baumann 1995, 269-437; Simion 2007a, 183-186; D. Paraschiv, în 2000, a întreprins cercetări la o necropolă romană cu ritul incinerației de tip *rug-busta* în apropierea confluenței pâraului Celic cu râul Telița, inedit.

gălbui și foarte tare. Acest nivel alcătuia partea superioară din mantaua de pământ a movilei. Sub el se forma un alt strat de pământ, gros de cca. 0,60 m, cu o altă compoziție geologică decât cea superioară. Era un pământ negru-roșcat, amestecat cu mult pietriș, care a făcut masă compactă cu nivelul de călcare antic de la baza tumulului. Considerăm că această primă parte din mantaua movilei a fost înălțată din pământul adus din imediata vecinătate. Delimitarea părții inferioare a nivelului din mantaua propriu-zisă și stratul vegetal antic s-a realizat mai mult prin intermediul gurilor gropilor de la morminte, care conturau formele și urmele arderilor rezultate din procesul incinerărilor făcute.

După cum am menționat, avem de-a face cu ritul incinerăției, iar forma rituală este de tip *rug-busta*, unde, în mod firesc, gura gropii corespunde cu nivelul de călcare antic (Fig. 3-4).

În acest prim tumul au fost descoperite patru morminte. În toate cazurile s-a folosit ritul incinerăției și cu practica ritual-funerară de tip *rug-busta*, fără să se respecte o anumită orientare. Datorită terenului în care stânca era foarte aproape de suprafață, gropile aveau o adâncime mică (Fig. 3/3).

Mormântul M era situat în zona de SV a tumulului, la -1,20 m față de nivelul actual și era orientat NV-SE (Fig. 2; 3/1). Groapa mormântului era prevăzută cu o treaptă, avea o adâncime totală de 0,40 m și ajungea până la stânca dealului. Suprafața ei măsoară 2×1 m, iar după prelevarea treptei aceasta se înscria în limitele de $1,75 \times 0,40 \times 0,50$ m.

Ca și în toate cazurile folosite, la aceste practici ritual-funerare resturile incinerate au fost strânse în groapa de ardere cu cenușă și conservate în același sistem cu acoperiș în două ape (pante) și frontoane. Numai că, de data aceasta, în locul materialului tegular s-a folosit piatra. Mormântul a fost acoperit cu plăci de calcar, cu suprafețe de $0,40 \times 0,40$ m sau $0,50 \times 0,30$ m etc.; și cu grosimi ce ajungeau la 0,06-0,08 m (Fig. 3/2; 4/2).

Totodată, mormintele se remarcă prin existența unei cantități foarte mici de resturi incinerate, de cenușă și printr-un inventar extrem de sărac. Acesta este alcătuit din câteva fragmente ceramice atipice, părți din gura unor cănițe, de la un urciore cu gura trilobată și de la fundul unor vase de acest gen, indeterminabile (Fig. 6).

Printre resturile incinerate s-a găsit și o monedă din bronz, trecută prin foc, deteriorată și indescifrabilă. Peste acoperiș, însă, se afla o a doua monedă, bine păstrată (nr. inv. ICEM 58.394). Aceasta este un denar emis de Marcus Antonius pentru plata legiunilor (AR \approx 3,5 g; $16,8 \times 19,3$ mm; Crawford, p. 541, nr. 544/26, atelier mobil, 32-31 BC)³.

Mormântul M era amplasat în partea centrală a sectorului de SE a tumulului. Groapa era orientată pe direcția NE-SV, iar construcția pentru protecția cinerariilor ajungea în mantaua tumulului până la adâncimea de 0,80 m de la nivelul actual de călcare (Fig. 2). S-a constatat că și aici s-a folosit același rit și același ritual de tip *rug-busta*, iar suprafața gropii, cu o formă ovală și foarte bine arsă, măsoară $2,20 \times 0,80$ m și o adâncime de 0,10 m.

În ceea ce privește arhitectura mormântului care asigura conservarea resturilor incinerate, aceasta se compunea dintr-un acoperământ din plăci de calcar, dispuse în plan orizontal pe suprafața centrală a gropii. Marginile acesteia au fost apoi acoperite cu dale, tot din piatră, așezate în același plan orizontal (Fig. 4/1-2).

În ceea ce privește inventarul mormântului se constată aceeași sărăcie, marcată doar de prezența câtorva fragmente de ulciorașe și cănițe.

³ Moneda a fost determinată de dr. Mihaela Iacob, căreia îi aducem mulțumiri și pe această cale.

Mormântul M ocupa partea centrală a movilei, cu extinderea în sectorul de NE (Fig. 2). Groapa era orientată SV-NE, iar gura ei se afla la adâncimea de 0,90 m și în unele zone, chiar la -1 m. Concavitatea ei nu depășea 0,30 m. Mormântul nu avea nici un fel de construcție, fapt ce a permis ca resturile incinerate și măturile ce ar fi putut proveni din practicile ritual-funerare să fie răvășite și antrenate de animale și chiar de rădăcinile copacilor. Câteva mici fragmente ceramice și urme de cenușă au constituit singurele indicii privind orientarea și determinarea acestui mormânt (Fig. 4/4).

Mormântul M a fost descoperit în extremitatea sectorului de NE al tumulului (Fig. 2). Groapa lui era orientată pe direcția S-N și cuprindea o suprafață de $2 \times 0,80$ m. Și pentru acest mormânt se înregistrează același ritual funerar. Specificul arhitecturii lui consta în aranjamentul materialului tegular de deasupra gropii. Acesta este alcătuit din trei țigle, dispuse vertical lângă perețele de E al gropii, marcând un perete lung de 1,20 m (Fig. 4/3).

Peste resturile incinerate nu s-a găsit decât un fund de amforă și altul de la un vas mai mic, probabil de la o ulcică, lucrată cu mâna, din pastă grosieră.

Cel de-al doilea tumul (T_{II}) cercetat se afla în vecinătatea imediată a celui pe care l-am prezentat în prima parte a acestui articol. Măsurătorile au înregistrat aceleași dimensiuni, de 1,50 înălțime și 9,50-10 m diametru (Fig. 5/1). Densitatea copacilor de pe suprafața sa, nu numai că a îngreunat cercetarea, dar a deranjat în foarte mare măsură și situația din stratul arheologic. Mantaua acoperea trei morminte de incinerație pe loc, adică de tip *rug-busta*.

Mormântul M era amplasat aproape de centrul tumulului (Fig. 5/1-2). Groapa lui era orientată N-S și avea dimensiunile de $2 \times 0,90$ m. Arhitectura lui era un simulacru de acoperiș, construit din bolovani și dale din piatră, așezate în două ape, fără să asigure nici un fel de etanșeitate (Fig. 5/2). În groapă erau foarte puține resturi incinerate și cenușă, fără nici un fel de obiect semnificativ.

Mormântul M se afla în caseta de NE a tumulului și era orientat pe direcția NE-SV. Dimensiunile lui măsurau $1,80 \times 0,70$ m și era acoperit cu mai multă grijă. Dalele de piatră și bucăți de cărămizi erau așezate în două ape și la capete cu frontoane (Fig. 5/3).

În ceea ce privește ritualul depunerii inventarului, se manifestă același obicei de a depune sau a sparge peste mormânt foarte puține vase. Nu s-au găsit decât câteva fragmente ceramice ne semnificative.

Mormântul M se afla spre extremitatea de NV a tumulului având dimensiunile de $1,80 \times 1,20$ m. Acoperișul era de fapt o grămadă de dale și bolovani, cu o mică înclinație spre centrul gropii, de forma unui acoperiș cu două pante. Sub această grămadă au fost găsite mai multe resturi incinerate, în comparație cu celelalte morminte, cenușă și tot așa de puține fragmente din obiecte arheologice.

Descoperirile din această necropolă romană de pe Valea Celicului prezintă similitudini cu cele din necropola romană din apropierea confluenței Celicului cu râul Telița⁴ și, mai ales, cu cele din necropola tumulară și plană romană de la Noviodunum (Isaccea)⁵. Asemenea descoperiri sunt cunoscute, în primul rând, în necropola tumulară de la Histria⁶, asupra cărora s-au realizat și primele studii referitoare la practicile acestui ritual în Dobrogea, Ulterior,

⁴ D. Paraschiv, informația de la supranota 2.

⁵ Bujor, Simion 1960, 392 *sqq.*; Bujor 1961, 527 *sqq.*; Simion 1977, 123-148; Simion 1984, 75-96; Simion 1994, 91-105; Simion 1995, 121-149; Simion 2007b, 307-338; Simion 1994-1995, 121-149.

⁶ Alexandrescu 1966, 201-201; 253-255, *passim*.

cercetările de la Tomis⁷, ca și cele de la Callatis⁸ au adus completări prin detaliile de ritual folosite. Înmormântări de tip *rug-busta* au fost identificate și la Tropaeum Traiani⁹, la Capidava. Spre regiunile apusene se întâlnesc mai târziu la Romula în Oltenia¹⁰ și mai sus, în necropola de la Brigelio, Kekesd, Intercisa în Panonia¹¹ și chiar în Gallia¹².

În regiunile din SE Europei, mormintele de tip *rug-busta* s-au descoperit în Moesia¹³, Tracia turcească¹⁴ și bineînțeles în Anatolia¹⁵, unde se presupune că ar fi originea acestor practici ritual-funerare.

În ceea ce privește ritul incinerăției la autohtonii geto-daci, acesta își are origini foarte vechi. Se desfășura separat, pe un rug de ardere amenajat ad-hoc sau într-un *ustrinum*. În cazul nostru, ca și a celor citate, cremațiunea defuncțiilor se făcea pe loc, în groapa amenajată pentru fiecare.

Ne este bine cunoscut că acest ritual de incinerăție pe loc, cu gropi simple, mai mult sau mai puțin adâncite sau fără groapă cu/fără șanț de tiraj era practicat de grecii din coloniile din Pontul de Vest. Practica a fost întâlnită la mormintele tumulare de la Argamum¹⁶, dar se perpetuează și în epoca romană, după cum ne documentează situația descoperirilor de la Histria¹⁷, Tomis¹⁸ și Callatis¹⁹. Cercetătorii constănțeni pun acest obicei, ca ritual cu gropi ovale fără șanțul de tiraj, pe seama influenței greco-elenice²⁰.

În cazul descoperirilor noastre, la Celic-Dere, fie nu avem de-a face cu o comunitate care a cunoscut îndeaproape practica celor din coloniile grecești de pe litoral, fie că este vorba mai degrabă de un grup de coloniști aduși din Orient de către romani care n-a avut încă contacte cu viața cotidiană și schimburi comerciale mai intense cu cei din marile centre romane.

În cursul cercetărilor noastre am cunoscut îndeaproape practicile ritual-funerare de tip *rug-busta* în necropola de la Noviodunum și în celelalte centre romane de pe Dunăre. Peste tot erau morminte destul de timpurii²¹, dar situația de aici, de la izvorul Celicului, își are caracteristicile sale proprii.

Descoperirile amintite în acest articol alcătuiesc argumentul pentru a susține ipoteza că în necropola de aici avem de-a face cu o comunitate săracă sau izolată, care apelează, mai mult la materialele naturale locale (piatra). Superficialitatea gropilor o trecem pe seama condițiilor geologice și anume, stratul de pământ până la stâncă, fiind destul de subțire, nu permitea realizarea unor gropi mai mari și îngrijite cu șanțuri pentru tiraj și trepte folosite la realizarea unei arhitecturi monumentale.

⁷ Barbu 1971, 48 *sqq.*; Barbu 1968, 372-376.

⁸ Bărlădeanu-Zavatiu 1980, 231 *sqq.*

⁹ Lungu, Chera 1986, 93-97.

¹⁰ Babeș 1970, notele 97-99.

¹¹ Protase 1976, 19, 79, 113 cu bibliografia; Lungu, Chera 1986, 95, notele 20-22.

¹² Babeș 1970, 203-206.

¹³ Lungu, Chera 1986, 95, nota 25.

¹⁴ Lungu, Chera 1986, 95, nota 26.

¹⁵ Alexandrescu 1966, 253-255.

¹⁶ Lungu 2000a, 101-117; Lungu 2000b, 67-85; Lungu 2006, 157-176.

¹⁷ Alexandrescu 1965, 164; Alexandrescu 1966, 253-257.

¹⁸ Bucovală 1968, 269; Barbu 1971, 48-51.

¹⁹ Bărlădeanu-Zavatin 1980, 225.

²⁰ Lungu, Chera 1986, 94 *sqq.*

²¹ Cea mai timpurie monedă descoperită în necropola de la Noviodunum este o emisiune de la Nero.

Moneda care a fost descoperită într-un asemenea centru izolat ar putea susține ideea că această comunitate a fost colonizată pe Valea Celicului odată cu primele prezențe ale stăpânirii romane, dacă nu chiar în timpul lui Marcus Antonius, ca să nu mai vorbim de posibilitatea implicării grupului respectiv în distrugerea cetății geților de pe vârful Edirlen²² și în luptele dintre Marcus Antonius și viitorul Augustus Octavian. Ca atare, o astfel de prezență colonizată de Roma pe valea Celicului poate fi stabilită înainte de victoria lui Augustus din 31 a.Chr. sau imediat după această dată.

Bibliografie

- Alexandrescu, P. 1965, *Types des tombes dans la nécropole tumulaire d'Histria*, *Dacia*, N.S. 9, 163-184.
- Alexandrescu, P. 1966, *Histria, II, Necropola tumulară*, București.
- Aricescu, A. 1977, *Armata în Dobrogea romană*, București.
- Babeș, M. 1970, *u den Bestattungsarten im n rdlichen Flachgr berfeld von Romula*, *Dacia* 14, 167-206.
- Barbu, V. 1968, *L'incinération et l'inhumation à Tomis, Studien zur Geschichte und Philosophie de Altertumus*, *Budapesta*, 372-376.
- Barbu, V. 1971, *Din necropolele Tomisului. Tipuri de morminte din epoca romană*, *SCIV* 22, 1, 47-68.
- Bârlădeanu-Zavatin, E. 1980, *Noi descoperiri în necropolele callatiene (I)*, *Pontica* 13, 216-240.
- Baumann, V.H. 1995, *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I-IV p.Chr.)*, *BibIIP-A 1*, Tulcea.
- Bucovală, M. 1968, *Noi morminte de epocă romană timpurie la Tomis*, *Pontice* 1, 269-306.
- Bujor, E. 1960, *Pogrebalîe obreadî v necropole iz Noviodunum*, *Dacia* 4, 525-539.
- Bujor, E., Simion, G. 1961, *Săpăturile de salvare de la cimitirul roman de la Isaccea*, *Materiale* 7, 391-400.
- Lungu, V. 2000a, *Pratiques funéraire et formes d'organisation sociale dans a nécropole de la cite greque d'Orgamé, în Tombes tumulaires de l' ge de Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du IIe Colloque International d'Archéologie Funéraire, 1995, Tulcea, Tulcea, 101-117.*
- Lungu, V. 2000b, *Une tombe d'un et l'organisation de la nécropole d'une cite milésienne du Pont Euxin: le tumulus T A96 d'Orgamé, în Pratiques funéraires dans l'Europe des XIIIe-IVe s. av. J.-C., Actes du IIIe Colloque International d'Archéologie Funéraire, 1997, Tulcea, 67-85.*
- Lungu, V. 2006, *Nécropole grecques du Pont Gauches, în Pratiques funéraires et manifestations de l'identité culturelle (ge du Bronze et ge du Fer), Actes du IVe Colloque International d'Archéologie Funéraire, 2000, Tulcea, 157-176.*
- Lungu, V., Chera, C. 1986, *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerare cu „rug-busta” de epoca elenistică și romană de la Tomis*, *Pontica* 19, 89-114.
- Protase, D. 1971, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București.
- Protase, D. 1976, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Cîmpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*, București.

²² Simion 2009, 170 sqq.

- Rădulescu, A. 1971, *Podoabe de bronz ale unui car roman și depozitul de țigle de la Telița (jud. Tulcea)*, **Pontica 4**, 273-287.
- Simion, G. 1977, *Descoperiri noi pe teritoriul Noviodunensis*, **Peuce 6**, 123-149.
- Simion, G. 1984, *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum*, **Peuce 9**, 75-97.
- Simion, G. 1994, *Rituri și ritualuri funerare practicate în necropola romană de la Noviodunum*, **Pontica 27**, 91-105.
- Simion, G. 1995a, *Necropola de la Celic-Dere*, **Analele Dobrogei, S.N. 1, 1, Constanța**, 250-253.
- Simion, G. 1995b, *Ensemble funéraire de la nécropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea) avec une expertise de S. Apostolescu, T. Apostolescu, A. Scarlat et V. Șoran*, **Dacia, N.S. 38-39**, 121-149.
- Simion, G. 1996, *Gètes et Scythes aux Bouches du Danube*, în *Actes du XIIIe Congrès International de Sciences Préhistoriques and Protohistoriques, 8 - 14 sept. 1996, Forli-Italia, IV, Forli-Italia*, 753-764.
- Simion, G. 1997, *Le site de Celic-Dere. Interprétations ethno-culturelles et implications dans la chronologie du Hallstatt final*, în *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire, Actes du Colloque international, Tulcea – 1993, BiblIP-A 2*, 231-252.
- Simion, G. 2000, *Tombes tumulaires dans la nécropole de Celic-Déré*, în *Tombes tumulaires de l'âge de Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du IIe Colloque International d'Archéologie Funéraire, 1995, Tulcea, Tulcea*, 69-82.
- Simion, G. 2003, *Culturi antice în zona Gurilor Dunării, I. Preistorie și protoistorie*, **BiblIP-A 5**.
- Simion, G. 2007a, *O aplică cu chipul Medusei descoperită la Celic-Dere*, **Peuce, S.N. 5**, 183-186.
- Simion, G. 2007b, *Noi descoperiri în necropola tumulară romană de la Isaccea (Noviodunum), jud. Tulcea*, **Pontica 50**, 307-338.
- Simion, G. 2008, *Sarcofagele romane din muzeul de la Tulcea*, **Peuce, S.N. 6**, 251-276.
- Simion, G. 2009, *Cetatea getică de pe vârful Edirlen, valea Celicului, jud. Tulcea*, în **Zanoci, A., Arnăuț, T., Băț, M. (eds.), Studia Archeologiae et Historiae Antiquae, Doctissimo viro Scientiarum Archaeologiae et Historicae Ion Niculiță, Chișinău**, 159-174.

avrilă Simion
Institutul de Cercetări Eco-Muzeale
Str. 14 Noiembrie, nr. 1 bis
820009, Tulcea
Tel. 0240-513231

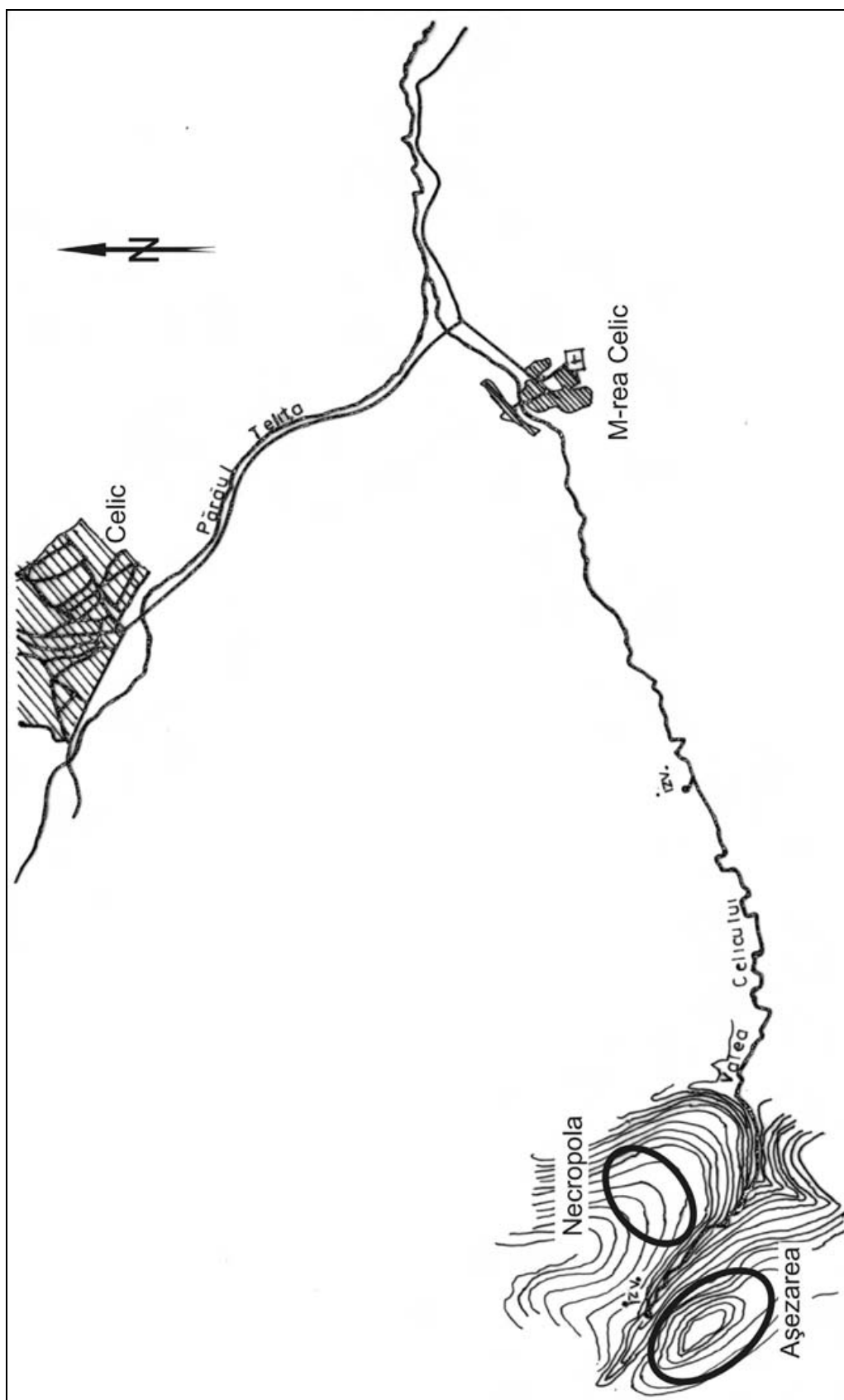

Fig. 1. Schița topografică a microzonei văii Celicului.

Fig. 1. Esquisse topographique de la micro zone de la vallée de Celic.

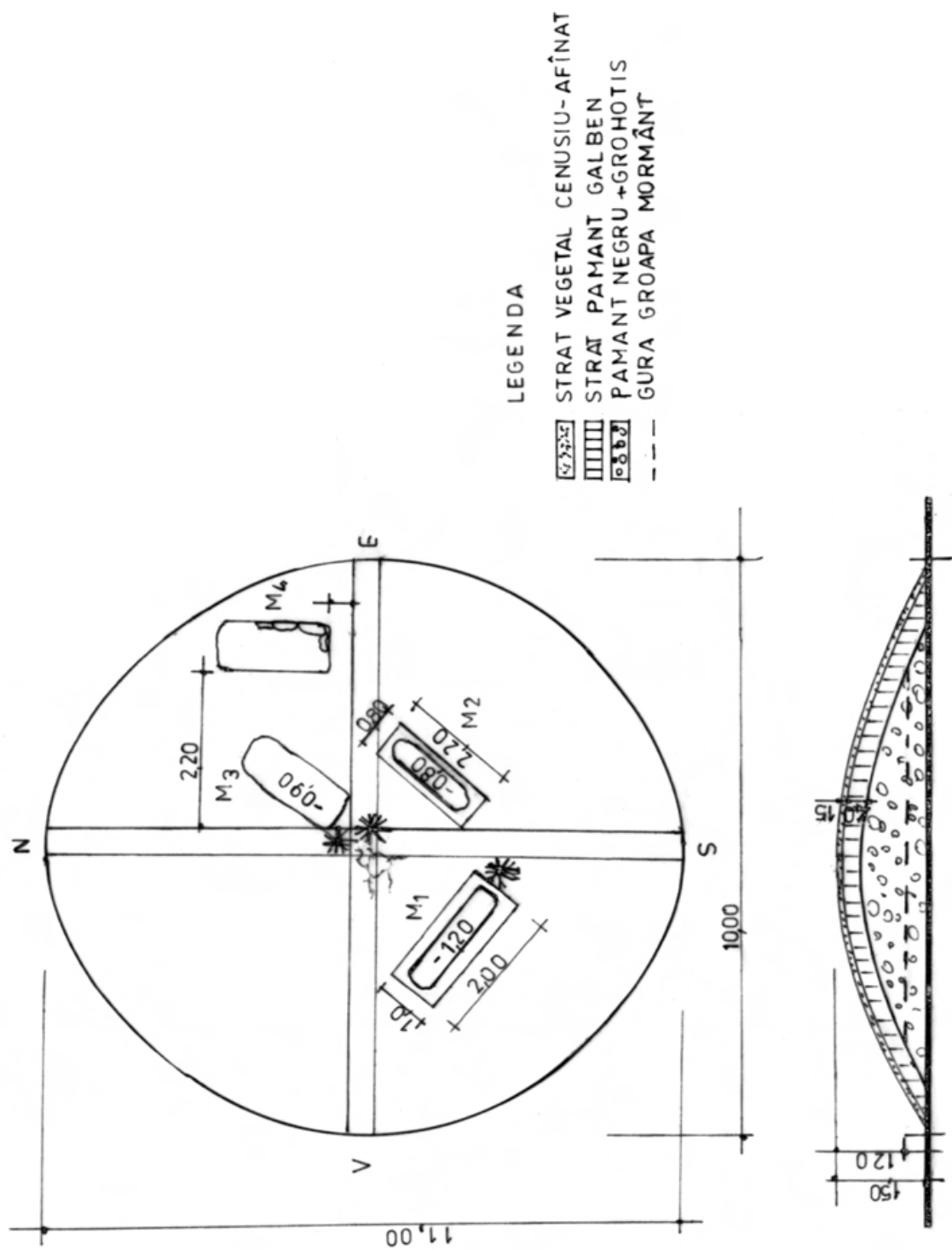

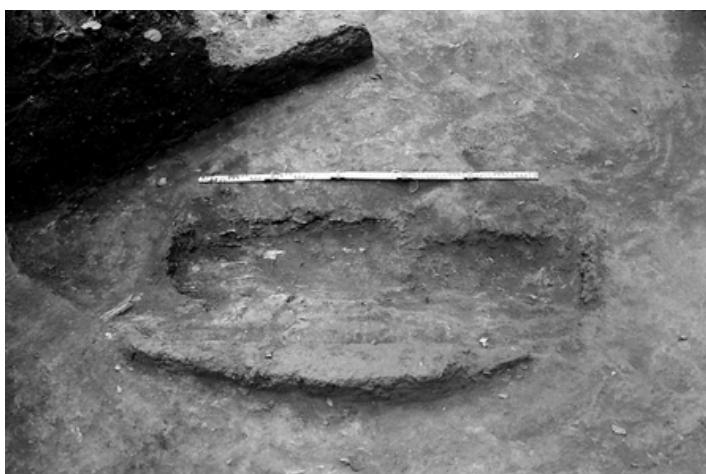
Fig. 2. Planul și profilul tumulusului T₁ din necropola română.
 Fig. 2. Plan et coupe du tumulus T₁ de la nécropole romaine.

1

2

3

Fig. 3. Aspecte ale investigației în tumulul T₁: 1 – caseta de SV cu M₁; 2 – caseta de NE cu M₃ și M₄; 3 – groapa cu incinerare de tip rug-busta.

Fig. 3. Aspects de l'investigation archéologique du tumulus T₁. 1 – one de Sud-Ouest avec la tombe M₁; 2 – one de Nord-Est avec les tombes M₃ et M₄; 3 – Tombe M₂ de type rug busta.

1

2

3

Fig. 4. Tumulul T₁: 1-2 – Caseta de SE cu mormântul M₂; 3 – Caseta de NE cu mormintele M₃ și M₄.
Fig. 4. Tumulus T₁. 1-2 – one de Sud-Est avec M₂; 3 – one de Nord-Est avec les tombes M₃ et M₄.

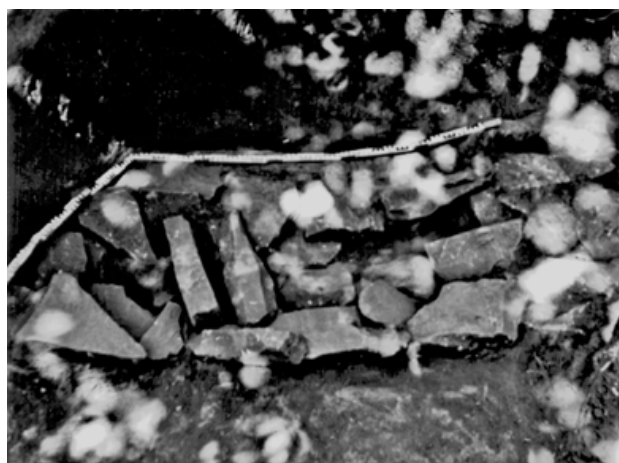
1

2

3

4

Fig. 5. Aspecte asupra tumulului T_{II} : 1 – Sectorul de S cu mormântul M_1 ; 2 – Arhitectura mormântului M_1 ; 3 – Arhitectura mormântului M_2 ; 4 – Acoperișul mormântului M_3 .

Fig. 5. Aspects sur tumulus T_{II} . 1 – Secteur Sud, M_1 ; 2 – Architecture M_1 ; 3 – Architecture M_2 ; 4 – La toiture M_3 .

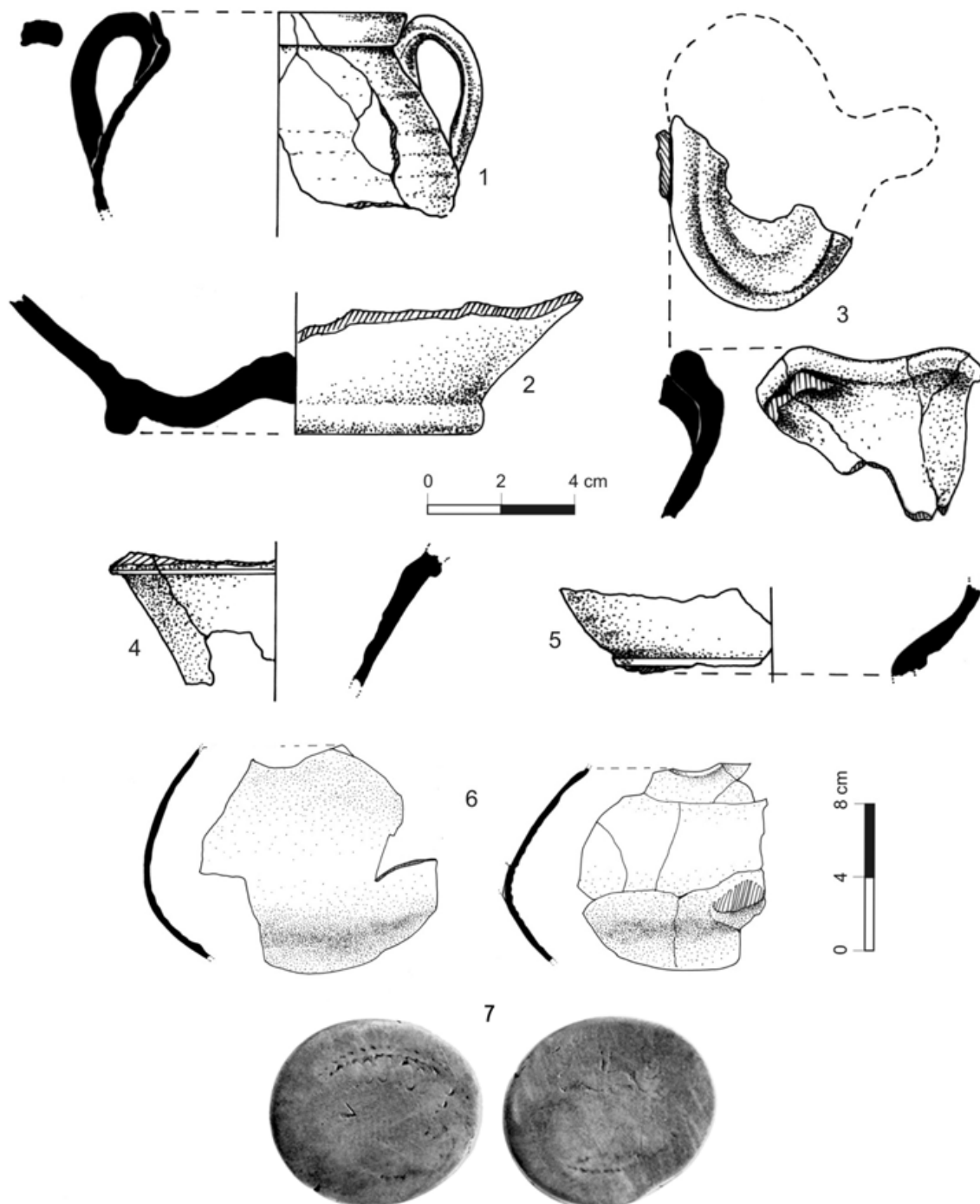

Fig. 6. Ceramică descoperită în mormintele romane de la Izvorul Celicului: 1 – Partea superioară de la o căniță; 2 – Fund de la un ulcior; 3 – Fragmente de la urcior cu gura trilobată; 4-6 – Alte fragmente de la vase mici; 7 – Denar, remarcat și utilizat de Marc Antoniu pentru plata legionarilor săi, descoperit în mormântul M_1 din tumulul T_1 .

Fig 6. Céramique découverte dans les tombes. 1 – La partie supérieure d'une petite tasse; 2 – La partie du fond d'un broc; 3 – Des fragments de brocs avec bouche trilobée; 4-6 – D'autres fragments de petits vases; 7 – Dinar d'argent remarqué et utilisé par Marc Antoine pour le paiement des ses légionnaires découvert dans M_1 , tumulus T_1 .

CERCETĂRI ARHEOLOGICE A I I TA DE SUD VEST
A ORAȘULUI BABADAG (C S S)

George Nuțu

Abstract *Discovered at the end of the 19th century in the area of Babadag town, the votive altar dedicated to IOM for Emperor Marcus Aurelius' health raised numerous discussions in the field literature regarding the localization of the mentioned settlement – vicus Nov. Given that the integration of vic Nov(ioduni) was excluded by new epigraphic documents, we still need to locate this vicus Nov(us). This article presents the archaeological investigation at the southwestern limit of the town of Babadag, where a large early Roman settlement was identified, which could correspond to the settlement mentioned in the fragmentary inscription.*

Key words *Moesia Inferior, Classical Antiquity, Roman Period, Archaeology, vicus*

Cuvinte cheie *Moesia Inferior, Antichitatea Clasică, epoca romană, arheologie, vicus*

Zona orașului Babadag se remarcă prin numeroasele vestigii arheologice descoperite în urma cercetărilor arheologice sistematice sau în cursul lucrărilor edilitare. Fără îndoială, situl halstattian aflat pe malul lacului Babadag este emblematic pentru descoperirile arheologice ale zonei, fără a uita să menționăm o serie de urme aparținând altor perioade istorice – epocii elenistice, romane, romane târzii și perioadei medievale (Pl. 1).

Dintre descoperirile romane care fac obiectul acestui articol trebuie semnalate materialele din zona așezării fortificate hallstattiene situată la 2 km NE de oraș. Cercetările de suprafață organizate de un subcolectiv al șantierului Histria în această zonă semnalau materiale romane și „ziduri cu mortar dintr-o perioadă romană târzie”¹. Ulterior, odată cu începerea cercetărilor arheologice sistematice, în 1962, au fost descoperite numeroase materiale aparținând epocii elenistice (secolele IV-III a.Chr.)² și romane, de obicei sumar menționate³. Deosebit de importantă este semnalarea unor ziduri care, corelate cu numeroasele materiale arheologice, au condus la ideea existenței unei fortificații romane târzii care suprapune o parte din suprafața așezării hallstattiene⁴. În vara anului 2002 a fost cercetat un edificiu roman-târziu de mari dimensiuni situat în zona înaltă a falezei; au fost descoperite doar fundațiile acestuia, păstrate pe două asize și aflate pe un nivel Babadag II⁵. În anul următor a fost identificat un drum pietruit extramuran, împreună cu numeroase fragmente ceramice romane târzii⁶.

În NV orașului, la aproximativ 500 m de localitate, în anul 1995, a fost cercetat un tumul care făcea parte dintr-un grup de 5 movile funerare în care au fost descoperite morminte de inhumație și incinerație datate la mijlocul secolului II p.Chr.⁷. Materialul de factură locală

¹ Ștefan *et alii* 1954, 112.

² Jugănar, Ailincăi, Morintz 2002, 46; Lungu 1994, 135-137.

³ Morintz 1964, 102; Morintz 1986, 60.

⁴ Morintz 1987, 44; Morintz, Jugănar 1995, 177. Această fortificație a fost cercetată de către E. Oberländer-Târnoveanu dar rezultatele nu sunt cunoscute; ulterior, cercetările au fost reluate de către I. Vizauer dar nu se cunoaște traseul exact al fortificației și nu se poate estima suprafața închisă de aceasta (vezi și Jugănar *et alii* 2005, 60).

⁵ Jugănar *et alii* 2003, 44.

⁶ Jugănar *et alii* 2004, 47.

⁷ Vasiliu, Paraschiv 1999, 253-266.

pontică și de import prezintă o serie de analogii cu o parte din materialele arheologice de epocă romană descoperite în zona așezării hallstattiene, iar distanța de doar 600 m între movile și aceasta poate constitui o ipoteză de lucru pentru stabilirea apartenenței acestei mici necropole și a așezării rurale căreia îi era atribuită de către autorii săpăturilor⁸.

Spre NV și E de localitate, zonele cu așezări romane sunt numeroase și deosebit de importante dacă ar fi să menționăm, în afară de materialele descoperite în urma unor periegeze în diverse puncte, necropola daco-romană din Enisala–*La Biserică*⁹, așezările romane fortificate din aceeași localitate – *Peștera* și *Palanca*, și cele două *quadriburgia* de la *Babadag–Topraichioi* (*horreum*) și *Mihai Bravu*.

Cea mai importantă așezare romană din zonă este, fără îndoială, așezarea romană de la Enisala, din punctul *Peștera* care, împreună cu micul fort din punctul *Palanca* situat la 500 m spre NE, controla intrarea dinspre mare spre regiunile septentrionale ale Doborjei. Fortul din punctul *Palanca* (Enisala 2 după Alexandru S. Ștefan) este astăzi practic distrus, deși, pe o fotografie realizată în 1969, se mai pot observa, alături de o complicată rețea de tranșee, urme ale unei incinte, iar fotografiile de la nivelul solului relevă existența unor blochete fasonate provenite din incintă¹⁰. Așezarea fortificată din punctul *Peștera* (Enisala 1) nu a fost cercetată iar starea de preservare este bună în pofida excavărilor pentru obținerea pietrei de construcție la începutul secolului XX. Cercetările de salvare realizate în februarie și martie 2005 și mai 2006 în zona extramurană de la E de așezare au condus la descoperirea unui numeros material arheologic databil în secolele IV-VI și a necropolei¹¹, fără a lămuri însă momentul apariției acestei așezări¹².

Situl de la *Babadag–Topraichioi* este bine cunoscut în literatura de specialitate¹³. Materialele de perioadă romană timpurie sunt rare atât în interiorul fortificației, cât și în zona așezării din jurul acesteia. Descoperirile de perioadă romană sunt numeroase în zona localității *Mihai Bravu*. Cercetările efectuate de A. Opaț au condus la descoperirea unui *quadriburgium* dar și a unor inscripții de perioadă timpurie, printre care se remarcă cea care menționează pe „*v(eterani) et c(ives) R(omani) consist(entes) vico Bad...*”¹⁴ alături de o serie de inscripții refolosite la construirea incintei, astăzi dispărute. Ceramică romană timpurie a fost descoperită în zona *Mihai Bravu* cu ocazia cercetărilor preventive din anul 2000 în puncte din E satului *Turda* spre *Mihai Bravu*¹⁵. Totuși, nu există o mențiune clară a mării așezări romane – „large fortress” – identificată de Gh. Ștefan pe valea *Taiței*, între *Turda* și *Mihai Bravu*, și asociată de acesta cu *Novó*, menționat de *Procopius*¹⁶.

⁸ Vasiliu, Paraschiv 1999, 263.

⁹ Babeș 1971, 19-45; Mănușcu-Adameșteanu 1984, 31-39, 435-444.

¹⁰ Ștefan 1977, 19, fig. 8-9, 20, fig. 10-11.

¹¹ Paraschiv, Nuțu 2005, 339-349; Iacob, Nuțu, Paraschiv 2006, 154; Iacob, Nuțu, Paraschiv 2007, 146-147.

¹² Ștefan 1977, 21; Ionescu, Papuc 2005, 116-118.

¹³ Opaț 1980a, 415-436; Opaț *et alii* 1991, 183-353.

¹⁴ Bărbulescu 2001, 94, 179.

¹⁵ Micu, Paraschiv, Vizauer 2001, 144-145.

¹⁶ Ștefan 1958, 317. Această fortificație nu a fost precizată pe teren iar *burgus*-ului de la *Mihai Bravu* nu i se poate aplica termenul de „large fortress” nici în cazul unor observații periegetice sumare. Cu titlu de ipoteză, putem propune identificarea așezării menționate de Gh. Ștefan cu *vicus Bad* amintit de inscripția fragmentară de la *Mihai Bravu* dar și cu materialele de perioadă romană timpurie descoperite în zonă (vezi nota 15).

icus Nov(us)

Descoperit la sfârșitul secolului XIX în zona localității Babadag, altarul votiv dedicat lui IOM pentru sănătatea împăratului Marcus Aurelius a suscitad numeroase discuții în literatura de specialitate cu privire la localizarea așezării menționate¹⁷. Dacă întregirea *vico Nov(ioduni)* propusă de Th. Mommsen, J. Weiss și E. Doruțiu Boilă a fost exclusă de noi documente epigrafice¹⁸, rămâne de stabilit localizarea acestui *vicus Nov(us)* – întregire acceptată de Gr. Tocilescu, V. Pârvan¹⁹, R. Vulpe²⁰ și încetățenită în literatura ulterioară²¹.

Au fost propuse diferite puncte pentru localizarea acestuia în zona orașului Babadag, dacă acceptăm *a priori* faptul că inscripția provine de la Babadag sau din zona imediată a localității deși, așa cum s-a demonstrat, multe dintre inscripțiile prezentate de Gr. Tocilescu au locul de proveniență nesigur²². Pentru localizarea la Babadag s-au pronunțat E. Popescu²³ și Al. Suceveanu²⁴; M. Bărbulescu propune, de asemenea, zona Babadag pentru localizarea acestui *vicus*²⁵, în timp ce O. Bounegru consideră incertă această ipoteză²⁶. Enisala, situată la numai 7 km de Babadag, prin numeroasele urme de perioadă romană timpurie din vatra satului și punctul *La Biserică*, constituie un punct care nu poate fi exclus din discuțiile privind localizarea acestui *vicus*. Aici consideră, mai recent, Al. Barnea că ar putea fi localizat acest *vicus*, în vecinătatea satului, aducând drept argument continuitatea remarcabilă a toponimului²⁷ – *vicus Nov(us)* – *Novó* – *Novoe Selo* – *eni Sale* – *Enisala*. Ipoteza pare atrăgătoare, iar paralela cu *vicus Petra* – *Camena*, situat la 7 km de (*L*)*Ibida*, constituie un argument în plus, fără a mai menționa alte cazuri similare. Totuși, trebuie atrasă atenția asupra *hiatus*-ului de locuire în ambele zone menționate, lucru care face improbabilă (dacă nu imposibilă) această apropiere de toponime. Situația este sesizabilă, mai pregnant, mai ales în cazul continuității *vicus Nov(us)* – *Enisala*; în timp ce continuitatea *vicus Petra* – *Camena* poate constitui o dovadă susținută de un sistem de referință care are la bază realitățile geo-morfologice ale zonei, termenul „satul nou” este mult prea ub cuu pentru a fi considerat un argument.

Acceptând zona orașului Babadag ca posibil punct pentru localizarea acestui *vicus*, rămâne de precizat, măcar cu titlu de ipoteză, aria unde ar putea fi amplasamentul așezării antice. Relativ recent, un studiu asupra unei părți a colecției numismatice B. Costin din Babadag a adus în discuție un lot de monede provenite dintr-o așezare situată la limita de SV a orașului, pe un platou paralel cu șoseaua Babadag–Două Cantoane (E87) din imediata vecinătate a Pădurii Babadag²⁸. Așezarea, identificată deja de V. H. Baumann²⁹, a furnizat un lot de 23 de monede eșalonate de la Tiberius I până în secolul IV p.Chr. pentru ca un *folles*

¹⁷ *ISM V*, 233 cu bibliografia și discuțiile privind diferitele interpretări aduse până la acea dată acestui document epigrafic.

¹⁸ Barnea 1988, 53-60; Barnea 1991, 81-84.

¹⁹ *ISM V*, 233.

²⁰ Vulpe 1938, 181, 195.

²¹ *TIR L 35*, s.v. Babadag; DID II, 163, 172; Suceveanu 1977, 71-72; Suceveanu 1991, 54; Suceveanu 1998, 150.

²² Doruțiu 1964, 131-135.

²³ *TIR L 35*, s.v. Babadag.

²⁴ Suceveanu 1977, 71-72; Suceveanu 1991, 54.

²⁵ Bărbulescu 2001, 179.

²⁶ Bounegru 1991, 96-97.

²⁷ Barnea 1998, 215, nota 6.

²⁸ Iacob, Velter, Mănușu-Adameșteanu 2002, 44-45.

²⁹ Baumann 1983, 45, nota 76.

Mauriciu Tiberius, descoperire singulară pentru secolele VI p.Chr., să încheie seria descoperirilor numismatice în zonă³⁰. În afară de monedele semnalate cu această ocazie, autorii menționează existența, în numeroase colecții particulare din Babadag, a unor loturi importante de monede provenind din această așezare³¹.

Din punct de vedere topografic, așezarea se află situată pe două planuri distincte: un platou cu frontul estic lung de cca. 200 m și cel nordic de 190 m, delimitate de restul câmpului prin râpe adânci de cca. 2-5 m; o zonă de deal deschisă, cu pante line și numeroase urme de edificii care se întind pe o suprafață de 600 m de-a lungul șoselei Babadag–Două Cantoane și pe aproximativ 800 m în lungul șoselei Babadag-Slava Rusă, inclusiv în profunzimea terenului. Dacă suprafața așezării a fost estimată anterior la cca. 50 ha³² credem că o putem aproxima mai exact la 20 ha.

O cercetare arheologică preventivă ne-a oferit posibilitatea, în octombrie 2009, să verificăm printr-o serie de sondaje stratigrafia așezării, cel puțin în zona platoului înalt, situat în zona pădurii. Astfel, pe două proprietăți, situate la liziera pădurii, au fost executate 5 sondaje cu dimensiuni cuprinse între 4×1 m și 6×1 m³³. În sondajele menționate a fost surprinsă următoarea stratigrafie: 0,20-0,25 m – vegetal; 0,25-0,75 m – pământ negru cu rare depuneri de materiale arheologice; 0,75-1,10 m pământ galben compact (steril). Materiale arheologice au apărut numai pe proprietatea Secuianu, situată în zona estică a platoului, în secțiunile I și II.

Prima secțiune (S I) a fost orientată N–S și are dimensiunile de $4,5 \times 1$ m. Materiale arheologice: un fragment de la o amforă de masă de secol IV p.Chr. (cat. nr. 13) și un fragment de ulcior cu gură pâniformă de secol II-III p.Chr. (cat. nr. 22). În aceeași secțiune a fost descoperită o groapă (G1) conținând materiale de secol IV p.Chr. (cat. nr. 25-28, 32). În S II (Pl. 2/2) au fost descoperite câteva fragmente ceramice din secolele II-IV p.Chr. în afara unui context stratigrafic bine definit (cat. nr. 8, 9, 15-18).

Cu ocazia cercetărilor arheologice au fost făcute și o serie de periegheze în zona menționată fiind descoperite mai multe edificii distruse de arături. La suprafața terenului se puteau observa blochete fasonate, *tegule*, olane și fragmente arhitectonice împreună cu un numeros material ceramic. Edificiile observate se află la 100-300 m unul de altul (Pl. 2/1, 3) fără să se poată defini un anumit tipar, latitudinea și longitudinea fiecărui edificiu fiind luată cu un GPS Garmin eTrex Vista HCx. Deoarece a fost recuperat un numeros material ceramic provenit din dărâmăturile acestora, prezentăm pe scurt, înainte de catalogul descoperirilor, dispunerea lor în teren, împreună cu fragmentele vitrice și ceramice tipice, urmând ca ulterior, poate în cadrul unor noi cercetări arheologice preventive, să aducem mai multe date privind geneza și evoluția cronologică a edificiilor menționate.

- Edificiul I (E I) a fost identificat în colțul de NE al proprietății Secuianu, în zona unui drum de acces forestier; este de dimensiuni mari (cca. 10×20 m) – lat. 44 8741151299; long. 28 6859469675. Materiale arheologice: un cercel din bronz în bandă simplă, circulară, datat în secolul IV p.Chr. (cat. nr. 1) și un fragment dintr-un bol de sticlă de secol II-III p.Chr. (cat. nr. 2).

³⁰ Iacob, Velter, Mănușcu-Adameșteanu 2002, 44-45.

³¹ Iacob, Velter, Mănușcu-Adameșteanu 2002, 44, nota 24; în colecțiile ICEM există peste 300 de monede achiziționate din zona așezării menționate (informație dr. M. Iacob).

³² Baumann 1983, 45, nota 76.

³³ Sondajele au fost executate pe proprietățile Secuianu P. și Dermina P., responsabil de șantier dr. Fl. Topoleanu; documentația este în arhiva ICEM, nr. 45/11.05.2009.

• Edificiul II (E II) se află situat la 200 m NV de proprietatea menționată (folosită drept reper). Este puternic afectat de lucrările agricole, la suprafața terenului observându-se numeroase blochete fasonate, cărămizi, dar și bucăți de chirpici provenite din elevația pereților – lat. 44 8755655345; long. 28 6850298196. Materiale arheologice: două fragmente de la așa-numitele „stemmed goblets” Isings form 111, secolul IV p.Chr. (cat. nr. 4-5) și un mâner torsionat de la o amforă de masă, secolele III-IV p.Chr. (cat. nr. 19).

• Edificiul III (E III), extrem de afectat de arături, se află situat la 250 m NV de proprietatea menționată și 90 m de E II. Au fost observate urme de mortar – lat. 44 8763753939; long. 28 6855769902. Materiale arheologice: un bol Isings form 96, secolele II-III p.Chr. (cat. 3) și un fragment de la un ulcior cu disc din același interval cronologic (cat. nr. 20).

• Edificiul IV (E IV) a fost identificat în apropiere de E III, la 70 m NV de acesta, pe panta unui deal – lat. 44 8767514899; long. 28 6842489615. Materiale arheologice: un fragment de *oenochoe* secolele II-III p.Chr. (cat. nr. 21).

• Edificiul V (E V) se află situat la 300 m N-NV de proprietatea Secuianu – lat. 44 8768742010; long. 28 6865564156. Materiale arheologice: o pansă de amforă LR 2, secolul IV. p.Chr. (cat. nr. 12), o bază de cană din secolele II-III p.Chr. (cat. nr. 24) și o bază de cățuie (cat. nr. 30).

• Edificiul VI (E VI) a fost reperat la 300 m N de proprietatea menționată și la 50 m E de E V. Este un edificiu de dimensiuni apreciabile și puternic afectat de lucrările agricole. Urme de mortar, un mare număr de blochete și fragmente arhitectonice (o plință și un fragment de coloană), dar și ceramică sugerează existența unei clădiri importante – lat. 44 8765879590; long. 28 6872560531. Materiale arheologice: un fragment de la o amforă de masă, secolele III-IV p.Chr. (cat. nr. 14), un fragment de gură de la o oală de bucătărie (cat. nr. 27) și o buză de *dolium* (cat. nr. 29) datate în secolul IV p.Chr.

• Edificiul VII (E VII) se află situat în linie dreaptă spre E față de E VI, la 70 m. Este un edificiu cu o suprafață apropiată de E VI, distrus în mare parte de lucrări agricole și de o locuință contemporană care îl suprapune în parte – lat. 44 8764104303; long. 28 6882123444. Materiale arheologice: un fragment de vas-borcan de tradiție getică (cat. nr. 31) și un fragment de coloană spartă longitudinal (stil miliar?).

• Edificiul VIII (E VIII) este cel mai avansat, la 350 m N de proprietate – lat. 44 8771233112; long. 28 6870056856. Materiale arheologice: două fragmente de amfore Zeest 84-85, secolele II-III p.Chr. (cat. nr. 6-7), un fragment de amforă neidentificată (cat. nr. 11), o bază de la un ulcior amforoidal de secol II-III p.Chr. (cat. 23) și un proiectil de praștie (cat. nr. 33).

Cu mențiunea că nu am putut face repertorierea tuturor zonelor cu materiale arheologice, din motive lesne de înțeles – vegetație, proprietăți îngrădite, eroziune accentuată – sperăm ca această succintă enumerare să contribuie, alături de materialul arheologic prezentat în continuare, la lămurirea intervalului cronologic în care putem încadra așezarea. Nu în ultimul rând, atragem atenția asupra potențialului stațiunii arheologice, cât și a factorilor puternici antropici și naturali care contribuie la distrugerea acesteia și sperăm să constituie un semnal de alarmă pentru protejarea acestei zone.

Catalogul materialelor

I. Obiecte din metal

1. Cercel din bronz, în bandă simplă, circulară, cu unul din capete mai subțire (Pl. 3/1).

Dimensiuni: dm. max. 1,7 cm; gros. 0,3-0,5 cm.

Context: E I.

Analogii: pentru acest tip de cercel există nenumărate analogii în contexte de perioadă romană târzie și paleo-bizantină, la *Corinth*³⁴, *Intercisa*³⁵, *Viminacium*³⁶, *Seuthopolis*³⁷, *Nicopolis ad Istrum*³⁸, *(L)Ibida*³⁹, *Sacidava*⁴⁰, *Beroe*⁴¹ și în Italia bizantină⁴². Pe limes-ul danubian este o formă comună, larg folosită⁴³, deși încadrarea cronologică strictă, în lipsa unui context stratigrafic, este dificil de realizat datorită genezei acestui tip care își are începuturile încă din epoca bronzului⁴⁴.

Date: sec. IV p.Chr.

II. Sticlă

. Bol semisferic – Bucovală tip X (Pl. 3/2).

Dimensiuni: H 3,2 cm; L 5,1 cm.

Context: E I.

Sticlă de culoare albă, mată, transparentă, cu irizații verzui. Se păstrează un fragment din corp și buza realizată sub formă unui „colac” îndoit spre exterior.

Analogii: *Tomis*, în context funerar⁴⁵, *Nicopolis ad Istrum*⁴⁶.

Date: secolul II-III p.Chr.

. Bol semisferic sau cupă – Isings form 96a (Pl. 3/3).

Dimensiuni: H 2,7 cm; L 6,6 cm.

Context: E III.

Sticlă de culoare alb-verzuie, transparentă, cu irizații albastre. Se păstrează un fragment din corp și buza îngroșată și mult evazată spre exterior.

Analogii: Isings form 96 (exemplar ilustrat fără precizarea locului descoperirii)⁴⁷, *Nicopolis ad Istrum*⁴⁸.

Date: secolul II-III p.Chr.

. Stemmed goblet – Isings form 111⁴⁹ (Pl. 3/4).

³⁴ Davidson 1952, 249, nr. 2003, pl. 107/2003.

³⁵ Alf Idi *et alii* 1957, 430-432, pl. 79/11-14.

³⁶ Milovanović 2003, 3, tip. 1, pl. 3/tip 1.

³⁷ Ognenova-Marinova 1984, 177-178, fig. 3/101-105.

³⁸ Poulter 2007, 22-23, fig. 2.4/2.47-2.48.

³⁹ Opațiș 1991, 49, nr. 64, fig. 20/64.

⁴⁰ Scorpan 1978, 172, nr. 61, pl. 12/61.

⁴¹ Petre 1987, 22, pl. 40/55c.

⁴² Baldini Lippolis 1999, 89, tip 2.II.1/1e, fig. 1e/1; Cavallari 2005, 175, fig. 183.

⁴³ Ruseva-Slokoska 1991, 24-25, tip I; Ruseva-Slokoska 1999, 281.

⁴⁴ arden 1990, 32, nr. 191, pl. 22/191; aldbaum 1983, 123, nr. 723-726, pl. 45/723-726.

⁴⁵ Bucovală 1968, 40, nr. 33, fig. 33.

⁴⁶ Sheperd 1999, 328, nr. 157-158, pl. 11.8/157-158.

⁴⁷ Isings 1957, 113.

⁴⁸ Shepard 1999, 313-314, nr. 5-6, pl. 11.1/5-6.

⁴⁹ Isings 1957, 139-140.

Dimensiuni: Dm. 4,6 cm; gros. 0,3-0,6 cm.

Context: E II.

Sticlă groasă de culoare verde opacă. Se păstrează un fragment din baza terminată printr-un inel gros.

Analogii: *Histria*⁵⁰, *Nicopolis ad Istrum*⁵¹.

Dată: secolele IV-V p.Chr.

. Stemmed goblet – Isings form 111 (Pl. 3/5).

Dimensiuni: L 4,6 cm; gros. 0,2-0,4 cm.

Context: E II.

Sticlă subțire, de culoare verde deschis. Se păstrează un fragment din baza terminată printr-un inel răsfrânt spre interior.

Analogii: similar cu numărul anterior.

III. Ceramica

I. Amfore *Am horae*

A. Amfore de transport

. Bază de amforă – Zeest 84-85⁵² (Pl. 3/6).

Dimensiuni: H 11,2 cm.

Context: E VIII.

Pastă roșie-cărămizie, mai închisă la interior cu multe particule negre și albe în compoziție.

Analogii: acest tip este atestat în bazinul nord și vest pontic în contexte datate, cu câteva excepții⁵³, în secolele II-III p.Chr. În siturile din nordul Dobrogei amfore de acest tip au fost descoperite în centre precum *Orgamel/Argamum*, *Noviodunum*, *Aegyssus*, *Arrubium* și *Troesmis*, dar și în teritoriul acestora⁵⁴. În primul oraș menționat, amforele de acest tip sunt cele mai răspândite recipiente de transport de producție pontică – 44,7 %, și 22,7 % din totalul amforelor descoperite⁵⁵. Zonele de producție se află în Crimeea deși nu poate fi exclusă și o producție locală a tipului, în centrul de olari de la Telița-Valea Morilor⁵⁶. Conținutul amforelor Zeest 84-85 a fost cu siguranță pește, unul dintre principalele, chiar dacă prea puțin documentat, produse de export ale bazinului circumpontic și mai ales a coastei nord și vest pontice⁵⁷.

Dată: secolele II-III p.Chr.

7. Mâner de amforă – Zeest 84-85 (Pl. 3/7).

Dimensiuni: L 15,3 cm.

⁵⁰ Suceveanu 1982, 121, pl. 19/II A/1.

⁵¹ Sheperd 1999, 337-339, nr. 271-277, pl. 11.12/271-277.

⁵² Zeest 1960, 116, pl. 25/84-85.

⁵³ În afară de limitele cronologice menționate, pentru secolul I a.Chr. – începutul secolului I p.Chr. avem o amforă descoperită la Poiana-*Piroboridava*, vezi Opaïț 1987, 247-248, fig. 2/2; contra Paraschiv 2006, 25-26. La *Olbia* sunt menționate cele mai târzii amfore de acest tip, descoperite în niveluri de secol IV p.Chr., vezi Krapivina 1993, 98.

⁵⁴ Pentru o analiză exhaustivă a descoperirilor la Dunărea de Jos vezi Paraschiv 2006a, 25-26; de asemenea, Paraschiv 2006b, 292-294.

⁵⁵ Paraschiv 2006b, 319.

⁵⁶ Paraschiv 2006a, 26.

⁵⁷ Asupra comerțului cu pește a zonei vest-pontice vezi Opaïț, Baumann 2006, 397-405; Opaïț 2007, 106-120; recent, producția și comerțul cu pește din zona pontică au constituit obiectul unui simpozion, vezi Bekker-Nielsen 2005, *passim*.

Context: E VIII.

Pastă roșie-cărămizie fină, cu mica și particule negre și albe în compoziție.

Analogii: același tip de amforă ca nr. 6.

Datare: secolele II-III p.Chr.

8. Mâner de amforă – Zeest 84-85 (Pl. 3/8).

Dimensiuni: L 11,6 cm.

Context: Proprietatea Secuianu, S II, □₁₋₂, – 0,80 m.

Pastă roșie-cărămizie fină, cu mica și particule negre și albe în compoziție, angobă maron închis.

Analogii: același tip de amforă ca nr. 6-7.

Datare: secolele II-III p.Chr.

9. Bază de amforă – Zeest 84-85 (Pl. 3/9).

Dimensiuni: H 10,9 cm.

Context: Proprietatea Secuianu, S II, □₁₋₂, – 0,80 m.

Pastă cărămizie-închisă, cenușie fină la interior, cu mica și particule albe în compoziție, pastă compactă.

În partea superior păstrează urme de smoală fină.

Analogii: același tip de amforă ca nr. 6-8.

Datare: secolele II-III p.Chr.

10. Mâner de amforă – Zeest 77⁵⁸ (Pl. 3/10).

Dimensiuni: L 7,3 cm.

Context: E I.

Pastă oranj deschis, cu mica și particule negre și albe (calcar) în compoziție. La exterior se pot observa urmele unui strat de culoare închisă.

Analogii: amforele de tipul Zeest 77 sunt întâlnite cu predilecție în zona nord pontică, mai ales la *Tanais* și *Pantikapeum*, *Phanagoria* dar și în teritoriul acestora. Sunt amfore de dimensiuni mari, cu pasta oranj deschis și multe incluziuni în compoziție. În contexte bine datate – la *Kimmerikon* și *Hermonassa* – sunt încadrate la mijlocul secolului III p.Chr. dar I. B. Zeest consideră că au circulat între secolele II-III p.Chr.⁵⁹ În zona vest-pontică la *Orgamel/Argamum* a fost descoperit un important lot de amfore de tipul discutat (7,6% din totalul amforelor) iar autorul considera că amforele Zeest 76-77 ar putea fi produse și în alte zone decât aria nord-pontică⁶⁰.

Datare: secolele II-III p.Chr.

11. Gură și gât de amforă neidentificată (Pl. 3/11).

Dimensiuni: Dm. gurii 8,9 cm.

Context: E VIII.

Pastă cărămizie-deschis, neomogenă, cu numeroase particule de calcar și mica în compoziție.

Analogii: nu cunoaștem analogii pentru acest tip; gura cu prag accentuat pare să sugereze o amforă de masă dar diametrul redus al gurii contrazice această ipoteză. Canelurile de pe gât sugerează, de asemenea, o încadrare cronologică mai târzie, dar contextul în care a fost descoperită are datarea asigurată prin fragmentele de amfore Zeest 84-85 descoperite aici.

Datare: secolele II-III?

12. Pansă de amforă LR2 (Pl. 3/12).

Dimensiuni: H 4,9 cm.

Context: E V.

⁵⁸ Zeest 1960, 113-114, 32/77.

⁵⁹ Zeest 1960, 113-114.

⁶⁰ Paraschiv 2006b, 289-290, cat. 3-4, pl. 1/3-4.

Pastă roșu-cărămizie, angobă bej închis.

Analogii: LR2 sunt împreună cu LR1 cele mai răspândite amfore în *Scythia* în secolele IV-VI p.Chr.⁶¹

Datate: a doua jumătate a secolului IV p.Chr.

B. Amfore de masă

Acest tip special de amforă apare ca o alternativă mai ușor de produs la recipientele de transport. Erau folosite la transportul pe distanțe scurte și la prezervare produselor. Deși nu există un studiu complet asupra acestor amfore pentru toată perioada romană, sunt considerate produse locale. Caracteristicile morfologice precum gura largă, corpul globular, torțile lamelare sau torsionate și baza plană sau concav-inelară sunt tipice acestui tip de amforă. Sunt documentate în toate siturile de epocă romană iar în unele ocupă procentual un loc important în cadrul descoperirilor precum la *Orgame/Argamum*, în contextele de secole I-IV p.Chr.⁶² În nivelurile târzii aceste amfore ocupă procente diferite de la sit la sit: la *Halmyris* majoritatea amforelor de masă provin din contexte romane-târzii⁶³ deși, analiza descoperirilor a demonstrat că tipul își are geneza încă din secolul I p.Chr. și este în uz concomitent cu așa-numitul „ulcior” amforoidal până la dispariția acestuia la începutul secolului IV p.Chr.⁶⁴ Variațiile tipologice indică o producție locală în diferite situri nord și vest dobrogene în epoca romană și romană-târzie precum la *Capidava* în secolul VI p.Chr.⁶⁵ Pentru perioada romană timpurie, secolele I-III p.Chr., credem că zonele de producție erau numeroase și coincideau atât cu regiunile nord moesice cu o masivă prezență militară⁶⁶ dar și cu cele care aveau o puternică producție destinată exportului, mai ales regional.

13. Amforă de masă, fragment de mâner și pansă (Pl. 3/13).

Dimensiuni: H 12,4 cm.

Context: Proprietatea Secuianu, S I, □₁₋₂, - 0,20m.

Pastă cărămizie-închis, fină și omogenă, cu mica aurie în compoziție.

Datate: secolele III-IV p.Chr.

14. Amforă de masă, fragment de mâner (Pl. 4/14).

Dimensiuni: L 5,4 cm.

Context: E VI.

Pastă cărămizie-deschis, omogenă, cu mica în compoziție.

Datate: secolele III-IV p.Chr.

15. Amforă de masă, fragment de mâner (Pl. 4/15).

Dimensiuni: L 9,2 cm.

Context: Proprietatea Secuianu, S II, □₁₋₂, - 0,20 m.

Pastă cărămizie-deschis, omogenă, cu mica în compoziție.

Datate: secolele III-IV p.Chr.

⁶¹ Pentru frecvența amforelor LR2 în zona vest-pontică, o analiză exhaustivă la Paraschiv 2006a, 92-95; S an 2007b, 253-255, fig. 1.

⁶² Paraschiv 2006b, 317-318, 320.

⁶³ Topoleanu 2000, 158-159.

⁶⁴ Opaîț 1996, 39-41; Opaîț 2004, 4-5.

⁶⁵ Opriș 2003, 85-88.

⁶⁶ Opaîț 1996, 39.

16. Amforă de masă, fragment de mâner (Pl. 4/16).

Dimensiuni: L 9,1 cm.

Context: Proprietatea Secuianu, S II, □₁₋₂, – 0,20 m.

Pastă bej-deschis, omogenă, cu mica în compoziție și vopsea mată închisă la exterior.

Datare: secolele III-IV p.Chr.

17. Amforă de masă, fragment de mâner (Pl. 4/17).

Dimensiuni: L 5,1 cm.

Context: Proprietatea Secuianu, S I, □₁₋₂, – 0,20 m.

Pastă cărămizie-închisă, omogenă, cu particule de calcar în compoziție.

Datare: secolele III-IV p.Chr.

18. Amforă de masă, fragment de mâner (Pl. 4/18).

Dimensiuni: L 5,9 cm.

Context: Proprietatea Secuianu, S I, □₁₋₂, – 0,20 m.

Pastă maron închis, omogenă, cu mica în compoziție.

Datare: secolele III-IV p.Chr.

19. Amforă de masă, fragment de mâner torsionat (Pl. 4/19).

Dimensiuni: L 8,4 cm.

Context: E II.

Pastă cărămizie-deschis, moale și omogenă, cu multă mica în compoziție.

Datare: secolele III-IV p.Chr.

II. Veselă de băut *vasa o(ta)toria*.

În cadrul veselei de băut am inclus patru ulcioare fragmentare și o bază provenind de la o cană. Ulcioarele reprezintă fiecare în parte o variantă; tipul cu buza trilobată – *oenochoe* – este o variantă răspândită în Imperiu pe parcusul perioadei romane timpurie și târzie în timp ce, ulcioarele cu disc, larg răspândite în *Moesiae* și zona nord-pontică, reprezintă produse ale atelierelor locale. Ulciorul amforoidal, formă locală comună în primele trei secole ale stăpânirii romane în zona vest-pontică, dispăre treptat spre sfârșitul secolului III p.Chr. pentru a fi înlocuit la începutul secolului următor de către amfora de masă, un recipient mai practic⁶⁷.

A. Ulcioare

20. Ulciur cu disc (Pl. 4/20).

Dimensiuni: H 5,3 cm.

Context: E III.

Pastă fină, cărămizie-deschis, omogenă, cu multă mica și particule de clacar în compoziție.

Analogii: *Histria*⁶⁸, Gura Canliei (cu monedă Vespasianus)⁶⁹, *Arrubium*⁷⁰, *Tropaeum Traiani*⁷¹.

Datare: secolele II-III p.Chr.

21. Ulciur cu gura trilobată – *oenochoe* (Pl. 4/21).

Dimensiuni: L 7,7 cm.

Context: E IV.

Pastă fină, bej-deschis, compactă, cu rare particule de mica și de calcar în compoziție; vopsea cu aspect metalic, maron-roșiatic la exterior.

⁶⁷ Opaț 1996, 39 cu bibliografia.

⁶⁸ Suceveanu 2000, 145-149, tip XLV B, cat. nr. 9-35, pl. 68-69/9-35.

⁶⁹ Papasima 1997, 312, pl. 6/3.

⁷⁰ Paraschiv 1997, 321-322, pl. 2/14-17.

⁷¹ Bogdan-Cătănicu, Barnea 1979, 184, fig. 152/4.1.

Analogii: *Histria*⁷².

Datare: secolele II-III p.Chr.

22. Ulcior cu gura pâlniformă (Pl. 4/22).

Dimensiuni: H 5,6 cm.

Context: Proprietatea Secuianu, S I, □₃₋₄, - 1 m.

Pastă fină, cărămie-deschis, omogenă, cu multă mica în compoziție.

Analogii: *Halmyris*⁷³, *Histria*⁷⁴, *Callatis*⁷⁵.

Datare: secolele II-III p.Chr.

23. Bază de ulcior amforoidal (Pl. 5/23).

Dimensiuni: L 7,7 cm.

Context: E VIII.

Pastă maron închis, moale, cu multe particule de mica în compoziție.

Analogii: *Histria*⁷⁶, *Arrubium*⁷⁷, *Sarichioi*⁷⁸.

Datare: secolele II-III p.Chr.

B. Căni

24. Bază de cană (Pl. 5/24).

Dimensiuni: H 9 cm.

Context: E V.

Pastă cărămie deschis, cu multe particule negre și de mica în compoziție.

Datare: secolele II-III p.Chr.

III. Vase de bucatărie *vasa conquina(to)ria*.

A. Oale

Vesela de bucatărie este redusă numeric, fapt surprinzător dacă analizăm descoperirile din contextele romane. Cele trei fragmente tipice se pot împărți în două tipuri, dificil de încadrat cronologic⁷⁹. Au fost încercate diferite departajări cronologice bazate pe diferențele tipologice și de pastă, în special pentru ceramica romano-bizantină fără a se ajunge la o tipologie general acceptată. Pasta caolinoasă este întâlnită mai ales în contexte timpurii și în zona limes-ului danubian în timp ce pasta grosieră, cu numeroase incluziuni apare ulterior, fiind specifică contextelor târzii, de secol IV-VI p.Chr.⁸⁰. Întrucât este greu de acceptat un

⁷² Suceveanu 2000, 154-156, tip XLVII, cat. nr. 1-13, pl. 73-74/1-13.

⁷³ Topoleanu 2000, 88, cat. nr. 183, pl. 21/183.

⁷⁴ Suceveanu 2000, 157-158, tip XLIX, cat. nr. 1-4, pl. 75/1-4.

⁷⁵ Preda 1980, pl. 11/M1.

⁷⁶ Suceveanu 2000, 158-160, tip L, cat. nr. 1-10, pl. 75/1, 76/2-8, 77/3.

⁷⁷ Paraschiv 1997, 321-322, pl. 2/18-19.

⁷⁸ Baumann 1995, 211, pl. 11/2.

⁷⁹ Scorpan 1976, 172-173; Opaïț 2004, 44-52 pentru ceramica de bucatărie din Dobrogea.

⁸⁰ Pentru discuțiile privind pasta veselei de bucatărie vezi: Scorpan 1976, 172-173; Opaïț 1996, 42-43; Opaïț 2004, 44-52. Analiza contextelor de secol V-VI p.Chr. de la Dichin (Gradishte, N Bulgariei) a permis evidențierea liniilor evolutive a ceramicii de bucatărie de producție locală, vezi Suceveanu 2007a, 837, fig. 4-6.

import masiv al acestui tip funcțional și descoperirile demonstrează o mare varietate de tipuri de pastă, putem presupune existența mai multor centre de producție. Unitatea care se poate observa în tipologia vaselor, are mai curând la bază rolul funcțional al acestui tip decât existența unor centre de producție majore, cu un export masiv.

25. Oală de bucătărie fragmentară cu buza ușor concavă și lată – Opaț tip II⁸¹ (Pl. 5/25).

Dimensiuni: L 7,6 cm.

Context: G1.

Pastă bej deschis, fină, angobă alburie cu particule de calcar și pietricele în compoziție.

Datare: secolul IV p.Chr.

26. Oală de bucătărie fragmentară cu buza ușor concavă și lată (fără desen).

Dimensiuni: L 7 cm.

Context: E VI.

Pastă cenușie deschisă, arsă la exterior.

Datare: secolul IV p.Chr.

27. Oală de bucătărie fragmentară cu buza dreaptă și rotunjită – Opaț tip I⁸² (Pl. 5/26).

Dimensiuni: L 6,9 cm.

Context: G1.

Pastă cenușie roșcată, arsă secundar la exterior.

Datare: secolul IV p.Chr.

28. Caserolă fragmentară cu proeminente pe torți (Pl. 5/27).

Dimensiuni: L 5,1 cm.

Context: G1.

Pastă cenușie dură, arsă secundar la exterior.

Analogii: este similară cu un tip de cratiță atestat la *Troesmis*, joasă și cu două torți dar fără proeminente⁸³.

Datare: II-IV p.Chr.

IV. *Dolia*

29. Fragment de buză de la un *dolium* de dimensiuni mici (Pl. 5/29).

Dimensiuni: L 16 cm.

Context: E VI.

Pastă cărămizie cu multă mica și pietricele folosite ca degresant; angobă subțire, cenușie închis la exterior.

Analogii: Babadag-Topaichioi, Histria⁸⁴.

Datare: secolele IV-VI p.Chr.

V. Ceramică de tradiție Lat ne

Ceramica de tradiție getică rămâne o constantă a așezărilor din perioada romană timpurie, în majoritatea siturilor moesice. Nordul Dobrogei nu face excepție dacă ar fi să menționăm doar ceramica din necropola de la Enisala acolo unde, în contexte închise, ceramica

⁸¹ Opaț 2004, 45.

⁸² Opaț 2004, 44.

⁸³ Opaț 1980b, 330, nr. 3, pl. 2/3.

⁸⁴ Opaț 2004, 3.

romană este asociată cu numeroase vase de tradiție autohtonă⁸⁵. Cercetările din zonele rurale din nordul și centrul Doborjei, la Telița – *Amza*, Sarichioi – *Sărătura*⁸⁶ sau Fântânele⁸⁷, au evidențiat perpetuarea acestui tip ceramic până târziu în epoca romană.

30. Bază de cătuie (Pl. 5/30).

Dimensiuni: H 3,2 cm.

Context: E V.

Pastă tipică, cenușie, compactă, cu multă mica și pietricele folosite ca degresant; incomplet arsă.

31. Bază de vas-borcan (Pl. 5/31).

Dimensiuni: Dm 8,9 cm.

Context: E VII.

Pastă grosieră, cărămizie cu multă mica și pietricele folosite ca degresant; slip subțire, roșu-închis la exterior.

VI. *aria*

32. Greutate de pescuit (Pl. 5/32).

Dimensiuni: L 8,5; l 6,7 cm.

Context: G1 .

Pastă cărămizie-deschis.

Datare: descoperită împreună cu ceramică de bucatărie de secol IV p.Chr.

33. Proiectil (bilă de praștie) din clacar (Pl. 5/33).

Dimensiuni: Dm 4,2 cm.

Context: E VIII.

Datare: descoperit împreună cu amfore Zeest 84-85, secolele II-III p.Chr.

⁸⁵ Mănuclu-Adameșteanu 1984, 36-37, pl. 6, 8/1-5.

⁸⁶ Baumann 1995, 131, pl. 30/2; 188, 12/12-17

⁸⁷ Suceveanu 1998, 221, pl. 7/16-18; 224, pl. 10/57-66; 229, pl. 13/121-123; 232, pl. 15/159-161; 234, pl. 16/ nr. 186-187.

Bibliografie

- Alf Idi, M. R., Bark czi, L., Fitz, J., P czy, K. Sz., Radn ti, A., Salamon, A., S gi, K., Szil gyi, J., V g , E. B. 1957, *Intercisa II (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der R merzeit*, Budapest.
- Babeș, M. 1971, *Necropola daco-romană de la Enisala*, SCIV 22, 1, 19-45.
- Baldini Lippolis, I. 1999, *L'oreficeria nell'Impero di Costantinopoli tra IV e VII secolo*, Bibliotheca Archaeologica 7, Bari.
- Barnea, Al. 1988, *Municipium Noviodunum. Nouvelles données épigraphiques*, Dacia N.S., 32, 53-60.
- Barnea, Al. 1991, *Municipium Noviodunum*, Peuce 10, 1-2, 81-84, 67-69.
- Barnea, Al. 1998, *Aspects ethniques dans la vie rurale de la Dobroudja romaine (Mésie Inférieure)*, în V. H. Baumann (ed.), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème-IVème siècles après J.-C. Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse. La vie rurale dans les provinces romaines: vici et villae*, Tulcea, 8-15 octobre 1995, BiblIP 3, 213-228.
- Baumann, V. H. 1983, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea.
- Baumann, V. H. 1995, *Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I-IV p.Chr.)*, BiblIP 1.
- Bărbulescu, M. 2001, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec I-III p.Chr.)*, Bibliotheca Tomitana 3, Constanța.
- Bekker-Nielsen, T. (ed.) 2005, *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region*, Black Sea Studies 2, Aarhus.
- Bogdan-Cătănicu, I., Barnea, Al. 1979, *Ceramica și descoperiri mărunte*, în Barnea, I, Barnea, Al. (coord.), Bogdan-Cătănicu, I., Mărgineanu-Cârstoiu, M., Papuc, Gh., *Tropaeum Traiani, I. Cetatea*, București, 177-226.
- Bounegru, O. 1991, *Aspekte der Romanisierung der l ndlichen Bev lkerung in Scythia Minor (2.-3. Jh. n. Chr.)*, MBAH 10, 2, 89-118.
- Bucovală, M. 1968, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța.
- Cavallari, C. 2005, *Ogetti di ornamento personale dall' Emilia Romagna Bizantina: i contesti di rinvenimento*, Studi e Scavi, N.S. 13, Bologna.
- Davidson, G. R. 1952, *Corinth XII. The Minor Objects*, I-II, Princeton-New Jersey.
- Doruțiu, E. 1964, *Precizări topografice despre unele inscripții dobrogene*, SCIV 15, 1, 131-135.
- Iacob, M., Velter, A.-M., Mănușu-Adameșteanu, Gh. 2002, *Monede dintr-o colecție particulară din Babadag*, CN 8, 39-57.
- Iacob, M., Nuțu, G., Paraschiv, D. 2006, *Enisala, com. Sarichioi, jud. Tulcea*, CCA. Campania 2005, 154.
- Iacob, M., Nuțu, G., Paraschiv, D. 2007, *Enisala, com. Sarichioi, jud. Tulcea*, CCA. Campania 2006, 146-147.
- Ionescu, M., Papuc, Gh. 2005, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p.Chr.)*, Constanța.
- Isings, C. 1957, *Roman Glass from dated finds*, Archaeologica Traiectina 2, Groningen-Djakarta.
- Jugănar, G., Ailincăi, S., Vizauer, I., Morintz, Al. Țârlea, Al. 2003, *Babadag, jud. Tulcea. Punct: Dealul Cetățuia*, CCA. Campania 2002, 43-45.

- Jugănar, G., Ailincăi, S., Morintz, Al. 2002, *Babadag, jud. Tulcea. Puncte: Sector V, Sector Fortificație, CCA. Campania 2001*, 46-47.
- Jugănar, G., Ailincăi, S., Țârlea, Al. C., Vernescu, M. 2004, *Babadag, jud. Tulcea. Punct: Dealul Cetățuia, CCA. Campania 2003*, 47.
- Jugănar, G., Ailincăi, S., Vizauer, I., Țârlea, Al. C., Vernescu, M. 2005, *Babadag, jud. Tulcea. Punct: Dealul Cetățuia, CCA. Campania 2004*, 59-60.
- Krapivina, V. V. 1993, *Olbia. Material'naya kul'tura I-IV vv. n.e.*, Kiev.
- Lungu, V. 1994, *Amfore ștampilate din nordul Dobrogei, Pontica 27*, 133-155.
- Mănucu-Adameșteanu, M. 1984, *Necropola daco-romană de la Enisala, comuna Sarichioi, jud. Tulcea, Peuce 9*, 31-39, 435-444.
- Micu, C., Paraschiv, D., Vizauer, I. 2001, *Mihai Bravu, com. Mihai Bravu, jud. Tulcea, CCA. Campania 2000*, 144-145.
- Milovanović, B. 2003, *Earrings – Symbol of Fertility of Roman Ladies of Viminacium, Anodos 3, Trnava*, 2-19.
- Morintz, S., 1964, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag, Dacia, N.S. 8*, 101-118.
- Morintz, S. 1986, *Săpăturile de la Babadag, 1973-1974, 1977-1981, Materiale*, 58-64.
- Morintz, S. 1987, *Noi date și probleme privind perioadele hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag), Thraco-Dacica 8*, 1-2, 39-71.
- Morintz, S., Jugănar, G. 1995, *Raport privind săpăturile arheologice efectuate în sectorul V al așezării hallstattiene de la Babadag (1991-1992), Peuce 11*, 177-202.
- Ognenova-Marinova, L. 1984, *Drevni nahodki, terakoti, skulptura, în Dimitrov, D. P., Čičikova, M., Balkanska, A., Ognenova-Marinova, L., Seuthopolis I, Sofia*, 159-228.
- Opaiț, A. 1980a, *O nouă fortificație romano-bizantină în nordul Dobrogei – Topraichioi. Raport preliminar, Peuce 8*, 415-436.
- Opaiț, A. 1980b, *Considerații preliminare asupra ceramicii romane timpurii de la Troesmis, Peuce 8*, 328-366.
- Opaiț, A. 1987, *Amfore romane de mare capacitate. Considerații tipologice, SCIVA 38*, 3, 245-258.
- Opaiț, A. 1991, *O săpătură de salvare în orașul antic Ibida, SCIVA 42*, 1-2, 21-56.
- Opaiț, A. 1996, *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p.Chr.). Producția ceramicii locale și de import, Bibliotheca Thracologica 16, București*.
- Opaiț, A. 2004, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th-6th centuries AD), BAR IS 1274, Oxford*.
- Opaiț, A. 2007, *A eighty Matter: Pontic Fish Amphorae, în Gabrielsen, V., Lund, J. (ed.), The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges, Black Sea Studies 6, Aarhus*, 101-121.
- Opaiț, A., Baumann, V. H. 2006, *Considerații privind posibilitatea industrializării peștelui în Dobrogea antică, în Adameșteanu-Mănucu, M. (ed.), Orgame/Argamum. Supplementa I. la recherche d'une colonie. Actes du Colloque International 40 ans de recherche archéologique à Orgamè/Argamum, Bucarest-Tulcea-Jurilovca 3-5 octobrie 2005, Bucarest*, 397-405.
- Opaiț, A., Zahariade, M., Poenaru-Bordea, Gh., Opaiț, C. 1991, *Fortificația și așezarea romană târzie de la Babadag-Topraichioi, Peuce 10*, 183-353, 217-310.

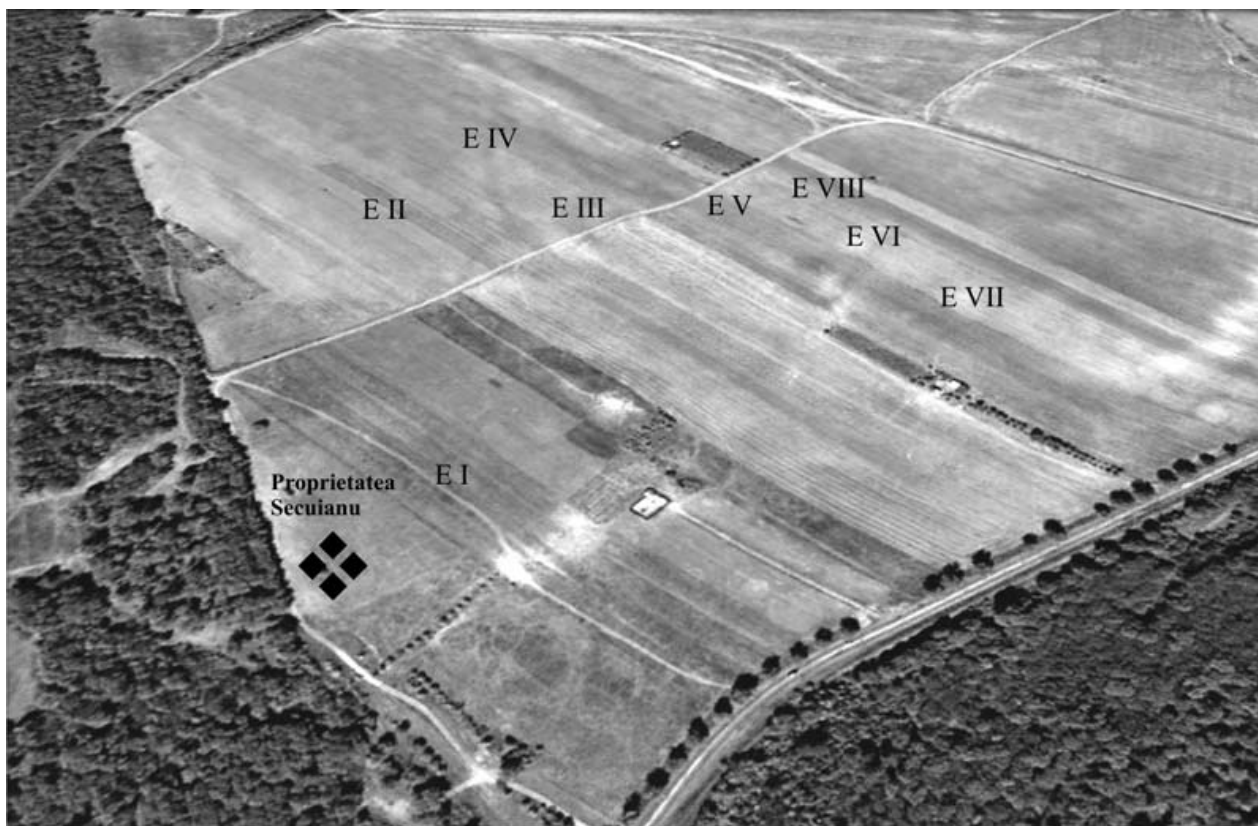
- Opriș, I. C. 2003, *Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV-VI p.Chr.)*, București.
- Papasima, T. 1997, *Descoperiri arheologice la Gura Canliei (jud. Constanța)*, *Pontica* 30, 305-315.
- Paraschiv, D. 1997, *Descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin*, *Pontica* 30, 317-330.
- Paraschiv, D., Nuțu, G. 2005, *The Discovery of a Clay thuribulum in the North of Dobrudja*, în Cojocaru, V. (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași, 339-349.
- Paraschiv, D. 2006a, *Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I-VII p.Chr.)*, Iași.
- Paraschiv, D. 2006b, *Contribuții privind ceramica romană de la Argamum. Sectorul Extra muros. I. Amforele*, în Mănuclu-Adameșteanu, M. (ed.), *Orgame/Argamum. Supplementa 1. la recherche d'une colonie. Actes du Colloque International 40 ans de recherche archéologique à Orgamè/Argamum, Bucarest-Tulcea-Jurilovca 3-5 octobre 2005*, București, 285-342.
- Petre, A. 1987, *La romanité en Scythie Mineure (IIe-VIIe siècles de n. è.)*. *Recherches archéologiques*, AI SEE 17-18, 5-171.
- Poulter, A. G. 2007, *The Metalwork*, în Poulter, A. G. (ed.), *Nicopolis ad Istrum. A Late Roman and Early Byzantine City, III. The Finds and the Biological Remains*, Londra, 15-64.
- Preda, C. 1980, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București.
- Ruseva-Slokoska, L. 1991, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia*, London.
- Ruseva-Slokoska, L. 1999, *On Some Aspects of the Late Roman Jewellery Along the Right Bank of the Lower Danube Limes*, în von Bloh, G., Milčeva, Al., *Der Limes an der Unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Vorträge der Internationalen Konferenz Svištov, Bulgarien (1.-5. September 1998)*, Sofia, 281-284.
- Scorpan, C. 1976, *Origini și linii evolutive în ceramica romano-bizantină (sec. IV-VII) din spațiul mediteranean și pontic*, *Pontica* 9, 155-185.
- Scorpan, C. 1978, *Descoperiri arheologice diverse de la Sacidava*, *Pontica* 11, 155-180.
- Sheperd, J. D. 1999, *The glass*, în A. G. Poulter, R. K. Falkner, J. D. Sheperd, *Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine City. The Pottery and Glass, Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London*. 57, London, 297-385.
- Suceveanu, Al. 1977, *Viața economică în Dobrogea romană, sec. I-III e.n.*, București.
- Suceveanu, Al. 1982, *Histria VI. Les thermes romains*, Bucarest-Paris.
- Suceveanu, Al. 2000, *Histria X. La céramique romaine des Ier-IIIe siècles ap. J.-C.*, Bucarest.
- Suceveanu, Al. 1991, *La Dobroudja aux Ier-IIIe siècles n.é*, în Suceveanu, Al., Barnea, Al., *La Dobroudja romaine*, București, 22-153.
- Suceveanu, Al. 1998, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București.
- Sandru, V. G. 2007a, *Dichin (Bulgaria): The Fifth- and Sixth – Century Destruction Deposits, and their Implications for Ceramic Chronology*, în Bonifay, M., Trégliat, J.-C., *LRC 2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*, II, BAR IS 1662/II, Oxford, 835-844.

- S an, V. G. 2007b, *Dichin (Bulgaria): Interpreting the Ceramic Evidence in its wider Context*, în Poulter, A. G. (ed.), *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond*, *Proceedings of the British Academy* 141, Oxford, 251-280.
- Ștefan, Al., S. 1977, *Cetățile romane de la Enisala. Studiu aerofotografic*, *RMM-MIA* 12, 2, 15-25.
- Ștefan, Gh. 1958, *Dinogetia – A Problem of Ancient Topography*, *Dacia N.S.*, 2, 317-329.
- Ștefan, Gh. et alii 1954, *Șantierul arheologic Histria*, *SCIV* 5, 1-2, 69-122.
- Topoleanu, F. 2000, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII p.Chr.)*, Tulcea.
- Vasiliu, I., Paraschiv, D. 1999, *Cercetări arheologice în necropola romană timpurie de la Babadag*, *Pontica* 32, 253-266.
- Vulpe, R. 1938, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București.
- aldbaum, J. C. 1983, *Metalwork from Sardis: The Finds Through 1974*, Cambridge-Massachusetts-London.
- arden, P. G. 1990, *The Small Finds*, în Hite, D. (ed.), *The Extramural Sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene, Libya. Final Reports IV*, *University Museum Monograph* 67, Philadelphia, 1-86, fig. 1-52.
- Zeest, I. B. 1960, *Keramičeskaja Tara Bospora*, *MIA* 83.

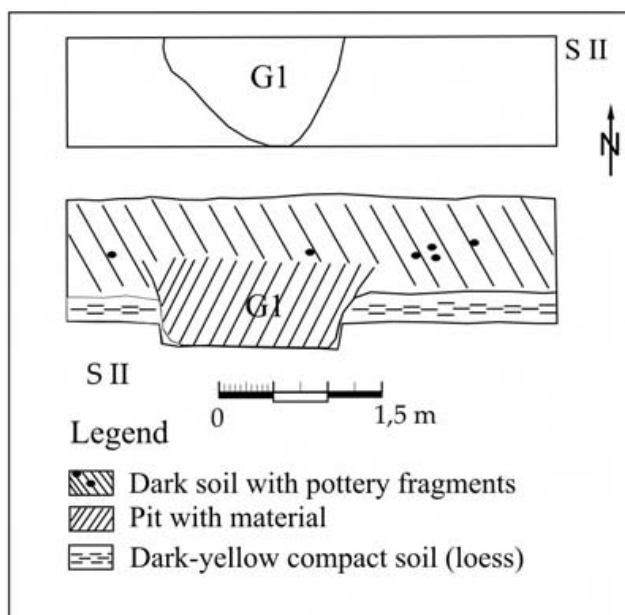
George Nuțu
Institutul de Cercetări Eco-Muzeale,
Str. 14 Noiembrie, nr. 1 bis,
820009, Tulcea,
România
nutugrg@yahoo.com

Pl. 1.

1

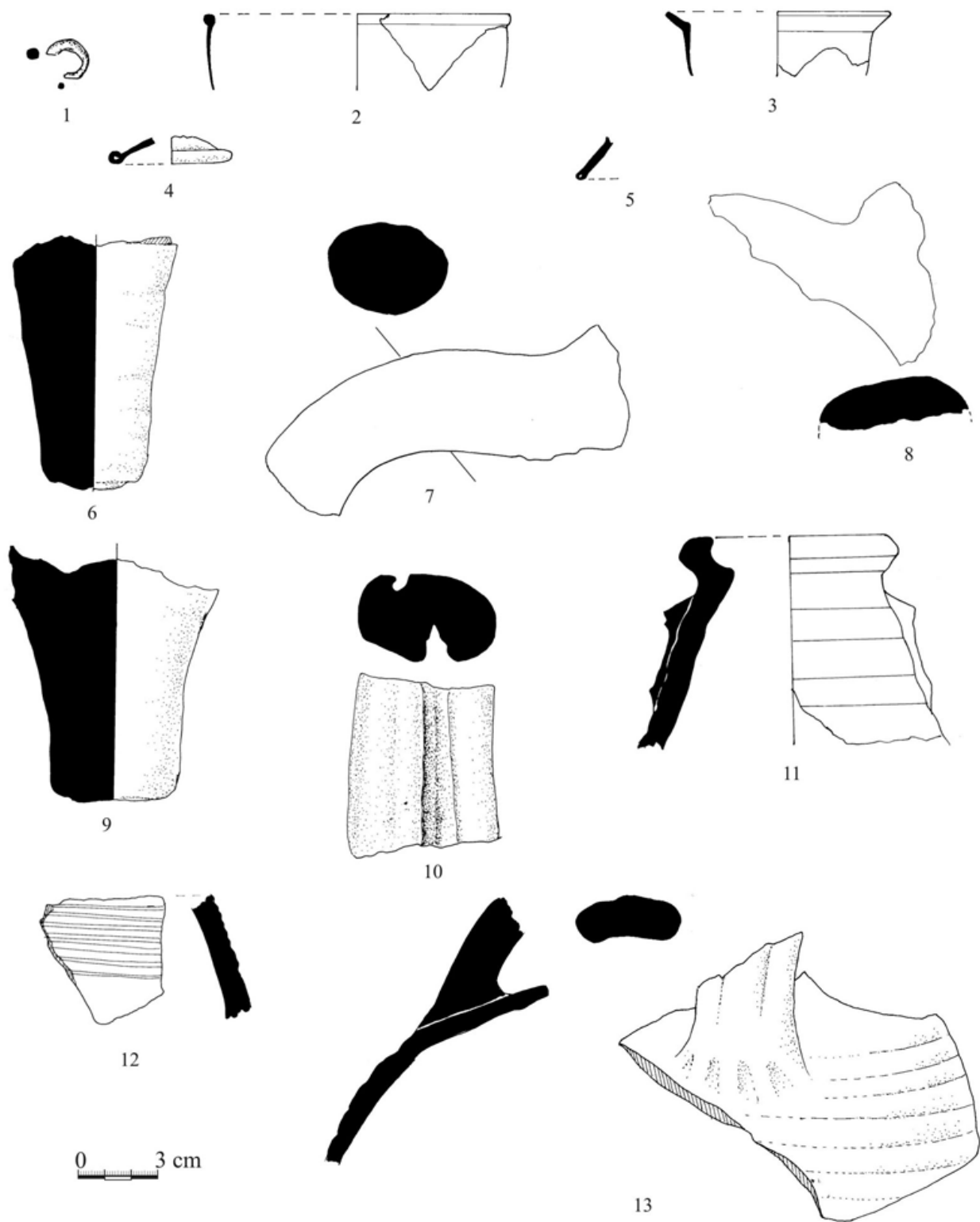

2

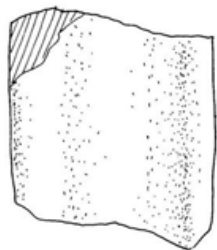

3

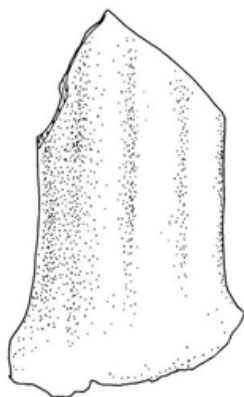
Pl. 2.

Pl. 3.

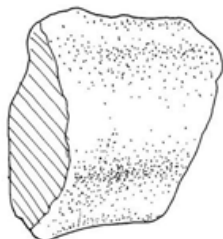
14

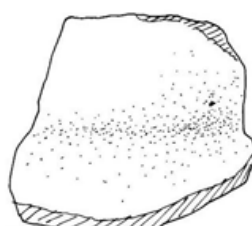
15

16

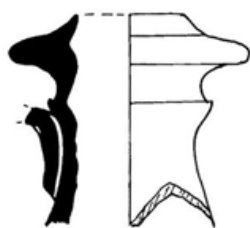
17

18

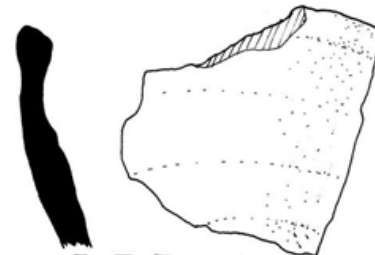
19

20

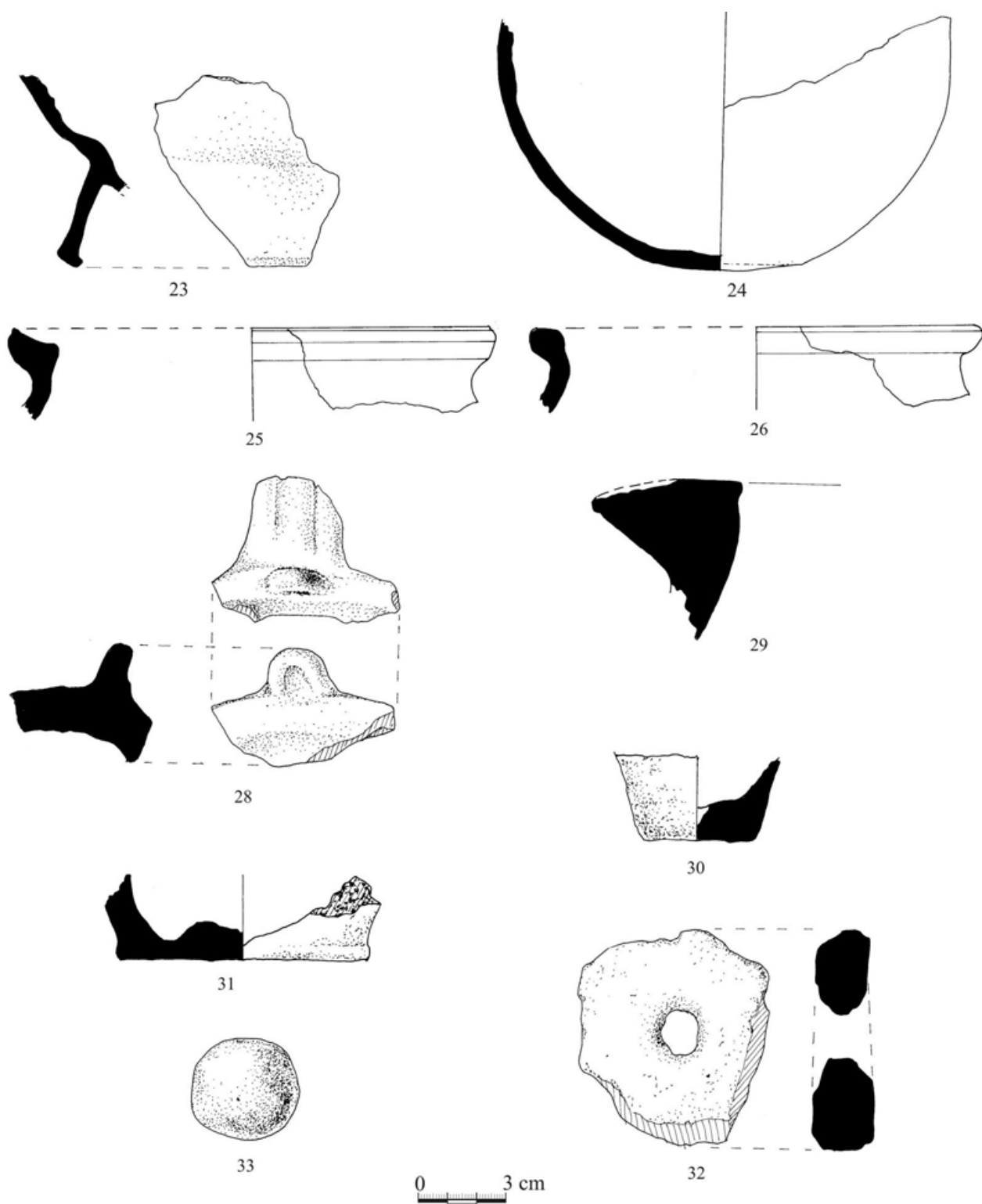
21

22

Pl. 4.

Pl. 5.

ROMAN BOARD GAME PIECES IN NORTHERN DOBRUDJA

George Nuțu, Sever Petru Boțan

Abstract: The authors present a series of dice and counters from the early and late Roman period discovered in ancient sites in northern Dobrudja. By analyzing the game pieces found in Dobrudja, we can notice the great similarities with other geographical areas, as well as the conservatism of the pieces used for games in antiquity, originated in their ancestral tradition.

Key words: Roman Period, Lower Moesia, northern Dobrudja, ancient games, board game counters and dice

Cuvinte cheie: epoca romană, Moesia Inferior, nordul Dobrogei, jocuri antice, jetoane și zaruri

Greek and Roman Board Games. A Historical Survey

In our attempt to understand the various types of ancient games played in Antiquity, we have to take into account Flinders Petrie's general typology that we can very well apply to nowadays' games. Thus, we can distinguish three main classes of games: a) games of chance – like card games, dominoes or backgammon; b) games of skill – like billiards, tennis, football and c) games based on skill of intellect – like chess and draughts¹.

Some where in between the last two categories we can also place the "board games", whose main principles remain either capturing your opponent's pieces (*Ludus latruncularum*), or moving them in order to gain a prescribed position on the table game (*Ludus Duodecim Scripta*). These games enjoyed great popularity and, from a quantitative perspective, played an important role in the everyday life of the ancients, as they were pastimes and were also used for different bets². The origin of these games is extremely remote, being impossible to indicate who invented them or when. Herodotus gave the credit for the invention of the first board games to the Lydians, narrating a legend according to which, in the times of king Atys, a great famine ravaged *Lydia*; one of the conjectural remedies in order not to seek food was playing board games: for one entire day they could play and for the next day they could stop playing and start eating. In this way, the Greek historian informs us, they were able to survive for eighteen years³. Although Herodotus's assertions can't be completely reliable⁴, we can still notice the importance of these games for the Greek citizen. The Ancient Greek board games, broadly called *pessoi*, after the name of the game pieces, represented true contests of skills and strategy, while also bearing a symbolical meaning. Thus, the *pessoi* game embodied the order and the clear structure of the polis, revealing to the player what it meant to submit himself to

¹ Flinders Petrie 1927, 51.

² Paki, Cociș 1992, 149.

³ Kurke 1999, 248-249.

⁴ These board games were attested long before in Mesopotamia and Egypt, where they were extremely varied and spread. Flinders Petrie mentions some of the most important games practiced in Egypt, also attested by the archaeological researches among which the *sent*, also known as "The game of the 30 squares", see – Flinders Petrie 1927, 52-56; also Bell 1979, 26.

the rules and the symbolic order of the city which granted him equal rights with all the other citizens”⁵.

The Roman world took over and augmented the practice of these games, even if from the elite’s point of view the optics had somehow changed. Writers like Cicero, Juvenal and Martial, were extremely critical towards these habits, regarding them as a sign of moral decay, against the normal intellectual evolution of the individual⁶. However, these games of chance were extremely popular even among the elite, enjoying great popularity and being practiced even by emperors like Caligula, Nero or Claudius who is credited to have written a treaty on dice-games⁷.

The board pieces had various names – *calces*, *calculi*, *gemmae*, *latrunculi*, *lapilli* and even *militēs* or *hostes*, according to the “military” character of the game as in *Ludus Latrunculorum*⁸. They were the shape of a plate with irregular diameter and were made mainly of bone, glass and occasionally, of ceramic fragments.

The distinction between pieces was most often made based on the colour, although some theories claim they were distinguished by shape⁹. The bone pieces were separated through various incisions engraved on the upper side which also had a decorative role¹⁰. Some bone pieces were bored through the middle in order to be easily kept strung¹¹. Some of these pieces were engraved either with letters or with numbers, but until now no obvious explanation has been given regarding their significance¹².

Another extremely important element was the die (*tessera*), made by bone and marked so as the sum of values from the opposite and parallel sides to always be seven¹³. Also, must be taken into account the stone or brick boards (*tabulae lusoriae*), having different shapes and dimensions according to the nature of the game. The fragmentary brick piece from *Noviodunum* seems to have been used for the mill game, which was very popular even in Antiquity¹⁴. Among the various types of games played in the Roman society we can enumerate: *Ludus latrunculorum*, *Ludus Duodecim Scripta* (with its related variants *alea* and *tabula*), the mill or *Felix Sex*. Amongst them, the most widespread was *Ludus latrunculorum* or, as its name indicates, the Soldier’s Game. Mentioned for the first time by Varro, this board game seems to have had much more ancient roots¹⁵, probably deriving from the Greek game of *pešoi*. This strategy game, enjoyed by the soldiers in the legionary camps¹⁶ and not only, was

⁵ Kurke 1999, 260.

⁶ Ciugudean 1997, 40.

⁷ Bell 1979, 33.

⁸ Ciugudean 1997, 40.

⁹ A. Tilley considered that the pieces of the two opponents were distinguished by their shape, while the colour differed only in terms of value, see Tilley 1892, 335.

¹⁰ Paki, Cociș 1992, 151.

¹¹ Alicu, Nemeș 1982, 349.

¹² Ciugudean 1997, 41.

¹³ Alicu *et alii* 1994, 65.

¹⁴ Austin 1934, 26 for Roman boards in Britain. Our piece is similar in the way in which the squares are disposed with two other pieces discovered in the province of Dacia, at *Potaissa* and *Drobeta*, see Paki, Cociș 1992, 156, pl. 4/1-2.

¹⁵ Austin 1934, 26.

¹⁶ B. Ratti mentioned the discovery of not less than 570 game objects made of white and black glass in the *Vindobona castrum*, see Ratti 1988, 100.

played on an 8×8 board, but the number of squares could vary from case to case¹⁷. The accurate number of pieces used at the beginning of the match by each player is still unknown. However, we know that there were at least two kinds of pieces, distinguished by colour: soldiers, who could advance only forward and backward one square at a time, and officers, who could advance more squares in any direction¹⁸. The purpose of this game was to close the opponent's pieces between two of one's own. The captured piece was then removed from the board, the winner having thus the right to make a supplementary move. The player who managed first to capture the majority of enemy pieces, was proclaimed winner and received the glorious title of *imperator* – a proof pleading for the game's military character¹⁹.

Another popular game in the Roman period was *Ludus Duodecim Scripta*, a forerunner of modern backgammon. The board used for this game followed mainly the same pattern, being divided in three rows of twelve letters arranged in two columns which could often form a funny sentence²⁰. The pieces (each player had 15 at the beginning of the game) were inserted through the middle row and were moved according to the dice casting. The first player who managed to remove all his pieces from the board was considered winner of the game²¹. From *Ludus Duodecim Scripta*, it was developed the game of *Tabula*, whose basic rules were detailed by Isidor from Seville²². The game survived throughout the Byzantine period, being later borrowed by the Arabs and converted into the game of Nard²³, which, in its turn was the forefather of the modern backgammon. The archaeological evidence and the literary information re-compose the image of this game spread across all strata of Roman society. R. Pack underlined an obscure passage from Petronius's *Trimalchio* which mentioned that white and black counters were used for this game²⁴.

The Mill Game preserved its character and rules almost unchanged until today. Each player had at his disposal nine pieces, with which he tried to form a line of three, either vertically, horizontally or diagonally. The one who managed the first to form this line, removed from the board one enemy piece, being declared winner if he left his opponent with only two pieces on the board.

The *astragali* game is also extremely old, as pieces of this sort being are documented from the Bronze Age contexts to the present day, in different geographical areas²⁵. Some astragals were thrown and the numerical value was given by the side which could be seen²⁶.

Archaeological Survey of Roman Board Games

Undoubtedly, pieces belonging to different types of games from the Greek and Roman periods are archaeological materials encountered often during excavations. Until now there have also been published a large number of these artefacts, coming from various archaeological

¹⁷ Austin 1934, 26-27, fig. 2.

¹⁸ Tilley 1892, 335.

¹⁹ Austin 1934, 26.

²⁰ Bell 1979, 31.

²¹ For a detailed explanation of this game's rules, see Austin 1934, 33-34.

²² Austin 1935, 76.

²³ Austin 1935, 78.

²⁴ Pack 1975, 214-215.

²⁵ Bass 1986, 292.

²⁶ Ayalon 2005, 71.

contexts. The publication of these items ranged from simple observations to the careful presentation of the objects and the way in which they could be used. If regarding the last statement we can mention the studies of J. M. Flinders Petrie about the games in ancient Egypt²⁷, other comprehensive analysis, articles and monographs on ancient game pieces are brief and are too numerous to be dealt with here.

Sets consisting of Roman game pieces represent the best evidence of how the games were taking place and the number of pieces involved. G. Clarke, by analyzing a set of 15 black counters, 11 white counters, 1 ivory dice, a semicircular piece and a "stick" of coral from Lankhills cemetery, presents this type of discoveries in *Britannia*²⁸. In addition to white and black, glass counters can have various other colours, but particularly interesting is the combination of these counters with a number of other bone-objects, *astragali*, dice and "sticks", equivalent to dice. Discovering them together represents a proof of the variety of games rather than the prevailing use in the same game of all these objects. Among the game pieces, the most enigmatic remain those "sticks" of coral or ivory whose role is assumed to be equivalent with dice, their period of use being also extremely broad, from pre-Roman contexts²⁹ throughout the Roman period – Lankhills and the Herault Valley³⁰ until the Middle Ages³¹.

Chronologically, the game pieces were discovered in various archaeological contexts belonging to the ancient Greco-Roman world, Near East and Egypt or Medieval Europe³².

In the Greek period, numerous discoveries of game-pieces, especially in funerary contexts, denote the large spreading of those games – *petteia* or *pesseia* – in which coloured glass-counters were used – *pettoi* or *psephoi*. Such counters were found in large numbers in the necropolis of Magna Grecia together with *astragali* and dice in "Roman system". Thus, in one single grave from *Herakleia* (3rd – 2nd centuries B.C.), 105 glass-counters of different colours³³ were found. The rules of the game can be easily presumed, as the board was probably similar to those discovered at *Perachora*³⁴, in an earlier context but on which undoubtedly the same type of pieces was used, similar to those discovered in the tombs of other Greek cities, such as *Delos*, *Samothrace*, *Thassos* or *Apollonia Pontica*³⁵.

In the Roman period we can record an "explosion" of proofs regarding the practicing of the games in all social strata. Sometimes harshly condemned by ancient authors as a crime against morality, a fact which would foreshadow the later religious prohibitions as in the case of Qur'an, the games from the Roman period had a variety of forms and manifestations. Certainly, many types of games develop from older ones, and in most cases the differences are

²⁷ Flinders Petrie 1927, 51-57.

²⁸ Clarke 1979, 251-254.

²⁹ Flinders Petrie 1927, 57, nos. 230-232, pl. 49/230-232.

³⁰ Clarke 1979, 252; Feugère, Prévot 2008, 261, fig. 16/46.

³¹ Ayalon 2005, 72.

³² In Near East, the Arab conquest also brought the prohibition of gambling games by the Qur'an, along with the prohibition of pork and alcohol drinking. But the ban did not have a great effect as the discovery of some game objects in the Arab and Crusader era living levels show at *Caesarea Maritima*, see Ayalon 2005, 72.

³³ Russo 2002, 66-67.

³⁴ Dunbabin 1962, 131-132, pl. 132.

³⁵ Deonna 1938, 240, fig. 263-264; Dusenbery 1998, 1135-1137; Ghali-Kahil 1954, 242, fig. 28; Panayotova 2008, 112-113, fig. 9-10, for *astragali*.

extremely small. *Astragali* continued to be widely used, as it was discovered in contexts of the early and late Roman period. Thus the frequency of using counter-games remains somehow unchanged in the Roman world. Naturally, game pieces are frequently encountered in military areas, such as *Vindobona*³⁶, but this does not mean an exclusion of their practice in civil areas, urban or rural. We could rather link the broad universe of games in this period with childhood and all the social strata, as the game pieces are also well documented in funerary contexts, regardless of the sex or age of the deceased.

The necropolis and settlements from the Lower Danube are no exception: dice and counters were found at *Noviodunum*³⁷, *Beroe*³⁸, *Callatis*³⁹, *Oescus*⁴⁰, *Novae*, *Nicopolis ad Istrum*, *Augusta Traiana*⁴¹ in contexts ranging from the 1st to the 7th century A.D. The bone-processing workshops testify the production of these gaming pieces, among other necessary items of daily use⁴². Differences between the final products of different workshops are small, the majority of them having similar decoration despite slight variations found even in the case of the products manufactured in the same region. A comparative study regarding – among other objects – the Roman gaming pieces, made on samples found at *Virunum*, *Augusta Raurica* and *Magdalensberg* showed small differences in ornamentation and form between the examined samples⁴³. However, we can state that the game pieces discovered in *Noricum* are similar to those coming from *Carnuntum*⁴⁴, *Viminacium*⁴⁵, *Salona*⁴⁶, *Naissus*, *Singidunum*, *Pontes* or *Gorsium*⁴⁷ and their conservatism in shape is undoubtedly due to the long tradition.

The Roman board games pieces preserved in the collections of Tulcea Museum were found in contexts dated to the 2nd – 7th centuries. The early finds (dice) were reported in the necropolis of *Noviodunum* while the late ones were discovered in the necropolis of *Beroe* – *Piatra Frecăței*. In Lower Moesia, the earliest finds of the Roman period seem to be several counters discovered at *Oescus*, dated to the 1st century A.D. The custom of using these objects continued throughout the Roman and late Roman period, preserving their form. Therefore, a strict chronological division between the findings and the analysis of their morphological evolution is hard to achieve. Although, at first sight, they appear as minor objects possessing a small documentary value, however the Roman board games pieces are an important documentary source on daily life and funerary practices during the Roman times.

³⁶ Ratti 1988, 100.

³⁷ Simion 1994-1995, 147, fig. 13/i.

³⁸ Petre 1987, 69-70, pl. 126/200j.

³⁹ Preda 1980, pl. 78; Topoleanu 1984, 195. no. 51, pl. 5/11, pl. 10/2.

⁴⁰ Kabakčieva 1996, 106, no. 11, pl. 7/8; Kabakčieva 2000, 47, nos. 21-24, fig. 39, pl. 6/21-24.

⁴¹ Vladkova 2006, 280, pl. 13/1-11.

⁴² Labaune 2008, 56, fig. 2/32-42; Bertrand 2008, 125, fig. 33/1-8.

⁴³ Deschler-Erb, Gostenčnik 2008, 293.

⁴⁴ Buora, Jobst 2002, 216, fig. 2-8.

⁴⁵ Spasić-Urić 2002, 99, fig. 80.

⁴⁶ Clairmont, Handler Auth, von Gozenbach 1975, 228, pl. 60.

⁴⁷ Petković 1995, 53-54, pl. 40/1-13.

The Catalogue of Finds

I. Dice

1. Ceramic die, ICEM, inv. 40322 (Pl. 1/1).
1.3 × 1.1 cm.
Homogenous brown clay, with shells and limestone particles in fabrics.
Context: (*L*)*Ibida, passim* (donation Nechifor).
Bibliography: Opaiț 1991, 51, no. 84, fig. 22/84.
2. Bone die, ICEM, inv. 43513 (Pl.1/2).
Square of 1 cm side-length.
Beautifully processed brown bone; the ornament is based on two engraved dots, composed of two concentric circles with a dot in the middle.
Context: *Noviodunum* 1990, *passim?*.
3. Bone die, ICEM, inv. 43513 bis (pl. 1/3).
Square of 1 cm side-length.
The same features shared by the above mentioned die, to which it actually matches.
Background: *Noviodunum* 1990, *passim?*.
4. Bone die, ICEM, inv. 27983 (Pl. 1/4).
1.2 × 1.1 cm.
Well executed grey shaded bone with dots made of two concentric circles.
Context: *Noviodunum* 1976, *passim*.
5. Ceramic die, ICEM, inv. 3380 (Pl. 1/5).
1.8 × 1.6 cm.
Dark-red clay with limestone particles in its composition, roughly worked out.
Context: *Troesmis* 1977, C30, -0.97.

II. Counters

1. Incised bone counter, ICEM, inv. 46275 (Pl. 1/1).
Dm. 1.5 cm; H 0.3 cm
Round polished bone, with rounded edges and a dot cut in the middle.
Context: *Noviodunum* 2003, S3, □63, -0.80-1.80, G22.
2. Incised bone counter, ICEM, inv. 45947 (Pl. 1/2).
Dm. 2.1 cm; Gr. 0.3 cm.
Flat bone decorated with 6 concentric circles and a dot in the middle.
Context: *Noviodunum* 2003, S4, □47, -1.20 m.

3. Incised bone counter, ICEM, inv. 46116 (Pl. 1/3).
Dm. 1.9 cm; Gr. 0.4 cm
Truncated cone shape-like bone decorated with 4 incised circles and a central dot.
Context: *Noviodunum* 2003, S4 □26 (top soil).
4. Bone counter, ICEM, inv. 46274 (Pl. 1/4).
Dm. 1.7 cm; Gr. 0.3 cm.
Truncated cone-shaped grey shaded bone decorated with 3 concentric circles and a central dot.
Context: *Noviodunum* 2003, S3, □63 G22, -0.90-1.35.
5. Bone counter, ICEM, inv. 41232 (Pl. 1/5).
Sizes: Dm 2.1 cm; Gr 0.6 cm.
Polished truncated cone-shaped bone with a central dot.
Context: *Dinogetia* 1984, S A, □3, B187.
6. Glass counter, ICEM, inv. 1307 (Pl. 1/6).
Sizes: oval, 1.7 × 2 cm, Gr. 0.7 cm.
Oval green glass counter with a shiny black outer layer.
Context: *Dinogetia, passim?*
7. Glass counter, ICEM, inv. 41142 (Pl. 1/7).
Dm. 1.8 cm; Gr 0,7 cm.
Round, slightly truncated cone-shaped counter, made of golden glass covered by a shiny black layer.
Context: *Telița-Amza* 1987, SIII, □22, -0.45.
8. Glass counter, ICEM, inv. 41232 (Pl. 1/8).
Dm. 2 ; Gr. 0.7 cm.
Oval counter made of light colored glass covered by a bluish-black layer.
Context: *Dinogetia, passim?*
9. Bone counter, ICEM, inv. 48484 (Pl. 2/10).
Dm. 2.2 cm; Gr. 0.7 cm.
Unornamented polished truncated cone-shaped bone.
Context: *Argamum* 2007, *extra muros*.
10. Bone counter. ICEM, no. (Pl. 2/9).
Dm. 1.7 cm; Gr. 0.3 cm.
Polished truncated cone-shaped bone; there is a circular incision in the center, representing the starting point of 5 rays.
Context: *Noviodunum* area, private collection.

11. Bronze counter, ICEM, inv. 46747 (Pl. 2/11).

Sizes: Dm 1.7 cm; Gr. 0.3 cm.

Truncated cone-shaped molded bronze counter, decorated with 4 concentric circles and a central dot.

Context: *Noviodunum* 2003, TC1, □7, -0.76m.

12. Brick having represented a mill game – *tabula lusoria*, ICEM, inv. 48838 (Pl. 2/12).

12.5 × 11.5 cm; Gr. 4.5 cm.

Fragmentary brick made of dark-red paste; incised lines representing a mill game were discovered on one of the brick's sides.

Context: *Noviodunum* 2006, the civil settlement, *passim*.

Bibliograph

Alicu, D. 1982, Nemeș, E. 1982, *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmisegetusa*, ActaMN 19, 345-367.

Alicu, D., Cociș, S., Ilieș, C., Soroceanu, A. 1994, *Small finds from Ulpia Traiana Sarmisegetusa*, Bibliotheca Musei Napocensis 9, Cluj-Napoca.

Austin, R. G. 1934, *Roman Board Games. I, Greece* Rome 10, 4, 24-34.

Austin, R. G. 1935, *Roman Board Games. II, Greece* Rome 11, 4, 76-82.

Ayalon, E. 2005, *The Assemblage of Bone and Ivory Artifacts from Caesarea Maritima, Israel 1st – 13th Centuries CE*, BAR IS 1457, Oxford.

Bass, G. F. 1986, *A Bronze Age Shipwreck at Ulun Burun (Kaş): 1984 Campaign*, AJA 90, 3, 269-296.

Bell, R. C. 1979, *Board and Table Games from Many Civilizations*, New York.

Bertrand, I. 2008, *Le travail de l'os et du bois de cerf à Lemonum (Poitiers, F): lieux de production et objets finis. Un état des données*, in Bertrand, I. (ed.), *Le travail de l'os, du bois de cerf et de la corne à l'époque romaine: un artisanat en marge*, Actes de la table ronde Instrumentum, Chauvigny (Vienne, F), 8-9 décembre 2005, Monographies Instrumentum 34, Montagnac, 101-144.

Buora, M., Jobst, . 2002, *Roma sul Danubio. Da Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'ambra*, Cataloghi e monografie archeologiche dei Civici Musei di Udine VI, Roma.

Ciugudean, D. 1997, *Obiectele din os, corn și fildeș de la Apulum*, Bibliotheca Musei Apulensis 5, Alba Iulia.

Clairmont, C. ., Handler Auth, S., von Gozenbach, V. 1975, *Excavations at Salona, ugoslavia (1969-1972)*, New Jersey.

Clarke, G. 1979, *The Roman Cemetery at Lankhills*, Winchester Studies 3. Pre-Roman and Roman Winchester, II, Oxford.

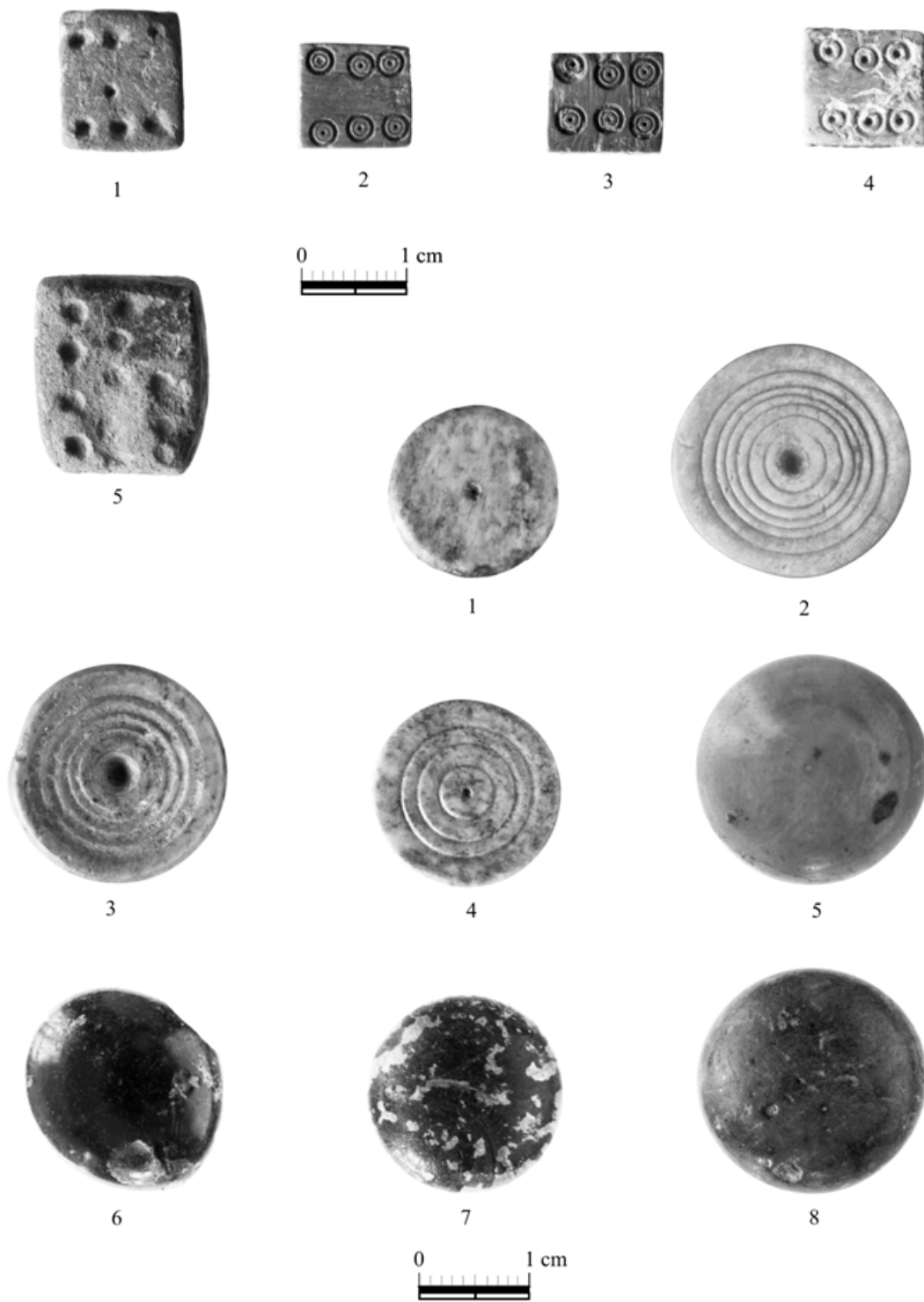
Deonna, . 1938, *Le mobilier délien. Exploration archéologique de Delos XVIII*, Paris.

- Deschler-Erb, S., Gostenčnik, K. 2008, *Différences et identités de la vie quotidienne dans les provinces romaines: l'exemple de la tableterie*, in Bertrand, I. (ed.), *Le travail de l'os, du bois de cerf et de la corne à l'époque romaine: un artisanat en marge*, Actes de la table ronde Instrumentum, Chauvigny (Vienne, F), 8-9 décembre 2005, **Monographies Instrumentum 34, Montagnac, 283-309.**
- Dunbabin, T. J. 1962, *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia: the pottery, ivories, scarabs and other objects from the votive deposit of Hera Limenia. Excavations of the British School of Archaeology at Athens 1930-1933, II*, Oxford.
- Dusenbery, E. B. 1998, *Samothrace 11. The Nekropoleis. Catalogues of Objects by Categories, I-II*, Princeton.
- Feugère, M., Prévot, P. 2008, *Les matières dures animales (os, bois de cerf et ivoire) dans la vallée de l'Hérault: production et consommation*, in: Bertrand, I. (ed.), *Le travail de l'os, du bois de cerf et de la corne à l'époque romaine: un artisanat en marge*, Actes de la table ronde Instrumentum, Chauvigny (Vienne, F), 8-9 décembre 2005, **Monographies Instrumentum 34, Montagnac, 231-268.**
- Flinders Petrie, J. M. 1927, *Objects of Daily Use Illustrated by the Egyptian Collection in University College London*, London.
- Ghali-Kahil, L. B. 1954, *Nécropoles thasiennes*, BCH 78, 225-251.
- Kabakčieva, G. 1996, *Früher mische Militärlager in Oescus (Nordbulgarien). Ergebnisse der Ausgrabungen 1989-1993*, Germania 74, 1, 95-117.
- Kabakčieva, G. 2000, *Oescus. Castra Oescensia. Rannorimskij voenen lager pri ustieto na Iskar / Oescus. Castra Oescensia. Frühromische Militärlager bei der Mündung des Flusses Iskar*, Sofia.
- Kurke, L. 1999, *Ancient Greek Board Games and How to Play Them*, Classical Philology 94, 3, Chicago, 247-267.
- Labaune, F., *Le travail de l'os à Rennes (Ille-et-Vilaine) à travers un canif à manche sculpté trouvé 3-5 rue de Saint-Malo*, in Bertrand, I. (ed.), *Le travail de l'os, du bois de cerf et de la corne à l'époque romaine: un artisanat en marge*, Actes de la table ronde Instrumentum, Chauvigny (Vienne, F), 8-9 décembre 2005, **Monographies Instrumentum 34, Montagnac, 55-63.**
- Opaiț, A. 1991, *O săpătură de salvare în orașul antic Ibida*, SCIVA 42, 1-2, 21-56.
- Pack, R. A. 1975, *Trimalchio's Game (Petronius 33)*, Classical Philology 69, 3, Chicago, 214-215.
- Paki, A., Cociș, S. 1993, *Dacia Ludens*, EphemNap 3, 149-161.
- Panayotova, K. 2008, *Askosi s forma na astragalos ot nekropola na Apolonija / Astragalos-Shaped Askoi from the Cemetery of Apollonia*, in Gencheva, E. (ed.), *Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva. Southeastern Europe in the Antiquity 6th Century BC – 7th Century AD*, Sofia, 104-113.
- Petković, S. 1995, *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*, Archaeological Institute Belgrad. **Monographies 28, Belgrad.**
- Petre, A. 1987, *La romanité en Scythie Mineure (IIe-VIIe siècles de n. è.). Recherches archéologiques*, AI SEE 17-18, 5-171.
- Preda, C. 1980, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București.
- Russo, A. 2002, *Giochi e giocattoli*, in Bianco, S., De Siena, A., Nava, M. L., Russo, A., Tagliente, M., *Sport e giochi nella Basilicata antica*, Taranto, 61-71.

- Ratti, B. 1988, *Die Glaser. Beiträge zum römischen Oberwinterthur – Vitodurum 4*, **Berichte der Zürcher Denkmalpflege, Monographien 5, Zurich.**
- Simion, G. 1994-1995, *Ensemble funéraire de la nécropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea) avec une expertise de S. Apostolescu, T. Apostolescu, A. Scarlat et V. Moran*, **Dacia N.S. 38-39, 121-149.**
- Spasić-určić, D. 2002, *Viminacium. The Capital of the Roman Province of Upper Moesia*, **Pozarevac.**
- Tilley, A. 1892, *Ludus Latruncularum*, **The Classical Review 6, 8, Cambridge, 335-336.**
- Topoleanu, F. 1984, *Noi descoperiri arheologice la Isaccea (I)*, **Peuce 9, 187-205, 585-596.**
- Vladkova, P. 2006, *Ovravotka no kost I rog v S'vremenite Bălgarski zemi prez rimskata epoha I k'siata antičnost (istoriografija, izvori, terminologija, rabotilnici, tehnologija, klasifikacija)*, **in Ivanov, R. T. (ed.), Arheologija ne Bălgarskite zemi / Archaeology of the Bulgarian Land, II, 2, Ivray-Sofia, 245-287.**

Sever Petru Boțan
Istituto Romeno di Cultura
e Ricerca Umanistica di Venezia
Palazzo Correr - Campo Santa Fosca,
Cannaregio 2214
30121-Venezia, Italia
sever_botan@yahoo.com

George Nuțu
Institutul de Cercetări Eco-Muzeale
Str. 14 Noiembrie, nr. 1 bis
820009, Tulcea,
Romania

Pl. 1.

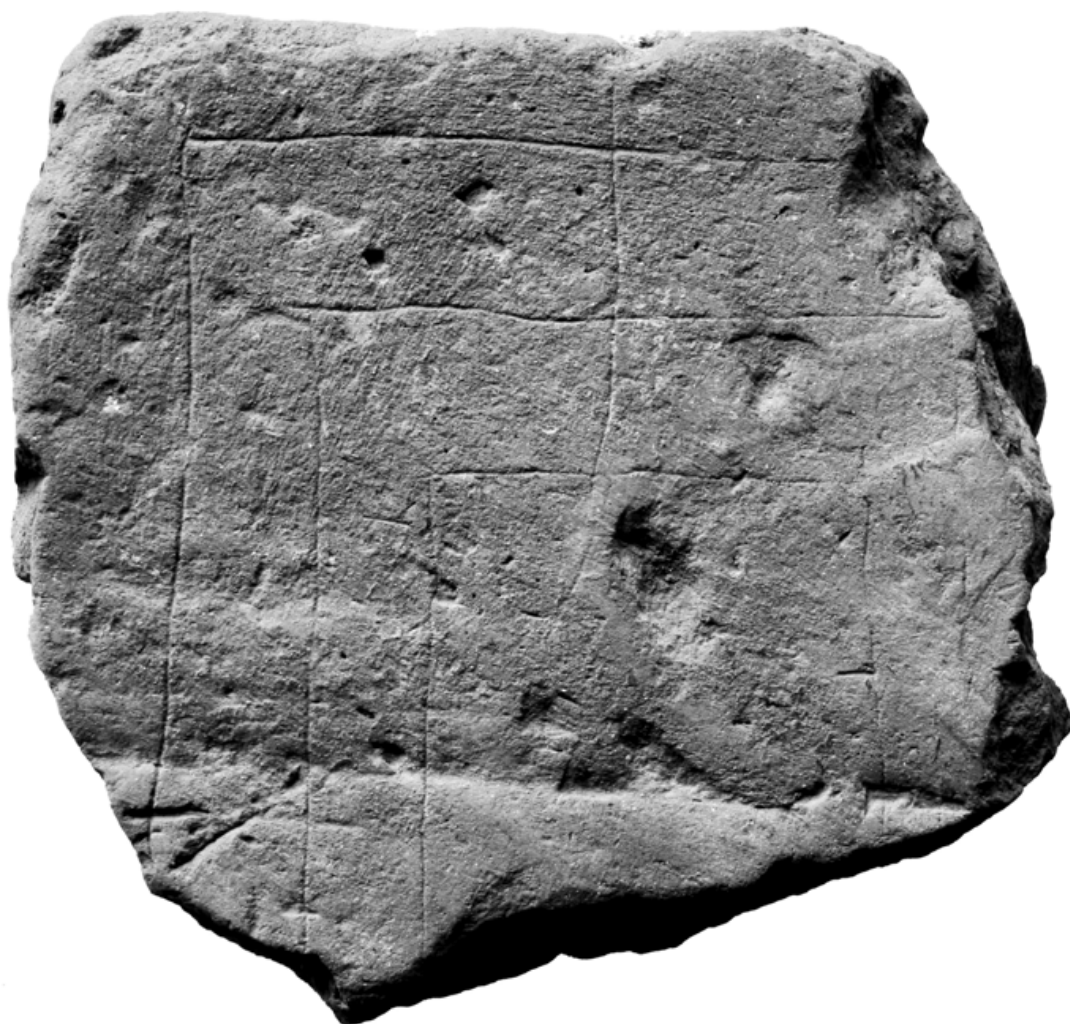
9

10

11

12

Pl. 2.

NEW CONSIDERATIONS REGARDING THE POLOVRAGI TABLET¹

Maria Corina Nicolae, Eugen S. Teodor

Abstract The bronze relief from Polovragi, today part of the collection of the National Military Museum, was discovered on the 7th terrace of Cetățuia archaeological site, being thus ascribed to the Geto-Dacian period. Recent physical-chemical analyses performed within ARCHAOMET project, together with the iconographical interpretation of both sides of the artifact, determined a reassessment of the relief.

Key words: physical-chemical analyses, iconography, Rider, lunula, kantharos, Christianity

Cuvinte cheie: analize fizico-chimice, iconografie, Cavaler, lunula, kantharos, creștinism

Among the items exhibited at the National Military Museum², there is an interesting bronze tablet discovered at Polovragi, Gorj County. As the label shows, it is the oldest representation of the Thracian Rider on Romanian territory. Nevertheless, recent physical-chemical analyses performed within ARCHAOMET project³, together with the iconographical analyses, have raised new possibilities regarding the origin and meaning of the above-mentioned relief.

The archaeological context of the artifact is rather uncertain; its finder presented it in an article that summarizes the archaeological investigations from Polovragi during 1969-1973, and reprised in August-September 1976, mentioning that the relief is an older find. The only detail regarding the context is the fact that it was discovered on the 7th northern terrace of Cetățuia, in a stratum dated to the second level of inhabitation of the Geto-Dacian site, level attributed to the second half of the 1st century B.C. or the first half of the 1st century A.D.⁴ In another paper that considers the problems of Dacian-Roman iconography it is mentioned that the relief from Polovragi "appeared at - 20 cm", but it is also said that this is "the depth of the inhabitation level"⁵ from Polovragi. Furthermore, the conservation certificate from the National Military Museum mentions only that the relief was found during the archaeological investigations conducted at Polovragi in 1970.

The bronze item (97 × 64 × 4 mm; 212.4 g) has iconographical elements on both sides. On the obverse (Fig. 1), with only one register, there is a scene depicting a rider turned to the

¹ The paper was presented for the first time at the Second ARCHAOMET International Symposium – "Ancient and Medieval Metal Works. Archaeology-Numismatics-Nuclear Analyses", Bucharest, 6th-7th May 2007.

² We would like to express our appreciation to the Director of the National Military Museum, Colonel Vasile Popa, who kindly gave us access to the relief.

³ ROMARCHAOMET is a project initiated by the Horia Hulubei National Institute of Physics and Nuclear Engineering, coordinated by dr. B. Constantinescu; the Romanian National History Museum is a partner in this project.

⁴ Marinescu 1977, 32. We should keep in mind the fact that an object found in the layer is not dated. An artefact inherits the context chronology only if the context is *closed*. This is not the case.

⁵ Țeposu-Marinescu 1983, 77.

left. He is dressed in a tunic, long pants, a covering mantle, while his head is covered with a Phrygian bonnet. The personage is unarmed. His horse is depicted walking, with its right front leg in the air. Two male figures flank the horseman. They wear Roman costumes draped around their body, being bareheaded. Each of them has the right hand raised as if saluting the rider.

The reverse of the relief (Fig. 2), also with only one register, pictures a *lunula* inscribing a *kantharos* flanked by two peacocks facing the vessel. The model for the *lunula* is represented by a pendant, as suggested by the attachment ring from the upper end.

The interest for this artifact was stirred in the ARCHAEMET project, coordinated by dr. B. Constantinescu from the National Institute for Physics, and having the Romanian National History Museum as partner. Within this research project, the bronze tablet was submitted to elemental investigation, which revealed that the alloy was made of 86.5% Cu, 7.5% Sn, 5% Pb, 0.3% Fe, with traces of antimony and silver. This composition, with no traces of zinc, indicates that this alloy was intended from the very beginning for this tablet, and was not obtained through re-melting. Moreover, the elemental structure highlights the fact that the alloy was prepared for a cast artifact, and not for a hammered one. It also indicates a quality bronze, specific to valuable pieces. Although the analyses performed within this project, focused especially on Roman artifacts, the composition of the discussed item was a surprise, because this alloy was similar to previously analyzed valuable Roman imperial items, such as an *aquila* – military *insigne* from Capidava (late 3rd? century AD⁶) and a *kantharos*' handle from Gornea – Banat (4th century AD)⁷. Such composition was relatively rare as compared to the abundance of cheaper brass (copper and zinc alloy) objects. The similarity with artifacts dated to the 3rd-4th centuries A.D., together with the results of the analyses that suggest it was an alloy prepared for cast artifacts – an unusual situation for Geto-Dacian items – determined us to reconsider the Polovragi relief and its iconographical features.

On one hand, the scene with the rider and the two personages flanking him has been considered the model for the first representations of the Thracian Rider on Romanian territory⁸; on the other hand, the representation on the obverse of the Polovragi tablet has also been regarded as the prototype of the Danubian Riders representations, symbolizing a Dacian deity, whose iconography has not yet been crystallized⁹.

Due to the fact that the relief appeared in the archaeological stratum dated to the 1st century B.C. or in the first half of the 1st century A.D, although we are not provided with the exact context¹⁰, the discoverer of the bronze relief from Polovragi dated the piece as such. In order to better understand the iconography and chronology of the bronze relief, we will take into consideration the iconography of several artifacts dated to the 2nd century B.C.-1st century A.D.

⁶ Information kindly provided by dr. I.C. Opreș; 92% Cu; 4% Sn; 3% Pb; 0.05 Fe; Polovragi alloy is better.

⁷ Information kindly offered by Prof. dr. Al. Barnea; alloy with 83% Cu; 8% Sn; 7% Pb; 0.1% Fe but also 0.05% Zn; that is better than Polovragi, but Gornea alloy is not new. All measurements were performed by dr. B. Constantinescu.

⁸ Miclea, Florescu 1980, nr.197.

⁹ Țeposu-Marinescu 1983, 80. See also Vasinca-Hadiji 2006, 256.

¹⁰ Marinescu 1977, 32.

The first items under discussion come from Lupu treasure¹¹, discovered east of Lupu village (Cergău, Alba county), and dated to the 2nd-1st centuries B.C. The two silver *phalerae* depict two equestrian personages (Fig. 3, 4), both of them turned to left with their right hand raised. They are both armed with a shield. The figures are schematically represented, as the anatomical details are only suggested. In order to represent the hair of the rider, the author used horizontal lines, a similar procedure also used in the case of the horse's tail and mane. In the case of the character on the first *phalera* (Fig. 3), the raised hand is disproportionate compared to the entire body, while the left hand is not even shown. Moreover, the same unbalanced proportions appear in the case of the head when compared to the body. Regarding the character on the second *phalera* (Fig. 4), the artist used the same schematic technique to represent him, without paying attention to anatomical details (the legs seem too short compared to the upper part of the body).

The second artifact is a ceramic fragment discovered at Răcățău (Bacău County) and dated to the 1st century B.C.-1st century A.D.¹². The rider on this fragment is depicted from the front, having his horse turned towards left. His clothing cannot be distinguished, as the artist only traced some vertical lines on the whole body of the rider. Nevertheless, it is possible to observe that the rider wore pants (Fig. 5). He is also armed, wearing a Scythian type sword. The anatomical details of both the rider and the horse are disproportioned in this representation, too. Thus, the head of the equestrian character is too big compared to his body. The same observation applies to both his hands, in this case the schematization being clearer (the hands are mere vertical lines, the right hand is even ending abruptly, without a representation of the palm). The same uneven proportions may be observed when comparing the horse and its rider and even when comparing the anatomical structure of the horse – his front legs are too short compared to the back ones. The entire representation is dominated by schematism and unyieldiness.

The last artifact under discussion, placed within the same chronological frame, is the *phalera* discovered at Surcea, Covasna County (dated to the 1st century B.C.)¹³ (Fig. 6). On this artifact, the rider is represented turned to the right, clad in armor, bareheaded and armed with a sword. An eagle is represented in the upper part of the *phalera*, while beneath the horse the artist represented an animal, maybe a wolf (dog?). As in the case of the above mentioned representations, this one is also dominated by disproportion between different parts of the rider (e.g., his head is too big) or between the equestrian and the animals around him (the eagle appears too large compared with the rider and the horse)¹⁴.

Considering the above mentioned items with depictions of riders, representative for the art of the 1st century B.C. – 1st century A.D., we stress that they indicate several common features for this period, namely the geometric elements, such as lines and dots, used for revealing certain features (the body of the personage, the hair, the clothing) or just for filling

¹¹ Glodariu, Moga 1994, 42.

¹² Căpitanu 1976, 66.

¹³ Popescu 1971, 27.

¹⁴ We mention here the helmet discovered at Ciumești, Satu Mare (Zirra 1967), of about the "right" proportion. We should note here that the "Dacian" representations under analysis are of Sarmatian or Celtic character, or at least some of them. They could hardly make a "Dacian" tradition based on the later *Thracian Rider*. The message conveyed by the iconographical elements on the Thracian Rider reliefs has Balkan connections.

the empty spaces, technique often used on the items dated in this period¹⁵, the disproportion between different parts of the body, or between the rider and the animal, or even between different animals (as in the case of the *phalera* from Surcea), and as well the schematization technique used for revealing anthropomorphic and zoomorphic elements¹⁶. Another fact that relates these representations is the depiction of the riders as warriors, all three of them being armed. Even though the message they convey is still not clear enough, it is possible that they depict a mythical figure, pictured in different hypostases, such as hunting or warfare¹⁷. Therefore, it seems that all these features generate a system of representation in which the relief from Polovragi does not find its place. The rider on the obverse of the Polovragi tablet is depicted in a realistic manner, the entire scene being subordinated to the idea of movement. He is clad in tunic, pants and has a covering mantle. His head is covered with a Phrygian cap, unlike the riders from the above mentioned items, which are bareheaded. Moreover, the equestrian personage on the bronze relief is represented unarmed. The two personages who flank him, facing him, wear a Roman costume and are bareheaded. Both of them have the right hand raised, as if saluting the rider. Analyzing this scene from the stylistic point of view and comparing it to the above mentioned artifacts dated to the 1st century B.C.-1st century A.D., there are several elements that should be taken into consideration. Thus, on the relief from Polovragi, the anatomical features of both human and animal characters are depicted more accurately. Although the piece is unfinished, as it is suggested by the missing *ovae*-frame in the upper and left sides, the artist represented certain elements in detail, such as the horse's mouth and its hoofs, the folds of the rider's mantle or of the flanking personages' clothing. All these features, together with the fact that the flanking personages are dressed in Roman costume, betray a different style compared to the artifacts from Lupu, Răcățoiu or Surcea. Nevertheless, admitting these undeniable different stylistic elements which place the bronze relief in a different time (and place?), the identity of the equestrian personage or a possible date for the manufacture of the piece is still a challenge: the rider on the Polovragi tablet has been identified with a Dacian deity, whose iconography has not yet been established, regarded as the prototype of the Danubian Rider¹⁸; on the other hand, he has been considered the oldest representation of the Thracian Rider¹⁹.

The iconography of the so-called Thracian Rider²⁰ (a deity whose origins or main functions still remain unknown for the investigators) depicts a rider, turned to the right (seldom to the left), his horse walking, galloping, or standing still. The representations on these monuments have been classified in three main types²¹: A) the horseman facing a woman, an altar, and a snake-entwined tree, his horse walking or standing still (Fig. 7); B) the horseman galloping and attacking a boar; C) the horseman returning from hunt (Fig. 8).

¹⁵ Marinescu 1986-1987, 104.

¹⁶ Berciu 1969, 187.

¹⁷ Babeş 1977, 347-348.

¹⁸ Ţeposu-Marinescu 1983, 81.

¹⁹ Miclea, Florescu 1980, nr.197.

²⁰ The name of this deity is still unknown, thus the denomination "Thracian Rider" refers to its representation and area where most of the monuments appeared, namely more than 2000 reliefs from at least 350 localities in Thrace, its neighbouring territories, and other places characterized by Thracian presence, cf. Dimitrova 2002, 210.

²¹ Kazaro 1938, 36.

Comparing the relief from Polovragi with the monuments of the Thracian Rider, several elements clearly point out that there is no connection between these two representations; the costume is the first element we will discuss. The Polovragi rider is dressed in a tunic, long pants and a covering mantle. His head is covered with a Phrygian bonnet. Even though the covering mantle might be a connection element between the Polovragi personage and the Thracian Rider, the element that strongly differentiates them is the fact that the latter appears bareheaded on the monuments. Another element that separates the two discussed reliefs is the direction in which the horse is represented: on the Polovragi tablet, the horse is represented towards left, while on the monuments of the Thracian Rider, the horse is usually depicted towards right. Depending on the type of monuments (A, B, C), there are several iconographical symbols that appear on the monuments of the Thracian Rider: the altar with the entwined-tree serpent, the dog beneath the horse or the woman that faces the Rider. None of these elements are depicted on the relief from Polovragi.

Another hypothesis for the identification of the rider on the discussed bronze tablet has been its association with the prototype of the Danubian Riders representations, namely the single rider type. Regarding this theory, there are several elements that are encountered in both representations (such as the costume of the Rider, or the presence of the acolytes that salute him), but, at the same time, essential iconographical elements that define the representation of the Danubian Riders are missing, namely the presence of the personage below the horses hooves and the presence of the female deity (Fig. 9). Thereby, the elements necessary for the identification of the rider on the Polovragi tablet with the prototype of the Thracian Rider or of the Danubian Riders are missing.

Little attention has been paid to the reverse of the bronze relief, as the entire theoretical discussion revolved around the obverse scene. Nonetheless, the message conveyed by the representation of the *lunula* inscribing a *kantharos* flanked by two peacocks seems to offer a possible answer regarding this enigmatic artifact²².

The model of the *lunula* represented on the reverse of the bronze relief from Polovragi is represented as a pendant, as suggested by the attachment ring from the upper end. The *lunula*-pendant is originary from Orient, being usually worn on a necklace as an amulet (*apotropaion*). In the Roman Imperial period, the *lunula*-pendant was commonly worn by women and children, as a charm to ensure them a good healthy life²³.

The *lunula* shape represented on the reverse of the Polovragi relief is a frequent object among early Roman items, discovered in Roman milieu, but not only there²⁴. In order to better understand the evolution of this type of pendants, the necropolis from Târşoru Vechi offers a fair general view.

In the Sarmatian necropolis from Târşoru Vechi, in the grave noted as M.84, a *lunula*-pendant was found, and according to its context of discovery, was dated to the 3rd century A.D.²⁵ (Fig. 10). Unlike the pendant pictured on the Polovragi relief, this one has its endings strongly curved inwards. Furthermore, in the same necropolis, only this time in three graves

²² We are indebted to Al. Barnea, who was the first to suggest that the reverse of the Polovragi tablet could have a Christian key.

²³ Rosenthal-Heginbottom 2003, 25.

²⁴ We were kindly offered this information by dr. Liana Oța, to whom we would like to thank.

²⁵ Diaconu 1965, 28.

ascribed to Sântana de Mureș-Cerneahov culture²⁶, we mention the discovery of three *lunula*-shaped pendants, with a somewhat different design (Fig. 11)²⁷. Thus, the latter three pendants follow a different model, which presents two joining crescents at the interior part of the pendant. Nevertheless, this type of adornment, dated to the 4th century A.D., indicates the existence of two features which are also characteristic for the Polovragi *lunula*, namely the endings which are less inflected, and the design of the attachment ring, which presents several (usually two or three) incised lines. According to the above presented characteristics, we may consider the type of *lunula*-pendant represented on the bronze relief to be situated, from the stylistic point of view, somewhere between the Sarmatic *lunula* pendant (3rd century) and the pendants ascribed to Sântana de Mureș-Cerneahov culture (mid 4th century). Moreover, this dating of the Polovragi *lunula* is also highlighted by the evolution of the *lunulae* type item, as the typology from Fig. 12 clearly suggests²⁸.

Protector against evil forces, the amulet accompanied the deceased in the grave²⁹, as to offer safety throughout the journey in the afterlife. The funerary character of the bronze tablet is emphasized by the fact that it encloses a representation which itself has a funerary meaning, namely the *kantharos* flanked by two peacocks.

The *kantharos* is a cup used to hold wine, possibly for drinking or for ritual use or offerings. This vessel seems to be the attribute of *Dionysos*, the god of growth³⁰, whose ritual implies death and rebirth, and thus the vessel appears on monuments that depict the god or narrate his myth³¹. Moreover, the *kantharos* is often represented on funerary monuments, especially in the banquet scene, symbolizing the libation the deceased make to the gods³². Furthermore, the *kantharos* is the symbol of *aqua vitae*³³, which is why it sometimes appears on monuments substituted by the Tree of life.

The peacock symbolizes resurrection and the cycle of the seasons³⁴, being associated with supreme rulers and the heavenly king due to its dazzling colors. Pliny mentions that the peacock loses its feather in winter, only to regain them in spring³⁵, and this is why, by its colorful tail, he represents the entire year. It is also the attribute of goddess *Iunona*, who embodies the apotheosis of the empresses³⁶, just like the eagle accompanies the emperor. Both birds are associated with imperial triumph³⁷. It also stands as the symbol of renewal,

²⁶ Diaconu 1965, 96.

²⁷ Of the three *lunulae*, we refer only to the one that was best preserved. Nevertheless, we mention that they are similar from the stylistic point of view.

²⁸ We considered only *lunula* type objects dated between the 2nd-6th centuries A.D., which are relevant for this discussion.

²⁹ We also mention the discovery of *lunula*-pendant in a grave dated at the end of the 3rd century A.D., from the northern necropolis of Romula, investigated in 2006. The grave belongs to a 10-12 year old girl; cf. CAA 2006, M. Negru.

³⁰ Storey, Allan 2005, 27.

³¹ Covacef 2005-2006, 163-164.

³² Hooper 1961, 19-26.

³³ Florescu, Dacicoviciu, Rosu 1980, s.v. *cantharos*.

³⁴ Vertemont 2000, s.v. Păun.

³⁵ Plinius 10.22.

³⁶ Turcan 2002.

³⁷ Herrin 2006, 1.

resurrection and immortality³⁸. Furthermore, the peacock adorned ancient funerary monuments, suggesting the gardens of paradise in which the dead could rest³⁹.

The theme of the *kantharos* flanked by two peacocks is frequent on funerary monuments, such as the *aedicula* discovered at Micia⁴⁰, or the fronton of a funerary monument, part of Aiud Museum's collection, where the birds, represented on the hands of the vessel, turn their beaks to the inside of the bowl⁴¹. Furthermore, the same representation appears on the upper part of a funerary *stela* from the collection of Ulpia Traiana Sarmizegetusa Archaeological Museum⁴², but also on a series of small mirrors, discovered at *Sucidava*, probably bearing a ritual character, too⁴³ (Fig. 13 and Fig. 13b with detail).

The presence of the peacocks together with the *kantharos* or the palm tree (as well the symbol of the Tree of Life) also appears on early Christian monuments, such as a funerary *stela* from Trier, dated to the end of the 4th century A.D.⁴⁴ (Fig. 14), or on the painted walls of the grave from *Tomis*⁴⁵. Likewise, this theme is present on later Christian monuments, as the *stela* from the 6th century A.D., for Rignedrudis⁴⁶ (Fig. 15), where the *kantharos* was replaced by the palm tree flanked by two peacocks, the entire scene being framed by a *lunula*⁴⁷. This representation on a funerary monument is illustrative for the meaning of the entire scene of the *lunula* inscribing a *kantharos* (palm tree) flanked by peacocks – it conveys the message of resurrection and eternal life.

A close analogy for the peacocks facing a *kantharos* is to be found in a tomb from Durostorum. If the proposed chronology covers all the 4th century and the monument is considered to be one of the latest products of the classical period of the pagan art⁴⁸, the monument seems closely related to the painted tomb from Tomis, and should be dated the same, before the end of Licinius' rule.

In order to better understand the origin and chronology of the bronze relief from Polovragi, all the above mentioned elements must be taken into consideration. The item's discovery context provides precarious details, therefore the only means to resolve the riddle of the Polovragi bronze tablet remains the iconographical investigation. From the stylistic point of view, the riding personage represented on the obverse of the relief does not fit among the items manufactured during the 2nd century B.C.-1st century A.D., which use more geometrical motives and pay less attention to proportion and details, unlike the style of the Polovragi relief, which shows a more accurate style, with ampler forms and a special attention for details. The two

³⁸ Miron 2008, 289.

³⁹ Herrin 2006, 1.

⁴⁰ Floca 1968, 118.

⁴¹ Floca 1968, 118.

⁴² Floca 1967, 56.

⁴³ Tudor 1968, 112-115; Barnea 1979, 262.

⁴⁴ Ieczorek *et alii* 1997, 864.

⁴⁵ Lungu 2000, 136-139 with figs. 14-17; Miron 2008, 288. The chronology proposed by Miron (the beginning of the 4th century), and the „crypto-Christian” attribute for the monument are both important.

⁴⁶ Ieczorek *et alii* 1997, 740.

⁴⁷ We reproduced a drawing after the original artefact, because the quality of the original image is rather poor.

⁴⁸ Atanasov 2007, 451, adding „...and preparing ideologically and intellectually the stylistics and the expressions of the official early Christian art of panting”; for the peacocks, see also fig. 5.

personages that flank the rider on the bronze artifact are clad in Roman costume, a *pallium*, which is a significant chronological detail, since this kind of aperture is not present on any other Geto-Dacian items. This type of costume appears on Roman funerary monuments from Tomis, Apulum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa and Micia⁴⁹, thus suggesting the funerary character of the entire relief. Furthermore, the theme of the hero depicted on the obverse of the relief is a frequent motive represented on both funerary and votive monuments. The fact that the equestrian personage is illustrated without any significant attribute, so that he couldn't identify him with any deity, recommends a late date for the piece's manufacturing, the scene being thus already familiar, and, therefore, other elements for its identification being unnecessary.

In this context, the reverse of the relief represents the key of the artifact. Taken one by one, each of the elements represented on this side have a funerary character, being present on both pagan and early Christian monuments. The crypto-Christian character of this tablet is emphasized by the fact that the obverse represents a thematic degeneration of a cult which probably altered its meaning in the era, while the reverse side, the hidden one, pictures symbols familiar to pagan antiquity, but with a remarkable recurrence in the early Christian milieu, as a revalorization of the idea of resurrection, of eternal life. Their presence on the hidden side of the relief reveals a duplicity which could make sense only several decades before the year 324⁵⁰, when the persecutions were still intensely pursued. Sometime after that moment, the relief reached north of Danube, where it could convey the original message, since the persecutions had only just started.

Bibliograph

- Atanasov, G. 2007, *Late Antique Tomb in Durostorum-Silistra and its Master*, *Pontica* 40, 447-470.
 Babeș, M. 1977, *Statuetele geto-dace de la Cârlo-mănești*, *SCIVA* 28, 3, 319-352.
 Barnea, I. 1979, *Arta creștină în România*, I, București.
 Berciu, D. 1969, *Arta traco-getică*, București.
 Covacef, Z. 2005-2006, *Templele Tomisului*, *Peuce*, S.N. 3-4, 159-172.
 Căpitanu, V. 1976, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în așezarea geto-dacică de la Răcătău (județul Bacău)*, *Carpica* 9, 49-73.
 Diaconu, Ghe. 1965, *Târgșor, necropola din secolele III-IV e.n.*, București.
 Dimitrova, N. 2002, *Inscriptions and Iconography in the Monuments of the Thracian Rider*, *Hesperia* 71/ 2, 71-79.
 Floca, O. 1967, *Muzeul de Arheologie Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Deva.
 Floca, O. 1968, *Monumente epigrafice și sculpturale de la Micia*, *ActaMN* 5, 111-135.
 Florescu, R., Daicoviciu, H., Roșu, L. 1980, *Dicționar Enciclopedic de Artă Veche a României*, București.
 Glodariu, I., Moga, V. 1994, *Tezaurul dacic de la Lupu*, *EphemNap* 4, 33-48.

⁴⁹ Florescu, Daicoviciu, Roșu 1980, s.v. *pallium*

⁵⁰ Zugravu 1996, 167.

- Herrin, J. 2006, *Byzantine studies on display*, in *Proceedings of the 21st International Congress on Byzantine Studies, London, 21-26 August 2006*, London, 1-14.
- Hooper, F.A. 1961, *Funerary stelae from Kom Abou Billou*, Ann Arbor.
- Kazaro , G. 1938, *Die Denkm ler destThrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Budapest
- Lungu, V. 2000, *Creștinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Sibiu-Constanța.
- Marinescu, F. 1977, *Cetatea dacică de la Polovragi, județul Gorj (Oltenia)*, SMMIM 10, 25-32.
- Marinescu, L. 1986-1987, *Considerații asupra artei geto-dacice*, Sargetia 20, 98-105.
- Miclea, I., Florescu, R. 1980, *Strămoșii românilor. Daco-romanii, II*, București.
- Miron, C. 2008, *Noi considerații despre mormântul pictat de la Tomis*, Peuce, S.N. 6, 283-296.
- Popescu, D. 1971, *Tezaure de argint dacice*, BMI 4, 19-30.
- Protase, D. 1976, *Un cimitir dacic de la Soporul de Câmpie*, București.
- Tudor, D. 1978, *Oltenia Romană*, București.
- Țeposu-Marinescu, L. 1983, *Contribuții la iconografia eroului cavaler în arta daco-romană*, MuzNaț 8, 75-81.
- Vasınca-Hadiji, M. 2006, *Cultul Cavalerilor Danubieni: origini și denumire (I)*, Apulum 43/1, 253-267.
- Rosenthal-Heginbottom, R. 2003, *Artists and Artisans: Reflections on Nabatean Minor Art – Clay, Metal, and Stone*, in *The Nabatean in the Negev*, Hecht Museum Catalogue, Israel, 23-30.
- Storey, Ian C., Allan, A. 2005, *A Guide to Ancient Greek Drama*, Black ell Publishing.
- Turcan, R. 2002, *Arta și convertirea Romei*, in Geoltrain, P. (ed.), *Originile creștinismului*, Iași, 394-399
- Vertemont, J. 2000, *Dicționar al Mitologiilor indo-europene*, Timișoara.
- ieczorek, A., Perin., P., von elck, K., Menghin, . 1997, *Catalog Die Franken/ Les Francs, II*, Mainz
- Zirra, V. 1967, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare.
- Zugravu, N. 1996, *Cu privire la jurisdicția asupra creștinilor nord-dunăreni în secolele II-VIII*, Pontica 28-29, 163-181.

eb resources: .ancienttouch.com

Corina Nicolae
Muzeul Național de Istorie a României,
Calea Victoriei, nr. 12, sect. 3
030026, București

Eugen S. Teodor
Muzeul Național de Istorie a României,
Calea Victoriei, nr. 12, sect. 3
030026, București

Fig. 1. The obverse of the Polovragi relief

Fig. 2. The reverse of the Polovragi Tablet

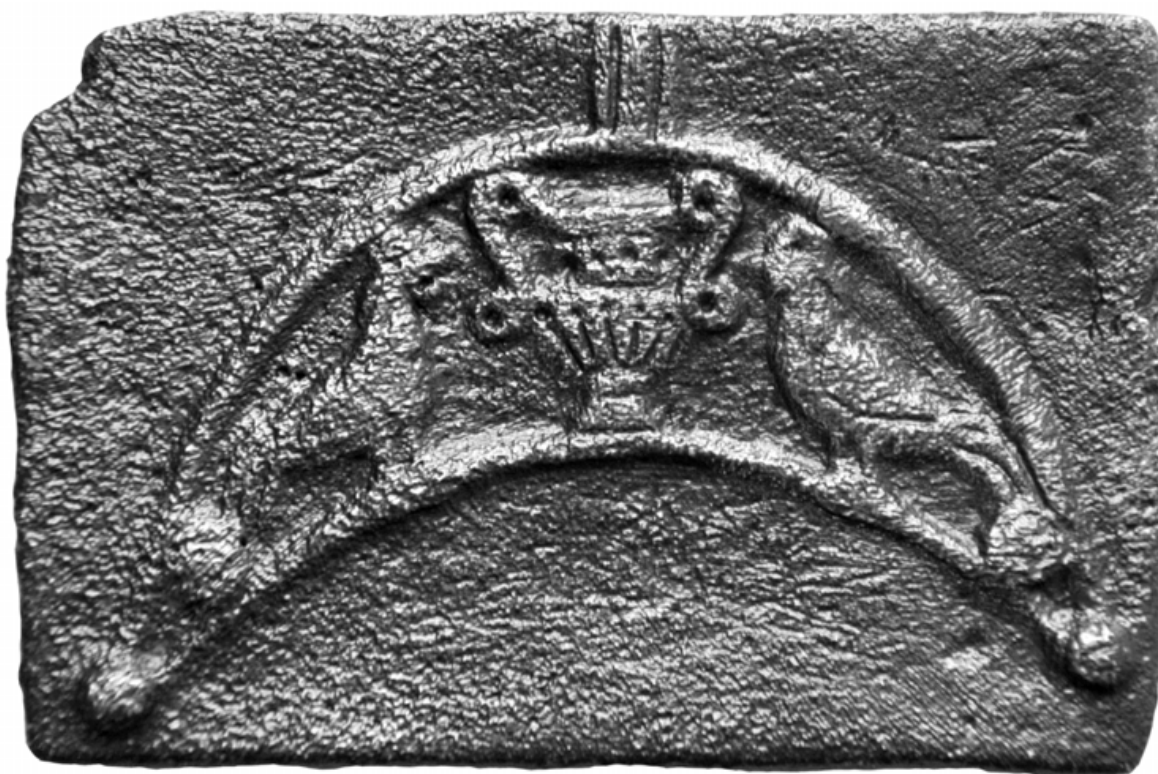

Fig. 3. *Phalera* from Lupu

Fig. 4. *Phalera* from Lupu

Fig. 5. Ceramic fragment from Răcătău

Fig. 6. *Phalera* from Surcea

Fig. 7. Relief of the Thracian Rider, Type A, *Odessos*

Fig. 8. Relief of the Thracian Rider, Type C, *Unkon place of discovery*

Fig. 9. Relief of the Danubian Riders, *Almus*

Fig. 10. *Lunula* discovered in the Sarmatic grave, *Târgșoru Vechi*

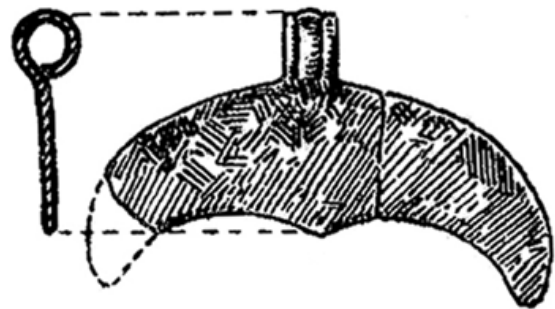
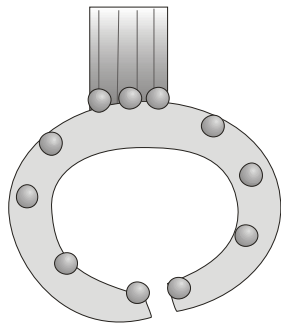

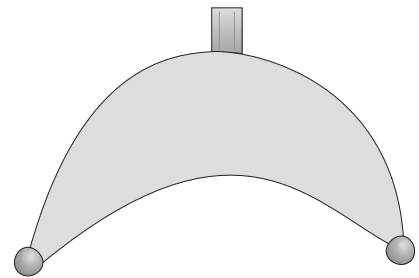
Fig. 11. *Lunula* ascribed to *Sântana de Mureș-Cerneahov* culture, *Târgșoru Vechi*

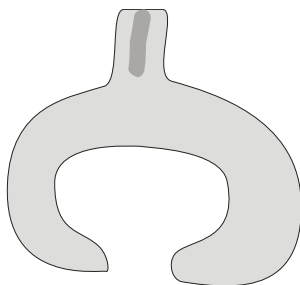
1
II c.

Ruseva 1991, cat.124, 2nd century A.D.

5
Limit
III-IV c.

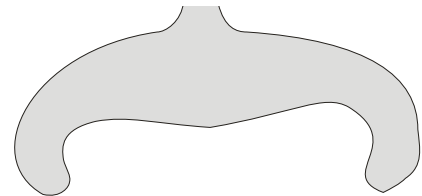
Marinescu 1977, 32, 3rd-4th century A.D.

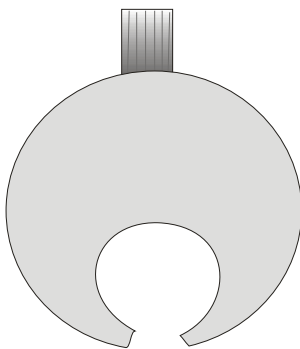
2
III c.

Diaconu 1965, 28, 3rd century A.D.

6
IV c.

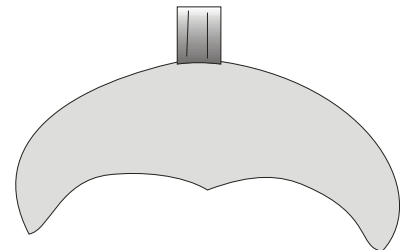
Protase 1976, 67, 4th century A.D.

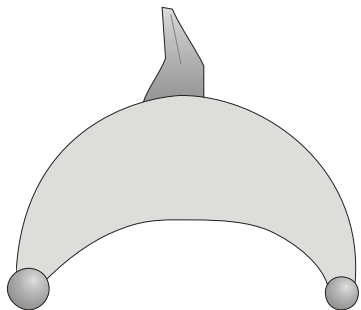
3
III c.

Ruseva 1991, cat.126, 3rd century A.D.

7
IV c.

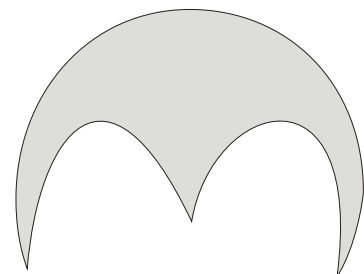
Diaconu 1965, 96, 4th century A.D.

4
Limit
III-IV c.

.ancienttouch.com, 3rd century A.D.

8
VI c.

ieczorek *et alli* 1997, 740, 6^h century A.D.

Fig. 12. The typology of the *lunula* type objects

Fig. 13. Lead mirror discovered at *Sucidava*, and detail

Fig. 14. Funerary *stela* for Arcadius, discovered at Trier

Fig. 15. Detail drawing from the funerary *stela*, for Rignedrudis, dated in the 6th century A.D., representing the *lunula* inscribing the palm tree flanked by two peacocks

IESE DE E OCĂ ROMÂNĂ A ATE NCO ECȚII E
UZEULUI CIVILIZAȚIEI GUMELNIȚA OLTENIȚA

Dan El t r sc
Don Ș rbăn sc

Abstract: The subject of the present study regards a number of 24 artefacts, which largely belong to the Roman period and come from the collections of Oltenița Museum of Gumelnița Civilisation. The objects were registered as Dobrudjan finds and entered the Museum's collection by purchase and by field survey initiated by Barbu Ionescu.

Key words: Durostorum, Silistra, Roman period, bronze statuette, lamps

Cuvinte cheie: Durostorum, Silistra, perioada romană, statueta din bronz, opaițe

Obiectul prezentei comunicări îl constituie un număr de 24 piese, în marea lor majoritate de epocă romană, aflate în colecțiile Muzeului Civilizației Gumelnița din Oltenița. Piesele, înregistrate ca fiind descoperite pe teritoriul dobrogene, au intrat în colecțiile muzeului în urma unor achiziții și, posibil, pentru cele provenind de la Transmarisca, a unor cercetări de teren făcute de regretatul B. Ionescu – părintele acestui muzeu.

. Statuetă din bronz Jupiter () Pl. I a b.

Stare de conservare mediocră.

Lipsește mâinile și o parte din laba piciorului stâng (prin corodare).

Bronz antic, patină de culoare verde-închis, stabilă. Turnare plină.

Zeul, nud, ținea probabil în mâna dreaptă, flectată din cot, mânuchiul de fulgere, iar cu stânga ridicată un sceptru sau un toiag. Greutatea corpului cade pe piciorul drept, stângul fiind ușor îndoit și tras înapoi. În pofida faptului că toată suprafața corpului, cu excepția zonei posterioare a capului, este afectată de procesul de coroziune, putem spune că piesa a beneficiat de un tipar de bună calitate, cu desen ce respecta anatomia și proporțiile. Se mai distinge

¹ Lipsa atributelor lasă totuși o marjă de eroare (Jupiter-Poseidon) și spunem asta nu numai luând în considerație afirmațiile că artiștii romani s-au folosit de un model unic pentru mai multe divinități, schimbându-le atributele (Calde-Psenner 1983, 16, cf. Țeposu-Marinescu, Pop 2000, 177, n. 573) și că statuetele erau fabricate prin tehnica cerii pierdute, dar că modelele de ceară erau realizate cu tipare care puteau să fie reutilizate în diferite combinații (Kaufmann-Hainimann 1998, 21-27, cf. Țeposu-Marinescu, Pop 2000, 14, n. 11), dar și probleme de identificare ridicate de piese realizate în marile ateliere specializate (Calders 1915, pl. 19 și 20). Vezi în acest sens și asemănările, cel puțin în privința drapajului, dintre reprezentările Victoriei înaripate și cele ale Lumii. Și vom da aici numai două exemple, și anume „Diana de la Sarmizegetusa” (Țeposu-Marinescu, Pop 2000, 108; Pop 2003, 135, nr. 175) și o statueta descoperită la Gorsium având același drapaj, mulat pe corp și un glob sub picioare. (B nki 1972, 12, nr. 5, datată sec. II p.Chr.) sau asemănările (poziție, atitudine, relief muscular) dintre Heracles de la Siscia și Jupiter/Poseidon (Brunšmid 1914, 232-233, nr. 60, menționând că în acest caz starea foarte bună de conservare și de integritate a piesei nu ridică probleme de interpretare).

sternul marcat de o linie verticală, pliul pectoral, talia, pliul inghinal și glandul. Trăsăturile feței se disting greu, datorită stării de conservare. Fața îngustă, încadrată de o barbă bogată, ochii mult adânciți, sunt trăsături ce o apropie de o piesă descoperită la Tékija². Podoaba capilară bogată, despărțită de o cărare pe mijloc, coboară în bucle pe umeri și ceafă. Pe creștet, părul este aranjat într-un vârtej. O coafură practic identică apare pe două statuete descoperite la Mâcon și Lyon³. Grijă și finețea detaliilor în această zonă, neafectată de procesul de coroziune, ne dau, credem, adevărata valoare artistică a acestei piese.

H 86,6 mm.

Inv. 1721. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

Considerăm că piesa aparține unui tip definit de St. Boucher prin mișcări ample, barbă bogată, toate detalii ce afirmă apartenența la estetica sec. IV⁴. Arhetipul acestei variante (Jupiter nud, cu fulgerul în dreapta și lancea sau hampa în stânga) este considerat a fi Zeus Brotaios a lui Leochares⁵. O piesă apropiată se află în colecțiile de la Musée des Beaux-Arts din Lyon⁶, iar altele asemănătoare apar și la Malignny (C te-d'Or)⁷, Augsburg⁸ și Trier⁹. Un exemplar aflat în Muzeul Național din Belgrad este datat în sec. I-II p.Chr.¹⁰, o datare apropiată primind-o și o piesă deținută de Muzeul de Istorie din Basel¹¹.

Nu putem să nu menționăm torsul din marmură a lui Jupiter (*divinitatea reprezentată nudă, drapată pe jumătate, cu himationul trecut de pe umărul stâng peste piept*) descoperit tot la Durostorum și datat în sec. II p.Chr.¹².

. Statuetă din bronz Victoria, Pl. I a d.

Stare de conservare bună.

Lipsește o parte din aripa dreaptă.

Bronz antic, patină cu variații coloristice de la verde-închis la măsliniu-deschis, stabilă. Turnare plină.

Victoria înaripată cu aripile de mici dimensiuni, desenate grosolan, desfăcute vertical și îndreptate spre spate. Fața este ovală, nasul drept, ochii ușor alungiți cu globii oculari rotunzi și bine conturați, gura slab conturată, bărbia mică. Părul pieptănat, cu *krobylos* pe creștet și strâns la spate într-un coc. Îmbrăcată cu un chiton lung ce acoperă membrele inferioare până la nivelul gleznelor. Drapajul acestuia, realizat cu o foarte mare acuratețe, alături de piciorul stâng ușor flectat, atingând suportul numai cu vârfurile degetelor, sugerează mișcarea. Deasupra, o tunică prinsă la mijloc cu un brâu ornamentat cu cerculețe, ce formează în față o frumoasă fundă. Marginile inferioare ale tunicii cu unghiuri și rotunjimi întăresc frumusețea acestei

² Boucher 1976, fig. 10.

³ Boucher 1976, fig. 5 și fig. 15. Pentru piesa de la Mâcon vezi și *alters* 1921, 8, nr. 27, pl. 6.

⁴ Boucher 1976, 340; Boucher 1973, 43.

⁵ Țeposu-Marinescu, *Pop* 2000, 27, n. 57.

⁶ Boucher 1973, 43, nr. 68.

⁷ Lebel, Boucher 1975, 38, nr. 46.

⁸ Menzel 1969, 19, nr. 1, pl. 1.

⁹ Menzel 1964, 2, nr. 2, pl. 1.

¹⁰ Veličkovič 1969, 86, nr. 74.

¹¹ Kaufmann-Hainimann 1977, 18, nr. 1, pl. 1.

¹² Russu 1936-1939, 177-178, nr. 4, fig. 4 (*monumentul a fost descoperit în 1937 în cartierul Medgidia-Tabia, sub Cetate*), cf. Covacef 2002, 104-105. Corect Medgigi-Tabia, n.a.

pieșe. Atât tunica, cât și chitonul alunecă pe brațul stâng până în apropierea cotului, lăsând libere umărul și sânul. Mâna dreaptă, ușor flectată și întinsă înspre în față, ține coroana, iar în mâna stângă coborâtă, sigur se afla ramura de palmier. „Globul” – fiind folosit și ca suport este de fapt un ovoid cu baza tăiată – este ornamentat cu patru frunze cordiforme.

Remarcăm apropierea stilistică a drapajului cu statuia lui Nike de la Olimpia.¹³ Asemănătoare din punctul de vedere al coafurii și drapajului este o piesă descoperită la vonand (Elveția)¹⁴ și o alta reprezentând-o pe Artemis (?), piesă ce face parte din marele tezaur descoperit la Mâcon, în 1764¹⁵. Un drapaj aproape identic îl aflăm la aplica de car descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, piesă datată în sec. II p.Chr.¹⁶.

H 87,2 mm.

Inv. 1927. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

O piesă aproape identică, având sigur un model comun, a fost descoperită la Szombathely¹⁷. Făcând parte din categoria alegoriilor personificate, *imaginea Victoriei înaripate, replică a unui prototip fidiac, decorează un sarcofag descoperit la Durostorum*¹⁸. Tot la Durostorum, imaginea Victoriei înaripate apare pe cele două coifuri descoperite într-un mormânt, complex din care provine și o monedă de la Antoninus Pius¹⁹. Un alt exemplar, datat în prima jumătate a sec. II p.Chr. (dar după 106-107), a fost descoperit în apropierea Durostorumului, la Malak Preslavets (*Nigrinianis-Candidiana*)²⁰. Originea tipului, așa cum arăta L. Țeposu-Marinescu și C. Pop, trebuie căutată în epoca elenistică, iar *ideea de a reprezenta Victoria pe glob din epoca elenistică a devenit un motiv popular în epoca timpurie fiind reprezentată pe monede, geme sau opaițe și, firesc, regăsindu-se în repertoriul bronzurilor*²¹. Printre cele cinci statuete de bronz ce fac obiectul unei descoperiri de excepție din Rouen (cele cinci piese ce aparțineau probabil unui *lararium* au fost descoperite într-o locuință incendiată în jurul anului 250 p.Chr.) se află și o reprezentare apropiată cu piesa noastră²². Tot din Gallia provin și câteva piese aflate în muzeul Rolin din Autun²³. De la

¹³ Becatti 1977, 228.

¹⁴ Leibundgut 1980, 59-60, nr. 52, pl. 78-80.

¹⁵ alters 1921, 9, nr. 28, pl. 6. În tezaur, pe lângă statuete, au fost descoperite și 30.000 de monede romane imperiale din aur și argint, ce nu depășesc epoca lui Gallienus (alters 1921, 8).

¹⁶ Pop 2003, 135, nr. 175.

¹⁷ Fitz (ed.) 1982, nr. 28.

¹⁸ Covacef 2002, 145.

¹⁹ Rădulescu 1963, fig. 3, 4/1, 6, 8, 9/1, 11 și Bucovală 1994, fig. 7, 12. Apariția reprezentărilor pe materiale de sorginte militară nu este întâmplătoare și nici rară. Vezi, spre exemplu: coiful de paradă aflat în colecțiile de la British Museum (alters 1915, pl. 72) și placa de armură de la A uincum (Szil gyi 1956, pl. 57).

²⁰ Docheva-Peeva 2008, 64, nr. 22.

²¹ Țeposu-Marinescu, Pop 2000. Prototipul pare să fi fost creat pentru a fi ținut în mână de *eus Nikephoros*, așa cum apare pe monedele lui Antiochos VIII Grypos din Siria, bătute la Antiochia între 121-96 a.Chr. De aceeași părere este și S. Boucher care, discutând despre o piesă aflată în colecțiile de la Musée des Beaux-Arts de Lyon, arată că acest tip de reprezentare a Victoriei (pe glob) apare în sec. III a.Chr. și că în epoca romană astfel de reprezentări sunt numeroase (Boucher 1973, 116-117, nr. 181).

²² Senne uier 1997, 90-91, nr. 84. Autorul, după ce arată că numărul unor astfel de reprezentări este mare în partea occidentală a imperiului în perioada sec. I-IV p.Chr., o consideră o probabilă imitație după piesa realizată în timpul lui Augustus și plasată în Senat pentru comemorarea victoriei de la

Sch arzenaker (lângă Hamburg) provine o frumoasă reprezentare a Victoriei înaripate, pe glob, piesă descoperită, alături de mai multe bronzuri, romane în subsolul (amenajat cu colane și colonete) unei construcții romane²⁴. O altă statueta de dimensiuni mai mari a fost descoperită la Augst în 1963²⁵. Analogii apropiate, unele realizate mai stângaci, au fost identificate la Karnobat (Bulgaria)²⁶, Gigen (Oescus)²⁷, Popovo²⁸, Romula²⁹, Răcari³⁰, Cătunele de Motru (jud. Mehedinți)³¹, Potaissa³², Siscia³³, Carnuntum³⁴, Mediolanum³⁵, Bavai³⁶, Trier³⁷, K ln³⁸ și Maroc³⁹. Reprezentări ale Victoriei înaripate mai apar și pe plăcuțele votive închinat lui Jupiter Dolichenus⁴⁰. O piesă fragmentară, din lut, a fost descoperită la Callatis în timpul săpăturilor din 1927⁴¹. Tot din lut sunt două piese descoperite la A uincum⁴². Numeroase reprezentări ale Victoriei înaripate apar și pe pietrele gravate (Callatis⁴³, Micia⁴⁴, Oescus⁴⁵, Viminacium⁴⁶, Grand⁴⁷, Narbonne⁴⁸, Le Veillon⁴⁹ și F re-en-Tardenois⁵⁰). Mult mai rare sunt

Actium. Vezi și Țeposu-Marinescu, Pop 2000, 108. Pentru a sărbători victoria de la Actium Augustus a adus în anul 19 a.Chr. o statuie de la Tarentum pentru a fi expusă în Curia Iulia.

²³ Lebel, Boucher 1975, 67-68, nr. 104-108.

²⁴ Kolling 1967, 22-25, fig. 11-16.

²⁵ Kaufmann-Hainimann 1977, 73-75, nr. 75, pl. 77-83; Kaufmann-Hainimann 1983, 58-62, nr. 17.

²⁶ Kriseleit 1990, 40, nr. 13.

²⁷ Kriseleit 1990, 40, nr. 14.

²⁸ Georgiev 1994, 171. Piesă considerată, pe baza unor elemente stilistice și iconografice, a face parte dintr-un grup local (grupul Popovo), posibil produse ale unui atelier zonal ce a funcționat între 150-250 p.Chr., ce aproviziona orașele din zonă (Abitus, Nicopolis ad Istrum, Sexaginta Prista). Deși consideră piesa ca aparținând acestui grup, autorul o exclude nominal dintre piesele produse în ipoteticul atelier.

²⁹ Bondoc, Dincă 2003, 12-13, nr. 3.

³⁰ Țeposu-Marinescu, Pop 2000, 107-108, nr. 129, pl. 66, sec. II-III p.Chr.

³¹ Țeposu-Marinescu, Pop 2000, nr. 127, pl. 66, sfârșitul sec. II - începutul sec. III p.Chr.

³² Țeposu-Marinescu, Pop 2000, 159, nr. 278.

³³ Brunšmid 1914, 213-214, nr. 14 și 15.

³⁴ Fleischer 1987, 100, nr. 121 și 122, pl. 68.

³⁵ Roussel 1979, 215, pl. 122/3. Produs al unui atelier de bronzier ce a funcționat în sec. I-III p.Chr., aflat în „Champs Marlots”, parcela 264, într-un cartier cu vocație comercială și artizanală din anticul Mediolanum.

³⁶ Faider-Feytmans 1957, 62-63, pl. 19, 81, 82, 83.

³⁷ Menzel 1964, 33-34, nr. 71-73, pl. 32-34.

³⁸ Ritter 1994, 377, nr. 43, fig. 110-111.

³⁹ Boube-Piccot 1969, 222-223, nr. 245, pl. 179, descoperită la Volubilis și nr. 347, pl. 222/2; piesa, descoperită în 1956 la Banasa și aflată în muzeul din Rabat, este considerată produs al unui atelier provincial (Boube-Piccot 1969, 274-275).

⁴⁰ alters 1921, 57, nr. 226 (*lamina*) și Gudea 2004 (Dreieckinge Platte), fig. 10, 13-15.

⁴¹ Sauciuc-Săveanu 1927-1932, 464, fig. 49.

⁴² Szil gyi 1956, pl. 13 (placă circulară, probabil ornament parietal cu reprezentarea împăraților Lucius Verus și Marcus Aurelius) și XV (tipar circular, 225 mm în diametru, folosit pentru obținerea unor ornamente parietale din stuc sau ceramice, unde Victoria însoțește carul triumfal al împăratului).

⁴³ Covacef, Chera-Mărgineanu 1977, 193-194, nr. 8, provenind din mormântul nr. 13 din necropola romană timpurie, datat în sec. II p.Chr.

⁴⁴ Țeposu-David 1960, 529, nr. 18, 1.12.

⁴⁵ Dimitrova-Milčeva 2005, 268, nr. 3, fig. 3 și 3/a, sec. I-II p.Chr.

⁴⁶ Popović 1989, 60, nr. 4, cameo din opal, sec. II-III p.Chr.

reprezentările în plumb ale Victoriei, vezi piesele aflate în colecțiile Muzeului Național din Zagreb⁵¹ și articolul relativ recent al Héli nei Che asupra statuțelor din plumb reprezentând-o pe Venus⁵².

Vorbind despre reprezentările lui Jupiter, S. Boucher arăta că indiferent dacă între ele există diferențe notabile, nici unul din aceste criterii nu permite o clasificare științifică⁵³, iar M. Gramatopol referindu-se la bronzurile figurate afirma: „Canonul policletean al Doriforului sau caracteristicile statuareii lui Lisip au constituit neîndoielnic bazele de pornire, dar cel puțin trei sferturi din producția romană a statuțelor de bronz e de factură artizanală, deci anistorică, aidoma acelor numeroase reliefuri romane în piatră despre care R. Bianchi Bandinelli afirma că pot fi cu egală îndreptățire datate din secolul I e.n. până în secolul al III-lea”⁵⁴.

Luând în considerație aceste afirmații, neavând precizări asupra locului și condițiilor de recoltare (să nu uităm că piesele au fost descoperite în perioada interbelică, putând însemna și zona din dreptul așezării de la Ostrov–Ferma 4) și mai mult, având același an al descoperirii (practic greu de crezut, dacă nu, chiar imposibil), considerăm chiar și încadrarea largă (sec. II-III p.Chr.) pentru care optăm, ca având mai mult un caracter subiectiv.

. Plastică lut. Picior mobil de statuță, Pl. II

Stare de conservare bună.

Întreg.

Pastă cafenie, curată și foarte densă. Ardere de bună calitate. Nu se observă urme de vopsea.

Reprezentat piciorul stâng. Putem menționa grija cu care au fost trasate degetele (au fost foarte bine marcate chiar și unghiile).

H 91,6 mm.

Inv. 1920. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

Cunoscute încă din antichitatea greacă, vezi spre exemplu o frumoasă jucărie, produs al atelierelor attice din a doua jumătate a secolului IV a.Chr.⁵⁵, păpușile cu brațe articulate realizate în lut ars (cele din materiale textile⁵⁶, lemn⁵⁷, os⁵⁸ păstrându-se într-un număr mult mai mic) sunt des întâlnite și nu putem decât să menționăm că în colecțiile muzeului din Călărăși se găsesc și fragmente de la astfel de jucării având ca loc de descoperire așezarea de la Ostrov–Ferma 4⁵⁹.

⁴⁷ Guirand 1988, 103, nr. 151, pl. 11, sec. II-III p.Chr.

⁴⁸ Guirand 1988, 103, nr. 152, pl. 11, sec. III p.Chr.

⁴⁹ Guirand 1988, 103, nr. 153, pl. 11, sec. III p.Chr.

⁵⁰ Guirand 1988, 103, nr. 154.

⁵¹ Bauer 1936, 20-22 și bibliografia, pl. 4/17a-b, 4/18, 5/19a-b, V/20a-b.

⁵² Che 1990-1991, 85, 88-91, cataloghează șapte piese (6 + 1).

⁵³ Boucher 1976, 352.

⁵⁴ Gramatopol 2000, 158.

⁵⁵ Bizzarri 1988, 161.

⁵⁶ Drinkwater, Drummond 1994, 49.

⁵⁷ Petru 1972, T.CXV.2.

⁵⁸ Calci, Cigalino, Messineo 1989-1990, fig. 144, două fragmente descoperite la Roma, într-un mormânt de copil, complex ce făcea parte dintr-un grup datat cu un as de la Antoninus Pius.

⁵⁹ Mușețeanu, Elefterescu 1988-1989, fig. 5. f.n.

Nu putem elimina complet (cu toate că dimensiunile o fac puțin probabilă) posibilitatea de a avea de-a face cu o amuletă asemenea, de exemplu, celei descoperite într-un mormânt din Serbia⁶⁰.

. Plastică lut. Tipar monovalv de statueta Pl. II a c

Stare de conservare bună.

Întregit (spart în două, după descoperire, și lipit).

Pastă alburiu-gălbuie, curată și densă. Posibil cu mult caolin. Ardere de bună calitate.

Reprezintă capul, ușor înclinat spre stânga, al unei tinere femei. Coafura bogată, detaliile feței dovedesc, credem noi, o puternică influență din spațiile grecești asupra modelajului.

H 100 mm.

Inv. 1914. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

Tiparul se alătură celor deja publicate⁶¹ dovedind încă o dată, dacă mai era nevoie, importanța acestui centru ceramic.

Trebuie să menționăm că în stațiunea de la *Durostorum* (Ostrov-Ferma 4) există o foarte mare cantitate de ceramică cu caolin. Acest tipar, alături de un altul din pastă cu caolin descoperit la *Durostorum* (Ostrov) par a creiona producerea acesteia, într-o perioadă foarte scurtă de timp (prima jumătate a sec. II p.Chr.), în această stațiune.

. Cap de femeie din calcar Pl. II a c

Stare de conservare bună.

Se păstrează numai capul.

Calcar alburiu-murdar de foarte proastă calitate. Realizată relativ îngrijit (mai ales dacă ținem seama de calitățile materialului) și cu păstrarea proporțiilor.

Urmele de pe spatele piesei fac foarte sigură desprinderea ei de pe un relief.

Posibil să avem de a face cu reprezentarea unei zeițăi.

H 118,6 mm.

Inv. 1908. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

Nu putem trece mai departe fără a menționa părerea doamnei Z. Covacef potrivit căreia *atelierile sculpturale de la Durostorum s-au situat, în epoca romană, într-o poziție de frunte – depășite doar de cele din Tomis – cu o producție care a servit în primul rând propagandei oficiale. Tematica sculpturilor este de origine romană, modalitatea de realizare a lucrărilor dezvăluind adeseori influențe elenistice, ceea ce conduce la presupunerea că formarea meșterilor-sculptori s-a realizat într-un centru pontic (Tomis sau Odessos), fie în centre din Asia Mică*⁶².

. Ulcior Pl. III

Din categoria vaselor pentru turnat, păstrat și transportat alimente lichide.

Stare de conservare bună.

Întreg.

⁶⁰ Brunșmid 1914, 246, nr. 112, reprezentarea piciorului drept, realizată schematic, din bronz, ornamentată cu cercuri, având la capătul superior două anouri și urmele unui probabil șnur de piele. Vezi și Drink ater, Drummond 1994, 82.

⁶¹ Mușeteanu 1985, 150, fig. 2/2-7.

⁶² Covacef 2002, 265.

Pastă cafeniu-alburie, fină, numeroase incluziuni (particule de oxizi de fier, calcar/cochilii, pietricele). Ardere în parametri. Sigur nu a fost acoperit cu strat de protecție (firmis, vopsea etc.).

Buza larg evazată, gât scurt, delimitat de umăr printr-o fină canelură; corpul cu diametrul maxim în treimea superioară se sprijină pe un fund inelar, ușor înălțat. Pe corp coaste fine, slab profilate. Tortița lamelară, bifidă.

H 160 mm; buzei 52,3 mm; maxim 132,4 mm; fundului 50 mm.

Inv. 1900. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

Numeroase ulcioare, apropiate ca formă, inedite, provenind tot de la Durostorum (Ostrov-Ferma 4), se află în depozitele Muzeului Dunării de Jos.

O piesă asemănătoare, descoperită într-un mormânt din necropola Sucidavei, este încadrată de Gh. Popilian în tipul 1, considerat a fi o formă obișnuită în secolul II p.Chr.⁶³.

. Căniță cu o toartă Pl. III

Din categoria vaselor pentru servitul lichidelor. *Vasa po(ta)toria*.

Stare de conservare bună.

Spartă și lipită. După aspect, sigur spargerea piesei a avut loc după descoperire și depozitare. Lipsă o mică porțiune din buză.

Pastă castaniu-deschis spre cafeniu, fin-nisipoasă, numeroase incluziuni (particule de oxizi de fier, calcar/cochilii, pietricele). Ardere în parametri. Firmisul, la culoare, castaniu-închis, acoperea treimile superioare. În prezent, fin craclurat și pierdut pe suprafețe mari.

Gura foarte largă, cu buza răsfrântă, se continuă cu un corp îndesat, având diametrul maxim la marginea treimii inferioare. Fundul mic, ușor înclinat, afectând stabilitatea piesei, este tăiat drept. Pe corp coaste în spirală, bine marcate. Tortița lamelară, trifidă.

H 86,9 mm; buzei 78,3 mm; maxim 87 mm; fundului 31,2 mm.

Inv. 1899. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

Formă caracteristică spațiului balcanic. În sec. al II-lea p.Chr. și în cel următor, în special în prima lui jumătate cănița se regăsește în număr mare la Durostorum (Ostrov-Ferma 4)⁶⁴.

. Căniță cu două torți Pl. III

Din categoria vaselor pentru servitul lichidelor. *Vasa po(ta)toria*.

Stare de conservare bună.

Lipsește tortițele și o mică parte din fund.

Pastă castaniu-deschis spre cafeniu, fin-nisipoasă, numeroase incluziuni (particule de oxizi de fier, calcar/cochilii, pietricele). Ardere în parametri. Firmisul, la culoare, castaniu-închis cu pete, acoperea treimile superioare. Petele au apărut datorită nedegresării corecte a suprafeței, firmisul neaderând pe anumite porțiuni.

Gura largă, cu buza dreaptă, marcată la exterior de o mică canelură, este despărțită de corp printr-o canelură puternică. Corpul bitronconic se sprijină pe un fund inelar. Tortițele bifide, ovale în secțiune și scurte.

H 64,8 mm; buzei 67,3 mm; maxim 84,3 mm; fundului 35,5 mm.

⁶³ Popilian 1976, 96, 186, nr. 428, pl. 41.

⁶⁴ Mușețeanu, Elefterescu 1985, 77, G1, nr. 5, pl. 3/19; Mușețeanu, Elefterescu 1988-1989, 94, G11, nr. 13-14, fig. 4/13 și 104, G18, nr. 63-64; Mușețeanu, Elefterescu 1992, 226, G6, nr. 25-27 și 234-236, nr. 78, fig. 4/78.

Inv. 1901. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

Având o durată mai lungă de existență⁶⁵ și această formă apare și la Durostorum (Ostrov-Ferma 4)⁶⁶.

. M ner de pateră Pl. III

Stare de conservare bună.

Se păstrează mânerul terminat cu un cap de berbec, puternic stilizat și o mică parte din buza vasului.

Pastă roz-cafeniu deschis, foarte curată și densă. Posibil cu mult caolin. Corpul vasului se pare că era acoperit cu un strat fin de angobă la culoare. Mânerul, împreună cu marginea ornamentată, a fost obținut într-un tipar monovalv.

L mânerului 118,6 mm.

Inv. 1919. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

Capul de berbec, ca ornament terminal al mânerului de pateră, este foarte des întâlnit atât pentru piesele realizate în lut, cât și pentru cele realizate în metal.

În colecțiile muzeului din Călărăși se găsesc numeroase fragmente de patere și mai ales (mai rezistente și deci mai sigur de catalogat) de mânere ornamentate cu capete de berbec, multe din ele din aceeași pastă cu mult caolin.

Opaite

10. Opaț. Pl. III/5a-c

Stare bună de conservare. Toată suprafața este atacată punctiform, fapt explicat de condițiile de păstrare până la descoperire.

Întreg. Tortița ruptă și lipită.

Pastă cărămiziu-roșcată, curată (foarte puține incluziuni), ardere de foarte bună calitate. Firnis la culoare, castaniu-roșcat, aderent, cu numeroase zone craclurate și exfoliate, ce acoperea întregul corp.

De dimensiuni medii. Discul puternic adâncit, larg, ornamentat cu trei caneluri în trepte, ce îl despart de bordura simplă și îngustă. Ciocul ogival (ușor cordiform) este demarcat de corp printr-o canelură dreaptă. Pe bordură, în dreptul ciocului, o linie mediană este încadrată de două cerculețe poziționate la extremele ciocului. Toarta lamelară, cu dimensiuni mari, subțire, bicanelată, perforată, este mult înălțată accentuând forma triunghiulară a profilului. Pe fundul circular, ușor înălțat, a fost ștampilat în pasta crudă ΔI (reprezentând dativul Δí al lui Zeus).

L 100,5 mm; l 69,3 mm; H 27,6 mm.

Nu se observă urme de folosire, însă urmele de arsură păstrate, în special pe disc și starea de conservare a suprafețelor indică probabil că piesa a suportat o ardere secundară într-un context funerar.

⁶⁵ Forma se regăsește în centrele ceramice din jurul așezării Nicopolis ad Istrum, pe care B. Sultov le datează din secolul al II-lea până la începutul veacului al IV-lea p.Chr. (Sultov 1985, 78, tip. 10, pl. 58/2). În termele romane de la Histria (faza II A-B) forma este datată în sec. II-III (Suceveanu 1981, pl. 15/4), datare confirmată și pentru piesele descoperite la Olbia (Knipovici 1929, pl. 3/6).

⁶⁶ Mușețeanu, Elefterescu 1988-1989, 104, G18, nr. 63-64. De remarcă că avem de a face cu o groapă ce conținea resturi de șarje de la unul sau mai multe din cuptoarele de olari aflate în zonă (Mușețeanu, Elefterescu 1988-1989, 100; Mușețeanu, Elefterescu 1992, G6, nr. 79-80, fig. 4/79-80).

Inv. 1897. Colecția Papazian (Papazzian?). Anul achiziției 1940. Posibil Mangalia.

O piesă purtând același *graffiti*, având discul (spart) ornamentat cu un taur și bordura ornamentată cu alveole unghiulare, descoperit la Mangalia, a fost încadrat în tipul XX (opaițe cu ciocul cordiform / Euctemon), datat în sec. II-III p.Chr.⁶⁷.

11. Opaiț. Pl. IV/1a-c

Stare bună de conservare.

Întreg.

Pastă cafenie, curată (foarte puține incluziuni), ardere de foarte bună calitate. Vagi urme de firnis castaniu-roșcat. Mai mult ca sigur nu acoperea tot corpul. Aspect îngrijit, nesuștinut însă la o privire mai atentă. De dimensiuni medii spre mari. Discul adâncit, larg, ornamentat cu o rozetă cu șaisprezece petale, este despărțit de bordură prin două nervuri bine profilate de dimensiuni diferite. Lipit de ultima bordură se află un registru ornamental format din linii oblice. Ciocul cordiform este ornamentat la partea posterioară cu același tip de liniuțe. Toarta trifidă (inegal) și rulată. Pe fundul circular, ușor înălțat, central, o mică rozetă cu, probabil, zece petale.

L 97,7 mm; l 76,8 mm; H 32,3 mm.

Urme slabe de folosire.

Numeroasele pete brune ce punctează suprafața superioară indică clar că piesa se afla în apă în momentul descoperirii (petele provenind de la sistemul de ancorare al micilor scoici ce se prinseseră pe opaiț).

Inv. 1907. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

Piese apropiate au fost încadrate la Durostorum (Ostrov-Ferma 4) în tipul IVa, datat în prima parte a secolului II p.Chr.⁶⁸.

12. Opaiț. Pl. IV/2a-c

Stare bună de conservare.

Lipsă o mică parte din cioc și din fund.

Pastă gălbui-cărămizie, fină, puține incluziuni, ardere în parametri. Urme de firnis castaniu-roșcat, ce acoperea tot vasul.

De dimensiuni mici. Discul adâncit, ornamentat cu un hipocamp, este despărțit de bordură prin trei nervuri. Bordură îngustă, neornamentată. Ciocul delimitat de corp printr-o linie. Toarta lamelară, simplă, grosolană, neperforată. Fundul circular, cu zona centrală adâncită puternic.

L 73,8 mm; l 51,9 mm; H 22,7 mm.

Nu se observă urme de folosire.

Inv. 1906. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

Tot de la Durostorum (Silistra) provine o piesă ce pare să fie produsă de același atelier, dacă nu chiar din același tipar⁶⁹. Este posibil ca aceluiși atelier să-i aparțină și piesa descoperită la Bugeac.⁷⁰ De fapt, descoperirea în zona atelierelor ceramice de la Durostorum

⁶⁷ Iconomu 1967, 98, nr. 456.

⁶⁸ Mușețeanu, Elefterescu 1983, 114. Foarte apropiate ca pastă și aspect general sunt piesele nr. 20 și nr. 25.

⁶⁹ Kuzmanov, Băcvarov 1986, 45, nr. 11, pl. 2, tipul III (opaițe cu cioc rotunjit și scurt).

⁷⁰ Iconomu 1967, 109, nr. 552, fig. 132, sec. II-III p.Chr., tipul XX (opaițe cu ciocul cordiform).

(Ostrov–*Ferma 4*) a două tipare complete pentru producerea unor opaițe identice certifică posibilitatea ca toate aceste piese să provină din acest atelier⁷¹.

13. Opaț. Pl. IV/3a-b

Stare bună de conservare. Numeroase zone exfoliate.

Lipsă o mică parte dintr-un cioc. Este foarte probabil ca fragmentarea să fi urmat linia unei fisuri apărute în procesul de fabricație datorită coacerii în exces și existenței în pastă a unor fragmente de oxid de fier.

Pastă cărămiziu-gălbuie, densă, cu incluziuni feruginoase rare de dimensiuni relativ mari, ardere peste parametri (la extremități, capetele ciocurilor apropiindu-se de punctul de vitrifiere). Firnis la culoare, de la brun-castaniu la castaniu-roșcat, aderent, cu numeroase zone craclurate și exfoliate, care acoperea numai zona superioară.

De dimensiuni medii (pentru acest tip de opaț). Discul puternic adâncit, larg, ornamentat cu o rozetă prevăzută probabil cu 24 de petale. Este mărginit de o nervură foarte groasă. Bordura îngustă este ornamentată cu semicercuri șnuruite, ce se întâlnesc în dreptul celor trei ciocuri. Pe spate acestea sunt puternic demarcate de bazin printr-un prag. În dreptul fiecărui cioc apare câte o pastilă ornamentală. Toarta puternică, rulată, este acoperită de o oglindă în formă de frunză (turnată în tipar monoalv). Fundul mic, puternic adâncit, este înconjurat de un inel puternic.

Produs într-un tipar cu detalii tocite, este posibil ca datorită coacerii în exces să nu fi fost comercializat (cel puțin pe distanțe mari).

L 130,4 mm; l 93,3 mm; l la nivelul ciocurilor 122,9 mm; H 28,8 mm.

Posibile urme de folosire pe două din ciocuri.

Inv. 1896. Colecția Papazian (Papazzian?). Anul achiziției 1940. Posibil Mangalia.

O piesă relativ apropiată (o menționăm pentru apropierea geografică) a fost descoperită la Constanța⁷². Numeroase piese relativ asemănătoare sunt încadrate de D. Iv nyi în tipul VIII⁷³.

14. Opaț. Pl. V/1a-c

Tip morfologic: Xa⁷⁴.

Conservare relativ bună.

Întreg.

Pastă cărămiziu-gălbuie, fin-nisipoasă, numeroase incluziuni. Ardere în parametri. Firnisul, păstrat în urme, castaniu cu variații coloristice mari, acoperea tot vasul.

Pe fund, înscrisă în două cercuri, slab imprimate și ușor ovoidale, o șampilă aproape ilizibilă. Posibil DECIMI.

L 94,2 mm; l 62,9 mm; H 27,3 mm.

Urme slabe de folosire.

Inv. 1904. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

Piese purtând semnătura acestui meșter au fost descoperite pe malul Dunării în dreptul așezării de la Durostorum (Ostrov–*Ferma 4*).

⁷¹ Petolescu 1971, 670, nr. 18-19, 21-22, pl. 3/3-4, 7, 8; Mușeteanu, Elefterescu 1983, 120, nr. 45-48, fig. 3, sec. II-III p.Chr.

⁷² Ionomu 1967, nr. 636, fig. 137 (cu datare, pentru tip, în sec. II-III p.Chr.).

⁷³ Iv nyi 1935, 13, pl. 29-31.

⁷⁴ Mușeteanu, Culică, Elefterescu 1980, 288, fig. 2.

15. Opaț. Pl. V/2a-c

Tip morfologic: Xa.

Conservare relativ bună.

Întreg.

Pastă castaniu-gălbuie, fină, puține incluziuni. Ardere în parametri. Firnisul, păstrat pe porțiuni mari, brun-castaniu, acoperirea tot vasul. Acesta prezintă numeroase cracluri, datorită aplicării în strat gros. Execuție neîngrijită, posibilă neconcordanță între valve ce a dus la bombarea profilului; de asemenea, numeroase amprente datorate manipulării neglijente a piesei înainte de uscarea stratului de firnis.

Pe fund, înscrisă în, probabil, două cercuri, foarte slab imprimate și ușor ovoidale, o șampilă ilizibilă. Posibil ARMENI.

Câteva urme de pe suprafața corpului, aflate în zona ciocului, infirmă descoperirea piesei pe plajă; foarte probabil ca piesa să fi fost dezgropată/scoasă cu ajutorul unui obiect ascuțit, metalic.

L 87,4 mm; l 59,7 mm; H 27,5 mm.

Nu se observă urme de folosire.

Inv. 1905. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

Ca formă și dimensiuni este aproape identic cu o piesă aflată în patrimoniul muzeului din Călărași ce poartă șampilă (retrograd) IANUARI⁷⁵.

16. Opaț. Pl. V/3a-c

Tip morfologic: Xe⁷⁶. Butonii canelați.

Conservare relativ bună.

Lipsă o mică parte din cioc și toartă (de mari dimensiuni, lată și rulată). De lângă aceasta din urmă pornește o fisură ce interesează o jumătate din corp.

Pastă bej-gălbuie, densă, numeroase incluziuni și plasticitate redusă (fisurii și încrețituri fine în suprafața piesei). Ardere ușor sub parametri. Urme extrem de slabe de firnis/vopsea, roșu-pompeian.

Dimensiuni mari, discul simplu cu suprafața fin-zgrunțuroasă, orificiul de umplere în buza canalului, butonii spre linia maximă a diametrului.

Pe spate, înscrisă în două cercuri ovoidale grosolan trasate, o șampilă cu litere mult deformate, sigur în ligatură. Posibil decupată. Litere înalte (H 12-13 mm).

O clară urmă de lamă ascuțită aflată pe bordură, infirmă descoperirea piesei pe plaje, mult mai posibil că piesa a fost dezgropată.

L act. 130,1 mm; l 90,5 mm; H 42 mm.

Nu se observă urme de folosire, în schimb apar urme slabe de ardere secundară.

Piesa face parte dintr-un grup foarte compact (din punct de vedere al aspectului general, pastei, formei și dimensiunilor) produs sigur la Durostorum (Ostrov-Ferma 4).

Inv. 1917. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

Din apropierea Durostorumului (Carvăn) provine o piesă purtând șampilă FORTIS ornamentată pe disc cu o lebadă, care, după aspectul general, dimensiuni, execuție pare a proveni din același atelier⁷⁷.

⁷⁵ Petolescu 1971, 667, nr. 6; Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, 301, nr. 55, fig. 6.

⁷⁶ Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, 288, fig. 6.

17. Sondă medicală. Pl. VI/3

Stare bună de conservare. Întreagă. Patină verde-măsliniu cu pete.

Un capăt era îngroșat și alungit, celălalt terminat cu un mic bumb. Corpul cu profil și grosime variabile este împărțit în două segmente (1/3 și 2/3) de două nervuri îngroșate.

L 122 mm.

Inv. 1940. Turtucaia (Tutrakan-Transmarisca) 1940, *passim*. Donație B. Ionescu.

18. Sondă medicală. Pl. VI/4

Stare bună de conservare. Fragmentară. Patină de verde-închis.

Apropiată ca formă de piesa precedentă.

L act. 70,1 mm.

Inv. 1941. Turtucaia (Tutrakan-Transmarisca) 1940, *passim*. Donație B. Ionescu.

Piese cu o datare mai târzie (sec. IV-VI), des întâlnite și folosite, credem noi, nu numai ca sonde medicale dar și ca piese de igienă personală.

19. Phaleră din bronz. Pl. VI/7

Stare bună de conservare.

Piesă masivă, șase laturi, ușor convexă. Model vegetal (puternic geometrizat), ajurat. Faptul că pe două laturi ornamentele sunt închise și prezintă chiar slabe urme de uzură certifică folosirea piesei ca phaleră de zăbală. Vezi în acest sens și numeroasele piese relativ asemănătoare descoperite în Maroc⁷⁸.

L 53,6 mm; l 48,2 mm.

Inv. 1929. Cusuiul din Vale (Bulgaria) 1936, *passim*. Donație B. Ionescu.

20. Cataramă din bronz. Pl. VI/6

Stare de conservare foarte bună. Lipsește limba cataramei. Patină verde-măsliniu.

L 21,5 mm; l 21,2 mm.

Inv. 1938. Turtucaia (Tutrakan-Transmarisca) 1940, *passim*. Donație B. Ionescu.

21. Anou din bronz. Pl. VI/5

Stare de conservare foarte bună. Întreg.

23,9 mm.

Inv. 1939. Turtucaia (Tutrakan-Transmarisca) 1940, *passim*. Donație B. Ionescu.

Multifuncționalitatea unor astfel de piese și lipsa altor informații, fac lipsite de sens orice considerații asupra datării și chiar a modului de folosire.

22. Piesă din bronz. Pl. VI/8a-b

Stare de conservare bună. Probabil fragmentară. Patină verde-măslinie cu pete și cu zone de coroziune stabilizată.

Piesa în forma literei S, avea la capete câte un ornament vegetal puternic geometrizat. Mijlocul îngroșat și modelat oarecum asemănător cu un *chaton* de inel. Lipsa unor posibile sisteme de prindere face greu de precizat modul de folosire. Mai mult, cele două capete sunt ornamentate și pe spate. Existența unor urme de curățare mecanică (pilă), ce apar sub stratul de

⁷⁷ Petolescu 1971, 665, nr. 1, pl. 1/1,2; Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, 301, nr. 55, fig. 6.

⁷⁸ Boube-Piccot 1980, *passim*.

coroziune antic, lasă liberă posibilitatea să avem de-a face cu o modificare a piesei originale ce a dus la pierderea unor elemente de prindere (de exemplu, elemente ce ar fi putut să o încadreze în categoria pieselor de harnașament sau de car, de care se apropie ca masivitate, ornamentică, aspect). Din păcate nu putem exclude, ținând cont și de modul de intrare în colecțiile muzeului din Oltenița, posibilitatea să avem de-a face cu o piesă provenind din epoci ulterioare celei romane.

L 21,5 mm; l 21,2 mm.

Inv. 1930. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

23. Greutate. Pl. VI/1a-b

Stare de conservare bună.

Întreagă.

Marmură. Turtită, circulară cu marginile rotunjite. Pe față este zgrăffitată cifra IV trasată de două ori, prima este mai subțire, iar a doua, mai groasă, trasată ulterior. Se mai păstrează și un știft din bronz. Acesta pare montat după ce piesa fusese terminată și probabil folosită; montarea lui a „deranjat” prima inscripționare, făcând necesară pe cea de a doua.

H 89,4 mm; 116 mm; greutate 1565 gr. (patru libra?).

O libra 12 uncii 327,45 gr. 327,45 x 4 1509,80 gr.

Inv. 1910. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

24. Greutate. Pl. VI/2a-b

Stare de conservare bună.

Întreagă.

Marmură. Turtită, circulară cu margini în unghi (formă ușor discoidală). Pe față avea zgrăffitată cifra II, acoperită cu vopsea roșie. Pe spate, probabil pentru a o aduce la greutatea standard, este martelată concav și nefinisată.

H 50 mm; 94,3 mm; greutate 750 gr. (două libra?)

O libra 12 uncii 327,45 gr. 327,45 x 2 754,90 gr.

Inv. 1911. Silistra (Durostorum) 1940. Colecția B. Daneff. Donație B. Ionescu.

În pofida informațiilor sumare asupra locului de descoperire, piesele prezentate în acest articol vin să completeze, mai ales pentru Durostorum, informațiile existente și vor aduce cu siguranță contribuții la completarea imaginii vieții romane la Dunărea de Jos.

Bibliografie

- B nki, Z. 1972, *La collection du Musée Roi Saint tienne. Objets romains figurés en bronze, argent et plomb*, Székesfehérv r.
- Bauer, A. 1936, *Rimska olovna plastika s osobitim obzirom na materijal pohranjen u hrvatskom narodnom muzeju*, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 17, Zagreb, 1-35.
- Becatti, G. 1977, *L arte dell età classica*, Florența.
- Bizzarri, A. R. M. 1988, în C. Morigi Govi, D. Vitali (ed.), *Guida al Museo Civico Archeologico di Bologna*, Bologna.
- Bondoc, D., Dincă, D. R. 2003, *Bronzuri Figurate Romane. Muzeul Romanașului Caracal (Bronzuri figurate romane de la Romula)*, Craiova.
- Boube-Piccot, C. 1969, *Les bronzes antiques du Maroc*, *tudes et Travaux d Archéologie Marocaine* 4, Rabat.
- Boube-Piccot, C. 1980, *Les bronzes antiques du Maroc, III. Les chars et l attelage*, *tudes et Travaux d archéologie Marocaine* 8, Rabat.
- Boucher, S. 1973, *Bronzes Romains figurés du Musée des Beaux-Arts de Lyon*, Lyon.
- Boucher, S. 1976, *Les aventures d un type de Jupiter*, *Latomus* 35, 2, Bruxelles, 340-355.
- Brunšmid, J. 1914, *Antikni figuralni bronsani predmeti u hrvatskom narodnom muzeju u agrebu*, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 13, Zagreb, 207-268.
- Bucovală, M. 1994, *Contributions au problème des casques militaires à masque des bronze découverts dans la région du Bas-Danube*, în *Akten der 10. Internationalen Tagung ber antike Bronzen*, (Freiburg, 18.-22. Juli 1988), Stuttgart, 97-102.
- Calci, C., Cigalino, R., Messineo, G. 1989-1990, *Via Tiburtina, L area sepolcrale nord-orientale*, *Bulletino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 93, 150-156.
- Che , H. 1990-1991, *Deux Vénus en plomb d époque romaine*, *Anti uités Nationales* 22-23, Paris, 81-94.
- Covacef, Z. 2002, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj-Napoca.
- Covacef, Z., Chera-Mărgineanu, C. 1977, *Geme din Muzeul de Istorie și Arheologie Constanța*, *Pontica* 10, 191-202.
- Dimitrova-Milčeva, A. 2005, *Gemmen und kameen aus dem Historischen Museum der Stadt Pleven (rezumat articol în lb. bulgară)*, *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum* 4, *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov*, Sofia, 264-276.
- Drink ater, J. F., Drummond, A., Remesal Rodri uez, J. 1994, *El Mundo de los Romanos*, Blum.
- Docheva-Peeva, E. 2008 în A. Minchev (ed.), *Gods Human Mask. Catalogue of Exhibition*, Varna.
- Faider-Feytmans, G. 1957, *Recueil des bronzes de Bavai*, Paris.
- Fleischer, R. 1987, *Die R mischen Bronzen aus sterreich*, Mainz.
- Georgiev, P. 1994, *Eine Gruppe von niederm sischen Statuetten. Beweismaterial f r die Existenz eines unbekannen Ateliers: ein stilistisch-ikonographischer Versuch*, în *Akten der 10. Internationalen Tagung ber antike Bronzen*, (Freiburg, 18.-22. Juli 1988), Stuttgart, 167-171.

- Gramatopol, M. 2000, *Arta romană în România*, București.
- Gudea, N. 2004, *Über eine Typologie der dreieckigen Motivplatten mit Reliefverzierung im Kult der IOMD*, în *The Antiques Bronzes. Typology, Chronology, Authenticity. The Acta of The 16th International Congress of Antique Bronzes Bucharest, May 26th-31st, 2003*, București, 217-228.
- Guirand, H. 1988, *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule (territoire française)*, Paris.
- Iconomu, C. 1967, *Opaițe greco-romane*, Constanța.
- Ivnyi, D. 1935, *Die pannonischen Lampen. Eine typologisch-cronologische bersicht*, DissPan 2, 2.
- Kaufmann-Hainimann, A. 1977, *Die Römischen Bronzen der Schweiz. I. Augst, Main.*
- Kaufmann-Hainimann, A. 1983, *Römische Bronzestatuetten aus Augst und Kaiseraugst*, Augst.
- Kaufmann-Hainimann, A. 1998, *Götter und Lararien aus Augusta Rauriaca. Herstellung, Fundzusammenhang und sakrale Funktion figürlicher Bronzen in einer römischen Stadt*, Forschungen in Augst 26.
- Knipovici, T. 1929, *Die Keramik römischerzeit aus Olbia in der Sammlung der Ermitage*, Materialien zur römisch-germanischen Keramik 4, Frankfurt an Main.
- Kolling, A. 1967, *Die Bronzestatuetten aus dem Sülzlenkeller*, Forschungen im Römischen Schwarzenacker I, Hamburg.
- Kriseleit, A. 1990, *Antike Bronzeplastik aus Bulgarien*, Berlin.
- Kuzmanov, G., Băčvarov 1986, G. Kuzmanov, I. Băčvarov, *Sammlung antiker lampen im Museum von Silistra*, Izvestija Varna 22 (37), 43-62.
- Lebel, P., Boucher, S. 1975, *Bronzes figurés antiques (grécs, étrusques et romains)*, Musée Rolin, Paris.
- Leibundgut, A. 1980, *Die Römischen Bronzen der Schweiz. III- Ostschweiz*, Bern und Mainz.
- Menzel, H. 1964, *Römische Bronzen aus Deutschland. II-Trier*, Mainz.
- Menzel, H. 1969, *Römische Bronzen aus Bayern*, Augsburg.
- Mușețeanu, C. 1985, *Ateliers céramiques de Durostorum*, Dacia, N.S. 29, 147-151.
- Mușețeanu, C., Culică, V., Elefterescu D. 1980, *Lampes estampille de Durostorum*, Dacia, N.S. 24, 283-307.
- Mușețeanu, C., Elefterescu, D. 1983, *Lampes romaines de Durostorum*, Dacia, N.S. 27, 109-128.
- Mușețeanu, C., Elefterescu, D. 1985, *Contribuții privind ceramica romană de la Durostorum (I)*, CCDJ 1, 67-81.
- Mușețeanu, C., Elefterescu, D. 1988-1989, *Contribuții privind ceramica romană de la Durostorum (II)*, CCDJ 5-7, 89-119.
- Mușețeanu, C., Elefterescu, D. 1992, *Contribuții privind ceramica romană de la Durostorum (III)*, Pontica 25, 221-239.
- Petolescu, C. 1971, *Opaițe romane din Dacia*, Apulum 9, 665-672.
- Petru, S. 1972, *Emonske Nekropole*, Ljubljana.
- Pop, C. 2003, în Petculescu, L. (ed.), *Antique Bronzes in Romania, (Exhibition Catalogue)*, București.
- Popilian, Gh. 1976, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova.
- Popović, I. 1989, *Les camées romains au Musées National de Belgrade*, Belgrad.
- Rădulescu, A. 1963, *Elmi bronzei di Ostrov*, Dacia, N.S. 7, 535-551.

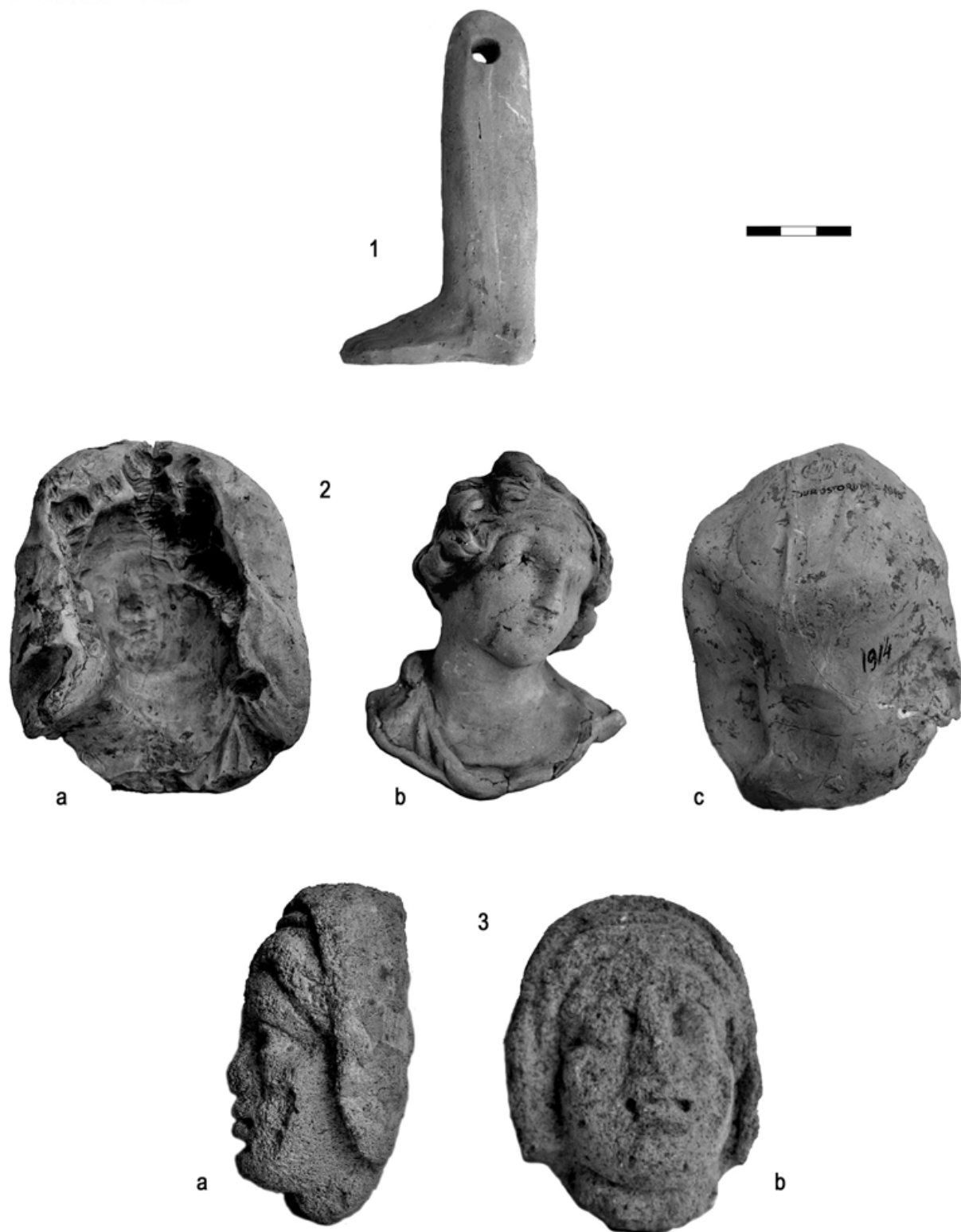
- Ritter, Ș. 1994, *Die antiken bronzen im R. misch-Germanischen Museum K. In. Die statuetten aus K. In, K. Iner Jahrbuch* 27, 317-403.
- Roussel, L. 1979, *Les artisans bronziers de Mâlain-Mediolanum, în Bronzes hellénistiques et romains. Tradition et renouveau. Actes du Ve Colloque International sur les bronzes antiques Lousanne, 8-13 mai 1978. Cahiers D Archeologie Romande* 17, Lousanne, 215-221.
- Fitz, J. 1982 (ed.), *R. mische Bronzeindustrie in Pannonien, Székesfehérvár*.
- Russu, I. I. 1936-1939, *Monumente sculpturale din Durostorum, AISC* 3, 174-199.
- Sauciuc-Săveanu, Th., 1927-1932, *Callatis, III-è rapport préliminaire. Fouilles et Rescherches de 1926, Dacia* 3-4, 411-434.
- Sennequier, G. 1997, *Statuettes d'un lairairer trouvées à Rouen, în L'Usure du Temps. Catalog de expoziție. Musée archéologique de Saint-Romain-en-Gal, Vienne. 7 novembre 1977-31 mars 1998, Viena*, 88-91.
- Suceveanu, Al. 1981, *Histria, VI, Les thermes romaines, București-Paris*.
- Sultov, B. 1985, *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum, II-IV Centuries, Sofia*.
- Szilgyi, J. 1956, *Aquincum, Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapesta*.
- Țeposu-David, L. 1960, *Gemele și cameele din muzeul arheologic din Cluj, în Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București*, 525-534.
- Țeposu-Marinescu, L., Pop, C. 2000, *Statuete de bronz din Dacia Romană, București*.
- Veličkovič, M., 1969, în Popović, L. B., Mano-Zisi, D., Veličkovič, M., Jelčić, B., *Antička Bronza u Jugoslaviji 1844-1969, Belgrad*.
- alder-Psenner, E. 1983, *I bronzetti figurati antichi del Trentino, Patrimonio storico e artistico del Trentino* 7, Trentino.
- alters, H. B. 1915, *British Museum. Select Bronzes. Greek, Roman, and Etruscan, in the Departments of Antiquities, Londra*.
- alters, H. B. 1921, *Catalogue of the Silver Plate (Greek, Etruscan and Roman) in the British Museum, Londra*.

Dan Eleterescu
 Muzeul Dunării de Jos
 Str. Progresului, nr. 4,
 910079, Călărași
 tel. 0242.313161,

Done Șerbănescu
 Muzeul Civilizației Gumelnița
 Str. Argeșului, nr. 101
 Oltenița, jud. Calarași

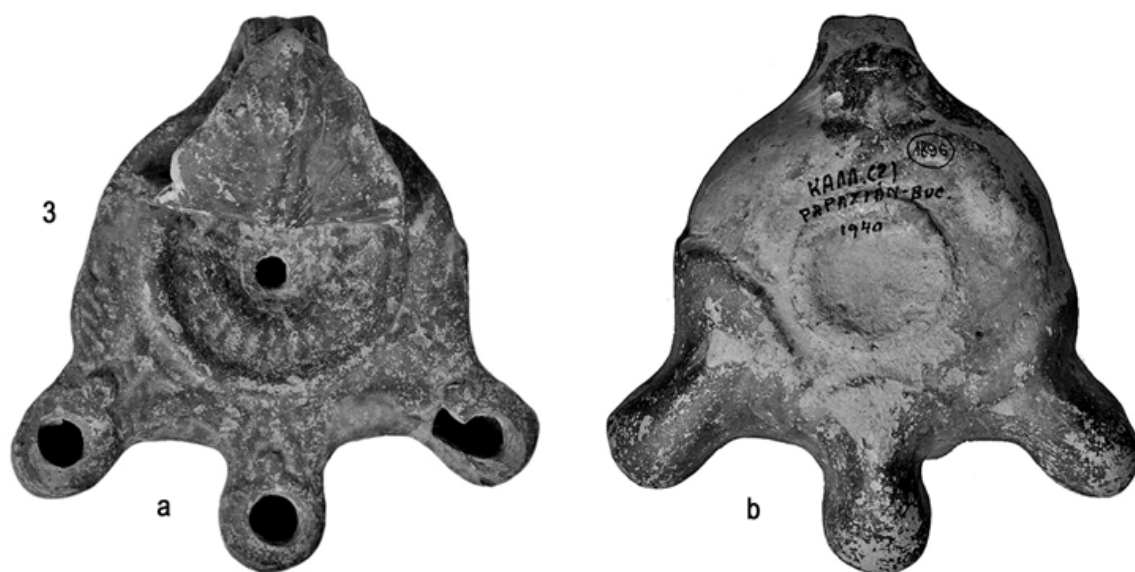
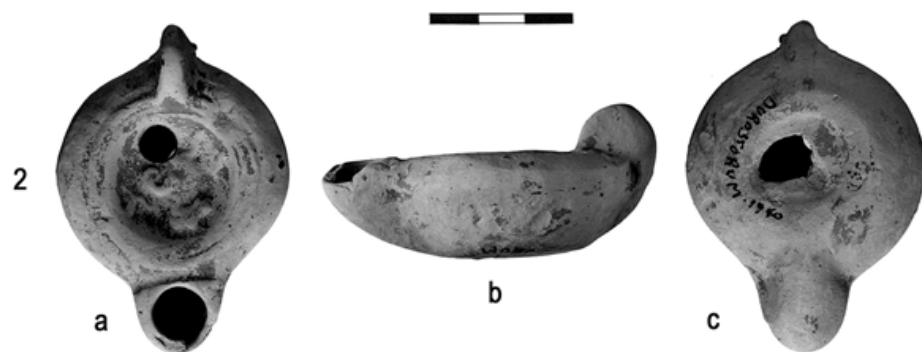
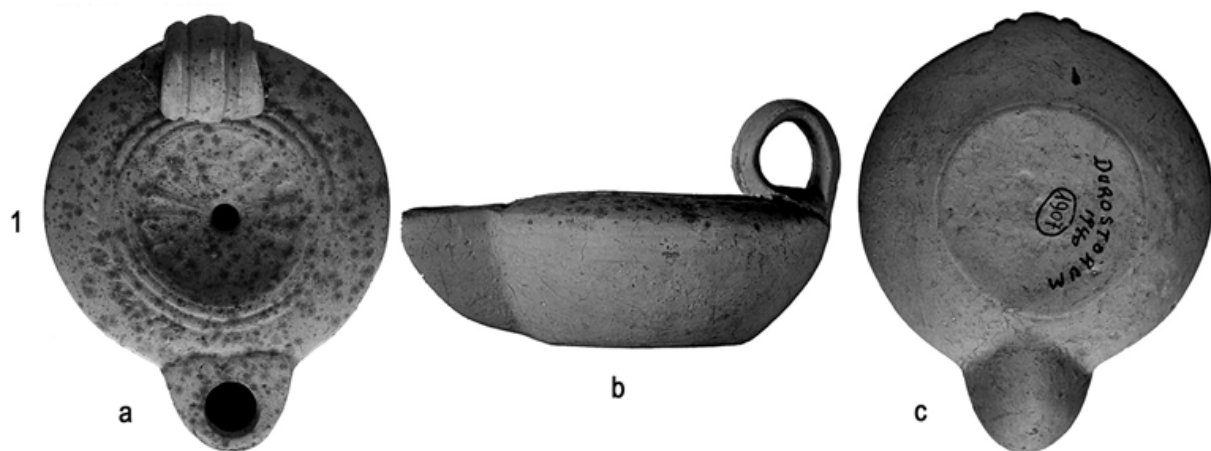
Pl. I.

Pl. II.

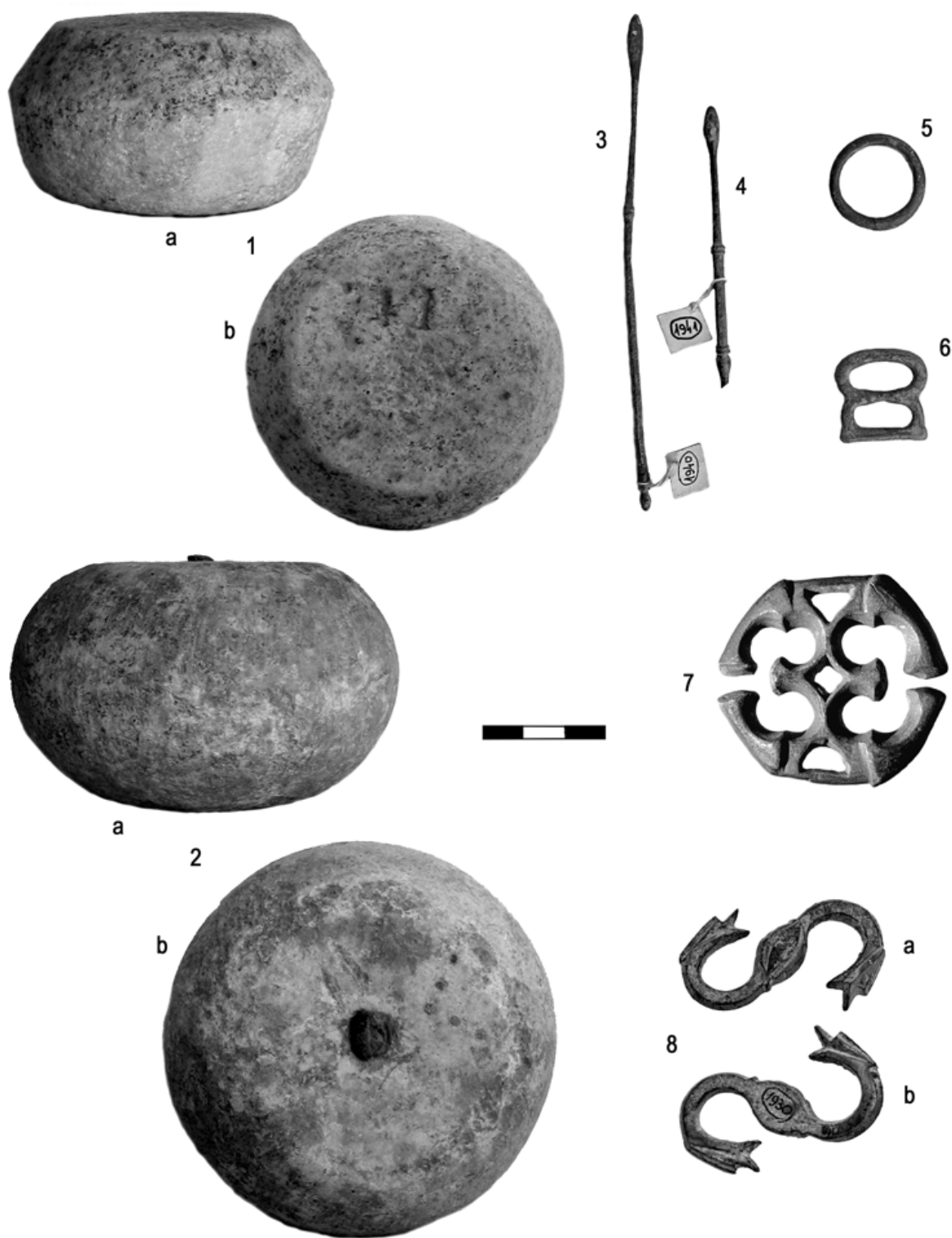
Pl. III.

Pl. IV.

Pl. V.

Pl. VI.

RODUCEREA CERA ICII OCA E A GURI E DUNĂRII N SECOLELE I IV P.C R.

Victor . Baumann

Résumé En raison de la complexité des problèmes posés par la domination romaine à l'embouchure du Danube, la permanence et la continuité de la population autochtone restent les facteurs sine qua none dans la compréhension du phénomène de la romanisation. Dans le contexte des recherches concernant l'évolution de la culture matérielle de la population autochtone de la zone septentrionale de la Mésie Inférieure, les observations et les études sur la production de céramique présentent un intérêt à part.

La céramique locale comprend tous les produits de tradition autochtone, modelés à la main ou au tour et les produits de la céramique romaine habituelle, qui, selon la qualité de la pâte, le dégraissant et la couleur, révèlent l'existence des centres locaux de façonnage.

Exclusivement gèto-dace, la céramique modelée à la main se remarque par l'utilisation d'une technique traditionnelle pour la préparation de la pâte. Celle-ci est composée de tessons pilés ou de petits cailloux. La cuisson insuffisante donne aux récipients une couleur spécifique, allant du marron foncé au brun rougeâtre jusqu'au rouge brique. Il y a des vases qui présentent des surfaces irrégulières quelquefois déformées ; mais, généralement les parois extérieures sont exécutées avec soin, enduites d'une couche fine de glaise, parfois lustrées.

Sous l'influence de la poterie de l'époque romaine, la céramique confectionnée au tour, de tradition autochtone, se distingue par la qualité de la pâte, ayant dans sa composition du sable et de petits cailloux et par les formes qui présentent de nouveaux éléments ; le plus souvent, il y a un rapport d'interdépendance entre la qualité de la pâte et la forme du vase. En ce qui concerne ce type de vases, confectionnés au tour, on observe une tendance à emprunter des éléments de la technique et de la forme autochtone. Cette tendance est plus évidente sur les **boc grises**. La pâte fine, la cuisson uniforme, l'élégance du profil rappellent l'époque de l'épanouissement de la civilisation Gète du Ier siècle de n.è. Dans la deuxième moitié du IIème siècle et la première moitié du IIIème siècle les formes céramiques rencontrées dans la zone des Bouches du Danube présentent un caractère hybride qui annonce la céramique grise du IVème siècle très répandue sur le territoire de la Roumanie.

Nous avons essayés d'encadrer dans la céramique romaine d'origine locale, la vaisselle, le matériel téglulaire, les amphores et le matériel exécuté au moule, selon la qualité et la composition de la pâte. Nous avons inclus dans la catégorie importation, la céramique fine provenant des centres déjà connus. Sans exclure la possibilité que certains produits considérés importés soient confectionnés dans les autres centres de la Mésie Inférieure, on considère que cette division correspond en général, aux réalités historiques.

Une grande quantité de céramique romaine, mise au jour dans les fouilles effectuées au Nord de la Dobroudja, se remarque, soit par une argile dense, sablonneuse, à concrétions calcaires, soit par une argile mélangée à du gros sable comme dégraissant. Dans ce cas les vases deviennent rugueux au toucher après cuisson. Dans la majorité des cas, l'exécution n'est pas très soignée, la couleur ou le vernis qui recouvre la surface des vases est de qualité inférieure, sans adhérence.

Nous considérons qu'une grande partie de la céramique romaine était exécutée dans les centres danubiens ou dans leurs territoires locaux, le seul critère de sélection étant donc la qualité et la composition, calculées en pour-cent sur le principe territorial.

En second lieu, tous ces produits, même s'ils sont les copies fidèles de prototypes se distinguent par leur exécution beaucoup moins soignée, qui devient frappante dans la première moitié du IIIème siècle de n.è. dans les conditions de production d'une série et surtout au IVème siècle où nous assistons à la pénétration des métiers dans le milieu rural.

Les fouilles effectuées dans les centres de la Dobroudja Septentrionale ont mis en évidence la fréquence d'un certain type de céramique relevé dans différentes zones. Il se peut que ce phénomène relève de l'existence de certains ateliers de fabrication qui fonctionnaient à Noviodunum, à Troesmis et à Argamum, dès le IIème siècle de n.è. Certainement les fermes de type villa rustica situées dans le milieu rural, des fortifications romaines, ont du posséder de tels fours. Ayant une production destinée particulièrement au marché, ces fermes voulaient produire non seulement pour leurs propres besoins, mais aussi pour la population rurale. Les sigillées produites à Noviodunum et dans son territoire, ici on fait référence surtout à celles découvertes dans la villae rusticae de Niculițel, se remarquent par la qualité particulière de l'argile de couleur rose et de l'engobe, dont l'éclat discret et la patine imprimée aux récipients donnent un aspect particulier.

L'assimilation de certaines formes locales par la poterie romaine provinciale, vers la fin du IIème siècle et le début du IIIème siècle de n.è. la grande quantité de vases et récipients mal façonnés qui combinaient les formes et les procédés techniques romains avec les éléments autochtones provenant surtout des niveaux de IVème siècle, reflètent d'un côté les besoins accrus de la population toujours plus nombreuse et de l'autre le degré d'acculturation dans le Bas Danube.

La grande disponibilité manifestée par les Romains dans divers domaines d'activité en ce qui concerne les populations conquises, a favorisé la production en série de certains types de céramique issus des poteries autochtones. Le phénomène était facilité par les contacts fréquents avec les villes pontiques qui avaient contribué dès l'époque hellénistique à la pénétration de certains prototypes grecs dans les poteries autochtones et à la création de certains types nouveaux, qui ont continué à être produits dans la production locale du territoire histro-pontique. Dans l'époque Romaine, assumer certains types autochtones par les potiers romains reflètent un double aspect : d'un côté, la continuité de la production de la céramique autochtone parallèlement à la forte industrie de la céramique romaine, de l'autre côté, l'existence un régime alimentaire varié qui impliquait des nouvelles habitudes alimentaires assumées par la population locale ou empruntées à celle-ci. Ainsi l'ancien fond Gète se retrouve tant dans la manière de réaliser la vaisselle de table, que celle de la cuisine mais aussi dans la fabrication des pots, terrines et cruches. Les relations établies avec les grecs orientaux de l'armée romaine de la zone du Bas Danube ou avec les familles des artisans venues de l'espace du nord de la Mer Noire ont une importance certaine. Elles apportent des formes céramiques spécifiques dans des zones qui avaient une tradition dans ce domaine.

Mots cle l'époque romaine, les Bouches du Danube, la céramique romaine, la céramique autochtone.

Cuvinte cheie: epoca romană, Gurile Dunării, ceramica romană, ceramica autohtonă

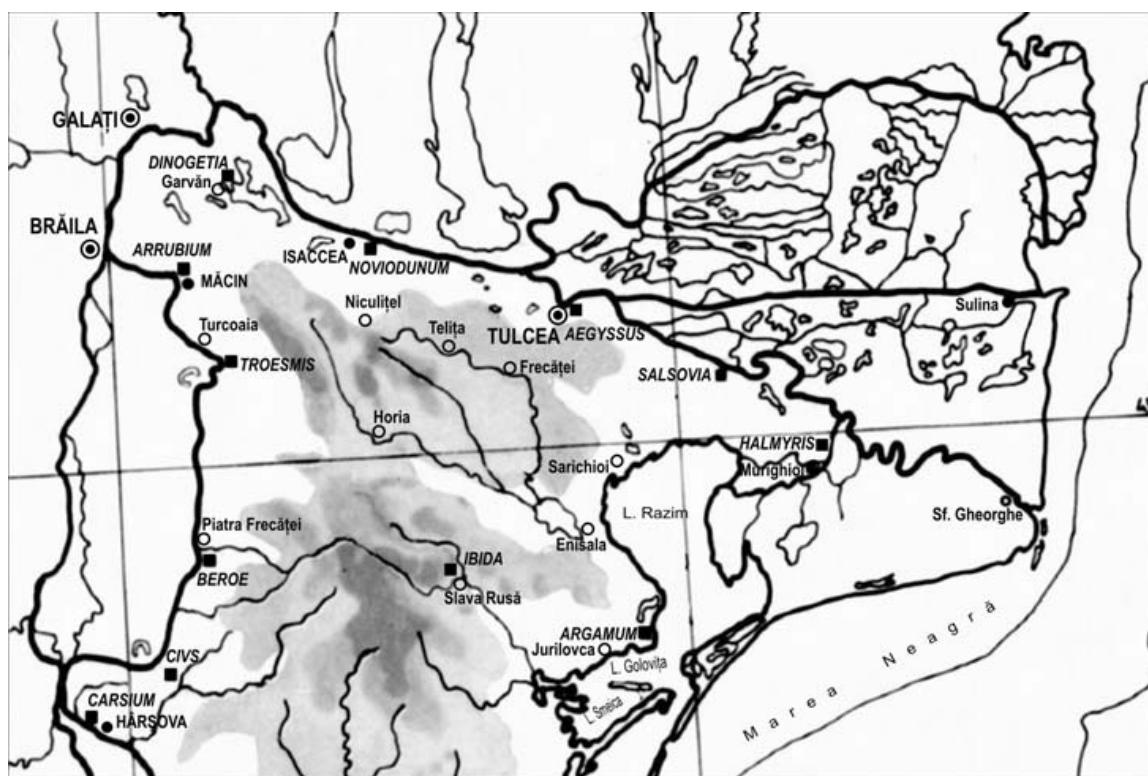
. Unul dintre cele mai vechi meșteșuguri practicate pe aceste meleaguri, olăritul a cunoscut în epoca romană o evoluție aparte, favorizată de necesitățile tot mai mari ale unei populații numeroase și cosmopolite. Bogăția și diversitatea produselor ceramice ale epocii romane oferă repere interesante asupra evoluției în timp și spațiu a culturii materiale a populației trăitoare pe aceste meleaguri în prima jumătate a mileniului I p.Chr.¹. În contextul cercetărilor de epocă romană, studiile și observațiile efectuate asupra producției de ceramică reprezintă, de fiecare dată, un pariu, dacă nu câștigat, măcar promițător.

Ca proveniență, ceramica poate fi locală sau adusă din alte provincii. Tipologic, formal și funcțional, la Gurile Dunării ceramica romană cunoaște o varietate de tipuri și, pentru a facilita discuția, vom porni de la aspectul funcțional, cu precizarea că ceramica comună include atât produsele de factură locală, lucrate cu mâna sau la roată, cât și anumite produse ceramice importate din alte provincii ale Imperiului. Ceramica locală cuprinde întreaga producție autohtonă de tradiție geto-dacă, dar și produse ale ceramicii romane de

¹ Vezi, în acest sens, Dyczek 2006, 176-183.

serie, care, după calitatea argilei, degresant și culoare, relevă existența unor centre locale de producție, a unor *officinae* specializate în prelucrarea acestor produse, în concordanță cu gusturile tot mai rafinate ale comunităților romanizate din zona Gurilor Dunării. Meșterii olari locali imită o mare parte a importurilor ceramice solicitate de reprezentanții păturilor avute, dar mențin ceramica tradițională ieftină și pe gustul populației autohtone.

Pretutindeni, în siturile arheologice cercetate, ceramica de factură romană s-a găsit laolaltă cu ceramica de tradiție autohtonă, evidențiind, nu atât contemporaneitatea acestora, cât, mai ales, menținerea olăriei tradiționale. Problema care se pune are în vedere definirea fenomenului, și, îndeosebi, a perioadei istorice în care acest fenomen este perceput plenar. Pe linia Dunării, atât în cetăți, cât mai ales în mediul rural, ceramica tradițională, modelată cu mâna sau lucrată la roată, este întâlnită până la începutul sec. IV p.Chr., mai frecvent în sec. I până spre mijlocul sec. II p.Chr.² și apoi la începutul sec. III p.Chr.³. Menținerea olăritului casnic, tradițional, s-a datorat la început cantităților reduse de produse de import, în condițiile unei producții insuficiente de ceramică romană produsă *ad hoc*, fapt remediat în cursul sec. II p.Chr. prin înființarea unui mare număr de ateliere pe lângă cetățile și fortificațiile de pe *limes*, și nu numai. În prima jumătate a sec. III p.Chr., ceramica tradițională, lucrată cu mâna și la roată, revine în forță, datorită colonizării unor grupuri de geto-daci liberi din Câmpia Română și de carpi din Moldova⁴.

² În necropola tumulară a cetății Noviodunum, prezența indigenilor se face simțită numai în prima jumătate a secolului II p.Chr. – vezi Baumann 2008, 195, cf. Simion 1984, 77, 85.

³ A se urmări situația de la Troesmis – Baumann 1980, 169 și 190, pl. 22; Opaț 1980, 329-330.

⁴ În această privință, descoperirile din siturile rurale sunt relevante – vezi Baumann 1983, 105 (Niculițel); 121 (Horia); Baumann 1991, 135, pl. 11, 16-18 (Frecăței); Baumann 1995, 222, pl. 22 (Sarichioi–Sărătura).

. În exclusivitate autohtonă, ceramica lucrată cu mâna se distinge prin folosirea unor tehnici tradiționale, prin compoziția argilei, cu pietricele și cioburi pisate, prin aspectul exterior datorat arderii insuficiente care imprimă recipientelor o coloratură specifică, de la cafeniu-închis la brun-roșcat. Rareori arderea este oxidantă și o parte însemnată a produselor ceramice prezintă suprafețe neregulate și uneori deformate; în general, însă, pereții exteriori sunt finisați cu grijă, lustruiți sau acoperiți cu un strat fin de lut.

Printre tipurile cele mai frecvente, *oala-borcan* ocupă un loc aparte. Dimensiunile sale variază în funcție de folosință. Se produc vase de provizii de mari proporții, ca cel întâlnit la Horia, într-un mormânt de la mijlocul sec. II p.Chr.⁵, cu diametrul maxim de 37 cm (Pl. II/11), dar și vase miniaturale de 7 până la 10 cm înălțime, ca cele de ofrandă descoperite la Enisala⁶ și Horia⁷, sau provenite din așezările de la Sarichioi–*Sărătura*⁸, și Revărsarea–*Cotul Tichilești*⁹, cu analogii în sudul Dobrogei, la Ovidiu și Bugeac–*Valea lui Marinciu*¹⁰. În majoritatea cazurilor, oala-borcan este decorată pe umeri și gât cu tradiționalul brâu alveolat, organic sau barbotinat, uneori cu mici butoni circulari sub buză, sau cu mici creștături pe buză. Tipul de oală-borcan prezintă două variante: a) oala-borcan ovală, cu gât înalt, pâniform și bază plată, îngustă; b) oala-borcan cu gât puternic profilat, așezat pe un corp tronconic mărginit în zona superioară de un brâu în relief. Ambele variante perpetuează forme ale ceramicii geto-dace din epoca Lat ne, și descoperiri arheologice din sec. I și II p.Chr., făcute la Enisala și la Telița–*Valea Amzei*¹¹, dar și-n așezările de dincolo de Dunăre¹² vin în sprijinul acestei afirmații. În epoca romană se observă o tendință de profilare a gâtului și de îngroșare a bazei (Pl. III).

Cel de-al doilea tip ceramic lucrat cu mâna, caracteristic producției autohtone până în sec. IV p.Chr., este așa numita „ceașcă dacică” sau *cățuie*, cu sau fără apucătoare, prelucrată în aceeași manieră ca și oala-borcan. De formă tronconică, are gura largă și baza plată, de cele mai multe ori evazată. Elementul caracteristic este dat de apucătoare, plasată spre bază la ceștile mai mari de 5 cm înălțime sau aplatizată și lipită de corp la varianta sub 4 cm înălțime. Cățuia miniaturală, prezentă în *villa rustica* de la Horia și în necropola getică de epocă romană de la Enisala, va fi frecvent întâlnită în prima jumătate a sec. III p.Chr. în aria culturii carpice¹³ (Pl. II).

Printre tipurile autohtone deosebite de la Gurile Dunării, lucrate cu mâna, sunt de menționat: *paharul cilindric* cu suprafață neregulată și cioc de scurgere, cu analogii în sec. III p.Chr. în Câmpia Română¹⁴ și *cănița* cu pereții ușor bombați, baza groasă și uneori toartă aplicată, recipiente întâlnite la Horia, în necropola aferentă fermei romane¹⁵

⁵ Baumann 1983, 186, M α -7.

⁶ Mănucu-Adameșeanu 1984, 36, pl. 6; pl. 8/1.

⁷ Baumann 1983, 180, 2/4.

⁸ Baumann 1995, 210, pl. 10/Gr. 3,5; 217, pl. 17/b.

⁹ Baumann 1995, 236; 253, pl. 14/13

¹⁰ Scorpan 1969, 43-80.

¹¹ Baumann 1995, 155, pl. 54/4-10.

¹² A se urmări ceramica lucrată cu mâna în așezarea de al *Butnărești*; vezi, Bichir 1967, fig. 12.

¹³ Bichir 1967, 194, fig. 11/ 2; Bichir 1973, *passim*.

¹⁴ Dolinescu-Ferche 1970, 319, fig. 2/2 (*Dulceanca*).

¹⁵ Baumann 1983, 180.

(Pl. II/3, 4), în așezările rurale de la Revărsarea–Cotul Tichilești¹⁶ (Pl. I/11), de la Telița–Valea Amzei (Pl. III/1) și în necropola geto-romană de la Enisala (Pl. III/3).

Aceste tipuri de vase, care aparțin olăriei geto-dace tradiționale, și care în Dobrogea romană se mențin până la sfârșitul sec. II p.Chr. și în așezările civile din vecinătatea fortificațiilor romane (Pl. XIII), continuă să fie produse în sec. III și în prima jumătate a sec. IV p.Chr. la N și la V de Dunăre, până la momentul definirii istorice a primei simbioze culturale cu caracter romanic.

Geto-dacii liberi de dincolo de Dunăre, stabiliți la Gurile Dunării în a doua jumătate a sec. II, aduc cu ei elemente și tehnici tradiționale de decorare a vaselor¹⁷. Receptivi la tehnicile de incizare și de estampare a ceramicii, vor reuși să le aplice, într-o încercare anacronică, pe ceramica locală, tradițională, modelată cu mâna¹⁸ (Pl. VI).

Ceramica autohtonă lucrată la roată, din primele două secole ale erei noastre, este de tradiție elenistică, realizată, în general, din argilă fină, cenușie. Din această categorie au fost descoperite în satele de pe linia Dunării, de la Revărsarea–Cotul Tichilești¹⁹ (Pl. I/2, 10), Telița–Valea Amzei²⁰ (Pl. IV/2) și Rachelu–Drăghia²¹, produse cu forme specifice Lat ne-ului clasic geto-dacic, întâlnite în zona istro-pontică, cu analogii în Câmpia Română²², până la sfârșitul sec. II p.Chr.: *fructiere* cu buza orizontală, decorată cu linii lustruite, *oale bitronconice*, simple sau cu două toarte supraînălțate și *căni bitronconice* cu o toartă, decorate pe partea superioară a corpului cu linii verticale lustruite, *castroane tronconice* cu buza oblică și *castroane emisferice* cu buza evazată, în formă de pâlnie (Pl. IV).

Sub influența olăriei greco-romane, ceramica autohtonă lucrată la roată prezintă, sub aspect formal, elemente noi. Cele mai frecvente sunt: *oala-borcan* de dimensiuni mijlocii, *vasul de provizii* și *castronul*. Dintre acestea, oala-borcan este singurul tip ceramic lucrat la roată care păstrează, aproape în totalitate, aspectul tradițional al olăriei autohtone. Vasul de provizii prezintă în compoziția argilei, pe lângă micro-prundișuri, un procent apreciabil de nisip, ceea ce imprimă, după ardere, duritate recipientului, chiar dacă miezul se remarcă printr-o porozitate deosebită. În majoritatea cazurilor, aceste recipiente au corpul bombat, decorat deasupra liniei de maximă bombare cu striuri regulate, și buza orizontală, răsfrântă, atât în afară, cât și spre interior (Pl. V).

Dintre toate tipurile ceramice autohtone lucrate la roată, tendința de preluare a unor elemente noi, în tehnică și formă, se observă mai ales la *castroanele cenușii*. Pasta fină, arderea uniformă, eleganța profilului, amintesc epoca de înflorire a civilizației getice. În a doua jumătate a sec. II și în prima jumătate a sec. III p.Chr., formele întâlnite la Gurile Dunării prezintă un aspect hibrid care anunță ceramica cenușie din sec. IV, larg răspândită pe teritoriul României. Din îmbinarea elementelor tradiționale cu cele romane apare, în olăria romană provincială, *castronul tronconic cu două apucători*, cu buza lată, decorată în maniera

¹⁶ Baumann 1995, 256, pl. 17/11.

¹⁷ Vezi, în acest sens, Trohani 2009, 235-237.

¹⁸ Fenomen surprins în așezarea autohtonă de epocă romană de la Telița–Amza: Baumann 1995, 156-157, pl. 55/4, 6, 8, 10, 11; pl. 56/1, 3.

¹⁹ Baumann 1995, 237.

²⁰ Baumann 1995, 155, pl. 54/3.

²¹ Cercetări arheologice efectuate în 1990 de V. Lungu, rămase inedite.

²² Bichir 1967, 194, fig. 11/9-10.

tradițională a creștăturii și liniei în val, specific zonei dunărene și întâlnit în nordul Dobrogei până în sec. IV, la Halmyris²³ și în cripta bazei martirice de la Niculițel²⁴ (Pl. VIII/4, 5).

. Materialul ceramic de factură romană prezintă o diversitate de tipuri și forme, ceea ce îngreunează delimitarea produselor locale de cele aduse din alte provincii ale Imperiului. Încercarea de a încadra în ceramica locală provincială de la Gurile Dunării produsele ceramicii utilitare, materialul tegular, anumite tipuri amforice și recipiente prelucrate în tipare, are la bază calitatea și compoziția argilei, în categoria importurilor fiind incluse în special acele produse ale ceramicii fine cu centre de proveniență cunoscute. Fără să excludem alte soluții, considerăm deocamdată că această împărțire corespunde în linii generale realităților arheologice actuale. O mare cantitate de ceramică romană, provenită din săpăturile arheologice efectuate în siturile din N Dobrogei, se remarcă printr-o argilă densă, nisipoasă, cu particule fine de oxizi de fier și granule de calcit (concrețiuni calcaroase), sau printr-o argilă care folosește ca degresant nisip necernut, ceea ce face ca după ardere recipientele să fie aspre la pipăit. În majoritatea cazurilor, execuția nu este îngrijită, vopseaua sau vernisul care acoperă suprafața acestor produse ceramice sunt de calitate inferioară și lipsite de aderență, fiind de cele mai multe ori înlocuite cu angobă.

Folosind ca principal mijloc de selecție calitatea și compoziția argilei, observată procentual, pe baza criteriului teritorial, constatăm că, o parte importantă din produsele ceramice provenite din centrele romane de pe *limes*-ul nord-scythic, ne sugerează existența producției locale. Astfel, ceramica din teritoriul noviodunens conține, fie un mare procent de nisip cu fine concrețiuni calcaroase și minerale metalice (hematit, magnetit), sau este executată uneori, dintr-o pastă caolinoasă, și capătă prin ardere o culoare albă, bej-cărămizie sau roșu-cărămizie. La Troesmis predomină argila de bună calitate, bine frământată, de culoare cafenie sau bej-maronie. La Beroe și la Arrubium, pasta bogată în caolin imprimă recipientelor după ardere, în primul caz o culoare alb-gălbuie, în cel de-al doilea, roz-gălbuie.

Dintre tipurile cele mai răspândite în zona Gurilor Dunării²⁵, pot fi enumerate, în ordinea unor proporții stabilite cantitativ, pe baza principalelor descoperiri efectuate până în prezent și în funcție de numărul de variante existente: *oala simplă sau cu una sau două toarte*, cu corp bombat sau oval, cu buza răsfântă, înaltă sau teșită; *cănița cu o toartă*, cu corp bombat, tronconic sau bitronconic, cu bază inelară sau cu picioruș; *ulciorul cu o toartă*, corp oval înalt, sau bombat și cu gât înalt; *strachina tronconică* cu pereți înalți, cu buza dreaptă sau rotunjită spre interior, cu profil simplu sau carenat; *cratița* cu pereți dreپți și baza plată pe întreaga lățime a recipientului; *castronul bitronconic cu două apucători*, cu buza orizontală și baza concavă; *ulciorul amforoidal* cu o singură toartă lată și picior de susținere.

Cercetările arheologice au evidențiat oarecum, aspectul frecvenței unor anume tipuri ceramice în teritoriile orașelor romane, fenomen legat de existența unor *officinae* locale care au început să funcționeze încă din sec. II p.Chr. Cuptoare de olărit trebuie să fi posedat și numeroasele gospodării de tip *villa rustica*, situate în mediul rural al fortificațiilor dunărene.

²³ Topoleanu 2000, 119-120 (II. Kuzmanov 1992 B, tip 2, var. 3), 306, pl. 36, 306.

²⁴ Baumann 1977, 264; Baumann 2004 (2005), 111, fig. 25.

²⁵ A se urmări această problemă la Rădulescu 1975, 331- 360.

Cu o producție destinată în principal pieții, fermele romane de la Horia, Telița și Niculițel²⁶ posedau în sec. II-III p. Chr. instalații pentru arderea cărămizilor și a materialului tegular. Proprietarul de la Horia, veteran al *Legiunii a V-a Macedonica*, produce în sec. II cărămizi cu ștampila legiunii²⁷, iar în sec. III, cel de la Telița depozitează cantități mari de țigle²⁸ care urmau a fi vândute populației din satele apropiate. În sec. IV, fermele rurale din zona Teliței posedă adevărate ateliere ceramice și produc numeroase tipuri ceramice²⁹. În cadrul acestui fenomen, un loc aparte îl deținea stabilimentul de pe *Valea Morilor*, specializat în producerea ceramicii utilitare³⁰.

Tot atât de adevărat se relevă fenomenul practicării olăritului în satele autohtone de pe valea Teliței, de la Frecăței³¹ și Telița-Amza³², din teritoriul noviodunens, și de la Sarichioi-Sărătura³³ din teritoriul argamens, unde cea mai mare parte a materialelor ceramice sunt produse locale (Pl. III-V, VII). Această producție ceramică cuprinde tipuri variate de oale, castroane, străchini, căni, opaițe și cățui, cratițe și afumătoare etc., lucrate cu mâna sau la roată, și, în primele două secole ale romanității timpurii, este procentual preponderentă în aceste așezări (Pl. VII).

Realitatea arheologică de la Gurile Dunării evidențiază, la sfârșitul sec. II și începutul sec. III p. Chr., în contextul existenței unei cantități apreciabile de recipiente ceramice care îmbină forme, procedee și tehnici noi cu cele tradițional-autohtone., un fenomen de preluare a unor tipuri ceramice locale de către olăria romană provincială. Fenomenul reflectă, pe de o parte, necesitățile sporite ale populației, pe de altă parte, stadiul simbiozei culturale în curs de desfășurare la Dunărea de Jos. În momentul actual, această ceramică poate fi atribuită atelierelor urbane din NV Moesiei Inferior, de la Aegyssus și Noviodunum (Pl. X), Arrubium³⁴, Troesmis³⁵ și Beroe³⁶, dominate de puternica influență a vexilațiilor legionare, a trupelor auxiliare și a unităților de marină ale *classici*-lor³⁷. Un rol important l-a avut producerea ceramicii romane în mediul rural, fenomen generalizat la sfârșitul sec. II p. Chr., și, care reprezintă, după părerea noastră, din a doua jumătate a sec. III p. Chr., premiza unor raporturi noi și mult mai echilibrate între sat și oraș.

Nu este lipsit de interes să menționăm și acele produse ale olăriei locale, lucrate în tipar, care imită ceramica *terra sigillata*. Aspectul poate fi exemplificat cu sigillatele produse

²⁶ Baumann 1983, *passim*.

²⁷ Baumann 1983, 175 (Anexa nr. 6). Autorul prezintă trei tipuri de cartușe, considerând că sunt produsele unor *figlinae* diferite – vezi și fig. 49 la pag. 117.

²⁸ Rădulescu 1971, 273 *sqq.* Vezi și Baumann 1983, 88, fig. 33; 89.

²⁹ Vezi, în acest sens, rezultatele săpăturilor arheologice din ferma rurală din punctul *La Pod* – Baumann 1983, 129-130, fig. 53-54; Baumann 1984, 52-56 și 469-470, pl. 12, 13.

³⁰ Baumann 1995, 398-437; Baumann 1996, 45-52.

³¹ Baumann 1991, 109-116 (1); 111-138 (2). Analiza macroscopică relevă întrebuițarea ca degresant a rocilor locale sfărâmate, cu incluziuni de oxizi de fier, în prepararea argilei destinate olăriei casnice, în așezarea de la Frecăței, în perioada secolelor II-IV p. Chr.

³² Baumann 1995, 13-173.

³³ Baumann 1995, 174-226.

³⁴ Paraschiv 2004, 150-152.

³⁵ Opaiț 1980, 328-366.

³⁶ Vezi, Petre 1987, pl. 10-22, ceramica din mormintele romane timpurii de la Beroe.

³⁷ A se urmări, în acest sens, activitatea atelierelor ceramice de la Durostorum, din secolele II-III p. Chr., la Mușeteanu 2003, *passim*.

la Noviodunum și în teritoriul său, și ne referim, mai ales, la cele descoperite în *villae-rusticae* de la Niculițel³⁸, remarcabile prin calitatea deosebită a argilei de culoare roz și a angobei, al cărei luciu discret și patină le imprimă un aspect aparte. Decorul, realizat în tipar, prezintă elemente florale și geometrice, dispuse într-o manieră originală (Pl. IX)³⁹.

. Un fenomen general, asupra căruia ar trebui să stăruim de fiecare dată când se pun în discuție aspecte ale romanizării, are în vedere marea disponibilitate manifestată de romani față de populațiile cucerite, în toate domeniile de activitate, ceea ce, în cazul de față, a favorizat și producerea în serie a unor tipuri ceramice preluate din olăria autohtonă⁴⁰. Fenomenul era ușurat de frecventele contacte cu orașele pontice care contribuiseră, încă din epoca elenistică, la pătrunderea unor prototipuri grecești în olăria autohtonă, și de crearea unor tipuri noi, care s-au perpetuat până târziu în producția locală din teritoriul istro-pontic. Existența unor raporturi comerciale avantajoase între vechile colonii grecești din spațiul pontic, pe de o parte, și vehicularea de variate produse prin intermediul negustorilor și militarilor romani, pe de altă parte, explică și prezența importurilor nord-pontice la Gurile Dunării în cursul secolelor II și III p.Chr.⁴¹. Se demonstrează, totodată, importanța deosebită acordată locurilor de comerț, târgurilor și bălciurilor, de către autoritățile romane, ca și raporturile directe pe care acestea le aveau cu populațiile „barbare” aflate în zonele de interes și de influență ale Imperiului⁴². Descoperirea unor obiecte de origine nord-pontică și prelucrarea în sec. IV p.Chr. a unor produse ceramice specifice Regatului Bosporan, în complexul meșteșugăresc de la Telița–Valea Morilor din teritoriul noviodunens, evidențiază și prezența *de facto* a unor elemente etnice provenite din zona nord-pontică⁴³.

În epoca romană, preluarea tradițiilor autohtone de către olari reflectă un dublu aspect: pe de o parte, o continuitate în producerea ceramicii autohtone, în paralel cu puternica industrie a ceramicii romane, pe de altă parte, existența unui regim alimentar aparte, care implica noi obiceiuri de masă, însușite de, și de la populația autohtonă. Astfel, vechiul fond getic își pune amprenta, atât pe vesela de masă, cât și pe aceea de bucătărie, la confecționarea oalelor, a castroanelor și a cănilor, dar și în raporturile cu greco-orientalii din armata romană prezentă la Gurile Dunării, sau cu familiile de meșteșugari venite din nordul Pontului Euxin, care aduc forme ceramice specifice unor zone cu vechi tradiții în acest domeniu. În epoca romanității târzii, centrele locale de producție ceramică din zona Gurilor Dunării tind să preia nevoile pieții și să acopere cerința tot mai crescândă a populației de produse ceramice ieftine. În acest sens, centrele de olărit din mediul urban și din mediul rural produc cantități mari de ceramică utilitară, întrebuințată curent în gospodăriile oamenilor, pentru hrană, băut și iluminat. În cursul sec. IV p.Chr., producția de ceramică utilitară, ca aceea din centrul de olărit de la Telița–Valea Morilor, este edificatoare⁴⁴. Se fabrică o mare

³⁸ Baumann 1983, 158 (Anexa nr. 2 – Capaclia, niv. II): nr. 16 – fragment castron *Dragendorf 46*, epoca Antoninilor; nr. 18 – fragment platou oval *Dragendorf 39*, sfârșitul sec. II p.Chr.; nr. 19 – fragment platou cu marginea decorată cu globule în relief și cu linii concentrice incizate pe buză.

³⁹ Baumann 2008, 216-218 și 230, nr. 71-77, pl. 13-14.

⁴⁰ Vezi, în acest sens, și Gudea 1989, 350.

⁴¹ Dyczeck 2006, 183.

⁴² Baumann 1996, 243-244.

⁴³ Baumann 2009, în curs de publicare.

⁴⁴ Vezi, în acest sens, *supra*, nota 21.

varietate de recipiente aparținând veselei de bucătărie: oale-borcan și oale cu două toarte⁴⁵, capace de oală, cratițe, străchini, și veselă de masă: cănițe, ulcioare, castroane⁴⁶, dar și obiecte de iluminat, și amfore de masă și de vin, și o categorie aparte de suporturi de vase, întrebuințată de meșterii de pe Valea Morilor în procesul tehnologic (Pl. XI; Pl. XII). Este remarcabil faptul, că, în acest colț al Imperiului, în primul secol al epocii romane târzii, producția de ceramică provincială rămâne tributară gusturilor și tradițiilor perioadei anterioare, perpetuând tipuri ceramice din epoca romanității timpurii, în paralel cu apariția unor tipuri noi, specifice centrelor de pe *limes*-ul dunărean⁴⁷.

⁴⁵ Cea mai reprezentativă grupă ceramică de pe Valea Morilor, oalele au făcut parte nemijlocit din cotidianul vieții rurale – Baumann 1995, 401-408.

⁴⁶ Unele dintre ele, de mari dimensiuni, cu origini străvechi, hallstattiene – vezi Baumann 1995, 417-418, *castron tip III* – ceea ce reflectă puternica contribuție a fondului popular, tradițional, local.

⁴⁷ Baumann 1995, 398-437. Vezi, de exemplu: *amfora tip IV*, cu corpul în formă de „burduf”, specifică epocii romane târzii (p. 423) și *opaițele tip III*, lucrate la roată (p. 427) - variante locale ale opaițelor „fără disc” din sec. al IV-lea p.Chr.

Bibliografie

- Baumann, V.H. 1977, *Câteva precizări rezultate din cercetarea monumentului paleocreștin din comuna Niculițel, jud. Tulcea*, **ActaMN 14**, 245-267.
- Baumann, V.H. 1980, *Observații topo-stratigrafice asupra locuirii de la Troesmis (casetele 1-40)*, în Simion, G. și colab., *Șantierul arheologic Troesmis*, **Peuce 8**, 159-196.
- Baumann, V.H. 1983, *Ferma romană din Dobrogea*, **Tulcea**.
- Baumann, V.H. 1984, *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în ferma romană de la Telița, punctul „La Pod” (jud. Tulcea)*, în anul 1980, **Peuce 9**, 51-65; 457-472.
- Baumann, V.H. 1991, *Cercetări arheologice pe valea Teliței (jud. Tulcea). Sondajul de la Frecăței*, **Peuce 10**, 109-116 (I); 111-138 (II).
- Baumann, V.H. 1995, *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec.I - IV p.Chr.)*, **BibliP-A 1**.
- Baumann, V.H. 1996, *Aspecte ale circulației monetare de la Gurile Dunării în secolul al IV-lea p.Chr.*, **Peuce 12**, 243-284.
- Baumann, V.H. 2004 (2005), *Sângele martirilor*, **Constanța (București)**.
- Baumann, V.H. 2008, *Ceramica terra sigillata de la Noviodunum*, **Peuce, S.N. 6**, 207- 250.
- Baumann, V.H. 2009, *Note referitoare la istoria veche a teritoriilor nord și vest-pontice*, în *Volumul omagial dedicat Prof. dr. I. Niculiță*, **Chișinău**.
- Bichir, Gh. 1967, *La civilisation des Carpes (II-e – III-e siècle de n.è.) à la lumière des fouilles archéologiques de Poiana-Dulcești, de Butnărești et de Pădureni*, **Dacia, S.N. 11**, 177- 224.
- Bichir, Gh. 1973, *Cultura carpică*, **București**.
- Dolinescu-Ferche, S. 1970, *Raport asupra săpăturilor de la Dulceanca (1963-1967) (jud. Teleorman)*, **Materiale 9**, 317-322.
- Dzcyek, P. 2006, *Ceramic Production on the Lower Danube from the 2nd to 4th Century AD.*, în Bondoc, D. (ed.), *In honorem Gheorghe Popilian*, **Craiova**, 176 - 190
- Gudea, N. 1989, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman, I - Cercetări și descoperiri arheologice până în anul 1977*, **ActaMP 13**.
- Kuzmanov, Gh. 1992, *Antični lampi*, **Sofia**.
- Mănucu-Adameșteanu, M. 1984, *Necropola daco-romană de la Enisala, com. Sarichioi, jud. Tulcea*, **Peuce 9**, 31-39; 435-444.
- Mușețeanu, Cr. 2003, *Ateliere ceramice romane de la Durostorum*, **Monografii 4**, **București**
- Opaiț, A. 1980, *Considerații preliminare asupra ceramicii romane timpurii de la Troesmis*, **Peuce 8**, 328-366.
- Paraschiv, D. 2004, *Noi descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin*, **Peuce, S.N. 2**, 143-152.
- Petre, A. 1987, *La romanité en Scythie Mineure (II-VII siècles de n.é.). Recherches archéologiques*, **AI SEE 17-18**, 5-171.
- Rădulescu, A. 1971, *Podoabe de bronz ale unui car roman și depozitul de țigle de la Telița (jud. Tulcea)*, **Pontica 4**, 273-287.
- Rădulescu, A. 1975, *Contribuții la cunoașterea ceramicii de uz comun din Dobrogea*, **Pontica 8**, 331-360.

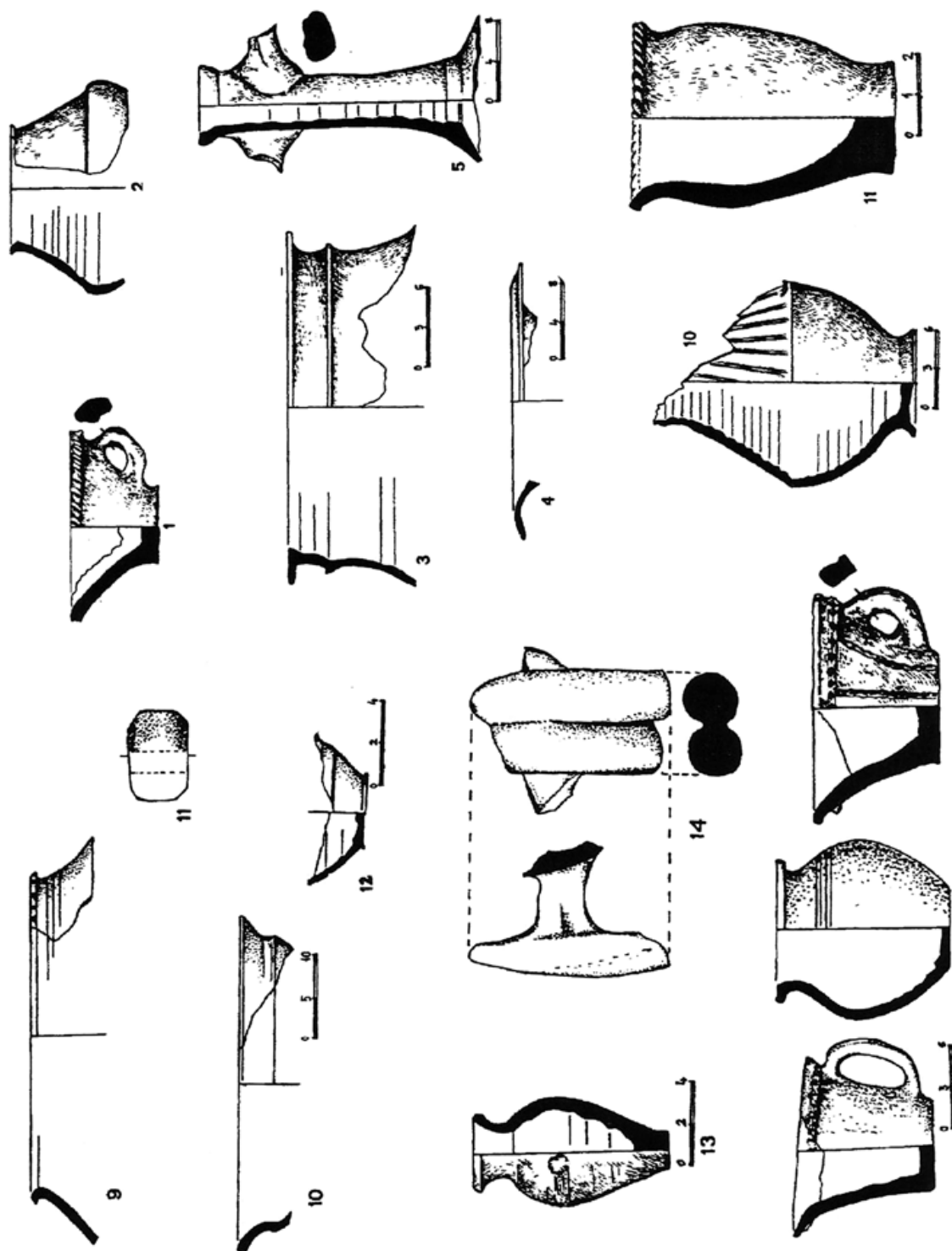
Scorpan, C. 1969, Săpăturile arheologice din aşezarea getică de la Bugeac–Valea lui Marinciu, Pontice 2, 43-80.

Simion, G. 1984, Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum, Peuce 9, 85-96; 481.

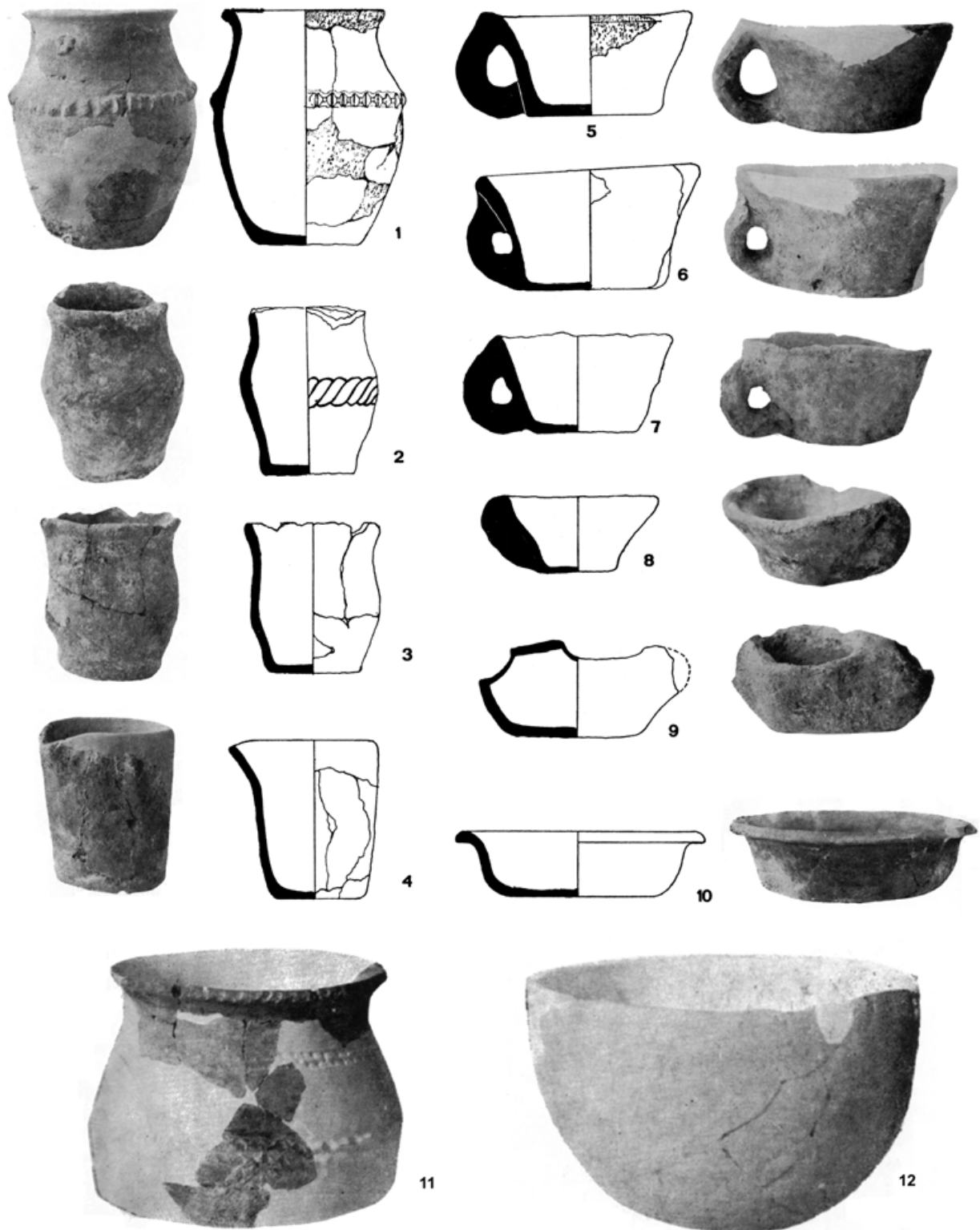
Topoleanu, Fl. 2000, Ceramica romană şi romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d.Ch.), Tulcea.

Trohani, G. 2009, Decorul ceramicii geto-dacice din Muntenia în secolele II a.Chr. – I p.Chr.

victor H. Baumann
Institutul de Cercetări Eco-Muzeale
Str. 14 Noiembrie, nr. 1 bis
820009, Tulcea,
Tel. 0240-513626
victor_baumann@yahoo.fr

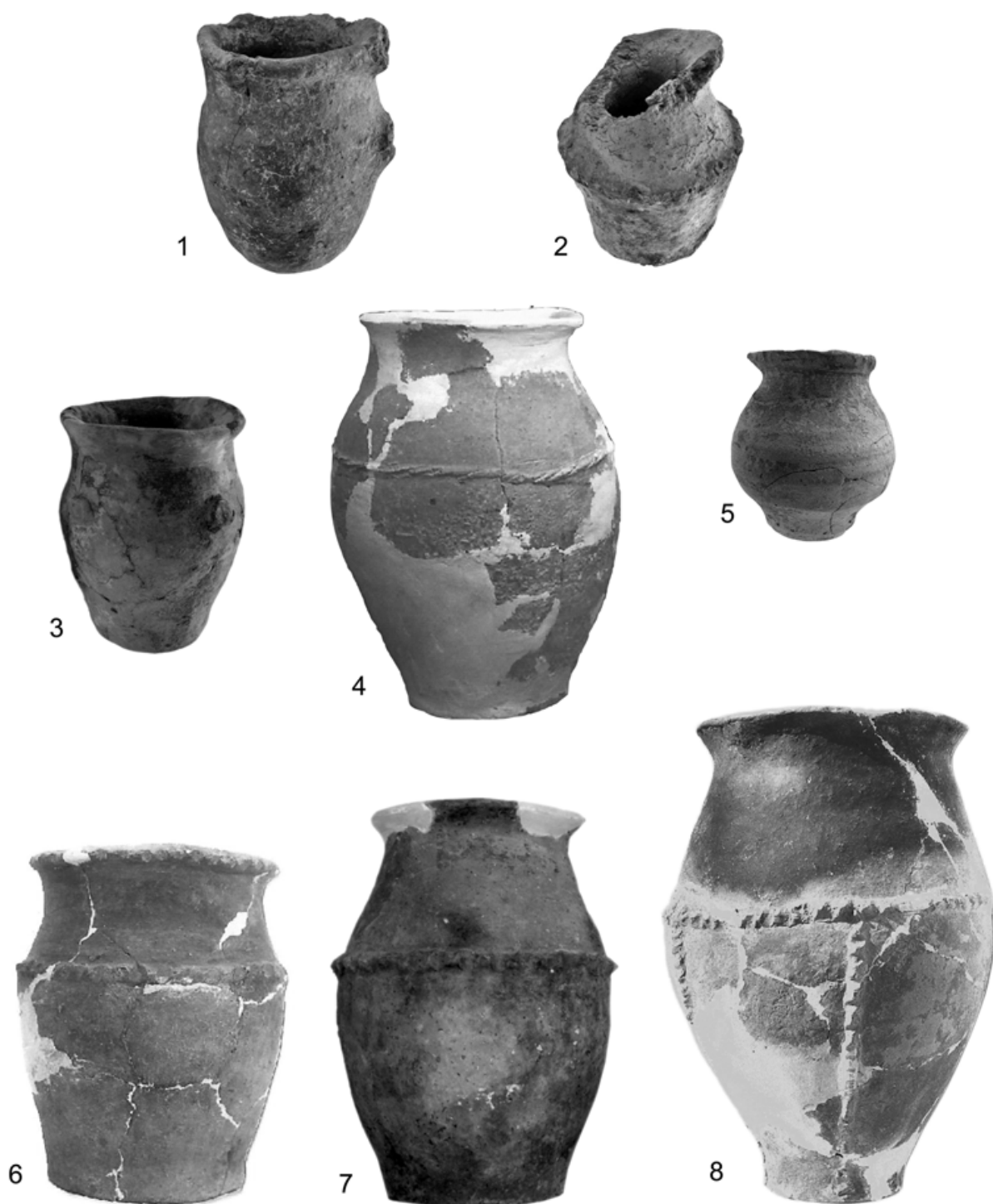

Pl. 1. Produse ceramice din sec. I p. Chr. descoperite la Revărsarea-Cotul Tichilești.
 Pl. 1. Produits céramiques de Ier s. ap. J.-C. découverts à Revărsarea-Cotul Tichilești.

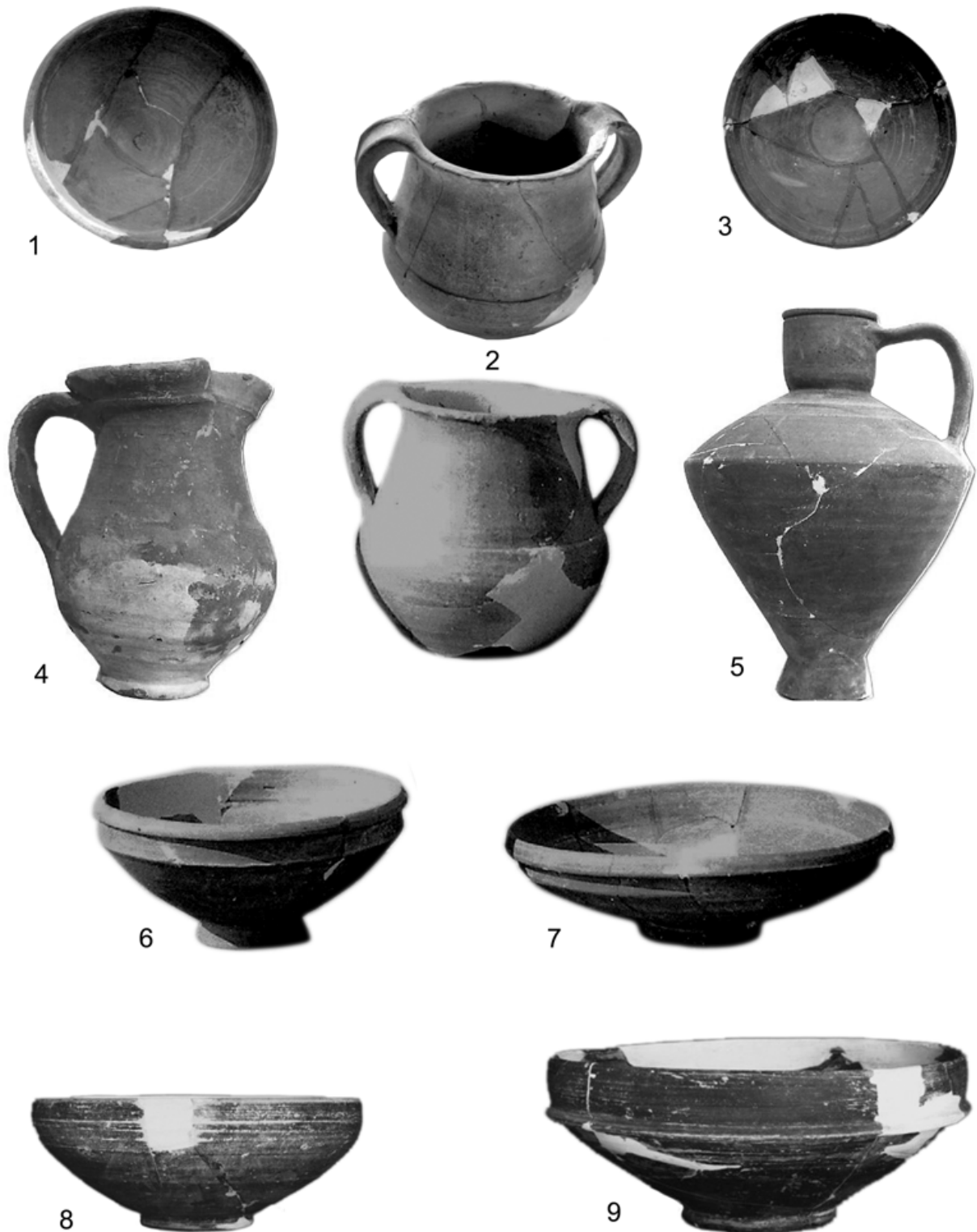
Pl. II. Ceramică de tradiție autohtonă lucrată cu mâna – Horia, sec. II p.Chr.

Pl. II. Céramique de tradition autochtone modelée à la main – Horia, IIe s. ap. J.-C.

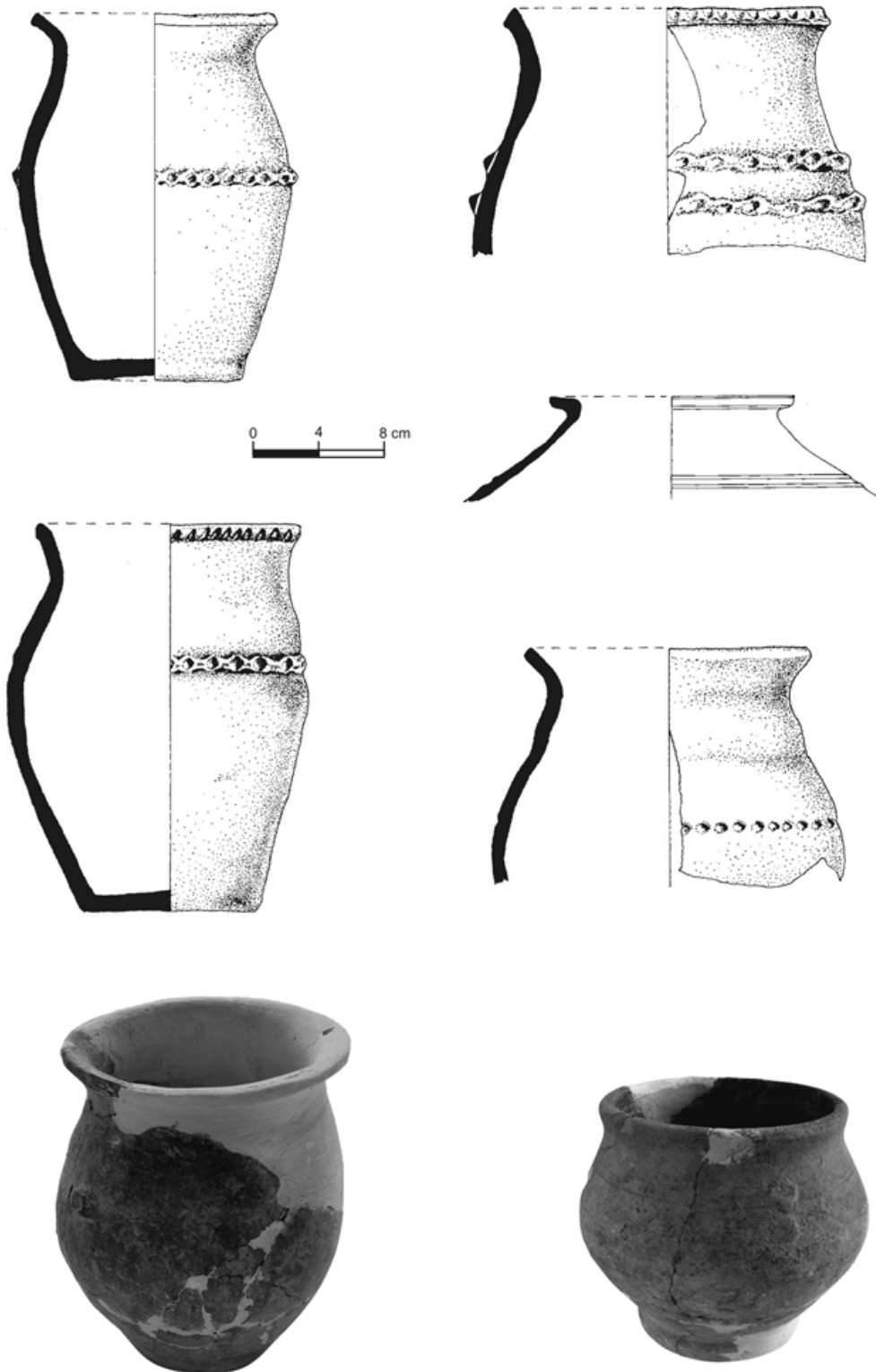
Pl. III. Produse ceramice tradiționale lucrate cu mâna – sec. I-II p.Chr./ *Produits céramiques de tradition autochtone modelée à la main – Ier - IIe s. ap. J.-C.:*

1, 5, 8 – Telița–Valea Amzei; 2 – Troesmis; 3 – Enisala; 4, 6 – Sarichioi–Sărătura;
7 – Revărsarea–Cotul Tichilești

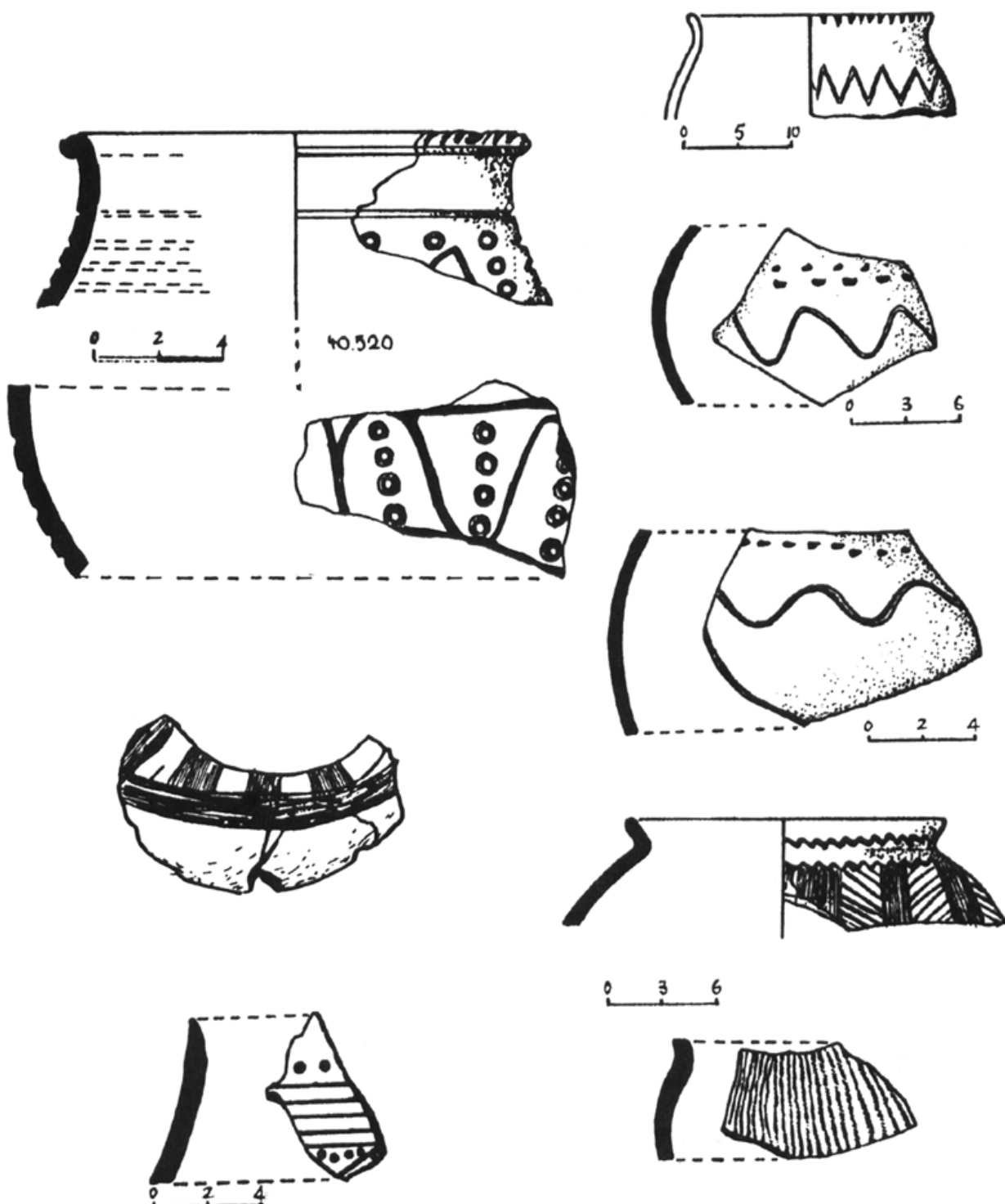

Pl. IV. Produse locale lucrate la roată în sec. II în zona Gurilor Dunării / Produits locaux confectionnés au tour à l'embouchure de Danube ou IIe s. ap. J.-C. :

1-3, 6, 7 – Teița-Valea Amzei ; 4, 5 – Sarichioi-Sărătura ; 8, 9 – Revărsarea-Cotul Tichilești

Pl. V. Ceramică locală lucrată cu mâna și la roată – Telița–Amza, sec. II-IV p.Chr.
 Pl. V. Céramique locale modelée à la main ou tour – Telița–Amza, IIe-IVe s. ap. J.-C.

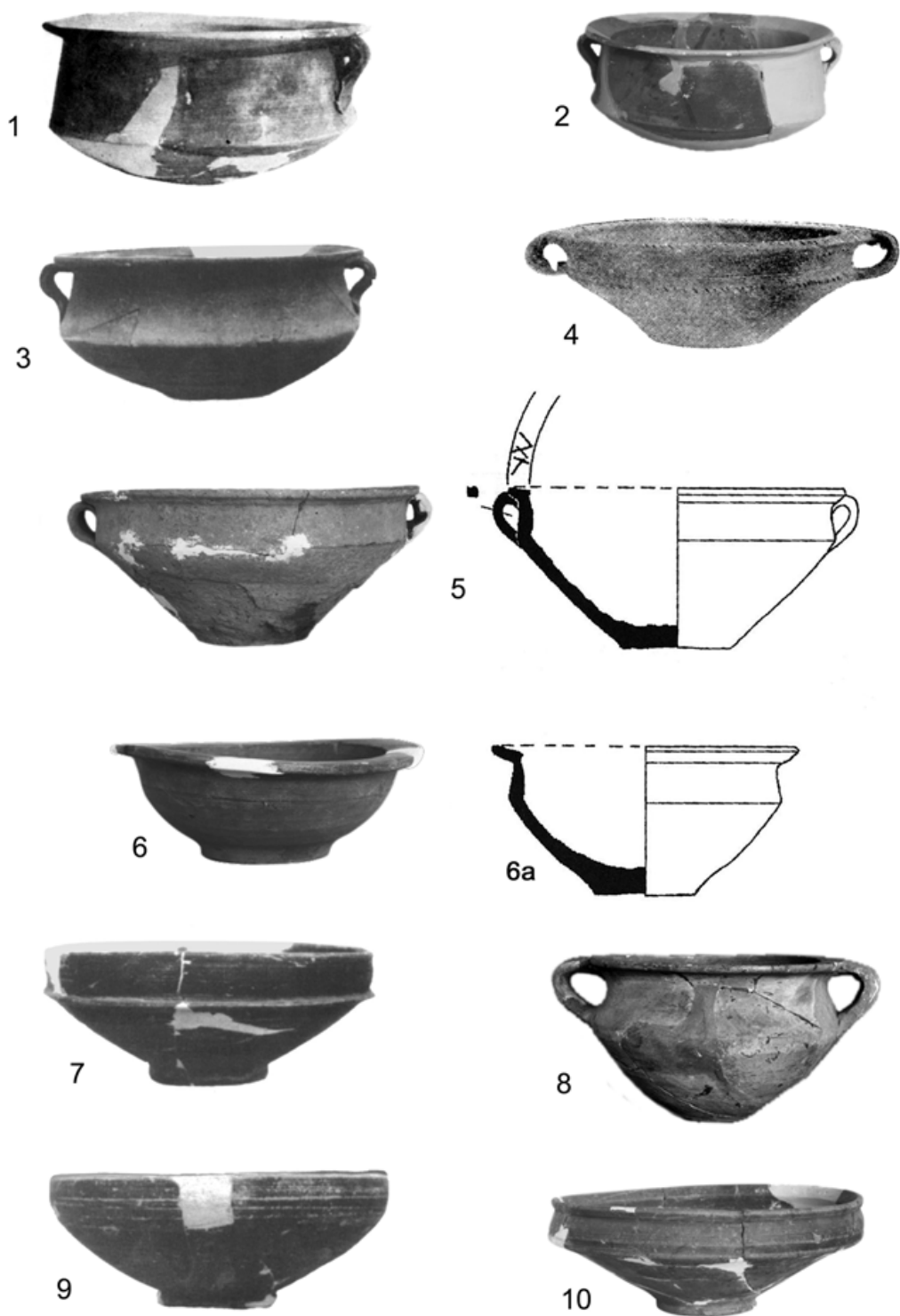

Pl. VI. Ceramică autohtonă cu decor imprimat, incizat și lustruit – Telița–Amza, sec. II p.Chr.
Pl. VI. Céramique autochtone avec le décor imprimé, incisé et poli – Telița–Amza, IIe s. ap. J.-C.

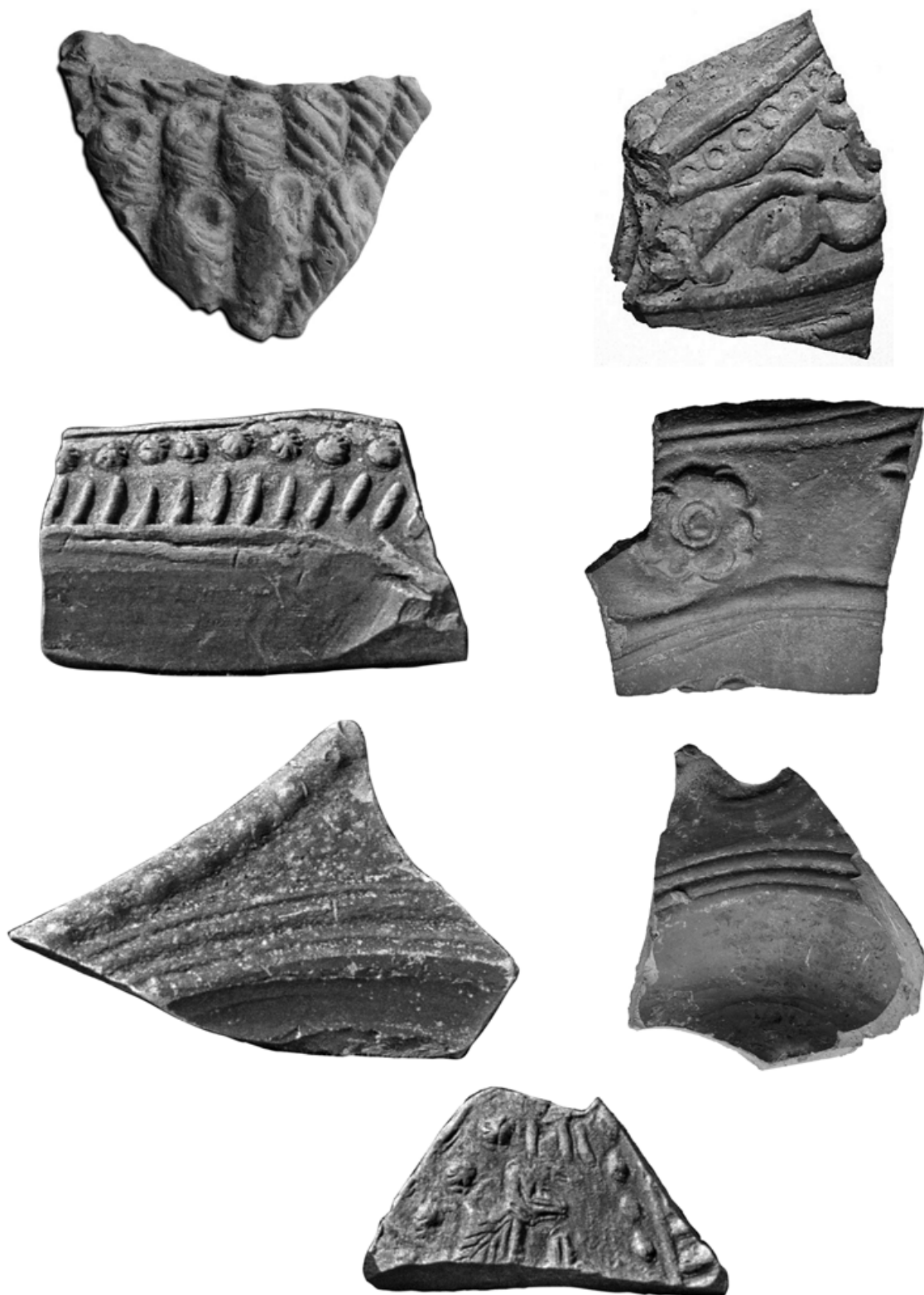
Pl. VII. Ceramică romană locală lucrată la roată în sec. II-III p.Chr./ *Céramique romaine locale modelée au tour aux II-III s. ap. J.-C.* :

1 – Telița–Valea Amzei; 2-4 – Noviodunum; 5 – Tulcea; 6 – Troesmis; 7 – Arrubium

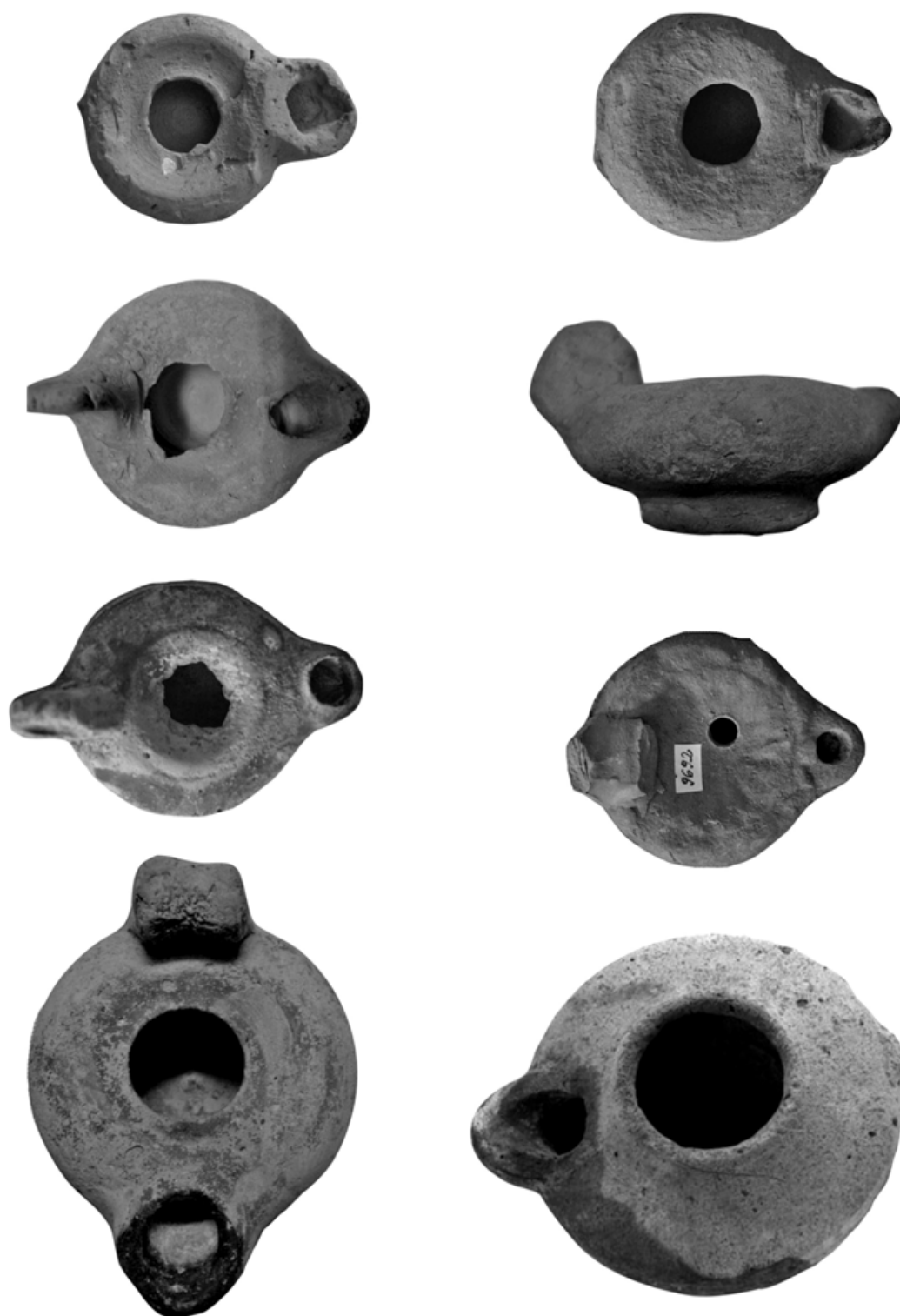

Pl. VIII. Variante de castroane produse în nordul Dobrogei în sec. II-IV p.Chr. / Variantes des jattes de la Dobroudja Septentrionale aux IIe-IVe s. ap. J.-C.:

1 – Niculițel–villa ; 2 – Troesmis ; 3 – Sarichioi–Sărătura ; 4 – Niculițel–Bazilica ;
5, 10 – Halmyris ; 6, 6a, 8 – Telia–Valea Morilor ; 7, 9 – Revărsarea–Cotul Tichilești.

Pl. IX. Imitații de *terra sigillata* din teritoriul noviodunens – sec. II-III p.Chr.
Pl. IX. Sigillaires produites dans le territoire noviodunens – IIe-IIIe s. ap. J.-C.

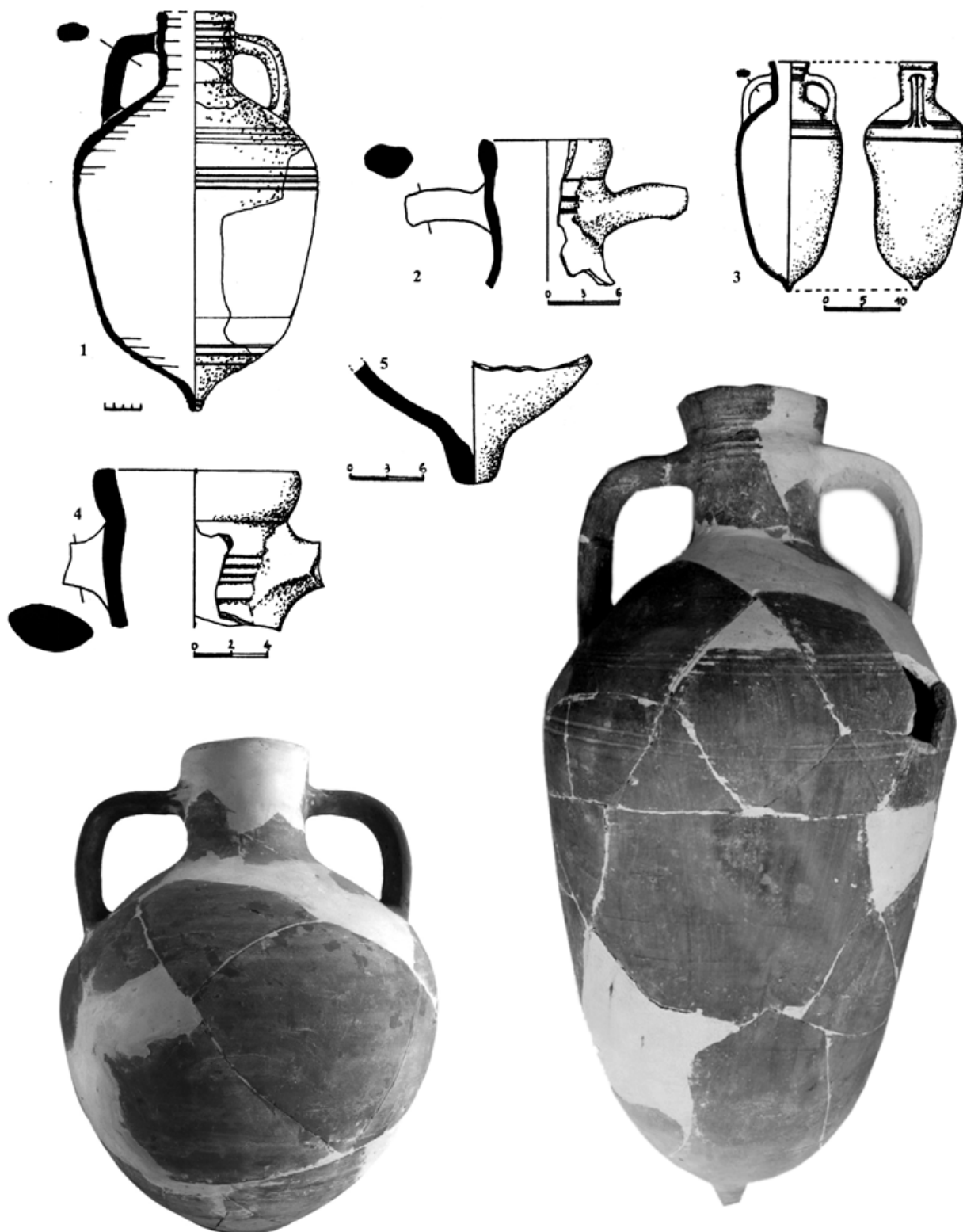

Pl. X. Opaite romane produse la Noviodunum în sec. II-IV p.Chr.

Pl. X. Lampes romaines confectionnées à Noviodunum aux IIe-IVe s. ap. J.-C.

Pl. XI. Ceramică utilitară produsă în sec. IV în officina de la Telița-Valea Morilor.
Pl. XI. Céramique utilitaire produite ou IVe s. ap. J.-C. à l'officina Telița-Valea Morilor.

Pl. XII. Amfore produse în sec. IV în officina de la Telița-Valea Morilor.

Pl. XII. Amphores confectionnées à l'officina Telița-Valea Morilor ou IVe s. ap. J.-C.

Pl. XIII. Ceramică autohtonă descoperită la Noviodunum – sec. I-II p.Chr.

Pl. XIII. Céramique autochtone découverte à Noviodunum – Ier-IIe s. ap. J.-C.

LUCERNELE DE LA NOVIODUNUM

Victor H. Baumann

Abstract: *The purpose of this paper is to present the lamps from Noviodunum discovered accidentally or during the rescue excavations conducted until 1990 (some of them were published together with other finds), as well as the lamps found during the systematic archaeological excavations from 1995 to 2008. We analyzed 159 lamps discovered in the archaeological area of Noviodunum fortress and we divided them into two big groups, five categories and 21 types. The production of lighting objects emerged and diversified in Noviodunum and its surroundings in the 2nd century A.D. and was stimulated by the presence of military units and the transit trade on the Danube, which served as a genuine "channel" of Roman civilization. Several beautiful lamps dated to the same period were also found in the tumular necropolis near Noviodunum. Most lamps from Noviodunum date to the Early Roman Period (132 lamps), that is an average of 84 , which we consider a sign of economic fervour in the context of rapid Romanization and urbanization that turned Noviodunum into a flourishing municipium by the end of the 2nd century A.D. The remaining 27 lamps (22 of them were made in Noviodunum) date to the Roman-Byzantine Period indicating the growth of local production. The small number of imported lamps reflects the specific economic situation of the Danubian-Pontic area due to limiting trade only with the Eastern Roman Empire. The local lamp production didn't diversify, but increased, mainly due to the army's requirements, and second due to the daily necessities that determined part of the rural farms in the area in the 4th century A.D. to redirect their economy to various crafts, including pottery production for the local market.*

Keywords *lucernae, Noviodunum, ceramic types, early Roman lamps, Roman-Byzantine lamps, local production*

Cuvinte cheie *lucerne, Noviodunum, tipuri ceramice, opaițe romane timpurii, opaițe romano-bizantine, producție locală*

0.0 În procesul de transformare a statului roman într-un imperiu, contactul cu lumea elenistică, clădită pe repetate simbioze culturale, a fost definatoriu pentru evoluția civilizației romane, caracterizată prin procesarea sintezelor acumulate. Dintre numeroasele categorii de artefacte preluate de romani din răsăritul Mediteranei, obiectele de iluminat – opaițele, lămpi cu ulei cunoscute cu numele de *lucernae*¹, prin largă lor răspândire în zone geo-istorice dintre cele mai diferite, și prin impactul avut asupra populațiilor încadrate în vastul imperiu, au marcat evoluția societății romane, vreme de aproape un mileniu.

Prezența lămpilor romane cu ulei, a opaițelor caracteristice societății romane, în contexte arheologice aflate în curs de cercetare, are o importanță capitală în deslușirea aspectelor legate de activitățile economice, de structurile sociale, de viața politică și de importanța militară a zonei. Ca și monedele, acestea sunt clasificate în majoritatea provinciilor, încadrate pe tipuri² și cu centre de producție cunoscute³ și reprezintă un mijloc de datare eficient, folosit frecvent de arheologi⁴.

¹ Vezi, *lucerna* λύχνος, la Smith 1875, în *Dictionary of Greck and Roman Antiquities*; Popilian 1982, 548-549; Roman 2006, 286.

² În 1914, H.B. alters, studiind lămpile din British Museum, stabilea patru categorii fundamentale, care cuprindeau, în funcție de evoluția și forma ciocului, toate tipurile de opaițe cunoscute, de la Augustus până în sec. IV p.Chr.: Opaițe cu volute (1. cu cioc triunghiular; 2. cu cioc ogival); Opaițe cu cioc rotund (1. cu cioc scurt cordiform; 2. cu cioc unghiular); Opaițe cu canal deschis (1. fără

0.1 Stațiune a *classici*-lor și a unor importante vexilații legionare, Noviodunum a jucat un rol de excepție în comerțul de tranzit la Gurile Dunării, înregistrând o impresionantă circulație a persoanelor și a bunurilor materiale și spirituale⁵.

În acest context, prezența opaițelor romane la Noviodunum reclamă o tratare aparte, ceea ce ne determină să precizăm, de la început, că nu cunoaștem numărul instrumentelor de iluminat descoperite aici de-a lungul multor zeci de ani, timp în care cetatea și zona înconjurătoare au fost sistematic agresate. Multe dintre aceste opaițe au intrat în colecții particulare, la care deocamdată nu am putut ajunge. De aceea, lucrarea își propune să prezinte numai opaițele descoperite fortuit sau prin cercetări arheologice efectuate până în anul 1990, în mare parte publicate împreună cu alte categorii de piese arheologice, și, bineînțeles, piesele recuperate în cursul cercetărilor arheologice, efectuate de noi în perioada anilor 1995-2008. Lucernele provin din necropolele cetății, respectiv din necropola tumulară, timpurie romană, situată pe platoul din SSV cetății – punctul *La movilele dese*, și din necropola romană târzie, situată la SE, în punctul *Lutărie*; din așezarea civilă aflată în vecinătatea de SE a cetății romano-bizantine și din perimetrul acesteia. Cea mai mare parte a lucernelor cuprinse în catalogul lucrării se află în colecțiile Muzeului de Istorie și Arheologie din Tulcea, aspect menționat la fiecare piesă în parte.

Până în prezent au fost publicate, de cele mai multe ori fără elementele tehnice necesare, 42 exemplare, după cum urmează: Gh. Ștefan – patru întregi, în 1944⁶; Exp. Bujor – un exemplar din necropola tumulară, în 1960⁷; Ion și Al. Barnea, în 1984 – patru opaițe întregi și cinci fragmentare, provenite din sectorul de N al cetății⁸; Fl. Topoleanu publică în același an 10 exemplare, unele din colecții particulare⁹. Din necropola tumulară a cetății, G. Simion publică, în 1984, 11 opaițe romane timpurii¹⁰, și, în 1995, alte șapte¹¹. Din cercetările arheologice efectuate în perioada anilor 1995-2009 au fost recuperate 24 de opaițe romane întregi și 70 în stare fragmentară¹². În afara acestora, există un număr de 72 mici fragmente de opaițe (tortițe,

toartă; 2. cu toartă; 3. lămpi creștine; 4. lămpi târzii); Opaițe cu deschidere largă (exemplare rare). În 1919, S. Loeschcke încadra lămpile de la *Vindonissa*, de la Augustus până în sec. III p.Ch., în șapte categorii și 10 tipuri. O excelentă tipologie este realizată de D. Iv nyi, în anul 1936, care stabilește trei grupe mari cu 28 de tipuri urmărite cronologic pe teritoriul Pannoniei. În 1969, într-un studiu referitor la lămpile din *Carthagina*, J. Deneauve distinge șapte mari categorii. Pentru *Moesia Inferior*, C. Iconomu, în 1967 și apoi în 1986, stabilește 24 și respectiv 55 de tipuri, cu numeroase variante și subvariante pentru obiectele romane de iluminat. Gh. Kuzmanov, în 1992, încadrează lămpile romane din Bulgaria în 43 de tipuri, cu numeroase variante.

³ Vezi, în acest sens, câteva din lucrările de bază, în bibliografia de la sfârșitul articolului.

⁴ Topoleanu 2000, 231.

⁵ Baumann 1996, 243; Baumann 2004, 114-116; Baumann 2008a, 213-227.

⁶ Ștefan 1945, 478-479.

⁷ Bujor 1960, 538.

⁸ Barnea, Barnea 1984, 512, pl. 10.

⁹ Topoleanu 1984, pl. 2; 3; 6; 7/ 1-3.

¹⁰ Simion 1984a, pl. 18.

¹¹ Simion 1994-1995, 143.

¹² Întrucât prezenta lucrare a fost terminată în primăvara anului 2009, 11 din piesele descoperite în campania anului 2009 au fost incluse ulterior în catalog, la grupele respective, prin dublarea sau triplarea numărului de ordine precedent și adaugarea unor litere (*a; b; c*), ex. 107-170a-107b etc.; au fost făcute, totodată, corecturile de rigoare în text și în tabele.

segmente de borduri, de baze), care provin din cercetările întreprinse în ultimii ani, fragmente ne semnificative în plan tipologic și care nu au fost incluse în catalog, dar care rămân importante din punct de vedere statistic. Restul pieselor, 18 întregi și 5 fragmentare, provine din achiziții și donații din perioada anilor 1979-1990, din confiscări ale fostului Inspectorat Județean de Miliție în baza *Legii patrimoniului nr. 63/1974*, și, împreună cu cea mai mare parte a lucernelor pe care le publicăm în catalog, face parte din colecțiile ceramice ale Muzeului de Istorie și Arheologie din Tulcea. În paralel cu cercetările arheologice românești, o expediție britanică desfășoară, din anul 2000, cercetări la Noviodunum și în teritoriu, în cadrul proiectului *Noviodunum Archeological Project*. În cursul acestor cercetări au fost recoltate câteva lucerne întregi și numeroase fragmente, majoritatea romane timpurii, acestea urmând să fie publicate de colegii britanici.

Lotul de care dispunem în prezent reprezintă obiectul de studiu al aceste lucrări. Acesta cuprinde 159 de lucerne, descoperite în zona arheologică a cetății¹³ prin cercetări efectuate de instituții specializate din România, din care 84 de exemplare sunt întregi și 75 în stare fragmentară.

Studierea acestui lot ne-a permis încadrarea lucernelor de la Noviodunum în două grupe mari, alcătuite din cinci categorii cu 21 de tipuri, cunoscute în mare parte specialiștilor, după cum urmează:

- ru e:* A. *opaițe lucrate în tipar sau turnate* (tipurile: I–XV; XIX–XXI);
B. *opaițe lucrate la roată sau modelate cu mâna* (tipurile: XVI–XVIII).

Categorii: 1. opaițe cu canal deschis (tipurile: I, II, XX, XXI); 2. opaițe cu volute (tipurile: III, IV); 3. opaițe cu cioc profilat (tipurile: V–X; XIV, XV, XIX); 4. opaițe cu toartă prelungită unghiular spre bază (tipurile: XI, XII); 5. opaițe cu disc deschis (tipurile: XIII, XVI, XVII, XVIII).

Ti uri: I – opaițe șampilate – *Firmalampen*; II – opaițe cu canal pe cioc și apucători laterale; III – opaițe cu cioc ogival flancat de volute; IV – opaițe cu cioc rotund flancat de volute; V – opaițe cu punte profilată sau șanțuită pe cioc ogival; VI – opaițe cu cioc marcat de un vrej pe bordură; VII – opaițe cu ciocul cordiform; VIII – opaițe cu ciocul rotund; IX – opaițe cu ciocul barat; X – opaițe cu *platformă* pe cioc; XI – opaițe cu cioc trapezoidal și bare transversale pe bordură; XII – opaițe cu disc mic, toarta prelungită spre bază și globule pe bordură; XIII – lămpi – *sfeșnic*; XIV – opaițe nedecorate, cu corp oval și cioc profilat; XV – opaițe cu disc mic și cioc – *lulea*; XVI – opaițe nedecorate, cu disc deschis (*fără disc*); XVII – opaițe în formă de *ceșcuță*; XVIII – opaițe – *tăviță*, cu seu sau ceară; XIX – opaițe cu corp alungit și granule dese pe bordură; XX – imitații vest-pontice după lămpi micro-asiatice târzii; XXI – imitații vest-pontice după lămpi africane târzii.

Cu unele excepții, în catalog sunt prezentate tipurile de lămpi în ordine cronologică: *secolele I-II p.Chr.* – tipurile I–VI și X; *secolele II-III p.Chr.* – tipurile VII–IX și XI–XII; *secolele III-IV p.Chr.* – tipurile XIII–XV și XVII; *secolele IV-VII p.Chr.* – tipurile XVI, XVIII–XXI. Din punct de vedere cantitativ, cele 159 de lămpi sunt repartizate cronologic în felul următor: 56 exemplare în *secolele I-II p.Chr.*; 56, în *secolele II-III p.Chr.*; 20, în *secolele III-IV p. Chr.*; 27, în *secolele IV-VI p.Chr.*

¹³ Conceptul de *zonă arheologică* are în vedere o suprafață de teren cu un mare potențial arheologic, în care s-au făcut sau se fac cercetări arheologice, în cazul de față: cetatea *Noviodunum*, nucleeele de locuire din imediata sa vecinătate, sistemul defensiv, alcătuit din valuri de pământ, și necropolele.

CATALOG

Prescurtări tehnice și abrevieri întrebuințate: H – înălțime; Hp. – înălțime păstrată; Hc – înălțime corp; L – lungime; Lp. – lungime păstrată; l – lățime; lp. – lățime păstrată; D – diametru; db. – diametrul bazei; nr. inv. – număr inventar;

MIA Tl – Muzeul de Istorie și Arheologie Tulcea; CT (1-10) – secțiuni Turnul Mare; TA (1-4) – secțiuni Turnul A; TC (1-5) – secțiuni Turnul de Colț.

A . I. Firmalampen (Fig.1-3; Pl. 1; 3-5)

Tip de origine nord-italică (tip IX și X Loeschcke; tip IX A Deneauve; tip XV–XVII Iv nyi), specific sec. II și primei jumătăți a sec. III p.Chr.; este prezent la Noviodunum prin 15 exemplare; 14 cu canal deschis, din care șase întregi.

1. Opaț cu bazin rotund și disc mic concav, perforat central de orificiul de alimentare, marcat de un cerc incizat. Bordura lată, poziționată oblic, este decorată cu motive de S-uri în relief. Ciocul alungit prezintă un canal îngust, deschis, încadrat de două volute în relief, cu marginile situate pe bordură. Apucătoarea discoidală este supraînălțată și perforată. Baza ovală, marcată de o linie în relief, prezintă ștampila retrogradă $c^{\vee} \wedge 3$ CAIVS. Produs local, vest-pontic.

Argilă fină, cafenie, urme de vopsea roșu-maronie pe tot corpul, mai bine păstrată pe suprafața vizibilă – bordură, disc și cioc.

Dimensiuni: L 10,1 cm; D 6,5 cm; Hc 3,7 cm; db 3,5 – 3,8 cm

Isaccea–*Movilele Dese*, 1979, *passim*; nr. inv. 13.020 / MIA Tl.

Bibl.: Simion 1984a, 75-96, pl. 18/4.

Analogii numai în Dacia, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Cristești, Micia, Apulum și Micăsasa¹⁴. La Tibiscum, exemplar *Firmalampen* din a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. III p.Chr., cu ștampila CAI¹⁵.

Variantă locală a tipului XI Iconomu – cu ciocul rotund flancat de volute¹⁶; tip I b Băluță – cu volute și cioc în formă de spirală¹⁷ – cf. tip II Iv nyi; tip V Loeschcke; tip II B Ponsich.

2. Opaț cu bazinul rotund; disc plat, adâncit, deschis, cu orificiu de alimentare poziționat central, înconjurat de un brâu în relief continuat spre cioc printr-un canal lung. Bordura decorată cu doi butoni dispuși simetric de o parte și de cealaltă a ciocului; al treilea buton, situat în spate, în loc de apucătoare. Bază ștampilată; ștampila CASSI, bine realizată în pozitiv, este înconjurată de două cercuri concentrice.

Argilă compactă, bej-gălbuie, vopsea roșu-maronie, cu urme de folosire pe cioc. Produs de import¹⁸, prima jumătate a sec. II p.Chr.

¹⁴ Alicu 1994, 17; Roman 2005, 182-183; 207, cat. nr. 53, fig. 65, 66, pl. 6 – consideră că produsele cu marca CAI din Dacia erau produse la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

¹⁵ *Apud* Benea 1990, 158, nr. 42, fig. 6/42. Despre exemplarul de la Cristești, vezi discuția la Gostar 1961, 193.

¹⁶ Iconomu 1967, 12-13, fig. 23, var. b, mijlocul sec. I – mijlocul sec. II p.Chr.

¹⁷ Băluță 1965, 280, pl. 1/2, sec. I-II p.Chr.

¹⁸ Lucernele CASSI (LCASSI) sunt de proveniență nord-italică; vezi, în acest sens și descoperirile panonice din necropola romană de la *Emona*, Petru 1972, pl. 100/9. În Dacia circulă în sec. II p.Chr. – *apud* Gostar 1961, 30, care publică un număr de 30 de exemplare (p. 158-159). Despre *Cassius*, Tudor 1978, 90, preciza: „ este un producător frecvent întâlnit la *Drobeta, Romula, Sucidava*,

Dimensiuni: L 8,8 cm; D 6 cm; H 2,6 cm; db. 3,9 cm.

Isaccea, necropola tumulară, 1979-1980, *passim*; nr. inv. 719 / MIA Tl.

Bibl.: Simion 1984a, 87.

Tip XVII Vikić-Belančić 1975¹⁹; tip XXVI Kuzmanov – *lămpi cu canal deschis*; tip X Alicu, Nemeș; tip XII Iconomu; tip X Loeschcke; tip XVII Iv nyi.

3. Opaț cu bazin oval; disc plat, adâncit, deschis, cu orificiul de alimentare plasat ușor spre spate, mărginit de un brâu în relief, continuat spre ciocul rotunjit printr-un canal lung, cu o mică perforație centrală, dispus concentric în jurul orificiului de ardere. Bordura înclinată pe bazin este decorată cu un singur buton rectangular, plasat la spate, ca o mică apucătoare. Baza rotundă, adâncită și plată este încadrată de două cercuri concentrice și șampilată cu șampila FORTIS – dublu imprimată²⁰.

Argilă compactă, micacee, cu fine calcite, portocalie cu urme de vopsea roșie.

Dimensiuni: L 9 cm; D 5,8 cm; H 3 cm; db 3,8 cm.

Isaccea–Așezare civilă, 1976, *passim*; nr. inv. 1996 / MIA Tl.

Bibl.: Topoleanu 1984, 187-205; 189, 7, pl. 2/1; pl. 7/1.

Din sec. II și până spre mijlocul sec. III p.Chr., produsele lui Fortis au circulat în toate provinciile romane²¹.

În cazul de față, avem de-a face cu un produs local, vest-pontic, variantă cu un singur buton pe bordură. Un exemplar similar celui de față, cu doi butoni pe bordură, provenit, foarte probabil, dintr-o *officina* occidentală, a fost descoperit în 1979 în necropola tumulară a cetății (3a), fiind publicat în 1984 de G. Simion²² – (Pl. 4/3a).

Tip X Loeschcke; tip XVII Iv nyi; tip XXVI Kuzmanov; tip XII Iconomu.

Răcari și Aquae (IDR, II, 119, 153, 169, 291 și 441)". În 1990, D. Benea publică în *Dacia* 34, 159-160, trei exemplare de la *Tibiscum*. În *Moesia Inferior*, Gh. Ștefan, în 1958, publică un exemplar de la *Dinogetia* în SCIV 9, 61, fig. 6, și Gostar 1961, 30, amintește de un al doilea exemplar de la *Dinogetia*. În timpul cercetărilor efectuate la *Troesmis* în 1977, în zona termelor romane a fost descoperită partea inferioară a unui astfel de exemplar (Opaț 1980, 342) – MIA Tulcea, inv. 4.534. În 1980, Mușețeanu, Culică și Elefterescu publică în *Dacia*, N.S. 24, 283-289, un număr de 18 exemplare descoperite la *Durostorum*, toate din secolul al II-lea p.Chr. (p. 284).

¹⁹ Vikić-Belančić 1975, 82, nr. 501, pl. 32/6, 6a, care publică un exemplar identic, din sec. II, descoperit la Osijek în anul 1927.

²⁰ Marca de olar Fortis este extrem de bine reprezentată în provinciile dunărene, în cursul secolelor II și III p.Chr., și ne referim în special la *Dacia* și la *Moesia Inferior*. Pentru *Dacia*, N. Gostar publică în 1961 – 125 de exemplare, la care D. Benea adăuga 19 exemplare de la *Tibiscum*, în 1990, iar în 1994, D. Alicu completează lista cu încă 56 de opațe descoperite la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. În 1980 este publicat un lot consistent de lucerne cu șampila Fortis, respectiv 34 de piese descoperite la *Durostorum*, în sudul *Moesiei Inferior*, care au circulat de la mijlocul secolului I p.Chr și până la sfârșitul secolului al III-lea p.Chr. – Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, 301; 302, 26. Popilian 1996, 84 (*apud* . . . Harris). În timpul cercetărilor efectuate la *Troesmis*, în 1977, au fost descoperite mai multe exemplare *Fortis* (Opaț 1980, 342) – MIA Tulcea, inv. 807; inv. 25.170. Două piese provin de la Barboși (Sanie 1981, 165-166) și una de la Garvăn (Petolescu 1971, 665, fig. 1/1-2).

²¹ Iconomu 1986, 37. Vezi, în acest sens, la Bussi re 2000, 279, nr. 807 și pl. 163, un exemplar cu marca *Fortis* descoperit la *Timgad*, în *Algeria*.

²² Simion 1984a, 87 și pl. 18/5; inv. 13.02. Opațul este prezentat la p. 131, fără elemente tehnice, autorul estimând caracterul său local; vezi p. 143, fig. 9/f. Pentru apartenența nord-italică sau panonică a acestui opaț, vezi Petru 1972, pl. 98-99.

4. Opaț fragmentar; rezervat: $\frac{2}{3}$ din întreg. Bazinul păstrează o parte din disc, marcată de un brâu în relief cu granule la exterior, și din bordura îngustă decorată cu doi butoni. Orificiul de alimentare este plasat la începutul canalului care unește discul cu *rostrum*. Baza rotundă, ușor adâncită, circumscrisă de două cercuri concentrice incizate, prezintă o șampilă incompletă care poate fi citită $\text{N} \text{V} = \text{IANVA}(\text{rius})$, cu $\text{N} \text{V}$ în ligatură.

Argilă compactă, fină, cu particule minuscule de piroxeni și calcite, cenușie, cu angobă proprie, mai închisă la culoare. Import, posibil din Dacia, de la *Apulum*²³.

Dimensiuni: Lp 8 cm; D 6 cm; H 2,5 cm; db. 4 cm.

Isaccea–*Movila Popii*, necropola tumulară, 1990, m. 7; nr. inv. 43.205 / MIA TI.

Bibl.: Simion 1994-1995, 121-149.

Produsele de iluminat cu marca *Ianuarus* provin din nordul Italiei și circulă de la mijlocul secolului al II-lea p.Chr.²⁴, întâlnindu-se și în secolul al III-lea. Marca a fost imitată de atelierile provinciilor dunărene, distingându-se numeroase variante care diferă mult de șampila originală.

În Moesia Superior întâlnim și varianta de marcă *IANVA(R)*²⁵, care este specifică și exemplarului de la *Noviodunum*. Gostar publică 14 exemplare din Dacia și o variantă de marcă cu $\text{N} \text{V} \text{A}$ în ligatură. În Moesia Inferior, numărul lucernelor cu marca *Ianuarus* este foarte mare, fiind depășit doar de *Fortis*²⁶.

Tip X Loeschcke; tip XII Iv nyi; tip X Mușețeanu, var. c cu doi butoni pe bordură.

5. Opaț fragmentar; rezervat: $\frac{1}{3}$ din întreg. Din bazin se păstrează: un segment de disc cu bordura pe care este plasat un buton piramidal; din baza inelară, ușor adâncită și marcată de un cerc incizat, care păstrează trei litere în relief din șampila *ARM(EN)*. Argilă compactă, bej-cafenie, angobă brun-roșcată. Produs local, vest-pontic, probabil din *Troesmis*²⁷.

Dimensiuni: Lp. 4,8 cm; lp. 5,4 cm; H 3 cm.

Noviodunum–Turnul Mare 1999 – CT-6, c.4-val; nr. inv. 48.653; inedit / MIA TI.

Opațele cu marca *Armenius* au circulat pe teritoriul Daciei și în cele două Moesii²⁸. În 1961, N. Gostar încadra aceste opațe printre produsele de factură locală a căror officină ar fi mai probabil de localizat în Dacia²⁹. În 1972, M. Čičikova plasa atelierul la *Novae*, pe baza a șase exemplare provenite din acest sit³⁰. În 1980, pe baza descoperirii unui număr de opt exemplare, s-a încercat plasarea acestui atelier la *Durostorum*³¹. Noi descoperiri făcute în

²³ Vezi, mai jos, nota 27.

²⁴ Tudor 1978, 91: „*Ianuarus* are semnătura cea mai încurcată și opațe neîngrijite”.

²⁵ Vikić-Belančić 1975, pl. 3/12-14.

²⁶ Gostar 1961, 165-166, nr. 274, 275. Cele mai numeroase exemplare cu acest gen de marcă, la *Durostorum* – vezi, Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, 302, care susțin că ligaturile nu sunt identice celor din Dacia. Aceste imitații locale circulă de la sfârșitul sec. II până la sfârșitul sec. III p.Chr. (Iconomu 1986, 38). Două exemplare *Ianuarus* au fost descoperite la Barboși (Sanie 1981, 166, nr. 35-36, pl. 43/4, 11).

²⁷ După Opaț 1980, 333; 242; 348, argila bej-cafenie este specifică atelierelor ceramice de la *Troesmis*.

²⁸ Opațele cu marca *Armenius* au circulat pe o arie restrânsă. Nu se cunoaște încă localitatea în care se afla *officina* lui *Armenius*.

²⁹ Gostar 1961, 197. Autorul are în vedere, însă, lămpile de la *Apulum*, care sunt confecționate din argilă cenușie și acoperite de o angobă mai închisă la culoare. Tudor 1978, 50, menționează prezența acestor lămpi la Romula, Orlea, A uae, Slăveni și Sucidava.

³⁰ Čičikova 1974, 164; vezi și Čičikova 1987, 152-172, unde se reia aceeași temă.

³¹ Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, 285-286.

siturile celor două Moesii – la Barboși, Arrubium, Troesmis³², Tomis, Viminacium și Ravna, au ridicat numărul opaițelor *Armenius* la cifra de 27 de exemplare, ceea ce, în deceniul nouă al secolului al XX-lea, îndreptățește ipoteza localizării atelierului lui *Armenius* în sudul Dunării³³. Într-o lucrare din 1996, referitoare la lămpile romane cu marca *Armenius*, Gh. Popilian menționează un număr de 40 de exemplare descoperite în Dacia, din care: 30 pe teritoriul Olteniei, două în Banat și opt în teritoriul intracarpatic³⁴. Fără a localiza *officina*, autorul îl considera pe *Armenius* un probabil peregrin sau libert de origine orientală, care și-a desfășurat activitatea din a doua jumătate a sec. II până în primele decenii ale sec. III p.Chr.³⁵, cu sucursale în marile centre din Dacia și Moesia, ipoteză care, cel puțin până în prezent, pare corectă.

Tip X Loeschcke; tip X Mușețeanu, var. c cu doi butoni pe bordură.

6. Exemplar *Firmalampen*, cu trei butoni pe bordură și cu ștampila LVPATI pe baza plată, marcată de două cercuri concentrice în relief. A fost realizat dintr-o argilă fină, compactă, de culoare bej, fiind acoperit cu o angobă brun-roșcată, cu slabă aderență. Opaițul, intrat într-o colecție particulară în anul 1980, provine din necropola *tumulară* a cetății Noviodunum. Produs de import. A fost publicat în 1984 de Fl. Topoleanu³⁶.

Dimensiuni: L 8,9 cm; D 6 cm; H 3,1 cm.

Lămpile cu marca *Lupati* au fost produse într-o *officina* nord-italică, având o mare răspândire în Occidentul roman, pe tot parcursul secolului al II-lea p.Chr.³⁷. Sunt rar întâlnite pe teritoriul Moesiei Inferior: în S, la Sacidava și Durostorum³⁸, și la Noviodunum, în N, în total trei exemplare.

7. Opaiț *Firmalampen* descoperit la Noviodunum, cu ștampila OCTAVI pe o bază înconjurată de trei cercuri concentrice. Opaițul este decorat cu trei butoni pe bordură și cu o mască tragică cu barbă, în relief, pe mijlocul discului, între două orificii de alimentare. Produs de import.

A fost publicat în 1945 de Gh. Ștefan³⁹.

Dimensiuni: L 10 cm; D. disc 4,6 cm; db. 4 cm.

Produsele lui Octavius provin, probabil, dintr-un atelier nord-italic, care a funcționat în secolele I-III p.Chr.⁴⁰, fiind atestate în provincii de la sfârșitul secolului I până la mijlocul secolului următor⁴¹. Sunt bine reprezentate, atât la Dunărea de Jos⁴², cât și în Dacia⁴³.

Tip X Loeschcke; tip XVII Iv nyi; tip X Benea, cu canal deschis.

³² La *Troesmis* în 1977, în zona termelor romane a fost descoperit un exemplar asemănător celui de la *Noviodunum* (Opaiț 1980, 342) – MIA Tulcea, inv. 25.173.

³³ Alicu 1994, 39; Popilian 1996, 81.

³⁴ Popilian 1996, 84.

³⁵ Idee împărtășită de Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, 286.

³⁶ Topoleanu 1984, 189, pl. 3/4; 6/5; 8/3.

³⁷ Loeschcke 1919, 297; Gostar 1961, 184; Petru 1972, pl. 66, 906/9; Iconomu 1986, 39; Alicu 1994, 39.

³⁸ Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, 303.

³⁹ Ștefan 1945, 478-479, nr. 4, fig. 7/1. Un exemplar asemănător celui de la *Noviodunum* provine de la *Troesmis* (Opaiț 1980, 342) – MIA Tulcea, inv. 25.172.

⁴⁰ Iconomu 1986, 39.

⁴¹ Gostar 1961, 185; 192; Tudor 1978, 91 (*Romula, Drobeta, Răcari*). Piesă asemănătoare în Pannonia, la *Emona* – cf. Petru 1972, pl. 84, 58/21. Iconomu impinge circulația acestor produse până în sec. III p.Chr. (Iconomu 1986, 39).

⁴² La *Durostorum* – 19 exemplare, vezi, Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, 283-289.

⁴³ Gostar 1961, 20: 27 exemplare; Benea 1990, 149: 2 exemplare.

8. Opaț fragmentar; rezervat: din întreg – fragment din peretele bazinului și partea superioară a lămpii de formă rotundă, cu bordura îngustă, puternic înclinată, decorată cu doi butoni piramidali. Discul mare, rotund și adâncit, înconjurat de un brâu circular în relief, este decorat în centru cu o mască de negru, realizată în tipar, flancată de două orificii de alimentare. În dreptul *rostrum*-ului, care lipsește, discul este perforat de un micuț orificiu de ventilație. Import.

Argilă densă, fină, cărămizie, angobă la culoare.

Dimensiuni: Lp. 6,4 cm; Hp. 2,5 cm; D 6 cm.

Noviodunum–*așezarea civilă* 1996, S-1, c.15, Loc.5; nr. inv. 9.694; inedit / MIA Tl.

Tipul de *Firmalampen cu canal închis și cu mască de negru pe disc* face parte din categoria lămpilor romane timpurii, fiind întâlnit în epoca flaviană, în a II-a jumătate a secolului I p.Chr.⁴⁴.

Tip IX Loeschke (anii 75-100 p.Chr., *Vindonissa*); tip XV Iv nyi (perioada Vespasian – Traian); tip IX Deneuve (sfârșitul sec. I p.Chr., *Cartagina*); tip XXV Kuzmanov, var. 1; tip IX Mușeteanu, Culică, Elefterescu (nr. 121, 128, *Durostorum*).

9. Opaț fragmentar; rezervat: din partea superioară – fragment din bordura îngustă, înclinată și rotunjită pe peretele bazinului, și din discul mare, rotund, puternic adâncit, înconjurat de un brâu circular în relief. Disc decorat central cu o mască de comediant, realizată în tipar, flancată de două orificii de alimentare (păstrat cel din dreapta). Produs sud-moesic.

Argilă densă cu fine particule minerale, culoare bej, vopsea roșu-portocalie.

Dimensiuni: Lp. 4,6 cm; lp. 4,5 cm; hp. 1,9 cm.

Noviodunum–*Turnul de Colț* 2006, TC-4, c.2, -2,25 m; nr. inv. 48.654; inedit / MIA Tl.

Exemplare identice aflate în colecțiile MIA Tulcea, provin de la *Arrubium*; fragmente decorate cu mască de comediant au fost descoperite în sud, la *Novae* și la *Durostorum*⁴⁵.

10. Fragment opaț; rezervat o parte din bazinul bitronconic. Buton crestă longitudinal, pe bordură; disc mult adâncit.

Argilă densă, cu fine particule minerale, culoare bej-cafenie, vopsea roșu-maronie, dispusă neuniform. Produs vest-pontic, posibil *Troesmis*.

Dimensiuni: lp. 5,2 cm; hp. 2,8 cm.

Noviodunum–*Turnul Mare* 2006, CT-7, c.1, -2,25 m; inedit; fără nr. inv. / MIA Tl.

11. Fragment opaț; rezervat cca. din bordura aproape orizontală; buton rectangular pe bordură; disc mult adâncit, mărginit de un inel îngust, circular, în relief.

Argilă densă, aspră, cu fine particule de oxizi de fier, culoare bej, vopsea maronie, dispusă neuniform. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: D 6,4 cm.

Noviodunum–*Turnul Mare* 2001, CT-6, c.1; inedit; fără nr. inv. / MIA Tl.

⁴⁴ Petru 1972, pl. 98/ 6, publică un exemplar asemănător, marca *Fortis*. Pentru astfel de exemplare, vezi Vikić-Belančić 1975, 73, pl. 29.

⁴⁵ Kuzmanov 1992, 37, nr. 269-270, *Novae*, sec. I-II p.Chr.; Mușeteanu, Culică, Elefterescu 1980, 279, fig. 14/96; 15/108.

12. Fragment opaiț; rezervat un segment din partea superioară: disc mare, ușor adâncit, cu orificiu de alimentare mare, situat pe centru, mărginit de un inel gros, în relief; bordură lată, înclinată și rotunjită la margine, decorată cu buton rectangular crestă pe lungime.

Argilă densă, cu fine particule minerale, culoare bej-cărămizie, vopsea roșie.

Produs sud-moesic, posibil *Durostorum*⁴⁶.

Dimensiuni: Lp. 5 cm; lp. 4,5 cm.

Noviodunum–Turnul Mare 1999, CT-1, c. 3; inedit; fără nr. inv. / MIA TI.

13. Fragment opaiț; rezervat un segment din partea inferioară a bazinului; baza dreaptă, mărginită de un inel gros, în relief, flancat de două cercuri incizate.

Argilă densă, fină, caolinoasă, culoare bej-rozie, vopsea portocalie, cu dungi maronii.

Produs sud-moesic.

Dimensiuni: Lp. 2,6 cm; lp. 4,4 cm.

Noviodunum–Turnul Mare – extramuros 1997, CT-1, c.1; inedit; fără nr. inv. / MIA TI.

13a. Fragment opaiț; rezervat un segment din partea inferioară a bazinului, cu pereții deteriorați; baza adâncită, marcată de două inele în relief; în interior ștampila SEXTI⁴⁷.

Argilă densă, roz-gălbuie, cu mică și fine particule minerale. Posibil produs sud-moesic.

Dimensiuni: Hp. 2 cm; lp. 4,5 cm; db. 4 cm.

Noviodunum–Turnul Mare 2009, CT-4, c. 2; nivelare pe niv. 4; inedit; fără nr. inv. / MIA TI.

II. Opaite cu canal pe cioc și apucători laterale (Fig. 3; Pl. 5)

Acest tip, derivat din lămpile romane republicane de tip Dressel 3⁴⁸, reprezintă un produs italic din secolul I p.Chr., care continuă să fie produs și în sec. II p.Chr. Un singur exemplar a fost descoperit la Noviodunum.

14. Opaite cu bazinul mic, rotund, și canal pe cioc; disc concav, spart; bordura (*margo*) lată, decorată în negativ cu două brăuri: unul cu cerculețe, altul cu acolade. Toarta laterală, în formă de acoladă, în relief. Cioc scurt și gros, rotunjit; baza inelară și plată.

Argilă fină, nisipoasă, bej-cărămizie, angobă la culoare; urme de vopsea roșu-maronie pe suprafața vizibilă. Produs local, vest-pontic.

Dimensiuni: L 5,7 cm; D 4 cm; H 1,9 cm; db. 2,2 cm.

Noviodunum–Așezarea civilă 2003, *passim*; nr. inv. 48.647; inedit / MIA TI.

Lampa cu apucători laterale și canal pe cioc este rar întâlnită la Dunărea de Jos⁴⁹. În nordul Dobrogei se cunosc două exemplare: unul descoperit la Măcin, anticul *Arrubium*, decorat cu

⁴⁶ Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, fig. 14/ 95.

⁴⁷ Lămpile cu marca SEXTI se întâlnesc în majoritatea provinciilor romane, în prima jumătate a sec. II p.Chr. (Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, 304). Gostar publica în 1961, p. 169-170, 12 exemplare descoperite în Dacia, la: *Apulum, Potaissa, Cristești, Dierna, Romula, Sucidava*. În Moesia Inferior, astfel de exemplare provin de la *Durostorum* (Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, 298, fig. 16/116 a b) și *Novae* (Čičikova 1974, 157, nr. 225; Kuzmanov 1992, 35 – tip XXVI).

⁴⁸ Bussi re 2000, 64; cf. Menzel 1969, 22, nr. 67, 68, fig. 19; Hayes 1980, 179, nr. 210-212.

⁴⁹ Opaitul descoperit la Noviodunum pare să fi fost executat într-un atelier local, în mod sigur provincial, din sec. II p.Chr. Tipul de lampă mică, cu urechi – *volute degenerate și canal pe cioc*, întâlnit în NV Africii la *Tebessa*, în Algeria, este datat de Bussi re în perioada cuprinsă între sfârșitul domniei lui Claudius și domnia lui Traian – cf. tip C II Bussi re 2000, 274-275, nr. 713, produs local cu marca GABINIA.

ove pe bordură⁵⁰, cel de-al doilea, în *castellum*-ul de la Barboși⁵¹. Un produs de import de la sfârșitul secolului I – începutul secolului al II-lea p.Chr., provine din Tomis⁵².

Tip V Loeschcke⁵³; tip V – G Deneauve⁵⁴; tip XIII Iconomu tip III Iconomu, var. I⁵⁵ – tip de lampă asemănător exemplarului de la Noviodunum.

A . III. Opaite cu cioc ogival flancat de volute duble⁵⁶ (Fig. 4; Pl. 6)

Tip caracteristic perioadei de început a Principatului (sec. I – începutul sec. II p.Chr.), este prezent la Noviodunum cu șase exemplare, din care cinci întregi.

15. Opaite rotund cu bazinul aplatizat, prelungit direct și organic spre *rostrum*, a cărui formă ogivală este relaționată de cele două mari volute în relief, așezate simetric cu capetele pe bordură, și despărțite de un decor în formă de săgeată incizată, care îl leagă de disc. Discul mare, rotund și concav, marcat de trei cercuri concentrice în relief, este decorat în centru cu *ara* (altar), flancată în dreapta de o *patera* (ceașcă pentru libații) stilizată și în stânga de o *oinochoe* (ulcior de vin cu gura trilobată). Orificiul de alimentare, micuț, este dispus marginal, în dreptul ciocului. Toarta discoidală, perforată, este supraînălțată și șanțuită median. Baza plată, ușor adâncită este șampilată cu *planta pedis*.

Argilă fină, densă, bej, vopsea roșu-brună așezată neuniform. Import occidental.

Dimensiuni: Lp. 12 cm; D 7 cm; H 2,5 cm; db. 3,5 cm.

Noviodunum–Așezarea civilă 1995, S-I, c. 14, Gr. 11; nr. inv. 44.553; inedit / MIA Tl.

Tip IV Loeschcke; tip V A și C Deneauve; tip II Iv nyi; tip II B Ponsich; tip XVIII Kuzmanov; tip I b Băluță, *opaite cu ciocul în formă de spiră* (mijlocul sec. I – mijlocul sec. II p.Chr.)⁵⁷; tip XI Iconomu, var. 1 (sec. I p.Chr.)⁵⁸; tip III c Bussi re⁵⁹.

16. Opaite rotund cu bazinul aplatizat, asemănător cu nr. 15, cu discul identic acestuia, dar de dimensiuni mai reduse: L 9,8 cm; D 6cm; H 2,2 cm; db. 3,5 cm.

Argilă fină, densă, roz-gălbuie, vopsea roșie cu aderență slabă. Produs sud-moesic, foarte probabil al atelierelor nicopolitane, Butovo sau Pavlikeni, unde *planta pedis*, ca motiv decorativ, reprezintă principala caracteristică a ceramicii șampilate⁶⁰.

Isaccea, *necropola tumulară*, 1985, *passim*; nr. inv. 38.552; inedit / MIA Tl.

⁵⁰ Harțuche, Anastasiu 1976, 245, nr. 506 (sec. III p.Chr. ?).

⁵¹ Sanie 1981, 162, pl. 42/6.

⁵² Iconomu 1967, 15, fig. 27, nr. 191.

⁵³ Loeschcke 1919, 228 și urm.

⁵⁴ Deneauve 1969, nr. 272-277.

⁵⁵ Iconomu 1986, 19.

⁵⁶ Bussi re 2000, 72-73.

⁵⁷ Băluță 1965, 280, pl. 1/2.

⁵⁸ Iconomu 1967, 12. Variantă provincială, vest-pontică, a lucernelor *cu cioc triunghiular și volute* – tip VI Iconomu 1986, 21.

⁵⁹ Bussi re 2000, 264, nr. 370, pl. 37; exemplar asemănător descoperit în Algeria, la *Tipasa*, în necropola de la *Porte de Césarée*.

⁵⁷ Cf. Sultov 1985, 50-51; 62-63; Rusu-Bolindeț 2007, 233-234.

Tip IV Loeschcke; tip II Iv nyi; tip II B Ponsich; tip III c Bussi re; tip XVIII Kuzmanov; tip I b Băluță, *opaiț cu ciocul în formă de spiră* (mijlocul sec. I – mijlocul sec. II p.Chr.)⁶¹; tip XI Iconomu, var.1 (sec. I p.Chr.)⁶².

17. Opaiț cu bazinul mare, rotund și disc concav marcat de un brâu circular în relief înconjurat de un șanț care delimitează bordura și continuă pe *rostrum*, delimitând și cele două volute caracteristice. Discul este decorat cu doi delfini stilizați și afrontați unei *crux commissa*, cruce în forma literei T din perioada paleocreștină⁶³. Baza mare, rotundă și plată, ușor profilată, este marcată cu o liniuță incizată; toartă discoidală, perforată, șanțuită median; ciocul spart. Produs de import.

Argilă fină, densă, bej cu nuanțe de roz, vopsea brun-cafenie dispusă neuniform.

Dimensiuni: Lp. 13 cm; D 7,5 cm; H 2,6 cm; db. 3,9 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2000, CT-3, c. 4, val; nr. inv. 43.274 / MIA Tl.

Bibl.: Baumann, 2003, 48-60⁶⁴.

Tip IV Loeschcke; tip II Iv nyi; tip II Benea⁶⁵; tip XVIII Kuzmanov⁶⁶.

18. Opaiț rotund cu bazinul aplatizat; semiove pe bordură; disc concav decorat cu dungi radiale în relief, orientate spre un registru central, alcătuit din trei cercuri concentrice în relief, perforat de orificiul de alimentare. Bază plată cu *planta pedis*, estampată pe centru.

Argilă fină, bej cu nuanțe de roz, vopsea maronie cu aderență slabă. Import, sec. I p.Chr.

Dimensiuni: L 12 cm; D 7 cm; H 2,5 cm; db. 3,3 cm.

Isaccea, *necropola tumulară* 1979, *passim*; nr. inv. 13.015 / MIA Tl.

Bibl.: Simion 1984a, 87 și pl. 18/1⁶⁷.

Tip II Iv nyi; tip XI Iconomu, var. 1.

19. Fragment; rezervat: cioc ogival flancat de volute cu un segment din bordura alcătuită dintr-un registru de trei cercuri concentrice în relief, și din discul concav.

Argilă compactă, cafenie, vernis brun-roșcat cu luciu metalic. Import, sec. I-II p.Chr.

Dimensiuni: Lp. 4 cm; lp. 5,2 cm; hp. 2 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2001, CT-9, c. 5, val; nr. inv. 45.262 / MIA Tl.

⁶¹ Băluță 1965, 280, pl. 1/2.

⁶² Iconomu 1967, 12.

⁶³ Piesa, conform interpretării noastre, prezintă o mare valoare pentru istoria creștinismului primitiv. A fost publicată în anii 2003 și 2004. Tip B III-2 Bussi re 2000, pl. 37, nr. 359-370 (*Tiberius – Traian*). Decor asemănător pe un exemplar fără ansă, tip Loeschcke I C, din perioada *Flavio-Traianee*, aflat în Muzeul *Tebassa* din Algeria, interpretat de Bussi re, 2000, tip B-I, var. 3a, p. 252, nr. 75, pl. 19: *cornuri ale abundenței pe o bază ornată cu un cap de caprină*.

⁶⁴ Vezi și Baumann 2003, 169-183; Baumann 2005, 35-36.

⁶⁵ Benea 1990, 141. Autorul evidențiază faptul, că aceste lămpi au început să circule de la începutul secolului I p.Chr. Cele trei fragmente de la *Tibiscum* sunt datate de Benea în sec. II p.Chr.

⁶⁶ Kuzmanov 1992, 19, nr. 65, Riahovo, Rusensko – Bulgaria (sec. I-II p.Chr.).

⁶⁷ Autorul încadrează lampa în tip X Iconomu, trimitându-ne greșit la fig. 18, corespunzătoare tipului IX. Este evident că avem de-a face cu o piesă a cărei *rostrum* ogival este flancat de volute așezate simetric la marginea bordurii, despărțite de un decor în formă de săgeată incizată.

20. Fragment; rezervat: ciocul ogival și o parte din cele două volute simetrice despărțite de decorul în formă de săgeată incizată.

Argilă densă, fină, bej-cărămizie, vernis la culoare cu luciu metalic. Import, sec. I-II p.Chr.
Dimensiuni: Lp. 5 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2007, extra-muros, CT-7, c.4, -5,40 m; fără nr. inv.; inedit / MIA TI.

IV. Opaite cu cioc rotund flancat de volute (Fig. 4; Pl. 6)

Tip specific primelor două secole ale erei noastre; nouă exemplare la Noviodunum, din care două întregi. Tip IV Loeschcke, var. II (sec. I – II p.Chr.); tip II Iv nyi⁶⁸; tip II B-I Ponsich; tip XI Iconomu, varianta A, cu discul larg ornamentat cu animal⁶⁹ tip VII⁷⁰; tip XVIII Kuzmanov⁷¹; tip D VIII 1-3 Bussière⁷².

21. Opaite cu bazin rotund; discul mare, concav, încadrat de trei cercuri concentrice, în alternanță, pozitiv cu negativ, acoperă aproape întreaga suprafață superioară a rezervorului, lăsând în exterior o bordură (*margo*) îngustă și plată. Discul este decorat pe mijloc cu un bovideu în relief, sub care, spre *rostrum*-ul flancat de două volute, este plasat orificiul de alimentare; suprafața subțire a discului a fost spartă din vechime, ca, de altfel, și tortița inelară. Baza plată este profilată și marcată de un cerc concentric.

Argilă fină, roșu-portocalie, vopsea asemănătoare cu irizații metalice brune spre toartă. Import, foarte probabil, din Pannonia⁷³.

Dimensiuni: L 10,5 cm; D 6,6 cm; H 2,4 cm; db. 3,7 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare*, extra-muros, 2007, CT-10, c. 4, -5,30 m, la baza *fossa*-ei; nr. inv. 48.648; inedit. / MIA TI.

Exemplarul își găsește bune analogii în Gallia, la *Nemeticum* (Arras)⁷⁴, și în Crimeea, la *Ust'Al'ma*⁷⁵, unde este datat în secolul I – prima jumătate a secolului al II-lea p.Chr.

22. Opaite cu bazinul mare, rotund și aplatizat. Discul mare, concav, mult adâncit, este decorat cu două brăuri concentrice, ușor reliefate, și cu linii în relief, plasate radial între ele. Brăul care mărginește bordura îngustă este deschis spre *rostrum* (spart din vechime) într-un canal îngust. Baza este plată și ușor profilată.

Argilă fină, densă, maronie, vopsea la culoare pe disc și bordură. Import.

Dimensiuni: Lp. 7,4 cm; D 6,8 cm; H 2,5 cm; db. 3,5 cm.

Isaccea, *passim*; nr. inv. 9.696; inedit. / MIA TI.

Lampă de tradiție elenistică, întâlnită în secolul I p.Chr. și în primele decenii ale sec. II p.Chr.⁷⁶. Tip I Iv nyi, var. A; tip XI Iconomu 1967, var. A.

⁶⁸ Iv nyi 1936, 9-10, pl. 15-16.

⁶⁹ Iconomu 1967, 13, fig. 22 (sec. I p.Chr.).

⁷⁰ Iconomu 1986, 23-27.

⁷¹ Kuzmanov 1992, 19, nr. 63/ M 707 – cu *Athena Promachos* pe disc; datat la *Apolonia* cu monedă, în sec. II.

⁷² Bussi re 2000, 28-29, fig. 9; 102/ D VIII (a doua jumătate a sec. I – a doua jumătate a sec. II p.Chr.).

⁷³ Un exemplar identic, dar fără tortiță, din sec. I p.Chr., a fost descoperit în mormântul 551 de la *Emona* – vezi Petru 1972, pl. 37, 551/3.

⁷⁴ Arras-Nemeticum 1986, 82, nr. 117.

⁷⁵ Puzdrovski 2007, 462, fig. 188/5.

23. Opaït, fragment profil complet, cu bazin mare, rotund, aplatizat; rezervat: circa $\frac{1}{3}$; Discul mare, concav este mărginit de trei cercuri concentrice în relief. Apucătoarea lamelară este perforată; baza mare, plată, inelară.

Argilă densă, caolinoasă, cu fine particule minerale, alb-gălbuie, vopsea roz-maronie, dispusă neuniform. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 4,5 cm; lp. 7,5 cm; H 2,5 cm; db. 4 cm.

Isaccea 1979, *passim*; nr. inv. 9.697; inedit / MIA Tl.

24. Opaït fragmentar; bazin mare, rotund și aplatizat; disc mare, concav, decorat cu rozetă, delimitat de bordura lată prin două cercuri concentrice în relief; toartă discoidală, perforată și supraînălțată.

Argilă fină, densă, micacee, roz-gălbuie, vernis brun. Produs de import.

Dimensiuni: Lp. 6,5 cm; lp. 4,5 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2001, CT-2, c. 5-6, val; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

25. Opaït fragmentar; bazin mare, rotund și aplatizat; disc mare, concav, delimitat de bordura lată printr-un cerc incizat; toartă discoidală, perforată și supraînălțată.

Argilă fină, densă, alb-gălbuie cu fine particule minerale; vopsea negru-maronie, dispusă neuniform. Import.

Dimensiuni: Hp. 2,5 cm; lp. 6,5 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2004, CT-9, c. 5, -1,40 m; nr. inv. 45.264; inedit / MIA Tl.

26. Fragment opaït, asemănător cu nr. 25; rezervat: $\frac{1}{3}$ din *rostrum*, respectiv partea stângă, rotunjită, și capătul unei volute. Ar putea aparține exemplarului de mai sus, datorită vecinătății secțiunilor din care provin cele două fragmente. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 3,5 cm; hp. 2 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2000, CT-2, c.5 est, val; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

27. Fragment opaït; rezervat: fragment de disc mare, rotund, concav, cu urme de decor, marcat de trei cercuri concentrice, și din cioc cu capăt de volută.

Argilă densă, micacee, bej-cărămizie; vopsea roșu-maronie dispusă neuniform. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 4,8 cm; lp. 5 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2000, CT-1, c.5, val; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

28. Fragment opaït; rezervat: fragment bazin rotund, aplatizat, cu bordură lată, decorată cu motiv vegetal, baza plată, ușor profilată; segment din *rostrum* cu capăt rotunjit și volută.

Argilă densă, roz, cu fine particule minerale, vopsea roșie dispusă neuniform. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 6,4 cm; H 2,5 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2005, CT-6, c.4, val; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

⁷⁶ Iv nyi 1936, pl. 1 (prima jumătate a sec. I p.Chr.); Iconomu 1967, 60-61, nr. 185, fig. 93 (a doua jumătate a sec. I – începutul sec. II p.Chr.). Vezi și Lungu, Chera 1986, 105 și pl. 7/ M-26, 67 (*Tomis*, a doua jumătate a sec. I p.Chr.).

29. Opaie cu corp rotund și cioc în prelungirea bazinului. Disc mare, concav, spart, marcat de un inel profilat, încadrat de două cercuri concentrice, incizate. Bordură lată, decorată cu frunze și ciorchini de struguri. Volute degenerate flanchează ciocul rotund, unindu-l cu discul, decorate cu câte două cerceulețe imprimate, dispuse simetric. Toarta lamelară, perforată, este șanțuită median. Import, sec. II p.Chr.⁷⁷

Noviodunum, *necropola tumulară* 1958, M-XXXI⁷⁸.

Bibl.: Bujor, 1960, 526-539.

Tip V Loeschcke; tip XI Iv nyi; tip XIX Kuzmanov; tip XI Iconomu⁷⁹.

A . V. Opaie cu punte profilată sau șanțuită, cu volute simple, pe cioc ogival
(Fig. 5; Pl. 7).

*Lămpi de tradiție elenistică*⁸⁰, influențate de tipul roman cu volute din sec. I p.Chr. (mijlocul sec. I – începutul sec. II p.Chr.); prezente la Noviodunum prin șapte exemplare, încadrate în două variante, în funcție de profilatura ciocului.

ariantă

30. Opaie cu bazinul mare, rotund; disc mic, concav, înconjurat de un inel puternic profilat, terminat în dreptul *rostrum*-ului prin două globule situate de o parte și de cealaltă a unui ornament reprezentând cifra *cinci* de pe zarurile de noroc. Bordura îngustă, ușor înclinată, este decorată cu ove, și se prelungește spre cioc, realizând o punte profilată între acesta și inelul exterior al discului. Toarta inelară, șanțuită median, este supraînălțată, iar baza concavă este marcată spre interior de două inele concentrice.

Argilă fină, densă, de bună calitate, roșu-cărămizie; vopsea roșu-brună, cu luciu metalic pe suprafața vizibilă. Produs de import.

Dimensiuni: L 10,4 cm; D 6,3 cm; H 2,8 cm; db. 3,8 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2007, extra-muros, CT-10, c. 4, -5,30 m, la baza *fossa*-ei; nr. inv. 48.645; inedit / MIA Tl.

Tip IX Iconomu⁸¹ tip II⁸²; tip VI Iv nyi⁸³; tip II c, Băluță, sec. I p.Chr. (perioada Claudius I – Nero)⁸⁴.

31. Opaie asemănător celui de mai sus; lipsește partea inferioară a bazinului; disc concav, fără decor, cu orificiu central de alimentare, marcat de un cerc incizat și delimitat de bordură printr-un inel în relief; bordura îngustă, înclinată și decorată cu un șir de ove cu globule incizate cu semnul crucii la capete; în dreptul *rostrum*-ului, *cinci* puncte imprimate în V.

⁷⁷ Kuzmanov 1992, 20 – nr. 75-76; 73 – fig. 75, 76.

⁷⁸ În movila respectivă au fost descoperite două lămpi care au intrat în colecțiile Institutului de Arheologie din București. Din păcate, în articolul publicat apare numai fotografia celui de mai sus, fără alte indicații – vezi, Bujor 1960, 533-534, fig. 6/ 10.

⁷⁹ Iconomu 1967, 12-13, fig. 23.

⁸⁰ Descoperiri din necropola *Tomis*-ului atestă prototipul elenistic, al tipului V de la *Noviodunum*, în sec. II a.Chr.; vezi, în acest sens, Lungu, Chera 1986, 100-101, pl. 3/ M-11,26.

⁸¹ Iconomu 1967, 11, fig. 17 și 18.

⁸² Iconomu 1986, 17-18, care exemplifică cu două exemplare din *Tomis* provenite din morminte datate, unul în sec. I p.Chr., altul la sfârșitul sec. I – începutul sec. II p.Chr.

⁸³ Iv nyi 1936, pl. 25 – a doua jumătate a sec. I – începutul sec. II p.Chr. – pentru Pannonia.

⁸⁴ Băluță 1965, *opaie cu cioc în formă unghiulară*.

Argilă fină, densă, bej-rozie; vopsea maronie cu slabă aderență. Import.

Dimensiuni: L 10 cm; D 5,8 cm; H 3 cm.

Isaccea, *necropola tumulară*, 1979, M-II, m. 6⁸⁵; nr. inv. 13.016; restaurat.

Bibl.: Simion 1984a, 75-96; 481 – 502.

32. Opaț rotund, asemănător cu nr. 30; bazin bitronconic și *rostrum* prelung, ogival la capăt; bordură îngustă, înclinată, decorată cu un șir de ove cu globule la capete, între care cifra patru realizată din patru puncte incizate. Disc concav, fără decor, cu orificiu central de alimentare, marcat de un cerc incizat și delimitat de bordură printr-un inel în relief. Ansa spartă din vechime este lipită excentric spre dreapta; baza rotundă, ușor adâncită, este decorată cu inel în relief. Produs vest-pontic. Exemplare asemănătoare la Tomis, în morminte de incinerare din sec I p.Chr.⁸⁶.

Argilă fină, densă, portocalie; urme de vopsea roșie cu slabă aderență⁸⁷.

Dimensiuni: Lp. 9,4 cm; D 5,9 cm; H 2,8 cm.

Isaccea, *necropola tumulară*, 1979, M-II, m. 6⁸⁸; nr. inv. 13.017; inedit / MIA Tl.

Bibl.: Simion 1984a, 75-96; 481-502.

33. Opaț cu corp rotund și bazin bitronconic aplatizat; cioc prelung, ogival, cu punte spre disc; discul mic, concav, perforat central de orificiul de alimentare și mărginit de un inel în relief, este flancat de două cercuri concentrice incizate. Bordura lată, oblică, este decorată în relief cu un brâu de elemente dreptunghiulare, înguste, dispuse radial. Baza mare, plată, înconjurată de un cerc incizat, prezintă în centru un semn imprimat, probabil o literă. Sub tortița inelară, plasată pe bordură și pe partea inferioară a bazinului, s-au păstrat adâncituri provocate în procesul tehnologic.

Argilă fină, caolinoasă, culoare bej, vopsea roșu-maronie. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: L 9 cm; D 6,4 cm; H 2,3 cm; db. 3,6 cm.

Isaccea M-1, *passim*; nr. inv. 40.247; inedit / MIA Tl.

ariantă ⁸⁹

34. Opaț cu corp rotund și bazin bitronconic aplatizat. Cioc prelung, ogival, decorat cu volute simple aplatizate, prelungite printr-un canal până la tangența cu inelul discului. Discul mic concav, perforat central de orificiul de alimentare și mărginit de un inel în relief, este flancat de două cercuri concentrice incizate. Bordură lată, oblică, nedecorată. Tortiță lamelară, perforată, plasată pe bordură; baza plată, marcată de un cerc incizat, are șampilată pe centru o *planta pedis*. Produs sud-moesic.

Argilă fină, caolinoasă, culoare portocalie, vopsea roșu-maronie.

⁸⁵ Vezi Simion 1984a, 76-77, M-II, unde se face trimitere la pl. 18 pentru opaițele nr. 1 și nr. 2, din m. 4, respectiv din m. 6, dar nu se trimite la nr. 3 din planșă, exemplarul fiind menționat numai în text, la p. 77, când se face descrierea mormântului de incinerare m.13. Piesa a fost găsită în stare fragmentară și a fost reîntregită în laborator.

⁸⁶ Bucovală 1967, 112, fig. 69; Lungu, Chera 1986, 104-105, pl. 4/41 (M-20).

⁸⁷ Piesa provine din același loc cu nr. 27, cu care se aseamănă, dar pare rulată de apă (sic).

⁸⁸ Vezi Simion 1984a, 76-77, M-II.

⁸⁹ Bussi re 2000, 264, tip B IV-3.

Dimensiuni: L 8,4cm; D 5,8 cm; H 2,5 cm; db. 3,3 cm.
 Isaccea, *passim*; nr. inv. 4.914; inedit / MIA Tl.
 Tip XI Iconomu, var. B.

35. Opaîţ cu bazinul cvasi-rotund, aplatizat; disc mic în jurul orificiului de alimentare, marcat printr-un inel şanţuit. Bordura lată, oblică, este decorată cu ove dispuse radial. Ciocul prelung, ogival, este decorat cu volute simple aplatizate, prelungite printr-un canal până la tangenţa cu inelul discului. Baza rotundă şi plată este marcată de un inel exterior şi prezintă în centru două cercuri concentrice. Tortiţa inelară, spartă din vechime.

Argilă cărămizie, vopsea brună, cu luciu metalic, dispusă neuniform pe suprafaţa vizibilă.
 Import.

Dimensiuni: L 8,2 cm; D 5,8 cm; H 2 cm; db. 3,5 cm.
 Isaccea 1979, *passim*; nr. inv. 13.024
Bibl.: Simion 1984, pl. 18, 8.
 Asemănător tip XI Iconomu, var. B⁹⁰.

36. Opaîţ cu bazin rotund, aplatizat; discul mic, neornamentat, este marcat printr-un inel în relief. Ciocul prelung, rotunjit la capăt, este flancat cu volute lungi şi subţiri tangente cu discul. Decor vegetal: ramuri de măslini cu fructe – pe bordura lată; toarta inelară şi baza plată, slab estompată, probabil cu *planta pedis* Ardere secundară. Import. Exemplare similare, din a doua jumătate a sec. I p.Chr. – sec. II p.Chr., au fost descoperite la Tomis, Callatis şi Durostorum⁹¹.

Argilă fină, densă, cafenie, urme de vopsea maronie.
Dimensiuni: L 8,5 cm; D 6 cm; H 2,2 cm; db. 3,4 cm.
 Isaccea, *passim*; nr. inv. 42.735; inedit / MIA Tl.
 Asemănător tip XI Iconomu, var. B, 59, nr. 176 şi fig. 89.

VI. Opaîţe cu ciocul marcat de un vrej pe bordură (Fig. 6; Pl. 4)

Tip de lămpi întâlnit în Dobrogea în secolele II p.Chr.; prezent la Noviodunum în număr de 12 exemplare, din care şase întregi. Tip XVIII Iconomu⁹² tip XII, cu cioc cordiform şi cârcei pe bordură (sec. II p.Chr.); tip XVIII Kuzmanov, var. 1 (sec. I – II p.Chr.)⁹³.

37. Opaîţ cu bazin mare, rotund, tronconic şi cioc cordiform cu vrej pe bordură; disc concav, înconjurat de două inele concentrice; petic ceramic pe disc; orificiu central de alimentare. Toartă mare, inelară, supraînălţată; bază mare, rotundă şi concavă, delimitată printr-un cerc incizat.

Argilă fină, densă, cafenie, vopsea brun-cafenie. Produs vest-pontic, posibil *Troesmis*.
Dimensiuni: L 9 cm; D 7,7 cm; H 3 cm; db. 4,5 cm.
 Isaccea, *necropola tumulară* 1979, M-I C, m. 11; nr. inv. 8.014.
Bibl.: Simion 1984a, 82, pl. 18/11.

⁹⁰ Iconomu 1967, 59, nr. 181 şi fig. 90 – a doua jumătate a sec. I – sec. II p.Chr.

⁹¹ Lungu, Chera 1986, 105-106, pl. 5/47, 48 (*Tomis*).

⁹² Iconomu 1967, 64-66, nr. 199-210.

⁹³ În Crimeea este prezent tipul de lucerna cu mlădiţe pe bordură, fără tortiţă, datat în prima jumătate a secolului al II-lea p.Chr. – *apud* Puzdrovski 2007, 463, fig. 189/4.

38. Opaț cu bazin rotund și cioc cordiform, cu vrej pe bordură. Disc concav, decorat cu rozetă, perforat central și mărginit de un inel în relief. Tortiță inelară, supraînălțată, bază inelară, concavă. Produs vest-pontic.

Isaccea, *Movila Popii*, 1990-1992.

Bibl.: Simion, 1995, 121-149⁹⁴.

39. Opaț fragmentar, asemănător celui de mai sus; rezervat $\frac{2}{3}$ din întreg. Disc spart, decorat cu rozetă; ciocul lipsește. Tortiță inelară, supraînălțată, baza inelară profilată.

Argilă fină, densă, cu particule de minerale feroase, bej-cărămizie; vernis cafeniu-roșcat cu luciu metalic. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 7,3 cm; D 6 cm; H 2,6 cm; db. 3,5 cm.

Isaccea, *Movila Popii*, 1990-1992; nr. inv. 43.209 / MIA Tl.

Bibl.: Simion, 1994-1995, 121-149⁹⁵.

40. Fragment disc concav, mărginit de două inele concentrice; decorat cu rozetă alcătuită din opt petale situate împrejurul orificiului de alimentare. Argilă fină, densă, bej-cărămizie, vopsea roșu-maronie. Import.

Dimensiuni: Lp. 5 cm; lp. 3,8 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2001, CT-6, c. 5 sud, val; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

41. Opaț cu bazin rotund și cioc cordiform, cu vrej pe bordură. Disc ușor adâncit, mărginit de două cercuri concentrice, decorat cu acvilă așezată pe un soclu de *signum*, cu capul întors spre dreapta. Tortiță inelară, supraînălțată; baza îngustă, rotundă, ușor adâncită, ștampilată cu *planta pedis*. Produs sud-moesic.

Isaccea, *Movila Popii*, 1990-1992.

Bibl.: Simion 1994-1995, 121-149⁹⁶.

Tip XVIII Iconomu⁹⁷ tip XII, cu cioc cordiform și cârcei pe bordură (sec. II p.Chr.)⁹⁸; tip XVIII Kuzmanov, var. 1 (sec. I – II p.Chr.)⁹⁹.

42. Opaț reîntregit din două fragmente; corp rotund, bazin tronconic și cioc cordiform spart, cu vrej pe bordură. Disc mic, ușor concav, nedecorat, mărginit de un cerc imprimat. Baza dreaptă, neprofilată; *ansa* spartă.

Argilă fină, densă, portocalie; urme de vopsea roșu-maronie pe bordură și disc. Produs sud-moesic.

Dimensiuni: Lp. 7,4 cm; D 6,2 cm; H 2,6 cm; db. 3,7 cm.

Isaccea, *Movila Popii*, 1990-1992; nr. inv. 43.202 / MIA Tl.

Bibl.: Simion 1994-1995, 121-149¹⁰⁰.

⁹⁴ Simion 1994-1995, 143, fig. 9/c. Opațele publicate de autor în rev. *Dacia* 38-39 nu prezintă elemente tehnice.

⁹⁵ Simion 1994-1995, 143, fig. 9/b.

⁹⁶ Simion 1994-1995, 143, fig. 9/e.

⁹⁷ Iconomu 1967, 17, fig. 31.

⁹⁸ Iconomu 1986, 55.

⁹⁹ Kuzmanov 1992, nr. 61-69.

¹⁰⁰ Simion 1994-1995, 143, fig. 9/g.

43. Opaț rotund cu bazin tronconic și cioc rotund, mărginit de vrejuri pe bordură. Disc concav, fără decor, marcat de un cerc incizat, cu orificiul de alimentare îngust, situat pe mijloc. Bordura ușor înclinată, fără decor; tortiță inelară, supraînălțată; baza rotundă, adâncită. Mici spărturi pe disc, tortiță și bază; restaurat. Piesa este puternic rulată de apă.

Argilă fină, densă, cu fine particule micacee, culoare roz; urme vagi de vopsea roșu-maronie sub tortiță. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: L 7,5 cm; D 6,1 cm; H 2,8 cm; db. 3,7 cm.

Noviodunum Nord, *Faleză – passim*; nr. inv. 718; inedit / MIA TL.

44. Fragment opaț; profil complet partea anterioară. Disc concav mărginit de două inele concentrice. Cioc cordiform stânga, cu vrej pe bordură.

Argilă densă, bej-cărămizie, vopsea roșu-maronie. Ardere secundară. Import.

Dimensiuni: Lp. 5,2 cm; lp. 1,9 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare 2005*, CT-7, c.1, -3,40 m (locuință sec. II p.Chr.); fără nr. inv.; inedit / MIA TL.

45. Fragment bordură, din partea anterioară a lămpii, decorată cu vrej. Argilă fină, densă, bej, vernis negru cu luciu metalic. Import.

Dimensiuni: Lp. 2 cm; lp. 1,5 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare 2001*, CT-9, c. 5, val; fără nr. inv.; inedit / MIA TL.

45a. Fragment opaț; rezervat ataș: tortiță discoidală neperforată, cu șanț median; disc concav decorat cu rozetă; bordură rotunjită cu decor vegetal.

Argilă densă, portocalie, cu particule fine de mică și cuarțit, vernis roșu, cu aderență slabă. Posibil produs sud-moesic – tip XXI var. 4 Kuzmanov¹⁰¹.

Dimensiuni: Lp. 3,8 cm; lp. 4 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare 2009*, *passim*; fără nr. inv.; inedit / MIA TL.

Tip VIII-H Loeschcke; tip III Ponsich; zip VIII Deneauve; tip XX Iconomu (1967).

46. Fragment opaț; rezervat din întreg; bazin rotund; bordură delimitată prin două cercuri concentrice și decorată în relief cu frunze și globule mici. Argilă compactă, cărămizie, vopsea roșie. Import.

Dimensiuni: Lp. 4,5 cm; lp. 4,8 cm; hp. 2,3 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare 2008*, CT-3-6, martor val; fără nr. inv.; inedit / MIA TL.

47. Opaț cu bazin rotund și pereți subțiri; cioc scurt, rotund, cu orificiul de ardere intrat pe jumătate în bazin. Discul concav, mărginit de un cerc adâncit, este ornamentat cu rozetă și spart în zona centrală. Ciocul rotund este despărțit de disc cu ajutorul a două mlădițe decorative. Tortiță discoidală este perforată, iar baza plată, profilată circular.

Argilă nisipoasă, bej-cărămizie, urme de vopsea roșie, cu slabă aderență, pe bordură. Produs noviodunens.

Dimensiuni: L 7,5 cm; D 6,3 cm; H 2,6 cm; db. 3,8 cm.

¹⁰¹ Kuzmanov 1992, 27, nr. 159-160.

Noviodunum, *Turnul Mare 2007, extramuros*, CT-10, c. 4, -4,25, nivelare; nr. inv. 48.646; inedit / MIA Tl.

Tip XX Iconomu tip XIII Iconomu¹⁰²; tip XXI Kuzmanov, var. 4, nr. 146; tip VIII H – Loeschcke; tip III Ponsich – sec. II-III p.Chr.

VII. Opaite cu ciocul cordiform (Fig. 7; Pl. 1; 3)

Lămpi romane întâlnite frecvent în cursul sec. II, până la mijlocul sec. III p.Chr.; mai timpurii, exemplarele cu bordura neornamentată, tip D IX Bussière¹⁰³, prezente la Noviodunum în număr de 17, din care opt întregi. Tip VIII H Loeschcke; tip III Ponsich; tip VIII Deneauve; tip XXI Kuzmanov, var. 4¹⁰⁴; tip XX Iconomu¹⁰⁵ tip IX, var. II b¹⁰⁶, sec. II-III p.Chr.

48. Opaite cu bazin rotund și cioc mic cordiform intrat în bordură. Discul concav, marcat de două cercuri concentrice, este decorat în tipar cu crater și prezintă un orificiu de alimentare plasat lateral dreapta. Tortița lipsește; baza plată este marcată de două cercuri concentrice.

Argilă de culoare roșiu-deschis. Import.

Dimensiuni: L 7 cm; D disc 3,3 cm; db. 3 cm.

Noviodunum 1939-1940, *passim*.

Bibl.: Ștefan 1945, 479, nr. 5.

49. Opaite cu bazin rotund; rezervat 2/3 din întreg. Discul concav, marcat de un chenar din două cercuri concentrice, este decorat în relief cu un personaj feminin nud, văzut din spate, așezat pe un segment de teren și ținând în mâna dreaptă probabil un ștergar (*Venus*). În dreptul ciocului cordiform, pe bordură, au fost incizate trei cerculețe. Toarta lamelară îngustă, dublu șanțuită; baza rotundă și plată, conturată printr-un cerc incizat.

Argilă fină, bej-cărămizie, vopsea la culoare. Import.

Dimensiuni: Lp. 7,7 cm; D 6,2 cm; H 2,9 cm; db. 2,8 cm.

Noviodunum, *necropola tumulară 1980, passim*; nr. inv. 27.982 / MIA Tl.

Bibl.: Topoleanu 1984, 189, nr. 9 și pl. 7/2.

Tip VII Iv nyi (sec. I p.Chr.)¹⁰⁷; tip XX Iconomu (sec. II-III p.Chr.)¹⁰⁸; tip VI C Benea¹⁰⁹ (sec. II-III p.Chr.).

50. Opaite cu bazinul rotund, tronconic și ciocul cordiform. Discul mic, concav, cu orificiul de alimentare plasat lateral dreapta, este marcat de un cerc în relief și decorat cu o acvilă cu ciocul întors spre stânga. Bordura lată și plată este decorată concentric în relief, cu două cercuri răsucite. Tortița scurtă, în bandă, este șanțuită median; baza îngustă, plană, delimitată de o linie circulară adâncită, prezintă în centru o adâncitură ilizibilă.

¹⁰² Iconomu 1967, 257, nr. 529, fig. 115, sec. II-III p.Chr.; Iconomu 1986, 57.

¹⁰³ Bussi re 2000, 30-31, fig. 10; 103/ D IX – *Lampes à bec en coeur et à bandeau lisse*.

¹⁰⁴ Kuzmanov 1992, 84, fig. 143-144.

¹⁰⁵ Iconomu 1967, 19, fig. 34-36; nr. 370-372 (Sâmbăta Nouă).

¹⁰⁶ Iconomu 1986, 45, variantă de lampă cu execuție mediocră și fără ștampilă.

¹⁰⁷ Iv nyi 1936, pl. 28/6, 9.

¹⁰⁸ Iconomu 1967, 70-71, nr. 250, fig. 110.

¹⁰⁹ Benea 1990, 156, nr. 20 și fig. 13.

Argilă densă, cu nisip fin și particule minerale, roz-portocalie, vopsea roșu-maronie.

Produs sud-moesic.

Dimensiuni: L 8,5 cm; D 6,2 cm; H 2,5 cm; db. 3 cm.

Isaccea, *necropola tumulară* 1979, *passim*; nr. inv. 13.018; inedit / MIA TL.

Tip VIII Loeschcke; tip III Ponsich; tip VIII Deneauve; tip XXI Kuzmanov, var. 4 (sec. II-III p.Chr.); tip X, var. XII Iconomu¹¹⁰.

51. Opaț cu bazin rotund, tronconic, cioc cordiform, tortiță inelară, supraînălțată și bază îngustă, adâncită pe mijloc. Disc concav înconjurat de două cercuri concentrice, perforat lateral dreapta de orificiul de alimentare; este decorat cu un porumbel orientat spre dreapta.

Argilă densă, fină, cu particule minerale, culoare roșu-portocalie, cu urme de vopsea maronie, în special pe disc. Produs sud-moesic.

Dimensiuni: L 8,3 cm; D 6,2 cm; H 2,7 cm; db. 3 cm.

Isaccea, *necropola tumulară* 1979, *passim*; nr. inv. 25.705; inedit / MIA TL.

Tip XX Iconomu¹¹¹; tip XXI Kuzmanov, var. 4¹¹².

52. Opaț mic cu bazinul rotund și ciocul cordiform; tortița în bandă, șanțuită median, este dispusă în lateral; baza plată. Bordura îngustă și dreaptă; discul adâncit este decorat cu un personaj masculin orientat spre dreapta, probabil *Mercur* (sic).

Argilă densă, cafenie, vopsea roșu-brună pe disc și bordură. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: L 7 cm; D 5 cm; H 2 cm; db. 2,8 cm.

Isaccea, *necropola tumulară* 1979, M-II, m. 6; nr. inv. 8.011 / MIA TL.

Bibl.: Simion 1984a, 76, pl. 18/9.

53. Opaț mare fără toartă, cu bazinul rotund și pereții subțiri; ciocul cordiform, profilat în bordura îngustă. Discul mare, concav, marcat de un cerc incizat, este spart.

Argilă fină, densă, culoare roz; angobă portocalie și urme de vopsea roșu-maronie. Produs de import, formă timpurie, specifică secolului I p.Chr.¹¹³

Dimensiuni: L 8,4 cm; D 7 cm; Hp. 2,6 cm.

Isaccea, *necropola tumulară* 1979, *passim*; nr. inv. 8.016; inedit / MIA TL.

Tip XXI Kuzmanov, var. 4¹¹⁴; tip XI Iconomu¹¹⁵.

54. Opaț cu bazin rotund și cioc cordiform profilat în exterior. Toartă inelară spartă, cu o perforație secundară verticală. Baza concavă, conturată printr-un cerc incizat. Discul ușor concav, delimitat de bordură printr-un cerc incizat, este spart.

Argilă fină, compactă, cărămizie, vopsea roșu-maronie. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: L 7,9 cm; D 5,7 cm; H 2,9 cm.

Isaccea, *Movila Mare* 1980, *passim*; nr. inv. 27.981 / MIA TL.

Bibl.: Topoleanu 1984, 189, nr. 10 și pl. 2/2; 6/1.

¹¹⁰ Iconomu 1986, 52-53.

¹¹¹ Iconomu 1967, nr. 250, fig. 34, piesă asemănătoare.

¹¹² Kuzmanov 1992, nr. 143.

¹¹³ Buss re 2000, 28-29, fig. 9/ D I-1 (*Claudius I – Traian*).

¹¹⁴ Kuzmanov 1992, 84, nr. 142.

¹¹⁵ Iconomu 1986, 55 – lucerne mari, rotunde, cu cioc cordiform, fără toartă, cu circulație de la Claudius I până în secolul al III-lea p.Chr.

55. Opaîţ cu bazin rotund, tronconic și cioc scurt, cordiform; tortița spartă. Discul mare, concav, perforat lateral stânga de orificiul de alimentare, este decorat cu o acvilă cu aripile întredeschise și capul întors spre stânga. Discul este despărțit de bordura îngustă și teșită prin două cercuri concentrice în relief. Baza rotundă și plată, conturată printr-un cerc incizat, este șampilată pe centru cu *planta pedis*.

Argilă densă, cu concrețiuni calcaroase în compoziție, de culoare cafenie; vopsea brun-roșcată cu aderență slabă. Produs local, noviodunens.

Dimensiuni: L 7,6 cm; D 5,8 cm; H 2,5 cm.

Isaccea, *așezare civilă* 1980, *passim*; nr. inv. 27.723 / MIA Tl.

Bibl.: Topoleanu 1984, 189, nr. 8 și pl. 3/2; 6/3.

Tip XX¹¹⁶ IX, var. XI Iconomu¹¹⁷ – secolul al II-lea p.Chr.

56. Opaîţ fragmentar, rotund; rezervat 1/3 din întreg, reconstituit din trei fragmente. Bazin tronconic, disc concav decorat cu rozetă, delimitat de bordura rotunjită prin două inele concentrice; baza plată, cu profilatură inelară, prezintă un semn estompat pe centru, probabil *planta pedis* ilizibilă. Tortița inelară este spartă din vechime.

Argilă fină, densă, bej-cărămizie; vopsea roșu-maronie. Import, centru necunoscut.

Dimensiuni: Lp. 5 cm; H 2,6 cm; db. 4 cm.

Noviodunum, *sector E* 2003, S-4, c. 56, - 2 m; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

57. Fragment *bordură – disc*. Disc concav cu decor, probabil un animal, delimitat de bordura rotunjită printr-un val circular; tortița inelară spartă din vechime.

Argilă fină, densă, bej; vopsea roșu-cărămizie. Import.

Dimensiuni: Lp. 2,5 cm; lp. 5 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2006, CT-8, c. 5; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

58. Fragment *bordură simplă*, marcată de un inel circular; tortița inelară, supraînălțată.

Argilă fină, densă, bej; vopsea roșu-maronie. Import.

Dimensiuni: lp. 5 cm.

Noviodunum–*Așezarea civilă* 2003, S-4, c.54, -1,10 m (nivel de sec. II p.Chr.); fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

59. Fragment *opaîţ*, rezervat partea anterioară: fragment de cioc cordiform, de bordură îngustă, rotunjită, și de disc concav, cu urme de ornament.

Argilă densă, cărămizie; vopsea bej-maronie. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 4 cm; lp. 4,5 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 1999, CT-3, c.4, val; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

60. Fragment *opaîţ*, rezervat: fragment de bordură lată neornamentată, de cioc cordiform, de disc concav marcat de un cerc imprimat și decorat cu motiv floral.

Argilă densă, cărămizie; vopsea roșu-maronie cu luciu metalic. Import.

Dimensiuni: Lp. 3 cm; lp. 4 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2001, CT-9, c. 5, val; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

¹¹⁶ Iconomu 1967, 110-111, nr. 559-561.

¹¹⁷ Iconomu 1986, 47; la *Callatis*, opaîţ datat cu monedă Antoninus Pius.

61. Fragment opaiț, rezervat: fragment de bordură îngustă cu cioc cordiform și de disc concav ornamentat, marcat circular de un inel și două cercuri concentrice.

Argilă densă, cu concrețiuni calcaroase; vopsea cafenie. Produs local, noviodunens.

Dimensiuni: Lp. 3 cm; lp. 4 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2001, CT-9, c. 5, val; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

62. Fragment opaiț, rezervat: fragment din bazin cu bordura îngustă și din discul concav ornamentat cu rozetă și marcat circular de un inel și două cercuri concentrice; bază delimitată de un cerc incizat.

Argilă densă, cu fine concrețiuni calcaroase. Produs local, noviodunens.

Dimensiuni: Lp. 4,5 cm; lp. 2,3 cm.

Noviodunum, *așezare civilă* 1996, S-1, c.8, -3,20 m; fără nr. inv.; inedit. / MIA Tl.

Tip IX Iconomu, var.VIII¹¹⁸, sfârșitul sec. II – prima jumătate a sec. III p.Chr.

63. Fragment opaiț cu ciocul cordiform; rezervat: partea inferioară. Baza rotundă, adâncită, marcată de un inel în relief, păstrează două litere grecești imprimate: μ și Δ , așezate pe două rânduri.

Argilă densă, fină, cărămizie, angobă la culoare. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 6,5 cm; lp. 3,7 cm.

Noviodunum, *Turnul de Colț* 2006, TC-4, c. 4, -0,70 m; fără nr. de inv.; inedit / MIA Tl.

Tip XX Iconomu (*Euctemon*)¹¹⁹.

64. Fragment de opaiț rotund cu ciocul cordiform; rezervat: partea superioară „capacul”, reconstituit din două fragmente, cu o concavitate pronunțată a discului, spart, delimitat de bordura îngustă, cu margine rotunjită, printr-un inel flancat de două cercuri concentrice. Tortiță inelară spartă.

Argilă densă, fină, cărămizie, vopsea roșu-cărămizie. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: D 6,1 cm.

Noviodunum, *Faleză Nord* 1997; fără nr. de inv.; inedit / MIA.

VIII. Opaite cu ciocul rotund (Fig. 8)

Variantă moesică a tipului de lampă cu ciocul cordiform, cele 17 exemplare cu ciocul rotund de la Noviodunum, din care opt întregi, se constituie într-un tip aparte, rezultat, în mare parte, al producției locale.

65. Opaite rotund cu bazinul tronconic, pereți groși și cioc scurt, rotund, marcat de o globulă în relief, în prelungirea bazinului. Disc concav decorat cu rozetă, perforat lateral stânga de orificiul de alimentare; bordură în formă de colac torsionat. Toartă inelară, lățită și lipită de bazin, spartă din vechime; bază mică, rotundă și concavă.

Argilă compactă, cu impurități, brun-cărămizie, angobă cărămizie. Produs local, noviodunens.

¹¹⁸ Iconomu 1986, 46, cu rozetă sau floare pe disc, cu 14-16 petale, cu baza neșampilată – cf. tip XX Iconomu 1967, 107, nr. 537-538 (Sâmbăta Nouă).

¹¹⁹ Iconomu 1967, 18 și 76, în special nr. 271.

Dimensiuni: L 8,8 cm; D 6,2 cm; H 2,3 cm; db. 3 cm.

Noviodunum, *așezare civilă* 1997, S-1, c. 13, -1,50 m (-1,90 m); nr. inv. 9.692; inedit / MIA Tl.¹²⁰.

Tip X, var. XI Iconomu¹²¹; tip XXI Kuzmanov, var. 4, nr. 160; Tip VIII, H Loeschcke; tip III Ponsich – sec. II-III p.Chr.

66. Opaț rotund, rezervat din întreg: bazin tronconic cu cioc în prelungire; disc mic, concav, cu decor ilizibil în tipar rulat; orificiu de alimentare plasat lateral stânga. Baza îngustă, ușor adâncită; toarta, probabil inelară, spartă.

Argilă densă, nisipoasă, bej-cărămizie, angobă portocalie. Opaț roman timpuriu, produs local, noviodunens.

Dimensiuni: Lp. 7,7 cm; D probabil 5,8 (6) cm; hc. 2,6 cm.

Noviodunum, *așezare civilă* 1997, *passim*; nr. inv. 48.651; inedit / MIA Tl.

Tip XXI Kuzmanov, sec. III p.Chr.¹²²; tip VIII, H Loeschcke; tip III B Ponsich – sec. II-III p.Chr.; tip VII Iv nyi; tip II a Băluță¹²³, *opaț roman timpuriu*.

67. Opaț rotund cu bazinul tronconic; fără decor. Pereți groși și cioc profilat în prelungirea bazinului. Disc mic, concav, mărginit de două caneluri concentrice și perforat central de orificiu de alimentare. Bordură lată; bază îngustă, rotundă, concavă; toartă inelară supraînălțată vertical pe bordură.

Argilă densă, nisipoasă, cafenie, angobă la culoare. Tip de opaț roman timpuriu, vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 7,6 cm; D 5,4 cm; hc. 2,4 cm; db. 2,6 cm.

Noviodunum, *așezare civilă* 2003, S-3, c. 45, -1,40 m; nr. inv. 45.928; inedit / MIA Tl.

Astfel de lămpi, cu toarta inelară supraînălțată, sunt rare. Pot fi incluse în tip XX Iconomu¹²⁴, exemplarul nostru fiind o variantă noviodunensă din secolele II-III p.Chr.

Analogii în Dacia, la *Potaissa*, de unde provine un exemplar asemănător, din aceeași perioadă, dar cu canal deschis¹²⁵.

68. Opaț rotund, cu bazinul tronconic și ciocul scurt, rotund, în prelungirea bazinului. Disc rotund, profilat printr-un brâu circular, găsit spart; decorat cu motiv animalier; șir zimțat, alcătuit din triunghiuri, pe bordură. Tortiță inelară lipită; bază rotundă, ușor concavă.

Argilă densă, nisipoasă, bine arsă, cărămizie; angobă la culoare. Produs noviodunens.

Dimensiuni: L 8 cm; D 6,1 cm; H 2,6 cm; db. 3,5 cm.

Noviodunum–*Lutărie* 2006, *passim*; nr. inv. 48.649; inedit / MIA Tl.

Tip XX Iconomu, variantă locală; tip XXII Kuzmanov, var. 2¹²⁶; tip II Băluță¹²⁷; tip VIII Loeschcke; tip VII Iv nyi; tip III C – Ponsich – secolele II-III p.Chr.

¹²⁰ O piesă asemănătoare, dar cu strugure estompat în bază, aflată în colecția Muzeului Brăilei, provine de la Măcin (*Arrubium*). Vezi, Harțușche, Anastasiu 1976, 245-246, nr. 507.

¹²¹ Iconomu 1986, 52-53.

¹²² Kuzmanov 1992, 28, nr. 164; 87, fig. 164 – variantă locală cu formă netipică a ciocului.

¹²³ Băluță 1965, 281, pl. 1/12 – piesă identică exemplarului de la Noviodunum.

¹²⁴ Iconomu 1967, nr. 254, 255.

¹²⁵ Vezi, Bărbulescu 1994, 116, fig. 22/5, *opaț cu toarta inelară supraînălțată*.

¹²⁶ Kuzmanov 1992, 29 și 89, nr. 176 – sec. III p.Chr.

69. Opaț cu bazinul rotund și discul concav, decorat cu cochilie de scoică, mărginit de două inele concentrice în relief; orificiul de alimentare situat la baza cochiliei. Cioc scurt, rotund, tortiță inelară, supraînălțată, bază rotundă, ușor concavă. În stânga tortiței, o adâncitură în corpul opațului evidențiază un defect de fabricație.

Argilă fină cu concrețiuni calcaroase, culoare bej-maronie; vopsea roșu-maronie pe suprafața vizibilă. Produs local, noviodunens.

Dimensiuni: L 8,3 cm; D 5,8 cm; H 3 cm; db. 3,5 cm.

Isaccea–*Necropola tumulară*, 1979, *passim*; nr. inv. 13.023.

Bibl.: Simion 1984a, pl. 18/7 (sec. II-III p.Chr.).

70. Opaț cu bazin tronconic și corpul rotund, ușor asimetric. Discul ușor adâncit este decorat cu porumbel spre dreapta, unde se află și orificiul de alimentare. Cioc scurt, rotund, cu orificiul de ardere oval, bine pronunțat. Prezintă spărtură în partea dorsală, acolo unde lipsește tortița. Baza rotundă este ușor adâncită. Pe corp s-a păstrat amprenta unei ustensile. Pentru decorarea discului s-a folosit matrița de la piesa cu nr. 51 din catalog (opaț cu ciocul cordiform, nr. nr. inv. 25.705).

Argilă densă, cafenie, angobă cenușie; *rebut*. Produs local, noviodunens.

Dimensiuni: L 7 cm; D 5,6 cm; H 2,4 cm; db. 3 cm.

Isaccea–*Necropola tumulară*, 1990, *passim*; nr. inv. 43.287; inedit / MIA Tl.

71. Opaț rotund, de dimensiuni medii, cu bazin tronconic și disc mic, concav, spart, fără decor, mărginit de un cerc imprimat. Cioc scurt, rotund, intrat pe jumătate în bazin; tortiță inelară, spartă; bază rotundă, ușor adâncită.

Argilă fină, densă, cu mici concrețiuni calcaroase, culoare bej; urme de vopsea roșu-maronie pe cea mai mare parte din suprafața obiectului. Produs noviodunens.

Dimensiuni: L 7,5 cm; D 6,3 cm; H 2,9 cm; db. 3,8 cm.

Isaccea–*Necropola tumulară*, 1979, *passim*; nr. inv. 43.204; inedit / MIA Tl.

72. Opaț fragmentar cu bazin rotund; profil complet, fără disc și tortiță. Cioc rotund, bordură îngustă, fără decor, baza plată, neprofilată. Lucrat cu stângăcie.

Argilă densă, aspră, cu concrețiuni calcaroase, cărămidie, angobă la culoare; pe cioc, urme de întrebuințare. Produs local, noviodunens.

Dimensiuni: Lp. 7 cm; lp. 5,2 cm; H 3 cm; db. 2,5 cm.

Isaccea, *passim*; nr. inv. 40.248; inedit / MIA Tl.

73. Opaț cu bazin rotund și cioc scurt, cu orificiul rotund de ardere intrat în bazin. Disc concav, marcat de un inel în relief și două cercuri concentrice incizate, decorat în tipar cu un porumbel așezat pe o ramură de măslin. Tortița (*ansa*) inelară ruptă din vechime. Produs local, vest-pontic.

Noviodunum–*Cetate N* 1970-1971.

Bibl.: Barnea, Barnea 1984, 97-105; 503-518¹²⁸.

Tip XX Iconomu¹²⁹ tip X, var. a VI-a¹³⁰

¹²⁷ Băluță 1965, 282 și pl. 1/14 – opațe cu ciocul rotund și ove pe bordură.

¹²⁸ Barnea, Barnea 1984, 102 și 512, pl. 10/1, fără a se menționa compoziția argilei și dimensiunile piesei. Lămpile publicate de cei doi autori în 1984 nu prezintă indicații tehnice.

74. Fragment opaiț asemănător celui de mai sus; rezervat $\frac{1}{3}$: bordură îngustă, cu marginea rotunjită și disc concav, cu decor identic piesei de la nr. 73.

Argilă fină, densă, micacee, cărămizie; urme de vopsea roșie, cu slabă aderență. Produs local, vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 4,7 cm; lp. 4,7 cm; D disc 4,6 cm.

Isaccea–*Movila Popii* 1990, M-XXX, SE; nr. inv. 43.208.

Bibl.: Simion 1994-1995, 121-149¹³¹.

75. Opaiț cu bazin tronconic și corp rotund; bordură dreaptă, nedecorată; discul concav, asimetric, este decorat în tipar cu un satir care bea dintr-un urciur. Ansă discoidală, perforată, supraînălțată; bază rotundă, îngustă, ușor adâncită.

Argilă densă, cenușie, cu concrețiuni calcaroase; angobă cenușie, mai închisă la culoare. Matriță uzată, piesă aproape vitrificată evidențiind un rebut. Produs local, noviodunens, sfârșitul sec. II – prima jumătate a sec. III p.Chr.¹³².

Dimensiuni: L. 9,6 cm; D 6,7 cm; H 2,8 cm; db. 2,8 cm.

Isaccea–*Bagola* 1989, M-2, *passim*; nr. inv. 40.249; inedit / MIA TI.

76. Fragment opaiț cu bazinul mare, rotund; rezervat din întreg. Bordură lată, decorată cu ove; disc cu concavitate accentuată, marcat de două linii concentrice, decorat cu rozeta; orificiu central de alimentare, ansă lamelară perforată.

Argilă compactă, micacee, cu particule de minerale feroase, culoare cărămizie, vopsea roșie. Produs local, noviodunens, executat cu un tipar slab.

Dimensiuni: Lp. 4,2 cm; lp. 7,2 cm.

Noviodunum–*Turnul Mare* 2007, CT- 3-9, c. 5, martor; inedit / MIA TI.

Tip XXII Iconomu, *opaițe cu ove pe bordură*¹³³.

77. Fragment opaiț; rezervat din baza rotundă, plată, adâncită în bazin pe întreaga suprafață, cu ștampilă grecească în relief. Se disting literele: Δ, Η, ω, cu globule la capete, posibil invocație creștină.

Argilă aspră, densă, cu particule de minerale feroase, culoare alb-gălbuie; urme de vopsea cafenie. Produs vest-pontic, probabil începutul sec. III p.Chr.

Dimensiuni: Lp. 6 cm; lp. 5 cm.

Noviodunum–*așezare civilă* 1997, *passim*; nr. inv. 44.551; inedit / MIA TI.

Tip XXII Iconomu, *opaițe cu ove pe bordură*.

78. Fragment opaiț; rezervat din baza rotundă, plată, marcată de două inele concentrice în relief, cu decor indescifrabil, în interior, realizat în tipar. Partea inferioară a bazinului este decorată prin estampare cu liniuțe dispuse radial.

¹²⁹ Iconomu 1967, 72, nr. 252, fig. 111 (sec. II-III p.Chr.).

¹³⁰ Iconomu 1986, 52-53, *lucerne cu corpul rotund și ciocul scurt, reliefat*.

¹³¹ Simion 1994-1995, 143, fig. 9/d.

¹³² Petre 1987, 13, m. A 322 – *Beroe* – lampă din pastă cenușie, acoperită cu vopsea maronie, fără decor, pl. 13 B, nr. 16/e-f – sec. II-III p.Chr. *Apud* Barbu 1961, 219, *Tomis* – m. 124 și m. 26, datate cu monede de la Septimius Severus și Severus Alexander.

¹³³ Iconomu 1967, 21-22, fig. 38-41; fig. 639-642 (sec. II-III p.Chr.).

Argilă fină, densă, cu fine particule de minerale feroase, culoare alb-gălbuie. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 5,3 cm; lp. 4,3 cm.

Noviodunum–*Faleză* 2001, *passim*; inedit / MIA Tl.

79. Fragment opaiț; rezervat din partea superioară. Bazin tronconic; bordură dreaptă, decorată cu ove în tipar; disc cu concavitate pronunțată, încadrat de două inele în relief. Se păstrează urma ansei inelare.

Argilă fină, compactă, dură, culoare cafenie; vernis cafeniu cu pete negru-brune, luciu metalic. Import.

Dimensiuni: Lp. 3,8 cm; lp. 2,5 cm.

Noviodunum–*Turnul Mare* 2001, CT-6, -1,50 m, val; fără nr. inv.; inedit.

Tip XXII Iconomu, *opaițe cu ove pe bordură*.

80. Fragment opaiț; rezervat o mică parte din bordura decorată în tipar cu un șir de ove, și din discul concav, mărginit de un brâu în relief flancat de două cercuri concentrice incizate.

Argilă fină, compactă, dură, culoare roz-gălbuie; vernis roșu, lucios. Import.

Dimensiuni: Lp. 4,1 cm; lp. 2,4 cm.

Noviodunum–*Așezarea civilă* 1996, S-1, c.14 (Gr.), -2,20 m; inedit / MIA Tl.

Tip XXII Iconomu, *opaițe cu ove pe bordură*.

81. Fragment opaiț cu ciocul rotund, profilat în exterior; bazin tronconic cu bordura îngustă; disc mare, concav, mărginit de un inel în relief, flancat de două cercuri concentrice.

Argilă fină, compactă, dură, cu piroxeni, culoare bej-cafenie; vopsea cafenie dispusă pe suprafața vizibilă. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 4,1 cm; lp. 4,8 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 1999, CT-3, c. 4, val.

IX. Opaite cu ciocul barat (Fig. 9; Pl. 1)

Acest tip este întâlnit în provinciile romane, din a doua jumătate a sec. I p.Chr. până în sec. III p.Chr. (Bussière 2000, 28, D II-1, var. a-f; D III-1; 30, D X-1a; D X 8 și 9). Din cele opt exemplare de la Noviodunum, șase sunt întregi; cinci, mai timpurii, au discul decorat; trei, specifice sfârșitului de sec. II – primei jumătăți a sec. III p.Chr., au decor pe bordură.

82. Opaite cu bazinul rotund; ciocul profilat și barat aproximativ drept, pe bordură. Discul concav, cu orificiul de alimentare dispus lateral dreapta, mărginit de două cercuri concentrice incizate, este decorat în relief cu un personaj de comedie, înarmat și îmbrăcat militar – un *miles gloriosus*, cu figură umană și copite de animal. Bordura este decorată cu un brâu de ove imprimate. Baza este conturată de un cerc incizat și șampilată pe mijloc cu *planta pedis*. Tortiță inelară, spartă.

Argilă roșu-deschis, vernis roșu. Produs occidental.

Dimensiuni: L. 8,1 cm; D disc 4,6 cm; db. 3,4 cm.

Noviodunum, *passim*.

Bibl.: Ștefan 1945, 79, nr. 6, fig. 7/3.

Tip VIII L Loeschcke; tip VII Iv nyi¹³⁴; tip VII A Deneauve; tip XIX Iconomu – *opaițe cu chipul Athenei*¹³⁵ tip XX¹³⁶; tip XXI Kuzmanov, var. 2.

83. Opaț asemănător celui de mai sus. Discul concav, mărginit de două cercuri concentrice, este decorat cu un amoraș înaripat care ține în mâna dreaptă o pasăre; orificiul de alimentare se află în stânga personajului. Bordura este ornamentată cu un brâu de ove imprimate.

Argilă de culoare cărămiziu-închisă. Produs occidental.

Dimensiuni: L. 9,6 cm; D. disc 4,3 cm; db. 3 cm.

Noviodunum, *passim*. Inedit.

Bibl.: Ștefan 1945, 479, nr. 7, fig. 7/4.

Tip XIX Iconomu – tip XX ; tip XXI Kuzmanov, var. 2; tip VIII L Loeschcke; tip VII Iv nyi; tip VII A Deneauve.

84. Opaț asemănător celui de mai sus. Discul concav, mărginit de un brâu în relief, este decorat cu un *kantharos* plin cu fructe, în stânga căruia se află orificiul de alimentare. În dreptul ciocului, o globulă pe bordură. Tortiță inelară, supraînălțată și bază rotundă, profilată, ușor adâncită. Produs vest-pontic.

Isaccea–*Movila Popii* 1990-1992; M-XXX.

Bibl.: Simion 1994-1995, 121-149¹³⁷.

85. Opaț rotund cu bazin bitronconic; cioc profilat și barat aproximativ drept, pe bordură. Disc concav spart, mărginit de un inel în relief, cu urme de decor. Bordura, ușor rotunjită, este decorată cu ciorchini de struguri. Tortiță discooidală, perforată și supraînălțată; bază rotundă, îngustă, plată.

Argilă fină, densă, micacee, bej-cafenie; urme de vopsea albă suprapusă de vopsea roșu-deschisă. Produs local, vest-pontic, probabil *Troesmis*¹³⁸.

Dimensiuni: L. 9,3 cm; D 6,8 cm; db. 3 cm.

Isaccea–*Necropola tumulară* 1979, *passim*; nr. inv. 4.894; inedit / MIA Tl.

Tip XIX Iconomu.

86. Opaț rotund cu bazin larg, tronconic, și cioc semirotund, cu suprafață plană, barat pe bordură. Disc adâncit, decorat în tipar cu *sfinx* înaripat din față¹³⁹, despărțit de bordura

¹³⁴ Iv nyi 1936, pl. 28/7.

¹³⁵ Iconomu 1967, 17-18, nr. 32-33, surprinde o serie de astfel de opațe, de proveniență tomitană, datate cu monedă Traian în primul sfert al sec. II p.Chr.

¹³⁶ Iconomu 1986, 61, *lucerne cu corp rotund, cioc scurt, separat de bordură printr-o linie incizată sau prag drept*. Origine mediteraneană din a doua jumătate a sec. I p.Chr., cu circulație mai ales în sec. II, până la începutul sec. III p.Chr.

¹³⁷ Simion 1994-1995, 143, fig. 9/a.

¹³⁸ Două opațe cu cioc cordiform și bordura decorată cu struguri de viță-de-vie au fost descoperite în așezarea rurală de la Telița–*Valea Amzei*, din teritoriul noviodunens, în complexe romane de sec. II-III p.Chr., și aparțin probabil producției locale de la *Noviodunum* – vezi, Baumann 1995, 146, pl. 45. Originea lor trebuie căutată în Grecia, în secolele I-II p.Chr., când *Corinth*-ul producea opațe cu decor asemănător. Cf. Bruneau 1965, pl. 31, nr. 4.648; 4.649.

¹³⁹ Motiv decorativ întâlnit pe o lampă de tipul *cu cioc rotund flancat de volute*, din Muzeul din *Tebessa*, Algeria – Bussi re 2000, 266, nr. 427, pl. 39/427.

nedecorată printr-un inel în relief; orificiu de alimentare situat lateral, spre *rostrum*. Matriță slabă. Tortiță lamelară, perforată; bază plată și profilată.

Argilă fină, culoare bej-cărămizie; vopsea roșie, cu slabă aderență. Produs local, vest-pontic (sec. II p.Chr.).

Dimensiuni: L 8,5 cm; D 7 cm; H 2,8 cm; db. 3,5 cm.

Isaccea–Necropola tumulară, 1979, *passim*; nr. inv. 9.691; inedit / MIA Tl.

Tip VIII L Loeschcke; tip XXI Kuzmanov, var. 2; tip VII F Alicu¹⁴⁰.

87. Opaț de dimensiuni medii, cu bazin rotund, reîntregit din două fragmente mari. Cioc scurt, rotund, profilat și barat pe bordură. Discul rotund, ușor adâncit, spart, cu urme de decor, este marcat de două inele concentrice. Tortița lamelară, șanțuită median, este dispusă lateral; baza îngustă și rotundă este conturată de un cerc incizat.

Argilă fină, densă, culoare roz, angobă portocalie cu urme de vopsea cafenie. Import, probabil produs nord-pontic, *Olbia*, sec. II-III p.Chr.¹⁴¹.

Dimensiuni: L 8 cm; D 5,7 cm; H 2,4 cm; db. 2,5 cm.

Isaccea 1989, *passim*; nr. inv. 48.873; inedit / MIA Tl.

88. Opaț rotund, cu bazin tronconic și cioc scurt, profilat și barat pe bordură. Disc concav, mărginit de un inel în relief, perforat pe mijloc cu un orificiu îngust de alimentare. Bordura decorată prin estampare cu un brâu de triunghiuri. Tortița discoidală, perforată, se prelungește spre bază. Baza rotundă, plată, este mărginită de un cerc incizat, și marcată pe centru cu un semn cruciform estompat – romb cu colțurile pronunțate.

Argilă fină, compactă, micacee, cu fine particule de scoică pisată; culoare brun-cărămizie, angobă portocalie; urme de vopsea roșu-maronie. Produs local, vest-pontic (sec. II p.Chr.)¹⁴².

Dimensiuni: L 9,7 cm; D 6,6 cm; H 3 cm; db. 3,4 cm.

Isaccea–Necropola tumulară, 1979, *passim*; nr. inv. 13.022 / MIA Tl.

Bibl.: Simion 1984a, 75-96; 481-502¹⁴³.

Tip VIII H Loeschcke; tip VII D Deneauve; tip XXI Kuzmanov, var. 3¹⁴⁴; tip D X-1a Bussi re¹⁴⁵.

89. Fragment opaț cu bazin tronconic; rezervat un segment din partea dorsală, cu apucătoarea lamelară, neperforată, și bordura lată, decorată cu „coaste” dispuse radial.

Argilă fină, densă, micacee, bej-cărămizie, angobă alb-gălbuie. Foarte probabil produs sud-moesic.

Dimensiuni: Lp. 2,5 cm; lp. 3,5 cm.

Noviodunum–Turnul de Colț 2003, TC-3, c. 7, -1,19 m; inedit / MIA Tl.

Tip XXI Kuzmanov, var. 2a, prezentă în centrele nicopolitene, și la Novae și Iatrus, în sec. III-IV p.Chr.¹⁴⁶.

¹⁴⁰ Alicu 1994, 48-51, pl. 6 (sec. II p.Chr.).

¹⁴¹ Krapivina 1993, 121-122 și fig. 72/ 13 (*Olbia*, tip 4); Zubari, Sorocean 1986, 113.

¹⁴² Un exemplar asemănător, descoperit la *Ust' Al'ma* în Crimeea, este datat în prima jumătate a secolului al II-lea p.Chr. – *apud* Puzdrovski 2007, 463, fig. 189/1.

¹⁴³ Simion 1984, pl. 18/ 8.

¹⁴⁴ Kuzmanov 1992, 25.

¹⁴⁵ Bussi re 2000, 30-31, fig. 10, D X-1a.

¹⁴⁶ Kuzmanov 1992, 23; 77/ 105 (*Butovo*).

X. Opaite cu lat ormă pe cioc (Fig. 10)

Lămpi întâlnite în Moesia Inferior din a doua jumătate a secolului I p.Chr. până în a doua jumătate a sec. II p.Chr.; tip prezent la Noviodunum prin nouă exemplare, din care șase întregi. Tip VIII K Loeschcke; tip XXI, 1 Kuzmanov; tip XIX Iconomu¹⁴⁷.

90. Opaite rotund cu bazin tronconic; cioc rotunjit în exterior, cu platformă trapezoidală pe bordură. Disc mare, concav, marcat de două inele în relief; bordură ușor înclinată, fără decor. Tortița lată, în formă de rulou, supraînălțată; baza ușor profilată, adâncită și marcată printr-un cerc incizat.

Argilă bej-cafenie, arsă neuniform, cu pete roșietice, vopsea maronie dispusă neuniform pe suprafața vizibilă a opaitei. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: L 8,4 cm; D 6,5 cm; H 2,7 cm; db. 3,9 cm.

Isaccea–Necropola tumulară, 1979, M-32, m. 3; nr. inv. 48.895; inedit / MIA TL.

91. Opaite rotund cu bazin tronconic, de dimensiuni medii; ciocul spart; platformă trapezoidală pe bordură, flancată de două globule; disc mare, fără decor, cu concavitate pronunțată, marcat de două inele în relief. Tortița lată, în formă de rulou, lipită în lateral; baza, ușor adâncită, mărginită de un inel lat, profilat.

Argilă densă, bej-cărămizie, arsă uniform, vopsea roșie dispusă neuniform pe suprafața vizibilă a opaitei. O parte a capacului desprinsă la ardere; rebut. Produs local, noviodunens.

Dimensiuni: Lp 8 cm; D 6,2 cm; H 2,4 cm; db. 3,5 cm.

Isaccea–Necropola tumulară, 1979, *passim*; nr. inv. 8015; inedit / MIA

92. Opaite rotund cu bazinul în formă de colac; reîntregit. Rezervat din ciocul legat de disc printr-o suprafață plană. Disc mare, adâncit, fără decor, marcat de două cercuri concentrice, cu orificiu de alimentare îngust, plasat central; bordură îngustă nedecorată, tortița inelară canelată și baza inelară, concavă.

Argilă fină, micacee, cu fine particule de minerale feroase, culoare bej-cafenie; vopsea negru-maronie, cu slabă aderență. Produs local, vest-pontic, posibil *Troesmis*.

Dimensiuni: Lp. 7,2 cm; D 6,7 cm; H 2,5 cm; db. 3,8 cm.

Isaccea–Cetate, *passim*; nr. inv. 720; inedit / MIA TL.

93. Opaite rotund cu bazin tronconic și cioc semirotond, legat de disc printr-o suprafață plană, rectangulară. Bordura decorată cu două șiruri concentrice: unul de ove, celălalt – o linie vălurită în cerc incizat. Disc concav, mărginit de două inele concentrice, decorat cu un car tras de doi elefanți, mânat de un personaj în picioare; orificiu de alimentare îngust, plasat aprox. central. Toarta, probabil lamelară, perforată, lipsește. Baza plată este mărginită de un cerc incizat și are în centru incizată litera R.

Argilă fină, compactă, bej spre roz, vopsea roșu-maronie, cu slabă aderență. Import.

Dimensiuni: L 7,8 cm; D 6,8 cm; H 3 cm; db. 3,6 cm.

¹⁴⁷ Iconomu 1986, 59, *lucerne cu corpul rotund și ciocul în forma literei* , datate, în conformitate cu două exemplare din Atena publicate de Perlz eig 1961, 84, pl. 5/135-136, începând din a doua jumătate a secolului I, în secolul al II-lea p.Chr.

Isaccea–Necropola tumulară, 1979, *passim*; nr. inv. 13.019.

Bibl.: Simion 1984a, 75-96¹⁴⁸.

Tip XXI Kuzmanov, var. 3¹⁴⁹; tip VIII K Loeschcke (începutul sec. II p.Chr.).

94. Opaț mare, cu bazinul rotund în formă de colac, cu discul și baza concave. Cioc semirotund, legat de disc printr-o suprafață plană dreptunghiulară. Disc mare, mult adâncit, fără decor, ca și bordura, marcat de două inele în relief și cu orificiu îngust de alimentare, plasat central.

Argilă fină, compactă, portocalie, vopsea roșie, cu slabă aderență. Import.

Dimensiuni: L 8,8 cm; D 7,2 cm; H 3 cm; db. 3,5 cm.

Isaccea–Necropola tumulară, 1979, M II, m. 3; nr. inv. 8.012.

Bibl.: Simion 1984a, 75-96¹⁵⁰.

Tip VIII K Loeschcke (începutul sec. II p.Chr.); tip XXI Kuzmanov, var. 1.

95. Opaț asemănător celui de mai sus, din care lipsesc ciocul și o mică porțiune din corp. Descoperit în stare fragmentară și reîntregit în laborator.

Argilă compactă, micacee, roșu-cafenie; vopsea roșu-maronie; urme de ardere secundară.

Import.

Dimensiuni: L 9,4 cm; D 7,5 cm; H 3,4 cm; db. 4 cm.

Isaccea–Necropola tumulară, 1979, cas. 1, m. 1; nr. inv. 9.693; inedit.

Bibl.: Simion 1984a, 75-96.

96. Fragment opaț cu bazinul larg; rezervat din întreg. Cioc cu platformă rectangulară, tangentă la disc. Discul puternic adâncit, fără decor, este despărțit de bordura îngustă prin două inele concentrice în relief.

Argilă densă, cafenie, vopsea maronie. Ardere secundară. Import.

Noviodunum–Turnul Mare 2008, CT-3-6, martor. Fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

Tip VIII K Loeschcke (începutul sec. II p.Chr.); tip XXI Kuzmanov, var. 1.

97. Fragment opaț cu platformă rectangulară pe cioc, tangentă la disc; rezervat: segment din disc, bordură și cioc. Disc puternic adâncit, fără decor, despărțit de bordura îngustă prin două inele concentrice și două cercuri incizate; urme de folosire.

Argilă densă, bej-cărămizie, vopsea roșie fără luciu. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 6,2 cm; lp. 3 cm.

Noviodunum–Turnul Mare 1998, CT-3, c.5,- 1,20 m.; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

Tip VIII K Loeschcke (începutul sec. II p.Chr.); tip XXI Kuzmanov, var. 1.

98. Fragment opaț cu platformă pe cioc; rezervat aprox. 1/5 din disc – bordură. Disc concav cu urme de decor, mărginit de un inel în relief; bordură dreaptă, decorată cu globule imprimate de o parte și de cealaltă a *rostrum*-ului.

Argilă compactă, bej-cărămizie, vopsea roșie. Produs local, vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 3,6 cm; lp. 2,9 cm.

Noviodunum–Așezare civilă 2003, S-4, c. 56, -1,85 m; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

¹⁴⁸ Simion 1984a, pl. 18/2.

¹⁴⁹ Kuzmanov 1992, 25; 81, nr. 127 (*Cerven*, prima jumătate a sec. II p.Chr.).

¹⁵⁰ Simion 1984a, pl. 18/10.

A . XI. Opaite cu cioc trapezoidal și bare transversale pe bordură (Fig. 11; Pl. 8)

Lucernele cu cioc trapezoidal și corp rotund, cu reliefuri pe disc și bare transversale pe bordură, fac parte din grupa de tipuri corintiene și atice, încadrată cronologic în a doua jumătate a sec. III – prima jumătate a sec. IV p.Chr. De la Noviodunum provin 12 exemplare în stare fragmentară, majoritatea produse în spațiul vest-pontic.

99. Fragment opaite rotund, cu bazinul mare; rezervat o porțiune din partea dorsală, cu ansa lamelară, striată longitudinal și perforată. Disc rotund și concav, mărginit de un cerc adâncit. Bordură decorată cu globule mari încercuite, realizate în tipar, din care, două păstrate flanchează toarta.

Argilă fină, bej-cărămizie, vopsea la culoare, nuanțe brune cu luciu metalic. Produs sud-moesic.

Dimensiuni: Lp. 5 cm; lp. 4,2 cm.

Noviodunum–Așezarea civilă 2003, S-3, c. 65, -1,20 m; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

Tip XXIV Iconomu¹⁵¹ tip XXVI¹⁵²; tip XXII Kuzmanov, var. 3¹⁵³.

100. Fragment opaite mare, cu bazin trapezoidal; rezervat 1/3 bazin cu bordură și toartă. Corp rotund cu disc mare, concav, cu urme de decor, marcat de două cercuri concentrice; bordură lată, ușor înclinată, decorată cu globule realizate prin estampare și cu două bare transversale (păstrată cea din stânga). Toarta lamelară, perforată, striată longitudinal, terminată în spate unghiular, spre centrul bazei.

Argilă densă, bej-rozie, vopsea roșu-maronie, dispusă neuniform. Import.

Dimensiuni: Lp. 5,5 cm; D. 7,2 cm; hp. 3 cm.

Noviodunum–Așezarea civilă 2003, S-3, c. 54, -0,85 m; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

Tip XXIV Iconomu tip XXVI, var. III (sec. III p.Chr.)¹⁵⁴; tip XXII Kuzmanov, var. 3.

101. Fragment opaite rotund, cu bazin mare și globule pe bordură, realizate în tipar; rezervat o porțiune din partea dorsală, cu ansa lamelară, striată longitudinal și perforată; disc mare, concav, probabil decorat; se păstrează o globulă în dreptul ansei.

Argilă densă, bej, cu concrețiuni calcaroase și oxizi de fier; vopsea cafenie. Produs local, posibil noviodunens.

Dimensiuni: Lp. 5 cm; lp. 4,5 cm; hp. 2 cm.

Noviodunum–Așezarea civilă 2003, S-3, c. 65, -1,40 m; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

Tip XXIV Iconomu tip XXVI, var. III (sec. III p.Chr.); tip XXII Kuzmanov, var. 3.

102. Fragment opaite (disc – bordură). Bordură lată, cu bare transversale în relief (rezervat: una), situate pe o bandă cu decor vegetal incizat. Disc ușor adâncit, decorat cu o scenă erotică.

Argilă aspră, cu particule de piroxeni, bej-cărămizie, angobă bej-cafenie. Produs local, posibil noviodunens.

Dimensiuni: Lp. 4 cm; lp. 3 cm.

¹⁵¹ Iconomu 1967, 24, fig. 46.

¹⁵² Iconomu 1986, 64-69a.

¹⁵³ Kuzmanov 1992, 91-92, fig. 10.

¹⁵⁴ Iconomu 1986, 68.

Noviodunum–*Turnul de Colț* 2006, TC-1-4 (martor), c. 2, -2,65 m. Fără nr. inv.; inedit / MIA TI.

Tip XXIV Iconomu¹⁵⁵ tip XXVI, var. III (sec. III p.Chr.); tip XXII Kuzmanov, var. 3¹⁵⁶.

103. Fragment opaiț. Disc mare, ușor concav, decorat în relief cu un personaj așezat pe tron, ținând un obiect în mâna dreaptă ridicată la nivelul umărului; probabil *Jupiter*. Decorația veșmintelor realizată prin incizie. Se păstrează orificiul de alimentare, situat în dreapta imaginii.

Argilă densă cu concrețiuni calcaroase, bej-cărămizie; vopsea roșie. Produs local, posibil noviodunens.

Dimensiuni: Lp. 5 cm; lp. 2,7 cm.

Noviodunum–*Turnul A* 2006, TA-3, c. 4, -3,75 m; fără nr. inv.; inedit / MIA TI.

Tip XXIV Iconomu tip XXVI, var. III (sec. III p.Chr.); tip XX, var. 3 Kuzmanov.

104. Fragment opaiț; rezervat cca. din partea superioară. Bordură lată, decorată cu un șir de globule mici dispuse circular, întrerupt de două bare transversale (păstrată una). Disc concav, mărginit de două cercuri concentrice, decorat în relief cu imaginea înaripată a lui *Hypnos*, ținând în mâna stângă torța ridicată.

Argilă densă cu concrețiuni calcaroase, bej-cărămizie; angobă la culoare. Produs local, posibil noviodunens.

Dimensiuni: Lp. 5,2 cm; lp. 4 cm.

Noviodunum–*Turnul de Colț* 2002, TC-1, c. 5, vegetal; nr. inv. 45.794; inedit / MIA TI.

Tip XXIV Iconomu¹⁵⁷ tip XXVI, var. III (sec. III p.Chr.); tip XX, var. 3 Kuzmanov.

105. Fragment opaiț; rezervat: partea centrală a discului mare, ușor concav, decorat în relief cu imaginea unui *centaur*.

Argilă poroasă cu concrețiuni calcaroase, bej-rozie; angobă la culoare. Produs local, posibil noviodunens.

Dimensiuni: Lp. 3,6 cm; lp. 2,8 cm.

Noviodunum–*Cetate Est* 2003, S-4, c. 33, vegetal; nr. inv. 46.124; inedit / MIA TI.

Tip XXIV Iconomu tip XXVI, var. III (sec. III p.Chr.); tip XX, var. 3 Kuzmanov.

106. Fragment opaiț; rezervat cca. 1/3 din partea superioară. Disc mare, ușor concav, marcat de două inele concentrice în relief, cu șanț între ele, decorat cu un pește răpitor, orientat stânga. Bordură lată, dreaptă, decorată cu globule mici, realizate prin estampare; păstrează urma unei bare transversale.

Argilă densă, aspră, micacee, culoare portocalie; vopsea cafenie cu luciu metalic. Import.

Dimensiuni: Lp. 5,5 cm; lp. 4 cm.

Noviodunum–*Turnul Mare* 2000, CT-9, c.5, val; fără nr. inv.; inedit / MIA TI.

Tip XXIV Iconomu tip XXVI, var. III (sec. III p.Chr.); tip XX, var. 3 Kuzmanov.

¹⁵⁵ Iconomu 1967, nr. 646-665, fig. 43-46.

¹⁵⁶ Kuzmanov 1992, 91-92, fig. 10/184-189 – lămpi cu cioc trapezoidal, cu reliefuri pe disc și bare transversale pe bordură.

¹⁵⁷ Iconomu 1967, 126, nr. 652-653 (*Eros* în ipostază funerară înaripat, ținând în mâna stângă torța lui *Thanatos* cu flacăra stinsă).

107. Fragment opaiț cu bazin tronconic; rezervat: toarta și un segment din partea dorsală. Toarta mare tip rulou este dispusă vertical pe bordură și prezintă o profilatură dorsală în formă de săgeată. Este șanțuită median, longitudinal, cu o bară transversală pe mijlocul roloului. Bordura lată păstrează urma unei ove.

Argilă densă, micacee, culoare cărămizie; vopsea roșu-portocalie cu pete maronii. Produs local, vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 3,5 cm; lp. 3,5 cm; hp. 2,8 cm.

Noviodunum–Turnul Mare 2001, CT-6, c. 4, val; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

Tip XI Iv nyi¹⁵⁸ tip XXIV Iconomu¹⁵⁹ (sec. III-IV p.Chr.); tip XXIII Kuzmanov¹⁶⁰.

108. Fragment opaiț cu bazin tronconic; rezervat: toarta și un segment din partea dorsală. Identic celui de mai sus, păstrează și o mică porțiune din baza plată, profilată și delimitată printr-un cerc incizat.

Argilă densă, micacee, culoare bej-cafenie; urme de vopsea roșu-maronie. Produs local, vest-pontic, probabil Troesmis.

Dimensiuni: Lp. 3,3 cm; lp. 4,3 cm; H 3 cm.

Noviodunum, Turnul Mare 2000, CT-3, c. 5, -2,10 m; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

109. Fragment opaiț cu corpul mare, rotund și bazinul tronconic; rezervat $\frac{1}{3}$ din partea superioară; bordură lată, rotunjită, neornamentată; disc mare cu concavitate pronunțată și fără ornament, mărginit de două inele concentrice, flancate de două cercuri incizate; toartă-rulou, asemănătoare cu nr. 107.

Argilă densă, micacee, culoare cărămizie; vopsea roșu-portocalie. Produs local, vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 5 cm; lp. 5,5 cm; hp. 2 cm.

Noviodunum–Cetate 2008, *passim*; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

109a. Fragment opaiț cu corpul mare; rezervat ataș: toartă discoidală, neperforată, cu două nervuri longitudinale, plasată perpendicular pe bordură și prelungită spre bază; disc adâncit, marcat de un inel în relief. Bordură lată, convexă, decorată cu frunze, probabil și ciorchini, de viță-de-vie. Analogii la *Halmyris*, în a doua jumătate a sec. III p.Chr.¹⁶¹

Argilă aspră, roz-gălbuie, cu particule de cuarț și mică microscopică; angobă la culoare. Posibil produs local, noviodunens.

Dimensiuni: lp. 4,5 cm; hp. 3,8 cm.

Noviodunum, Turnul Mare 2009, CT-6, c. 2, -2,20 m; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

Tip XXII, var. 2 Kuzmanov¹⁶².

¹⁵⁸ Iv nyi 1936, pl. 36-38, circulație largă a pieselor, de la Domitian la Diocletian.

¹⁵⁹ Iconomu 1967, 128-129.

¹⁶⁰ Kuzmanov 1992, 32, nr. 209-210, *lămpi cu ciocul în formă de U* (sec. III-V p.Chr.).

¹⁶¹ Topoleanu 2000, 196, nr. 505 și pl. 62/505 (*Opaițe provinciale vest-pontice. III. Iconomu 1986, tip XX, var. I*).

¹⁶² Kuzmanov 1992, 29, nr. 175 (Lămpi cu cioc trapezoidal, cu disc neornamentat) – sec. III p.Chr.

XII. Opaite cu disc mic, toartă prelungită spre bază și globule pe bordură
(Fig. 12; Pl. 9)

Tip de lămpi de origine grecească¹⁶³, prezent la Noviodunum prin zece exemplare, din care două întregi.

110. Opaite rotund cu bazin tronconic; rezervat din întreg. Disc mic, concav, mărginit de două cercuri concentrice incizate și perforat pe mijloc de orificiul de alimentare. Bordură lată, decorată cu globule mari, realizate prin imprimare; toarta lamelară, prelungită unghiular spre bază.

Argilă densă, culoare bej, cu urme de vopsea negru-brună. Import; centru nord-pontic, probabil *Chersones*.

Dimensiuni: Lp. 4,8 cm; d. 6 cm; h 3,5 cm.

Noviodunum–*Turnul Mare-extramuros* 2006, CT-8 Vest; nr. inv. 48.652; inedit / MIA Tl.

Tip XXV Iconomu¹⁶⁴, sec. III p.Chr. Formă identică la *Chersones*, încadrată de Zubari în sec. II-III p.Chr.¹⁶⁵.

111. Fragment opaite rotund, cu bazin tronconic, de dimensiuni medii; rezervat din bazin cu bordură și toartă. Bordura îngustă, despărțită de disc printr-un șnur globular; ansa lamelară, neperforată, prelungită unghiular spre bază.

Argilă densă, bej-rozie, vopsea roșu-maronie, dispusă neuniform. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 5,5 cm; D 7,2 cm; hp. 3 cm.

Noviodunum–*așezarea civilă* 2003, S-3, c. 54, -0,85 m; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

Tip XXV Iconomu¹⁶⁶, sec. III p.Chr.

112. Fragment opaite cu bazin tronconic; disc mic mărginit de un șir de puncte în relief; bordura îngustă decorată cu globule realizate în tipar.

Argilă densă, nisipoasă, cărămie; vopsea roșu-portocalie. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 4 cm; lp. 1,5 cm

Noviodunum–*Turnul A* 2006, TA-4, c. 4, -4,35 m; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

113. Fragment opaite; rezervat un segment din întreg: bazin tronconic cu toartă lamelară perforată; disc adâncit cu urme de decor; bordură lată, decorată cu șir de globule realizate în tipar.

Argilă densă cu concrețiuni calcaroase, cafenie; vopsea la culoare. Produs local, posibil *Noviodunum*.

Dimensiuni: lp. 5,5 cm; Hp. 4 cm.

Noviodunum–*așezarea civilă* 2003, S-3, c. 65, -1,20 m; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

114. Opaite de dimensiuni medii, cu corp rotund și cioc în prelungirea bazinului bitronconic. Disc mic, adâncit, fără decor, mărginit de un inel în relief, spart în zona centrală. Bordura lată, decorată cu patru globule situate simetric, de o parte și de cealaltă a ciocului și a toartei lamelare perforate, prelungită în spate spre baza îngustă, inelară.

¹⁶³ Iconomu 1986, 64, le încadrează în grupa de tipuri corintiene și atice din sec. III – începutul sec. IV p.Chr. (tip XXVI, var. III și var. VI).

¹⁶⁴ Iconomu 1967, 24, fig. 150, nr. 666-669.

¹⁶⁵ Zubari 1987, fig. 23/6.

¹⁶⁶ Iconomu 1967, 24, fig. 150, nr. 666-669.

Argilă densă, caolinoasă, culoare portocalie; urme de vopsea maronie. Produs local, posibil noviodunens.

Dimensiuni: L 9 cm; D 6,5 cm; H 3,2 cm.

Noviodunum–*așezarea civilă* 2003, S-3, c. 65, -1,40 m; nr. inv. 45.929; inedit; sec. III-IV p.Chr. / MIA TI.

Tip XXII, var I Iv nyi; tip XXIX Kuzmanov¹⁶⁷; tip II Vikić-Belančić¹⁶⁸; tip XXV Iconomu (sec. III p.Chr.)¹⁶⁹.

115. Fragment opaiț; rezervat: partea din spate a bazinului tronconic cu toarta discoidală înălțată unghiular, cu intenție de perforare, dublu-șanțuită longitudinal și prelungită spre bază; segment de bordură lată, dreaptă, decorată cu dublu val circular.

Argilă densă, cărămizie, cu particule fine de mică, silicați și piroxeni; vopsea roșie. Produs local, posibil noviodunens.

Dimensiuni: Hp. 4 cm; lp. 4,8 cm.

Noviodunum–*așezarea civilă* 1995, S-2, c. 5, -0,70 m; fără nr. inv.; inedit – sec. III-IV p.Chr. / MIA TI.

116. Fragment opaiț asemănător celui de mai sus. Toarta discoidală prelungită spre bază, în formă de „labă de gâscă”. Argilă fină, densă, cu puncte micacee, bej-cafenie; vopsea cafenie dispusă pe suprafața superioară, vizibilă. Produs al atelierelor din *Troesmis*.

Dimensiuni: Hp. 4,7 cm; lp. 3,8 cm.

Noviodunum–*sector SE* 2003, S-4, c.55, -0,40 m; fără nr. inv.; inedit – sec. III-IV p.Chr. / MIA TI.

117. Fragment opaiț; rezervat: un segment din spate al bazinului, cu toarta discoidală striată longitudinal, supraînălțată pe bordura dreaptă, lată, decorată cu globule mari; disc concav mărginit de un val circular.

Argilă densă, cărămizie, cu particule fine de mică; angobă la culoare. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Hp. 3 cm; lp. 5,5 cm.

Noviodunum–*așezarea civilă* 2003, S-3, c. 65, -1,20 m; fără nr. inv.; inedit – sec. III-IV p.Chr. / MIA TI.

117a. Fragment opaiț reîntregit; rezervat: din întreg. Bazin tronconic cu baza plată; bordură rotunjită, fără decor; disc mare cu concavitate pronunțată, decorat cu șir de globule pe margine, perforat de un singur orificiu de alimentare; toartă discoidală, prelungită spre bază, perforată decorativ de o parte și de cealaltă, fără a fi penetrată. Matriță uzată.

Argilă densă, aspră, bej-cafenie; vopsea maronie. Posibil produs troesmens.

Dimensiuni: Lp. 8 cm; lp. 3 cm; H 5 cm (h bazin 3,2 cm).

Noviodunum–*Turnul de Colț* 2009, TC-1 – TC-3, c.5, (scară). Fără nr. inv.; inedit / MIA TI.

¹⁶⁷ Kuzmanov 1992, 45; 124-125, nr. 326-336, *lămpi cu discul mic și concav*, în special nr. 330 (sec. III-V p.Chr.).

¹⁶⁸ Vikić-Belančić 1975, 61-62, nr. 999, 1000, 1019, 1028 și pl. 42/4 – exemplar identic celui de la Noviodunum.

¹⁶⁹ *Supra*, nota 108.

117b. Fragment opaiț; rezervat: segmentul din spate al bazinului, cu toarta discoidală, neperforată, prelungită spre baza plată. Bordură îngustă, decorată cu șir de globule.

Argilă densă, aspră, bej-cafenie; urme de vopsea maronie. Posibil produs troesmens.

Dimensiuni: Lp. 4,8 cm; lp. 5,6 cm; H 5 cm.

Noviodunum–Turnul Mare 2009, CT-6, c. 3, -2,40 m; fără nr. inv.; inedit / MIA TI.

A . XIII. **Lămpi – s eșnic, cu orificiul de alimentare tubular (Fig. 13; Pl. 2)**

Tip XXII Iv nyi; Vikić-Belančić 1975, 61 (nr. 999-1076)¹⁷⁰; tip XIV Benea (Lampes à corps en tronc de cône)¹⁷¹ – sec. III-IV p.Chr.

118. Opaț oval, cu bazin tronconic și cioc în prelungire, curbat în sus și prevăzut cu orificiu de ardere larg deschis; modelat la roată. Elementul caracteristic îl constituie discul, ocupat de orificiul de alimentare, profilat tubular, cu buza răsfrântă. Toarta este rulată deasupra bordurii late.

Noviodunum–Cetate Nord, *passim*. Produs local, posibil noviodunens. Un exemplar asemănător, descoperit în Pannonia, la *Poetovio*, a fost publicat de Zorka ubic în 1976¹⁷². Lămpile cu orificiul de alimentare tubular sunt bine cunoscute la *Sucidava*¹⁷³ și la *Romula*, în sudul Daciei, în perioada sec. II-III p.Chr.¹⁷⁴.

Bibl.: Barnea, Barnea 1984, 97-105; 503-518¹⁷⁵.

119. Opaț mare, rotund, cu două ciocuri (*bilychnis*), scurte și practicate direct în bazin. Bazin bitronconic, înalt, cu bază concavă, ovală, evazată, în formă de picior de pahar; orificiu de alimentare, situat central, larg și mărginit de un guler ușor profilat. Modelat cu mâna, în veche tradiție autohtonă.

Argilă cu micro-prundișuri, prost frământată și insuficient arsă; culoare cafenie, angobă la culoare. Produs local, noviodunens.

Dimensiuni: D 8 cm; H 5,6 cm; db. 4,5/ 4,8 cm.

Isaccea, *passim*; nr. inv. 42.736; inedit / MIA TI.

Formă de opaț neîntâlnită în literatura de specialitate. O considerăm variantă a tipului XIII. Asemănător: tip XIV Loeschke¹⁷⁶ și tip XXII Iv nyi. Băluță definește corect astfel de opațe – *forme singulare*¹⁷⁷. O formă apropiată la Porolissum, în sec. IV p.Chr.¹⁷⁸.

¹⁷⁰ În special, Vikić-Belančić 1975, 139, nr. 999; 1001, pl. 41/1, 3; 47/1, 3 – sec. III-IV p.Chr.

¹⁷¹ Benea 1990, 151 și fig. 20/ 128; 131, sec. III-IV p.Chr.

¹⁷² ubic 1976, 85 și pl. 6/24 – *Poetovio*, sec. III-IV p.Chr.

¹⁷³ Tudor 1978, 91, fig. 24/3.

¹⁷⁴ Popilian 1997, 14 și fig. 30.

¹⁷⁵ Barnea, Barnea 1984, 102 și 512, pl. 10/7.

¹⁷⁶ Loeschke 1919, pl. 23.

¹⁷⁷ Băluță 1965, 291, pl. 6/11, 13 (sec. IV p.Chr.).

¹⁷⁸ Gudea 1989, 452 și pl. 16/70.

A . XIV. Opaite nedecorate, cu corp oval și cioc profilat (Fig. 14; Pl. 11)

*Imitații locale ale unor prototipuri micro-asiatice din sec. III p.Chr.*¹⁷⁹. Tip XXI Kuzmanov, sec. III p.Chr.¹⁸⁰; tip XXVI Iconomu¹⁸¹, sec. III-IV p.Chr.; tip VI Topoleanu, prima jumătate a sec. IV p.Chr.¹⁸². De la Noviodunum provin patru exemplare.

120. Opaite cu corp oval și bazin aplatizat; cioc rotund, profilat; bordură lată, plată, disc mic, rotund și concav, nemarcat, cu orificiu de alimentare mărit și situat spre cioc. Toarta inelară spartă; baza ușor adâncită și nemarcată. Piesă ceramică neornamentată.

Argilă foarte fină, caolinoasă, culoare cărămiziu-portocalie; vopsea roșu-maronie, cu urme de ardere secundară pe cioc. Import.

Dimensiuni: L 8,1 cm; D 6 cm; H 2,1 cm.

Isaccea 1979, *passim*; nr. inv. 4.913; inedit / MIA TI.

Tip rar întâlnit la Dunărea de Jos. Pare o imitație locală după lămpile africane din tipul E II 3a Bussi re, lămpi târzii, fără decor, cu ciocul rotund¹⁸³ – sec. III – începutul sec. IV p.Chr.

121. Opaite cu corp oval și bazin tronconic, prelungit spre ciocul spart; rezervat $\frac{2}{3}$ din întreg. Disc mic, rotund și concav, perforat pe centru de orificiul de alimentare, mărginit de un cerc incizat. Bordura lată, înclinată, delimitată de disc prin două caneluri concentrice; toartă în bandă, dublu șanțuită longitudinal, aplicată pe bordură; baza adâncită, inelară.

Argilă densă, aspră, cu granulații negre de piroxeni, culoare bej-maronie; angobă la culoare, cu urme de vopsea maronie pe disc, bordură și apucătoare. Opaite vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 7,6 cm; D probabil 6 cm; hc. 3 cm; db. 2,7 cm.

Noviodunum–așezarea civilă 2003, S-3, c. 56, -1,50 m; nr. inv. 45.932; inedit – sfârșitul sec. III p.Chr. / MIA TI.

121a. Opaite oval, cu bazin scund, tronconic; cioc rotund și profilat în formă de lulea. Disc mic, adâncit, cu orificiu de alimentare perforat spre cioc. Baza îngustă, concavă; tortiță lamelară, trasă din bazin și lipită de marginea bordurii, spartă din vechime.

Argilă brun-roscată, cu particule microscopice de mică și calciți. Vopsea mai închisă la culoare situată pe disc, cu urme de ardere secundară. Produs local, noviodunens, lucrat neîngrijit – sec. IV p.Chr.¹⁸⁴

Dimensiuni: Lp. 6,5 cm; lp. 3,7 cm.

Noviodunum, Turnul de Colț 2009, TC-4 – TC-1, c. 3 (pilon central), -0,50 m; fără nr. inv.; inedit / MIA TI.

¹⁷⁹ Opaite 1991, II, pl. 74/4, analogii la *Ephes* și *Halmyris*.

¹⁸⁰ Kuzmanov 1992, nr. 172.

¹⁸¹ Iconomu 1967, variantă locală.

¹⁸² Topoleanu 2000, nr. 510.

¹⁸³ Bussi re 2000, 375, nr. 4100, Muzeul din Alger.

¹⁸⁴ Opaitul a fost descoperit lângă pilonul central al Turnului de Colț, într-un strat de nivelare de sec. IV p.Chr.

121b. Fragment opaiț cu corpul alungit și aplatizat; rezervat: segment din partea inferioară a bazinului, cu baza îngustă, rotundă, ușor adâncită.

Argilă fină, compactă, cărămizie; slip de aceeași culoare. Produs provincial, vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 8 cm; lp. 4,4 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2009, CT-6, c. 3, -2,15 m (Gr.din niv. IV); fără nr. inv.; inedit / MIA TI.

XV. Opaite cu disc mic și cioc – „lulea” (Fig. 14)

Tip XXVII Kuzmanov¹⁸⁵, sec. III p.Chr.; tip XXVI Iconomu¹⁸⁶ tip XXVII Iconomu¹⁸⁷, lucerne cu corpul alungit, discul mic și bordura lată, decorată cu incizii radiale, sec. III-IV p.Chr. Un singur exemplar descoperit la Noviodunum.

122. Opaite cu corp alungit; disc mic, rotund, marcat de trei inele în relief. Ornament din linii în relief dispuse radial pe bordura înclinată. Ciocul, în formă de *lulea*, este marcat în dreptul discului de capul și labele unei broaște țestoase stilizate. Toarta lată, lamelară; bază rotundă, decorată cu un fascicul de raze care pornesc din centrul bazei¹⁸⁸.

Argilă fină, cafenie, angobă lustruită, la culoare. Import nord-pontic.

Dimensiuni: L 7,5 cm; D 5,3 cm; db. 3 cm; H 2,4 cm.

Isaccea 1990, M-XXX, m.7; nr. inv. 42.943; inedit / MIA TI.

Acest tip de opaite apare în Asia Mică în sec. II p.Chr., fiind copiat în centrele vest-pontice¹⁸⁹ și în cele nord-pontice în cursul sec. III-V p.Chr.¹⁹⁰.

B . XVI. Opaite nedecorate, cu disc deschis („fără disc”) (Fig. 16; Pl. 3; 12)

Lămpi caracteristice epocii romano-bizantine, lucrate la roată în ateliere locale. Cf. tip XX Iv nyi¹⁹¹; tip VI Ponsich¹⁹²; tip XIII Loeschcke; tip IV Băluță (2)¹⁹³; tip XIV Benea¹⁹⁴.

123. Opaite mare cu corp rotund, modelat la roată. Bazin tronconic și bordură lată, rotunjită; cioc triunghiular, tras din bazin și perforat; disc rotund, deschis pe întreaga suprafață; bază mare, profilată și adâncită spre centrul perforat după ardere. Toarta lipsește. Urme de folosință îndelungată.

Argilă compactă, nisipoasă, culoare roșie; urme de vopsea roșu-maronie. Produs local, noviodunens, prima jumătate a sec. VI p. Chr.¹⁹⁵.

¹⁸⁵ Kuzmanov 1992, 38, nr. 277, cu trimiteri în Dobrogea; vezi p. 113, fig. 277/a, b.

¹⁸⁶ Iconomu 1967, 24-25, fig. 47, origine greco-italică (*sic*).

¹⁸⁷ Iconomu 1986, 168 și pl. 6/ 1, produs microasiatic.

¹⁸⁸ Motiv decorativ solar întâlnit și în sec. II p.Chr. pe fundul unui opaite cu *cantharos* pe disc, din inventarul mormântului M-6, din necropola romană din Callatis – vezi Bărlădeanu-Zavatin 1977, 133, pl. 5/3.

¹⁸⁹ A. Panaitescu publică în 1977 o piesă asemănătoare exemplarului nostru, descoperită într-un mormânt de înhumatie din Tomis – vezi Panaitescu 1977, m. 2, fig. 6/2.

¹⁹⁰ Krapivina 1993, 122 și fig. 71/5-7 (*Olbia*, tip 5)

¹⁹¹ Iv nyi 1936, pl. 56/ 2.

¹⁹² Ponsich 1961, pl. 29.

¹⁹³ Băluță 1985, opaite cu deschidere largă.

¹⁹⁴ Benea 1990, nr. 128-129.

Dimensiuni: Lp. 8,6 cm; D 7,5 cm; db. 4,8 cm; hc. 3,1 cm.

Noviodunum–Turnul Mare 2001, CT-6, val; nr. inv. 45.374; inedit / MIA Tl.

124. Opaî mare cu corpul rotund, modelat la roată. Bazin bitronconic și bordură lată, ușor înclinată; cioc rotund, profilat, tras din bazin și perforat; disc rotund, deschis pe întreaga suprafață, cu buză profilată inelar; bază mare, rotundă, plată, ușor profilată. Toarta lipsește. Urme de ardere secundară.

Argilă aspră, nisipoasă, cu micro-prundișuri, culoare bej.

Dimensiuni: Lp. 8,6 cm; D 7,5 cm; D disc 3,2 cm; db. 4 cm; hc. 3,3 cm.

Isaccea–Livadă 1989; nr. inv. 27.724. Produs local, noviodunens.

Bibl.: Topoleanu 1984, 190, nr. 12 și pl. 3/1; 6/4 (sec. IV-VI p.Chr.).

125. Opaî asemănător celui de mai sus. Discul deschis păstrează un segment din buza inelară. Toarta lipsește; piesa prezintă urme de ardere secundară pe întreaga suprafață.

Argilă aspră, nisipoasă, cu micro-prundișuri, culoare bej-rozie. Produs local, noviodunens, sec. IV-VI p.Chr.

Dimensiuni: Lp 8,5 cm; D 7 cm; db. 4 cm; hc. 3 cm.

Isaccea, *passim*; nr. inv. 43.536; inedit / MIA Tl.

XVII. Opaite în formă de „ceșcuță” (Fig. 15; Pl. 10)

Lămpi lucrate la roată în ateliere locale. Cinci exemplare întregi din perioada de tranziție spre epoca romano-bizantină. Tip XXII, XIV Iv nyi¹⁹⁶; tip XLI, var. 2 Kuzmanov (358); tip XVII, var. 1b Vikić-Belančić¹⁹⁷; tip IV Băluță, sec. IV p.Chr.¹⁹⁸.

126. Opaî cu corp rotund, modelat la roată; fără decor. Bazin tronconic, rotunjit în partea dorsală; cioc ascuțit în prelungirea bazinului, cu orificiu mare de ardere săpat în peretele bazinului. Bază mare, rotundă, cu marginea îngroșată și profilată; toarta discoidală, plasată pe curbura dorsală a bazinului și pe bordură. Disc mic, rotund și adâncit, perforat central de un orificiu mare de alimentare. Ambele orificii ale opaîului sunt ușor avariate.

Argilă densă, nisipoasă, rozie, angobă cafenie. Produs local, noviodunens, descoperit în context datat cu monedă în sec. IV p.Chr.¹⁹⁹.

Dimensiuni: L 8,4 cm; D 6,3 cm; db. 4 cm; hc. 2,7 cm.

Noviodunum–Lutărie, *Necropola romană* 2002, S-II, c. 31, M-13; nr. inv. 47.302; inedit / MIA Tl.

Exemplare asemănătoare la: Sucidava, Sirmium, Intercisa, în sec. III-IV p.Chr.²⁰⁰.

¹⁹⁵ Opaîul a fost descoperit în nivelul IV din Turnul Mare, nivel de *epocă iustiniană*.

¹⁹⁶ Iv nyi 1935, 26-28, pl. 23; pl. 56/4-11.

¹⁹⁷ Vikić-Belančić 1975, Tab. 42/ 1019-1022.

¹⁹⁸ Băluță 1965, pl. 6/11-14, *forme singulare*, sec. IV p.Chr.

¹⁹⁹ Baumann *et alii* 2003, 157.

²⁰⁰ Băluță 1965, 11-14.

127. Opaț cu corp rotund, modelat la roată; fără decor. Exemplar asemănător celui de mai sus; lucrat mai îngrijit. Toartă în bandă, rulată scurt pe curbura dorsală a bazinului și pe bordură. Disc concav, conturat, orificiu mare de alimentare, plasat pe mijloc.

Argilă fină, micacee, culoare roz-gălbuie; urme de vopsea maronie. Produs local, noviodunens, începutul sec. IV p.Chr.²⁰¹

Dimensiuni: L 8,4 cm; D 6,3 cm; db. 4 cm; hc. 2,7 cm.

Noviodunum–Turnul de Colț 2006, TC-4, c. 3, nivel; nr. inv. 47.580; inedit / MIA Tl. Tip XXII Iv nyi, lampă - ceșcuță²⁰².

128. Opaț cu corp rotund și bazin bombat, înalt, situat pe o bază mare, plată, puternic profilată; modelat la roată; fără decor. Cioc ascuțit, tras din bazin, profilat, cu orificiu de ardere larg. Disc concav, rotund, cu orificiu de alimentare mare, plasat pe mijloc; apucătoare plină, dreaptă, trasă din bazin aprox. orizontal.

Argilă aspră, cu fine concrețiuni calcaroase, culoare bej-cărămizie, angobă la culoare; urme de folosință pe cioc. Produs local, noviodunens.

Dimensiuni: L 9,4 cm; D 6,2 cm; db. 4 cm; hc. 3,5 cm.

Isaccea, *passim*; nr. inv. 29.848; inedit / MIA Tl.

Tip XLI, var. 2 Kuzmanov²⁰³.

129. Opaț cu corp rotund, bazin convex, fără toartă; modelat neîngrijit la roată; rezervat din întreg, respectiv partea inferioară a piesei, cu baza rotundă, profilată, o parte a bazinului și ciocul tras din bazin, cu orificiul de ardere oblic, deschis.

Argilă fină, densă, micacee, roșu-vineție, insuficient arsă, cu miezul cenușiu; angobă portocalie, vineție și cu urme de ardere secundară în dreptul ciocului. Produs local, noviodunens; folosit ca ofrandă și spart ritual; probabil, prima jumătate a sec. III p.Chr.

Dimensiuni: Lp. 6,7 cm; lp. 5,5 cm; db. 3,5 cm; hp. 3 cm.

Isaccea–Necropola tumulară 1990, M-XXX – Movila Popii, sector SE; *passim*; nr. inv. 43.207; inedit / MIA Tl.

130. Opaț asemănător celui de mai sus; modelat destul de îngrijit la roată; rezervat din întreg; lipsește ciocul și discul; baza rotundă, plată, în formă de picior de pahar, perforată din antichitate, de un orificiu rectangular. Spart ritual, a fost folosit ca obiect de ofrandă.

Argilă fină, densă, micacee, portocalie, insuficient arsă, cu miezul cenușiu; angobă la culoare și urme de vopsea roșie pe bordură și bazin. Produs local, noviodunens.

Dimensiuni: Lp. 5 cm; D 6,2 cm; db. 3,5 cm; hp. 2,8 cm.

Isaccea, necropola tumulară 1990, M-XXX – Movila Popii, sector SE; *passim*; nr. inv. 43.203; inedit / MIA Tl.

²⁰¹ Opațul provine din stratul de dărâmatură de pe nivelul de construcție al Turnului de Colț.

²⁰² Iv nyi 1936, pl. 56/8.

²⁰³ Kuzmanov 1992, 46-47, nr. 358-359.

XVIII. Opaite - tăviță, cu seu sau ceară²⁰⁴ (Fig. 16; Pl. 12)

Produce casnice modelate cu mâna, imitație după tip XXXIX, var. 1 Kuzmanov, sec. III-sec. V p.Chr.²⁰⁵. Tip XIII C Loeschcke; tip XX Iv nyi²⁰⁶; tip IV Băluță, opaite cu deschidere largă²⁰⁷; tip XII Benea, lampes à suif.

131. Opaieț cu corp rotund și plat, modelat cu mâna; fără decor. Bazin bitronconic cu cioc în prelungire, rotund și profilat spre bordură, prevăzut cu orificiu de ardere larg; bază mare, rotundă și dreaptă; apucătoare discoidală spartă. Bordură lată, disc îngust, ușor adâncit și perforat pe aproape întreaga suprafață.

Argilă aspră, cu micro-prundișuri (nisip necernut, scoici), culoare bej-cărămizie; angobă bej. Produs local, noviodunens.

Dimensiuni: L 7,5 cm; D 6 cm; db. 4 cm; hc. 2,3 cm.

Noviodunum–*Faleză Nord* 1997, *passim*; nr. inv. 48.650; inedit / MIA Tl.

Opaieț local, produs casnic modelat cu mâna și insuficient ars. Tip XII Benea, opaite cu corpul tronconic²⁰⁸. Piesă mai timpurie, dar identică, la Arras-Nemeticum²⁰⁹.

132. Opaieț cu corp rotund și plat, modelat la roată; fără toartă și fără decor. Bazin bitronconic cu cioc în prelungire, ascuțit și profilat spre bordură, prevăzut cu orificiu de ardere rectangular. Bază mare și dreaptă; disc adâncit cu orificiu de alimentare larg, situat pe mijloc.

Argilă densă, nisipoasă, culoare portocalie; urme de vopsea roșie pe cioc și bază. Produs local, noviodunens.

Dimensiuni: L 8 cm; D 6,5 cm; db. 4,8 cm; hc. 2,2 cm.

Noviodunum–*așezarea civilă* 2003, S-4, c.55, -0,65 m; nr. inv. 45.930; inedit / MIA Tl.

Analogii în Dacia, la *Tibiscum*, în prima jumătate a sec. III p.Chr.²¹⁰

133. Opaieț micuț, rotund, cu bazinul plat, în formă de colac; lucrat la roată; fără decor. Cioc puternic profilat, tras din bazin; bază mare, rotundă și dreaptă; toartă spartă; disc concav cu orificiu de alimentare larg, situat pe mijloc.

Argilă densă, nisipoasă, cu scoici, culoare roz. Produs local, noviodunens.

Dimensiuni: L 6 cm; D 4,7 cm; db. 3,8 cm; hc. 1,6 cm.

Noviodunum, *Lutărie – necropola romană* 2003, mormânt deranjat, sec. III-IV p.Chr.; nr. inv. 45.931; inedit / MIA Tl.

Tip XIII C Loeschcke; tip XX Iv nyi; tip XXIX, var. 1 Kuzmanov; tip XII Benea.

²⁰⁴ *Lampes à suif – Apud Arras-Nemeticum*, 1986, 82, nr. 120 – categorie de opaite locale, cu corpul plat, modelate, în general, la roată, dar și cu mâna, în bună tradiție autohtonă.

²⁰⁵ Kuzmanov 1992, 44, nr. 339-340; 45, nr. 329-336 (sec. III-V p.Chr.).

²⁰⁶ Iv nyi 1936, pl. 56/2.

²⁰⁷ Băluță 1965, 291, pl. 6/6; datare largă în sec. IV-VI p.Chr.

²⁰⁸ Benea 1990, 167, nr. 124, sec. III p.Chr.

²⁰⁹ Vezi, *supra*, nota 172.

²¹⁰ Benea 1990, 150-151.

A . XIX. Opaite cu corp alungit și granule dese pe bordură (Fig. 14 și 18)

*Originea tipului este considerată microasiatică, proveniență Ephes, Milet*²¹¹.
*Tip XI Iv nyi, sec. III-IV p.Chr.*²¹²; *tip XXIV Kuzmanov, Ephes sec. V p.Chr.*²¹³;
*tip XXVIII, var. 2 Iconomu*²¹⁴ *tip XXVII, var. I, subvar. II*²¹⁵, *Tomis sec. VI p.Chr.*; *tip I, var. A Topoleanu*²¹⁶, *Halmyris sec. VI – începutul sec. VII p.Chr.*

134. Opaite cu corp oval, aplatizat, alungit spre toartă și spre cioc. Bazin bitronconic, cioc rotund, spart și restaurat, decorat longitudinal pe partea superioară cu *palmeta*, alcătuită din linii radiale în relief. Toartă lamelară plasată vertical pe bordură; bordură lată, decorată cu cinci șiruri de granule mici. Disc mic, rotund și concav, mărginit de un cerc incizat; bază rotundă, concavă, marcată în tipar printr-o profilatură circulară, legată de apucătoare printr-o *coadă de pește*, decor care acoperă partea dorsală a bazinului.

Argilă densă, cu fine concrețiuni calcaroase, culoare bej-cărămizie, vopsea roșu-portocalie, cu pete maronii.

Dimensiuni: L probabilă 8, 9 cm; D 6,4 cm; H 2,6 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2001, CT-3, c. 4, -3,10 m; nr. inv. 45.367; inedit / MIA Tl.

Opaitul de la Noviodunum a fost descoperit în condiții stratigrafice normale, în stratul de nivelare care acoperă în Turnul Mare nivelul VII, nivel încadrat cronologic în a doua jumătate a sec. V p.Chr. Imitație locală, noviodunensă, după un prototip micro-asiatic.

135. Fragment opaite, identic celui de mai sus; rezervat: un segment din partea dorsală: bordură – apucătoare – bazin.

Argilă densă, cu fine concrețiuni calcaroase, culoare cărămizie, vopsea portocalie; urme de ardere secundară.

Dimensiuni: L probabilă 3 cm; lp. 6,3 cm.

Noviodunum, *Turnul de Colț* 2003, TC-3, c. 7, -0,71 m; inedit / MIA Tl.

A . XX. Imitații vest-pontice după lămpi micro-asiatice târzii (Fig. 17; Pl. 3)

*Tip XXXII Iconomu, opaite cu bordura lată*²¹⁷ *tip LI, lucerne iustinienne*²¹⁸;
*tip XXXVIII, var. 2 Kuzmanov*²¹⁹; *tip VII var. A Topoleanu*²²⁰. *Nouă exemplare la Noviodunum, din care șase întregi.*

136. Opaite mare lucrat în tipar, cu corp oval, bazin bitronconic scund și bază inelară. Apucătoarea, plasată pe bordura lată, spartă, ca și ciocul. Disc mic, rotund, perforat central de orificiul de alimentare, mărginit de o nervură profilată, orientată spre cioc printr-un canal

²¹¹ Perlz eig 1961, 100-101.

²¹² Iv nyi 1936, pl. 38/ 6.

²¹³ Kuzmanov 1992, 118, fig. 297.

²¹⁴ Iconomu 1967, 25-26, fig. 49.

²¹⁵ Iconomu 1986, 168 și pl. 6/ 7.

²¹⁶ Topoleanu 2000, 209, nr. 541.

²¹⁷ Iconomu 1967, 28-29.

²¹⁸ Iconomu 1986, 173.

²¹⁹ Kuzmanov 1992, 43, nr. 318, sec. VI – începutul sec. VII p.Chr.

²²⁰ Topoleanu 2000, 183-185, pl. 57-58.

deschis care cuprinde orificiul de ardere. Bordura înclinată este decorată cu două brâuri de dungulițe dispuse radial, care se termină în dreptul ciocului cu doi ciorchini de struguri, alcătuiți din câte nouă granule, plasați simetric de o parte și de cealaltă a acestuia.

Argilă aspră, cu pietricele și diverse concrețiuni calcaroase, culoare cenușie; angobă cafenie. Produs local, noviodunens.

Dimensiuni: Lp. 9 cm; D 7 cm; db. 3,3 cm; H. 3 cm.

Isaccea, *passim*; nr. inv. 41.958; inedit / MIA Tl.

Tip XXXVIII, var. V, subvar. II Iconomu²²¹; tip XXXVII Kuzmanov²²².

137. Opaț lucrat în tipar, cu corp piriform bitronconic și bazin scund. Disc piriform, adâncit, decorat cu o rozetă perforată de orificiul de alimentare, mărginit de o nervură profilată, orientată spre ciocul spart printr-un canal deschis care cuprinde și orificiul de ardere. Bordura lată, înclinată, este decorată cu două corzi dispuse simetric și prevăzute radial cu dungulițe; bază piriformă, profilată. Toarta reproduce un cap uman care, datorită matriței uzate, se distinge greu, ca de altfel și rozeta de pe disc.

Argilă aspră, cu concrețiuni calcaroase și scoici pisate, culoare roz-gălbuie; urme de vopsea roșu-maronie. Variantă locală, noviodunensă. din prima jumătate a sec. VI p.Chr.²²³

Dimensiuni: Lp. 9,3 cm; D 6,4 cm; db. 4,3 cm; H. 2,9 cm

Noviodunum–Turnul Mare 1998, CT-3, c. 4; nivel IV; nr. inv. 9.695; inedit / MIA Tl.

137a. Opaț lucrat în tipar, cu corp oval, bitronconic, și bazin apalitzat. Disc oval, cu marginile laterale mai largi, adâncit spre orificiul de alimentare larg, plasat central, înconjurat de o nervură spiralată care se pierde în canalul deschis spre *rostrum*. Discul este mărginit de o nervură profilată, orientată spre cioc printr-un canal deschis care cuprinde orificiul de ardere. Bordura lată, înclinată, este decorată în relief cu linii dispuse radial; baza mică, rotundă, adâncită prin presare, este marcată în centru de o liniuță incizată. Toarta, supraînălțată și plată la exterior, lipită de bazin prin presare manuală, reproduce masca unui chip uman acoperit, și a fost realizată în matriță împreună cu bordura și discul. Piesa păstrează urme de întrebuințare pe cioc și a fost deteriorată prin ardere²²⁴.

Argilă compactă, maronie, cu particule infime de mică și calciți; angobă la culoare; urme de ardere secundară. Variantă locală, noviodunensă, din prima jumătate a sec. VI p.Chr.²²⁵

Dimensiuni: L 9,3 cm; l 6,5 cm; db. 3 cm; H 5 cm (h bazin 2,6 cm).

Noviodunum–Curtina E 2009, SC-1, c. 6, -1,65 m (L-1); fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

Tip XXXVIII var. 2 Kuzmanov²²⁶; tip LI var. I, subvar. II Iconomu 1986; tip VII var. A Topoleanu.

²²¹ Iconomu 1986, 169, pl. 7/ 3, *lucerne de tip microasiatic, sec. V-VI p.Chr., Tomis, Histria.*

²²² Kuzmanov 1992, 43, nr. 308, sec. V-VII p.Chr., *Svištov, Bulgaria.*

²²³ Nivelurile IV și V din Turnul Mare de la Noviodunum sunt datate în timpul domniei împăratului Iustinian I.

²²⁴ Opațul a fost descoperit în stratul de dărâmătură al unei locuințe incendiate în a doua jumătate a sec. VI p.Chr., locuință aflată în *intra-muros*, în vecinătatea zidului de incintă al cetății romano-bizantine.

²²⁵ Imitație după prototipuri microasiatice – cf. Topoleanu 2000, 184, nr. 463 și 468 (prima jumătate a sec. VI p.Chr.).

²²⁶ Kuzmanov 1992, 44; 123, nr. 320.

137b. Fragment de opaiț asemănător celui de mai sus; rezervat: segment profil lateral – corp bitronconic aplatizat; bordură lată, puternic înclinată și decorată cu linii dispuse oblic; disc mărginit de trei nervuri profilate; bază adâncită în bazin.

Argilă aspră, compactă, cu concrețiuni calcaroase, culoare cărămizie; angobă la culoare. Variantă locală, noviodunensă, din prima jumătate a sec. VI p.Chr.

Dimensiuni: Lp. 6 cm; lp. 3,4 cm; db. 3 cm; hp. 3,5 cm

Noviodunum–Turnul Mare 2009, CT-6, c. 2, -2,60 m; nivel V; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

137c. Opaiț fragmentar asemănător cu nr. 137; rezervat: bazinul tronconic, scund, cu baza ovală, adâncită și profilată inelar. Execuție neglijentă.

Argilă compactă, alb-gălbuie, caolinoasă; urme de vopsea roșu-portocalie. Posibil produs local, noviodunens, din prima jumătate a sec. VI p.Chr.

Dimensiuni: Lp. 7,3 cm; lp. 6,6 cm; db. 3,5/3 cm; hp. 3,5 cm.

Noviodunum–Turnul Mare 2009, CT-6, c. 3, -2,15 m; Gr. în niv. IV; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

138. Opaiț cu corpul alungit și aplatizat. Discul oval este decorat cu o rozetă cu șase petale, iar pe bordură, liniuțe mari sunt separate de cele două corzi; toarta este discoidală.

Argilă aspră, compactă, cu concrețiuni calcaroase, culoare bej-cărămizie; urme de angobă roșu-cafenie. Variantă locală, noviodunensă, din prima jumătate a sec. VI p.Chr.

Dimensiuni: L 10,1 cm; D 7 cm; db. 3,4/3,8 cm; H. 2,9 cm

Noviodunum–Turnul Mare 2001, CT-3, c. 4, -3,97 m; nivel V; nr. inv. 45.373; inedit / MIA Tl.

139. Opaiț cu corp oval și cioc alungit, în prelungirea bazinului tronconic, aplatizat; asemănător cu nr. 137. Disc mic, oval, perforat central de orificiul de alimentare, deschis spre cioc printr-un canal creat de o nervură în relief care mărginește discul și ciocul. Discul este decorat în relief cu liniuțe dispuse radial, în alternanță cu globule. Bordura lată, înclinată, decorată în relief cu șir de puncte și de linii dispuse radial, cu vrejuri de o parte și de cealaltă a canalului și apucătorii conice. Baza inelară este mărginită de patru grupuri de linii în relief, care decorează zona inferioară a bazinului.

Argilă aspră, compactă, cu micro-prundișuri, culoare cărămizie. Variantă locală, noviodunensă.

Dimensiuni: L 9 cm; D 8,1 cm; H. 2,9 cm.

Noviodunum, *Cetate (?)*, *passim*; colecția Mănăstirii Cocoș²²⁷.

Bibl.: Topoleanu 1984, 190, nr. 13 și pl. 2/4; 6/6 (sec. IV-VI p.Chr.).

140. Opaiț cu corpul piriform, lățit și bazinul înalt, tronconic cu cioc în prelungire. Disc cordiform, mărginit de o nervură în relief care, printr-un canal deschis, cuprinde ciocul, iar în spate se înalță pe apucătoarea în formă de cruce bizantină, decorată cu cerc punctat pe mijloc. Discul este decorat cu o nervură cordiformă, subțire, tangentă la orificiul central de alimentare și cu capetele orientate spre canalul de pe *rostrum*. Baza ovală și înaltă.

Argilă aspră, compactă, cu micro-prundișuri, culoare cărămizie. Variantă locală, noviodunensă²²⁸.

Dimensiuni: L 9,9 cm; D 6,9 cm; H. 5,8 cm.

²²⁷ La data publicării, piesa nu se mai afla în colecția mănăstirii. Aceeași situație, în cazul piesei cu nr. 123.

²²⁸ O apucătoare de lampă în formă de cruce bizantină, identică exemplarului publicat de Topoleanu, provine din săpăturile de salvare efectuate în anul 2003, în așezarea civilă din vecinătatea cetății (S-3, c. 55, cas. 3, -0,50, -0,80 m) – vezi Pl. 17, nr. bis.

Noviodunum–Cetate (?), *passim*; colecția Mânăstirii Cocoș.

Bibl.: Topoleanu 1984, 190, nr. 14 și pl. 3/5; 6/7 (sec. IV-VI p.Chr.).

Tip XXXIII Iconomu, *opaițe cu discul cordiform*²²⁹ tip LI, var. 1, subvar. III – *lucerne iustinieni*²³⁰ sec. VI p.Chr.; tip VII var. B Topoleanu²³¹.

141. Fragment opaiț cu canalul puternic curbat pe cioc; rezervat: $\frac{1}{3}$ din cioc.

Argilă compactă, bej-cărămizie, angobă bej; urme de folosință. Import.

Dimensiuni: Lp. 4,8 cm.

Noviodunum–Cetate sud-est 2008; *passim*; fără nr. inv.; inedit / MIA Tl.

Tip XXXIII Iconomu, *opaițe cu discul cordiform* tip LI, *lucerne iustinieni*, sec. VI p.Chr.; tip VII var. B Topoleanu.

XXI. Imitații vest-pontice după lămpi africane târzii (Fig. 17 și 18; Pl. 2)

*Tip E IV-1 Bussièrre, lămpi cu canal curb, sec. IV-V p.Chr.*²³²; *tip XXX 1967*

*XLVI Iconomu*²³³; *tip XXXVI Kuzmanov*²³⁴; *tip IX Topoleanu*²³⁵, *sec. V-VI p.Chr.*

Opt exemplare la Noviodunum, din care două întregi.

142. Fragment opaiț cu bazin mare, tronconic, aplatizat; bordură lată, ușor înclinată, decorată cu șase inele concentrice, întrerupte de laturile canalului – prelungire spre *rostrum* a inelului care mărginește discul micuț, concav, perforat pe mijloc de un orificiu îngust. Imitație, probabil, după un prototip metalic²³⁶.

Argilă compactă, cărămizie, angobă la culoare. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 7,8 cm; lp. 5 cm.

Noviodunum, *Faleza Nord 2003, passim*; inedit / MIA Tl.

Asemănător tipului E III-2 Bussi re, *Lampes à c tes de melon et à canal, sfârșitul sec. III* – începutul sec. V p.Chr.²³⁷

143. Opaiț cu bordură orizontală și umăr oblic; fragment *bordură – disc* cu canal deschis. Bandă profilată și decorată cu dungulițe dispuse radial, în marginea discului; disc plat cu orificiu mare, central, profilat inelar și cu canal deschis orientat spre *rostrum*. Umăr decorat în relief cu linie în *val frânt* și cu globule intercalate.

Argilă compactă, cărămizie, angobă la culoare. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 7,8 cm; lp. 5 cm.

Noviodunum–*Așezarea civilă 2003, passim*; nr. inv. 46.109; inedit / MIA Tl.

²²⁹ Iconomu 1967, 28-30.

²³⁰ Iconomu 1986, 173, pl. 10/2.

²³¹ Topoleanu 2000, 186, pl. 59.

²³² Bussi re 2000, 380-385, nr. 4483-4527, pl. 117 (*Timgrad, Hippona*).

²³³ Iconomu 1986, 171 și pl. 8-9.

²³⁴ Kuzmanov 1992, nr. 306, sec. VI p.Chr.

²³⁵ Topoleanu 2000, 203-204, nr. 525-527, sec. V-VI p.Chr.

²³⁶ Vezi, în acest sens, Kuzmanov 1992, 114, nr. 281 (*Oescus*, sec. II-III p.Chr.)

²³⁷ Bussi re 2000, 379-380, nr. 4236-4326.

144. Opaț oval, cu bordură orizontală; fragment *bordură – disc* cu canal deschis. Disc plat, adâncit, decorat cu șir de granule pe margine; canal deschis spre *rostrum*. Bordură lată, orizontală, decorată în relief cu linie în *val frânt* și cu globule pe vârful.

Argilă compactă, micacee, culoare cărămizie, angobă la culoare. Urme de folosință pe cioc și de vopsea albă pe disc și bordură. Produs noviodunens.

Dimensiuni: Lp. 8,8 cm; lp. 2,3 cm; hp. 1,1 cm.

Noviodunum–*Curtina Est* 2008, SC-2, c. 5, -1,15 m²³⁸; fără nr. inv.; inedit / MIA TI.

Tip XLVI, var. II Iconomu²³⁹.

145. Opaț oval, cu bordura orizontală. Fragment bordură decorată cu elemente geometrice și mărginită de un umăr profilat; disc mic, ușor adâncit, cu orificiu larg de alimentare; toartă lamelară, plasată vertical pe bordură.

Argilă fină, compactă, culoare cenușie; angobă bej-cafenie. Produs vest-pontic.

Dimensiuni: Lp. 3 cm; lp. 5 cm.

Noviodunum–*așezarea civilă* 1995, S-1, c. 14, -0,50 m; fără nr. inv.; inedit / MIA TI.

Tip XLV Iconomu²⁴⁰; Topoleanu 2000, *Opațe nord-africane*, var. B²⁴¹.

146. Opaț mic, oval și plat; cioc în prelungirea bazinului. Disc mare, oval, adâncit și plat, perforat central de orificiul de alimentare, decorat circular cu nervură în relief, cu capete îndoite și câteva arabescuri. Marginea profilată a discului cuprinde ciocul, realizând un canal deschis, decorat în relief cu o cruce, deasupra orificiului larg de ardere.

Toarta lamelară este plasată vertical pe bordura îngustă decorată cu dungulițe dispuse radial.

Noviodunum, *necropola plană*; *passim*²⁴².

Bibl.: Barnea, Barnea 1984, 97-105; 503-518.

Tip XLV, var. II Iconomu²⁴³, imitație vest-pontică după opațe nord-africane.

147. Opaț mic, piriform, plat, cu cioc în prelungirea bazinului; modelat cu mâna²⁴⁴. Disc mic, rotund, perforat aprox. central de orificiul de alimentare, marcat de o profilatură care cuprinde și ciocul, realizând un canal deschis unit cu discul. Bordură lată, înclinată, decorată cu dungulițe, dispuse radial; toartă spartă, situată vertical pe bordură.

Noviodunum–*necropola plană*; *passim*²⁴⁵. Produs noviodunens.

Bibl.: Barnea, Barnea 1984, 97-105; 503-518.

Tip XXX Iconomu, *opațe cu corpul mic și alungit, variante ale tipului nord-african*²⁴⁶.

²³⁸ Fragmentul de opaț provine din ultimul nivel de locuire romano-bizantin, datat în a doua jumătate a sec. VI – începutul sec. VII p.Chr.

²³⁹ Iconomu 1986, 171 și pl. 8/9.

²⁴⁰ Iconomu 1986, 89-92, pl. 8/5-7.

²⁴¹ Topoleanu 2000, 192-193, nr. 496-501 (*Halmiris*); cf. Hayes 1972, 310-313, tip II B, sec. IV-VI p.Chr.

²⁴² Barnea, Barnea 1984, 102 și 512, pl. 10/6.

²⁴³ Iconomu 1986, pl. 8/11.

²⁴⁴ Barnea 1984, 102.

²⁴⁵ Barnea, Barnea 1984, 102 și 512, pl. 10/5. În pl. 10, fig. 8 și 9, autorii publică și fotografiile a două opațe fragmentare (capac și bază), descoperite în zona de nord a cetății, care aparțin aceleiași variante locale de opaț nord-african, destul de grosolan lucrate, foarte probabil din sec. VI p.Chr.

²⁴⁶ Iconomu 1967, 27 și 67, nr. 723; 725-726, fig. 162-163.

147a. Fragment opaiț oval, cu bordura orizontală; rezervat: segment *bordură – disc* cu canal deschis. Disc mic, plat, adâncit, decorat pe mijloc cu palmier; canal deschis spre *rostrum*. Bordură lată, orizontală, decorată în relief cu figuri geometrice și stele.

Argilă compactă, cărămizie, cu particule infime de mică și calciți; miez cenușiu, angobă cu nuanțe de cafenii. Produs noviodunens – sec. VI p.Chr., după un prototip alexandrin – sec. IV p.Chr.²⁴⁷

Dimensiuni: Lp. 5,8 cm; lp. 4,2 cm.

Noviodunum, *Turnul Mare* 2009, CT-6, c. 2, -2,20 m; inedit/ MIA Tl.

Tip XII Ivanyi; tip IV Ponsich; tip II B Hayes 1972; tip XLV Iconomu 1986; Topoleanu, pl. LXI – LXII, nr. 496-501.

A. Decoruri

Nr. cat.	Tipul lămpii	Cioc	Bordură	Disc	Ansă
1	I	canal deschis	reliefuluri în formă de S		
2	I	canal deschis	doi butoni		
3	I	canal deschis	un buton		
3a	I	canal deschis	doi butoni		
4	I	canal deschis	doi butoni		
5	I	canal deschis	buton piramidal		
6	I	canal deschis	trei butoni		
7	I	canal deschis	trei butoni	mască tragică	
8	I	canal închis	doi butoni	mască de negru	
9	I	canal deschis		mască comediant	
10	I		buton crestă		
11	I		buton rectangular crestă		
14	II	canal deschis	șir de cerculețe; șir de acolade		în formă de acoladă
15, 16	III	canal deschis	volute	<i>patera – ara - oinochoe</i>	
17	III	canal deschis	volute	del ini a rontați unei <i>crux commissa</i>	
18	III	canal deschis	volute	dungi dispuse radial	
19	III	canal deschis	registru de trei cercuri concentrice		
21	IV	canal deschis		bovideu	
22	IV	canal deschis		brâuri din cercuri concentrice cu dungulițe dispuse radial între ele	

²⁴⁷ Kuzmanov 1992, 41; 42, nr. 303 – cf. Menzel 1969, 92, fig.77/5, 14.

Nr. cat.	Tipul lămpii	Cioc	Bordură	Disc	Ansă
24	IV	canal deschis		rozetă	
28	IV	canal deschis	motiv vegetal		
29	IV	canal deschis	frunze și ciorchini de struguri		
30	V	cinci puncte incizate ca pe zar	ove		
31	V	cinci puncte incizate în V	ove cu globule crestate în cruce		
32	V	patru puncte incizate ca pe zar	ove cu globule la capete		
33	V		brâu din dreptunghiuri înguste dispuse radial		
34	V	volute simple			
35	V	volute simple	ove dispuse radial		
36	V	volute subțiri și lungi	ramuri de măslini cu fructe		
37	VI		vrej		
38	VI		vrej	rozetă	
39	VI		?	rozetă	
40	VI		?	rozetă cu opt petale	
41	VI		vrej	acvilă pe soclu	
42	VI		vrej		
43	VI		vrej		
44	VI		vrej		
45	VI		vrej		
45a	VI		decor vegetal	rozetă	
46	VI		frunze și granule		
47	VI		vrej	rozetă	
48	VII			<i>krater</i>	
49	VII		cerculețe incizate	<i>Venus</i>	
50	VII		cercuri răsucite	acvilă	
51	VII			porumbel	
52	VII			<i>Mercur</i>	
55	VII			acvilă cu aripi întredeschise	
56	VII			rozetă	
57	VII			animal ?	
60	VII			motiv vegetal ?	
62	VII			rozetă	

Nr. cat.	Tipul lămpii	Cioc	Bordură	Disc	Ansă
65	VIII		colac torsionat	rozetă	
66	VIII			decor ilizibil	
68	VIII		șir de triunghiuri	animal ?	
69	VIII			cochilie de scoică	
70	VIII			porumbel	
73, 74	VIII			porumbel pe ramură de măslin	
75	VIII			satir cu ulcior	
76	VIII		ove	rozetă	
79	VIII		ove		
80	VIII		ove		
82	IX		ove	personaj de comedie	
83	IX		ove	amoraș înaripat	
84	IX		globulă	<i>kantharos</i>	
85	IX		ciorchini de struguri	urme de decor	
86	IX			<i>sfînx</i>	
88	IX		brâu de triunghiuri		
89	IX		„coaste”		
91	X		două globule		
93	X		șir de ove, linie vălurită incizată circular	car tras de doi elefanți	
98	X		globule imprimate	decor ilizibil	
99	XI		globule mari încercuite		
100	XI		globule imprimate, două bare transversale în relief	urme de decor	
101	XI		globule în relief		
102	XI		decor vegetal imprimat, două bare transversale în relief	scenă erotică	
103	XI			<i>Jupiter</i>	
104	XI		șir de granule, două bare transversale în relief	<i>Hypnos</i>	
105	XI			<i>centaur</i>	
106	XI		granule estampate, două bare transversale în relief	pește răpitor	
107	XI		ove, bare transversale în relief		

Nr. cat.	Tipul lămpii	Cioc	Bordură	Disc	Ansă
109a	XI		frunze și ciorchini de struguri		
110	XII		globule imprimate		
112	XII		globule în relief		
113	XII		globule în relief	urme de decor	
114	XII		patru globule situate simetric		
115	XII		dublu val circular		
117	XII		globule în relief		
117a	XII			șir de globule	
117b	XII		șir de globule		
122	XV	cap și labe de țestoasă	dungulițe dispuse radial	fascicul de raze	
134	XIX	palmetă	granule		
135	XIX		granule		
136	XX	canal deschis	dungulițe dispuse radial, ciorchini de struguri		
137	XX	canal deschis	corzi de viță-de-vie cu dungulițe	rozetă	cap uman
137a	XX	canal deschis	dungulițe dispuse radial	nervură spiralată	maskă umană
137b	XX	canal deschis	dungulițe dispuse oblic	nervuri concentrice	
138	XX	canal deschis	șiruri de dungulițe separate de corzi de viță-de-vie	rozetă cu șase petale	
139	XX	canal deschis	șiruri de dungulițe dispuse radial, granule și vrejuri dispuse simetric	dungulițe în alternanță cu globule	
140	XX	canal deschis	liniute incizate	nervură cordiformă	cruce bizantină
142	XXI	canal deschis	cercuri concentrice în relief		
143	XXI	canal deschis	linie în val frânt cu globule intercalate	dungulițe dispuse radial	
144	XXI	canal deschis	val frânt cu globule pe vârfuri	șir de granule	
145	XXI		elemente geometrice		
146	XXI	canal deschis cu cruce	dungulițe dispuse radial	nervură circulară și arabescuri în relief	

Nr. cat.	Tipul lămpii	Cioc	Bordură	Disc	Ansă
147	XXI	canal deschis	dungulițe dispuse radial		
147a	XXI	canal deschis	figuri geometrice; stele	palmier	

B. Caracteristica bazei

Forma bazei	Tipul lucernei	Nr. în Catalog
inelară	II; IV; VI; VIII; X; XII; XIV; XX	14; 23; 38; 66; 92; 114; 121; 136; 137c
plată, mărginită de un cerc incizat	I; IV; V; VII; IX; X	5; 21; 34; 49; 62; 87; 88; 90; 93
plată, mărginită de mai multe cercuri incizate	I; VII	2; 3; 3a; 4; 6; 7; 48
plată, mărginită de o linie în relief	I; V; VI; VII	1; 13; 35; 47; 56
plată, simplă	III; IV; V; VI; VII; VIII; IX; XVI; XVIII	15-18; 22; 28; 33; 42; 52; 72; 77; 85; 86; 124; 125; 131-133
concavă; adâncită	V; VI; VII; VIII; X; XIV; XV; XIX; XX; XXI	30-32; 37; 41; 43; 51; 54; 63; 67-71; 75; 94; 120; 121a; 121b; 123; 134; 137a; 137b; 147
cu picior	XIII; XVII; XX	119; 130; 140
profilată	XVII; XX	126-129; 137

C. Mărci

Felul mărcii	Tipul lucernei	Nr. în Catalog	Imaginea
<i>planta pedis</i> imprimată	III; V; VII	15; 16; 18; 34; 55	completă
<i>planta pedis</i> ilizibilă	V; VII	36; 56	contur simplu
nume	I	1-7; 13a	<i>Caius, Cassius, Fortis, Ianuarius, Armenius, Lupatius, Octavius, Sexti</i>
semn de atelier	VIII; IX	78; 88; 137a	disc solar; romb cruciform; liniuță incizată
litere	VII; VIII; X	63; 77; 93	μ + Δ; Δ H ó; R

1.0 Ca și în alte zone, producția de instrumente de iluminat a luat naștere și s-a diversificat la Noviodunum și în teritoriu, în cursul secolului al II-lea p.Chr.²⁴⁸, fiind condiționată de prezența unităților militare și de comerțul de tranzit care se efectua prin marele vad al Dunării²⁴⁹, veritabil „canal de civilizație” romană. Din aceeași perioadă ne-au parvenit și frumoasele exemplare descoperite prin cercetări arheologice făcute în necropola tumulară din vecinătate²⁵⁰.

Noviodunum, ca sit arheologic, prezintă o situație specială, cauzată, pe de o parte, de insuficienta penetrare a stratului de cultură romano-bizantin, acoperit în prezent de straturi arheologice medievale, groase de 2-3 m, pe de altă parte, de orientarea cercetării arheologice, în ultimul deceniu, către segmentul de SE al fortificației romano-bizantine, fortificație care a suferit puternice distrugerii după cucerirea otomană și mutarea definitivă a centrului de greutate la Isaccea. Totodată, acoperirea Turnului Mare în epoca bizantină medie, monument intens cercetat în ultimii ani, cu pământ ridicat din straturile romane timpurii de la poalele cetății, a mărit procentul de descoperiri aparținând perioadei romane timpurii. Toate aceste particularități fac ca numărul lucernelor romane timpurii să predomine în lotul de la Noviodunum, media procentelor cumulate fiind în prezent de aprox. 84%²⁵¹. Cifra pare exagerată, dar, după părerea noastră, reflectă viața economică intensă de la Noviodunum, în contextul desfășurării unei romanizări rapide, al urbanizării și al transformării localității de la marele vad într-un oraș înfloritor, *municipium* la sfârșitul secolului al II-lea p.Chr.²⁵², cu un important *vicus canabens*, constituit în vecinătatea de SE²⁵³. În această situație, vehicularea unor importante și, mai ales, absolut necesare artefacte, cum erau lucernele în societatea romană, se făcea, în cazul *Noviodunum*-lui, pe Dunăre, care era și cea mai accesibilă rută comercială, în condițiile în care transportul pe apă era ieftin și deosebit de lesnicios²⁵⁴.

Dar câte din opaițele romane timpurii, prezente în lotul avut la dispoziție, sunt produse provinciale care aparțin spațiului vest-pontic și care dintre ele sunt rezultate ale unei producții locale, noviodunense? Sunt întrebări la care, dacă încercăm să răspundem, trebuie să ținem seamă, deocamdată, doar de aspectul formal, de tipologia lucernelor și de componentele macro și microscopice ale argilelor. În general, în tratarea categoriilor ceramice de la Noviodunum, o problemă dificilă și controversată constă în departajarea produselor de import de cele locale²⁵⁵. Lipsa analizelor de argile, neidentificarea depozitelor argiloase din teritoriul cetății²⁵⁶ și, de multe ori, în cazul descoperirilor fortuite, lipsa contextului stratigrafic care permite încadrarea cronologică a produsului antic, continuă să reprezinte, încă, un handicap pentru cercetător.

²⁴⁸ Aceeași situație, la *Durostorum* – cf. Čičikova 1974, 165; Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, 285.

²⁴⁹ Baumann 1996, 243-244; 259-260; Roman 2006, 289-291.

²⁵⁰ Simion 1994, 91, 124. Autorul menționează realizarea cercetării în proporție de 50%.

²⁵¹ O primă constatare are în vedere procentul de 81,13% al opaițelor încadrate cronologic în secolele I-IV p.Chr., respectiv 129, din lotul de 159. Dacă adăugăm fragmentele de opaițe din epoca romanității timpurii, recuperate din săpăturile efectuate în ultimii ani, 66 din cele 72, statistic, procentul urcă la 86,66%: 195 opaițe raportate la un total de 225. Eliminând cele 36 exemplare descoperite în spațiul necropolei tumulare, avem o nouă situație statistică: un procentaj de 84,12%, reprezentând un număr de 159 opaițe din 189 exemplare. În acest mod, media procentelor cumulate, calculată pentru opaițele romane timpurii de la Noviodunum, este în prezent de 83,97%.

²⁵² Barnea 1991, 81-84.

²⁵³ Baumann 2008b, 189-206.

²⁵⁴ *Apud* Lărence 1998, 129-148, prețul produselor transportate pe apă era de cinci ori mai mic decât al celor transportate terestru. Vezi, Roman 2006, 288-289.

²⁵⁵ Vezi, discuția la Bailey 1987, 59-63.

²⁵⁶ Cu excepția celor din complexul de olărit de la Telița–Valea Morilor – în acest sens, Baumann 1995, 398-400. Identificarea depozitelor de argilă din zona cetății și așezării civile este una din sarcinile imediate ale colectivului de cercetători de la Noviodunum.

1. Tabel sinoptic cu opaițele prezente în Catalog

Nr. cat.	Loc de descoperire	Proveniență posibilă	Stare de conservare	Tip	Secol	Nr. inv.
1	necropola tumulară	vest-pontic	bună	I	II-III	13.020
2	„	nord-italic	„	„	II	719
3	<i>vicus canabens</i>	vest-pontic	„	„	II-III	1.996
3a	necropola tumulară	occidental	„	„	II	-
4	„	Dacia - <i>Apulum</i>	fragmentară	„	II-III	43.205
5	Turnul Mare	<i>Troesmis</i>	„	„	„	48.653
6	necropola tumulară	nord-italic	bună	„	II	-
7	cetate	„	„	„	„	-
8	<i>vicus canabens</i>	centru panonic	fragmentară	„	I-II	9.694
9	Turnul de Colț	sud-moesic	„	„	II	48.654
10	Turnul Mare	<i>Troesmis</i>	„	„	II	-
11	„	vest-pontic	„	„	II	-
12	„	<i>Durostorum</i>	„	„	II	-
13	„	sud-moesic	„	„	II	-
13a	„	sud-moesic	„	„	II	-
14	<i>vicus canabens</i>	vest-pontic	„	II	II	-
15	„	centru occidental	bună	III	I-II	44.553
16	necropola tumulară	centru necunoscut	„	„	„	38.552
17	Turnul Mare	„	„	„	„	43.274
18	necropola tumulară	„	„	„	I	13.015
19	Turnul Mare	„	fragmentară	„	I-II	-
20	Turnul Mare <i>extramuros</i>	„	„	„	„	-
21	„	centru panonic	bună	IV	„	48.648
22	Isaccea - <i>passim</i>	„	„	„	„	9.696
23	Isaccea - <i>passim</i>	vest-pontică	fragmentară	IV	I-II	9.697
24	Turnul Mare	centru necunoscut	„	„	II	-
25	„	„	„	„	„	-
26	„	vest-pontic	„	„	„	-
27	„	„	„	„	„	-
28	„	„	„	„	„	-
29	necropola tumulară	centru necunoscut	bună	„	„	-
30	Turnul Mare <i>extramuros</i>	centru necunoscut	„	V-1	I-II	48.645
31	necropola tumulară	„	„	„	„	13.016
32	„	vest-pontic	„	„	II	13.017
33	„	„	„	„	„	40.247
34	Isaccea - <i>passim</i>	sud-moesic	„	V-2	„	4.914
35	„	centru necunoscut	„	„	„	-
36	„	„	„	„	„	42.735
37	necropola tumulară	<i>Troesmis</i>	„	VI	„	8.014
38	„	vest-pontic	„	„	II	-
39	„	„	fragmentară	„	„	43.209

Nr. cat.	Loc de descoperire	Proveniență posibilă	Stare de conservare	Tip	Secol	Nr. inv.
40	Turnul Mare	centru necunoscut	fragmentară	VI	II	-
41	necropola tumulară	sud-moesic	bună	„	„	-
42	„	„	„	„	„	43.202
43	<i>Noviodunum Nord</i>	vest-pontic	„	„	„	718
44	Turnul Mare	centru necunoscut	fragmentară	„	„	-
45	„	„	„	„	„	-
45a	„	sud-moesic	„	„	II-III	-
46	„	centru necunoscut	„	„	„	-
47	„	<i>Noviodunum</i>	bună	„	II-III	48.646
48	<i>Noviodunum - passim</i>	centru necunoscut	„	VII	„	-
49	necropola tumulară	„	„	„	„	27.982
50	„	sud-moesic	„	„	„	13.018
51	„	„	„	„	„	25.705
52	„	centru necunoscut	„	„	„	8.011
53	„	centru necunoscut	„	„	„	8.016
54	Movila Mare	vest-pontic	„	„	„	27.981
55	<i>vicus canabens</i>	<i>Noviodunum</i>	„	„	II	27.723
56	Cetate Est	centru necunoscut	fragmentară	„	„	-
57	Turnul Mare	„	„	„	„	-
58	<i>vicus canabens</i>	„	„	„	„	-
59	Turnul Mare	vest-pontic	„	„	II-III	-
60	„	centru necunoscut	„	„	„	-
61	„	<i>Noviodunum</i>	„	„	„	-
62	„	„	„	„	„	-
63	Turnul de Colț	vest-pontic	„	„	„	-
64	Cetate Nord	„	„	„	„	-
65	<i>vicus canabens</i>	<i>Noviodunum</i>	bună	VIII	„	9.692
66	„	„	„	„	„	48.651
67	„	vest-pontic	„	„	„	45.928
68	necropola - <i>Lutărie</i>	<i>Noviodunum</i>	„	„	„	48.649
69	necropola tumulară	„	„	„	„	13.023
70	„	„	„	„	„	43.287
71	„	„	„	„	„	43.204
87	Isaccea - <i>Bagola</i>	<i>Olbia</i>	„	IX	„	48.873
72	Isaccea - <i>passim</i>	<i>Noviodunum</i>	bună	VIII	II-III	40.248
73	Cetate Nord	vest-pontic	„	„	„	-
74	necropola tumulară	„	„	„	„	43.208
88	„	„	„	IX	„	13.022
75	Isaccea - <i>Bagola</i>	<i>Noviodunum</i>	„	VIII	„	40.249
76	Turnul Mare	„	fragmentară	„	„	-
77	<i>vicus canabens</i>	vest-pontic	„	„	III	44.551
78	Cetate Nord	„	„	„	„	-
79	Turnul Mare	centru necunoscut	„	„	II	-
80	<i>vicus canabens</i>	„	„	„	„	-
81	Turnul Mare	vest-pontic	„	„	„	-
82	<i>Noviodunum - passim</i>	nord-italic	bună	IX	„	-

Nr. cat.	Loc de descoperire	Proveniență posibilă	Stare de conservare	Tip	Secol	Nr. inv.
83	<i>Noviodunum - passim</i>	centru necunoscut	buna	IX	II	-
84	necropola tumulară	vest-pontic	bună	IX	II	-
85	„	<i>Troesmis</i>	„	„	„	4.894
86	„	vest-pontic	„	„	„	9.691
89	Turnul de Colț	sud-moesic	fragmentară	„	III-IV	-
90	necropola tumulară	vest-pontic	bună	X	„	48.895
91	„	<i>Noviodunum</i>	bună	„	„	8.015
92	<i>Noviodunum - passim</i>	<i>Troesmis</i>	„	„	„	720
93	necropola tumulară	centru necunoscut	„	„	„	13.019
94	„	„	„	„	„	8.012
95	„	„	„	„	II-III	9.693
96	Turnul Mare	„	fragmentară	„	„	-
97	„	vest-pontic	„	„	„	-
98	<i>vicus canabens</i>	„	„	„	„	-
99	„	sud-moesic	„	XI	„	-
100	„	centru necunoscut	„	„	III	-
101	„	<i>Noviodunum</i>	„	„	„	-
102	Turnul de Colț	„	„	„	„	-
103	Turnul A	„	„	„	„	-
104	Turnul de Colț	„	„	„	„	-
105	Cetate Est	„	„	„	„	-
106	Turnul Mare	centru necunoscut	„	„	„	-
107	„	vest-pontic	„	„	III-IV	-
108	„	<i>Troesmis</i>	„	„	III	-
109	<i>Noviodunum - passim</i>	vest-pontic	„	„	„	-
109a	Turnul Mare	<i>Noviodunum</i>	„	„	„	-
110	Turnul Mare <i>extramuros</i>	<i>Chersones</i>	bună	XII	„	48.652
111	<i>vicus canabens</i>	vest-pontic	fragmentară	„	„	-
112	Turnul A	„	„	„	„	-
113	<i>vicus canabens</i>	<i>Noviodunum</i>	„	„	„	-
114	„	„	bună	„	III-IV	45.929
115	„	„	fragmentară	„	„	-
116	<i>Noviodunum - passim</i>	<i>Troesmis</i>	„	„	„	-
117	<i>vicus canabens</i>	vest-pontic	„	„	„	-
117a	Turnul de Colț	<i>Troesmis</i>	„	„	„	-
117b	Turnul Mare	„	„	„	„	-
118	<i>Noviodunum - passim</i>	<i>Noviodunum</i>	bună	XIII	„	-
119	Isaccea - <i>passim</i>	„	„	„	IV	42.736
120	„	centru necunoscut	„	XIV	III-IV	4.913
121	<i>vicus canabens</i>	vest-pontic	„	„	„	45.932
121a	Turnul de Colț	<i>Noviodunum</i>	„	„	IV	-
121b	Turnul Mare	„	fragmentară	„	„	-
122	Isaccea - <i>passim</i>	<i>Olbia</i>	„	XV	„	42.943
123	Turnul Mare	<i>Noviodunum</i>	„	XVI	VI	45.374
124	Isaccea - <i>Livadă</i>	„	„	„	IV-VI	27.724

Nr. cat.	Loc de descoperire	Proveniență posibilă	Stare de conservare	Tip	Secol	Nr. inv.
125	Isaccea - <i>passim</i>	<i>Noviodunum</i>	fragmentară	XVI	IV-VI	43.536
126	necropola - <i>Lutărie</i>	„	„	XVII	IV	47.302
127	Turnul de Colț	„	bună	XVII	IV	47.580
128	Isaccea - <i>passim</i>	„	„	„	„	29.848
129	necropola tumulară	„	fragmentară	„	III	43.207
130	„	„	„	„	„	43.203
131	Cetate Nord	„	bună	XVIII	III-IV	48.650
132	<i>vicus canabens</i>	„	„	„	III	45.930
133	necropola - <i>Lutărie</i>	„	„	„	III-IV	45.931
134	Turnul Mare	„	„	XIX	V	45.367
135	Turnul de Colț	„	fragmentară	„	„	-
136	Isaccea - <i>passim</i>	„	„	XX	V-VI	41.958
137	Turnul Mare	„	„	„	VI	9.695
137a	Curtina Est	<i>Noviodunum</i>	bună	„	„	-
137b	Turnul Mare	„	fragmentară	„	„	-
137c	Turnul Mare	„	„	„	„	-
138	„	„	„	„	„	45.373
139	<i>Noviodunum - passim</i>	„	„	„	„	-
140	<i>Cetate Nord</i>	„	„	XXI	III-V	-
141	„	„	„	XX	„	-
142	„	Centru necunoscut	fragmentară	„	„	-
143	<i>vicus canabens</i>	vest-pontic	bună	XXI	V-VI	46.109
144	<i>Noviodunum - passim</i>	<i>Noviodunum</i>	fragmentară	„	„	-
145	<i>vicus canabens</i>	vest-pontic	„	„	„	-
146	<i>Noviodunum - passim</i>	„	bună	„	„	-
147	„	<i>Noviodunum</i>	„	„	„	-
147a	Turnul Mare	„	fragmentară	„	VI	-

1.1 Am apelat, ca atare, atât la observațiile directe referitoare la aspectul formal al lucernelor luate în studiu, cât și la observațiile macroscopice, făcute comparativ pe diverse categorii ceramice de la *Noviodunum*, pornind de la ceramica de tradiție autohtonă lucrată cu mâna și descoperită în zona arheologică (Pl. XIII), ținând seamă de degresanți, de calitatea pastei și de tipul și gradul de ardere al acesteia. Am constatat astfel că, ceramica produsă în centrul de la *Noviodunum* folosește, în principal, două feluri de argilă. Ceramica fină este confecționată din pastă nisipoasă, micacee, cu particule microscopice de calcar, oxizi de fier și piroxeni, pe când ceramica grosieră este realizată dintr-o pastă argilooasă cu oxizi de fier, care întrebuințează ca degresanți calcarul măcinat și micro-prundișurile alcătuite din cuarț și calcite, în special în epoca romanității târzii, când întâlnim și procedeul refolosirii deșeurilor ceramice²⁵⁷. În ambele variante este întrebuințată uneori și pasta caolinoasă, adusă probabil de NV provinciei, fenomen constatat și în cazul imitațiilor de *terra sigillata*²⁵⁸.

²⁵⁷ Fenomen specific, mai ales, atelierelor din teritoriu; vezi, în acest sens, *officina de pe Valea Morilor – apud Baumann 1995, 398-340.*

²⁵⁸ Baumann 2008a, 230-231, nr. 72, 75, 76, pl. 13.

Printre lucernele de la Noviodunum se găsesc și piese cu deficiențe de fabricație, ceea ce ne-a permis *aposteriori*, să considerăm, că avem de-a face cu produse ale unor ateliere locale (Pl. XIV)²⁵⁹. Două lucerne²⁶⁰, una cu bazinul ușor afectat, alta, cu placa superioară desprinsă în timpul arderii, fără urme de întrebuințare, au fost probabil cumpărate la piață, cu ocazia unor târguri săptămânale²⁶¹, pentru a fi depuse ca ofrandă la morminte²⁶². O piesă descoperită în 1990, în *extra-muros* într-o groapă menajeră, este un rebut²⁶³. Am selectat, în acest fel, un număr de 30 lucerne, posibile produse noviodunense. Celelalte 103 lucerne, aduse din alte centre, le-am departajat cu aproximație, din motive obiective asupra cărora nu insist, pe criteriile tipologice și prin metoda sincronismelor, ținând seamă de finețea pastei argiloase, a compoziției, a temperaturii de ardere, astfel: 10 de proveniență occidentală, în special nord-italică și panonică²⁶⁴; 58 din centre vest-pontice, din care 13 sud-moesice; trei din centre nord-pontice; 32 de lucerne de proveniență necunoscută, multe probabil, din provinciile răsăritene ale Imperiului. Situația din catalog poate fi urmărită în tabelul de mai jos:

Tip	Centre necunoscute	Centre occidentale	Centre nord-pontice	Centre vest-pontice	Centre sud-moesice	Produse noviodunense
I	–	2, 3a, 4, 6, 7, 8	–	1, 3, 5, 10, 11	9, 12, 13, 13a	–
II	–	–	–	14	–	–
III	17, 18, 19, 20	15	–	–	16	–
IV	22, 24, 25, 29	21	–	23, 26, 27, 28	–	–
V	30, 31, 35, 36	–	–	32, 33	34	–
VI	40, 44, 45, 46	–	–	37, 38, 39, 43	41, 42, 45a	47
VII	48, 49, 53, 56, 57, 58, 60	–	–	52, 54, 59, 63, 64	50, 51	55, 61, 62
VIII	79, 80	–	–	67, 73, 74, 77, 78, 81	–	65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 76
IX	–	82, 83	87	84, 85, 86, 88	89	–
X	93, 94, 95, 96	–	–	90, 92, 97, 98	–	91
XI	100, 106	–	–	107, 108, 109	99	101, 102, 103, 104, 105, 109a
XII	–	–	110	111, 112, 116, 117, 117a, 117b	–	113, 114, 115

²⁵⁹ Problema produselor locale tratată de Peacock 1982, 8.

²⁶⁰ Nr. inv. 13.023 MIA TL.; Catalog: nr. 65; nr. inv. 8.015 MIA TL; Catalog: nr. 90.

²⁶¹ Roman 2006, 291.

²⁶² De altfel, lucerna de la poziția 90 din Catalog provine din spațiul necropolei tumulare.

²⁶³ Nr. inv. 48.287 MIA TL.; Catalog: nr. 66.

²⁶⁴ Vezi, în Catalog: nr. 8 și 21.

Tip	Centre necunoscute	Centre occidentale	Centre nord-pontice	Centre vest-pontice	Centre sud-moesice	Produce noviodunense
XIII	–	–	–	–	–	118
XIV	120	–	–	121	–	
XV	–	–	122	–	–	
XVII	–	–	–	–	–	129, 130
XVIII	–	–	–	–	–	132, 133
XIX	–	–	–	–	–	134, 135
Total	32	10	3	45	13	30

Pentru epoca romană timpurie, această oglindă este destul de apropiată de realitatea istorică. Nu este o surpriză faptul că, în primele două secole, piața locală este acoperită, aproape în totalitate de produsele de iluminat ale *officinae*-lor din afara teritoriului noviodunens, și ni se pare normal ca, din secolul al III-lea p.Chr., să predominie produsele atelierelor de la Noviodunum și din teritoriu. Situația lucernelor este comparabilă cu aceea a ceramicii *terra sigillata*²⁶⁵ de la Noviodunum, ambele categorii ceramice aparținând, de altfel, aceluiași segment al vieții economice romane, care se derula la Gurile Dunării. Printre importuri, am identificat produse din Pannonia, nordul Italiei și din centrele nord-pontice, *Olbia* și *Chersones*, iar dintre produsele sud-moesice, mai multe opaițe din atelierele nicopolitane (Butovo și Pavlikeni), dar și de la *Novae* și *Durostorum*. Cercetările de la *Troesmis* din anul 1977 și studiile lui A. Opaïț, făcute pe ceramica recoltată din săpături²⁶⁶, ne-au permis identificarea mai multor lucerne produse în acest centru extrem de important din NV Moesiei Inferior. Cele mai numeroase importuri, întâlnite la Noviodunum se înscriu în tipurile VI, VII și VIII opaițe cu ciocul cordiform și opaițe cu ciocul rotund, care acoperă perioada cuprinsă între sfârșitul sec. I p.Chr. și prima jumătate a sec. III p.Chr. Aceste importuri au influențat serios atelierile locale, noviodunense, care produc, de pe la mijlocul sec. II p.Chr., până în secolul IV p.Chr., imitații după aceste produse²⁶⁷, fenomen reflectat în tabelul de mai sus, prin numărul mare de exemplare cu ciocul rotund. Și totuși, această producție locală de lucerne este prezentă în lotul timpuriu în proporție de numai 22,55%, ceea ce evidențiază una din realitățile vieții economice ale orașului Noviodunum, și anume, preponderența activității comerciale. Celelalte ocupații erau subordonate comerțului și se desfășurau în subsidiar.

Port și stațiune principală a flotei fluviale la Dunărea de Jos, Noviodunum era, în cursul sec. I-III p.Chr., principalul centru al comerțului de tranzit la Gurile Dunării. Prezența fluviului și posibilitatea comercializării unor cantități mari de produse prin vadul de la Noviodunum, făcea profitabilă piața din zonă și atrăgea numeroși negustori în goană după profit. Printre mărfuri se găseau întotdeauna lucerne, care, în condițiile unui transport terestru ar fi fost mai

²⁶⁵ Baumann 2008a, 213-218.

²⁶⁶ Opaïț 1980, 328-366.

²⁶⁷ Baumann 1995, 424-427, pl. 11/ 1-3 (tip I și II *Telița-Valea Morilor*).

greu de adus²⁶⁸, și care, oricum, erau binevenite pentru populația pestriță din porturile dunărene.

Nouă din lucernele *Bildlampen*²⁶⁹, lucrate în tipar, prezintă pe disc rozeta²⁷⁰, evidențiind prezența, cel puțin, a unui atelier local specializat în fabricarea acestor obiecte. De asemenea, cinci opaite realizate la roată și unul modelat cu mâna reflectă și existența unei industrii casnice, care va continua să funcționeze la Noviodunum și în epoca romano-bizantină. Amintim că, în secolul al IV-lea p.Chr., o parte din fermele rurale din teritoriu își orientează economia către diverse activități meșteșugărești, printre care și producția de ceramică destinată pieții locale, și nu numai. Este cazul fermei de la Telița–La Pod²⁷¹, unde se fabrică și proiectile ceramice pentru armată, și al *officina*-ei de la Telița–Valea Morilor²⁷² care se transformă într-un stabiliment economic destinat producției de ceramică utilitară, care produce, printre altele, mai multe tipuri de opaite, răspândite în teritoriul noviodunen²⁷³.

Lotul de opaite romano-bizantine este alcătuit din 27 de exemplare, din care patru provinciale, vest-pontice, un import micro-asiatic și 22 produse locale. Din cele 27 opaite, unul este lucrat cu mâna și șase la roată, așadar șapte exemplare sunt produse ale industriei casnice din secolele V-VI p.Chr., procentul de 25,9% reflectând creșterea „producției familiale” în epoca romană târzie.

Tip	Centre necunoscute	Produse vest-pontice	Produse noviodunense
XIII	–	–	119
XIV			121a, 121b
XVI	–	–	123, 124, 125
XVII	–	–	126, 127, 128
XIX	–	–	134, 135
XX	141	–	136, 137, 137a, 137b, 137c, 138, 139, 140
XXI	–	142, 143, 145, 146	144, 147, 147a
Total	1	4	22

Numărul mic de lucerne aduse din afară este însă expresia unei situații economice specifice zonei istro-pontice în epoca romano-bizantină, ca urmare a întreruperii relațiilor comerciale cu Occidentul și a restrângerii activităților comerciale la spațiul romanității orientale. Fără a se diversifica, crește producția locală de opaite, care imită produsele nord-africane și micro-asiatice, în primul rând, datorită necesităților armatei²⁷⁴.

²⁶⁸ Vezi, *supra*, nota 215.

²⁶⁹ Iv nyi 1936, 3, grupează opaitele din Pannonia în: *Bildlampen* – lămpi cu imagini; *Firmalampen* – lămpi ștamplate; *Schmuklose und eichenlose* – lămpi fără imagini.

²⁷⁰ Vezi, Catalog: tip VI – 38-40, 47; tip VII – 56, 62; tip VIII – 65, 76.

²⁷¹ Baumann 1984, 51-65 (457-472); Simion 1984a, 67-73 (473-479).

²⁷² Baumann 1995, 398-437.

²⁷³ Pentru produsele ceramice ale *officina*-ei de la Telița, întâlnite la Noviodunum, vezi, Lockyear, Sly, Popescu 2005-2006, 133.

²⁷⁴ Roman 2006, 290.

Bibliografie

- Alicu, D. 1994, *Römischen Lampen. Opațiile romane. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, București.
- Bailey, D.M. 1987, *The Roman terracotta lamp industr Another view about exports*, în *Les lampes de terre cuite en Méditerranée, Travaux de la maison de l'Orient*, Lyon, 59-63.
- Barbu, V. 1961, *Considération chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, *StCl* 3, 203-225.
- Barnea, Al., Barnea, I., Bogdan Cătănicu, I., Mărgineanu-Cârstoiu, M., Papuc, Gh. 1979, *Tropaeum Traiani, I – Cetatea*, București.
- Barnea, Al. 1991, *Municipium Noviodunum*, *Peuce* 10, 81-84.
- Barnea, I., Barnea, Al. 1984, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, *Peuce* 9, 97-105; 503-518.
- Bauman, V.H. 1984, *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în ferma romană de la Telița, punctul „La Pod” (Jud. Tulcea)*, în anul 1980, *Peuce* 9, 51-65; 457-472.
- Baumann, V.H. 1995, *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I-IV p.Chr.)*, *BibIIP-A* 1.
- Baumann, V.H. 1996, *Aspecte ale circulației monetare de la Gurile Dunării în secolul al IV-lea p.Chr.*, *Peuce* 12, 243-284.
- Baumann, V.H. 2003, *Vestigii paleocreștine descoperite în mediul rural autohton de pe Valea, județul Tulcea*, în *Studia Historica et Theologica (Omagiu profesorului Emilian Popescu)*, Iași, 169-183.
- Baumann, V.H. 2004, *La città romana e bizantina di Noviodunum. Reperti archeologici*, în Santelia, S. (ed.) *Italia e Romania. Storia, Cultura e Civiltà a confronto*, Bari, 113-132.
- Baumann, V.H. 2005, *Sângele martirilor*, Constanța (București).
- Baumann, V.H. 2008a, *Ceramica terra sigillata de la Noviodunum*, *Peuce* 6, 207-250.
- Baumann, V.H. 2008b, *Despre începuturile vieții romane la Noviodunum*, *Peuce* 6, 189-206.
- Baumann, V.H. et alii 2003, *Isaccea, jud. Tulcea (Noviodunum)*, *Punct: Cetate*, CCA. *Campania 2002*, 156-157.
- Băluță, C.I. 1965, *Opațiile romane de la Apulum*, *Apulum* 5, 277-295
- Bărlădeanu-Zavatin, E. 1977, *n legătură cu o necropolă din epoca romană la Callatis, Pontica*, 10, 127-152.
- Benea, D. 1990, *Lampes romaines de Tibiscum, Dacia*, N.S. 34, 139-168.
- Bruneau, Th. 1965, *Les lampes (Delos)*, 26, Paris.
- Bucovală, M. 1967, *Necropolele elenistice la Tomis*, Constanța.
- Bujor, Exp. 1960, *Pogrebal'nye obriady v necropole iz Noviodunuma*, *Dacia*, N.S. 4, 526-539.
- Bussi re, J. 2000, *Lampes antiques d'Algérie*, *Monographies – Instrumentum* 16, Montagnac.
- Čičikova, M. 1974, *„Firmalampen” du Limes danubiene en Bulgarie*, în *Actes du IX-e Congrès d'études sur les frontières romaines (Mamaia, 6 -13 septembrie 1972)*, București, K ln, ien, 155 -165.
- Čičikova, M. 1987, *Clay Lamps from Novae (Lower Moesia). Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie) (I-er – IV-e s.)*, *Proceedings of the Institute of Archaeology*, 32, Sofia, 152-172.
- Deneauve, J. 1969, *Lampes de Carthage*, Paris.
- Gostar, N. 1961, *Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană*, *ArhMold* 1, 149-209.

- Gudea, N. 1989, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman, I – Cercetări și descoperiri arheologice până în anul 1977*, ActaMP 13.
- Harris, .V. 1980, *Roman Terracotta Lamps. Organisation of an industry*, JRS 70, 126-145.
- Harțușche, N, Anastasiu, F. 1976, *Catalogul selectiv al colecției de arheologie a Muzeului Brăilei, Brăila*.
- Hayes, J. . 1980, *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum. I. Greek and Roman Clay Lamps. A. Catalogue*, Toronto.
- Iconomu, C. 1967, *Opaițe greco-romane*, București.
- Iconomu, C. 1986, *Un capitol al producției și al schimbului de mărfuri în zona Dunării de Jos – Lucernele (sec. I-VII e.n.)*, Teza de doctorat – mss.
- Iv nyi, D. 1936, *Die pannonischen Lampen. Eine typologisch-chronologische bersicht*, DissPan 2, 2, Budapesta.
- Lockyear, K., Sly, T., Popescu, A. 2005-2006, *The Noviodunum Archaeological Project 2000 - 2004: Results and Conclusions from the Pilot seasons*, Peuce, S.N. 3-4, 121-158.
- Lungu, V., Chera, C. 1986, *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerare cu „rug-busta” de epocă elenistică și romană de la Tomis*, Pontica 19, 89-111.
- Krapivina, V.V. 1993, *Ol'vija. Material'naia kul'tura I-IV v.v. n.e.*, Kiev.
- Kuzmanov, Gh. 1992, *Antičini lampi*, Sofia.
- La rence, R. 1998, *Land transport in Roman Italy: costs, practice, and economy, în Trade, traders and the ancient city*, London, Ne ork, 129-148.
- Loeschcke, S. 1919, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswessens*, Z rich.
- Lungu, V., Chera, C. 1986, *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerare cu „rug-busta” de epocă elenistică și romană de la Tomis*, Pontica 19, 89-114.
- Mușețeanu, C., Culică, V., Elefterescu, D. 1980, *Lampes à estampille de Durostorum, Dacia*, N.S. 24, 283-305.
- Menzel, H. 1969, *Antike Lampen im R misch germanischen entralmuseum zu Mainz*, Mainz.
- Opaiț, A. 1980, *Considerații preliminare asupra ceramicii romane timpurii de la Troesmis*, Peuce 8, 291-366.
- Panaitescu, A. 1977, *Mormânt din epoca romană la Tomis*, Pontica, 10, 339-343.
- Peacock, D.S. 1982, *Pottery in the Roman world: an etnoarchaeological approach*, Londra, Ne ork.
- Perlz eig, J. 1961, *The Athenian Agora, VII. Lamps of the Roman Period*, Princeton.
- Petolescu, C.M. 1971, *Opaițe romane din Dobrogea*, Apulum 9, 665-672.
- Petru, S. 1972, *Emonske nekropole*, Ljubljana.
- Petre, A. 1987, *La romanité en Scythie Mineure (II-VII siècles de n. è.)*, AIS E 17-18, București, 5-171.
- Ponsich, M. 1961, *Les lampes romaines en terre cuite de la Mauretanie Tingitane*, Rabat. Publication du service des Anti uités du Maroc, fasc.15.
- Popilian, Gh. 1982, s.v. opaițele. În: *Enciclopedia Civilizației Romane*, 548-549.
- Popilian, Gh. 1996, *Sur les lampes avec la marque d'Armenius*, RCRFActa 33, 81-90.
- Popilian, Gh. 1997, *Les centres de production céramique d'Olténie*, în Benea, D. (coord.), *Études sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure*, Timișoara, 7-20.

- Puzdrovsky, A. e. 2007, *Crimean Scythia, 2nd century – 3rd century AD. Burial Monuments, Simferopol.*
- Rusu-Bolindeț, V. 2007, *Ceramica romană de la Napoca, Cluj-Napoca.*
- Roman, C.A. 2005, *Piese de iluminat în epoca romană. Dacia Porolissensis, Teză de doctorat, Cluj-Napoca.*
- Roman, A. 2006, *Lămpi din Dacia. Producție locală și materie primă, în In honorem Gheorghe Popilian, Craiova.*
- Sanie, S. 1981, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (secolele II î.e.n. – III e.n.), Iași.*
- Simion, G. 1984, *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum, Peuce 9, 75-96.*
- Simion, G. 1984a, *Un cuptor roman de ars bombarde descoperit la Telița, Peuce 9, 67-73; 473-479.*
- Simion, G. 1994-1995, *Ensemble funeraire de la nécropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea) avec une expertise de S. Apostolescu, T. Apostolescu, A. Scarlat et V. oran, Dacia, NS. 38-39, 121-149.*
- Smith, . 1875, s.v. *Lucerna λύχνος, D.C.L., LL.D.: A Dictionary of Greck and Roman Antiquities, Londra.*
- Sultov, B. 1985, *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (2nd – 4th Centuries), Terra Antia Balcanica I, Sofia.*
- Ștefan, Gh. 1945, *Monuments inédits de Noviodunum, Dacia 9-10, 473-483.*
- Ștefan, Gh. 1958, *Două vase de tera sigillata descoperite la Bisericuța – Garvăn, SCIV 9, 1, 61-72.*
- ubic, Z. 1976, *Rimske oljenke Sloveniji (R mische Lampen in Slowenien), RCRFActa 16, 82-89.*
- Topoleanu, Fl. 1984, *Noi descoperiri arheologice la Isaccea (I), Peuce 9, 187-205.*
- Topoleanu, Fl. 2000, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d.Ch.)*
- Tudor, D. 1968, *Oltenia romană³, București.*
- Tudor, D. 1978, *Oltenia romană⁴, București.*
- Vikić-Belančić, B. 1975, *Antičke svjetilke u Arheolo kom muzeju u agrebu (tab. 29 -61), Vjesnik 3, 49-160.*
- alters, H.B. 1914, *Catalog of the Lamps in the British Museum, Oxford.*
- Zubar', V.M. 1993, *Hersones Tavriceskii v antic'nuiu epohu, Kiev.*
- Zubar', V.M., Sorocean, S.B. 1986, *Novii pogrebal'nii kompleks II-IV vv. n.e. i ekonomiceskoe razvitie Hersonesa, în Antic'naia kul'tura Severnovo Pricernomor'ia v pervie veka n.e., Kiev, 101-129.*

ictor H. Baumann
Institutul de Cercetări Eco-Muzeale
Str. 14 Noiembrie, nr. 1 bis
820009, Tulcea,
Tel. 0240-513626
victor.baumann@yahoo.fr

Tip I

Fig. 1.

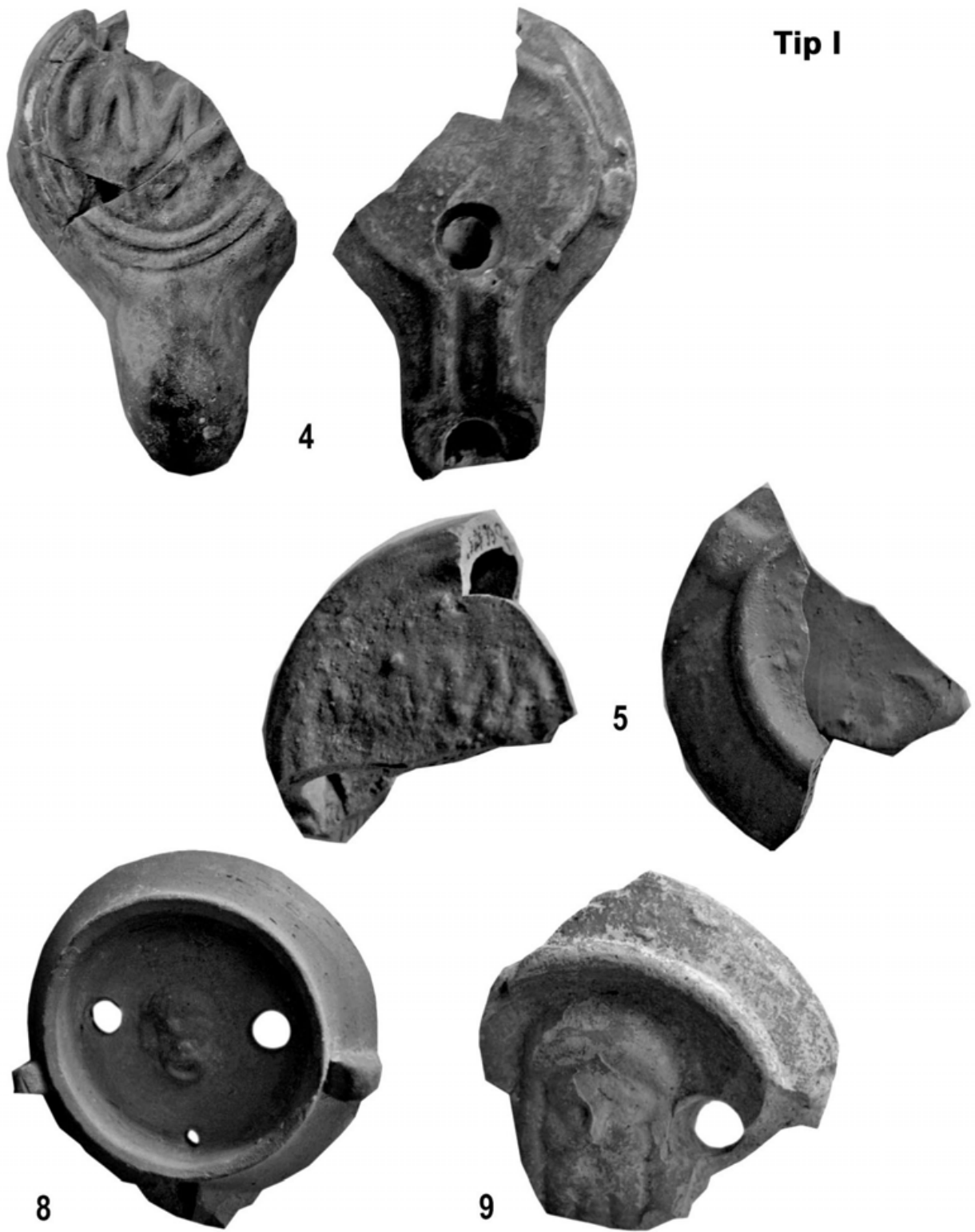

Fig. 2.

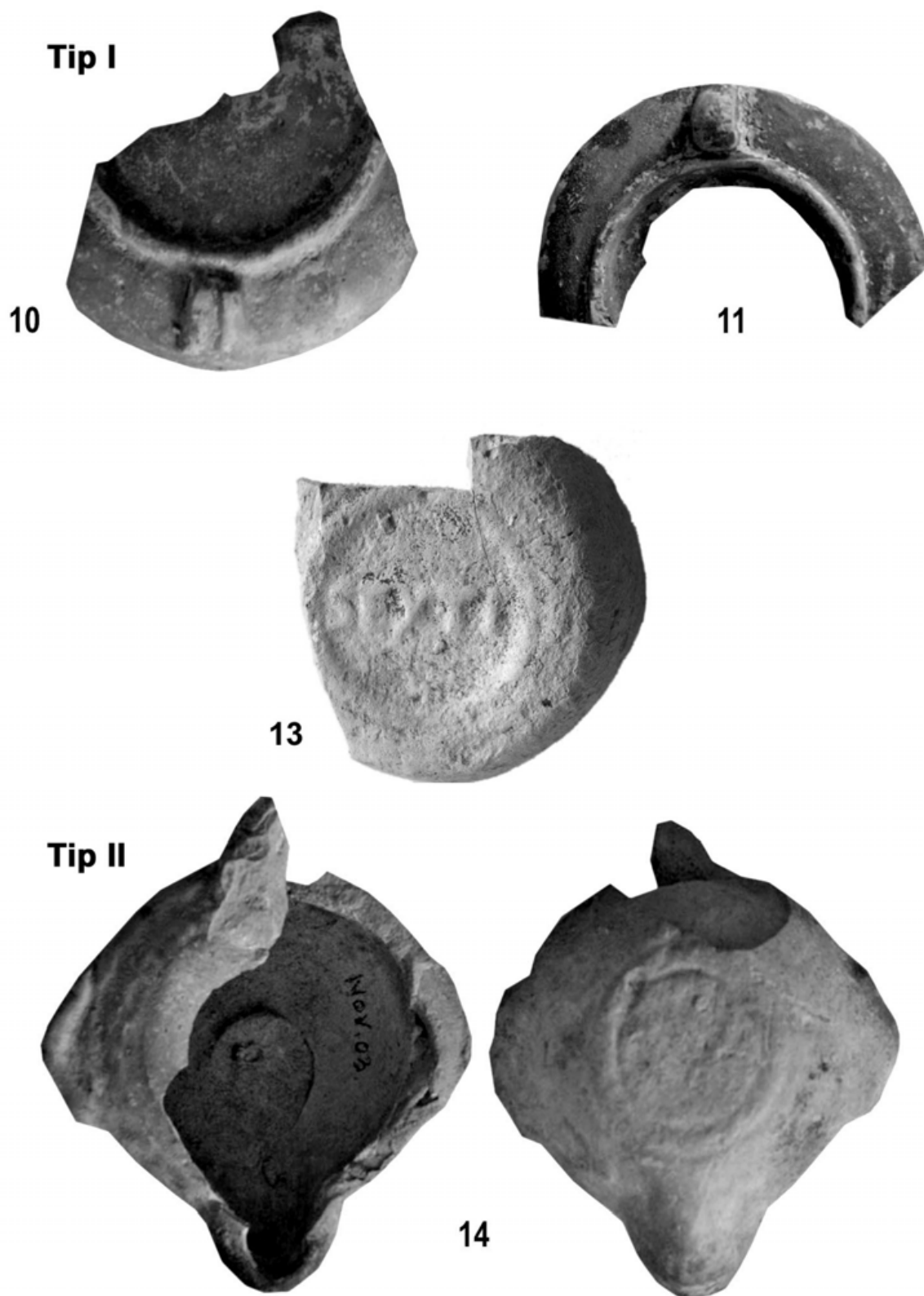

Fig. 3.

Tip III

Tip IV

Fig. 4.

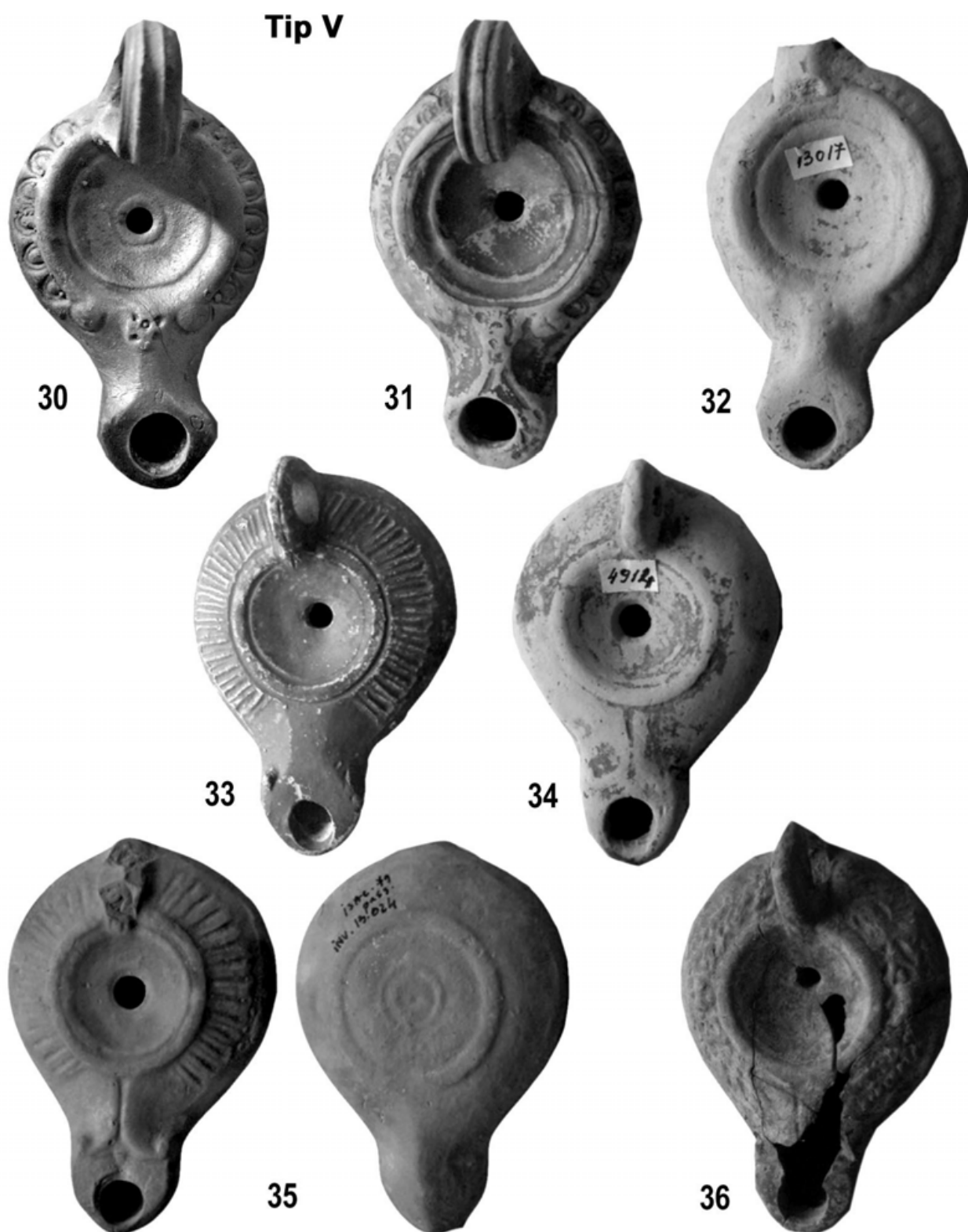

Fig. 5.

Tip VI

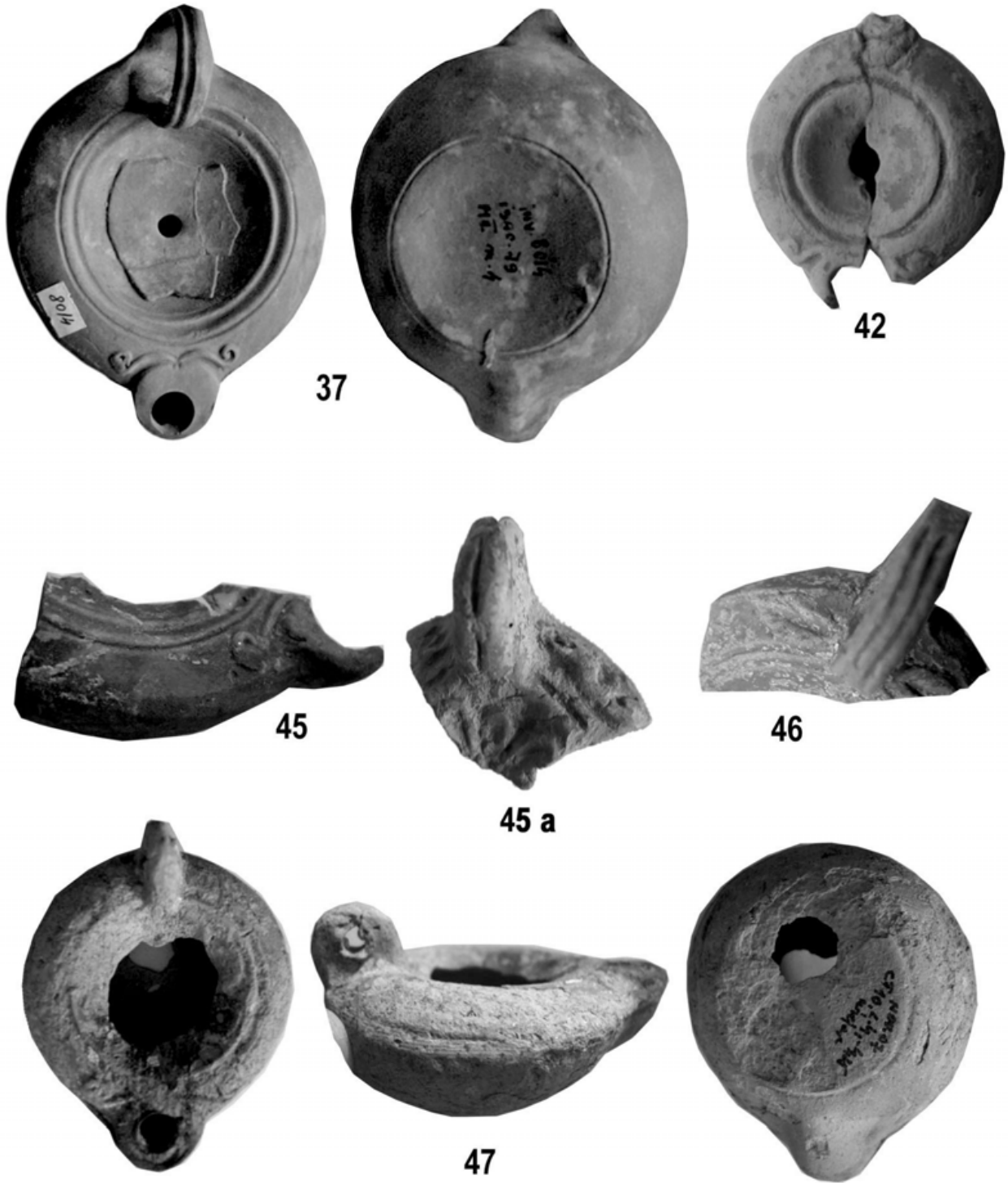

Fig. 6.

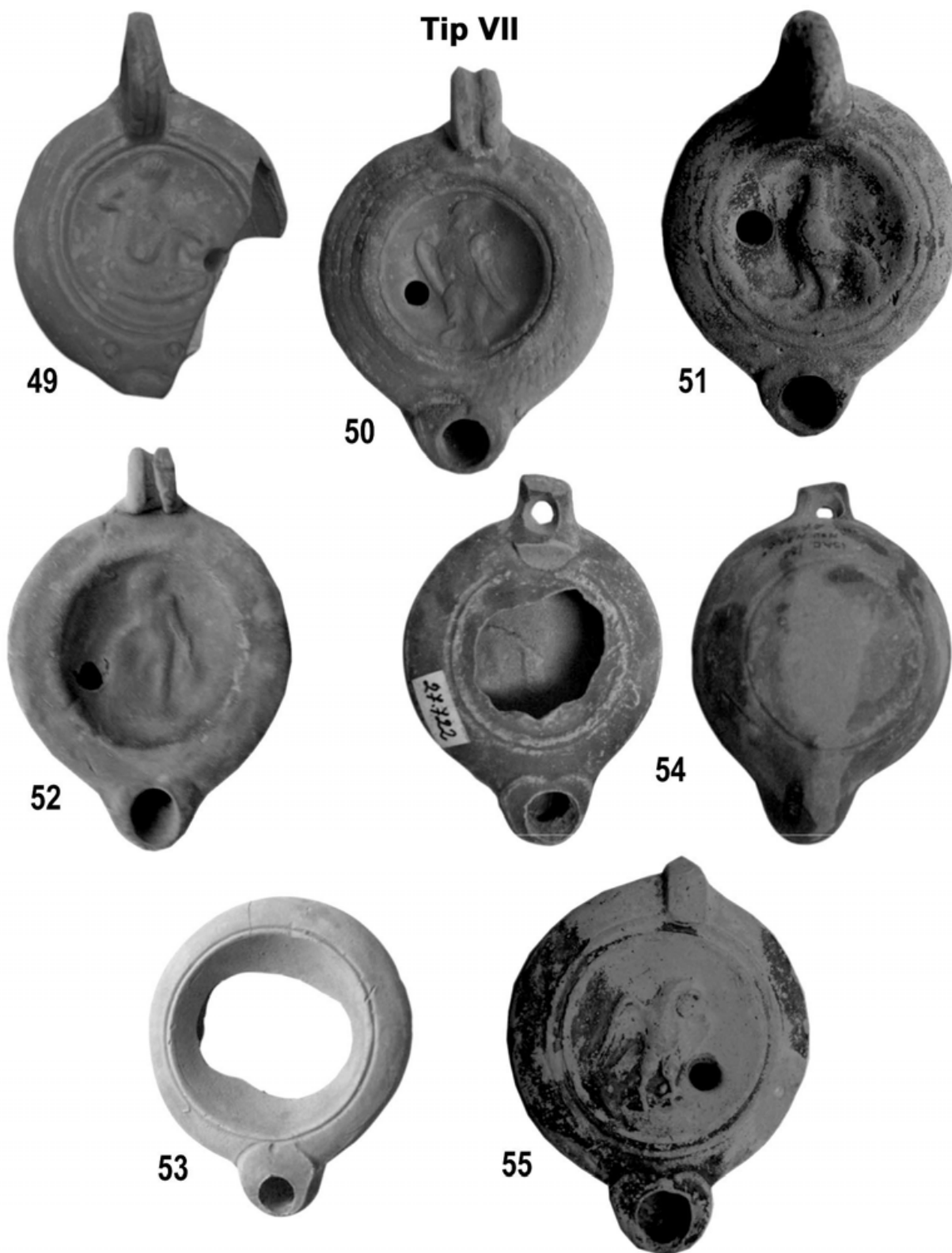

Fig. 7.

Tip VIII

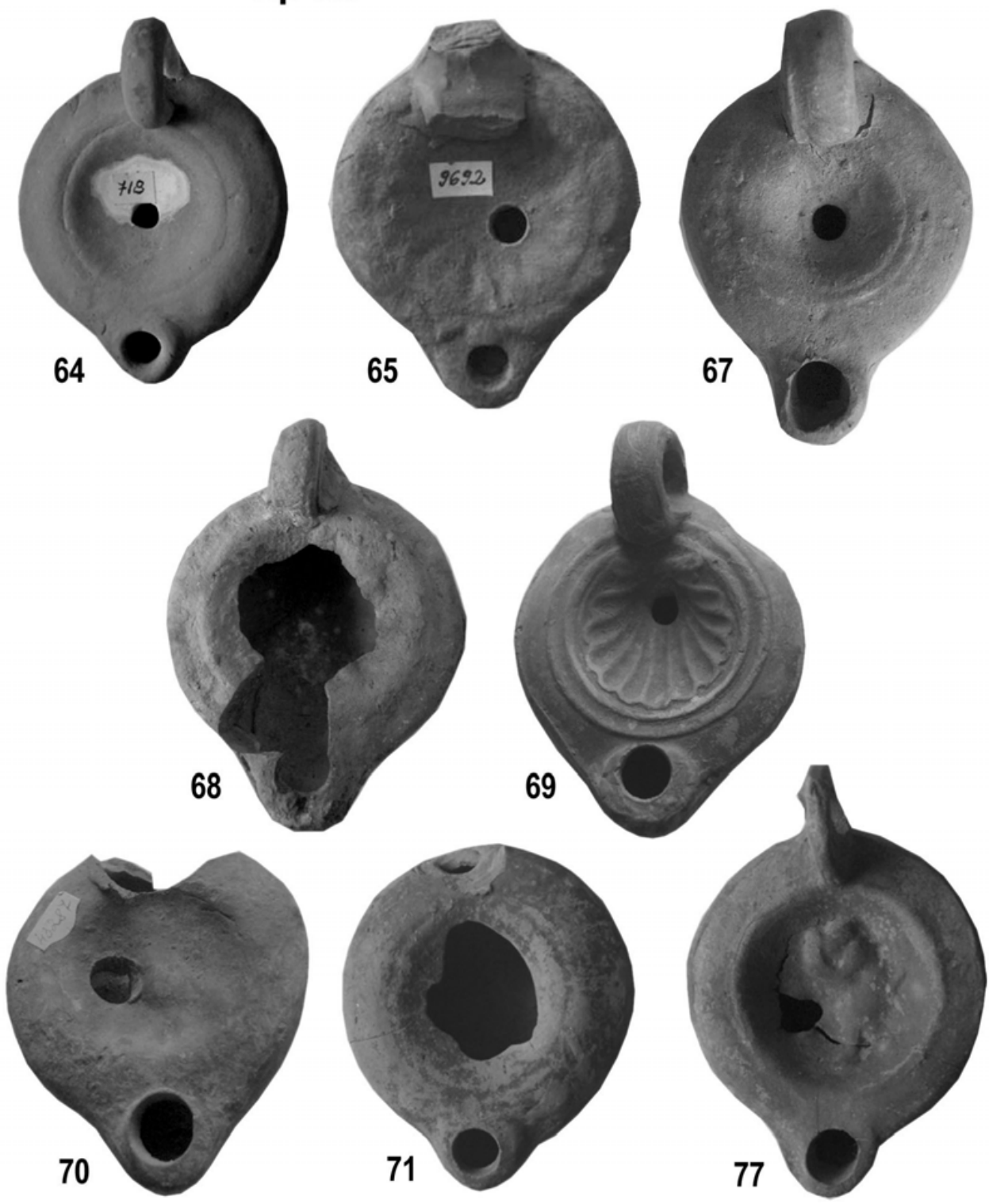

Fig. 8.

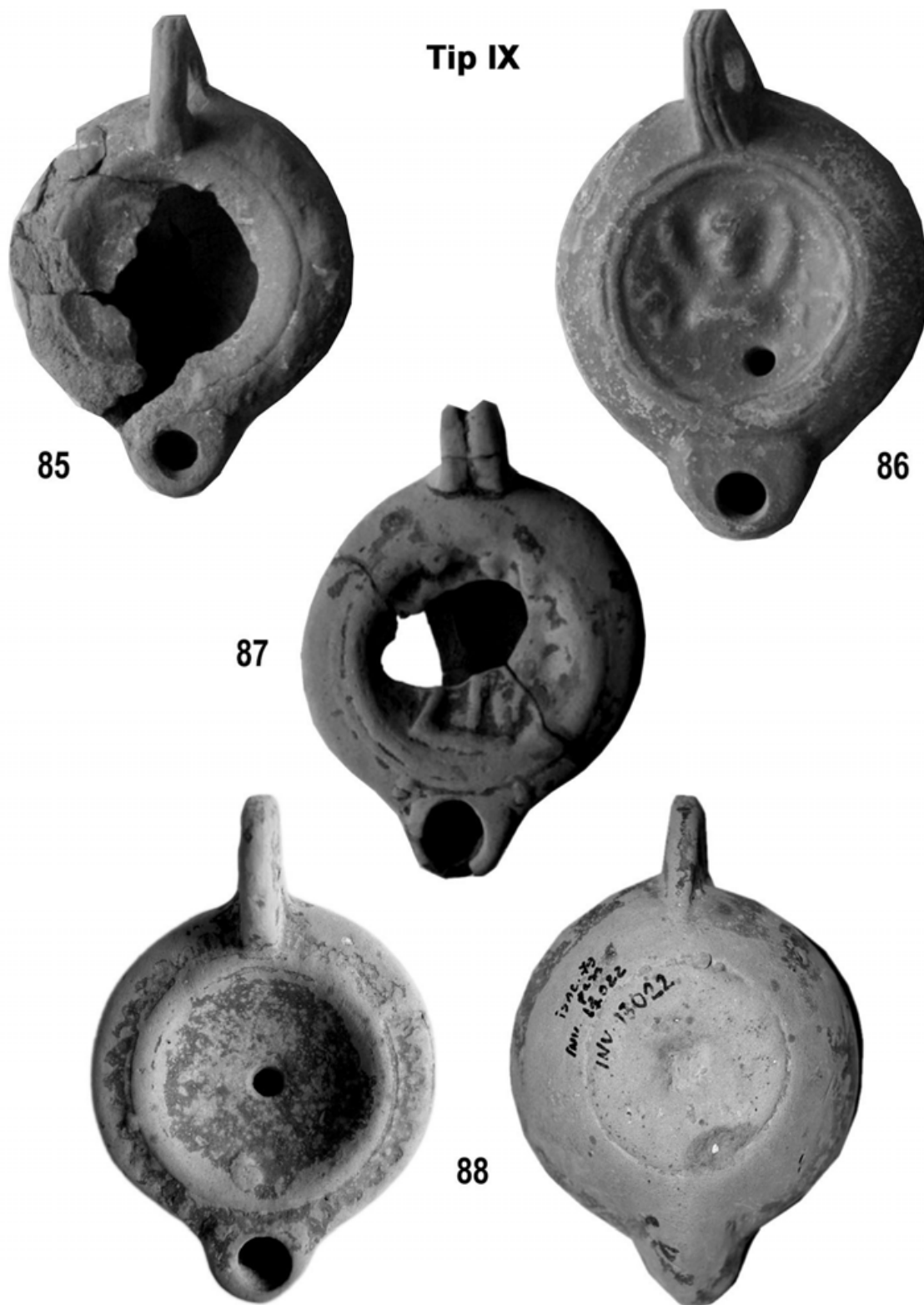

Fig. 9.

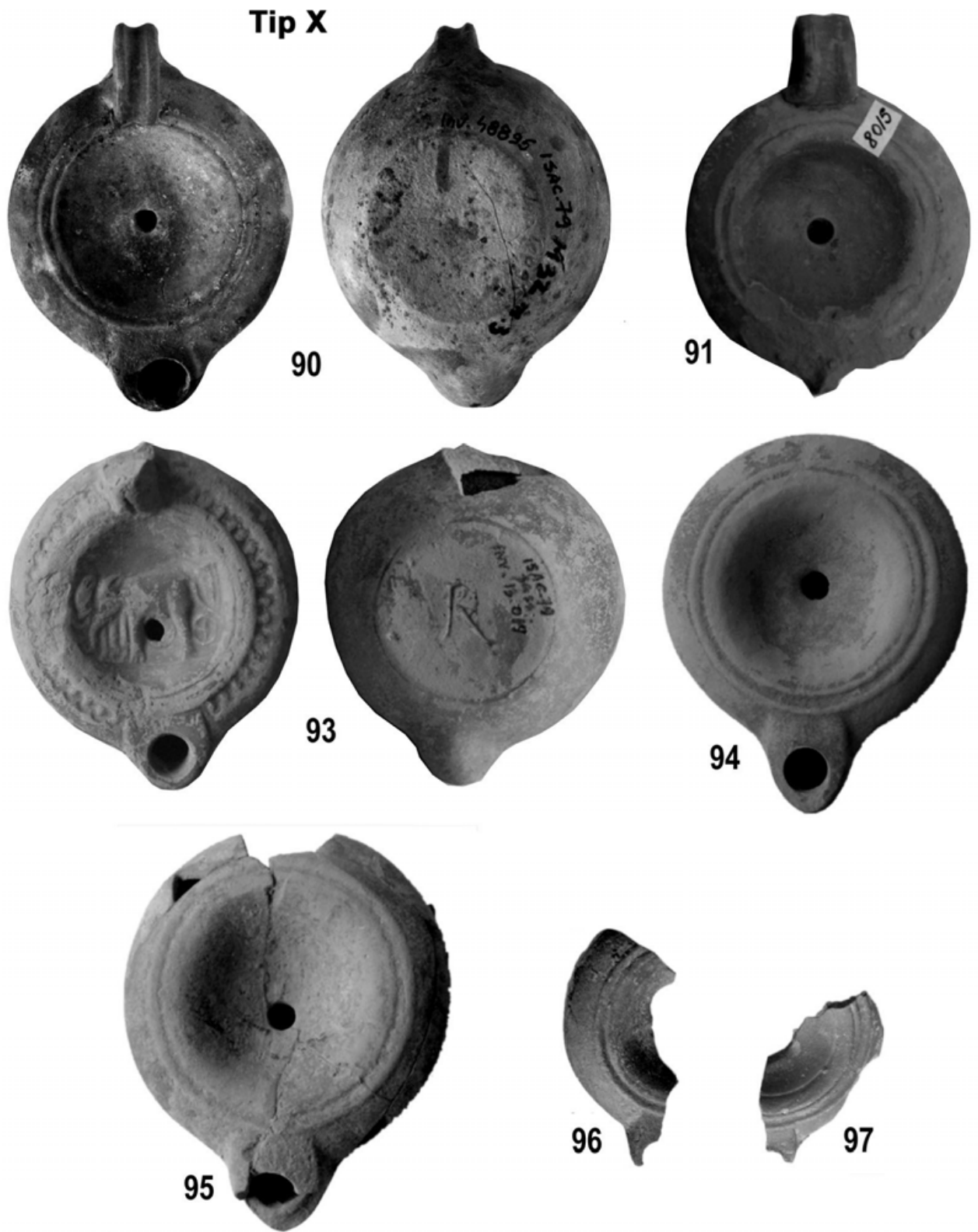

Fig. 10.

Fig. 11.

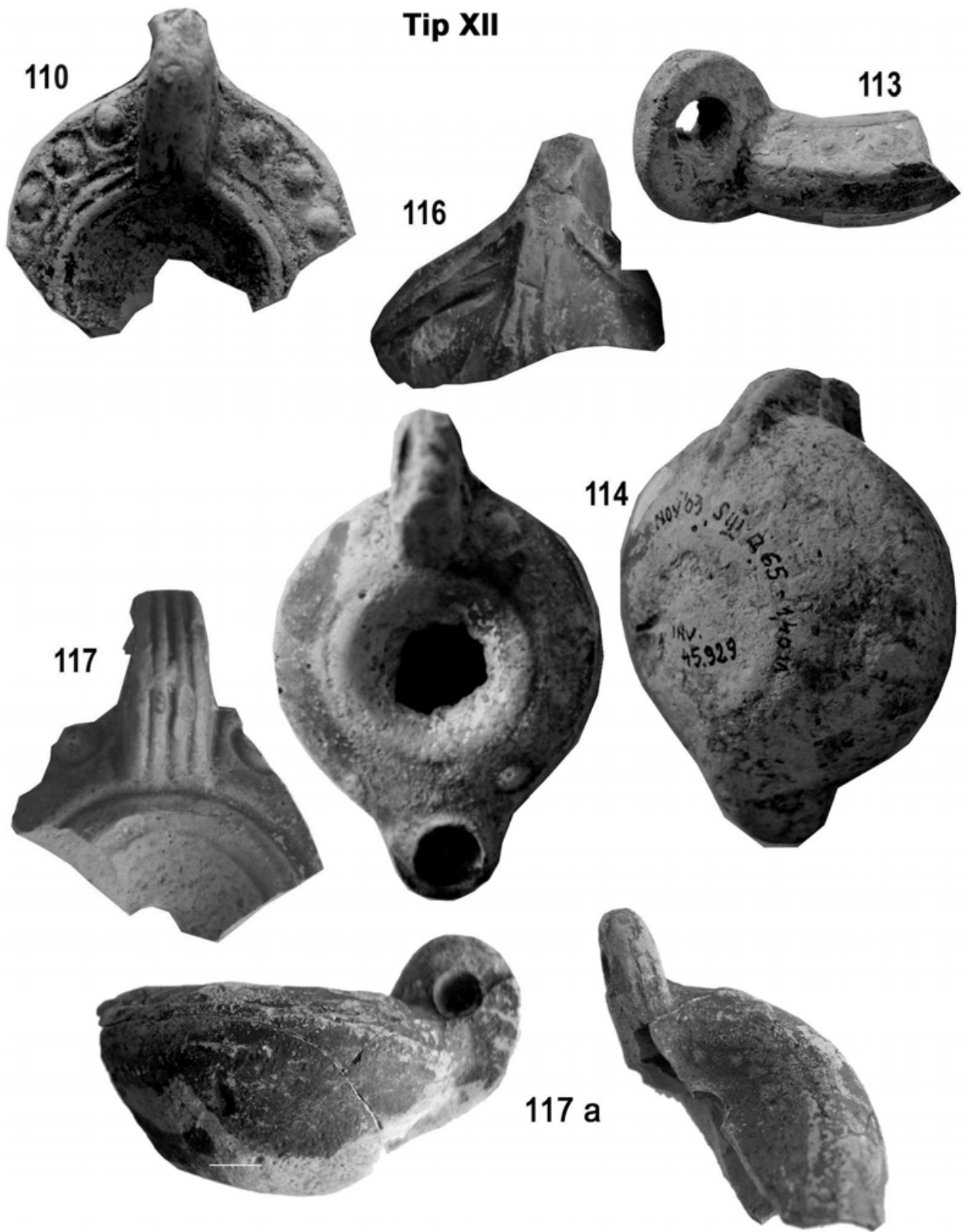
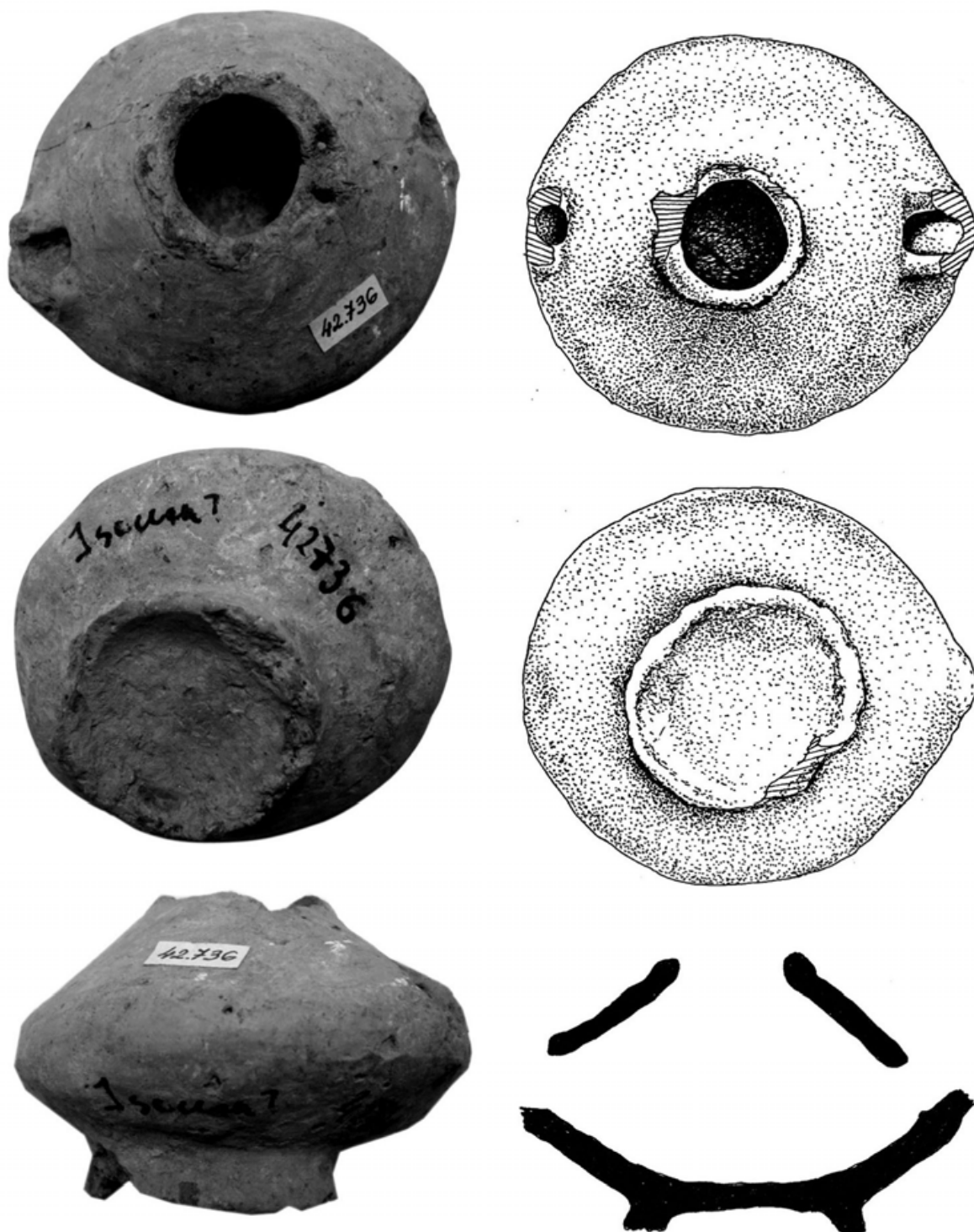

Fig. 12.

Tip XIII

119

Fig. 13.

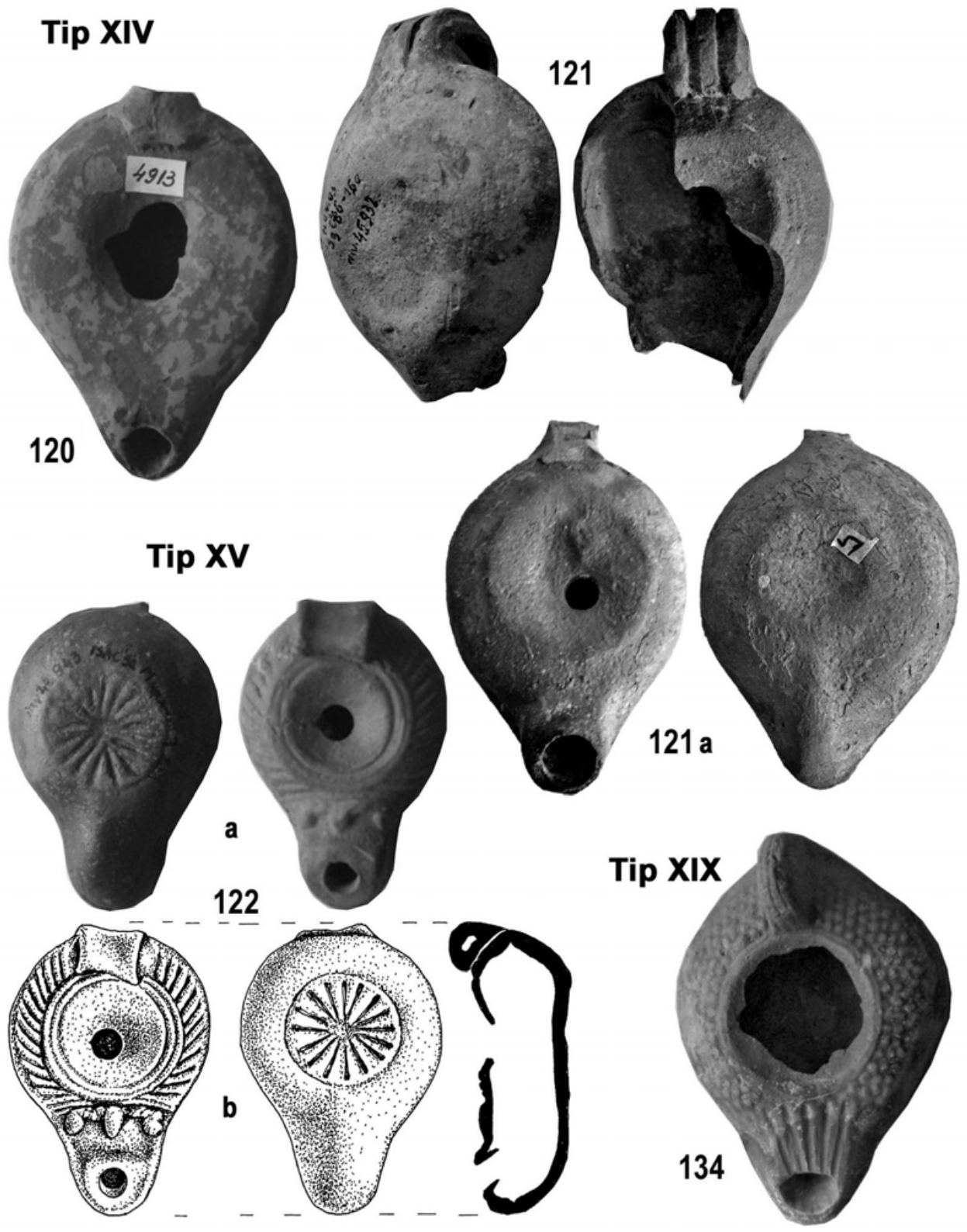

Fig. 14.

Tip XVII

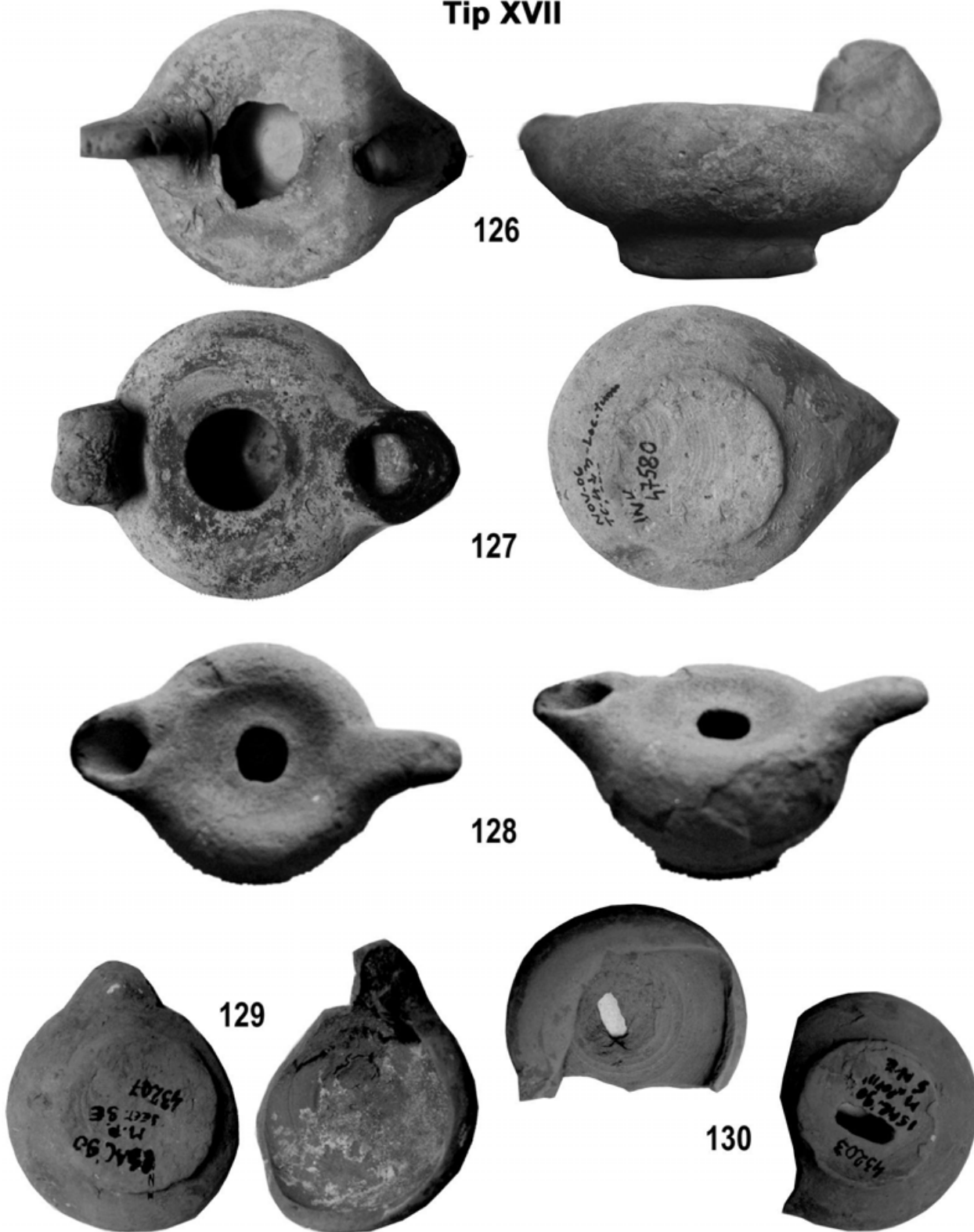

Fig. 15.

Tip XVI

123

124

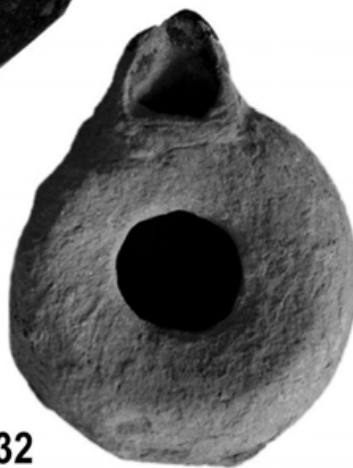
125

Tip XVIII

131

132

133

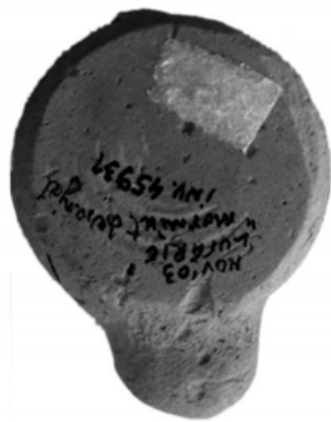

Fig. 16.

Tip XX

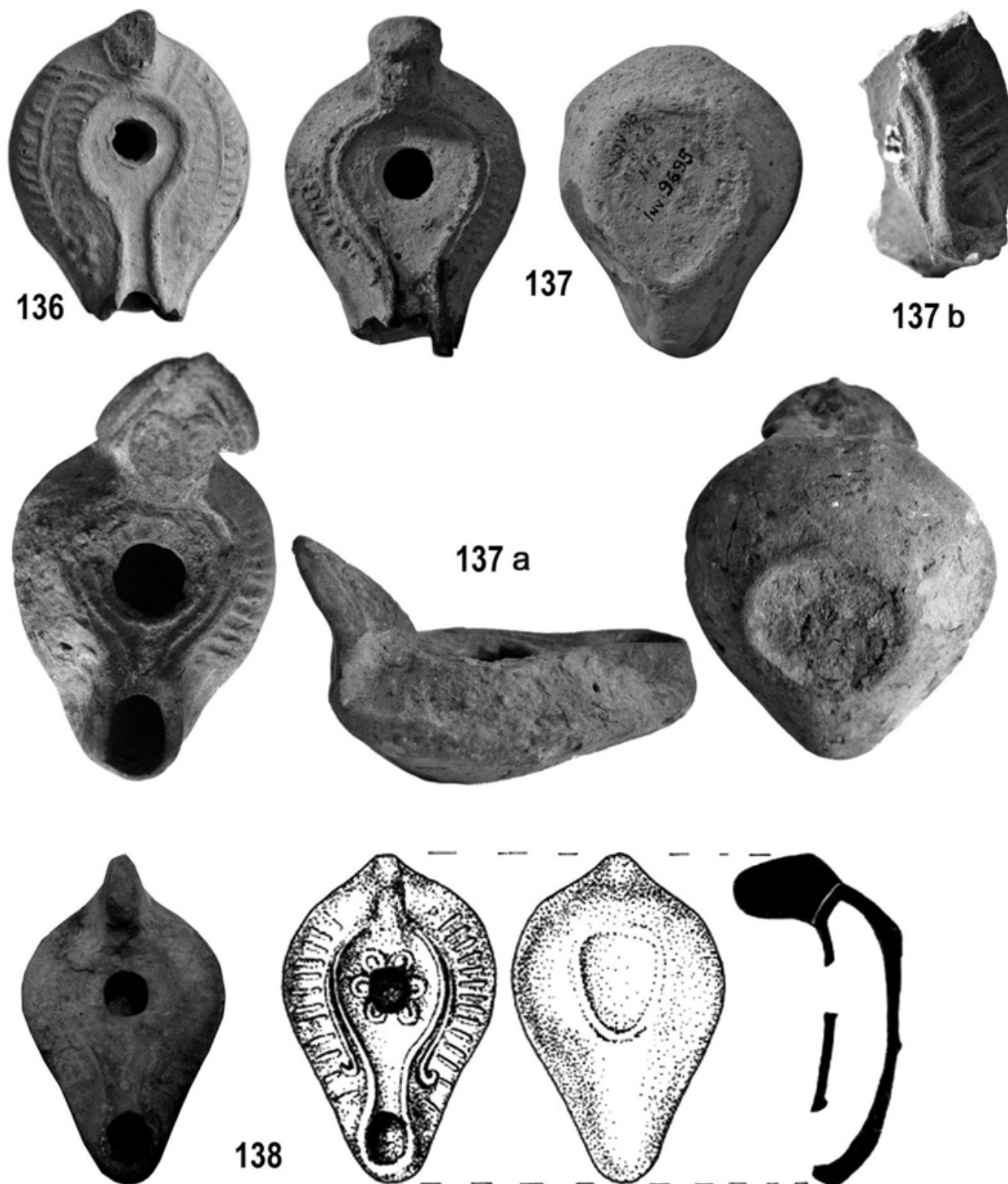

Fig. 17.

Tip IX

89

Tip XIX

a

135

b

Tip XXI

140 bis

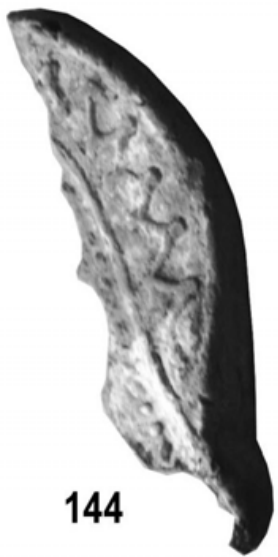
141

142

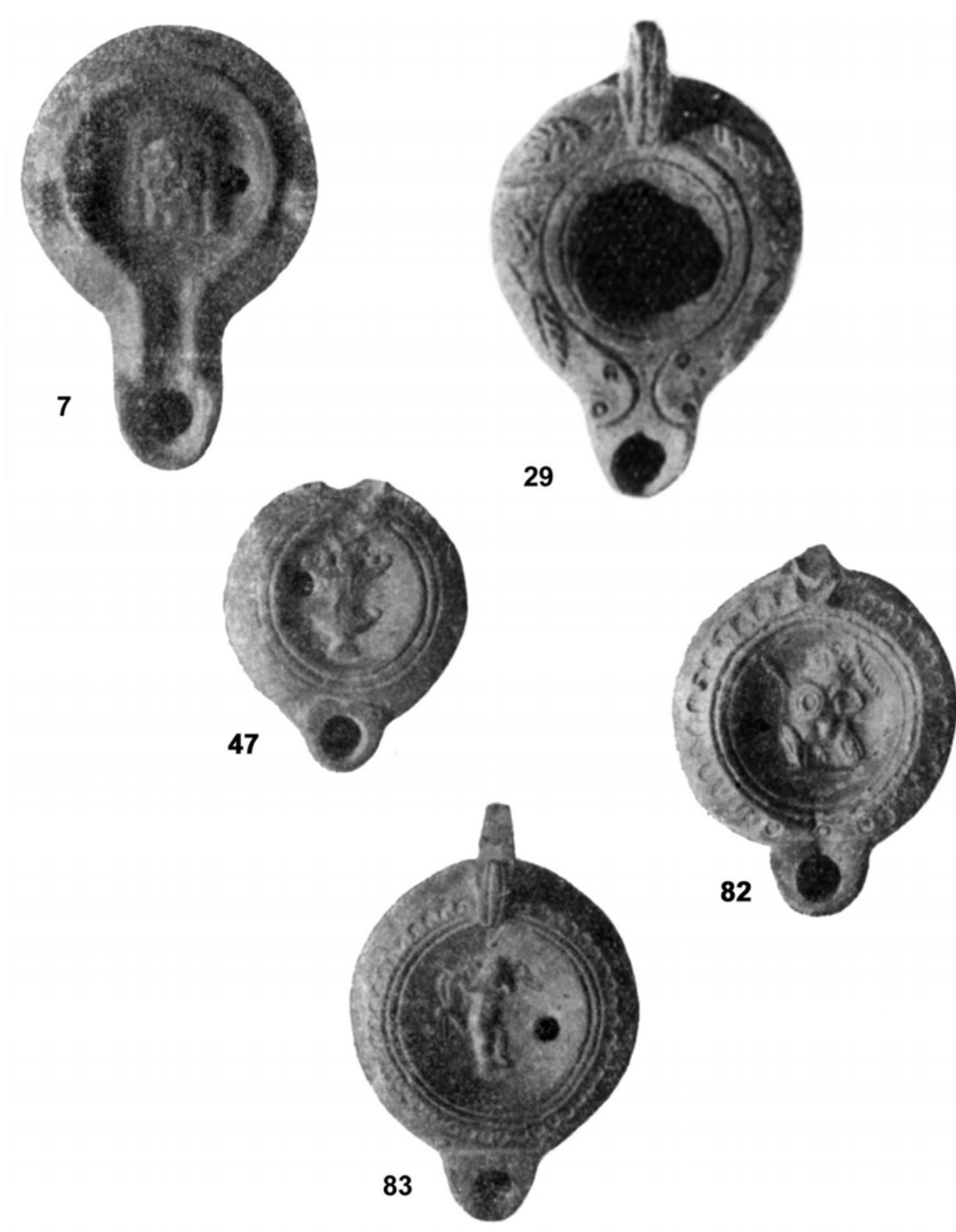

143

144

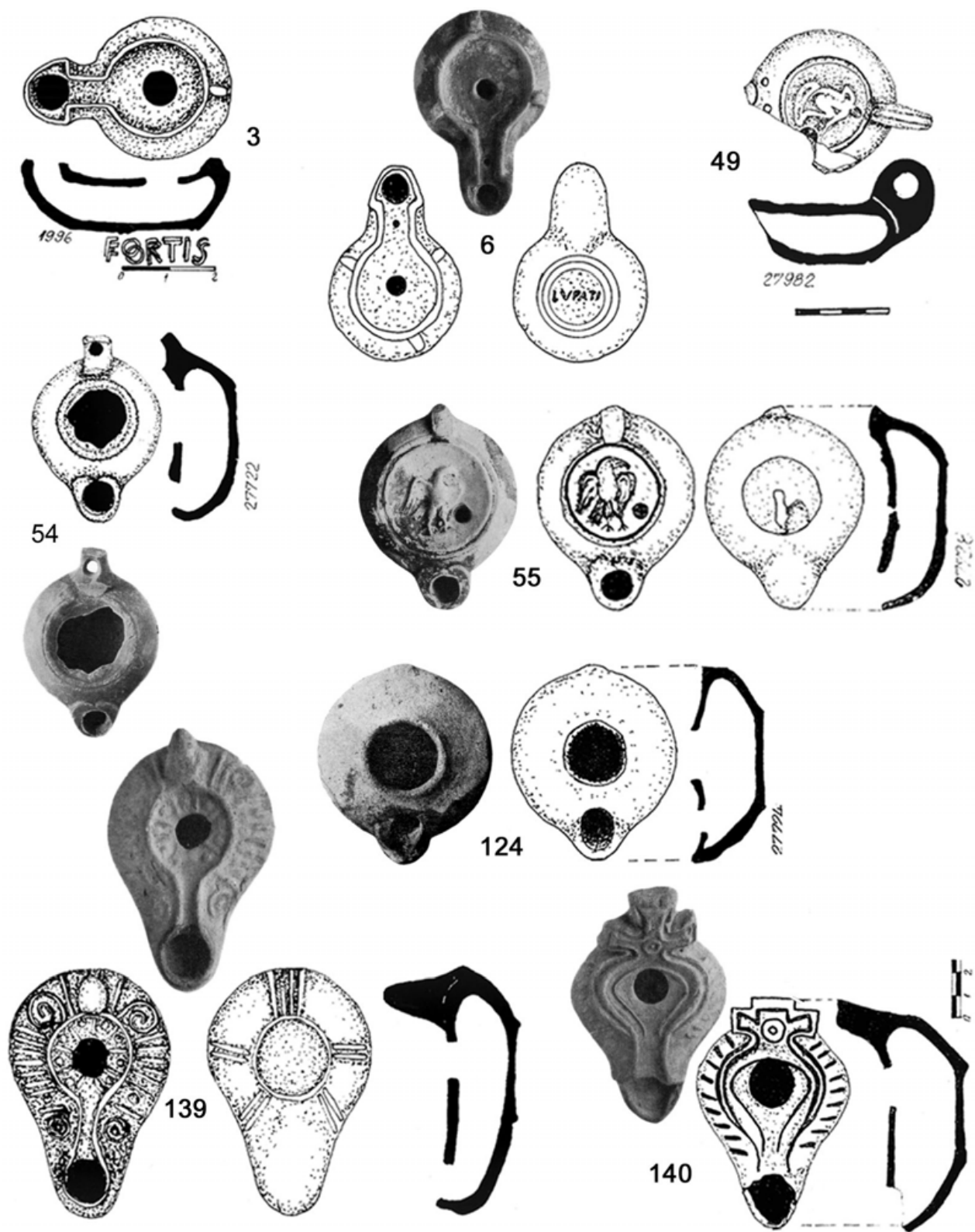
Fig. 18.

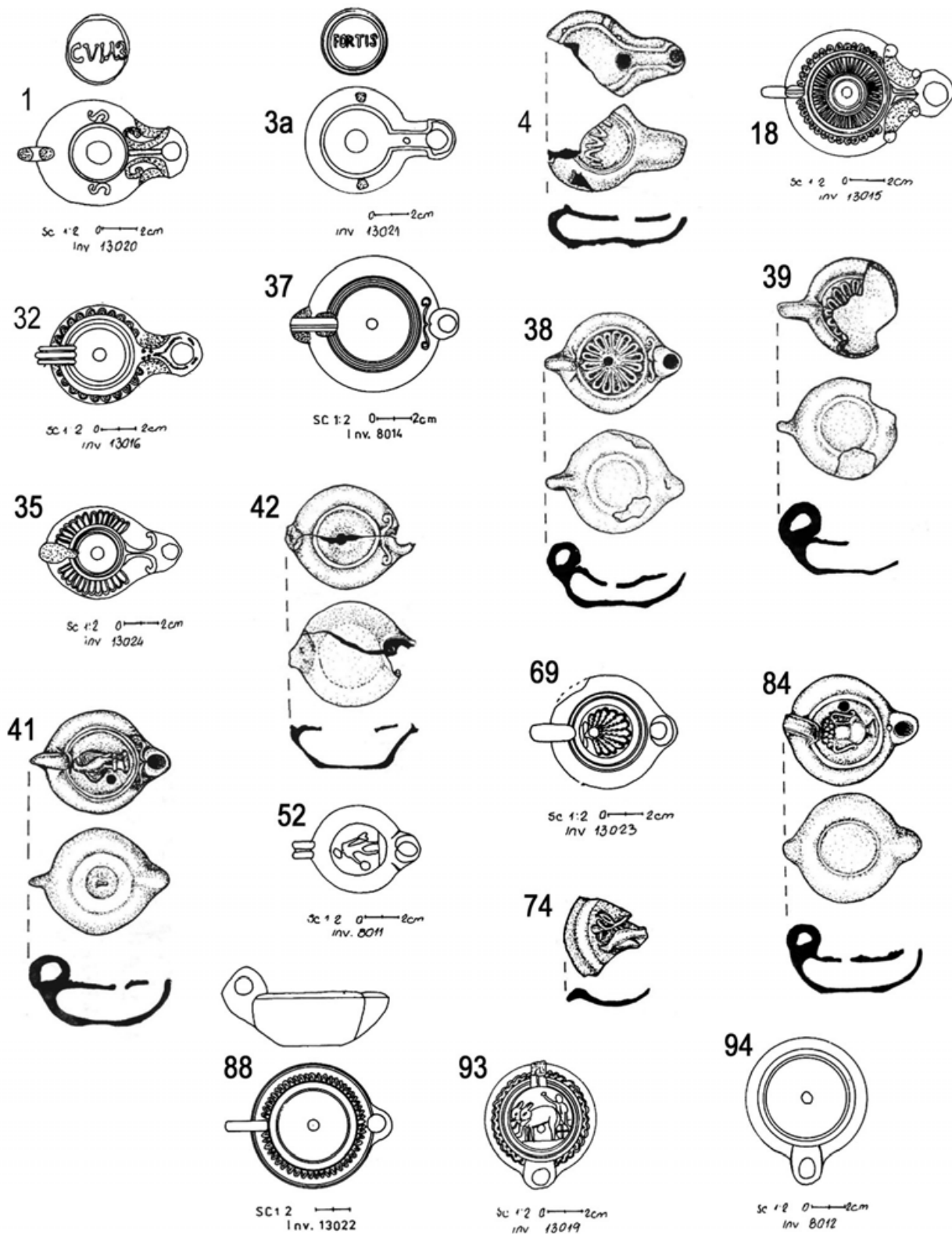
Pl. 1. *Apud Ștefan 1945; Bujor 1960.*

Pl. 2. *Apud* Barnea, Barnea 1984.

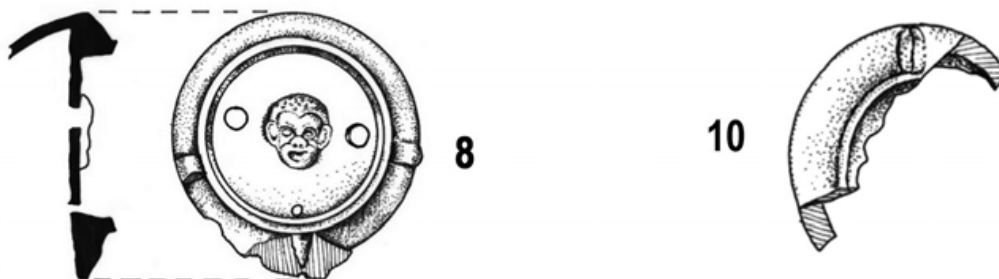
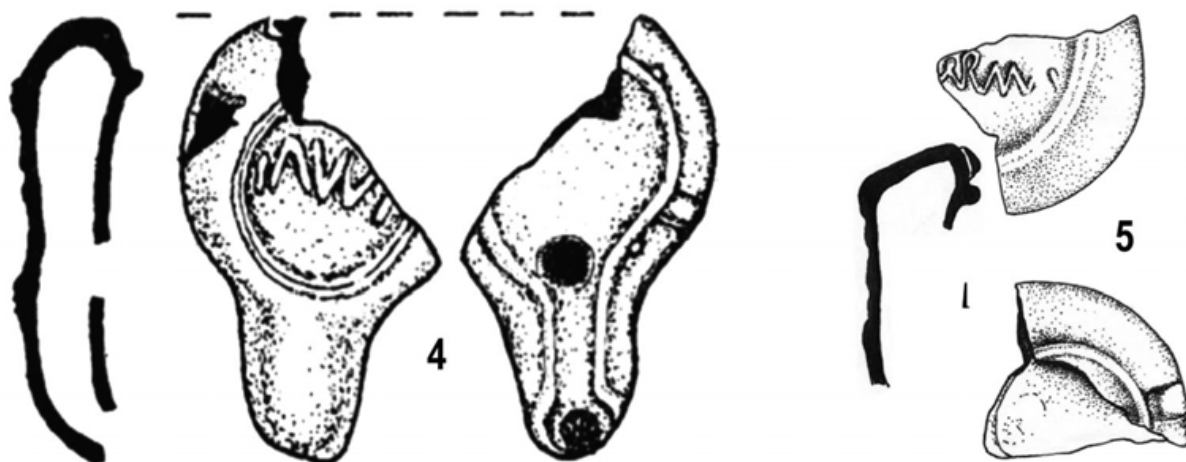

Pl. 3. Apud Topoleanu 1984.

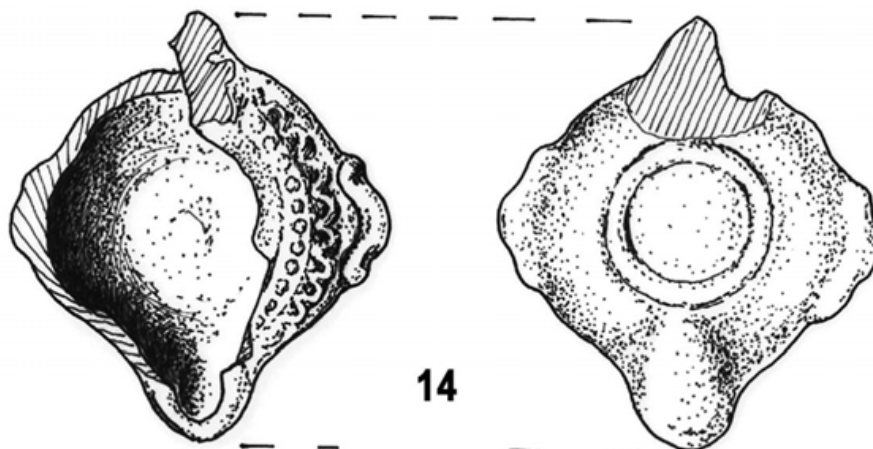

Pl. 4. *Apud* Simion 1984; Simion 1995.

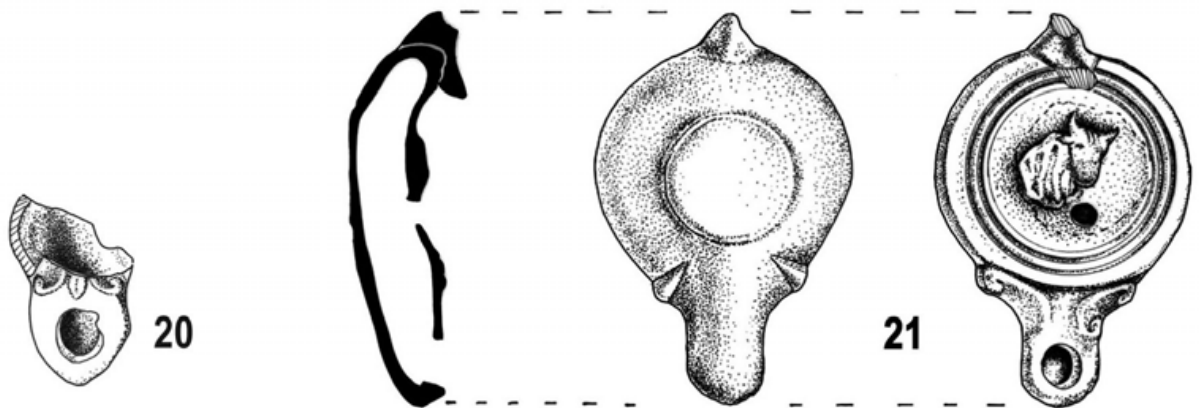
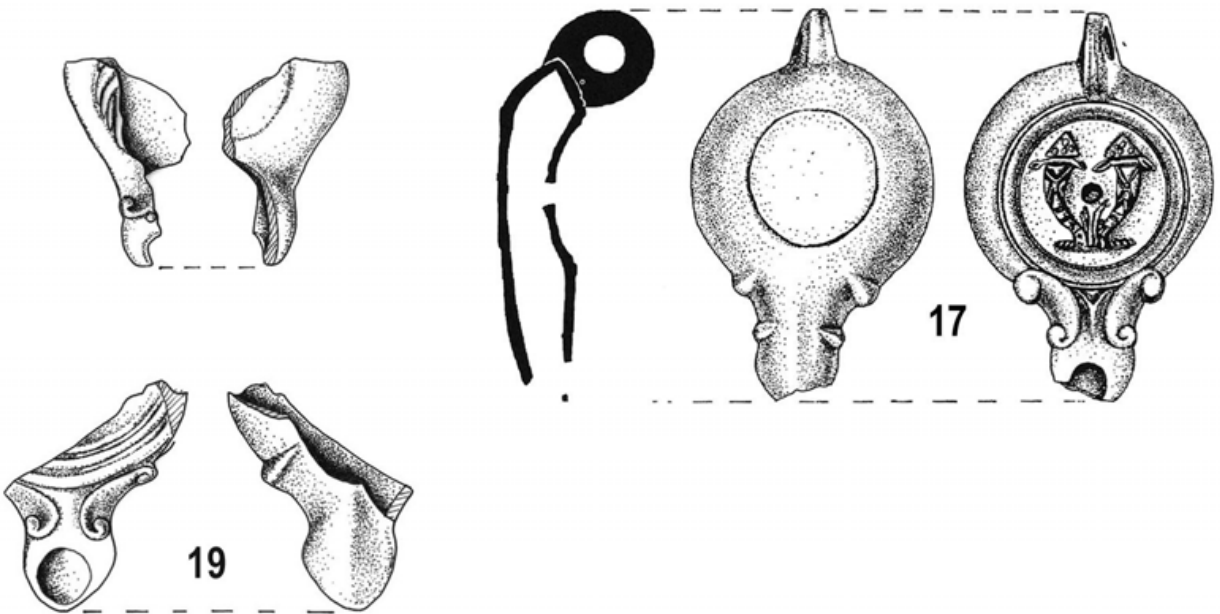
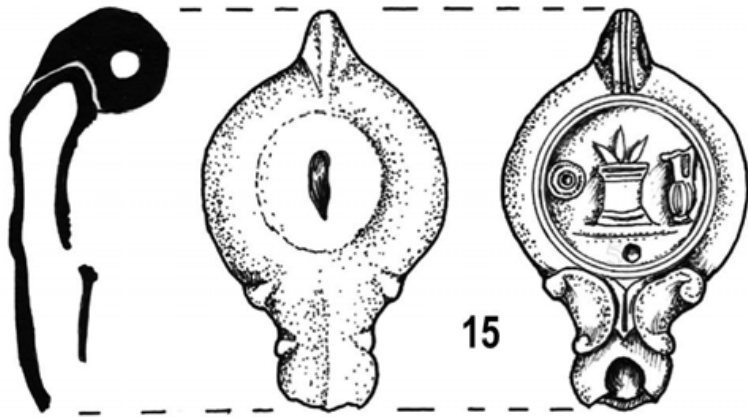
Tip I

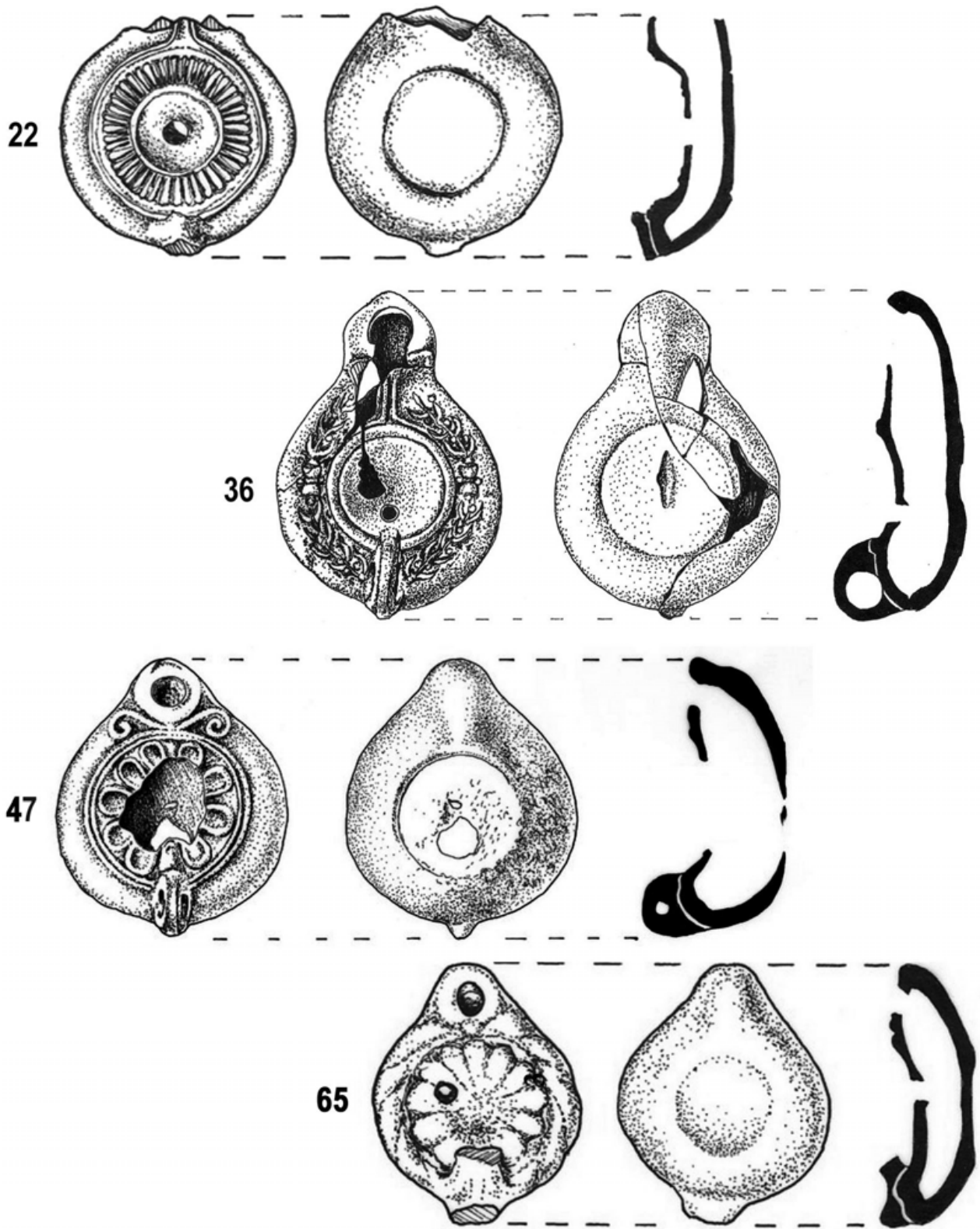
Tip II

Pl. 5.

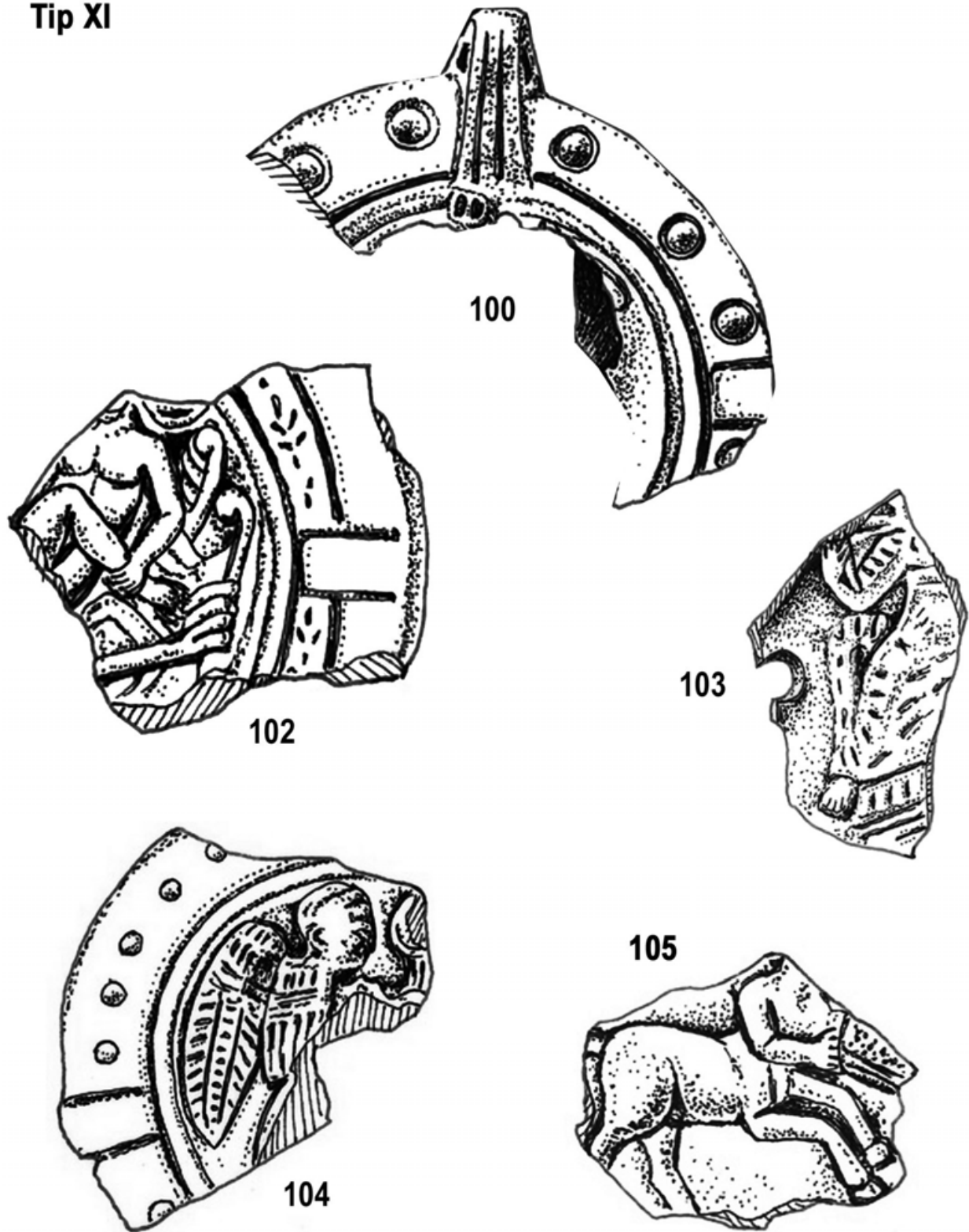

Pl. 6.

Pl. 7.

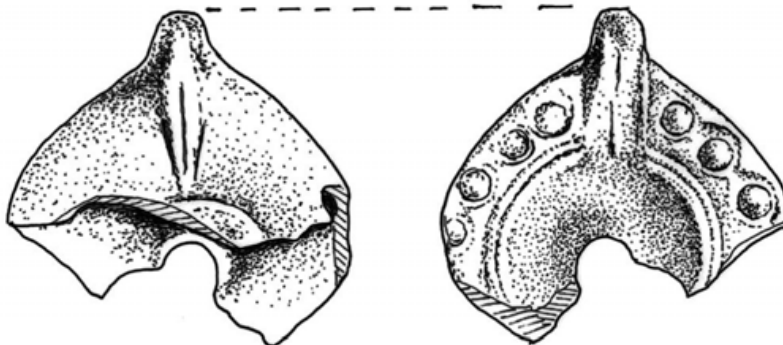
Tip XI

Pl. 8.

Tip XII

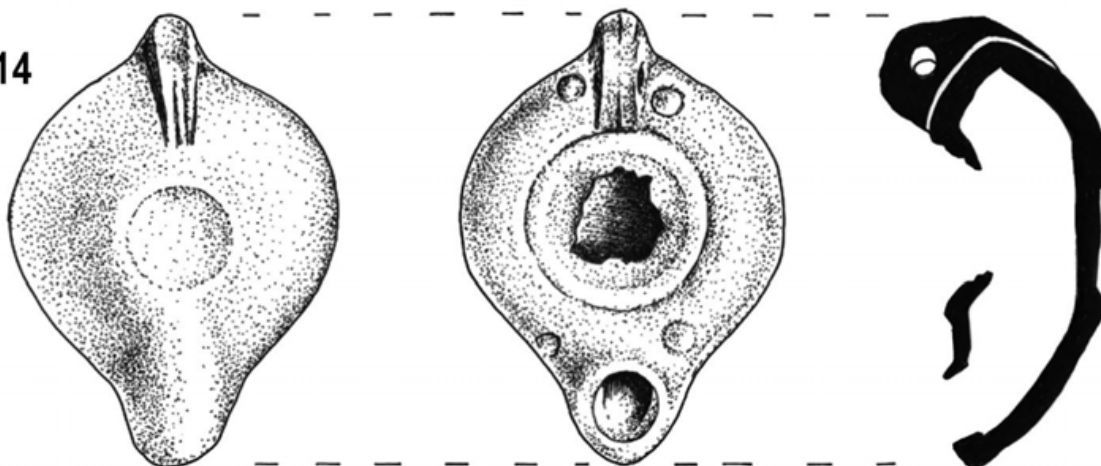
111

113

114

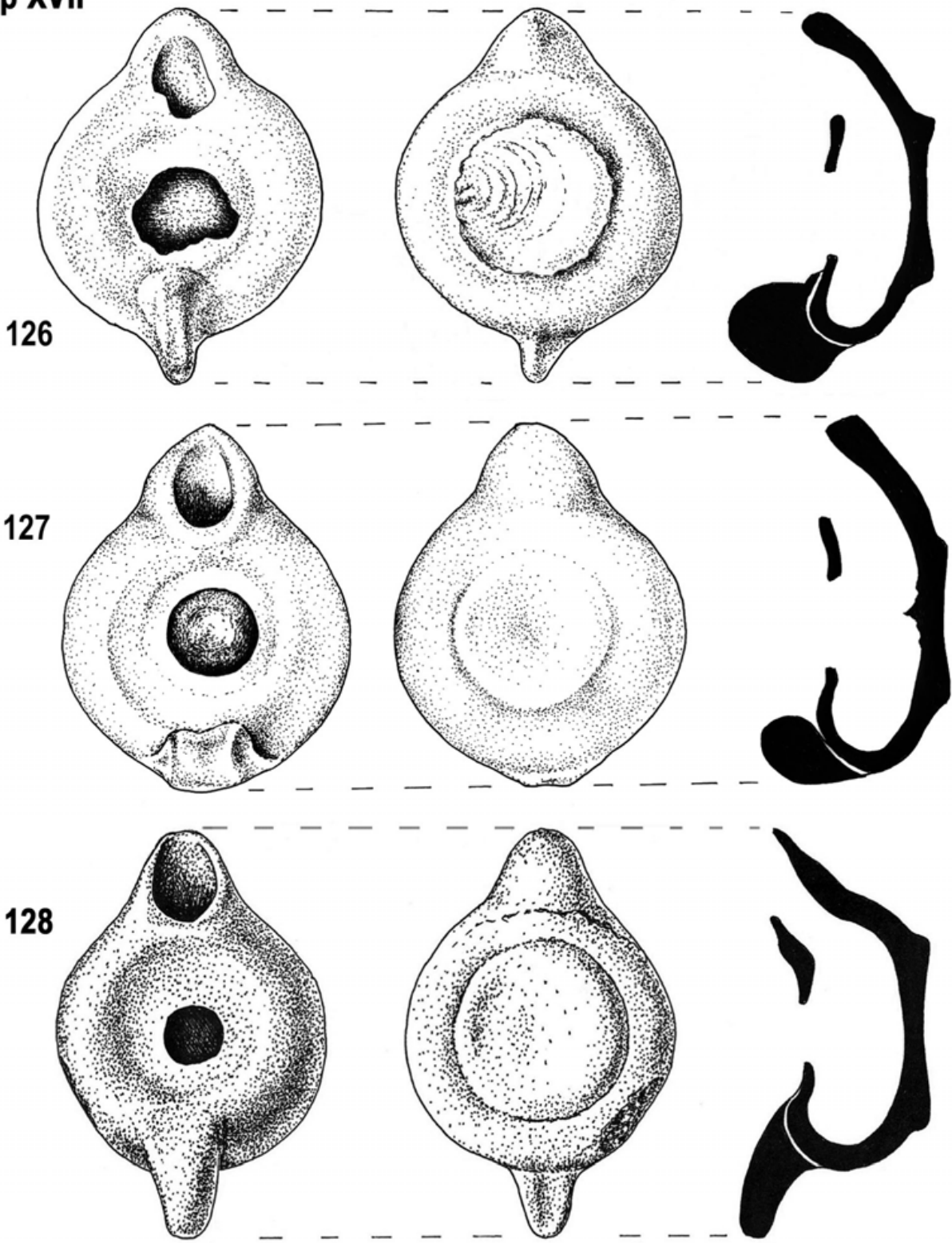

116

Pl. 9.

Tip XVII

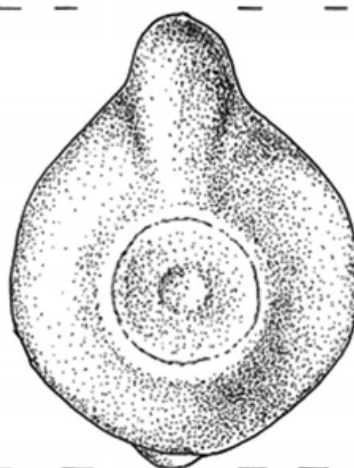
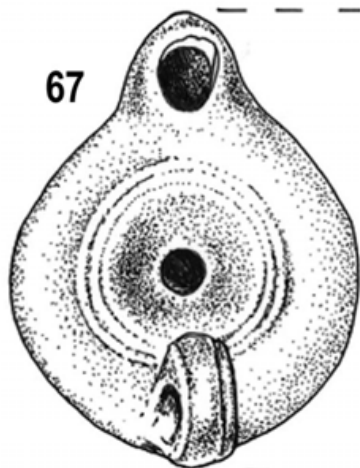

Pl. 10.

Tip VIII

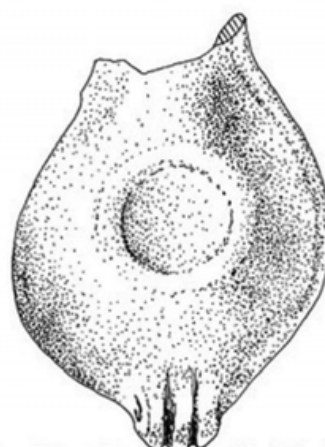
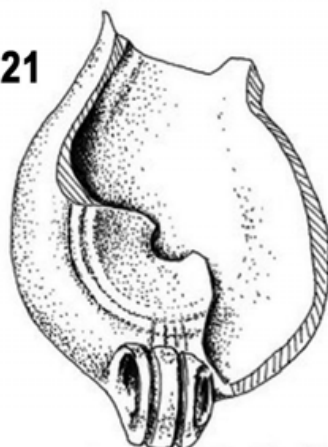

67

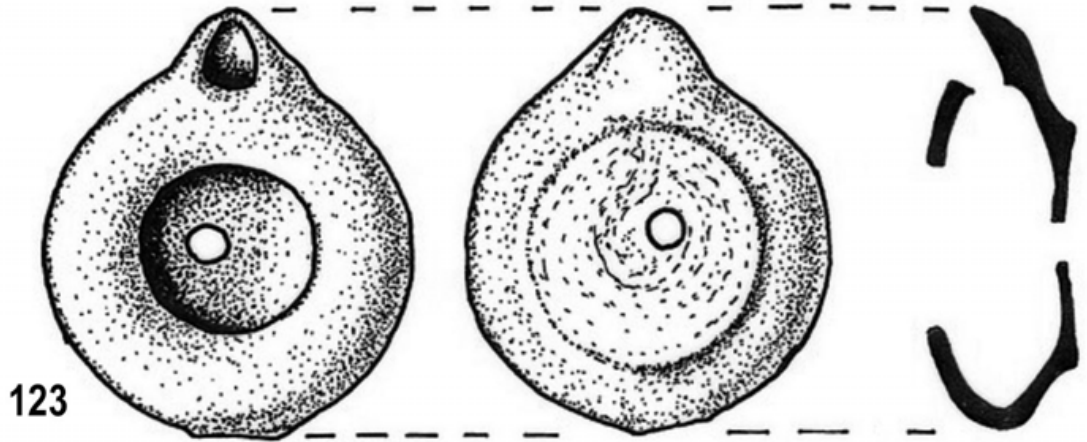
Tip XIV

121

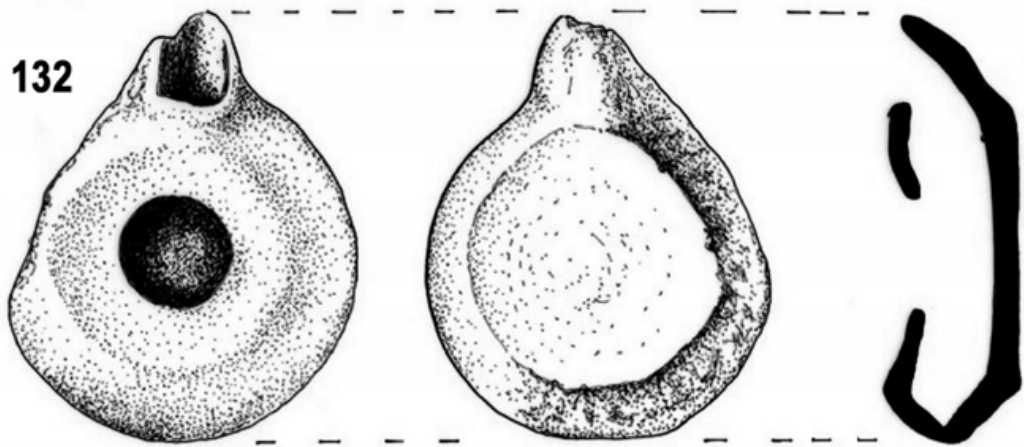
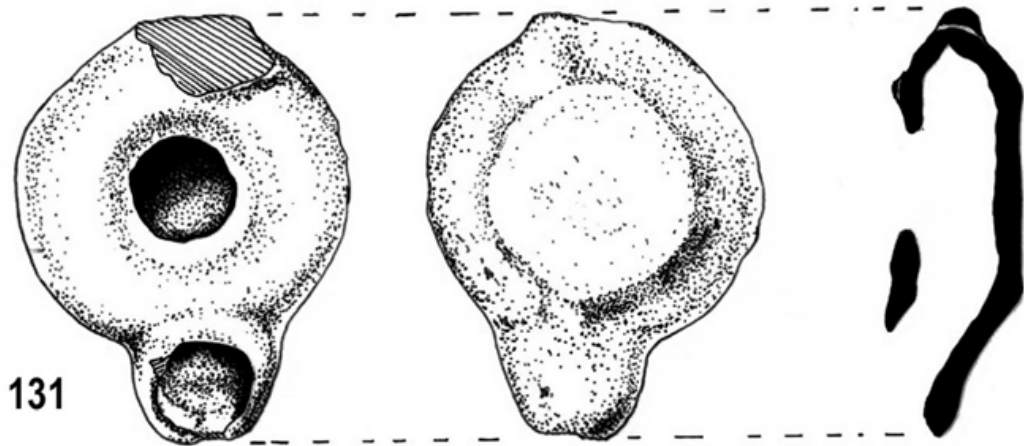

Pl. 11.

Tip XVI

Tip XVIII

Pl. 12.

Pl. 13.

Pl. 14.

ROMAN POTTERY KILNS IN MODERN SERBIA

Sneana Černač Ratić

Abstract This paper deals with Roman pottery kilns from the territory of modern Serbia. In Antiquity, this territory was first part of the Roman provinces Pannonia Inferior and Moesia Superior, and later of Valeria, Panonia Secunda, Moesia Prima, Dacia Ripensis, Dacia Meditteranea and Dardania. The kilns can be dated from the 1st century to the end of the 4th and the beginning of the 5th century. Most of the kilns mentioned in this article were situated near big city-centers, like Sirmium or Viminacium, but also next to large military camps, like Novae, Saldum or Transdierna. The pottery production centers were often situated next to the necropolises, outside the city walls but often also close to clay sources.

Key words Pottery kilns, Pannonia, Sirmium, Viminacium, Roman Period

Cuvinte cheie cuptoare pentru ars ceramică, Sirmium, Viminacium, perioadă romană

In Antiquity, the territory of modern Serbia as part of the Roman provinces Pannonia Inferior and Moesia Superior, and later of Valeria, Panonia Secunda, Moesia Prima, Dacia Ripensis, Dacia Meditteranea and Dardania. In this area, there were found many pottery kilns that could be dated from the 1st century to the end of the 4th and the beginning of the 5th century A.D.

On this area (Fig. 1), in ancient Pannonia, there was a thriving pottery production center in Sirmium (Sremska Mitrovica)¹. Sirmium was an important urban center near the limes and the road to the East. During the systematic excavations in 1961 and 1962, many pottery kilns were found: round, oval and round-oval, including a single rectangular brick kiln. All the kilns were rather well preserved. In some of the kilns there were found pottery fragments that included shreds of pots, bowls, plates, jugs, amphorae, dolia, lamps etc., made of gray, red-gray or yellow clay. Such pottery types mostly belong to the late Antiquity.

Sirmium's (Fig. 2) extraordinary strategic, administrative and political position (near the limes and the capital of Roman Pannonia in late Antiquity), its location on the Imperial road and on one of the most important fluvial routes permanently stimulated all economic branches, including pottery production. Due to the connections to other Pannonical pottery production centers and to production centers in the neighboring provinces (Dalmatia, Moesia, Dacia), but also to distant provinces like Italy, Gallia, Germany or other Mediterranean provinces, trade flourished under various influences, infusing a specific character to Sirmium pottery.

Sirmium, rich in good Sava clay and with a long tradition of prehistoric and protohistoric potters, thus became an important pottery production center itself. The vicinity of Sava Valley and its swampy surroundings represented a good environment for pottery production. To this we must add the thick forests around Sirmium, which provided the necessary wood for the potters. In the vicinity of the great necropolis alone, 28 pottery kilns were found during the excavations. In order to prevent fires, the pottery kilns were built several hundred meters away from the eastern city wall, in the vicinity of the Čikas stream and Sava

¹ Vikić-Belančić 1970, 31.

River. Nowadays, the course has been altered, but the river used to flow just next to Cigłana, here several kilns were discovered.

Between the road to Vinkovci (Cibalae) and the swamp, four more kilns were found. Almost all the discovered kilns have a round base, measuring 2 m in diameter. They are made of clay with straws and hay. The chamber is divided in two and its openings are approx. 1 meter long and 0.7 m wide. The dividing wall served as support for the firing plate, provided with round holes, about 5-10 cm wide. In order to optimize the temperature, some of the openings were obstructed with pottery fragments during baking. According to their construction, it appears that the kilns were rebuilt every season and did not have long lasting character².

One of the kilns is a recent find (Fig. 3); it was dug 3.3 m deep under the town's eastern wall from the late period and provides us with important data for better understanding the pottery production at Sirmium during the Early Period of the Roman Empire. The kiln is almost perfectly round, with a diameter of 1.40 m and a 1.6 m tall domed roof. The opening, facing east, is 0.7 m wide and 1 m long. From the northern and southern side of the fire place, next to the wall, there are two rectangular pillars on each side, made of moulded pieces of mud. The bottom of the fire place is made of mud and small irregular pieces of stone. The opening of the fire chamber was filled with a 10 cm thick layer of mortar. These pillars support the firing plate, which is 10 to 13 cm thick, with eight holes along the edge, where the plate meets the dome. The holes are of irregular round shape, with a diameter of approx. 3 cm. The distance between them varies from 11 cm up to 26 cm. The kiln was found filled with pottery. One part, that contained several entirely preserved vessels, was found on the roof, while the other fragmented part filled the fire chamber. Since the kiln was full of pottery, it is clear that it was abandoned during the process of producing pottery. It is most likely that the firing plate broke due to extreme heat, causing damage to the kiln and the pottery inside it. From the moment it was abandoned, it was never renewed. On its place, no architectural objects were built³.

Systematic preventive excavations at Vranj⁴ (Fig. 4), Krčevine and Hrtkovci confirmed the existence of pottery kilns and pits with rich material from the end of the 1st to the end of the 2nd century. Two pottery complexes were examined – the kilns (I, II) in area 33, remains of pottery kilns (sections 28-31) and four pits with rich ceramic material in the site at Vranj and on the right side of L. Ribara street in Hrtkovci. At the Krčevine site (sections 32), fragments of walls have been examined, indicating the existence of early-Roman objects. The finds from the cultural layer indicate a late Roman settlement and a necropolis⁵.

The most numerous objects from both Gomolava Plateaus (Fig. 5) are kiln remains that were found in the first soil layers, fragmented, with remains of construction imprinted in burned red clay, as well as floor remains. Most of the lower dome parts have been preserved, as well as firing plates and kiln floors of round or oval shape⁶. Here, the Romans used Celtic kilns for pottery production.

² Premk 1993, 15-17.

³ Premk 1992, 364.

⁴ Dautova-Ruševljan 1991, 44.

⁵ Dautova-Ruševljan 1999-2000, 167.

⁶ Dautova-Ruševljan, Brukner 1992, 11.

The most eastern finding place in this part of south Pannonia is Progar⁷, near Zemun (Taurunum). In 1967 and 1968, during systematic excavations, several pottery kilns, a large brick kiln and a pottery workshop were discovered. In the brick kiln, bricks with the "Classis Flavia Pannonica" stamp were produced. Inside the kiln, there were vessels in situ and in the workshop building there were probably two sherds of unfinished lamps and some faulty goods. In the same site, fragments of moulds for relief decorated vessels were found. According to the numismatic finds from this site, the entire complex could be dated to the 4th century.⁸

Besides these important pottery production centers of the eastern confluence, there were other smaller or bigger production centers, of which we only know little information. Apart from the above mentioned kilns in Brest by Beska and in Progar by Zemun, several kilns were also found in Dalj (Teutoburgium), Surduk (Rittium), Novi Banovci (Burgenae), Surcin and Sotin (Cornacum). Future investigations will certainly cast more light on the pottery production in south Pannonia.

In ancient *Emona* (in Slovenia), there was a larger pottery production center, although finds of kilns are rare. It is known that the pottery production center spread along the road to Poetovio (Ptuj), since there is a great number of finds of pottery kilns, moulds or malformed vessels in this area.

Among the older finds there is a small round kiln from Donja Hajdina; in its vicinity, pottery fragments and a mould were discovered. The material could not be accurately dated.

In 1962, in Osek bei Gradišče in the Slovenian hills, a severely damaged round pottery kiln was discovered. Some fragments were found inside it and also near the waste pit, most of them belonging to pots and bowls. All the finds can be dated from the 1st century to the end of the 2nd century.

On the territory of modern Croatia, there are also numerous pottery kilns, but most of them are accidental finds without adequate documentation. Typical is the case from Siscia (Sisak), which was undoubtedly the biggest pottery production center in south Pannonia.

In Sisak a square pottery kiln was found, but it was not fully excavated or documented, therefore not accurately dated. The kiln was 3.15 m long, and the width of 1.80 m was incomplete. Within the layer of clay, bricks measuring 40 × 30 cm were placed, so that they built a platform with holes, each measuring 10 cm.

In ancient Mursa (Osijek) there were surely many pottery kilns, although finds are rare. The only known discovery was made in 1935, when two pottery kilns were found during the construction of a modern leather factory. Next to the kiln, pottery fragments from the Early Empire were found.

Intensive pottery production was ascertained in *Cibalae* (Vinkovci) by the discovery of a great number of pottery kilns. The oldest finds were not accurately documented, although many of the modern finds were also accidental and therefore also not properly documented. Most of the kilns were discovered along the Bosut river bank – eight round poorly preserved kilns of different sizes. Inside and around the kilns there were fragments of usual pottery types that dated to the 3rd and 4th century.

⁷ Dimitrijević, Progar, Zemun 1967, 98.

⁸ Vikić-Belančić 1970, 32.

Several other kilns were discovered in different areas of the town, all of them poorly preserved and poorly documented. According to pottery fragments found inside them, they could be dated to the 2nd and 3rd centuries.

After listing the pottery production centers in south Pannonia down to the Sava River, we can conclude that the most common pottery kiln type was round or round-oval. They were usually dug into the soil and made of clay. Rectangular kilns, made exclusively for production of vessels, were not found in this area.

The basic principle of all the kilns was that the fire chamber and pottery chamber were divided by a wall. In such conditions, vessels never came in direct contact with the flames. Most of the kilns consisted of two separated kidney-shaped spaces that are sometimes equal and sometimes of different sizes. The bottom of the fire chamber consists mostly of clay, but in some kilns the floor is made of bricks. In some cases the dividing wall is so tall that it separates the opening in two as well, but for most of the kilns the wall is just tall enough to reach the opening without dividing it. In some kilns there are openings opposite the firing opening that serve for directing the smoke outside the kiln. The fire chamber is in most cases separated from the upper kiln part by a plate with holes, through which hot air flows and bakes or dries the vessels. Such a plate is supported on both sides of the kiln and also in the middle by the separating wall of the fire-place. Therefore such a plate is always thicker on the margins and in the middle. Plates were made of clay and had round holes, each measuring 5 cm. For most of the plates, the openings are of different sizes, they are not evenly or systematically placed along the plate. Sometimes pottery fragments were found in some of the holes, and were used to close certain holes and thus regulate temperature and heat flow. Regarding the brick kilns, there are two types. The first type has channels in the fire-place, i.e. a booted chamber with holes that allow the heat flow. The second type, just like pottery kilns, has a horizontal dividing plate with rectangular or round holes.

According to V. Vikić-Belančić's typology, all the kilns found in Cibalae belong to the round kiln type⁹. This type is the most common and the most spread compared to other types of pottery kilns. Such type appeared in the 2nd century and lasted until the 4th century. There are five such kilns known from Sirmium, dated to the 3rd and 4th century. In the Roman city of Cibalae¹⁰, a great number of pottery kilns from South Pannonia was found, dating from the 2nd to the 4th century¹¹. Accurate dating of such kilns is not possible, but they are undoubtedly of Roman origin.

According to P. Petru's typology, our kilns would belong to his type "C", i.e. to the more developed type with a supporting wall¹².

Similar types of kilns were found at Lavoye¹³, which is known for the production of Gallic *terra sigillata* and in Rheinzabern¹⁴, where they were used for the production of German *sigillata* in the 1st and the 2nd century.

⁹ Vikić-Belančić 1970, 39.

¹⁰ Aranović-Svetek 1980, 19.

¹¹ Vikić-Belančić Beograd 1970, 39.

¹² Petru 1976, 227-228.

¹³ Chenet, Gaudron 1955.

¹⁴ Ludowici 1901-1905, 164, Abb. 46.

In P. Petru's kiln typology, we can recognize three kiln types found on the above-mentioned territory¹⁵: a) open firing kilns with; b) updraft kilns and c) kilns with a roast and horizontal air flow; also, according to their ground plan, kilns can be round or rectangular.

The original way of baking vessels was in open firing kilns. According to H. Crisan's researches in Dacia, this kiln type was equipped with a horizontal plate made of stamped clay. Such kilns, although covered, were found in Gomolava. The second type of kilns, with horizontal air flow, is known from Baska and Sremska Mitrovica.

The most spread kiln type was the one with horizontal air flow. Such kilns are known from Gomolava, Sremska Mitrovica, Progar, Trbinci, Beška, Prilep, Vis, Fašana, Ptuj and Osijek, also, the type with supported roast is known from Sirmium, Mursa, Cibalae, Singidunum, Scupi, Certissa, Neviodunum and Progar.

On the territory of Upper Moesia, one of the active centers for pottery production and trade was developed in *Viminacium*¹⁶ (Figs. 6-11). The existence of pottery production centers in this area was confirmed by discoveries of pottery kilns. Ten were discovered so far, thus making *Viminacium* one of the biggest pottery production centers¹⁷.

The majority is of round or oval shape, as transmitted from the Iron Age. Compared to the older ones, Roman kilns are bigger and of better quality. This is the most usual and numerous type of kiln that appears not only in Moesia Superior¹⁸, but also in other neighboring provinces from the 2nd to the 4th century. Among the authors of kiln typologies are B. Vikić-Belančić¹⁹, V. G. Stan.²⁰ We rely on the typologies they established.

Kilns of this type were built of bricks, with a clay slip in several layers. This fact indicates that they were in use for a long period of time, as well as that they were repaired every now and then. There are also examples of kilns built on top of each other; thus, one fire chamber holder was used for several kilns. This is the case with one of the kilns (No. 5), which had a fire chamber holder that was repaired and rebuilt and served for three kilns.

So far, isolated pottery production centers have been established in several spots. Most of the kilns were found along the Danube, mostly in the Iron Gate region, mainly because of the more numerous excavations conducted in this area.²¹

At *Diana*, three kilns were found: one in section 13/80, next to the eastern wall and dated to the second half of the 4th century; the second one was discovered in 1981 in section 1/79, in the inner tower at the south-eastern corner, in the layers from the 4th century; the third kiln was found in section 45/84, quadrant 1, in the middle of the camp, containing material from the first half of the 5th century. At *Pontes*, (Fig. 12, 13) in square G/17²² and in square L/12, two kilns of the same type were discovered, containing material from the second half of the 4th century. Kilns considered to be intended for pottery production and dated from the 4th century to the end of the Early Byzantine period were found at *Singidunum*²³, *Ravna*²⁴ and *Boljetin*²⁵.

¹⁵ Petru 1976, 227-228.

¹⁶ Raičković 2005, 6.

¹⁷ Jordović 1994, 95-106.

¹⁸ Cvjetičanin 2000, 245.

¹⁹ Vikić-Belančić 1976, 227-228.

²⁰ Stan 1984.

²¹ Cvjetičanin 2006, 160.

²² Garašanin, Vasić 1987, plan X.

²³ Kondić 1974, 73; Bjelajac 1982, 13.

The kiln found at Grabovica²⁶ could not be accurately dated, while the ones at Hajdučka vodenica²⁷ are of unknown purpose. In the villas in the vicinity of Mihajlovac, kilns and other objects intended for pottery production were found.²⁸ Craftsmen's centers with pottery and brick production kilns, some of which were still in use during the 3rd and in the 4th century, were excavated in Viminacium²⁹. Except those from Viminacium, all kilns have oval or circular pits, with a round firing chamber, walls made of mud and a supporting pillar, often quite long, typical for the 4th century³⁰.

Except for *Viminacium*, which was a bigger production center, small scale production was conducted as follows: at small village estates³¹, which in the 1st and the 2nd century were mostly built near cities and in late antiquity mostly in villages, but the latter was never the case in the area discussed in this paper; a certain production center was situated in Naissus; at the *Limes*, there were kilns at Grabovica, Hajdučka Vodenica and in some smaller sites, like the fortress from Hum³²; possible pottery production at Ulpiana and Horreum Margi; two pottery production centers: Viminacium-Margum and a smaller workshop in Singidunum; and a possible pottery production center at Kosmaj.

We can conclude that Pannonian pottery production reflects the rich style of 1st century Italian pottery, while the pottery produced in the provinces of the Lower Danube imitates Gaulish or East-Mediterranean examples. Potters from the eastern provinces were epigraphically confirmed in all the above mentioned sites, and we hope that the new investigations in the Iron Gates area will provide us with further important information on this topic.

Bibliograph

- Aleksandrov, G. 1983, *Antična vila no. 1 kraj Mihajlovgrad*, IMSZB 8, 39-73.
 Aleksandrov, G. 1984, *Antična vila no. 1 kraj Mihajlovgrad*, IMSZB 9, 11-42.
 Bjelajac, L. 1982, *Nalaz keramičkih ostataka na beogradskoj tvrđavi*, Godišnjak Grada Beograda 29, Beograd, 13-25.
 Chenet, G., Gaudron, G. 1995, *La céramique sigillée d'Argonne des II et III s.*, Supplément Gallia 6, Paris.
 Cvjetičanin, T. 2006, *Kasnoantička gledosana keramika (Gledosana keramika Prve Mezije, Priobalne Dakije, Sredozemne Dakije i Dardanije)*, Beograd.
 Dautova-Ruševljan, V. 1991, *Sonda no-za titna iskopavanja na lokalitetu Vranj kod Hrtkovaca u Sremu (1980-1989)*, Rad Vojvođanskih muzeja 33, Novi Sad, 41-62.

²⁴ Kondić 1967a, 67.

²⁵ Zotović 1982-1983, 220, pl. 3/2.

²⁶ Paprenica, Grabovica 1986, 363.

²⁷ Petrović 1969, 98; Petrović 1970, 55.

²⁸ Aleksandrov 1983, 54, 58-60; Aleksandrov 1984, 27-29, 36.

²⁹ Jordović 1994, 95-106.

³⁰ Šanin 1984, fig. 14.

³¹ Šanin 1984.

³² Cvjetičanin 2006, 171.

- Dautova-Ruševljan, V., Brukner, O. 1992, *Keramička proizvodnja, Gomolava–rimski period*, Novi Sad.
- Dautova-Ruševljan, V. 1999-2000, *Sistematsko-za titna iskopavanja u Hrtkovcima*, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 15-16, Beograd, 163-174.
- Dimitrijević, D. 1967, *Progar, emun, lokalitet Progarski vinogradi” – rimsko nalazi te sa ostacima ciglane Classis Flaviae Pannonicae*, *ArhPregled* 9, 94-99.
- Garašanin, M., Vasić M. 1987, *Castrum Pontes*, *Đerdapske sveske* 4, Beograd, 71-116.
- Jordović, Č. 1994, *Grnčarski i ciglarski centar u Viminacijumu*, *Saopštenja* 26, Beograd, 95-106.
- Kondić, V. 1966, *Ravna - rimsko i ranovizantijsko utvrđenje*, *ArhPregled* 8, 96-99.
- Kondić, V. 1967, *Ravna - rimsko i ranovizantijsko utvrđenje*, *ArhPregled* 9, 65-69.
- Kondić V. 1974, *Osnovni elementi topografije Singidunuma. Vojne jedinice i utvrđenja na gradskoj teritoriji Singidunuma. Ekonomske prilike*, *Istorija Beograda I*, Beograd, 72-88.
- Paprenica, J. 1986, *Grabovica, Brzi Prun”*, *Gisement prehistorique, antique et Medieval*, *Đerdapske sveske* 3, Beograd, 362-365.
- Petrović, N. 1969, *Hajdučka vodenica - kasnoatičko i ranovizantijsko utvrđenje*, *ArhPregled* 11, 97-99.
- Petrović, N. 1970, *Hajdučka vodenica - kasnoatičko i ranovizantijsko utvrđenje*, *ArhPregled* 12, 54-57.
- Petru, P. 1976, *Die R merzeitliche Keramische Produktion in Jugoslawien*, *ArhVestnik* 27, 224-231.
- Premk, A. 1992, *Proizvodnja ranorimske keramike u Sirmijumu*, *Zbornik Narodnog Muzeja* 14, 1, Beograd, 363-368.
- Premk, A. 1993, *Keramičke peći i produkcija ranorimske keramike u Sirmijumu*, *Sunčani sat* 3, Mitovica, 15-25.
- Raičković, A. 2005, *Keramičke posude zanatskog centra iz Viminacijuma*, Beograd, master thesis.
- San, V. 1984, *The pottery kilns of Roman Britain*, London.
- aranović-Svetek, V., *Ranocarska lončarska radionica u Cibalama*, *Starinar* 31, 17- 33.
- Vikić-Belančić, B. 1970, *Beitrag zur Problematik der keramischen erkst tten in S dpannonien in der r mischen Kaiserzeit*, *Archlug* 11, 1970, 29-44.
- Zotović, L. 1982-1983, *Boljetin (Smorna), rimski i ranovizantijski logor*, *Starinar* 33-34, 211-225.

Sne ana Černač Rat ović
Arheolo ki Institut
Kneza Mihaila 35/IV
B.P. 202,
11000, Beograd,
Serbia

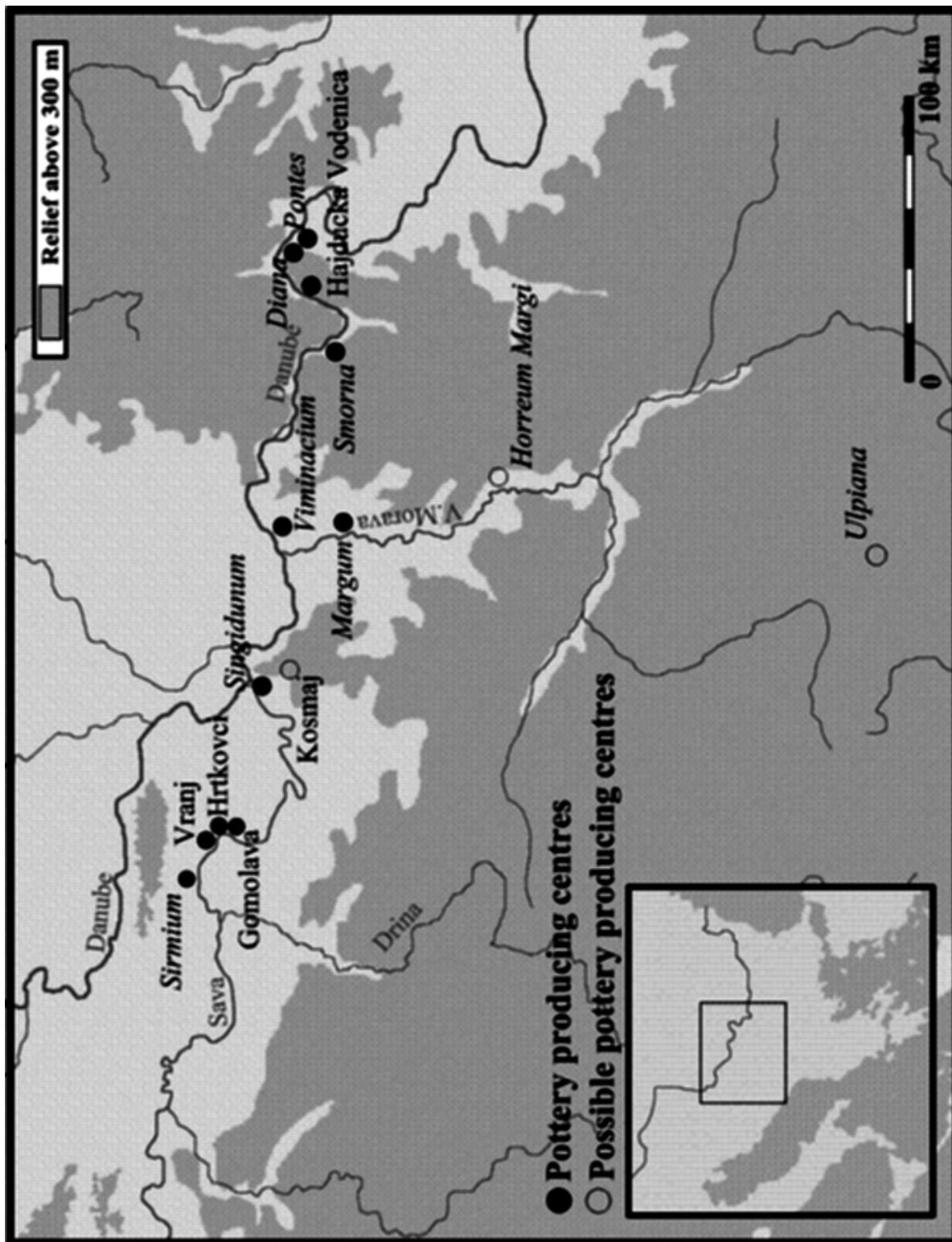

Fig. 1. Map of pottery producing centers in Pannonia and Moesia.

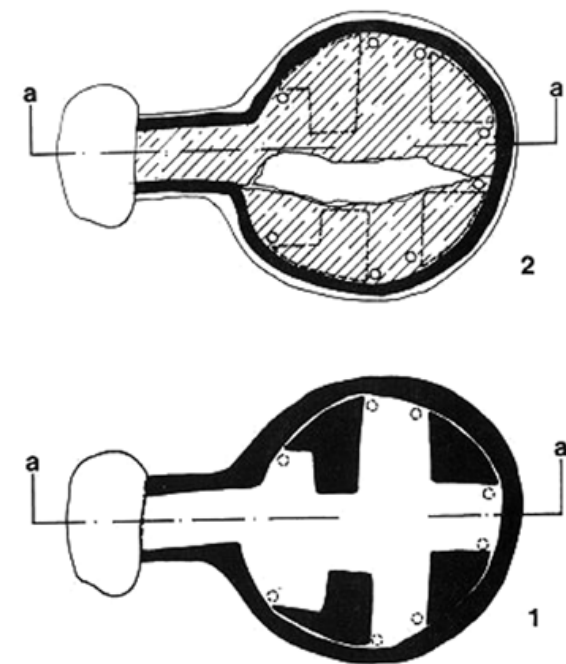
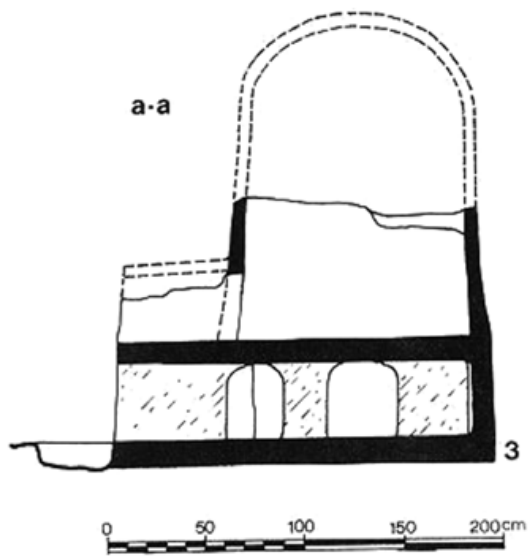

Fig. 3. Pottery kiln from Sirmium (after Premk 1993).

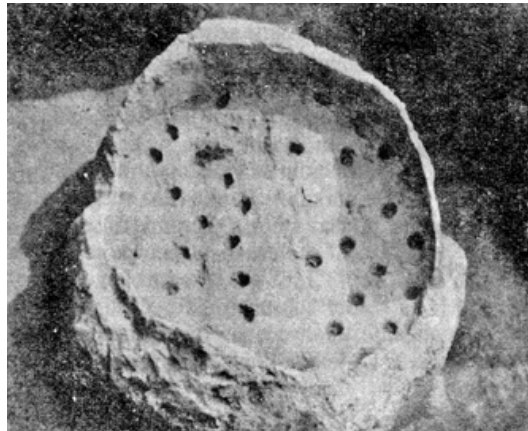

Fig. 4. Pottery kiln from Vranj (after Dautova-Ruševljan 1991).

Fig. 5. Pottery kiln from Gomolava (after Dautova - Ruševljan, Brukner 1992).

Fig. 6. Pottery kiln from Viminacium (after Raičković 2005).

Fig. 7. Pottery kiln from Viminacium (after Raičković 2005).

Fig. 8. Pottery kiln from Viminacium (after Raičković 2005).

Fig. 9. Pottery kiln from Viminacium (after Raičković 2005).

Fig. 10. Pottery kiln from Viminacium (after Raičković 2005).

Fig. 11. Pottery kiln from Viminacium (after Raičković 2005).

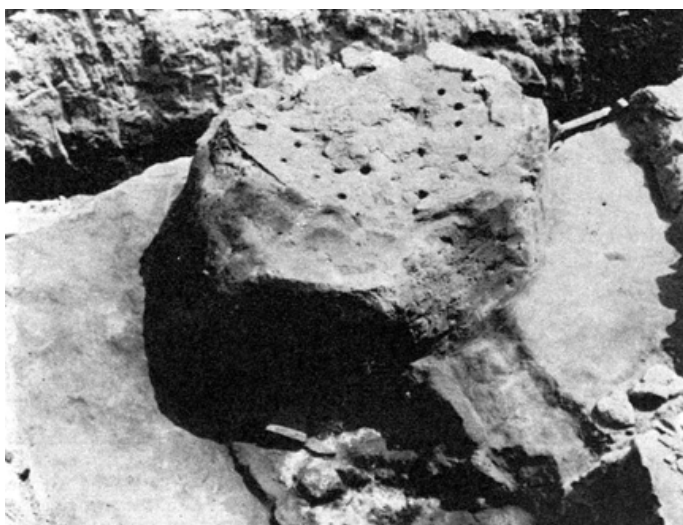

Fig. 12. Pottery kiln from Pontes (after Garašanin, Vasić 1987).

Fig. 13. Pottery kiln from Pontes (after Garašanin, Vasić 1987).

C TEVA DATE RIVIND DOUĂ IBU E ZOO OR E DESCO ERITE N DOBROGEA

Cristina araschi Tal ațchi

Abstract Among the objects purchased in the last decade by the Museum of National History and Archaeology Constanța (Constanța County, Romania) there are also two bronze zoomorphic brooches, which have no analogies in any museum collections in the country. Both fibulae represent a golden eagle (aquila) with a flat body and the wings opened to the sides. The first one, discovered at Dunăreni can be dated to the Roman imperial period, mainly the second half of the 2nd century - the end of the 3rd century. The second brooch, found at Valu lui Traian most probably dates to the end of the 4th-5th centuries. At the moment there are no arguments in favour of the local production of these artefacts, therefore we conclude that they were most likely brought from other regions. The fact that these types of fibulae were discovered in troops' camping sites suggests that they were worn by people in the military, especially in the 2nd-3rd centuries A.D.

Key words: aquila fibulae, Roman imperial period, migration period, Dobrudja

Cuvinte cheie: fibule vultur, perioada romană imperială, epoca migrațiilor, Dobrogea

Cu un an în urmă am oferit spre publicare un mic studiu ce avea ca temă de analiză șapte brăzdare de plug medievale ajunse în colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța prin achiziție¹. Ne-am oprit asupra lor deoarece, la momentul respectiv, pentru secvența cronologică amintită, astfel de descoperiri, pe teritoriul dobrogean, erau rare. Nu am avut inițial intenția să deschidem o „serie” de studii care să vizeze această „categorie” de material în general lipsită de context arheologic, ci să întocmim un catalog mai amplu. Totuși rara prezență a unora dintre piese în materialele editate ne-a determinat să le evidențiem printr-o analiză separată.

Printre obiectele achiziționate în ultimul deceniu de muzeul constănțean se află și două fibule zoomorfe, care, din câte cunoaștem, nu își găsesc analogii în colecțiile instituțiilor muzeale din țară.

CATALOG

1. Fibulă zoomorfă reprezentând o pasăre (vultur) cu corpul plat, aripile deschise lateral și capul în profil. Ciocul atinge aripa dreaptă, iar coada, evantai, prezintă două incizii scurte plasate spre părțile laterale. Portagrafa, dispusă perpendicular pe partea din spate a capului, este fragmentară, iar din mecanismul de închidere cu balama se păstrează, pe spatele cozii, două plăcuțe distanțate, găurite. Acul lipsește. L 3,2 cm, l 2,8 cm. Bronz; turnată; stare de conservare bună (Pl. II/1 a-b).

Loc de descoperire: Dunăreni (com. Aliman, jud. Constanța); colecția MINAC, inv. 41232.

¹ Paraschiv-Talmațchi, Custurea 2008, 403-414.

2. Fibulă zoomorfă reprezentând o pasăre (vultur) cu corpul plat și aripile deschise lateral. În partea superioară a aripilor și pe centrul cozii este ornamentată cu câte două cercuri concentrice punctate (cel exterior are \varnothing 4 mm). Din mecanismul de închidere prin balama se mai păstrează, pe spatele cozii, două plăcuțe găurite. Capul, portagrafa, acul și partea inferioară a aripii drepte lipsesc. L (păstrată) 2,8 cm, l 2,8 cm. Bronz; turnată; stare de conservare precară (Pl. II/2 a-b).

Loc de descoperire: Valu lui Traian (com. Valu lui Traian, jud. Constanța); colecția MINAC, inv. 44863.

Fibule zoomorfe/pasăre au fost descoperite în mai multe situri din țara noastră², dar acestea nu reproduc imaginea vulturului, ci a porumbelului, păunului, cocoșului, raței etc. Piese asemănătoare celor două descrise mai sus au fost semnalate în Austria, Serbia, Croația și Bulgaria, asupra acestora urmând a ne opri mai detaliat, deoarece lipsa contextului arheologic pentru piesele din colecția muzeului constănțean determină căutarea unor analogii necesare unei încadrări cronologice cât mai strictă și adecvată, evident în măsura posibilităților.

O fibulă vultur asemănătoare celei de la Dunăreni a fost descoperită, într-un strat de dărâmătură, în anii 1989-1992, în Insula XLI³, la Flavia Solva⁴ (provincia Styria, Austria de Jos). Piesa, lucrată neîngrijit, are corpul plat, cu margini oblice, aripile întinse lateral și capul întors spre aripa dreaptă (Pl. III/1). Pe spate, în zona cozii, păstrează resortul cu șase spire, în timp ce acul și portagrafa au fost rupte. Fibula este din bronz, are lungimea de 3,2 cm și lățimea de 2,3 cm. Ea a fost datată în a doua jumătate a secolului al II-lea – sfârșitul secolului III⁵.

Tot piesei de la prima poziție i-am găsit analogii la Petronell-Carnuntum (districtul Bruck, Austria de Jos). De aici, din arealul unui fost sediu de legiune⁶, provin și câteva fibule vultur de același tip cu cea de la Dunăreni⁷. Cea mai apropiată ca formă de piesa noastră se regăsește la Matouschek-No ak la prima poziție de la varianta 3a. Și aceasta are corpul plat, cu marginile ușor oblice, cu aripile întinse lateral și capul în profil, cu ciocul atingând aripa dreaptă (Pl. III/2). Pe spate, în zona cozii, păstrează inelele de la balama, iar în aceea a capului o lungă portagrafă; acul lipsește. Piesa este din bronz, are lungimea de 3,2 cm și lățimea de 2,5 cm⁸.

În studiul semnat de Matouschek-No ak ne sunt prezentate încă șase fibule vultur din bronz, cinci de la Carnuntum⁹ și una de la Loretto (punctul „Kreinäcker”, districtul Eisenstadt, Austria de Jos)¹⁰, cu reprezentare generală asemănătoare piesei de la Dunăreni (corp plat, aripi deschise, cap din profil cu ciocul atingând aripa dreaptă), însă unele elemente ale acestora au fost redată diferit. Astfel, fibula de la 3a/5 (L 3,2 cm, l 2,6 cm) are ciocul subțiat, locul de

² Cociș 2004, 115-119.

³ Puhm 1992 (1993), 73, 76, fig. 25 la 78. Detalii topografice referitoare la Insula XLI vezi la Groh 1992 (1993), 59-69.

⁴ Oraș roman situat pe malul vestic al râului Mur, în apropierea orașului modern Leibnitz.

⁵ Puhm 1992 (1993), 76.

⁶ Oraș civil și lagăr militar, ce acoperă astăzi aria localităților Petronell-Carnuntum și Bad Deutsch-Altenburg, cf. Matouschek, No ak 1985-1986, 101.

⁷ Matouschek, No ak 1985-1986, 132-135.

⁸ Matouschek, No ak 1985-1986, 132-133, 210.

⁹ Matouschek, No ak 1985-1986, 133-134.

¹⁰ Matouschek, No ak 1985-1986, 134-135.

unire al aripilor cu corpul este mai îngust, iar coada este din două părți (Pl. III/3)¹¹. Fibulele din varianta 4a (6-10) diferă în principal prin forma aripilor, dar și prin prezența resortului, spre deosebire de cele de la 3a, care au sistemul de închidere tip balama. Este de precizat însă că ele se apropie și ca dimensiuni de cele prezentate anterior. Astfel: fibula de la 4a/6 (Carnuntum) are lungimea de 3,1 cm și lățimea de 2,3 cm¹² (Pl. III/4); piesa de la 4a/7 (Carnuntum) are lungimea de 3,3 cm și lățimea de 2,4 cm¹³ (Pl. III/5); cea de la 4a/8 (Carnuntum) de 3 cm, respectiv 2,3 cm¹⁴ (Pl. III/6); cea de la 4a/9 (Carnuntum) de 2,6 cm, respectiv 2,2 cm¹⁵ (Pl. IV/1); iar aceea de la 4a/10 (Loretto) are lungimea de 3,8 cm și lățimea de 2,1 cm¹⁶ (Pl. IV/2). Constatăm, așadar, diferențe semnificative doar la ultimele două piese (4a/9 și 4a/10). Fibulele de la Carnuntum provin din descoperiri întâmplătoare, sau au fost scoase cu ajutorul detectorului de metale¹⁷. Ele aparțin perioadei romane imperiale¹⁸.

Aceleași perioade i-a fost atribuită și fibula vultur descoperită în 1990 la Palterndorf-Dobermannsdorf (districtul Gänserndorf, Austria de Jos)¹⁹. Fără date referitoare la dimensiuni, ni se precizează că este vorba despre o piesă din bronz, cu resort, cu acul și portagrafa lipsă (Pl. IV/3).

De aceeași încadrare cronologică, perioada romană imperială, a beneficiat și fibula vultur descoperită, în anul 1981, la Lorch-Lauriacum (districtul Linz-Land, Austria)²⁰. Piesa din bronz, aflată în fondul Muzeului Enns, prezintă resort și are dimensiuni de 2,8 cm × 2,3 cm, cu precizarea că lungimea păstrată este mai mică decât cea inițială, deoarece capul păsării este rupt (Pl. IV/4).

În Serbia, la Ušće, nu departe de Belgrad-Singidunum, a apărut în anul 1966 o fibulă vultur din bronz (Pl. IV/5)²¹. Aceasta este plată, are lungimea de 3,8 cm și lățimea de 2,5 cm, prezintă ac cu balama și are coada din două părți. A fost datată în secolul al V-lea p.Chr.²².

Punctul cel mai apropiat de noi, cu piesă similară ca formă, este umen (regiunea umen, Bulgaria). În colecția muzeului din această localitate se află o fibulă vultur din bronz, cu lungimea de 3,1 cm, cu aripile deschise lateral, capul întors spre stânga, ureche pentru resort pe partea din spate a cozii și portagrafa pe cea a capului²³ (Pl. IV/6). Exemplarul a fost datat, pe baza unor analogii, în secolele V-VI, iar la momentul publicării lui nu se cunoșteau piese asemănătoare în alte colecții de muzee din Bulgaria²⁴.

Pentru cea de a doua fibulă, descoperită la Valu lui Traian și decorată cu cercuri concentrice punctate, analogiile găsite de noi sunt mai reduse numeric.

¹¹ Matouschek, No ak 1985-1986, 133, 210.

¹² Matouschek, No ak 1985-1986, 133, 210.

¹³ Matouschek, No ak 1985-1986, 134, 211.

¹⁴ Matouschek, No ak 1985-1986, 134, 211.

¹⁵ Matouschek, No ak 1985-1986, 134, 211.

¹⁶ Matouschek, No ak 1985-1986, 135, 211.

¹⁷ Matouschek, No ak 1985-1986, 101-102.

¹⁸ Matouschek, No ak 1985-1986, 101.

¹⁹ Adler, Schuppler 1990, 246, Abb. 1066.

²⁰ Kneifel 1981 (1982), 539.

²¹ Bojović 1983, 140, T XXX/300.

²² Bojović 1983, 69.

²³ Haralambieva, Atanasov 1992, 118, pl. 13/6 la p. 110.

²⁴ Haralambieva, Atanasov 1992, 96.

În anii 1987-1989 a fost descoperită, probabil fortuit, în Ringelsdorf-Niederabsdorf (districtul Gänserndorf, Austria de Jos), zona Kuse, o fibulă vultur din bronz decorată cu cercuri punctate²⁵. Aceasta are lungimea de 3,8 cm și prezintă un corp plat, cu aripi deschise lateral, cap din profil cu ciocul atingând aripa dreaptă, coadă din două părți și ac cu balama (Pl. V/1). A fost datată în a doua jumătate a secolului al V-lea p.Chr²⁶, de aici provenind, de altfel, și alte piese din veacul respectiv, ori de la începutul celui următor²⁷.

O altă fibulă vultur apare într-un catalog al unei expoziții ținută în Nürnberg și provine din Novi Banovci-Burgenae (districtul Srem, Serbia). Piesa din bronz, cu o lungime de 3,9 cm, are corpul plat, aripile deschise lateral, capul din profil cu ciocul atingând aripa dreaptă și a fost ornamentată cu cercuri concentrice (Pl. V/2). Aceasta a fost atribuită perioadei migrațiilor²⁸.

O fibulă vultur din bronz, decorată cu cercuri concentrice, provine din Belgrad-Singidunum (Serbia), din timpul unor săpături efectuate pe strada Knez Mihailova, nr. 30. Aceasta are corpul plat, aripile deschise lateral și prezintă balama (Pl. V/3)²⁹. Piesa a fost descoperită într-un nivel aparținător celei de a doua jumătăți a secolului al II-lea și primului deceniu al celui următor, dar autorii consideră că fibula se datează, conform stilului și caracteristicilor ornamentale, în veacul al V-lea p.Chr.³⁰

O piesă similară celei de la Novi Banovci se află în colecția Muzeului din Zagreb și a fost descoperită la Sisak-Siscia (regiunea Moslavina, Croația)³¹. Pentru ea păstrăm descrierea piesei amintite, cu observația că aceasta are coada din două părți (Pl. V/4). Și ea a fost atribuită epocii migrațiilor³².

În fine, ultima piesă asupra căreia ne vom opri apare într-un catalog de licitație de la München. Este din bronz, are 4,2 cm, iar în linii generale păstrează descrierea fibulelor de la Ringelsdorf-Niederabsdorf și Belgrad (Pl. V/5). A fost datată în secolul al VI-lea p.Chr., iar pentru locul de descoperire se face trimitere la SE Europei³³.

Referitor la încadrarea cronologică a pieselor noastre optăm, în acest stadiu al cercetărilor și având la baza analogiile prezentate, pentru perioada romană imperială (în principal a doua jumătate a sec. II – sfârșitul sec. III) pentru fibula de la Dunăreni, iar pentru aceea de la Valul lui Traian propunem sfârșitul sec. IV – sec. V. După cum s-a observat, analogiile aduse pentru fibula vultur fără decor pe corp au fost, în general, încadrate perioadei romane imperiale, o contribuție în acest sens având și istoria sitului arheologic în care au apărut. Excepție fac piesele de la Ušće și Tumen, însă atenționăm că prima a fost datată după

²⁵ Stuppner 1989, 261, Abb. 1436.

²⁶ Stuppner 1989, 261.

²⁷ Stuppner 1989, 260-261.

²⁸ *Germanen*, 226, Abb 5/11.

²⁹ Ivanišević, Nikolić-Đorđević 1997, 133, 134, fig. 55/8.

³⁰ Ivanišević, Nikolić-Đorđević 1997, 133.

³¹ Patek 1942, Taf. 20/7.

³² Patek 1942, 125.

³³ Gerhard Hirsch 248, am 6. Februar 2007, 27, nr. 524, Taf. 39/524. Alături de unele date prezentate mai sus am găsit și mențiuni referitoare la alte câteva fibule vultur, însă, cum noi nu am reușit să vedem publicațiile care le prezintă și evitând a priva pe cei interesați de acest tip de fibulă de informațiile respective, vom face trimitere doar la literatura de specialitate care le amintește: Bojović 1983, 69; Haralambieva, Atanasov 1992, 96; Matouschek, No 1985-1986, 133. Aceștia li se adaugă piesele prezente în paginile unor site-uri, dintre care amintim: <http://pagesperso.aol.fr/hinano38/fibule>, <http://www.collector-antiquities.com/351/> (Pl. 6).

aceea de la Novi Banovci-Burgenae (care este decorată), iar cea de a doua după fibula de la Ušće, respectiv Novi Banovci-Burgenae și alte două piese din Muzeul din Zagreb, ambele ornamentate cu cercuri concentrice³⁴. Analogiile pentru fibula vultur decorată cu cercuri concentrice au fost atribuite, fără excepție, secolelor V-VI, însă noi propunem o datare de început mai timpurie, deoarece, după cum se poate observa, piesa de la Valu lui Traian păstrează în general forma fibulelor romane imperiale, destul de diferită de cele din epoca migrațiilor, și preia decorul cu cercuri concentrice punctate. Cum acest tip de decor apare la sfârșitul sec. al III-lea în lumea romană și se extinde începând cu veacul următor³⁵, nu este exclus ca piesa de la Valu lui Traian să aparțină perioadei de început.

Lipsa informațiilor referitoare la condițiile de descoperire pentru cele două fibule ne-a determinat să identificăm în ce măsură acestea se înscriu, din punct de vedere cronologic, pe linia altor descoperiri arheologice din zonele amintite.

La Dunăreni, pe dealul Muzait, lângă Dunăre, a fost identificată o fortificație, Sacidava, în interiorul căreia au apărut ziduri de monumente³⁶, monede imperiale romane³⁷ și mai târziu³⁸, materiale epigrafice³⁹, ceramică și alte materiale din perioada sec. II – începutul sec. VII⁴⁰. În aceeași localitate, în punctul *Bratca*, este cunoscută o așezare din sec. II-VI⁴¹.

La Valu lui Traian, în vilele din zona de NNV a localității, a fost identificată o așezare din sec. IV-V⁴², iar din zona gării și din aceea a barierei de la Valea Seacă au fost colectate, în urma unor cercetări de suprafață, materiale ce au aparținut unor așezări din sec. II-III⁴³. De pe teritoriul localității provin și numeroase monumente arhitectonice și epigrafice (datate în secolul al II-lea și începutul celui următor)⁴⁴, monede din secolele II-VI⁴⁵, precum și alte materiale arheologice din aceeași perioadă⁴⁶.

În ceea ce privește identificarea unor ateliere de producție pentru acest tip de fibulă acțiunea pare destul de dificilă, fapt datorat în parte și numărului relativ mic de exemplare cunoscut. E. Patek considera că în Pannonia fibulele vultur beneficiau de o anumită popularitate, ceea ce l-a determinat să suspecteze o producție locală a acestora⁴⁷. Pentru o proveniență panonică, Singidunum sau teritoriul înconjurător⁴⁸, ar opta și V. Ivanišević și

³⁴ Haralambieva, Atanasov 1992, 96.

³⁵ Informație L. Petculescu, căruia îi mulțumim și cu această ocazie.

³⁶ *TIR*, L 35, 40; Scorpan 1972, 301-327; Scorpan 1977 b, 229-251; *EAIVR* 1996, 94.

³⁷ Vertan, Custurea 1992, 388, nr. 1443; Vertan 2002, 423, nr. 58/1-3; Preda 2003, 340, nr. 18-28; Talmațchi 2007, 343-344, nr. 108-113.

³⁸ Scorpan 1973, 302, 319; Ocheșeanu, Papuc 1973, 374-375, nr. 221-236.

³⁹ Scorpan 1977a, 159-178; Aricescu 1977, 19, 33, 43 nota 125, 58, 66, 80, 114, 126; Zahariade 1988, 120.

⁴⁰ Scorpan 1972, 320, fig. 14, 321, fig. 15-16, 322, fig. 17; Scorpan 1973, 276-278, 285, 288-289, 293-296, 314, fig. 36, 316 fig. 37, 318 fig. 38, 320.

⁴¹ *LMI* 2004, 951 pct. 214; Custurea, Cliante 2006, 423 (un tezaur monetar din secolul al IV-lea p.Ch. – inedit, se află în colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța), 428.

⁴² Scorpan 1970, 145-150; Scorpan 1971, 141.

⁴³ Informație Gh. Papuc, căruia îi mulțumim și pe această cale.

⁴⁴ Covacef 1981, 282. Proveniența antică locală a unora din piese este privită cu rezerve, considerându-se că ele au fost aduse din Tomis (Constanța), cf. Bărbulescu 2001, 55.

⁴⁵ Custurea, Vertan, Talmațchi 1999, 361; Custurea 2004-2005, 526.

⁴⁶ Rădulescu 1978, 151; Covacef 1981, 282; *LMI* 2004, 973 pct. 471-472.

⁴⁷ Patek 1942, 125.

⁴⁸ Ivanišević, Nikolić-Đorđević 1997, 133, 150.

S. Nikolić-Đorđević, considerând că descoperirile din arealul respectiv pot indica prezența unui atelier patern. J. Matouschek și H. Noak nu identifică, din descoperiri, popularitatea afirmată de E. Patek, aducând în contra-partidă numărul mic de exemplare cunoscut și apariția acestora cu precădere în zona limesului⁴⁹ (Pl. I).

Despre o producție a fibulelor de acest tip în zona Dunării de Jos considerăm că nu se poate discuta încă, cele trei piese de aici (de la Dunăreni, Valu lui Traian și Iumen) fiind, cel mai probabil, aduse. Purtătorii fibulelor vultur din cele două variante prezentate de noi par să provină din mediul militar, mai ales pentru secolele II-III. Raritatea pieselor, forma ușor sobră și apariția lor cu precădere în zone de cantonare ale unor trupe militare pot reprezenta argumente pentru această ipoteză.

Înainte de a încheia, dorim să precizăm că datările propuse de noi pentru cele două fibule rămân deschise, ele putând suporta modificări în măsura unor descoperiri viitoare cu contexte arheologice clare. Ineditul lor pentru teritoriul țării noastre ne-a făcut datori, chiar și în aceste condiții, să le punem la dispoziția cercetării de specialitate.

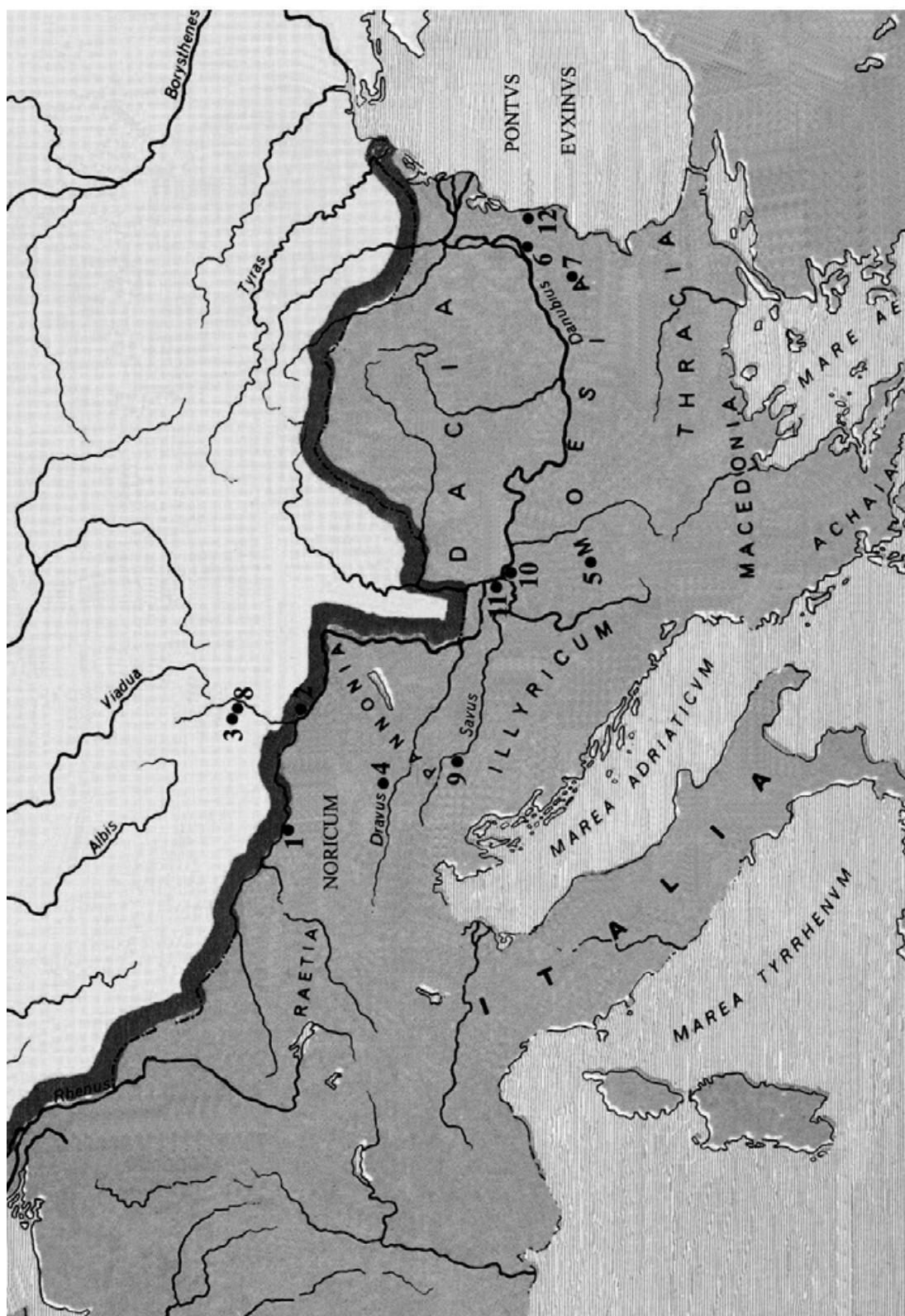
⁴⁹ Matouschek, Noak 1985-1986, 133. Menționăm că în studiul acestora, la paginile 134-135, este prezentată o fibulă vultur nefinisată descoperită la Loretto.

Bibliografie

- EAIVR 1996 *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României, II, 1996, București.*
- Gerhard Hirsch 248 *Antiken Auktion 248, am 6. Februar 2007, Gerhard Hirsch Nachfolger, München.*
- Germanen* *Germanen, Hunnen und Awaren-Schätze der Völkerwanderungszeit, Ausstellungskatalog Nürnberg, 1988.*
- LMI 2004 *Lista monumentelor istorice 2004, județul Constanța, București.*
- TIR 1969 *Gostar, N., Ivanov, T., Popescu, E., Protase, D., Russu, I.I., Tudor, D. 1969, Tabula Imperii Romani. Romvla-Dvrorstorum-Tomis, București.*
- Adler, H., Schuppler, . 1990, *KG Palterndorf, OG Palterndorf-Dobermannsdorf, VB G nserndorf(K 25, O 1 mm, S 195 mm), F 29, 245-246.*
- Aricescu, A. 1977, *Armata în Dobrogea romană, București.*
- Bărbulescu, M. 2001, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr), Bibliotheca Tomitana 3, Constanța.*
- Bojović, D. 1983, *Rimske fibule Singidunuma, Beograd.*
- Cociș, S. 2004, *Fibulele din Dacia romană, EphemNap 3, Cluj-Napoca.*
- Covacef, Z. 1981, *Descoperiri arhitectonice și sculpturale de la Valu lui Traian, Pontica 14, 277-282.*
- Custurea, G. 2004-2005, *Date noi privind circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. V-VII), Pontica 37-38, 491-536.*
- Custurea, G., Cliante, T. 2006, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea (sec. VI-VII), Pontica 39, 423-434.*
- Custurea, G, Vertan, A, Talmațchi, G. 1999, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XIII), Pontica 32, 347-365.*
- Groh, S. 1992, *Die Insula XLI von Flavia Solva. Vorbericht ber die Ergebnisse der Grabungen 1989-1991, F 31, 59-69.*
- Haralambieva, A., Atanasov, G.At. 1992, *Novopoct'pili fibuli ot III-VII v. v umenskija Muzei, IvestijaVarna 28, 87-120.*
- Ivanišević, V., Nikolić-Đorđević, S. 1997, *Novi tragovi antičkih fortifikacija u Singidunumu-lokalitet Knez Mihailova 30, Singidunum 1, Belgrad, 65-150.*
- Kneifel, H. 1981, *Lorch, Gem. Enns, BH Linz-Land, F 20, 539.*
- Matouschek, J., No ak, H. 1985-1986, *Unpublizierte Tierfibeln und Fibeln mit thermiomorphen Gestaltungselementen aus sterreichischen Privatsammlungen, R misches sterreich 13/14, Viena, 101-222.*
- Ocheșeanu, R., Papuc, Gh. 1973, *Monede grecești, romane și bizantine, descoperite în Dobrogea, Pontica 6, 351-381.*
- Paraschiv-Talmațchi, C., Custurea, G. 2008, *Brăzdare de plug medievale din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Pontica 41, 403-414.*
- Patek, E. 1942, *Verbreitung und Herkunft der r mischen Fibeltypen von Pannonien, Budapesta.*

- Preda, C. 2003, *Descoperiri de monede antice*, BSNR 92-97 (1998-2003), 335-345.
- Puhm, A. 1992 (1993), *Die r mischen Fibeln der Insula XLI von Flavia Solva. Ergebnisse der Grabungen 1989-1992*, F 31, 71-78.
- Rădulescu, A.V. 1978, *Dédicace en l'honneur de Valentinien*, Pontica 11, 151-154.
- Scorpan, C. 1970, *Aspecte ale continuității și romanizării băștinașilor din Dobrogea, în lumina recentelor cercetări*, Pontica 3, 139-187.
- Scorpan, C. 1971, *Noi descoperiri getice în Dobrogea romană-secolele II-VI e.n.*, Pontica 4, 137-153.
- Scorpan, C. 1972, *Sacidava și unele probleme stratigrafice și cronologice ale limesului și Dobrogei romane (sec. V e.n. în arheologia dobrogeană)*, Pontica 5, 301-327.
- Scorpan, C. 1973, *Săpăturile arheologice de la Sacidava (1969, 1970, 1971)*, Pontica 6, 267-331.
- Scorpan, C. 1977a, *Stele funerare inedite de la Sacidava*, Pontica 10, 159-178.
- Scorpan, C. 1977b, *Rezultate ale săpăturilor arheologice de la Sacidava 1974-1976*, Pontica 10, 229-251.
- Stuppner, A. 1989 (1990), *KG Ringelsdorf, MG Ringelsdorf-Niederabsdorf, VB G nserndorf (K 26, 107-112 mm, S 163-170 mm)*, F 28, 260-261.
- Talmațchi, G. 2007, *Date noi privind descoperiri monetare romane imperiale din Dobrogea*, Peuce, S.N. 3-4, 331-374.
- Vertan, A. 2002, *Circulația monetară în Dobrogea romană (secolele I-III)*, Cluj-Napoca.
- Vertan, A., Custurea, G. 1992, *Descoperiri monetare în Dobrogea (IX)*, Pontica 25, 381-398.
- Zahariade, M. 1988, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, BiblArh 49.

Cristina Paraschiv Talmațchi
Muzeul de Istorie Națională și Arheologie
Piața Ovidiu, nr. 12
900734, Constanța
Tel. 0241-618763
ctalmatchi@gmail.com

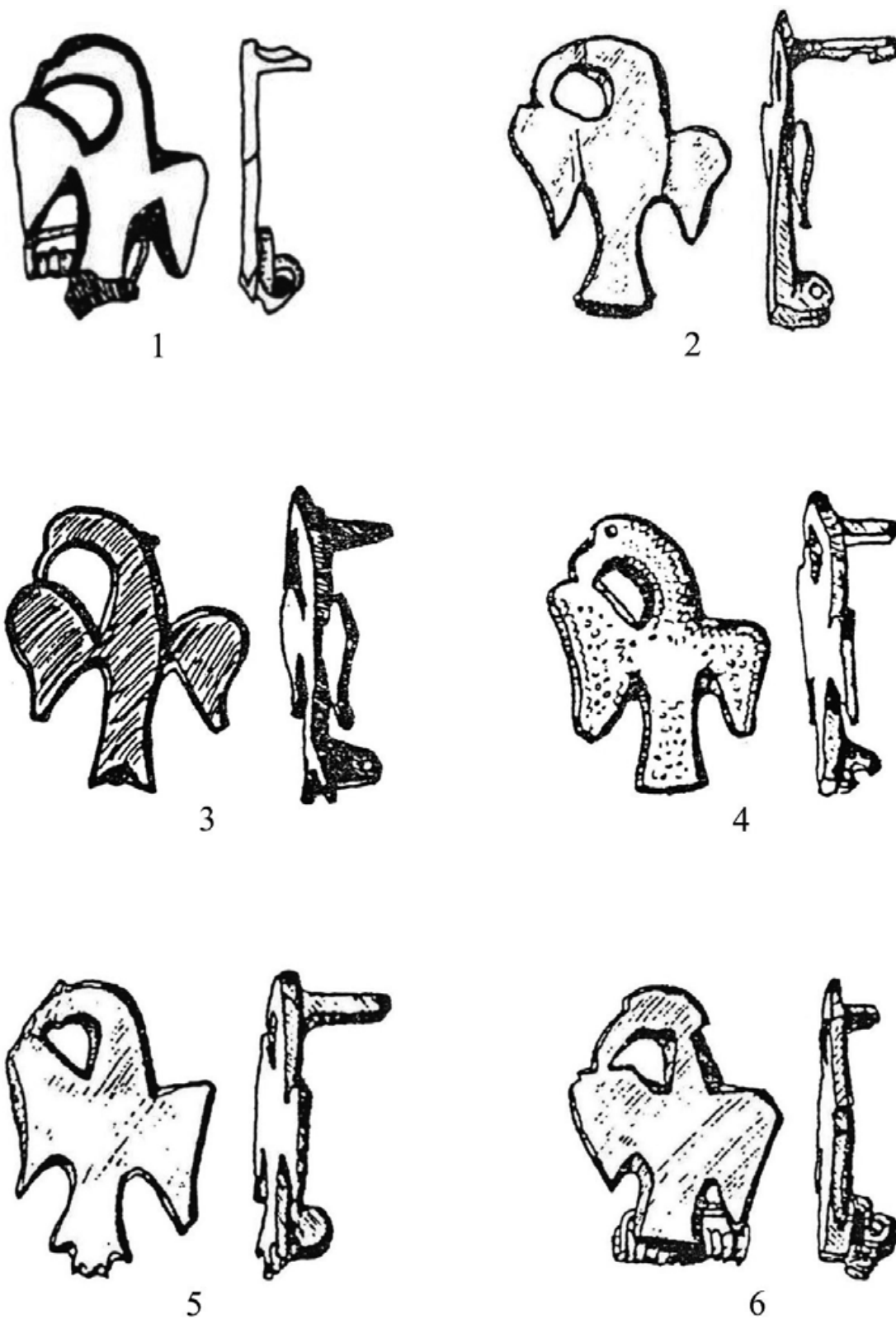

Pl. I. Aria de răspândire a fibulelor vultur / The spreading area of the aquila fibula

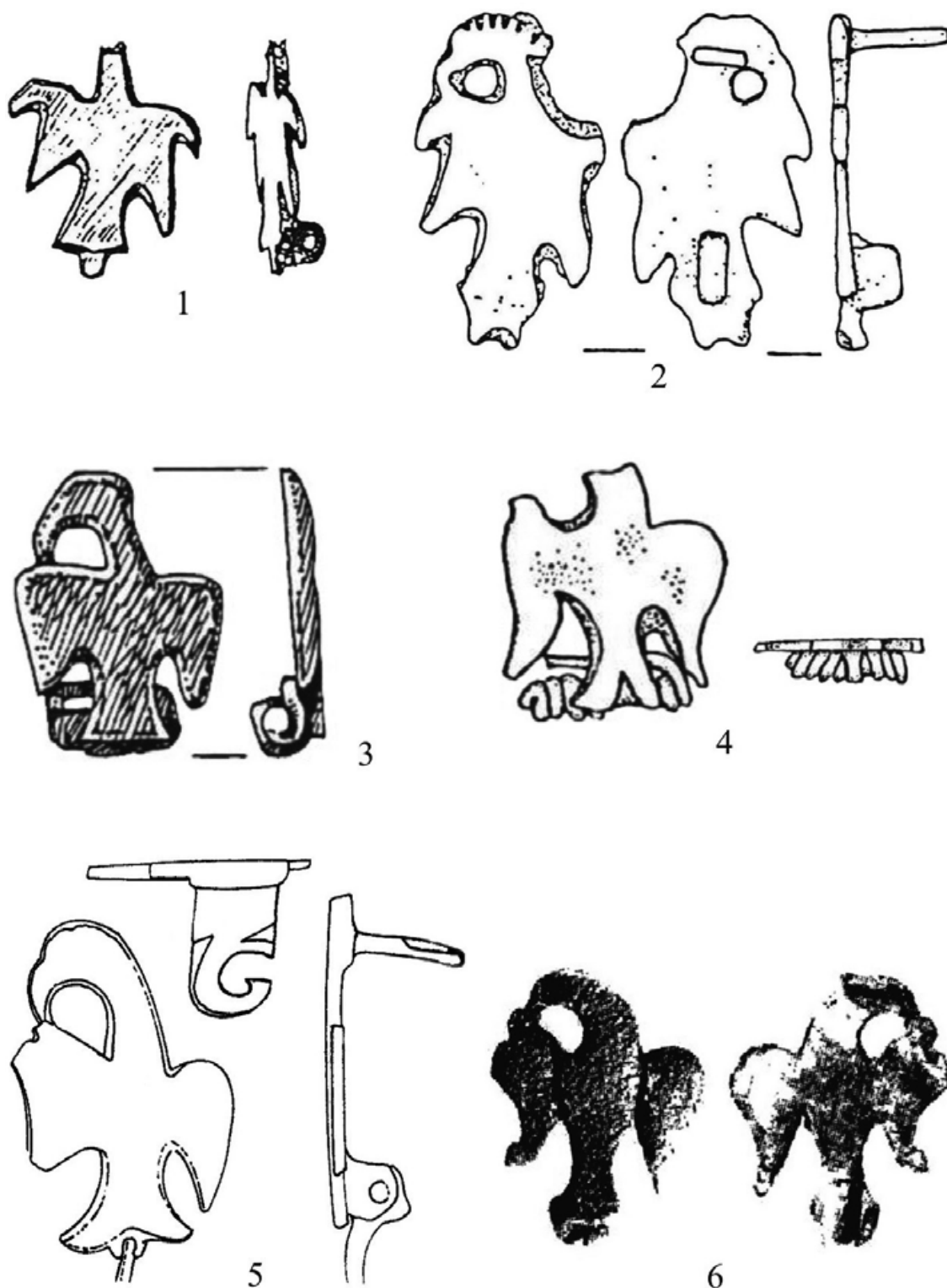
1. Lorch;
2. Petronell-Carnuntum;
3. Palterndorf-Dobermannsdorf;
4. Flavia Solva;
5. Usce;
6. Dunăreni;
7. umen;
8. Ringelsdorf-Niederabsdorf;
9. Sisak;
10. Belgrad;
11. Novi Banovci;
12. Valu lui Traian

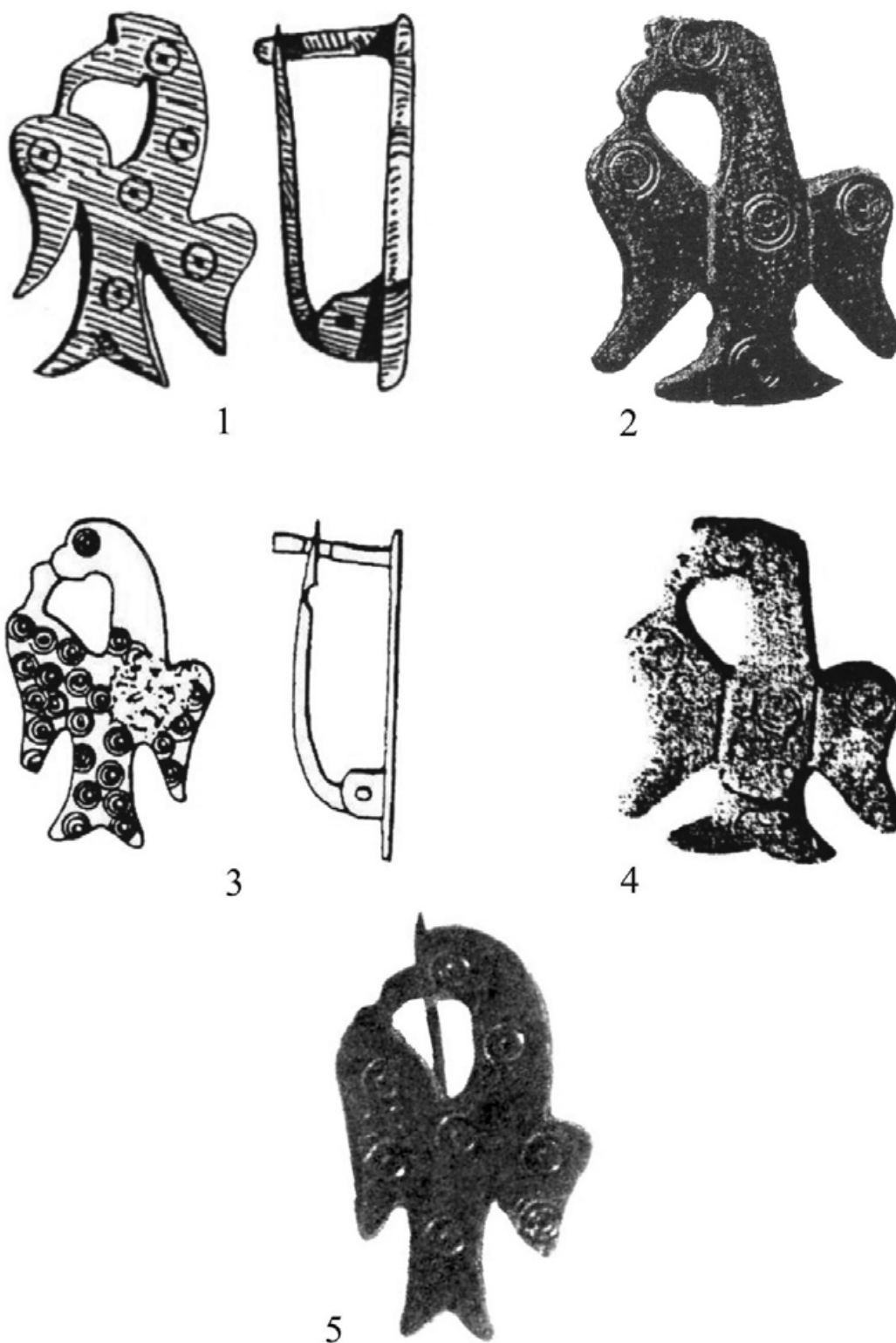
Pl. II. Fibule descoperite la / Brooches found at: 1 a-b – Dunăreni; 2 a-b – Valu lui Traian.

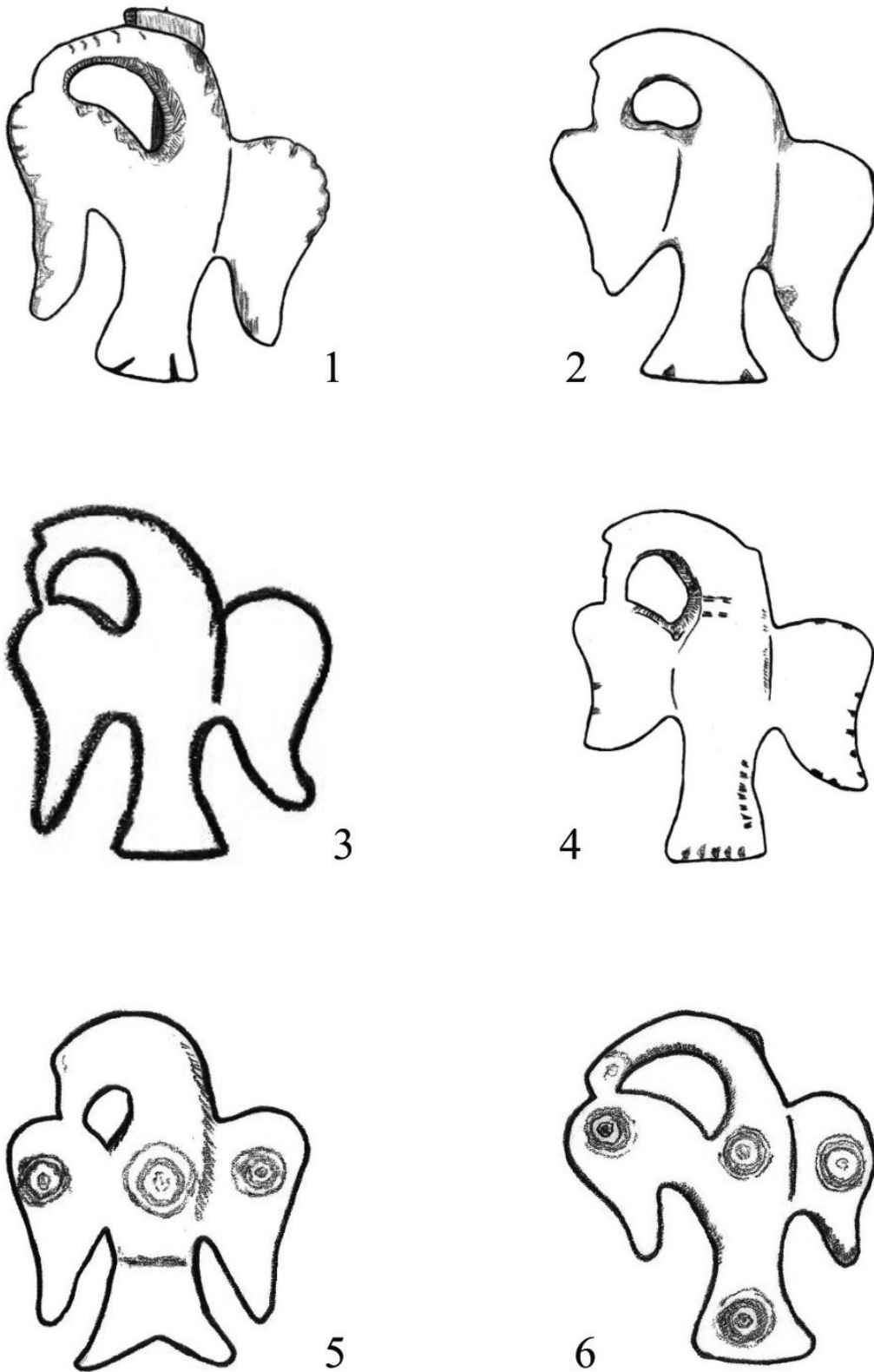
Pl. III. Fibule descoperite la / *Brooches found at*: 1 – Flavia Solva (după / *after* Puhm 1993);
2-6 – Petronell-Carnuntum (după / *after* Matouschek, No 1-6, 1985-1986).

Pl. IV. Fibule descoperite la / *Brooches found at*: 1 – Petronell – Carnuntum (după / *after* Matouschek, No 185-1096); 2 – Loretto (după / *after* Matouschek, No 185-1986); 3 – Palterndorf-Dobermannsdorf (după / *after* Adler, Schuppler 1990-1991); 4 – Lorch (după / *after* Kreifel 1981-1982); 5 – Usce (după / *after* Bojovic 1983) și de la umen (după / *after* Haralambieva, Atanasov 1992).

Pl. V. Fibule descoperite la / Brooches found at: 1 – Ringelsdorf-Niederabsdorf (după /after Stuppner 1989/1990); 2 – Novi Banovci (după /after Germanen 1988); 3 – Belgrad (după /after Ivanisevic, Nikolic-Dordevic 1997); 4 – Sisak (după /after Patek 1942); 5 – SE Europei (după /after Gerhard Hirsch 248).

Pl. VI. Fibule prezente în paginile unor site-uri.
Pl. VI. Fibulae present on some sites pages.

TUDE ANTHRO O OGI UE
ET A O ATHO OGI UE D UN SUJET D AEG SSUS
IIIE IVE S A J C ROU ANIE

hilipp Charli r G orgică Cost a Al an r Baralis

Abstract: *This article presents the anthropologic and paleopathological study of a skeleton discovered in spring 2008 in an inhumation burial on Independence Street, Tulcea (Aegyssus), as a result of rescue excavations. A skeleton on extended burial on the back, oriented N -SE was found together with two oenochoe type ceramic pots and a bronze buckle, both dated to the Roman-Byzantine period.*

Key words: *Roman-Byzantine period, inhumation tomb, anthropological and paleopathological study*

Cuvinte cheie: *romano-bizantină, mormânt de inhumație, studiu antropologic și paleopatologic*

Introduction

La paléopathologie, c'est-à-dire l'étude médicale des restes humains anciens issus de fouilles archéologiques ou de collections muséographiques, se révèle de plus en plus une discipline scientifique d'importance. Associée à l'histoire de la médecine et des maladies, l'archéologie, l'anthropologie physique et l'histoire, la sociologie et la démographie, elle explore toutes les voies de recherches possibles et imaginables pour identifier des maladies à partir de fragments plus ou moins complets de squelettes et de momies. Elle s'intéresse autant aux cas isolés qu'à de vastes nécropoles, apportant chaque fois des informations radicalement différentes et utilisant pour chaque cas des méthodes adaptées et spécifiques¹.

Conte de l'ostéologie

Les informations sur l'ancien Aegyssus (actuelle Tulcea) et en particulier sur les nécropoles des périodes romaines et romano-byzantine sont réduites². Les fouilles de sauvetage de ces dernières années ont apporté de nouvelles informations qui enrichissent les connaissances des pratiques funéraires dans ce contexte chronoculturel. Dans ce court article, on décrira les résultats de l'analyse anthropologique et paléopathologique du contenu d'un tombeau (M2) découvert fortuitement en 2008, s'intégrant à l'ancienne nécropole d'Aegyssus.

La tombe fut découverte dans la rue Independentei au mois de mars 2008 au cours de travaux d'enfouissement d'une canalisation (Fig. 1/1). Il s'agissait d'une inhumation simple en décubitus dorsal, à une profondeur actuelle de 0,50-0,70 m, avec une orientation NO-SE. La forme de la fosse n'a pas pu être observée clairement, étant sectionnée dans sa partie nord-ouest par une tranchée de la canalisation et dans sa partie de sud-est par un forage contemporain qui a sectionné et détruit les pieds du squelette approximativement sous la

¹ Charlier 2006; Charlier 2008.

² Lungu 1996, 39-47; Paraschiv 2007, 383-384; Costea, Costea 2008, 297-305.

moitié des tibias. Le squelette reposait le bras droit le long du corps, la paume vers l'intérieur du fémur, et le bras droit coudé, posé sur l'abdomen, la paume droite placée approximativement sur la paume de la main gauche (Fig. 1/2).

L'inventaire funéraire comportait deux vases intacts de type *oenochoe* placés au niveau des membres inférieurs (le premier sur les genoux, le second sur le fémur gauche), tous deux renversés ouverture vers le bas. Sous le second vase a été découvert une petite boucle (Fig. 4/3) constituée d'un assemblage de rivets associée à de petits débris de peau minéralisée ; en regard, le fémur présentait une forte oxydation témoignant d'un contact prolongé entre cet objet métallique et le tissu osseux.

Catalogue

Inv. 48897. Vase approximativement entier, forme trilobée, forme sphérique, fond annulaire, anse courte qui commence directement du bord et qui est soudée de l'épaule du vaisseau, pâte de couleur crême (reddish yellow, 7.5 R, 6/8 qui contient beaucoup de mica) a été immergé dans l'engobe de couleur rouge jaunâtre (yellowish red HUE 5JR, 5/8) seulement dans la partie supérieure. D. 4,6 cm ; d. du vase 12,6 cm ; h. 15 cm ; d. du fond 5,2 cm (Fig. 2/1).

Inv. 48896. Vase entier, forme trilobée, forme sphérique, fond annulaire, anse courte qui commence directement du bord et qui est soudée de l'épaule du vaisseau, pâte de couleur crême (reddish yellow, 7.5 R, 6/8 qui contient beaucoup de mica) a été immergé dans l'engobe de couleur rouge-jaunâtre (yellowish red HUE 5JR, 5/8) seulement dans la partie supérieure. D. 4,4 cm ; d. du vase 13 cm ; h. 15,4 cm ; d. du fond 5,6 cm (Fig. 2/2).

Pour ces deux vases (Inv. 48897 et 48896), des exemplaires analogues sont signalés Histria³ et Taul Corna⁴, permettant une datation du 2me – début du 3me siècle ap. J.-C.

Inv. 48898. Boucle en bronze avec armature et anneau de forme ovale avec deux rivets et une épine légèrement sinueuse finissant avec une pointe aiguë et courbée sur l'anneau. La boucle présente des analogies avec des exemplaires de la nécropole de Callatis⁵ datée de 330-370 ap. J.-C., avec un exemplaire de Munchen-Harlaching⁶, et avec un dernier exemplaire découvert dans la zone nord pontique (boucle datée du 3me siècle ap. J.-C.⁷ (Fig. 2/3).

La datation de cette structure funéraire n'est donc pas aisée. Si l'on tient compte de la forme des vases, du type de boucle, du rite funéraire et de l'emplacement topographique du tombeau, une datation du 3me ou de la première moitié du 4me siècle ap. J.-C. est possible ou probable. Les vases ont en effet une forme qui s'approche des exemplaires du 2me siècle ap. J.-C.⁸. Un argument permettant une datation du tombeau au 3me siècle ou la première moitié du 4me siècle ap. J.-C. est fourni par le type de boucle présent dans les découvertes

³ Suceveanu 2000, 154-155, pl. 73/1, datés 170-250 ap. J.-C. (exemplaire pontique).

⁴ Damian 2008, pl. 345, M 164, incinération du 2me siècle ap. J.-C.

⁵ Preda 1980, 39, pl. 15, M 352.1, M 352.2

⁶ Keller 1971, pl. 50, m 5, datée de 350-380 ap. J.-C.

⁷ Puzdrovski 2007, 373, fig. 99/24, 25.

⁸ Damian 2008, 31.

du 3me si cle ap. J.-C.⁹ mais surtout dans celles du 4me si cle ap. J.-C.¹⁰. Si l'on observe les découvertes funéraires réalisées dans la nécropole romano-byzantine d'Aegyssus (Fig. 3/1), on peut constater que les tombeaux du début de la période romaine apparaissent probablement dans une zone située à l'est de la rue Nicolae Balcescu jusqu'aux découvertes funéraires des nécropoles préromaine de la rue Nalbelor.

Description des restes osseux

D'après l'examen du bassin l'ensemble des restes se rapporte à un individu humain uni que, de sexe masculin. L'âge peut être évalué entre 35 et 45 ans en raison du degré de développement des lésions d'arthrose et du degré d'usure dentaire.

On donne ci-dessous l'inventaire des ossements examinés, accompagnés des descriptions des éventuelles lésions pathologiques¹¹ :

- L'os coxal gauche, intact, porte des lésions modérées de coxarthrose gauche (géodes et ostéophytes).
- Le sacrum, intact, est le siège de lésions d'arthrose au niveau de la charnière lombosacrée (L5-S1) prédominant du côté gauche en raison de l'existence d'une anomalie positionnelle de la colonne vertébrale (scoliose gauche).
- L'os coxal droit, intact, porte des lésions modérées de coxarthrose droite (géodes et ostéophytes).
- La colonne vertébrale (rachis), complète, est le siège d'une ossification du ligament jaune sur presque toutes les vertèbres. On note la présence de nodules de Schmorl sur les plateaux supérieurs et inférieurs d'une même vertèbre lombaire et de la 12me vertèbre thoracique (T12), témoignant d'une épiphysite de croissance. Il existe un tassement vertébral sur la 4me vertèbre lombaire (L4) avec une perte d'épaisseur de 6 mm (29 mm d'épaisseur au niveau du mur postérieur contre 23 mm au niveau de la face antérieure du corps) ; compte tenu de l'âge de l'individu, une origine post-traumatique est privilégiée.
- Les côtes sont en très bon état de conservation, indemnes de toute ossification du cartilage costo-sternal et de toute arthrose costo-vertébrale.
- La scapula (omoplate) droite est le siège d'une importante fracture consolidée étendue du corps jusqu'au rebord inférieur de la glène occidentale (Fig. 4/1).
- La clavicule droite est sans liaison notable, notamment de nature traumatique.
- Le radius gauche, indemne de toute anomalie, est robuste (26 cm de long).
- L'ulna (cubitus) gauche, indemne de toute anomalie, est robuste (27,2 cm de long).
- L'humérus gauche, fragmenté, indemne de toute anomalie, est robuste.
- Les os de la main gauche sont le siège de nombreux restes de corrosion de type vert-de-gris (portion proximale des métacarpiens et premières phalanges), témoignant de

⁹ Puzdrowski 2007, 373, fig. 99/24, 25.

¹⁰ Preda 1980, pl. 15, M 352.1, M 352.2; Keller 1971, pl. 50, m 5.

¹¹ Charlier 2008.

la présence d'un matériel cuivreux associé au cadavre au cours de la décomposition dans cette région anatomique (bagues ?). Il n'existe pas de lésion d'arthrose.

- Les os de la main droite sont le siège de traces de corrosion de type vert-de-gris (portion distale des phalanges intermédiaires), témoignant de la présence d'un matériel cuivreux associé au cadavre au cours de la décomposition dans cette région anatomique (bagues ?). Il n'existe pas de lésion d'arthrose.
- L'ulna (cubitus) droit, robuste, est le siège de lésions d'arthrose au niveau du coude et du poignet (27,5 cm de long).
- Le radius droit, indemne de toute anomalie, est robuste (26,5 cm de long).
- L'humérus droit, indemne de toute anomalie, est robuste (34 cm de long).
- Le fémur droit, particulièrement massif, est indemne de toute lésion ostéologique du syndrome dit du cavalier et de toute autre enthésopathie (48,5 cm de long).
- La fibula (péroné) droite est incomplète (manque l'extrémité distale).
- Le tibia droit est incomplet (manque l'extrémité distale). Il existe des lésions de gonarthrose débutante (arthrose du genou).
- Le fémur gauche est le siège de traces de corrosion sur la face antéro-médiane du tiers proximal, témoignant de la présence d'un matériel ferreux en cette topographie au moment de la décomposition du cadavre. Des enthésopathies sont visibles au niveau du petit trochanter, mais il n'existe pas de lésion ostéologique du syndrome dit du cavalier (49,6 cm de long).
- Les patellas (rotules) sont intactes, sans anomalie notable.
- Le tibia gauche est incomplet (manque l'extrémité distale). Il existe des lésions débutantes de gonarthrose.
- Le crâne est fragmenté : le massif facial est détaché, le maxillaire supérieur est en 2 parties. On note des aspects morphologiques fortement masculins, une suture sagittale largement fermée, une suture coronale moyennement fermée, une suture lambdo ouverte. Au niveau de la dentition, on note l'existence de lignes d'hypoplasie de l'émail dentaire (5 lignes au maximum par dent sur la dentition antérieure supérieure), une perte *ante-mortem* ancienne des dents 16 et 18, une cassure *ante-mortem* ancienne de la dent 17 accompagnée d'une dévitalisation et d'un abcès osseux en regard des dents 17 et 18 (cause potentielle du décès : Fig. 4/2). On ne retrouve pas de sinusite maxillaire ni de fente palatine.
- Au niveau de la dentition mandibulaire, il existe des caries cavitaires du collet sur la face inter-dentaire antérieure de la dent 28, une carie cavitaire en miroir sur la face inter-dentaire postérieure de la dent 27, et de même (caries cavitaires en miroir) entre les dents 27 et 26. On note l'existence d'une agénésie des dents 38 et 48. Il existe une perte dentaire *ante-mortem* ancienne 35. L'usure occlusale est de grade Brothell 4¹².

¹² Brothell 1972.

S nth se

L'ensemble de ces observations s'accorde donc avec le s uelette incomplet (man uent les extrémités distales des membres inférieurs) d'un sujet masculin âgé de 35 45 ans, relativement robuste, dont la stature a pu tre évaluée 176 cm partir des mesures des os longs (méthode de Trotter et Gleser, 1951-1952). Plusieurs lésions paléopathologi ues ont été mises en évidence :

- Des sé uelles d'un polytraumatisme ayant occasionné une fracture de la scapula (omoplate) droite et une fracture-tassement vertébral au niveau de la 4 me vert bre lombaire (L4). Un mécanisme compatible avec la survenue de telles lésions pourrait tre une chute ou un écrasement.
- Des lésions dégénératives (arthrose) notamment au niveau du rachis (colonne vertébrale), pouvant avoir été amplifiées par l'existence d'une scoliose. Cette scoliose pourrait d'ailleurs constituer une sé uelle du tassement vertébral précédemment décrit.
- Un mauvais état bucco-dentaire avec plusieurs pertes dentaires ante-mortem, plusieurs caries cavitaires et l'existence d'un volumineux abc s osseux mandibulaire en regard d'une dent traumatisée et dévitalisée ; cet abc s a pu avoir un r le dans le mécanisme du déc s dans un contexte de syndrome septi ue.

Bibliographie

Munsell Soil Color Charts, 2000.

- Broth ell, D. 1972, *Digging up bones*, Trustees of the British Museum, London.
- Charlier, P. 2006, *Médecin des morts. Récits de paléopathologie*, Paris, Fayard.
- Charlier, P. 2008, *Ostéo-archéologie et techniques médico-légales : tendances et perspectives. Pour un Manuel pratique de paléopathologie humaine*, Paris.
- Costea, G., Costea, I. 2008, *A Tomb from 4th Century AD Discovered in Tulcea (Aegyssus)*, Peuce, S.N. 6, 297-305.
- Damian, P. 2008, *Alburnus Maior, III – Necropola de incineratie de la Tăul Corna (1)*, Cluj-Napoca.
- Lungu, V. 1996, *Aegyssus – Documentare arheologică preromana*, Peuce 12, 39-47
- Paraschiv, D., Iacob, M., Tudorache, V. 2007, *Tulcea, jud. Tulcea, punct : str. Ciurel, nr. 1*, CCA. Campania 2006, 383-384.
- Petre A. 1987, *La romanité en Scythie Mineure (II-e – VII-e siècles de n. è.)*. Recherches archéologiques, AI SEE 17-18, 5-171.
- Preda, C-tin. 1980, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București.
- Puzdrovski, A. E., 2007, *Krymskaia Skifiia v. II do n.z. – III n.z.*, en *Burial Monuments*, Simferopol, 435-462.
- Suceveanu, A. 2000, *Histria, X. La ceramique romaine des I – III s. ap. J.-C.*, Bucarest.

Phili e Charlier
 HALMA-IPEL, UMR 8164 du CNRS,
 Université de Lille
 3, Villeneuve d'Ascq, France
 ph charlier@yahoo.fr

georgică Costea
 Institutul de Cercetări Eco-Muzeale
 str. 14 Noiembrie, nr. 1 bis
 820009, Tulcea
 Tel. 0240-513626
 geocostea@yahoo.com

Alexandre Baralis
 Institut Français d'Etudes
 Anatoliennes
 Palais de France - Nuru iya Sokak, 10
 P.K. 54 - 34433 Beyoğlu - Istanbul,
 Turquie
 Téléphone 00 90 (0212) 244 17 17
 Poste/dahili 131
 alexandrebaralis@yahoo.fr

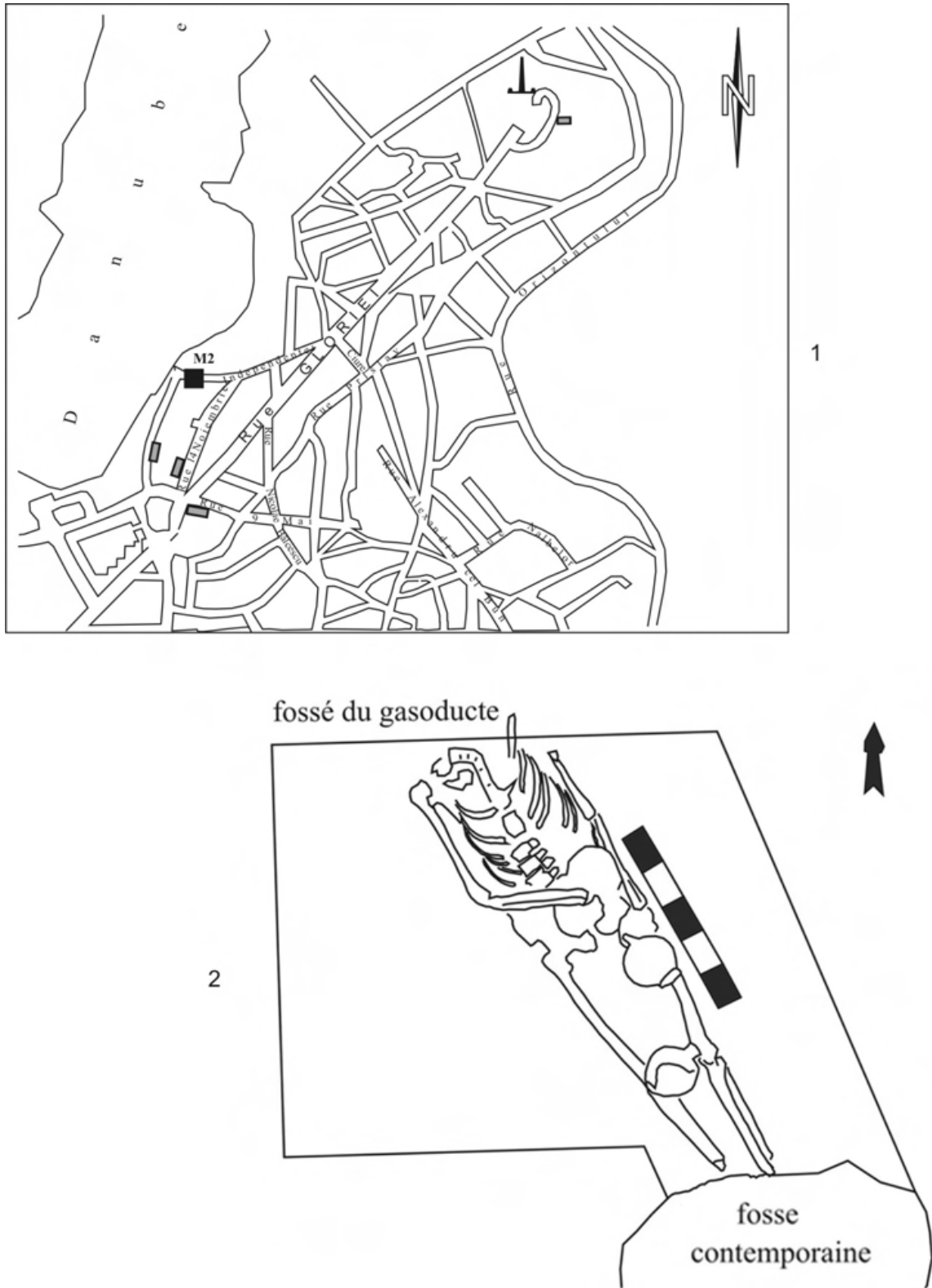

Fig. 1. 1 – L'emplacement topographique de la tombe M2 ; 2 – La tombe M2.

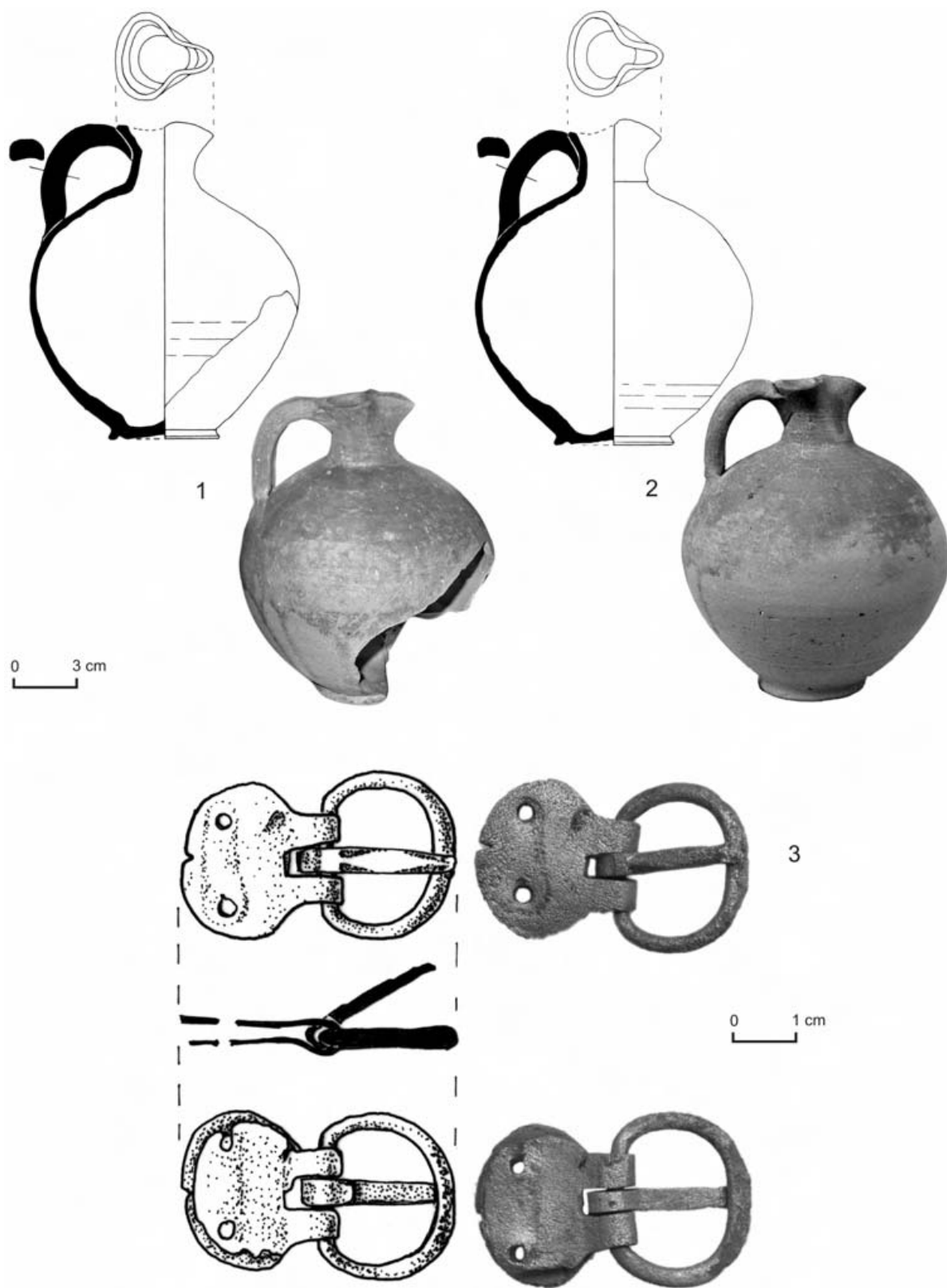

Fig. 2. 1 – Vase aproximativentier ; 2 – Vase entier ; 3 – Boucle en bronze.

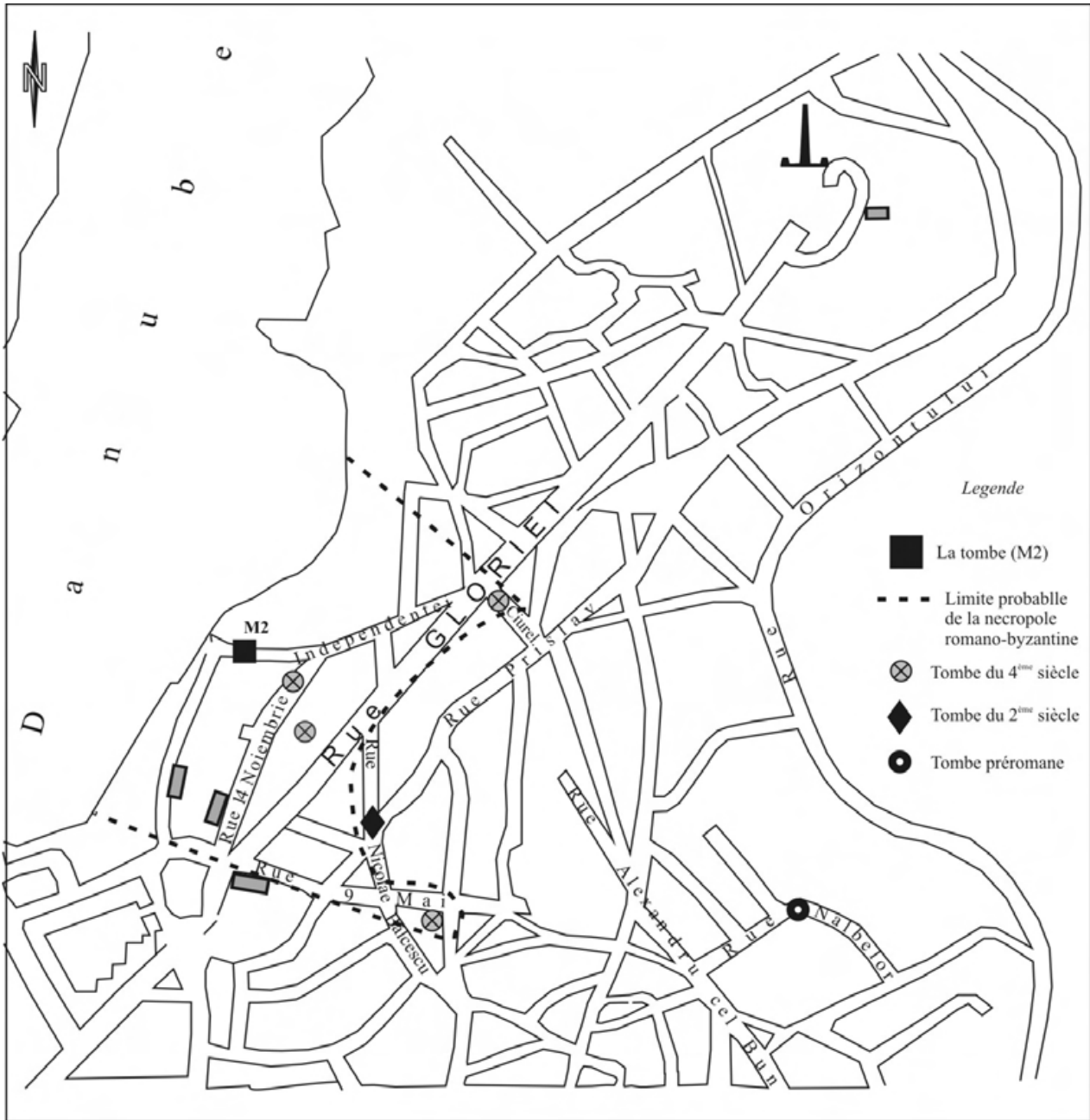

Fig. 3. Les découvertes funéraires réalisées dans la nécropole d'Aegysus (Tulcea).

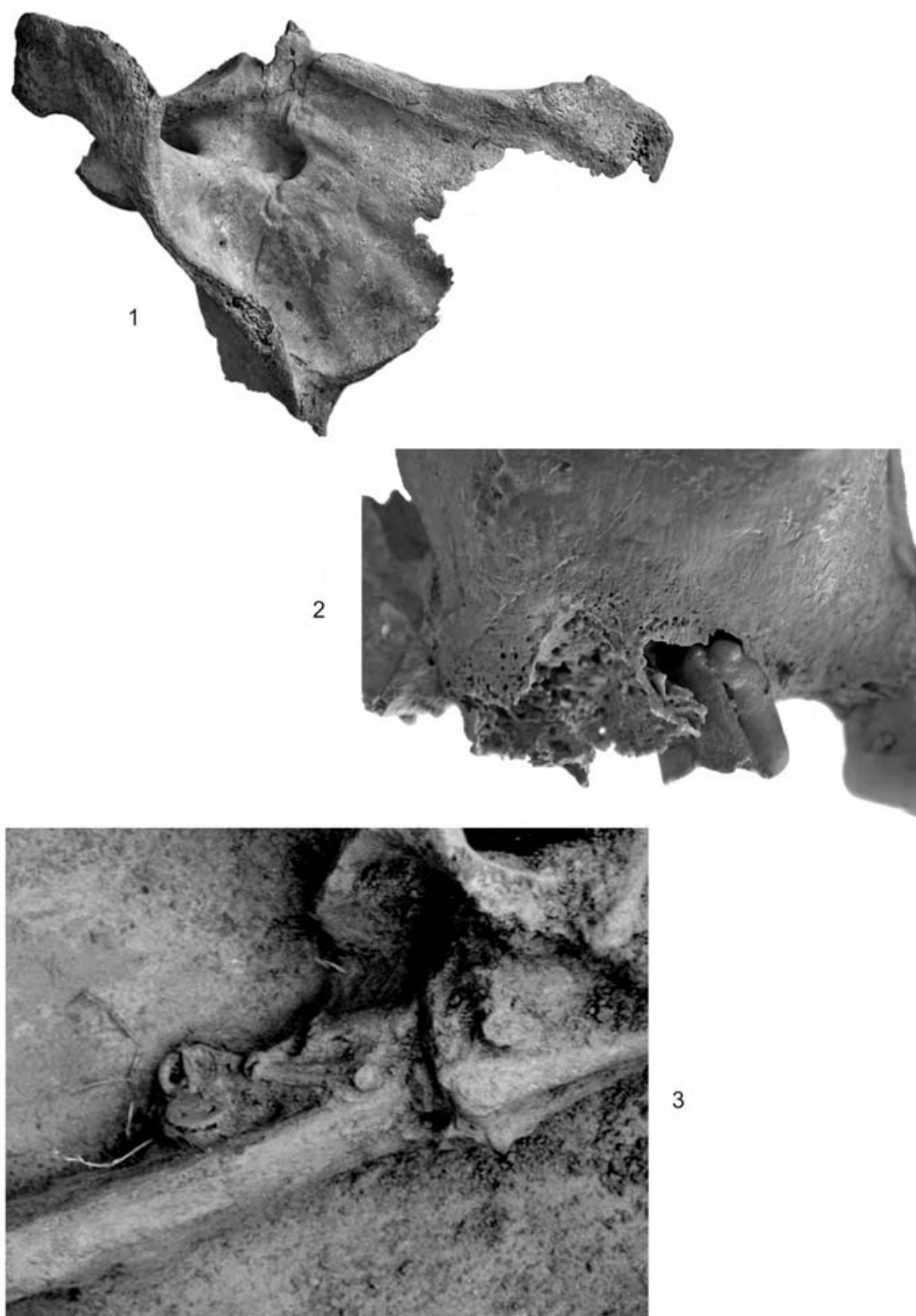

Fig. 4. 1 – Scapula droite ; 2 – Absc s maxillaire ; 3 – Boucle en bronze.

HANDMADE POTTERY FROM HALMYRIS AND ITS CULTURAL CONTEXT

Iorin Topol and Eugenia Stoica

Abstract: Halmyris is the most eastern Roman fortification on the Danube. In this paper we study the handmade pottery found in this site. Six pots, similar to Penkovka culture pottery, were found in the last layers of the fortress (late 6th century - early 7th century). The context of the finds in huts indicates that the potters lived inside the fort and were probably members of the garrison.

Key words: handmade pottery, morphology, Lower Danube, Late Roman army, enlisting

Cuvinte cheie: ceramică modelată manual, morfologie, Dunărea de Jos, armata romană târzie, înrolare

For classical archaeology, handmade pottery is like a homeless child: dirty, without manners and dishevelled; he won't get through in the street, but surely you won't call him for dinner, either. In basic cultural terms, these archaic products *are not Roman* and their marginal status is understandable; there are plenty of other fine archaeological facts to study and time is always too short to deal with handmade pottery, too. However, there are a few studies about hand-made pottery from *Scythia Minor*, but we're not going to review them. Nevertheless, to start with, we need some landmarks of the archaeological expertise already performed.

The oldest theory was to ascribe the handmade pottery to the barbarian invaders. This might have been the case in Dinogetia, for instance. Ion Barnea connected those isolated discoveries from the burned layer to the Cutrigur attack in 559, considering that they effectively proved the "nomads'" success¹. But numerous facts contradict this hypothesis. The pottery is not Turkish, belongs to the Penkovka type. The contribution of the supposed Slavic forces to the invasion led by Zabergan is today disputed², but it's less important. However, there might be a problem in the fact that most pots belonged to Penkovka culture, which is ascribed to the Antes³, but in 559 the Antes were the Romans' allies, not their enemies. Even some facts in the archaeological report seem to contradict the conclusions. For instance, one pot had two handles, being, in the author's own words, *une imitation barbare assez gauche d'une autre pot romain à deux anses*, an odd situation in *Barbaricum*, too⁴. Finally, the sherd was found *under* a thick layer of debris, which means that it most likely was there *before the siege*.

In a similar situation, but a decade later, at Beroe, the conclusions were drawn with far more caution. The authors took note of the fact that handmade pottery is closely associated

¹ Barnea 1966, 253, 258.

² Curta 2006, 39-40.

³ Teodor 1993.

⁴ Barnea 1966, 248. Some pots with handles were found in Gallachia, but they are quite rare (e.g. Ciurel: Dolinescu-Ferche 1979, fig. 15/1). I. Barnea considered the fabrication of the same fragment as *quite fine*, and this is coming from a *classic archaeologist*. That kind of clay preparation can't be found anywhere in *Barbaricum*.

with *normal* Roman pottery, leading to the assumption that it was used by the Roman inhabitants themselves⁵. However, the authors support the common idea that the morphology is useless for handmade pottery; the uncertainty of the shape and the lack of decoration are real traits that make the typology rather difficult⁶. Nevertheless, the authors make the right observation that the morphology of the handmade pottery *is not uniform*; some of them could find some analogies, far in Barbaricum, while others seem to be imitations of Roman shapes. But the conclusion is merely the same: that the pottery can't be Roman and was made by "Slavs" from the outskirts of the fortress (of course – unknown)⁷.

The third theory advocates the autochthonous concept⁸. It defends the hypothesis that the handmade pottery follows old Getic tradition, along the seven centuries of Roman occupation. The main problem is that a generic Getic tradition could also be brought from Moldavia, by the Carps displaced in the Empire in the 3rd century⁹. The shortcomings are best underlined by examples, as the pot found in the ruins of the large basilica at Tomis¹⁰, dated to the late 6th century. The shape can be easily ascribed to the Getic / Carpiian tradition, as the item is extremely tall, with no other match in *barbaricum* and with some close analogies in Wallachia and Moldavia in the same 6th century¹¹. However, the cuts on the rim suggest a recent eastern influence, at least from a statistical perspective¹²; also, the short clay rolls stacked just below the rim have no analogies in proximal geography. Such contradictions can't find the cure inside the plain paradigms as those about *Getae*, *Carpi* or *Sclavini*.

An overview of this kind of discoveries from *Schythia Minor*, as sketched by Ioan C. Opriș¹³, proves that the primitive pottery was identified in almost all Late Roman sites and the barbarian material is a part of the later Roman culture. The same monograph about the pottery in 6th century Capidava brings an essential contribution to the understanding the archaeological issue. In the so-called Guard House, that is the blocked portico of the former *basilica* turned into a military storeroom in late 6th century¹⁴, the archaeologists found a dozen of handmade pots¹⁵, along with several hundreds of normal Roman ceramics; around 580 AD,

⁵ Vâlceanu, Barnea 1975, 210.

⁶ Vâlceanu, Barnea 1975, 211.

⁷ Vâlceanu, Barnea 1975, 217.

⁸ Scorpan 1970; Cârjan 1971; Teodor 1972, 111. The last comes back with other conclusions (Teodor 1993, 1994 and others).

⁹ Comșa 1972.

¹⁰ Scorpan 1970, 156 with fig. 14.

¹¹ Dulceanca I (Dolinescu-Ferche 1974, fig. 64/2), Băleni-Români (L. Muscă, manuscript), Soldat Ghivan (Dolinescu-Ferche, Constantiniu 1981, fig. 4/7, 8, 10), Străulești-Măicănești (Constantinescu 1965, fig. 85/1, 2, fig. 89), Cățelu Nou (Leahu 1963, fig. 27/1, 3, 4), Budureasca 4 (Teodorescu *et alii* 1993, fig. 12/b), Bacău-Curtea Domnească (Mitrea 1980, pl. 23/5, 24/5), Izvoare-Bahna (Mitrea 1998, fig. 34/1), Suceava-Șipot (nepublicat; MNIR 66540). The only other analogy comes from southern Poland (as Parczewski 1993, 16/1) and it can easily be ascribed to the *Costobocae* inheritance, *i.e.* Dacian.

¹² The matter is not completely clear. Such decorations can be documented only for periods preceding the Slavs (Teodor 1996, 30-31). On the other hand, such rim cuts were found at Militari-Bucharest (not published) especially in later contexts (early 7th century), without wheel-made pottery.

¹³ Opriș 2003, 103-104.

¹⁴ Opriș 2003, 109-110.

¹⁵ Opriș 2003, 119-122.

the entire Guard House was destroyed and covered in ruins and remained undisturbed until the archaeological investigations in the '90s. So it becomes obvious that the handmade pottery belongs to the Roman soldiers, and it's almost sure they were the ones who produced it, too, due to lack of storage containers.

The extended investigations in Murighiol, after 1981, brought out some entirely preserved vessels¹⁶, or large fragmentary ones, from levels 12 and mainly 13, the later layers on the site (late 6th until mid 7th century)¹⁷. There is a major difference between those two layers, which can be summed up by the wordplay *town life* and *life in town*; on level 12 the military function is preserved, but on level 13 one can find only some "pitiful cottages" (as Procopius would say), more or less buried in the soil, and no street network.

Andrei Opaïț fairly and briefly identified the ceramic inventory of those late discoveries as belonging to Penkovka culture¹⁸. The diagnostic is correct, as we shall see, although the direct connection between Penkovka and the Slavs sets aside old arguments¹⁹. About "Slavs" at the crossroads between the 6th and the 7th century we can only speak in a foreseeing way²⁰. We will not discuss here the intricate relations between *Praga culture* (or *Praga-Korceak*) and *Penkovka culture*. Nevertheless we assert that these two cultural areas are too different to admit, by means of archaeological reasoning, that they can ever express the roots of the *same* people²¹; otherwise, we'd be compelled to state that archaeology *is unable to detect the essence of ethnic processes*. Only one of these statements can be true.

This paper aims to fill the voids in the cultural references for the handmade pottery found in Halmyris, with possible historical relevance.

We will proceed with the catalogue:

ICEM²² Tulcea 27951

ink inscription: Mur(ighiol) 81, S.1, □ (landmarks) 57-58;

handless pot with short bent rim, with the median diameter at mid height, without foot; of typical biconical shape; correct modeling, within the limits of the technique (handmade); relatively good, but not complete original firing (the broken rim is black); ingredients difficult to identify (but probably chalk, possibly grinded pot sherds), visible on the surface, but small and rare; vegetal prints on the base; secondary functional firing side marks (kitchen);

H 28.4 cm; up.D. 18.4 cm; lo .D. 12.7 cm

bibliography: Opaïț 1991, pl. 34/200, Opaïț 1996, pl. 41/9; Teodor 1994, fig. 7/10; see also Fig. 2, group 2B, in this paper.

¹⁶ Opaïț 1991a, 157.

¹⁷ Suceveanu *et alii* 2003, 39-41; Opaïț 1991a, 157; Opaïț 1996, 104-105.

¹⁸ Opaïț 1991a, 157; Opaïț 1996, 104-105. The phrase "migratory people" is evasive. The recent research (Curta 2008, 176) confirms old hypotheses that the *Antes* were a nomadic aristocracy dominating a sedentary population. The pottery in question was not made by the aristocracy. However, A. Opaïț' merits regarding barbarian pottery in northern Dobrogea are indisputable, as he published the Topraichioi inventory (1991b); that pottery is *different*, the *insider* identity of the producers is more obvious. We will not deal here with Topraichioi material, because it is a distinct case.

¹⁹ Overview: Teodor 1993; Cormann 1996; Curta 2008.

²⁰ Curta 2001, 335-350, for and update in Slavs' identification in the Early Byzantine sources.

²¹ Teodor 2001, 98-99.

²² Institutul de Cercetări Eco-Muzeale (The Eco-Museal Research Institute).

ICEM Tulcea 27952

handless pot originally without rim, with the median diameter almost at mid height, of relatively biconical shape; light yellow-reddish color; carefully smoothed surface; 3-5 mm wide pinches on the surface (from the melted chalk during the firing process); on the surface other small ingredients are visible, possibly previously incompletely fired clay or incompletely kneaded clay clods; there are also some tiny black crumbs (ca. 1 mm), probably ferrous oxides from the local clay, and a little red dot, probably a well grinded sherd;

H 16.5 cm; up.D. 12.3 (12.4) cm; lo .D. 8.4 cm

Bibliography: Opaï 1991, pl. 34/201; Opaï 1996, pl. 41/8; Teodor 1994, fig. 7/5; see also Fig. 2, group 2A.

ICEM Tulcea 27953

small handless pot, resembling a „bo l” (Height/ med. D. 0.69)²³; median diameter just above mid height; well-defined rim, curved outwards; originally tile-colored rim; from the neck downwards, the outer surface is covered with a calcareous residue, probably due to the long exposure in a aquatic environment; the inside is partially covered with gypsum, but apparently the calcareous residue is absent; it is difficult to imagine what particularity that determined such different aspect of the two sides, but it's possible the pot remained a long time upside down in a damp environment; the material is sandy, similar to Roman kitchen ware, unusual for the rest of the handmade pots from Halmyris; the material contained pebbles up to 5 mm in size;

H 11.4 cm; up.D. 14.7 cm; lo .D. 11.4 (11.0) cm;

Bibliography: Opaï 1991, pl. 34/202; Opaï 1996, pl. 41/7; Teodor 1993, fig. 2/9; see also Fig. 3, group 24A.

ICEM Tulcea 40276

handless pot with the median diameter at mid height; truncated biconical body; rim curved outwards; asymmetry probably due to restoration; careful shaping and finishing, with no touch-up marks, except in the neck area, where horizontal spatula marks are visible, on both sides; light brownish color; smoother surface with few relatively fine pinches; well sifted sand; on the inside the surface is not as smooth, with visible crushed pebbles; secondary firing side marks, in several occasions, mostly on the upper half; typical marks for use with a cover;

H 17.3 cm; up.D. 12.6 cm; lo .D. 10 cm;

bibliography: Opaï 1991, pl. 34/203; Opaï 1996, pl. 41/8; Teodor 1994, fig.9/3; see Fig. 1, group 1B.

²³ A reasonable upper limit is 0.67, meaning the height is two thirds of the median diameter, but a bowl has many other characteristics, besides shape (a wide mouth, for instance). The proportion (0.69) is not calculated based on the dimensions in the catalogue above, but is the result given by Compas database. There are principled differences between the measurement in the lab and the measurement on Compas System drawing; the result is that the diameter measurements in Compas are shorter than the laboratory measurements.

ICEM Tulcea 43293

ink inscription: Mur(ighiol) 91, □ (landmark) U 20

handless pot; relatively biconical body; short rim, curved out ards; intense red color (but incomplete firing as indicated by the dark color on the chipped rim); multiple secondary firing marks on the side, extremely contrasting; on the surface there are white pebbles, rather many chalk pieces up to 6 mm in size and up to 2mm large silicon grains; the base of the pot is very obvious, suggesting that it as made separately and the rest of the pot as made using the adding curls technique (but no such traces on the surface of the pot); the adding curls technique is sometimes referred to by the archaeologists studying *Barbaricum*, but is extremely poorly documented (mostly large pots, like this one);

H 24.5 cm; up.D. 21.6 (20.4) cm; lo .D. 12.9 (12.8) mm;

unpublished; see fig. 3, group 10C.

ICEM Tulcea 43812

ink inscription: Mur(ighiol) 93, surface X 13, from the ell, -3.20-4.35 m;

handless pot ith median diameter at mid height; short rim, rounded alls; strong secondary firing; original colour could be chestnut; finger and spatula marks, more visible than usual, including on the outside; these marks are horizontal on the upper part and uasi-vertical on the lo er part, and are rather systematic, suggesting a decoration attempt; there is no engobe and many pebbles are obvious in the material; the bottom is missing, so it as possible to measure thickness of the alls (9.5 mm on the rim and 13 mm close to the bottom);

H (in graphic restitution) 18.7 cm; up.D. 13 (13.5 cm); lo .D. (graphic restitution) 8.9 cm.

The descriptions above ere made on the restored items, ithout examining the sections. Nevertheless, a detailed inspection of the surface can certify the rare occurrence of grinded sherds into the material – sometimes mistaken for Slavic origin marker²⁴; this ingredient is clearly less present here than in some contemporary sites from central alachia, as Militari or Târşor. The overall impression is that Halmyris pottery has less sand in the clay, compared to the Roman kitchen are or to Ipoteşti-Cândeşti ceramics, resembling more the La T ne pottery, ith a slippery and discreetly polished surface.

Although A. Opait's cultural diagnosis seems valid at first glance, e tried to put these impressions to the test. e selected 75 shapes considered to define Penkovka culture from Compas database²⁵. e then added the six pots from Halmyris, and e subjected all 81 of them to a aterfall procedure", hich consists in comparing ratios t o by t o, on a scattered graph, ith intermediate temporary classifications²⁶. Seven se uences of classification ere produced in order to obtain a final one, hich resulted in 26 groups, divided in 47 subgroups; 24 of them are isolated items, ithout match in the tested lot. The goal as to see in hat

²⁴ Feature considered for Penkovka culture (Comşa 1968, 356) or Korceak culture, in eastern fatherland" of the *sclaveni* (Gimbutas 1971, 83).

²⁵ Prihodnjuk 1998 (49 shapes); Teodor 1994 (13 shapes); Rusanova 1976 (13 shapes).

²⁶ e have recently expressed our doubts about this technology (Teodor 2005), rather old and limited. The criticism pointed out this procedure's capacity to deal ith large ty of data (over 1000 pieces, at that time). This lot, of less than 100 shapes, raised no special problems.

degree those six shapes from Halmyris fit or don't fit in the Penkovka test lot. The table below sums up the lines regarding the handmade pots from Roman provinces:

Site	Lot	Identification no.	Typology
Halmyris	ICEM Tulcea	43812	Pnk01A
Budeni	Teodor D 1994	07/06	Pnk01A
Selisht Seliște	Prihodnjuk 1998	19/01	Pnk01A
Lug I	Rusanova 1976	34/08	Pnk01A
Stetzovka	Rusanova 1976	34/14	Pnk01A
Selisht Seliște	Prihodnjuk 1998	56/10	Pnk01B
Halmyris	ICEM Tulcea	40276	Pnk01B
Rechi Reci	Prihodnjuk 1998	53/13	Pnk02A
Halmyris	ICEM Tulcea	27952	Pnk02A
Halmyris	ICEM Tulcea	27951	Pnk02B
Lug I	Rusanova 1976	34/07	Pnk02C
Sheptebani-Hucha	Prihodnjuk 1998	53/11	Pnk02C
Halmyris	ICEM Tulcea	43293	Pnk10C
Hanska 2	Prihodnjuk 1998	58/12	Pnk10C
Sheptebani-Hucha	Prihodnjuk 1998	53/10	Pnk10C
Halmyris	ICEM Tulcea	27953	Pnk24A
Andrusovka	Rusanova 1976	34/20	Pnk24B
Hanska	Prihodnjuk 1998	19/05	Pnk24B
Selisht Seliște	Prihodnjuk 1998	56/07	Pnk24C

For this lot, the overall statistic rate for *no match* is 30% (24 from 81); two items from Halmyris (those classified as 2B and 24A) meet this condition (33.33%), but they belong to a *definite group*; 2B is flanked by 2A and 2C, and the shape classified as 24A is a good analogy for subgroup 24B (see fig. 3)²⁷. In conclusion, the Halmyris lot fits in the test lot.

²⁷ We need to offer a brief explanation about how the illustrations were made: the comparison concerns the shape, not the size (as the capacity), therefore the pots were rendered in apparently the same size (for median diameter). The new drawings highlighted the restored parts, in order to draw the attention (and measurement) on the original shape. The drawings were performed tracing the contour of a zoomed photograph (10× or focal distance of 200), to cut lens distortion. The old recommendations for photos taken with zoom lenses are to keep a distance at least 5 times longer than the item's maximum diameter (Teodor 1996, 15); in this case, the distance was roughly 20 times larger.

A relevant observation is that, although there are some distant analogies (Andrusovka, Lug, Stetzovka), most of the analogies are found near central Bessarabia²⁸. The close range connection is even stronger than suggested in the table above; Penkovka culture has a vast spreading area, from Siret River, in the west (in a complicated mix with other cultures) up to Donetz River²⁹, in the east, stretching over 1100 km, on 250 km width, bordering the forests area from the north. Inside this area (larger than nowadays Romania) at least five different cultural aspects can be noticed, depending on the inheritance or influence. Angular-shaped pottery is not this culture's only landmark, but its best known characteristic. In the same area we find completely different morphologies, expressing different roots: Korceak type pottery, with the middle diameter placed very high and with a very wide rim³⁰; very tall shapes (here the height is by 50% larger than the middle diameter) that remind of the Carps' tradition³¹; the so-called "tulip" type, resembling Korceak, but with an even wider mouth, of northern inspiration (Kiev, Tushemlja or Kolotchin)³²; the Roman-like, arched and harmonious shapes, even though taken from Cernjakhov connection³³. As a general rule, Penkovka type pottery has no profiled foot, but some pots indicate a Sarmatian heritage³⁴. Lastly, there is an extremely archaic type, decorated with a girdle of La Tène tradition just below the short neck, or, exceptionally on the middle diameter, decorated or not with fingerprints³⁵; a similar situation occurs with the buttons (different shapes) just below the rim³⁶. We made this short list of the odd Penkovka attributes just to point out that *they are missing from Halmyris*, within the limits of the inventory known so far³⁷. The real interest of the observation is enlightened by the fact that *they are rare in Bessarabia too*, although usual in Bug or Dniپر areas.

The conclusion of the analysis is that the producers of the handmade pottery from Halmyris originated north of the Danube mouth, not very far from the fort. This kind of discovery is encountered in level 13, the latest level, but they are not unusual for level 12 either, when a Roman garrison was still present in Halmyris. What we have here is less of an event and more of a process. Although assimilating *Penkovka culture to the Antes* (from

²⁸ The southern part of Bessarabia was not inhabited in the 6th-7th centuries (Musteață 2005, 34) and will not be considered a "gap".

²⁹ Prihodnjuk 1998, 78.

³⁰ Prihodnjuk 1998, fig. 49/10.

³¹ Prihodnjuk 1998, fig. 19/10, 44/1.

³² Prihodnjuk 1998, fig. 38/1, 41/2, 49/11. For the named culture in an accessible language, see Kazanski 1999, 120-128 and Barford 2001, mostly 96-103.

³³ Prihodnjuk 1998, fig. 36/1.

³⁴ Prihodnjuk 1998, fig. 46/18.

³⁵ These are rather numerous, mostly east of Dniپر (*e.g.* Prihodnjuk 1998, figs. 32/14, 15, 36/12, 39/1, 2, 40/1 etc). The rolls stacked on the body can be confusing, because any professional archaeologist could say, seeing them, this is *prehistory*, as Fl. Curta (2001, 230-231) did, suspecting Rusanova to have mixed *ielbark* and Korceak pottery. It appears this is not the case, as Penkovka culture dates to *proto-history*.

³⁶ Vertical (Prihodnjuk 1998, figs. 29/17, 31/7); U-shaped (Prihodnjuk 1998, fig. 32/15); ellipsoidal (Prihodnjuk 1998, figs. 33/1, 37/13, 49/2); horizontal (Prihodnjuk 1998, fig. 51/20). Neither of the examples above is a direct analogy for the pot from Tomis, but the Penkovka buttons could date the "old Getic" shapes and the short rolls (*i.e.* buttons) stacked under the rim to the 6th century.

³⁷ We express our gratitude to M. Zahariade for sharing with us some new findings in this site.

historic records) is not simple³⁸, it is a fact we can rely on. Around the year 600, the *Antes* were the Roman's allies and their presence in the fort should mean that they were *foederati*, not plundering barbarians or migrators". This approach could also apply to other Roman fortresses on the Lower Danube where items attributed to Penkovka culture were connected to earlier destruction layers, such as Dinogetia or Beroe.

For the final section of our paper, it is a try to make a comparison with the handmade pottery from Capidava. Those 12 shapes form the most extensive lot of *archaic* pottery from *Scythia Minor*, since Late Antiquity. On the other hand, Capidava's geographic position of Capidava is 106 km south east from Halmyris and 94 km south from Dinogetia, facing the Romanian plain, not southern Bessarabia. A detailed analysis should be the subject of another paper, therefore we will try to provide a few brief answers. We will consider two traits of the Penkovka pottery: the lower middle diameter, at mid height; and the angled, flat body of the pots. In figure 4 we separated three categories: Penkovka test lot, Halmyris handmade pottery and Capidava *archaic* pottery lot (two of which on the slope - heel); the graphic compares values for the upper body arch (X axis) and the values for the upper height³⁹ (Y axis). As you can easily see in fig. 4, the Halmyris group is part of the Penkovka culture "hard core", while the shapes from Capidava are outside the main area of the Penkovka type. Some specifications could be helpful: the upper height of the typical Penkovka type is between 0.4-0.5; figures below 0.4 are normal, but encountered on lower shapes, similar to bowls, a shape completely absent in Korceak environment. The usual values for Korceak pottery are between 0.3-0.4⁴⁰, which points out another problem: the comparison between the lot from Capidava and any of the "too classic" early Slavic cultures is not relevant, at least in general. A developed analysis of the shapes from Capidava has been done⁴¹, but the matter is still difficult to understand, because there is a missing link in the archaeological record.

Taking Halmyris as a model case (but also Dinogetia and Beroe), the analogies from Capidava point out to the territory beyond the *limes*, facing west (see the map in the fig. 5). Like in Bessarabia, eastern Wallachia also completely lacks artifacts from this period, although Procopius' story is different⁴² - that there were large numbers of Slavs on the Danube's banks. Unlike in the binomial Halmyris-Bessarabia, the analogies for Capidava are spread over wide areas, like southern Poland, western Ukraine, northern Bulgaria (all later), not only in central Wallachia (contemporary). It is not at all obvious where Capidava's soldiers were enlisted, but this shouldn't be far. The missing link could be the cemetery from Sărata Monteoru, not

³⁸ The *Antes* are well documented along the 6th century, but they disappear from history after their defeat by the Avars, at the dawn of the 7th century (Teodor 2003, 30). While the most Penkovka antiquities date to the 7th century (Fl. Curta, 'Antes, people', in *International Encyclopaedia for the Middle Ages-Online. A Supplement to LexMA-Online*. Turnhout: Brepols Publishers, 2005, in Brepols Medieval Encyclopaedias). See also Curta 2008. But we keep in mind that the *ex silentio* argument is not reliable.

³⁹ In simple terms, the *arch* value will be read just as *the bigger is the figure – the deeper is the arch*; the figures for the upper height show the ratio between the upper height (measured from the middle diameter to the rim) and the overall height.

⁴⁰ Teodor 2001, 91: most of them and the most characteristic values are below 0.35, which applies southern Poland, too.

⁴¹ Opriş 2003, 110-112.

⁴² Procopius, *De Bello Goth*, VII 14.22.

published in half a century. If not – e should unload our mental inhabits and ask ourselves if those *sclaveni* really lived in buried d ellings, as everybody thinks, or in tents, as nobody considers.

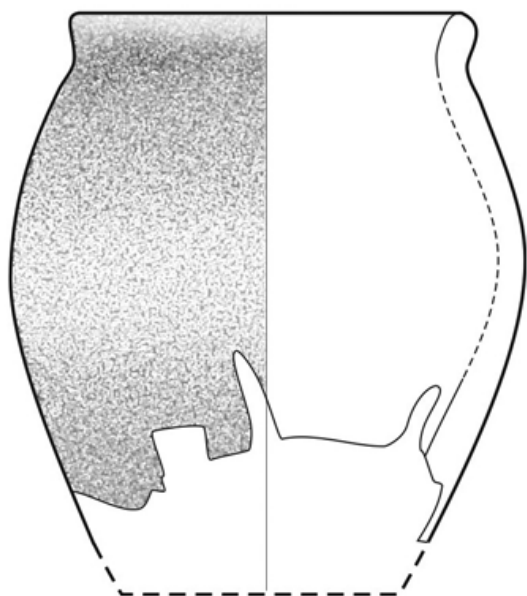
Bibliograph

- Barford, P. 2001, *The Slavs: Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, London.
- Barnea, I. 1966, *L incendie de la cité de Dinogetia au VIe siècle*, *Dacia*, N.S. 10, 237-259.
- Cârjan, C. 1971, *Ceramica băștinașă din secolele VI-VII e.n. descoperită la Tomis*, *Pontica* 4, 339-350.
- Comșa, M. 1968, *Sur l'origine et l'evolution de la civilisation de la population romane, et ensuit proto-roumaine, aux VIe-Xe siècles sur le territoire de la Roumanie*, *Dacia*, N.S. 12, 355-380.
- Comșa, M. 1972, *Elemente „barbare” în zona Limes-ului Dunării inferioare în secolele al III-lea și al IV-lea*, *Pontica* 5, 223-232.
- Constantiniu, M. 1965, *Șantierul arheologic Băneasa-Străulești. 3. Săpăturile de la Străulești-Măicănești. Așezarea prefeudală II*, *CAB* 2, 174-189.
- Corman, I. 1996, *L origine ethnique des „Antes” fondée sur les découvertes archéologiques dans l'espace d'entre Prouth et Dniestr*, *ArhMold* 19, 169-190.
- Corman, I. 1998, *Contribuții la istoria spațiului pruto-nistran în epoca evului mediu timpuriu (sec. V-VII d.Chr.)*, Chișinău.
- Curta, Fl. 2001, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube, c. 500-700*, Cambridge.
- Curta, Fl. 2008, *The North-estern Region of the Black Sea During the 6th and Early 7th century AD.*, *Ancient est East* 7, 149-185.
- Dolinescu-Ferche, S. 1974, *Așezări din secolele III și VI e. n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, București.
- Dolinescu-Ferche, S. 1979, *Ciurel, habitat des VIe - VIIe siècles des notre ère*, *Dacia*, N.S. 23, 179-230.
- Dolinescu-Ferche, S., Constantiniu, M. 1981, *Un établissement du VIe siècle à Bucarest (Découvertes de la rue Soldat Ghivan)*, *Dacia*, N.S. 25, 284-329.
- Gimbutas, M. 1971, *The Slavs*, London.
- Kazanski, M. 1999, *Les Slaves. Les origines (Ier-VIIe siècle après J.-C.)*, Paris.
- Leahu, V. 1963, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Cățelu Nou*, *CAB* 1, 34-43.
- Mitrea, I. 1980, *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret în secolele VI-IX*, *Carpica* 12, 55-190
- Mitrea, I. 1998, *Așezarea din secolele VI-IX de la Izvoare-Bahna*, *Piatra Neamț*.
- Musteață, S. 2005, *Populația spațiului pruto-nistean în secolele VIII-IX*, Chișinău.
- Opaiț, A. 1991a, *Ceramica din așezarea și cetatea de la Independența (Murighiol) în secolele V î.e.n. - VII e.n.*, *Peuce* 10, 133-182.
- Opaiț, A. 1991b, *Elemente etnice nord-dunărene în Scythia Minor (secolele IV-V p.Ch.)*, *Peuce* 10, 127-132
- Opaiț, A. 1996, *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p.Ch.)*.

- Producția ceramicii locale și de import, București.*
- Opriș, I.C. 2003, *Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV-VI p. Chr.), București.*
- Parczeski, M. 1993, *Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen, Wien.*
- Prihodnjuk, O.M. 1998, *Penkovskaia Kultura - kulturno-hronologiceski aspekt issledovania, Voronej.*
- Rusanova, I.P. 1976, *Slavianskie drevnosti VI-VII vv., Moskva.*
- Scorpan, C. 1970, *Aspecte ale continuității și romanizării băștinașilor din Dobrogea în lumina recentelor cercetări, Pontica 3, 139-188.*
- Suceveanu, Al., Zahariade, M., Topoleanu, Fl., Poenaru Bordea, Gh. 2003, *Halmyris, I, Cluj-Napoca.*
- Teodor, D. Gh. 1972, *Contribuții privind pătrunderea și stabilirea slavilor în teritoriile extracarpătice ale României, Carpica 5, 105-114.*
- Teodor, D. Gh. 1993, *Unele considerații privind originea și cultura anșilor, ArhMold 16, 205-213.*
- Teodor, D. Gh. 1994, *Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI-VII d. H., ArhMold 17, 223-251.*
- Teodor, E.S. 1996, *Sistemul Compas. Studiu de morfologie analitică numerică, aplicat ceramicii uzuale din perioada de migrație a slavilor, București.*
- Teodor, E. 2001, *Ceramica uzuală din Muntenia, de la sfârșitul veacului al V-lea până la mijlocul veacului al VII-lea, teză doctorat, Universitatea A.I. Cuza Iași, <http://www.mnir.ro/publicat/TT/index.html>*
- Teodor, E.S. 2003, *Epoca romană târzie și cronologia atacurilor transdanubiene. Analiza componentelor etnice și geografice (partea a doua, de la 565 la 626), MuzNaț 15, 3-36.*
- Teodor, E.S. 2005, *Metoda distanței cumulate și morfologia ceramicii est- și central-europene în veacurile V-VII, studiu publicat pe site-ul grupului Etnogeneza (<http://egg.mnir.ro>).*
- Teodorescu, V., Dupoi, V.I., Peneș, M., Lichiardopol, D., Panait, Gh. 1993, *Stațiunea arheologică Budureasca, jud. Prahova (complexele daco-române și străromânești), Materiale 17, II, 365-387.*

Florin Tooleanu
Institutul de Cercetări Eco-Muzeale
Str. 14 Noiembrie nr. 1 bis
820009, Tulcea

Eugen S. Teodor
Muzeul Național de Istorie a României,
Calea Victoriei, nr. 12, sect. 3
030026, București

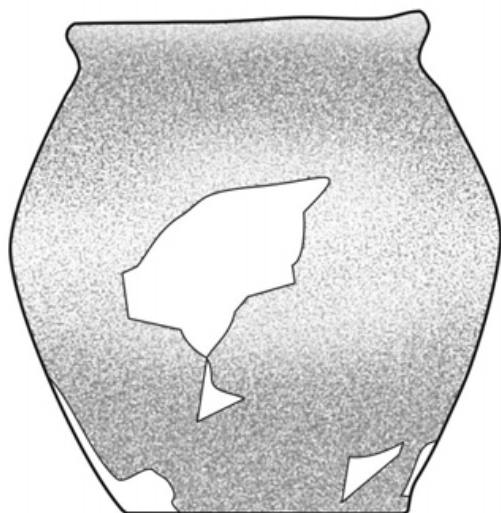
Murighiol; Tulcea Museum
no. 43812

group

1A

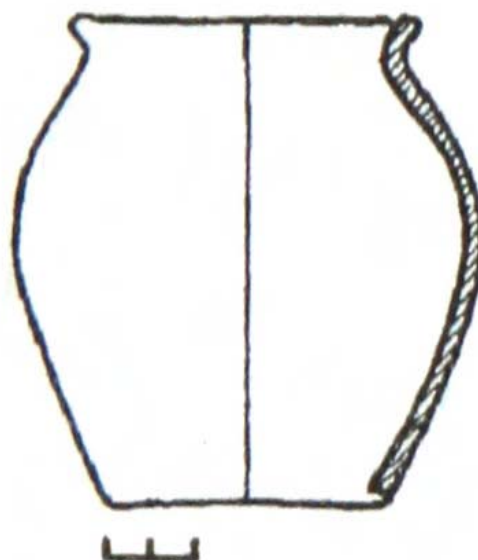

Stetzovka
Rusanova 1976, fig. 34/14

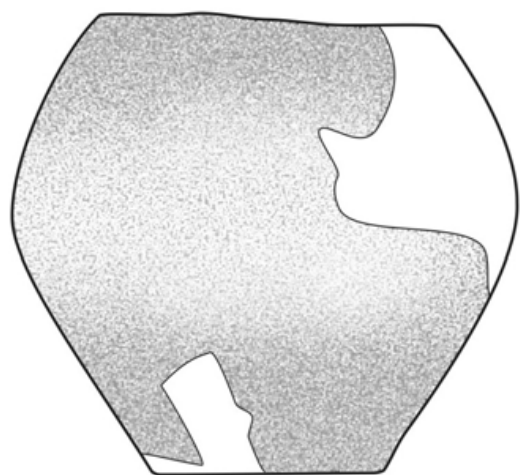
Murighiol; Tulcea Museum
no. 40276

1B

Selishte Selishte
Prihodnjuk 1998, fig. 56/10

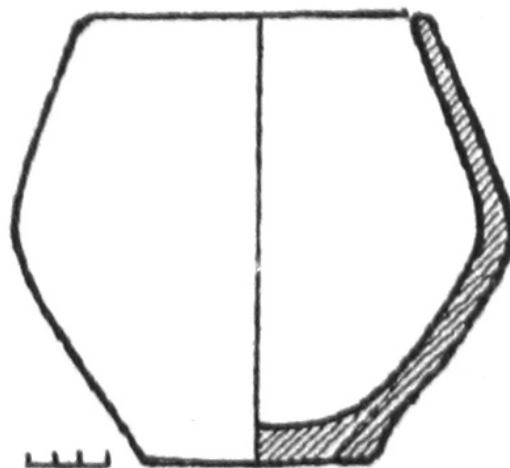
Fig. 1. Common classification of the pots' shapes from Penkovka culture and hand-made pottery from Murighiol (*Halmyris*). Group 1, subgroups A and B. For dimensions in Murighiol cases see the catalogue.

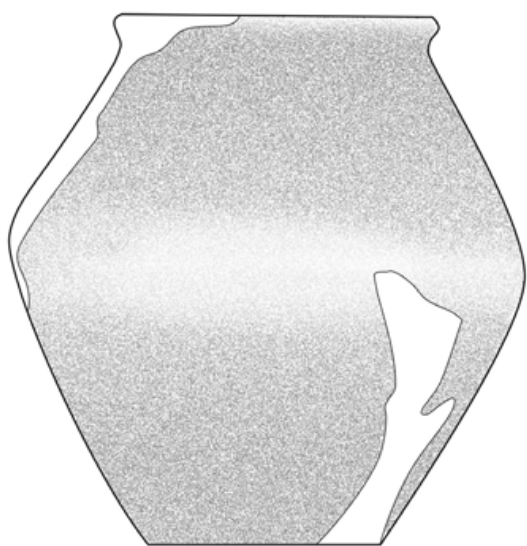
Murighiol; Tulcea museum
no. 27952

group

2A

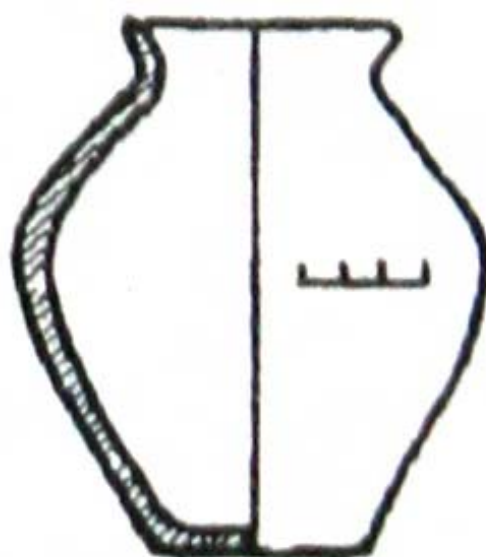
Rechi Reci
Prihodnjuk 1998, fig. 53/13

Murighiol; Tulcea Museum
no. 27951

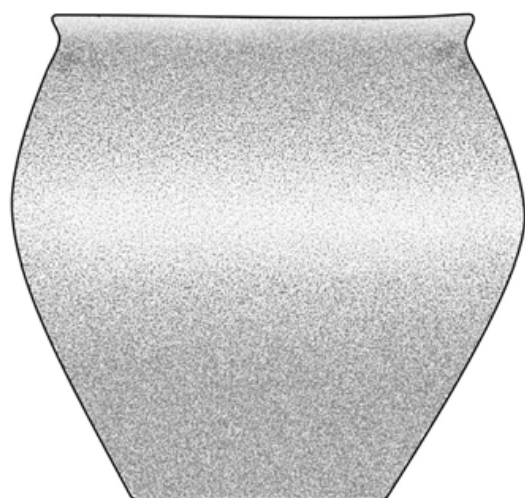
2B

2C

Hucea Hucea
Prihodnjuk 1998, fig. 53/10

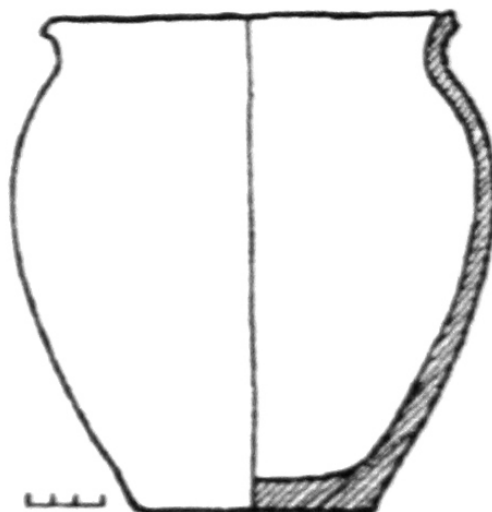
Fig. 2. Common classification of the pots' shapes from Penkovka culture and hand-made pottery from Murighiol (*Halmyris*). Subgroups 2A, 2B, 2C. For dimensions in Murighiol cases see the catalogue.

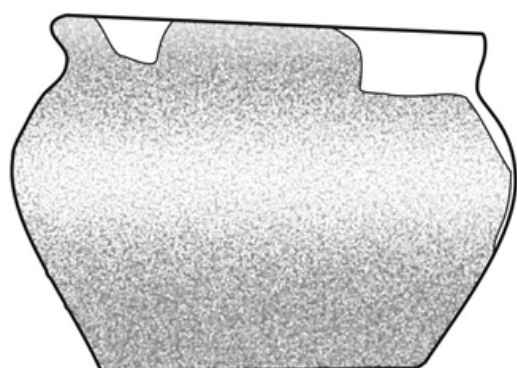
Murighiol; Tulcea Museum
no. 43293

group

10C

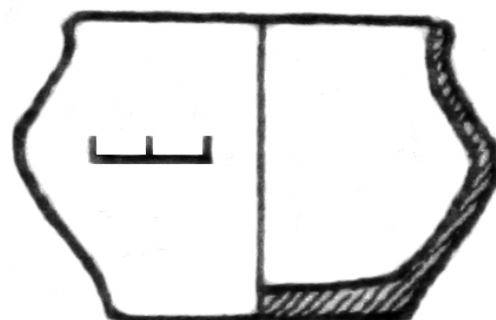
Hanska 2
Prihodnjuk 1998, fig. 58/12

Murighiol; Tulcea Museum
no. 27953

24A

24B

Hanska
Prihodnjuk 1998, fig. 19/5

Fig. 3. Common classification of the pots' shapes from Penkovka culture and hand-made pottery from Murighiol (*Halmyris*). Groups 10C and 24. For dimensions in Murighiol cases see the catalogue.

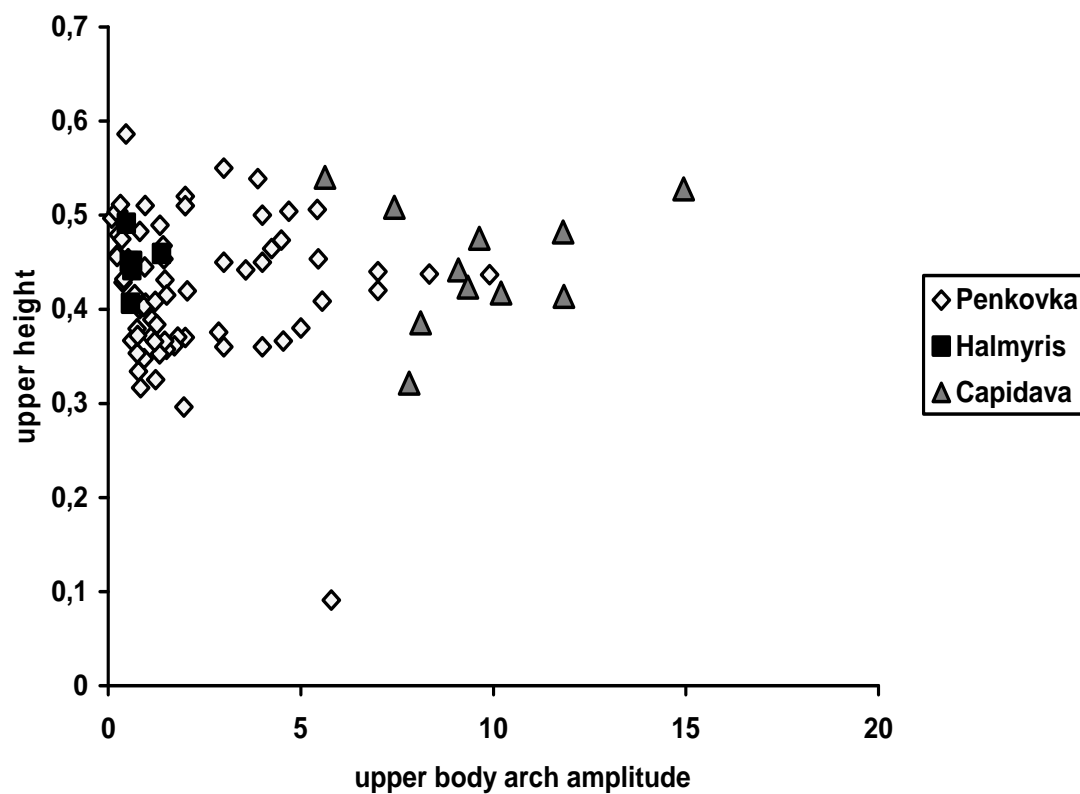

Fig. 4. Graph showing the differences between hand-made pottery from Capidava (sixth century) and Penkovka culture's pottery.

Fig. 5. Some sites mentioned in text.

ONEDE BIZANTINE DE AUR DESCOERITE ÎN DOBROGEA

A r I V l c

su L'auteur présente 16 monnaies byzantines en or des VIème-XIIIème siècles trouvées en Dobroudja. Quatorze pièces sont conservées au Cabinet des Médailles de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine (n°s 1-3, 5-6, 8-16) et deux pièces dans une collection privée (n°s 4 et 7). On remarque deux tremissis d'Anastase Ier et d'Héraclius (n°s 1 et 2) provenant d'un trésor découvert dans la fortification romano-byzantine d'Axiopolis. Par rapport aux catalogues consultés, le tremissis frappé pour l'empereur Héraclius présente une variante de légende inconnue pour ce type de monnaie. Cette légende est utilisée seulement sur les solidi et les semisses émis au commencement du règne d'Héraclius. Le tremissis trouvé dans la fortification romano-byzantine d'Axiopolis peut être daté entre 610-613, complétant le tableau des émissions en or de cette période. Un solidus de Justinien Ier (n° 9) a été trouvé à Mangalia, dép. de Constanța. Un autre solidus émis par Justinien Ier (n° 4) provient d'un trésor découvert dans le département de Constanța. Deux solidi de Justin II (n° 5-6) et un solidus émis par Phocas (n° 7) frappés à Constantinople ont été trouvés dans des lieux indéterminés de la Dobroudja. Deux monnaies de type Constantin VII et Romain II (n° 8-11) ont été trouvées dans une localité indéterminée de la Dobroudja, à Mangalia ou dans ses environs. Les émissions de Basile II et Constantin VIII sont représentées par un nomisma tétartèron de type F2 (n° 12) découvert à Mangalia ou dans ses environs, dép. de Constanța. Nous pouvons y ajouter un histaménon de Michel VII (n° 10) trouvé à Mangalia, dép. de Constanța.

En 1937 le Cabinet Numismatique de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine a acheté à un habitant de la ville de Călărăși deux hyperpères de type Jean III Vatatzes. Selon les données conservées au Cabinet, les pièces appartiennent à un trésor découvert en 1936 à Silistra (Bulgarie). Le trésor était formé d'environ 600-700 monnaies byzantines en or et de divers objets de parure dispersés après leur découverte. En 1958 la Bibliothèque de l'Académie Roumaine a acheté deux hyperpères de type Jean III Vatatzes provenant du trésor trouvé à Silistra. On a supposé que le trésor avait été enfoui dans les années 1300-1301, pendant la guerre entre Nogay et Tokta, le khan légitime de la Horde d'Or. En pesant les monnaies on a constaté qu'aucune n'avait été rognée après la frappe, comme c'est le cas des hyperpères des trésors enfouis vers la fin du XIIIe siècle. En même temps, les deux pièces sans marque d'atelier sur le droit sont des émissions originales de l'atelier de Magnésie du temps de Jean III Vatatzes et non pas des imitations latines attribuées à l'Empire Latin de Constantinople ou aux Vénitiens. Les autres deux pièces, avec point au-dessus du tronc, à droite, pourraient être des imitations frappées à l'époque de Jean III Vatatzes ou plus tard. Dans ces conditions on peut situer l'enfouissement du trésor entre 1241 et 1265, pendant les invasions mongoles ou dans le contexte de l'établissement du pouvoir de Nogay sur la région du Bas Danube.

Un hyperpère de type Jean III Vatatzes (no 3) provient d'une découverte isolée à Constanța, dép. de Constanța.

Mots cle Dobroudja, monnaies byzantines, or

Cuvinte cheie: Dobrogea, monede byzantine, aur

Prezentăm în cele ce urmează 16 monede de aur bizantine din secolele VI-XIII, provenind din Dobrogea. Șapte exemplare fac parte din tezaure găsite la Axiopolis, Silistra și în județul Constanța la care se adaugă nouă descoperiri izolate. Dintre acestea 14 monede (nr. 1-3, 5-6, 8-16) sunt păstrate la Biblioteca Academiei Române¹ și două într-o colecție particulară (nr. 4 și 7).

¹ Mulțumim și pe această cale colegului E. Petac de la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române pentru amabilitatea de a ne oferi spre studiu monedele bizantine de aur. Acest material a fost realizat în cadrul Grupului de Cercetare European „Descoperiri monetare”.

Prima monedă din catalogul nostru, un tremissis de la Anastasius I² a fost descoperită împreună cu un alt tremissis de la Heraclius³ în anul 1912 la Axiopolis, în fortificația romano-bizantină. Cele două piese reprezintă cel mai probabil un fragment de tezaur găsit cu prilejul săpării unor șanțuri pentru depozitul de muniții al marinei. Ambele monede au fost cumpărate în anul 1936 de la Gr. Burghilea fost marinar la depozitul de muniții fiind menționate pentru prima dată ca descoperiri izolate de I. Dimian⁴ și preluate ulterior sub această formă⁵. Remarcăm că tremissisul de la Heraclius prezintă o variantă de legendă care nu a fost atestată pentru acest nominal: (d)NhRACLI – PERAVC. În literatura consultată, această variantă de legendă este menționată doar pentru solidi și semisses emiși la începutul domniei împăratului Heraclius, în anii 610-613. Ținând cont de această observație tremissisul găsit la Axiopolis poate fi datat în aceeași perioadă, completând tabloul emisiunilor de aur cunoscute până în prezent pentru primii ani de domnie ai împăratului Heraclius. Atragem atenția că într-un articol publicat în anul 2001, moneda aflată în discuție este menționată eronat ca fiind o descoperire inedită de la Cotești, jud. Vrancea⁶ deși piesa este cunoscută de multă vreme în literatură. Fără a se verifica moneda este citat inventarul Bibliotecii Academiei Române dar în registrul păstrat la Cabinetul Numismatic, Cotești apare drept localitatea de domiciliu a vânzătorului, iar Axiopolis ca loc de descoperire. Referitor la Axiopolis amintim că în anul 1899, în timpul cercetărilor arheologice efectuate la poarta de nord a cetății bizantine, a fost găsit un tezaur alcătuit din șase monede de aur: un tremissis de la Iustinian I, un tremissis de la Iustin II, un semissis și doi tremisses de la Tiberiu II Constantin⁷. Dacă tezaurul găsit în 1899 a fost ascuns cel mai probabil în contextul incursiunilor barbare din timpul lui Mauriciu, monedele de aur descoperite în anul 1912 sunt legate de sfârșitul locuirii bizantine la Axiopolis. Acest moment ar putea fi plasat în deceniul al doilea al secolului al VII-lea după cum rezultă din izvoarele numismatice cunoscute: moneda de aur de la Heraclius publicată aici (nr. 2), datată în anii 610/613 și doi folles, unul emis în anii 613/614⁸ și celălalt în 614/615⁹.

Dosarul descoperirilor de monede de aur emise de Anastasius I este sărac: trei solidi găsiți la Mihai Viteazu, jud. Constanța¹⁰, Craiova și împrejurimi¹¹ și la Măgurele, jud. Ilfov¹². O altă monedă de aur emisă în timpul lui Anastasius ar fi fost găsită înainte de anul 1940 la Domnești, jud. Argeș¹³. Acestor descoperiri li se pot adăuga un solidus emis la Thessalonic¹⁴ și trei tremisses¹⁵ din colecția Mititelu, constituită în principal din monede găsite în Dobrogea și în Muntenia de E¹⁶. În zona

² Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1986, 192, anexa II, nr. 2.

³ Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1986, 193, anexa II, nr. 27.

⁴ Dimian 1957, 195-196.

⁵ Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1986, 177-197.

⁶ Oberländer-Târnoveanu 1999-2001, 320.

⁷ Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1986, 177-197; Vilcu 2006, 34-35.

⁸ Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Nicolae 1989, 72, nr. 209.

⁹ Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1986, 191, anexa I, nr. 6; Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Nicolae 1989, 72, nr. 208.

¹⁰ Custurea, Vertan, Talmațchi 1999, 354, nr. 2057.

¹¹ Mitrea 1966, 412.

¹² Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Tudosiu 1996, 315-318; Poenaru Bordea, Mitrea 1994-1995, 468, nr. 60.

¹³ Mitrea 1984, 188, nr. 131.

¹⁴ Vilcu, Nicolae 2006, 148, nr. 431.

¹⁵ Vilcu, Nicolae 2006, 147, nr. 425-427.

¹⁶ Asupra colecției I. Mititelu, păstrată la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, vezi Nicolae 2006, 5 și Preda 2002, 115.

intracarpatică solidi de la Anastasius I au fost semnalati în compoziția tezaurului de la Firtuș, jud. Harghita¹⁷ și Șeica Mică, jud. Sibiu¹⁸.

Aceeași situație o întâlnim și în cazul descoperirilor de monede de aur emise în timpul domniei împăratului Heraclius, pentru Dobrogea fiind semnalat doar un tremissis găsit la Tulcea¹⁹ la care se adaugă cinci solidi care provin din colecția Mititelu²⁰. Pentru Transilvania și Banat dosarul descoperirilor este mai consistent: o monedă de tip Heraclius și Heraclius Constantin găsită într-un mormânt la Sânpetru German²¹, mai mulți solidi în compoziția tezaurului de la Firtuș, jud. Harghita²², un solidus din tezaurul de la Vădaș, jud. Mureș²³, un solidus de tip Heraclius și Heraclius Constantin semnalat la Mehadia, jud. Caraș-Severin²⁴, un solidus la Igrăș, jud. Timiș²⁵, alți solidi semnalati la Orțișoara sau Carani²⁶, jud. Timiș la care se adaugă un solidus găsit în 1965²⁷ și un solidus ușor²⁸, ambele piese provenind de la Șeitin, jud. Arad. Pentru regiunea situată între Dunăre și Carpați au fost semnalati solidi la Alexandria, jud. Teleorman²⁹, în zona orașului Buzău, jud. Buzău³⁰ și într-o localitate neprecizată din Oltenia³¹. Pentru Moldova au fost semnalati doi solidi de tip Heraclius și Heraclius Constantin aflați în compoziția tezaurului de la Udești, jud. Suceava³².

Monedele din timpul domniei lui Iustinian I sunt reprezentate în catalogul nostru prin doi solidi dintre care unul (nr. 4) de tip MIBE5 emis între 1 august 527-1 septembrie 537 și celălalt (nr. 9) de tip MIBE7 emis între 1 septembrie 542 și 14 noiembrie 565. Primul exemplar, aflat în prezent într-o colecție particulară, a făcut parte dintr-un tezaur descoperit în anul 2006 într-o localitate necunoscută din județul Constanța. Cel de-al doilea solidus, achiziționat de Biblioteca Academiei Române în anul 1955 de la V. Canarache, provine de la Mangalia, jud. Constanța. Pentru Dobrogea, comparând cu materialul numismatic înregistrat pentru împărații Anastasius I și Heraclius, repertoriul descoperirilor de monede de aur de la Iustinian I este relativ bogat, fiind semnalate piese izolate la: Callatis (Mangalia)³³, Satu Nou, com. Oltina³⁴, Capidava, com. Topalu (fals după solidus)³⁵ și Oltina (Capul Dealului)³⁶ în jud. Constanța, la Isaccea³⁷, jud. Tulcea și în

¹⁷ Velter 2002, 291, nr. 49, cu bibliografia.

¹⁸ Velter 2002, 300, nr. 168, cu bibliografia.

¹⁹ Oberländer-Târnoveanu 2003, 376, nr. 122.

²⁰ Vilcu, Nicolae 2006, 164-166, nr. 530-531, 535, 543, 549.

²¹ Mitrea 1962, 541, nr. 49; Velter 2002, 299, nr. 155 cu bibliografia.

²² Velter 2002, 291, nr. 49, cu bibliografia.

²³ Velter 2002, 302-303, nr. 197, cu bibliografia.

²⁴ Oberländer-Târnoveanu 2001, 55.

²⁵ Oberländer-Târnoveanu 2001, 57.

²⁶ Oberländer-Târnoveanu 2001, 56, nota 135, cu bibliografia.

²⁷ Velter 2002, 300, nr. 169, cu bibliografia.

²⁸ Mitrea 1972, 373, nr. 95; Oberländer-Târnoveanu 2001, 55.

²⁹ Mitrea 1975, 119, nr. 12.

³⁰ Vilcu, Dicu 2001, 57, nr. 2.

³¹ Oberländer-Târnoveanu 2001, 54.

³² Butnariu 1986, 222, nr. 231; Oberländer-Târnoveanu 1999-2001, 320.

³³ Vilcu, Nicolae 2006, 153, nr. 459.

³⁴ Iliescu 1962, 355-356, nr. 487; Iliescu 1971, 181, nr. 385; Vilcu 2009, nr. 66.

³⁵ Custurea 2004-2005, 507, nr. 8; Gândilă 2006-2007, 114, nr. 32.

³⁶ Custurea 2004-2005, 520, nr. 58.

³⁷ Custurea 2004-2005, 514, nr. 35.

zona Tulcea³⁸ la care se adaugă un posibil tezaur găsit la Ostrov, jud. Constanța, din care s-au recuperat patru solidi³⁹. Alți doi solidi din colecția Mititelu ar putea proveni din Dobrogea sau Muntenia de E⁴⁰. Tremisses de la Iustinian I au fost semnalate la Târgușor⁴¹ și Izvoarele (fost Pârjoaia), jud. Constanța⁴² și într-o localitate neprecizată din Dobrogea⁴³. Un alt tremissis face parte din tezaurul descoperit în anul 1899 la Axiopolis⁴⁴.

Cei doi solidi de la Iustin II (nr. 5-6) cumpărați în anul 1961 de la Maria Mănescu din Constanța au ca proveniență Dobrogea, fără a fi cunoscute alte detalii privind locul descoperirii. Pentru Dobrogea descoperirile izolate de monede de aur de la Iustin II sunt concentrate la Tropaeum (Adamclisi, jud. Constanța) – un solidus⁴⁵, un solidus ușor de 22 sili uae⁴⁶ și un tremissis⁴⁷, la care se adaugă un solidus găsit la Tomis (Constanța)⁴⁸ și un altul găsit într-o localitate neprecizată⁴⁹. Din tezaurul descoperit în anul 1988 la Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea) provine un solidus de la Iustin II menționat greșit ca monedă de la Iustinian I⁵⁰, eroare preluată în literatură până la editarea sa⁵¹. Un tremissis emis în numele împăratului Iustin II a fost semnalat în compoziția tezaurului descoperit la Axiopolis în anul 1899⁵².

Moneda nr. 7, un solidus din vremea lui Phocas, de tip MIB9, emis în anii 607-609, are ca proveniență Dobrogea. Din păcate, nu cunoaștem alte detalii în privința locului descoperirii, moneda fiindu-ne adusă spre identificare în septembrie 2008. Solidusul vine să îmbogățească dosarul sărac al descoperirilor de monede de aur de la Phocas din Dobrogea până în prezent fiind semnalate doar câteva piese: un solidus la Tomis (Constanța)⁵³, un solidus ușor de 22 sili uae la Histria⁵⁴ la care se adaugă un solidus⁵⁵, un solidus ușor de 22 sili uae⁵⁶ și un tremissis⁵⁷ din colecția Mititelu.

³⁸ Mitrea 1963, 474, nr. 60; Mitrea 1963a, 599, nr. 60; Vilcu 2009, nr. 38.

³⁹ Custurea 2004-2005, 533, nr. 9; Custurea 2007, 625-628.

⁴⁰ Vilcu, Nicolae 2006, 150-153, nr. 440, 451, 454.

⁴¹ Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1986, 192, anexa II, nr. 7; Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Popeea 2004, 32-33, nr. 167.

⁴² Vilcu, Neagu, Dima 2001, 75, nr. 2.

⁴³ Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1986, 192, anexa II, nr. 8; Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Popeea 2004, 32-33, nr. 168.

⁴⁴ Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1986, 179, nr. 1; Vilcu 2006, 34.

⁴⁵ Mitrea 1970, 481, nr. 87 (dar Iustin I); Ocheșeanu 1975, 236, nr. 10; Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Popeea 2004, 66, nr. 466.

⁴⁶ Ocheșeanu 1975, 236, nr. 11; Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Popeea 2004, 66, nr. 467.

⁴⁷ Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1986, 193, anexa II, nr. 15; Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Popeea 2004, 22, nr. 59 (dar Iustin I) și 66, nr. 467 (dar Iustin II).

⁴⁸ Mitrea 1970, 482, nr. 91 (dar Iustin I); Ocheșeanu 1975, 235, nr. 9; Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Popeea 2004, 66, nr. 465.

⁴⁹ Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1986, 192, anexa II, nr. 9; Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Popeea 2004, 65, nr. 464.

⁵⁰ Mitrea 1989, 265, nr. 57; Mitrea, Poenaru Bordea 2006, 178, nr. 79.

⁵¹ Iacob 2005, 75-80.

⁵² Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1986, p. 179, nr. 2; Vilcu 2006, 34-35.

⁵³ Mitrea 1980, 376, nr. 141.

⁵⁴ Vilcu, Nicolae 2006, 163, nr. 528.

⁵⁵ Vilcu, Nicolae 2006, 162, nr. 520.

⁵⁶ Vilcu, Nicolae 2006, 163, nr. 527.

⁵⁷ Vilcu, Nicolae 2006, 163, nr. 529.

Monedele din secolul al X-lea sunt reprezentate de două exemplare (nr. 8 și 11) de tip Constantin VII și Roman II (DOC clasa XV) emise în anii 945-959. Prima monedă provine din Dobrogea fiind cumpărată în anul 1961 de la Maria Mănescu din Constanța. Cea de-a doua piesă, achiziționată de la V. Canarache în anul 1955, a fost găsită în zona Mangaliei. În Dobrogea alte descoperiri izolate au fost semnalate la Esehioi⁵⁸, Basarabi⁵⁹ și trei exemplare la Constanța⁶⁰, în jud. Constanța; la Nufăru, jud. Tulcea⁶¹, la care se adaugă trei piese din colecția Mititelu⁶², un fals găsit la Capu Dealului (Oltina, jud. Constanța)⁶³ și trei exemplare care ar putea proveni din Dobrogea de S⁶⁴. În afară de piesele izolate menționate, pentru Dobrogea s-au publicat și câteva tezaure, care conțin solidi de tip Constantin VII și Roman II, descoperite la Greci⁶⁵, Noviodunum (Isaccea)⁶⁶ și într-o localitate necunoscută⁶⁷, în județul Tulcea; la Murfatlar⁶⁸ și Valu lui Traian⁶⁹, în jud. Constanța. La nordul Dunării descoperirile de solidi de tip Constantin VII și Roman II sunt rare: la Alexandria și împrejurimi⁷⁰, jud. Teleorman, în zona Dridu-Fierbinți-Târg, jud. Ialomița⁷¹, la Scobinți⁷² și la Popești⁷³, în jud. Iași.

Din timpul domniei împăraților Vasile II și Constantin VIII semnalăm un tetarteron de tip F2 (DOC, III, 2, p. 626, anii c. 1005-1025) cumpărat în anul 1955 de la V. Canarache, care, potrivit însemnărilor din registrul de inventar, a fost găsit în zona Mangaliei. Datarea propusă de Ph. Grierson (c. 1005-1025) a fost recent reconsiderată în urma observației că nomisma tetarteron de tip F2 reprezintă o emisiune specială destinată susținerii războiului cu bulgarii. Intensificarea războiului în anul 1001 ar însemna debutul emisiunii de tetartera de tip F2, care continuă până în momentul anexării Bulgariei, în anul 1018⁷⁴.

Pentru Dobrogea au fost semnalate mai multe descoperiri care includ monede de aur de la Vasile II și Constantin VIII. Din fortificația romano-bizantină de la Dinogetia provin șase tetartera de tip F2, (DOC, III, 2, p. 626, anii c. 1005-1025) găsite izolat în timpul cercetărilor arheologice din anii 1948⁷⁵, 1949 (două exemplare)⁷⁶, 1950⁷⁷, 1954⁷⁸ și 1967⁷⁹. Un tetarteron de același tip, păstrat

⁵⁸ Vilcu, Nicolae 2006, 174-175, nr. 588.

⁵⁹ Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Popeea 2004, 131, nr. 1010.

⁶⁰ Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Popeea 2004, 131, nr. 1011, 1025, 1028.

⁶¹ Poenaru Bordea, Mitrea 1990, 307, nr. 120.

⁶² Vilcu, Nicolae 2006, 176, nr. 596, 598, 608.

⁶³ Custurea 2006, 415-421.

⁶⁴ Custurea 2000, 159, nr. VII.

⁶⁵ Tezaurul cuprinde monede bătute pentru: Vasile I (5 ex.), Leon VI (1 ex.), Roman I și Christophor (2 ex.), Constantin VII și Roman II (34 ex.), Nichifor II Phocas (4 ex.), Ioan Tzimisces (1 ex.), Vasile II (2 ex.); Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Popeea 2004, 130-134, vezi indexul catalogului.

⁶⁶ Nicolae 1998, 271.

⁶⁷ Oberländer-Târnoveanu 1996, 114, nota 12.

⁶⁸ Oberländer-Târnoveanu 1996, 114, note 7.

⁶⁹ Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Popeea 2004, 130-133.

⁷⁰ Mitrea 1980, 376, nr. 140.

⁷¹ Oberländer-Târnoveanu, 2003-2004, 364.

⁷² Mihăilescu-Bîrlița, Butnariu 1988, 319, nr. 53; Poenaru Bordea, Mitrea 1990, 307, nr. 122.

⁷³ Oberländer-Târnoveanu 1999-2001, 330.

⁷⁴ Lavenne 2005, 277-294.

⁷⁵ Vilcu, Nicolae 2006, 182, nr. 636.

⁷⁶ Vilcu, Nicolae 2006, 181-182, nr. 629 și 633.

⁷⁷ Vilcu, Nicolae 2006, 182, nr. 631.

⁷⁸ Vilcu, Nicolae 2006, 182, nr. 635.

⁷⁹ Vilcu, Nicolae 2006, 182, nr. 632.

la Muzeul Județean din Galați și publicat ca descoperire izolată⁸⁰, provine de fapt din tezaurul descoperit la Dinogetia în anul 1939⁸¹. În afară de piesele izolate, de la Dinogetia provin două tezaure care conțin monede de aur de tip Vasile II și Constantin VIII. Primul depozit a fost găsit în anul 1939 fiind alcătuit din 105 tetartera de la Vasile II și Constantin VIII la care se adaugă histamena de la Roman III (1 ex.) și Constantin IX (2 ex.)⁸². Cel de-al doilea a fost scos la lumină în urma cercetărilor întreprinse în anul 1954, fiind format din obiecte de podoabă la care se adaugă șapte tetartera de la Vasile II și Constantin VIII și patru emisiuni din argint de la Theodora (1 ex.) și Isaac I (3 ex.)⁸³. Alte tetartera din timpul domniei împăraților Vasile II și Constantin VIII au fost semnalate la Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea)⁸⁴ și Valea Nucarilor, jud. Tulcea⁸⁵. Proveniență dobrogeană ar putea avea și două tetartera din colecția Mititelu⁸⁶. Informațiile privind un presupus tezaur descoperit la Dervent (Galița, com. Ostrov, jud. Constanța), compus dintr-un tetarteron de la Vasile II și Constantin VIII, doi hyperperi de tip Ioan III Vatatzes și un hyperper de la Andronic II și Mihail IX⁸⁷, s-au dovedit a fi eronate⁸⁸. Tabloul descoperirilor de monede de aur emise de Vasile II și Constantin VIII este completat de semnalarea a patru histamena: o piesă găsită în 1952 în timpul cercetărilor arheologice de la Dinogetia (sector B)⁸⁹, două exemplare din tezaurul de la Greci, jud. Tulcea⁹⁰ la care se adaugă un exemplar din colecția Mititelu⁹¹.

Emisiunile împăratului Mihail VII sunt reprezentate în catalogul nostru de un histamenon de clasa II c (DOC, III, 2, p. 805, anii 1071-1078) achiziționat de Biblioteca Academiei Române în anul 1930 de la M. C. Sutz. După însemnările păstrate în registrul de inventar, moneda a fost găsită la Mangalia, jud. Constanța. Această descoperire izolată, singura certă pentru teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră, se adaugă celor nouă histamena din tezaurul găsit la Dinogetia în anul 1959⁹². Alte descoperiri izolate au fost semnalate la Borănești, jud. Ialomița⁹³, la Tega, jud. Buzău⁹⁴ în Banat⁹⁵ și Dobrogea de S⁹⁶. Patru histamena din colecția Mititelu⁹⁷ provin din Dobrogea sau Muntenia de E. Lista descoperirilor este încheiată de două tetartera găsite la Păcuiul lui Soare, com. Ostrov, jud. Constanța⁹⁸ și Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea)⁹⁹.

⁸⁰ Mănușcu-Adameșteanu 2001, 222, nr. 9.

⁸¹ Ștefan 1941, 422-424; Vilcu 2008, 91.

⁸² Vilcu 2008, 87-96.

⁸³ Comșa, Bichir 1960, 223-244; Mănușcu-Adameșteanu 2001, 214-216.

⁸⁴ Mănușcu-Adameșteanu 2001, 223, nr. 1-3.

⁸⁵ Mănușcu-Adameșteanu 2001a, 50-51.

⁸⁶ Vilcu, Nicolae 2006, 181-182, nr. 628 și 634.

⁸⁷ Mănușcu-Adameșteanu 2001a, 50-51; Mănușcu-Adameșteanu *et alii* 1998, 296.

⁸⁸ Vilcu, Neagu, Dima 2001, 73.

⁸⁹ Vilcu, Nicolae 2006, 179, nr. 618; Mănușcu-Adameșteanu 2001, 221, nr. 1.

⁹⁰ Poenaru Bordea, Ocheșeanu, Popeea 2004, 134, nr. 1075-1076.

⁹¹ Vilcu, Nicolae 2006, 179, nr. 615.

⁹² Mănușcu-Adameșteanu 2001, 216-218.

⁹³ Savu, Dima 2001, 97, nr. 7.

⁹⁴ Savu, Dima 2001, 97, nr. 6.

⁹⁵ Oberländer-Târnoveanu, Sășianu 1993, 98, nr. 33.

⁹⁶ Custurea 2000, 159, nr. VII.

⁹⁷ Vilcu, Nicolae 2006, 190-191, nr. 673-675; 680.

⁹⁸ Diaconu 1986, 433; Mitrea 1987, 176, nr. 32.

⁹⁹ Oberländer-Târnoveanu 1996, 114, nota 10 (nomisma fourré).

Dintre cei cinci hyperperi de tip Ioan III Vatatzes aflați în catalogul nostru unul a fost găsit la Constanța (nr. 3) iar ceilalți patru provin din tezaurul descoperit la Silistra în anul 1936. Hyperperul găsit la Constanța face parte din emisiunea IIB (DOC, IV, 2, p. 487-488, nr. 6b.1-6b.9) datată 1232-1254?, având pe avers, în câmp dreapta deasupra tronului, un punct. Moneda ar putea fi una dintre cele patru piese menționate de O. Iliescu în 1969¹⁰⁰ ca fiind descoperite la Constanța dar fără precizarea locului de păstrare. Recent s-a presupus că dintre cele patru monede găsite la Constanța, trei monede s-ar afla în colecțiile Bibliotecii Academiei Române și una la Muzeul Național de Istorie a României¹⁰¹. Din consultarea registrului de inventar aflat la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei rezultă că doar un hyperper se află în această colecție. Relativ recent, într-un studiu dedicat monedelor de aur de tip Ioan III Vatatzes din tezaurul de la Uzum Bair, com. Mihail Kogălniceanu, jud. Tulcea, E. Oberländer-Târnoveanu a prezentat criteriile de departajare a pieselor originale de așa numitele imitații latine¹⁰². Aplicând criteriile enunțate de autor, moneda noastră ar putea fi o imitație latină după emisiunile originale puse în circulație în numele împăratului Ioan III Vatatzes de atelierul din Magnesia.

În 1937 Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei a cumpărat de la N. Stoia din Călărași doi hyperperi de tip Ioan III Vatatzes. După datele aflate în registrul de inventar monedele provin dintr-un tezaur descoperit în anul 1936 la Silistra. Tezaurul, format din circa 600-700 monede de aur bizantine și obiecte de podoabă, s-a răspândit imediat după descoperire. În anul 1958 Biblioteca Academiei Române a cumpărat de la Șt. Tănăsescu încă doi hyperperi de tip Ioan III Vatatzes din tezaurul de la Silistra. Primele două piese cumpărate în anul 1937 au fost menționate pentru prima dată de C. Moisil¹⁰³, fiind atribuite eronat lui Ioan II Comnenul. Identificarea corectă a emitentului a fost făcută de O. Iliescu¹⁰⁴ și apoi informațiile privind tezaurul găsit la Silistra au fost utilizate în literatura numismatică românească fără publicarea detaliată a monedelor. Verificând hyperperii din tezaurul de la Silistra se poate observa că două exemplare nu au marcă pe avers iar ceilalți au pe avers deasupra tronului în câmp dreapta, un punct. Fără a fi consultate monedele s-a presupus fără temei că tezaurul ar fi fost ascuns în anii 1300-1301¹⁰⁵, în timpul războiului dintre Nogai și Tokta, hanul legitim al Hoardei de Aur.

Cântărind monedele s-a constatat că niciuna nu a fost tăiată după batere așa cum este cazul hyperperilor din tezaurele ascunse la sfârșitul secolului al XIII-lea. În același timp, cele două piese fără marcă pe avers sunt emisiuni originale puse în circulație de atelierul din Magnesia în timpul domniei lui Ioan III Vatatzes și nu imitații latine atribuite Imperiului Latin de Constantinopol și venețienilor¹⁰⁶. Celelalte două piese, cu punct deasupra tronului, pe avers, ar putea fi imitații bătute în epoca lui Ioan III Vatatzes sau mai târziu. Ascunderea acestui tezaur a avut loc cel mai probabil între 1241 și 1265, în timpul invaziilor mongole sau în contextul stabilirii lui Nogai la Dunărea de Jos.

¹⁰⁰ Iliescu 1969, 117.

¹⁰¹ Mănuclu-Adameșteanu *et alii* 1998, 301, nr. 2.

¹⁰² Oberländer-Târnoveanu 2000, 499-561.

¹⁰³ Moisil 1947, 31, nr. 21.

¹⁰⁴ Iliescu 1969, 112, nota 20.

¹⁰⁵ Oberländer-Târnoveanu 1997, 156-157, nr. 34.

¹⁰⁶ Pentru criteriile de separare a emisiunilor de tip Ioan III Vatatzes, vezi Oberländer-Târnoveanu 2000, 499-561.

CATALOGUL MONEDELOR

AXIOPOLIS (CERNAVODĂ, JUD.
CONSTANȚA), TEZAU, 1912

Anastasius I
Constantinopol
Tremissis

Av. DNANASTA – SIVSPPAVC
Bustul lui Anastasius, diademat, cuirasat
spre dreapta.
Rv. CONOB (în exergă);
VICTORIAAVCVSTORVM; stea în câmp
dreapta. Victoria mergând, din față, ține
cunună în dreapta și glob cruciger în
stânga.
DOC, I, p. 9, nr. 10 a.1, anii 491-518.
MIBE, I, p. 84, nr. 12, 1 septembrie 492?-9
iulie 518.
BNP, I, p. 20, tip b.
. AV ↓ 1,49 g; 16 mm. Surfrapată.
CNBAR inv. 467¹⁰⁷.

Heraclius
Constantinopol
Tremissis

Av. NhRACLI – PERAVC
Bustul lui Heraclius, diademat, cuirasat spre
dreapta.
Rv. CONOB (în exergă); VICTORIAAVϢϣ
Cruce pe trepte.
DOC, II, 1, p. 266, nr. 53d.1 (dar altă
legendă de avers), clasa I, anii 610-
613(?).
M , , . 17, nr. 7 (dar altă legendă de
aver), o tom rie 61 - ianuarie 61 .
BNP, I, p. 270, tip 1 (dar altă legendă de
avers).
. AV ↙ 1,09 g; 15×14 mm. CNBAR inv.
553¹⁰⁸.

CONSTANȚA, JUD. CONSTANȚA

Ioan III Ducas Vatatzes
Magnesia
Hyperper

Av. Iisus Hristos cu nimb cruciger, așezat pe
un tron fără spătar, binecuvântând cu mâna
dreaptă și ținând Evangheliile cu mâna
stângă; în câmp, sus IC (în stânga) XC (în
dreapta); deasupra tronului în dreapta, un
punct.
Rv. Legendă ilizibilă în stânga. J / Π / Φ / .
. . (în dreapta).
Ioan III Vatatzes (în stânga), cu stemma,
purtând sakkos și loros cu maniakion,
ținând labarum și anexikakia, încoronat de
Maica Domnului (în dreapta), nimbată, cu
stola și maphorion; MP (sus, în centru) și
EV (sus, în dreapta).
DOC, IV, 2, p. 487-488, nr. 6b.1-6b.9,
emisiunea II B, anii 1232-1254 ?
. AV ↓ 4,60 g; 28 mm; cu inel (piesa a fost
utilizată ca bijuterie). CNBAR inv. 751¹⁰⁹.

CONSTANȚA (JUD.), TEZAU, 2006

Iustinian I
Constantinopol
Solidus

v. N V N - NV VC u tul lui
u tinian din ață, u a ă și uira ă,
țin nd lan e e umăr și un ut.
Rv. CONOB (în exergă); VICTORI –
AAVCCCA; stea în câmp dreapta.
Înger din față, ținând cruce și glob cruciger.
DOC, I, p. 67, nr. 3 a, anii 527-538.

¹⁰⁷ Vîlcu 2009, nr. 19.

¹⁰⁸ Vîlcu 2009, nr. 185.

¹⁰⁹ Cumpărată în 1961 de la T. Negreanu din
București. Menționată la Mitrea 1963, 472,
nr. 50 și Mitrea 1963a, 597, nr. 50. Vîlcu
2009, nr. 495.

MIBE, I, p. 112, nr. 5, 1 august 527-1 septembrie 537.

BNP, I, p. 70, tip 1.

. AV ↓ 4,44 g; 21 mm. Colecție particulară¹¹⁰.

DOBROGEA PASSIM

Iustin II
Constantinopol
Solidus

Av. DNI – VSTI – NVSPPAVC

Bustul lui Iustin II din față, cu cască și cuirasă, ținând în mâna dreaptă glob nicefor și în stânga un scut.

Rv. CONOB (în exergă); VICTORI – AAVCCCA

Constantinopolis șezând pe tron din față, privind spre dreapta, ține în mâna dreaptă o lance și în stânga glob cruciger.

DOC, I, p. 198, nr. 4a, anii 565-578.

MIB, II, p. 91, nr. 5, 1 septembrie 567-26 septembrie 578.

BNP, I, p. 127, nr. 1-8 (alte officine).

. AV ↓ 4,44 g; 20 mm. CNBAR inv. 511¹¹¹.

Av. ca mai sus.

Rv. CONOB (în exergă); VICTORI – AAVCCCΘ

Ca mai sus.

DOC, I, p. 199, nr. 4 h.1-2, anii 565-578.

MIB, II, p. 91, nr. 5, 1 septembrie 567-26 septembrie 578.

BNP, I, p. 127, nr. 7-8.

. AV ↓ 4,44 g; 21×20 mm. CNBAR inv. 519¹¹².

Phocas
Constantinopol
Solidus

Av. ...NFOCAS – ΠΕΡΡΑΥC

Bustul lui Phocas din față, purtând stemma, ținând în mâna dreaptă un glob cruciger; stemma sans pendants.

Rv. CONOB (l'exergue); ...TORIA – AVϞϞZ

Înger din față, ținând o cruce monogramatică și un glob cruciger.

DOC, II, 1, p. 157, nr. 10 g, clasa IV a, anii 607-610.

MIB, II, p. 127, nr. 9, 1 septembrie 607-609.

BNP, I, p. 222, nr. 19, tip 4 a.

. AV ↙ 4,43 g; 20,5 mm. Colecție particulară¹¹³.

Constantin VII și Roman II
Constantinopol
Solidus

Av. IηSXPSREXRΕϞNANTIϞM

Iisus Hristos (bust), cu nimb cruciger, binecuvântând cu mâna dreaptă și ținând Evangheliile în stânga; trei puncte în fiecare braț al crucii nimbului.

Rv. CONCTANTOCEROMAN'AYϞϞBR'

Busturile lui Constantin VII (în stânga) cu stemma și loros și Roman II (în dreapta) cu stemma și hlamidă, ținând o cruce patriarhală.

DOC, III, 2, p. 552-553, clasa XV, anii 945-959.

BNP, II, p. 570, nr. 16, nomisma, tip 11, 6 aprilie 945-9 noiembrie 959.

. AV ↓ 4,42 g; 19 mm. CNBAR inv. 607¹¹⁴.

¹¹⁰ Moneda provine dintr-un tezaur descoperit în județul Constanța în anul 2006.

¹¹¹ Cumpărată în 1961 de la M. Mănescu din Constanța. Menționată de: Mitrea 1963, 472, nr. 51; Mitrea 1963a, 597, nr. 51; Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1986, 192, anexa II, nr. 13. Vilcu 2009, nr. 89.

¹¹² Cumpărată în 1961 de la M. Mănescu din Constanța. Menționată de: Mitrea 1963, 472, nr. 51; Mitrea 1963a, 597, nr. 51; Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1986, 193, anexa II, nr. 14. Vilcu 2009, nr. 104.

¹¹³ Moneda a fost descoperită în anul 2008.

MANGALIA, JUD. CONSTANȚA

Iustinian I
Constantinopol
Solidus

Av. DNIVSTINI – ANVSPPAVC

Bustul lui Iustinian I din față, cu cască și cuirasă, ținând în mâna dreaptă glob cruciger și în stânga un scut; trei puncte pe cuirasă.

Rv. CONOB (în exergă); VICTORI – AAVCCCΔ; stea în câmp dreapta.

Înger din față, ținând o cruce monogramatică și un glob cruciger.

DOC, I, p. 70, nr. 9d, anii 545-565.

MIBE, I, p. 113, nr. 7, 1 septembrie 542-14 noiembrie 565.

BNP, I, p. 71, tip 2 b.

9. V ↓ 4,48 g mm. CN R inv. 488¹¹.

Mihail VII
Constantinopol
Nomisma histamenon

Av. Iisus Hristos (bust), cu nimb cruciger, binecuvântând cu mâna dreaptă și ținând Evangheliile în stânga; IC (în stânga) și XC (în dreapta); 5 puncte în fiecare braț al crucii din nimb; vangheliile ornate cu 9 puncte.

Rv. – ΑΗΛ – ΡΑCΙΛΟΑ

Bustul lui Mihail VII din față, cu stemma, purtând loros cu maniakion, ține un

labarum și glob cruciger; 7 perle pe maniakion.

DOC, III, 2, p. 805, clasa II c, anii 1071-1078.

BNP, II, p. 654, tip (1) b.

. AV ↓ 4,38 g; 31 mm. CNBAR inv. 670¹¹⁶.

MANGALIA (ZONA), JUD. CONSTANȚA

Constantin VII și Roman II
Constantinople
Solidus

Av. IHSXPSREXREϞNANTIϞM

Iisus Hristos (bust), cu nimb cruciger, binecuvântând cu mâna dreaptă și ținând Evangheliile în stânga; trei puncte în fiecare braț al crucii din nimb.

Rv. CONSTANTCEROMAN'AYϞbR'

Busturile lui Constantin VII (în stânga) cu stemma și loros și Roman II (în dreapta) cu stemma și hlamidă, ținând o cruce patriarhală.

DOC, III, 2, p. 552-553, clasa XV, anii 945-959.

BNP, II, p. 570, nr. 16, nomisma, tip 11, 6 aprilie 945-9 noiembrie 959.

. AV ↓ 4,41 g; 20 mm. CNBAR inv. 600¹¹⁷.

Vasile II și Constantin VIII
Constantinopol
Nomisma tetarteron

Av. IHSXPSREXREϞNANTIϞM

Iisus Hristos (bust), cu nimb cruciger, binecuvântând cu mâna dreaptă și ținând Evangheliile în stânga; două puncte în fiecare braț al crucii din nimb.

¹¹⁴ Cumpărată în 1961 de la M. Mănescu din Constanța. Menționată la: Mitrea 1963, 472, nr. 51; Mitrea 1963a, 597, nr. 51; Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1986, 192, anexa II, nr. 13. Vilcu 2009, nr. 254.

¹¹⁵ Cumpărată în 1955 de la V. Canarache. Menționată la: Mitrea 1968, 181, nr. 91; Mitrea 1968a, 458, nr. 91; Poenaru Bordea, Ocheșeanu 1986, 192, anexa II, nr. 6 (găsită la Callatis). Vilcu 2009, nr. 54.

¹¹⁶ Cumpărată în 1930 de la M.C. Sutz. Vilcu 2009, nr. 395.

¹¹⁷ Cumpărată în 1955 de la V. Canarache. Vilcu 2009, nr. 281.

Rv. **basilcconstantin**

Busturile lui Vasile II (în stânga) cu stemma și loros și Constantin VIII (în dreapta) cu stemma și tunică, ținând o cruce patriarhală ornată cu X.

DOC, III, 2, p. 626, tip F2, nr. 15 b.1-4, anii c. 1005-1025.

BNP, II, p. 608, nr. 19-20, tip 1.

. AV ↓ 4,20 g; 20 mm. CNBAR inv. 643¹¹⁸.

SILISTRA (BULGARIA), TEZAUR, 1936.

Ioan III Ducas Vatatzes

Magnesia

Hyperper

Av. Iisus Hristos cu nimb cruciger, așezat pe un tron fără spătar, binecuvântând cu mâna dreaptă și ținând Evangheliile cu mâna stângă; în câmp, sus **IC** (în stânga) **XC** (în dreapta); fără siglă.

Rv. **IO** / ΔCC / Π / T (în stânga) **Γ** / Π / Φ / V / I (în dreapta).

Ioan III Vatatzes (în stânga), cu stemma, purtând sakkos și loros cu maniakion, ținând labarum și anexikakia, încoronat de Maica Domnului (în dreapta), nimbată, cu stola și maphorion; **MP** (sus, în centru) și **ΘV** (sus, în dreapta).

DOC, IV, 2, p. 485-486, nr. 5.1-5.17, emisiunea II B, anii 1232-1254 ?

. AV ↓ 4,63 g; 30 mm. CNBAR inv. 702¹¹⁹.

Av. ca mai sus.

Rv. / EC / Πo/ (în stânga) **Γ** / Π / (în dreapta).

Ca mai sus.

DOC, IV, 2, p. 485-486, nr. 5.1-5.17, emisiunea II B, anii 1232-1254 ?

. AV ↓ 4,37 g; 28 mm. CNBAR inv. 703¹²⁰.

Av. ca mai sus dar un punct deasupra tronului, în dreapta.

Rv. **Ω** / / (în stânga) **Γ** / Π / Φ / V (în dreapta).

Ca mai sus.

DOC, IV, 2, p. 487-488, nr. 6b.1-6b.9, emisiunea II B, anii 1232-1254 ?

. AV ↓ 4,48 g; 25 mm. CNBAR inv. 700¹²¹.

Av. ca mai sus.

Rv. **ΩI** / ΔC / Π (în stânga) **Γ** / Π / Φ / (în dreapta).

Ca mai sus.

DOC, IV, 2, p. 487-488, nr. 6b.1-6b.9, emisiunea II B, anii 1232-1254 ?

16. AV ↓ 4,39 g; 27 mm. CNBAR inv. 699¹²².

¹¹⁸ Cumpărată în 1955 de la V. Canarache. Menționată de Mănușcu-Adameșteanu 2001, 220; Vilcu 2006, 38, nota 397. Vilcu 2009, nr. 318.

¹¹⁹ Vilcu 2009, nr. 456.

¹²⁰ Vilcu 2009, nr. 443.

¹²¹ Vilcu 2009, nr. 496.

¹²² Vilcu 2009, nr. 498.

Bibliografie

- Butnariu, V.M. 1986, *Răspândirea monedelor bizantine din secolele VI-VII în teritoriile carpato-dunărene*, BSNR 77-79, 199-235.
- Comșa, E., Bichir, Gh. 1960, *O nouă descoperire de monede și obiecte de podoabă din secolele X-XI în așezarea de la Garvăn (Dobrogea)*, SCN 3, 223-244.
- Custurea, G., Vertan, A., Talmațchi, G. 1999, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XIII)*, Pontica 32, 347-365.
- Custurea, G. 2000, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI)*, Constanța.
- Custurea, G. 2004-2005, *Date noi privind circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. V-VII)*, Pontica 37-38, 491-536.
- Custurea, G. 2006, *Noi descoperiri monetare bizantine din așezarea de la Capu Dealului-Oltina*, Pontica 39, 415-421.
- Custurea, G. 2007, *Un depozit de monede bizantine din Dobrogea (sec. VI)*, Pontica 40, 625-628.
- Diaconu, P. 1986, *Monede rare descoperite la Păcuiul lui Soare, jud. Constanța*, BSNR 77-79, 433-436.
- Dimian, Ir. 1957, *Cîteva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul R.P.R.*, SCN 1, 189-216.
- Gândilă, A. 2006-2007, *Early Byzantine Capidava : the Numismatic Evidence*, CN 12-13, 97-122.
- Iacob, M. 2005, *Le trésor de solidi romaino-byzantins découvert a Ibida (Scythie Mineure)*, în *Simpozion de numismatică dedicat centenarului Societății Numismatice Române (1903-2003)*, Chișinău, 26-28 noiembrie 2003. *Comunicări, studii și note*, București, 75-80.
- Iliescu, O. 1962, *Monede bizantine*, în *Caiet selectiv de informare asupra creșterii colecțiilor Bibliotecii Academiei R.P.R.*, 4, 355-358.
- Iliescu, O. 1969, *L'hyperpère byzantin au Bas Danube du XIe au XVe siècle*, R SEE 7, 1, 109-119.
- Iliescu, O. 1971, *La monnaie romaine-byzantine sur le territoire de la Roumanie 326-1327*, în *volumul La culture byzantine en Roumanie*, București, 1971.
- Lavenne, S. 2005, *La classe F des nomismata de Basile II (976-1025): une émission de guerre*, Byzantion 75, 277-294.
- Mănuclu-Adameșteanu, Gh., Poll, I., Iacob, M., Constantinescu, B. 1998, *Hyperperi de la Ioan III Ducas Vatatzes (1222-1254), descoperiți pe teritoriul Dobrogei*, Pontica 31, 295-305.
- Mănuclu-Adameșteanu, Gh. 2001, *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuții arheologice și numismatice*, București.
- Mănuclu-Adameșteanu, Gh. 2001a, *Monede de aur de la împăratul Vasile al II-lea (976-1025) descoperite pe teritoriul Dobrogei*, CCDJ 18, 50-52.

- Mihăilescu-Bîrliba, V., Butnariu, V.M. 1988, *Descoperiri monetare din Moldova I*, ArhMold 12, 311-320.
- Mitrea, B. 1962, *Monnaies antiques et byzantines découvertes plus ou moins récemment en Roumanie*, Dacia, N.S. 6, 533-541.
- Mitrea, B. 1963, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Populară Română*, SCIV 14, 2, 466-471.
- Mitrea, B. 1963a, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines sur le territoire de la République Populaire Roumaine*, Dacia, N.S. 7, 589-599.
- Mitrea, B. 1966, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, Dacia, N.S. 10, 403-414.
- Mitrea, B. 1968a, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, Dacia, N.S. 12, 445-459.
- Mitrea, B. 1968, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, SCIV 19, 1, 169-182.
- Mitrea, B. 1970, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, Dacia N.S., 14, 465-482.
- Mitrea, B. 1972, *Découvertes de monnaies antiques et byzantines dans la République Socialiste de Roumanie*. XV, Dacia, N.S. 16, 359-374.
- Mitrea, B. 1975, *Date noi cu privire la secolul al VII-lea. Tezaurul de hexagrame bizantine de la Priseaca (jud. Olt)*, SCN 6, 113-125.
- Mitrea, B. 1980, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1979 (XXIII)*, Dacia, N.S. 24, 371-378.
- Mitrea, B. 1984, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1981, 1982 et 1983 (XXV, XXVI et XXVII)*, Dacia, N.S. 28, 1-2, 183-190.
- Mitrea, B. 1987, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1986 (XXX)*, Dacia, N.S. 31, 1-2, 173-177.
- Mitrea, B. 1989, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1988 (XXXII)*, Dacia, N.S. 33, 1-2, 259-266.
- Mitrea, B., Poenaru Bordea, Gh. 2006, la Morrisson, C., Popović, V., Ivanišević, V., *Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713)*, Paris.
- Moisil, C. 1947, *Statistica tezaurilor monetare intrate până la 31 decembrie 1946*, în Buletin lunar, Biblioteca Academiei, II, 4-5, 31.
- Nicolae, E. 1998, *Descoperiri de monede antice și bizantine*, BSNR 88-89, 269-274.
- Nicolae, E. 2006, *Historique des collections*, în Vilcu, A., Isvoranu, Th., Nicolae, E., *Les Monnaies d'or de l'Institut d'Archéologie de Bucarest*, etteren.
- Oberländer-Târnoveanu, E., Sășianu, A. 1993, *Un trésor de monnaies byzantines du XIe siècle trouvé en Transylvanie*, SCN 10, 91-100.
- Oberländer-Târnoveanu, E. 1996, *Monnaies byzantines des VIIe-Xe siècles découvertes à Silistra dans la collection de l'Académicien Péricle Papahagi conservées au cabinet de médailles du Musée National d'Histoire de Roumanie*, CN 7, 97-127.

- Oberländer-Târnoveanu 1997, *Some remarks on the Chronology and the Composition of the Byzantine Coin Hoards from the 13th and the 14th Centuries and Lower Danube and the Adjacent Areas*, în *Etudes byzantines et post-byzantines*, 3, București, 113-160.
- Oberländer-Târnoveanu, E. 2000, *Les hyperpères de type Jean III Vatatzès – classification, chronologie et évolution du titre (à la lumière du trésor d’Uzun Bair, dep. de Tulcea)*, în Iacob, M., Oberländer-Târnoveanu, E., Topoleanu, Fl. (eds), *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare*, Tulcea, 499-561.
- Oberländer-Târnoveanu, E. 1999-2001, *Societate, economie și politică-populațiile de pe teritoriul Moldovei și lumea sud-est europeană în secolele IV-XIV în lumina descoperirilor monetare*, Suceava 26-28, 311-355.
- Oberländer-Târnoveanu, E. 2001, *From the Late Antiquity to the Early Middle Ages-the Byzantine Coins in the territories of the Iron Gates of the Danube from the second half of the 6th Century to the first half of the 8th Century*, în *tudes byzantines et post-byzantines*, 4, Iași, 29-69.
- Oberländer-Târnoveanu, E. 2003, *La monnaie dans l’espace rural byzantin des Balkans orientaux – un essai de synthèse au commencement du XXIe siècle*, Peuce, N.S. 1, 341-412.
- Oberländer-Târnoveanu, E. 2003-2004, *Barbaricum Apropiat - populațiile din Muntenia și Imperiul Bizantin (secolele VI-X) – mărturia numismaticii*, Ialomița 4, 323-368.
- Ocheșeanu, R. 1975, *Cîteva monede de aur descoperite în Dobrogea*, SCN 6, 234-237.
- Poenaru Bordea, Gh., Ocheșeanu, R. 1986, *Tezaurul de monede bizantine de aur descoperit în săpăturile arheologice din anul 1899 de la Axiopolis*, BSNR 77-79, 177-197.
- Poenaru Bordea, Gh., Ocheșeanu, R., Nicolae, E. 1989, *Axiopolis aux IIIe-VIIe siècles de n.è. à la lumière de découvertes monétaires*, SCN 9, 54-73.
- Poenaru Bordea, Gh., Mitrea, B. 1990, *Découvertes monétaires en Roumanie - 1989 (XXXIII)*, Dacia, N.S. 34, 299-308.
- Poenaru Bordea, Gh., Mitrea, B. 1994-1995, *Découvertes monétaires en Roumanie 1993 (XXXVII)*, Dacia, N.S. 38-39, 459-477.
- Poenaru Bordea, Gh., Ocheșeanu, R., Tudosiu, M. 1996, *Două monede de aur romane târzii descoperite în Muntenia*, BSNR 86-87, 315-318.
- Poenaru Bordea, Gh., Ocheșeanu, R., Popeea, Al. 2004, *Monnaies byzantines du Musée de Constanța (Roumanie)*, *etteren*.
- Preda, C-tin. 2002, *Scurtă privire asupra descoperirilor monetare bizantine în Dobrogea*, BSNR 90-91 (1996-1997), 97-126.
- Savu, E., Dima, M. 2001, *Monedele de aur din colecția Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova*, în Oberländer-Târnoveanu, E. (coord.), *Monede de aur din colecții românești*, I, *Colecții din Muntenia*, București.
- Ștefan, Gh. 1941, *Dinogetia I, Risultati della prima campagna di scavi (1939)*, Dacia 7-8, 401-425.

- Velter, A.M. 2002, *Transilvania în secolele V-XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul Carpatic, secolele V-XII*, București.
- Vîlcu, A., Dicu, A. 2001, *Monedele de aur din colecția Muzeului Județean Buzău, în Oberländer-Târnoveanu, E. (coord.), Monede de aur din colecții românești, I, Colecții din Muntenia*, București.
- Vîlcu, A., Neagu, M., Dima, M. 2001, *Monedele de aur din colecția Muzeului Dunării de Jos Călărași, în Oberländer-Târnoveanu, E. (coord.), Monede de aur din colecții românești, I, Colecții din Muntenia*, București.
- Vîlcu, A., Nicolae, E. 2006, la Vîlcu, A., Isvoranu, Th., Nicolae, E., *Les monnaies d'or de l'Institut d'Archeologie de Bucarest, etteren*.
- Vîlcu, A. 2006, la Vîlcu, A., Isvoranu, Th., Nicolae, E., *Les monnaies d'or de l'Institut d'Archeologie de Bucarest, etteren*.
- Vîlcu, A. 2008, *Monnaies byzantines d'or du trésor découvert à Dinogetia en 1939, CCDJ 26, 87-96*.
- Vîlcu, A. 2009, *Les monnaies d'or de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine. II. Monnaies byzantines, etteren, în curs de publicare*.

Aurel Icu
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”
Str. Henri Coandă, nr. 11
sector 1, București

Pl. I. Monede bizantine de aur descoperite în Dobrogea (mărite).

Pl. I. Monnaies byzantines d'or découvertes en Dobroudja (agrandies).

7

8

9

10

11

12

Pl. II. Monede bizantine de aur descoperite în Dobrogea (mărite).
Pl. II. Monnaies byzantines d'or découvertes en Dobroudja (agrandies).

13

14

15

16

Pl. III. Monede bizantine de aur descoperite în Dobrogea (mărite).

Pl. III. Monnaies byzantines d'or découvertes en Dobroudja (agrandies).

ANALIZA ANTROPOLOGICĂ A ȘASE MORMINTE MEDIEVALE
DESCOPERITE LA TAUȚ, JUDEȚUL ARAD
- CĂMINIA, JUDEȚUL ARAD

inițată de Maria Anrița

Abstract: The analyzed skeletons belong to the Medieval Period, and were found to Tauț, Arad County. In this study were analyzed three children between 4-5 years and three adults.

Their conservation status is precarious and the skeletons are very poorly represented, such as to aggravate the supply of anthropological data with great accuracy.

Regarding the pathology, we are dealing with a case of *cribra orbitalia* at a child of 4 years and a pretty serious situation regarding dental device for adults. Both diseases can be attributed to poor nutrition, lack of iron in the diet.

Key words: anthropological analysis, poor nutrition, Middle Ages

Cuvinte cheie: analiza antropologică, nutriție deficitară, evul mediu

Introducere

Studiul prezintă analiza antropologică a rămășițelor osteologice provenite din șase morminte medievale, descoperite în vara anului 2006 la Tauț, în punctul *La Cetate* (jud. Arad), de către o echipă de arheologi formată din P. G. Hurezan (responsabil științific), Fl. Mărginean și Zs. Kopeczny.

Apariția volumului *Biserici medievale în județul Arad* a contribuit la începerea primelor săpături arheologice sistematice la Tauț-*La Cetate*. În anul 1999 s-au făcut primele investigații la fața locului, tot atunci realizându-se și o primă ridicare topografică a sitului¹. Săpăturile au început în toamna anului 2002 când s-a trecut la defrișarea parțială a spațiului înconjurat de valuri. În campania 2003 s-a constatat existența unui cimitir medieval timpuriu (sec. XI-XII) peste care s-au construit, în etape diferite, două biserici. Prima dintre acestea, sesizată arheologic, a fost construită în stil romanic (sală cu altar semicircular)². Într-o etapă ulterioară, probabil datorită creșterii numărului enoriașilor, biserica romanică a fost semnificativ mărită și transformată într-un monument de stil gotic, cu altar pentagonal sprijinit de contraforturi și un turn clopotniță, adosat pe latura de V³.

În spațiul nordic al bisericii gotice a fost amenajat un osuar, unde accesul se făcea dinspre nava bisericii. Alături de resturile scheletice care provin din osuar, în această campanie, au fost exhumate și un număr de șase morminte asupra cărora s-a efectuat analiza antropologică. Două dintre acestea, mai precis M 56 și M 57, au fost descoperite la S de capelă, iar celelalte patru pe latura nordică a bisericii. Studiul antropologic efectuat asupra acestor morminte contribuie la o mai bună interpretare a orizonturilor de înhumare din cimitirul medieval de la Tauț.

¹ Rusu, Hurezan 2000, 142, fig. 22.

² Mărginean 2007, 95-114.

³ Rusu, Mărginean (sub tipar).

Materiale și metode

Trebuie să menționăm, încă de la început, că la toate cele șase morminte este vorba de o înmormântare primară individuală, în care scheletul păstrează poziția depunerii inițiale, uneori suferind doar unele mici modificări din cauza unor animale, plante sau procese sedimentare⁴.

Starea de conservare și reprezentare a osemintelor fiind precară, a necesitat o restaurare mult mai detaliată, mai ales în cazul celor trei copii, pentru care nu a fost posibilă o reîntregire completă a craniului, acesta fiind foarte fragmentat.

Metode folosite pentru osemintele de adulți

Scheletul cranian:

Determinarea sexului s-a făcut urmărindu-se gradul de pronunțare a creștelor nucale, a arcurilor supraorbitale, a mastoidelor și a incizurii ischiatice, folosind metodele lui D.T. Hite și A.F. Picter⁵, iar pentru rolul caracteristicilor mandibulei în identificarea sexului au fost urmate recomandările lui M. Bass⁶. În ceea ce privește diagnoza vârstei, au fost folosite metodele lui D.H. Ubelaker⁷, urmărind gradul de sinostoza a suturilor craniene, uzura dentară, fazele în care se află suprafața auriculară și activitatea retroauriculară. Măsurătorile craniene precum și calculul indicilor corespunzători, s-au făcut după metoda lui R. Martin⁸ și folosind recomandările lui M. Bass⁹, în vreme ce analogiile de patologie s-au realizat urmărind studiul lui D.J. Ortner și G.J. Putschar¹⁰.

Scheletul post-cranian:

Referitor la scheletul post-cranian, s-au efectuat măsurătorile posibile și s-au calculat indicii, folosind recomandările din R. Martin¹¹. Statura a fost calculată după lungimea maximă a oaselor lungi, folosind formulele lui K. Pearson¹², iar încadrarea s-a realizat folosind recomandările lui R. Martin.

În acest caz nu au fost întâlnite elemente de patologie.

Metode folosite pentru osemintele de subadulți

În cazul copiilor vârsta s-a apreciat în funcție de starea dentiției utilizând metoda lui D.H. Ubelaker¹³, iar un alt indicator ajutător a fost gradul de unire a epifizelor oaselor lungi și, nu în ultimul rând, lungimile maxime ale acestora. Toate acestea au fost identificate folosind recomandările lui M. Ișcan¹⁴. Referitor la elementele de patologie, a fost întâlnit doar un singur caz patologic (*cribra orbitalia*) la un copil, care a fost analizat folosind recomandările din D.T. Hite¹⁵ și D.J. Ortner¹⁶.

⁴ Domenec, Campillo 2004, 201.

⁵ Hite, Picter 2005.

⁶ Bass 1987.

⁷ Ubelaker 1994.

⁸ Martin 1914.

⁹ Bass 1987.

¹⁰ Ortner, Putschar 1985.

¹¹ Martin 1914.

¹² Pearson 1899.

¹³ Ubelaker 1994.

¹⁴ Ișcan 1989.

¹⁵ Hite, Picter 2005.

Cele șase morminte au fost notate astfel: M 52, M 53, M 54, M 55, M 56 și M 57; patru dintre acestea au fost descoperite pe latura nordică (M 52, M 53, M 54, M 55) și două la S de capelă (M 56 și M 57).

Studiu

M

1. Starea de conservare și reprezentare:

În secțiunea S XXIV, metrul 5, la 2,10 m adâncime a fost descoperit M 52, cu schelet în poziție decubit dorsal și brațele așezate pe lângă corp. La 10 cm de femurul stâng s-a păstrat un fragment de lemn (posibil de la sicriu).

Scheletul a fost distrus datorită intervențiilor ulterioare din strat. Acesta avea o culoare roșiatică și prezenta pe marea parte a oaselor urme de mucegai. Multe oase expuse la diferite intemperii, în special în terenurile umede și păduri, prezintă diverse pigmentații. Astfel, petele negricioase de mucegai ar putea fi o explicație a pigmentării produse de ciuperci. În ceea ce privește culoarea roșiatică a osemintelor, aceasta poate fi explicată ca rezultat al mineralelor din pământ, mai ales celor ce conțin fier, de exemplu, care tind să se infiltreze în os¹⁷.

Craniul este foarte slab reprezentat, din el s-a mai păstrat doar mandibula, o parte din parietal și occipital. Postmortem s-au păstrat în alveole 16 dinți, iar la nivelul molarului 1 (stg., dr.) se observă o resorbție alveolară. În ceea ce privește scheletul postcranian, nici acesta nu se află într-o stare bună de reprezentare. Lipsesc cinci vertebre cervicale, șapte vertebre toracale și cinci vertebre lombare. De asemenea, lipsesc o parte din coaste, omoplatul drept, clavicula stângă, humerusul drept, sacrul, tibiile, fibulele și degetele de la picioare (Pl. 1/1).

2. Determinarea sexului:

Fără îndoială, este vorba de o persoană de sex feminin. În ceea ce privește scheletul cranian, mandibula este rotunjită, dinții sunt mici, crestele nucale sunt slab evidențiate de gradul 1¹⁸. Scheletul postcranian este gracil, lipsit de inserții musculare reliefate, iar caracterele metrice întăresc această afirmație.

3. Estimarea vârstei:

Sutura lambdoidă nu prezintă urme de fuziune, uzura dentară este destul de redusă, suprafața auriculară se află în faza III, este striată, nu este evidentă activitatea retroauriculară¹⁹. În urma acestor observații putem spune că este vorba de o persoană din categoria adult matur, cu o vârstă cuprinsă între 30-35 de ani.

4. Statura:

Statura calculată după formulele lui Pearson (femur, humerus, radius) este de 149 cm, și se încadrează în categoria submijlocie, la limita ei inferioară²⁰.

¹⁶ Ortner, Putschar 1985.

¹⁷ Coma 1999, 84.

¹⁸ Ubelaker 1994, 20.

¹⁹ Ubelaker 1994, 25.

²⁰ Olivier 1960, 13, 263.

M**1. Starea de conservare și reprezentare:**

A fost descoperit în colțul de NE al secțiunii S XXIV, sub M 52. Scheletul este așezat în decubit dorsal, cu brațele așezate pe lângă corp, a fost surprins de la jumătatea tibiei înspre corp în profilul de E al secțiunii. Pe partea stângă a scheletului, între craniu și centura scapulară, s-a găsit o monedă de bronz.

Este vorba despre scheletul destul de bine conservat al unui copil, cu mici distrugerii și modificări din strat. Craniul a fost în mare parte distrus și a fost restaurat doar parțial, datorită unor părți lipsă care nu au fost recuperate. Din viscerocraniu s-a păstrat doar maxila și mandibula. Nu au fost recuperați I1 stânga de pe maxilă și I2 stânga de pe mandibulă. Din scheletul postcranian lipsesc radiusul și ulna stângă, câteva vertebre lombare și toracice, sacrul, pubisul și ischionul drept, ambele fibule și degetele de la mâini și de la picioare (Pl. 1/2).

2. Estimarea vârstei:

Având în vedere observațiile legate de aparatul dentomaxilar, putem menționa că dentiția este deciduală, M1, M2 (stg., dr.) de pe mandibulă nu au erupt, M1 (stg., dr.) este foarte puțin vizibil în alveolă (Pl. 2/1); astfel, după Ubelaker se poate estima o vârstă de 4 ani. Această afirmație este susținută și de faptul că epifizele oaselor lungi și nici oasele bazinului nu sunt sudate (Pl. 2/2). După lungimea femurului (172 mm), a radiusului (97 mm) și a ulnei (107 mm) se poate estima o vârstă de 3,5-4 ani²¹.

3. Patologie:

Pe ambele palate orbitale se observă *cribra orbitalia*, o leziune cauzată de anemie.

M**1. Starea de conservare și reprezentare:**

Defunctul a fost găsit tot în secțiunea S XXIV, așezat în poziția decubit dorsal, cu brațul drept puțin arcurit pe lângă corp, privirea spre stânga (S). Individul este reprezentat doar prin câteva resturi scheletice: craniul, care este foarte distrus și nu a putut fi restaurat, o parte din corpul mandibulei și jumătate din femurul stâng. Corpul mandibulei s-a păstrat începând de la nivelul Pm2 dreapta până la nivelul Pm1 stânga.

2. Estimarea vârstei:

Este dificil de apreciat datorită lipsurilor majore, dar se poate estima o vârstă de 4-5 ani, pe baza dentiției deciduală și a epifizei proximale a femurului care nu este sudată.

M**1. Starea de conservare și reprezentare:**

A fost descoperit în secțiunea S XXIV, sub nivelul fundației din faza a II-a a spațiului nordic, la -2,45 m. Defunctul a fost depus în poziție decubit dorsal, orientat NV-SE.

Și în acest caz este vorba de scheletul unui copil, cu o slabă conservare și reprezentare. Craniul este foarte zdrobit și nu a putut fi restaurat decât în mică proporție. Mandibula s-a păstrat aproape intactă și prezintă urme de oxidare (Pl. 2/3).

²¹ Iscan 1989, 68.

Pigmentația verde apare în urma contactului cu bronzul sau cuprul; astfel, se produc săruri de cupru ce dau această tentă verde osului. În unele cazuri, pot rămâne urme de la brățări, inele, coliere, arme, monede și alte piese care au intrat în contact cu osul, uneori chiar pe perioade de sute sau mii de ani²².

Din scheletul postcranian lipsește clavicula stângă, omoplatul drept, o mare parte din vertebre și coaste, ambele humerusuri, ulna și radiusul stâng, partea inferioară a tibiilor, epifizele distale ale femurelor și degetele mâinilor și picioarelor.

2. Estimarea vârstei:

Dentiția indică o vârstă de 5 ani după Ubelaker. Pm2 dreapta este definitiv erupt, M1 stânga se observă în alveolă, dar încă nu a erupt, iar M2 (stg., dr.) nu sunt vizibili.

M

1. Starea de conservare și reprezentare:

Descoperit în secțiunea S XXV, între fundația capelei și profilul de sud al secțiunii, la 0,50 m de contrafortul de mijloc al capelei a fost tăiat de la genunchi în jos de M 57. Scheletul prezintă modificări de culoare din mediul de zacere, având o culoare mai negricioasă. Deși este destul de bine reprezentat și în acest caz există câteva lipsuri. Astfel, din craniul restaurat în mare proporție, lipsește porțiunea bazilară, partea dreaptă a parietalului și frontalului. Din viscerocraniu s-a păstrat doar partea stângă a maxilei împreună cu zigomaticul stâng. Mandibula a fost și ea restaurată. Postmortem s-au păstrat în alveole Pm1, Pm2, M1, M2, M3 dreapta și C, Pm1, Pm2, M1, M2, M3 stânga. În ceea ce privește scheletul postcranian, lipsesc: clavicula stângă, o parte din coaste, trei vertebre cervicale, patru vertebre toracale, ambele coxale sunt distruse, lipsește pubisul drept și cel stâng, ulna stângă, sacrul, tibiile și fibulele precum și toate oasele de la mâini și cele de la picioare.

2. Determinarea sexului:

Toate caracteristicile indică sexul masculin. Crestele nucale sunt foarte pronunțate, de gradul 4, mandibula este robustă, cu unghi îngust, incuzura ischiatică este de gradul 4, iar pe oasele lungi se observă inserții musculare bine reliefate²³.

3. Estimarea vârstei:

Suturile craniene se află în gradul 2 de sinostoza²⁴, iar uzura molarilor după Broth ell (1987) indică o vârstă cuprinsă între 33-45 de ani²⁵.

4. Statura:

Se încadrează în categoria submijlocie, cu o valoare de 162 cm²⁶.

6. Patologie:

Pe maxilar, la M3 stânga, se observă o carie ocluzală, penetrantă, iar la M1 stânga o carie mesiodistală, care a afectat o porțiune destul de mare din coroana și pulpa molarului. Pe mandibulă se observă o carie mesiodistală la nivelul Pm2 dreapta, distructivă și care a afectat jumătate din coroana dintelui, deschizând camera pulpară.

²² Coma 1999, 84.

²³ hite, Pictet 2005, 385-398.

²⁴ Ubelaker 1994, 25.

²⁵ Campillo 2004, 176.

²⁶ Olivier 1960, 13, 263.

M

1. Starea de conservare și reprezentare:

A fost descoperit la E de M 56. Partea de N a mormântului a fost suprapusă de fundația capelei, doar brațul drept al scheletului fiind vizibil așezat pe lângă corp. Scheletul prezintă numeroase distrugerii, singurul os care s-a păstrat întreg fiind clavicula dreaptă. Craniul nu a putut fi restaurat. Lipsesc occipitalul, temporalul drept, părți din parietal și frontal, iar viscerocraniu în întregime și ambele ramuri verticale ale mandibulei. Postmortem nu s-a mai păstrat nici un dinte în alveole, iar intravitam s-au pierdut Pm1, Pm2, M1, M2, M3 dreapta și Pm1, Pm2, M1, M2, M3 stânga. Acest proces de retragere a țesutului alveolar este mai accentuat la nivelul molarilor din partea stângă. Mai lipsesc membrele superioare și inferioare, clavicula stângă, omoplații, coxalul stâng, cel drept este foarte distrus și lipsește cea mai mare parte din coaste și vertebre (s-au păstrat doar patru vertebre toracale). Din acest motiv nu s-a putut realiza nici o măsurătoare și nici calcularea staturii nu a fost posibilă.

2. Determinarea sexului:

În ciuda slabei conservări și reprezentări a craniului, sexul a putut fi identificat. Astfel, mandibula este gracilă și rotunjită, arcul supraciliar nu este proeminent, iar marginea supraorbitală este ascuțită de gradul 2²⁷.

3. Estimarea vârstei:

Având în vedere capătul sternal al primei coaste care se află în faza a VII-a de evoluție (59-71 ani) și după suprafața auriculară, se poate estima o vârstă de peste 60 ani (neregulată, suprafața retroauriculară este bine definită cu prezența unor osteofiti, bine reliefați)²⁸. Poate fi astfel vorba de un matur senil de 65-70 ani, fapt subliniat și de numărul crescut al resorbțiilor alveolare.

Caracterizarea antropologică

Din cele șase morminte supuse studiului, trei aparțin unor adulți, cu vârste cuprinse între 30-35 ani (M 52), 35-45 ani (M 56), iar în cazul celui de-al treilea individ se poate spune că face parte din grupa de vârstă adult senil (M 57). În ceea ce privește mormintele de copii, se poate estima o vârstă aproximativă de 4-5 ani la toate cele trei cazuri.

Datorită stării slabe de conservare și reprezentare, nu s-au putut comenta, din păcate, decât doar câteva măsurători și câțiva indici (vezi dimensiunile și indicii din tabelele 1 și 2). Însă, datele păstrate, împreună cu unele aprecieri vizuale, pe cât a fost posibil, furnizează unele informații pentru trasarea unor caractere antropologice.

Trebuie să menționăm că toate măsurătorile, precum și indicii corespunzători, s-au putut efectua doar pe două schelete din întreg materialul supus studiului. Primul aparține unei persoane de sex feminin, cu o vârstă cuprinsă între 30-35 de ani, iar cel de-al doilea aparține unui individ din categoria adult matur.

În ceea ce privește măsurătorile și calcularea indicilor la nivelul craniului, un singur indice a putut fi calculat, la o persoană de sex masculin; astfel raportul dintre înălțimea craniului și lățimea maximă a acestuia indică o valoare ce-l include în tipul tapeinocran.

²⁷ Ubelaker 1994, 20.

²⁸ Ișcan 1989, 116-164.

Referitor la indicii postcranieni, avem de-a face cu o persoană de sex feminin cu un indice de robustețe aflat la limita normală, lucru ce se poate spune și despre indicii de robustețe în cazul individului de sex masculin. Indicele pilastric are valori scăzute spre mijlociu, astfel linia aspră fiind puțin marcată în cazul persoanei de sex masculin, iar în cele din urmă, platimeria se încadrează în limitele normale în ambele cazuri.

Calculată după formulele lui Pearson, statura a fost de 149 cm, în cazul persoanei de sex feminin, încadrându-se în categoria submijlocie, categorie valabilă și pentru individul de sex masculin.

Pe baza acestor puține rezultate putem doar presupune tipul antropologic în care aceste persoane se încadrează. Astfel, se știe doar faptul că scheletele prezintă inserții musculare, nu foarte accentuate, indicii de robustețe se încadrează în valori medii, iar în ceea ce privește statura, avem de-a face cu o statură din categoria submijlocie. În cele din urmă se poate înclina spre o tipologie turaniană (turco, turcotatară), conform antropologiei clasice.

Observații bio patologice

Deși în studiul de față tabloul patologic nu se prezintă foarte diversificat, acesta poate fi util cercetărilor arheologice. Astfel, avem de-a face cu doar două afecțiuni patologice, și anume, un caz de *cribra orbitalia* întâlnit la un copil cu o vârstă aproximativă de 4 ani, și starea destul de precară a aparatului dentar.

Cribra orbitalia este o leziune localizată pe palatele orbitale, în porțiunea anterolaterală, iar în proporție de 90% este bilaterală. Se manifestă cu precădere la copiii mici (*infans*) și la tineri, reprezentând episoade de anemie din copilărie²⁹.

După Ortner³⁰, anemiile sunt caracterizate de un nivel scăzut de fier în moleculele de hemoglobină. Această deficiență de fier cauzează fracturarea celulelor, care în consecință provoacă producerea forțată de eritrocite. Așa numita expansiune, cauzează deplasarea *diploei* față de periostul boltei și uneori al viscerocraniului. Ca rezultat a acestei deplasări se observa formarea unor porozități și uneori îngroșarea *diploei*, însoțită de o subțiere a tablei externe³¹.

Important este faptul că există o distincție de bază între anemii, și anume, între cele genetice și cele dobândite. Unele anemii genetice, ca și *sickle cell anemia* și posibil *thalassemia* tind să fie influențate de distribuția malariei, atâta timp cât hemoglobina anormală la astfel de anemii reduce severitatea simptomelor provocate de malarie. Anemia dobândită este un răspuns la unul sau mai multe variabile, incluzând nutriția, boli epuizante, și poate apărea la orice populație, fără a ține seama de prezența malariei³².

Porozitatea tavanului orbitelor este o formă specială de *porotic hyperostosis*, datorată reducerii materialului osos din cauza anemiilor feropence sau vitaminice. Deficiența fierului poate fi o consecință a nutriției sărace, bolilor gastro-intestinale sau parazitismului intestinal³³.

În ceea ce privește starea de sănătate a aparatului dentar, avem de-a face cu un număr destul de mare de carii, dar nu trebuie lăsată la o parte nici frecvența ridicată de pierderi ale dinților antemortem.

²⁹ Aufdaheide, Rodriguez 1998, 349.

³⁰ Ortner 1985.

³¹ Krenzer 2005, 56.

³² Ortner 1985, 258.

³³ Krenzer 2005, 57.

Astfel, situația este următoarea: la un individ, de sex masculin, care se încadrează în grupa de vârstă adult matur prezintă pe maxilar, la nivelul M3 stânga o carie ocluzală, penetrantă, iar la nivelul M1 stânga se observă o carie mesiodistală, care a afectat o porțiune destul de mare din coroana și pulpa molarului. Pe mandibulă se observă o carie mesiodistală la nivelul Pm2 dreapta, distructivă care a afectat jumătate din coroana dintelui, deschizând camera pulpară.

J.J. Pindborg³⁴ definea cariile ca fiind niște boli infecțioase și transmisibile, în care distrugerea progresivă a structurii dintelui este inițiată de activitatea microbiană de pe suprafața dintelui, iar organismele bacteriene asociate cu cariile dentare sunt lactobacilii și streptococii³⁵. Cât despre resorbțiile alveolare, în cazul de față acestea au fost întâlnite la două persoane, ambele de sex feminin. Prima avea o vârstă cuprinsă între 30-35 de ani, iar în cel de-al doilea caz avem de-a face cu o persoană care face parte din categoria adult senil.

Trebuie remarcat faptul că toate aceste afecțiuni la nivelul aparatului dentar, atât prezența cariilor, cât și pierderile intravitam, au afectat în special dinții de pe arcada posterioară. Una din explicații este aceea că molarii sunt dinții destinați măcinării, fărâmițării alimentelor, astfel uzura acestora se produce într-un timp mai scurt decât cea a dinților de pe arcada anterioară. Un alt motiv îl poate reprezenta și potențialul depozit de mâncare ce rămâne în spațiile interproximale ale molarilor. Acest lucru poate duce în cele din urmă la formarea plăcii de săruri dentale, un focar de bacterii cariogenice.

Discuții și concluzii

Situația sanitară din evul mediu este greu de reconstituit, în lipsa unor informații precise și a statisticilor. Cu toate acestea, știm că mortalitatea infantilă era ridicată și că în acea perioadă condițiile de viață erau destul de dure. Din când în când, lipsurile, fie locale, fie generale, și războaiele aduceau o parte mai mică sau mai mare a populației într-o stare de subalimentare care putea merge până la foamete, iar în acel moment epidemiile făceau ravagii³⁶.

În studiul de față avem de-a face cu un copil de 4 ani care prezintă o formă de anemie, însă nu se poate spune cu exactitate dacă este vorba de o anemie genetică, ce poate fi influențată de distribuția malariei, sau una dobândită, cauzată de o deficiență nutrițională. Dacă luăm în calcul situația destul de proastă a aparatului dentar la ceilalți indivizi analizați în cazul de față, putem presupune că este vorba de o anemie de tip nutrițional, având ca o posibilă cauză lipsa fierului în alimentație.

Suprafețele dentare expuse potențialelor carii sunt: suprafețele ocluzale, de măcinare, suprafețele mesiodistale, interproximale și cariile de la nivelul rădăcinii.

Astfel, locațiile caracteristice cariilor dentare în cazul scheletelor descoperite în urma cercetărilor arheologice, furnizează date în ceea ce privește dieta populației respective³⁷. În cele mai recente studii accentul a fost pus pe diferențele între populații, în ceea ce privește frecvența cariilor, cu accentuarea cariilor ca fiind un indicator în variațiile resurselor de hrană, precum și

³⁴ Pindborg 1970.

³⁵ Ortner 1985, 438.

³⁶ Hucourt 1998, 119.

³⁷ Ortner 1985, 438.

în diferențele nutriționale între vânători-culegători și agricultori. Frecvența cariilor este scăzută în cazul vânătorilor-culegătorilor (aproximativ doua-trei leziuni pe individ) și mai mult decât două leziuni în cazul agricultorilor. Atât afecțiunile datorate proastei alimentații, cât și nivelul ridicat de carbohidrați în hrană, explică frecvența ridicată a cariilor în cazul populațiilor de agricultori³⁸.

În cazul de față, avem de-a face cu un număr mediu de cinci afecțiuni ale aparatului dentar pe individ, o frecvență destul de ridicată, ceea ce după cele expuse mai sus ar indica o populație care a avut ca și ocupație principală agricultura. Însă acest fapt nu poate fi susținut pe deplin, deoarece în studiul de față numărul indivizilor analizați nu este suficient pentru a reprezenta modul de viață al unei întregi populații.

Măsurători și indici

Măsurătorile, precum și indicii corespunzători, au fost realizate folosind metoda lui Martin³⁹.

Tabelul (M)

Măsurători craniene

Nr. Martin dim. indici	Valoare (mm)
65. kdl-kdl	114,8
66. go-go	94,75
70. î. ram. vert.	56,95
69(1). Î. corp madib.	25,99

Măsurători postcraniene

	Dreapta	St nga
Clavicula		
1. lung. max.	123	123
6. perim.	30	30
(6:1)I. de robustețe	24,39	24,39
umerus		
1. lung. max.	-	279
5. diam. max.	-	18,58
6. diam. min.	-	14,5
(6:5) I. secțiune	-	78,04
Radius		
1. lung. Max	207	208
Ulna		
1. lung. max.	206	207

³⁸ Ortner 1985, 439.

³⁹ Martin 1914, 504-584; Brauer 1988, 160-230.

	Dreapta	Stânga
Femur		
1. lung. max.	392	392
6. diam.sagit. mijl.	24,49	24,49
7. diam.transv. mijl.	23,43	23,43
18. diam.vert. cap.	38,23	38,5
8. perim. mijl.	75	75
9. diam.transv.subtroh.	26,12	26,12
10. diam.sagit.subtroh.	20,76	20,76
(6:7) I.pilastric	104,5	104,5
(10:9) I.platimeric	79,47	79,47

Tabelul (M)

Masurători craniene

Nr. Martin Dim. și indici	Valoare	Categorie
8. eu-eu	140	
20. po-b	128	
65. kdl-kdl	114,38	
66. go-go	109,9	
70. I. ram. vert.	74,26	
79. ungh. mand.	120	
I5.(20:8)	91,42	Tapeinocran

Masurători postcraniene

Nr. Martin Dim.și indici	Dreapta	Stânga
Clavicula		
1. lung. max.	157	-
6. perim.	40	-
(6:1) I.robustețe	25,47	
umerus		
1. lung. Max	314	314
5. diam. max.	22,63	22,63
6. diam. min.	17,33	17,33
(6:5) I.secțiune	76,57	76,57
Radius		
1. lung. max.	233	234
Ulna		
1. lung. max.	255	-

Femur		
1. lung.max.	441	442
6. diam.sagit.mijl.	26,37	26,37
7.diam.transv.mijl.	22	22
8.perim.mijl.	84	84.2
9.diam.transv.subtroh.	32,48	32,48
10. diam.sagit.subtroh.	27,8	27,8
(6:7) I.pilastric	119	119
(10:9) I.platimeric	85,59	85,59

Bibliografie

- Aufdahide, A.C., Rodriguez M. 1998, *Traumatic condition*, The Cambridge Encyclopedia of human Paleopathology, Cambridge.
- Bass, J.M. 1987, *Human Osteology*, Missouri Archaeological Society.
- Brauer, G. 1998, *Osteometrie*, în R. Kussman, (ed), *Antropologie Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, Bd.1, New York.
- Campillo, D. 2004, *Antropologia física para arqueólogos*, Ariel, Barcelona.
- Coma, R. 1999, *Antropologia forense*, Ministerio de Justicia, Segunda edición, Madrid.
- Haucourt, G. 1998, *La vie au moyen age*, versiunea în limba română rezervată Editurii Corint, a 14- a editie, București.
- Işcan, Mehmet . 1989, *Age markers in the human skeleton*, Charles C. Thomas, Springfield.
- Krenzer, U. 2005, *Compendio de metodos antropologico forenses para la reconstruccion del perfil osteo-biologico, Traumas y Paleopatologia*, Tomo VIII, Centro de Analisis Forense y Ciencias Aplicadas, Guatemala.
- Martin, R. 1914, *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer darstellung*, Gustav Fischer Verlag, Jena.
- Mărginean, F. 2007, *Biserica romanică de la Tauț (jud. Arad)*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania IV*, Satu Mare, 95-114.
- Olivier, G. 1960, *Pratique anthropologique*, Vigot Freres, Paris.
- Ortner, D.J., Putschar, L.G.J. 1981, *Identification of Pathological Condition in Human Skeletal Remains*, Smithsonian Institution Press, Washington.
- Pearson, K. 1899, *On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races*, *Phylosofical Transection of the Royal Society*, ser. A 192, 169-244.
- Pindborg, J.J. 1970, *Pathology of the Dental Hard Tissue*, Philadelphia.
- Rusu, A.A., Hurezan, G.P. 2000, *Biserici medievale din județul Arad*, Arad.
- Rusu, A.A., Mărginean, F., *Bisericile medievale de la Tauț (jud. Arad). Cercetări arheologice din anii 2002-2006*, în vol. *A k zépkori Dél-Alföld és Szer. II. Szeged* (sub tipar).
- Ubelaker, D.H. 1994, *Human skeletal remains*², Washington.
- White D. T., Pictet A. F. 2005, *The human bone manual*, Elsevier.

Luminița Maria Andreica
 Muzeul de Arheologie și Istorie
 Piața George Enescu, nr. 1,
 Arad
 Tel. 0257-281847

1

2

Pl.1. M 52. Vedere generală (1); M 53. Vedere generală (2).

Pl.1. M 52. General view (1); M 53. General view (2).

1

3

2

Pl. 2. M 53. Elemente pentru determinarea vârstei: mandibula și maxila-dentiție deciduală (1), oasele bazinului nesudate (2); M 55. Mandibula: vedere de sus (3).

Pl. 2. M 53. Elements for ageing: mandible and jaw - decidual dentition(1), coxal bones unwelded (2); M 55. Mandible: superior view (3).

CONSIDERAȚII ASUPRA IMPLICĂRII DOBROGEI ȘI ȚĂRII ROMÂNEȘTI N RELAȚIILE INTERNAȚIONALE DIN SPAȚIUL MEDITERANEANO PONTIC DIN DECENIUL OPT AL SECOLULUI AL IV LEA

Vasile Mărculeț

Abstract *In the 14th century, international relations in the Mediterranean-Pontic region were dominated by the two rival Italian sea powers, Venice and Genoa. Due to its complex ramifications, the tensed development of the Genoese-Venetian relations in the 8th decade of the 14th century played a crucial part in the progress of international relations in the entire region. Since the beginning of the 8th decade of the 14th century, the tensions between the two rival republics broke out violently. Consequently, pursuing their own interests, other powers in the Mediterranean-Pontic area joined them. Amongst them there were Walachia and the Despotate of Dobrudja. How Genoa's and Venice's Pontic policy determined the foreign policy Dobruja's and Walachia's foreign policy, what was the involvement of the two Romanian Principalities in the disputes between Genoa, Venice and their allies, which side they supported, what were the consequences and the results, are only few of the aspects that we are trying to elucidate in the present study.*

Keywords: *The Lower Danube, Wallachia, The Despotate of Dobrudja, The Despotate of Drstra, Dobrudja, Venise, Genoa, Byzantine Empire, Byzance, Constantinople, Trebizond, Dristra*

Cuvinte cheie: *Dunărea de Jos, Țara Românească, Despotatul Dobrogean, Despotatul Dristrei, Dobrogea, Veneția, Genova, Imperiul Bizantin, Bizanț, Constantinopol, Trapezunt, Dristra*

În cursul secolului al XIV-lea relațiile internaționale din spațiul mediteraneano-pontic au stat sub semnul desfășurării raporturilor dintre cele două thalassokrații italiene concurente și rivale, Veneția și Genova. Prin complexele sale ramificații, evoluția tensionată a raporturilor genovezo-venețiene din deceniul opt al secolului al XIV-lea a determinat în mod decisiv însăși derularea relațiilor internaționale din întreaga zonă. În consecință, de o parte sau de alta, s-au aliniat, în funcție de interesele proprii, și alte puteri din bazinul mediteraneano-pontic. Între acestea s-au numărat și Despotatul Dobrogean și Țara Românească. Cum a determinat politica pontică a Genovei și Veneției orientarea politică externă a Dobrogei și Țării Românești, care a fost implicarea celor două state românești în disputele genovezo-venețiene sau ale aliaților acestora, de care parte și cu ce consecințe și rezultate s-au angajat ele, sunt numai câteva aspecte pe care vom încerca să le elucidăm în studiul prezent.

Disputa pentru controlul litoralului vest pontic și a gurilor Dunării. Reglementările păcii genevezo-venețiene de la Milano (1 iunie 1355), încheiată în urma medierii seniorului de Milano, Matteo Visconti, nu a fost în măsură să așeze pe o bază trainică relațiile genovezo-venețiene din spațiul mediteraneano-pontic, caracterizate printr-o concurență acerbă și o rivalitate neîntreruptă. Încă de la începutul deceniului opt al secolului al XIV-lea tensiunile din relațiile dintre cele două republici rivale vor răbufni cu putere. Primele manifestări ale acestor tensiuni se vor produce în octombrie 1372 cu ocazia încoronării, la Famagusta, a noului rege al Ciprului, Pierre II de Lusignan (1369-1382), ca rege al Ierusalimului, când între venețieni și genovezi au loc ciocniri sângeroase¹. Pretențiile exagerate ale Genovei privind valoarea

¹ Daru 1853, 52; Diehl 2006, 64; Norich 2003, 243; Hadjidemetriou 2004, 140.

despăgubirilor, respinse de regele Ciprului, vor conduce la un scurt și violent război între cele două părți (1373-1374). În cursul desfășurării acestuia, genevezii devastează orașele Limasol și Pafos, ocupă Nicosia, Kyrenia și Famagusta, care vor rămâne în stăpânirea lor (1374)².

Cu o situație similară se confrunta Genova și în Pontul de Vest, unde comuna liguă își vedea contestate pozițiile de către despotul Dobrotici (1348-1385/1386), întemeietorul Despotatului Dobrogean³, cu care își disputa stăpânirea asupra zonelor de la gurile Dunării și controlul asupra schelelor de grâu și a debușeelor comerciale din bazinul vest-pontic. Conflictul dobrogeano-genevez, declanșat în a doua jumătate a anului 1360 și prelungit până în 1386-1387, va înregistra maxima sa amploare, întâmplător sau nu, tocmai în perioada anilor 1373-1375⁴.

O serie de acte geneveze, redactate la Lykostomo între 18 și 20 septembrie 1373, confirmă capturarea de către vasele despotului dobrogean a mai multor nave geneveze, inclusiv a unei galere de luptă a cărei misiune era aceea de a asigura „*aprārarea insulei Licostomo*”, în timpul unei misiuni de însoțire spre Pera a unui vas comercial⁵. Pierderea suferită, deosebit de gravă în economia conflictului, l-a determinat pe guvernatorul genevez al insulei, Luciano de Negri, ca la 18 septembrie, în vederea compensării acesteia, să facă apel la *Mahona* locală „*in armamento et furnimento galeae ad custodiam dictae insulae deputatae et quam pluribus aliis variis et divertis serviciis necessariis dictae insulae*”⁶. Conform aceluiași act, cheltuielile necesare pentru înarmarea și aprovizionarea galerei solicitate se ridicau la o cantitate de „*sommi de Licostomo*” în valoare de 674 hyperperi 19 karați „*ad sagium Peyre*”⁷.

Iminente închidere a rutei maritime ce lega Caffa, din Crimeea, de Pera, din Bosphor, de-a lungul litoralului vest-pontic, de către navele despotului Dobrotici, a determinat angajarea masivă în conflict a Caffei și Perei. Actele *Massariei* din Caffa confirmă înarmarea la 15 februarie și respectiv la 12 octombrie 1374 a galerelor comandate de Martino di Mari și Paolo di Reza, din „*causa guerre Dobrodize*”⁸. Din nou, la 13 martie 1375, cu „*occasione guerre Dobrodize*”, autoritățile din Caffa mai înarmau o galere, se pare a aceluiași Paolo di Reza, pentru a participa la luptele cu vasele lui Dobrotici⁹. Nu cunoaștem exact misiunea primită de aceste vase, dar considerăm că, foarte probabil, ele au fost trimise să opereze împotriva vaselor lui Dobrotici, fie la gurile Dunării, alături de galerele de la Lykostomo, fie pe litoralul vest-pontic. În ceea ce privește implicarea Perei în conflictul cu Dobrotici, asupra acestui fapt deținem o informație indirectă provenită dintr-un act venețian din 18 iulie 1374¹⁰. Nivelul

² Hadjidemetriou 2004, 140-143.

³ Pentru întemeierea Despotatului Dobrogean și activitatea lui Dobrotici, vezi: Moisil 1906, 680-692; Iorga 1914, 1043-1070; Mărculescu 1937, 184-214; Ștefănescu, 1967, 46-48, 53; Alexandrescu-Dresca Bulgaru 1973-1975, 233-247; Alexandrescu-Dresca Bulgaru, 1975, 13-20; Iosipescu 1985, 88-141; Mărculeț 2006, 219-237.

⁴ Balard 1980a, 90-92, 164, doc. 45-46, 100; Raiteri 1973, 203-210, doc. 6-9; Iorga 1899, 9-10, 33. Pentru discuțiile asupra acestei probleme, vezi: Eskenasy 1981, 2047-2063; Mărculeț 2007a, 167-174; Mărculeț 2007b, 371-397.

⁵ Raiteri 1973, 203-210, doc. 6-9.

⁶ Raiteri 1973, 206, doc. 6.

⁷ Raiteri 1973.

⁸ Iorga 1899, 9-10.

⁹ Iorga 1899, 10.

¹⁰ Thiriet 1958, 135, reg. 545.

implicării coloniilor genoveze din Pont în războiul cu Dobrotici este confirmat și de nivelul cheltuielilor militare făcute de acestea. Spre exemplu, numai cheltuielile Caffei pentru înarmarea galereilor trimise în 1374-1375 în sprijinul stabilimentului de la Lykostomo s-au ridicat la peste 130.000 de aspri și 920 de sommi, respectiv la aproape 1.850 de sommi, fapt ce s-a resimțit greu în deficitul balanței financiare a coloniei din Crimeea¹¹.

Concomitent cu operațiunile militare împotriva Genovei, și, probabil, ca o consecință directă a succeselor înregistrate în confruntarea cu aceasta, Dobrotici se va angaja într-o amplă politică pontică. Prima acțiune de anvergură întreprinsă în această direcție a constituit-o tentativa eșuată de a-l impune pe tronul Marilor Comneni de la Trapezunt pe ginerele său, Mihail Paleologos, nimeni altul decât unul din fiii basileului bizantin Ioan V Paleologos (1341-1376, 1379-1391). Conform relatării cronicarului trapezuntin Mihail Panaretos, întreaga operațiune s-a desfășurat între 11-15 octombrie 1373¹². Relatând aceste evenimente, Mihail Panaretos consemnează în cronica sa că, „*vineri 11 octombrie 6882 (1 septembrie 1373-31 august 1374), al 12-lea indiction, kyr Mihail, fiul lui Ioan Paleologos, împăratul romanilor (bizantinilor, n.n.), vine cu două galere mari și una mică atacându-l pe împăratul nostru și pleacă după cinci zile neavând puterea să producă o surpriză. Întrucât vestiarul Ioan Andronikopoulos, care-l însoțea se retrăsese, Paleologos trebui de asemenea să se retragă, după ce încheiase un tratat cu împăratul nostru*”¹³. Statutul pretendentului și originea sa, ne determină să considerăm că întreaga acțiune s-a desfășurat în colaborare sau, cel puțin, cu acordul Imperiului Bizantin.

Unii istorici români au căutat să acrediteze ideea că tentativa lui Mihail Paleologos de a ocupa tronul de la Trapezunt, „*eșuată din prima fază de desfășurare, pare să se fi întâmplat independent de Dobrotici*”¹⁴. În ceea ce ne privește, considerăm că o asemenea opinie este contrazisă de însăși consecvența cu care Dobrotici a urmărit realizarea acestui plan. Conchidem deci că eșecul înregistrat nu l-a determinat pe Dobrotici să renunțe la planurile sale privind Imperiul Grec de Trapezunt. Așa cum vom vedea, de altfel, el va relua acțiunea sa într-un moment considerat mai prielnic.

Cu probleme oarecum similare cu cele ale Genovei se confrunta și Veneția, după ce în primăvara anului 1370, Serenissima republică obținuse un important succes diplomatic. În aprilie 1370, după vizita la Roma, împăratul bizantin Ioan V se deplasează la Veneția cu care încheie un acord în baza căruia basileul se angaja să cedeze republicii insula Tenedos din fața Dardanelelor în schimbul căruia i se restituiau bijuteriile coroanei, lăsate în gaj venețienilor de bassilisa Anna de Savoia, și i se promitea un împrumut din care îi erau avansați 25.000 de ducati¹⁵.

În deceniul opt al secolului al XIV-lea situația externă a Veneției se deteriorează însă. Primele probleme ale Serenissimei apar în *terraferma*. În 1369, împotriva stăpânirii venețiene se revoltă orașul Trieste, susținut de ducele Austriei, unul din aliații Genovei. În pofida susținerii austriece, revolta orașului Trieste este reprimată violent de autoritățile venețiene (noiembrie 1369)¹⁶. Împotriva Veneției se angajează în mai 1372 Francesco da Carrara, seniorul Padovei, susținut, inclusiv militar, de regele Ungariei, Ludovic I de Anjou

¹¹ Iorga 1899, 33; Balard 1975, 27; Balard 1978, 416, 421, 450.

¹² Lebeau 1836, 502, doc. XLVI; cf. Eskenasy 1981, 2053; cf. Iosipescu 1985, 131, care datează tentativa lui Mihail Paleologos de a ocupa tronul Marilor Comneni de la Trapezunt în noiembrie 1373.

¹³ Lebeau 1836, 502, doc. XLVI.

¹⁴ Eskenasy 1981, 2053.

¹⁵ Thiriet 1959, 176.

¹⁶ Norich 2003, 240.

(1342-1382), urmat de ducele Austriei, și el aliat al Genovei. Conflictul cu Francesco da Carrara se va prelungi până în septembrie 1373, când succesele obținute pe teatrul de luptă împotriva forțelor maghiaro-padovane îi permit Veneției să încheie o pace favorabilă cu Padova, în timp ce ducele Austriei continuă să tulbure regiunea Treviso încă trei ani¹⁷.

Identificarea unei relații de determinare între conflictul genovezo-cipriot și ofensiva împotriva posesiunilor venețiene din *terraferma* a acestor aliați ai Genovei este dificil de realizat. Credem însă că angajarea împotriva Veneției a acestor aliați ai Genovei, tocmai într-un moment când comuna ligură acționa militar în Levant împotriva unui aliat al Serenissimei pentru a-și consolida pozițiile, nu este una întâmplătoare. Dimpotrivă, considerăm că Genova trebuie să fi fost principala instigatoare a acestor aliați ai săi împotriva Veneției. Desigur, în absența unor informații sigure opinia noastră rămâne o ipoteză. Cert este însă faptul că angajată militar în *terraferma*, Veneția a fost un actor secundar, chiar un spectator, al evenimentelor din Levant, respectiv din Regatul Ciprului¹⁸. În consecință, Serenissima se va limita doar să protesteze la Genova pentru ocuparea Famagusteii de către comuna ligură, fără a se implica în conflictul care îi amenința direct interesele comerciale.

Aproape concomitent se produce și o deteriorare gravă a relațiilor Veneției cu Imperiul de Trapezunt. Dintr-o hotărâre a Senatului republicii, din 18 iulie 1374, aflăm că venețienii din Imperiul de Trapezunt au fost supuși unor persecuții, fapt pentru care bailul Francesco Giustiniani a fost însărcinat să solicite autorităților trapezuntine restabilirea integrală a privilegiilor acordate negustorilor din lagune, în caz contrar amenințând cu evacuarea întregului cartier venețian de la Trapezunt. Totodată, era interzis orice comerț al venețienilor cu Trapezuntul. Autoritățile venețiene decideau însă ca în cazul în care Giustiniani eșua în misiunea lui, acesta, împreună cu noul bail, Andrea Dandolo, care sosise la Trapezunt dar nu-și putea ocupa funcția, să îmbarce imediat toți negustorii venețieni și să părăsească zona¹⁹.

În acest context, asistăm la creșterea interesului Veneției față de acțiunile politico-militare ale despotului Dobrotici. Prima manifestare în această direcție a Serenissimei asupra căreia avem informații sumare dar certe, este evidențiată de o decizie a Senatului venețian din aceeași zi de 18 iulie 1374. Conform dispozițiilor primite de căpitanul golfului, Pietro Mocenigo, galera de Tenedos, trebuia să înainteze până la Constantinopol unde urma să culegă informații cu privire la acțiunile întreprinse de „*genovezii din Pera și Dobrodice*”²⁰. În opinia noastră, interesul arătat de Veneția lui Dobrotici nu este unul de circumstanță. Foarte probabil, în condițiile în care acesta se afla în conflict deschis cu genovezii și în unul latent cu Imperiul de Trapezunt, la data respectivă ambele puteri fiind ostile Veneției, Serenissima viza o viitoare colaborare cu acesta, în scopul salvării intereselor sale din Pont.

În altă ordine de idei, la data respectivă pentru autoritățile venețiene devenise foarte clar faptul că împotriva republicii era pe cale de a se coagula o puternică coaliție formată, în primul rând, din cele două puteri – Genova, marea și eterna sa rivală, și Regatul Ungariei cu care Veneția își disputa stăpânirea asupra Dalmației, ocupată de Ludovic I de Anjou în 1358, cărora li se alătura Francesco da Carrara, seniorul Padovei, precum și din o serie de potențați locali din *terraferma*²¹. În schimb, Veneția se putea baza la data respectivă doar pe alianța ducelui de

¹⁷ Daru 1853, 38-40; Nor ich 2003, 242; Mosto 2007, 140.

¹⁸ Nor ich 2003, 240-242.

¹⁹ Thiriet 1958, 134-135, reg. 544.

²⁰ Thiriet 1958, 135, reg. 545.

²¹ Diehl 2006, 64; Lane 2008, 224; Mosto 2007, 140.

Milano, Bernab Visconti, și pe cea a regelui Ciprului²². În aceste condiții, cum nevoia de aliați devenise una imperioasă pentru republica lagunelor, despotul Dobrotici, aflat de un deceniu și jumătate în conflict cu Genova, se anunța a fi unul dintre cei mai indicați.

În vara anului 1375 raporturile veneto-trapezuntine cunosc o nouă deteriorare. În aceste condiții, la 24 iulie, Senatul venețian dispune o demonstrație de forță în rada portului Trapezunt. Conform dispozițiilor primite, căpitanul Golfului urma să trimită galera comandată de Donato Stanerio și de Vitale Lando, patronul acesteia, pentru a-i pretinde împăratului achitarea tuturor despăgubirilor solicitate pentru pierderile suferite de negustorii republicii în anul anterior. Aceștia aveau la dispoziție 12 zile, cel mult 15, pentru a-și îndeplini misiunea. În instrucțiunile primite se preciza clar că se recurgea la folosirea forței împotriva vaselor statului grec, numai dacă acestea întreprindeau acțiuni ostile la adresa venețienilor²³.

Pe acest fond, la curent cu tensiunile din relațiile veneto-trapezuntine, Dobrotici reactiva vechiul său plan de impunere a ginerelui său, Mihail Paleologos pe tronul de la Trapezunt, cu concursul Veneției. Foarte probabil, în a doua jumătate a anului 1375 sau la începutul anului 1376 el făcea această propunere autorităților venețiene.

La 12 martie 1376, Senatul venețian, luând în discuție propunerile lui Dobrotici, preciza că republica se declară neutră în disputa pentru tronul trapezuntin între Mihail Paleologos, un anume *dominus Andronicos* sau alți pretendenți. Totuși, dispunea ca *provisores Romanie*, Pietro Corner și Marino Memo, să se îndrepte cu 6 galere spre Trapezunt și să-i ceară împăratului Alexios III Mare Comnen rambursarea tuturor datoriilor avute către republică. Trimișii republicii aveau libertatea să trateze problema Trapezuntului cu împăratul bizantin Ioan V și cu fiul său Mihail care „*non esset Constant[inopoli], sed esset in partibus Mesembre vel ibi prope*”, iar în absența acestora sau dacă ei nu ar fi acceptat condițiile impuse, cu acel *dominus Andronicus*²⁴. Dacă și această variantă ar fi căzut, împăratului Alexios III urma să i se ceară să reducă taxele de vamă cu 2%, în caz contrar urmând a fi tratat ca dușman, situație în care galerele venețiene trebuiau să atace vasele trapezuntine și să devasteze zonele de litoral. Această expediție punitivă nu trebuia să dureze mai mult de 15 sau maximum 20 de zile²⁵.

Unul din senatori, Faustino Arimondo, s-a pronunțat pentru o soluție radicală în problema Trapezuntului. El a cerut atacarea Trapezuntului și instaurarea stăpânirii venețiene depline aici pentru ca acesta „*să nu ajungă în mâinile altora, spre cea mai mare pagubă și daună a noastră*”²⁶. Fără îndoială, acei „*alții*”, la care face referire senatorul venețian nu puteau fi decât genovezii.

Planul de răsturnare dinastică de la Trapezunt propus de despotul dobrogean autorităților venețiene ne îndreptățește să credem că demersurile suveranului pontic au fost făcute numai în urma încheierii unei alianțe cu Veneția, ai cărei termeni nu ni s-au transmis. Când a fost încheiată aceasta nu putem preciza cu exactitate. Credem însă că alianța veneto-dobrogeană a fost perfectată probabil la o dată cuprinsă între iulie 1374 și a doua jumătate a anului 1375 sau începutul anului 1376, înainte de martie.

Caracterul negustoresc al politicii Serenissimei republici va ieși cu pregnanță în evidență cu prilejul acestei acțiuni, interesele comerciale ale Veneției cântărind mai mult decât

²² Mosto, 2007, 140.

²³ Thiriet 1958, 139-140, reg. 565.

²⁴ Iorga 1914, 1059, doc. II; Thiriet 1958, 143, reg. 576.

²⁵ Iorga 1914, 1060-1061, doc. II; Thiriet 1958, 143, reg. 576.

²⁶ Iorga 1914, 1061-1062, doc. II.

alianța cu Dobrotici. Ca urmare, în condițiile în care autoritățile trapezuntine s-au arătat dispuse să satisfacă cererile republicii, aceasta a abandonat planul politic de răsturnare dinastică de la Trapezunt propus de Dobrotici. În aceste condiții, deja în vara anului 1376 raporturile veneto-trapezuntine erau reglementate. Ca o confirmare a acestui fapt, la 28 iulie 1376 Senatul venețian decidea reducerea cu 8.000 de ducăți a datoriei avute de împăratul Alexios III Mare Comnen față de republică și înapoierea bijuteriilor coroanei lăsate în gaj de acesta vicebailului venețian de la Trapezunt, Victorio Barbadigo²⁷. În ceea ce privește planul de răsturnare dinastică la Trapezunt inițiat de Dobrotici, curând evoluția nefavorabilă a evenimentelor de la Constantinopol și pe cale de consecință din Despotatul Dobrogean, aliatul Bizanțului, îl va face definitiv caduc.

Concomitent cu demonstrația de forță de la Trapezunt, Veneția a acționat decis și la Constantinopol. Printr-o decizie a Senatului republicii din aceeași dată de 12 martie 1376, căpitanul general al Mării, Marco Giustiniani, însoțit de Pietro Corner și Marino Memo, *provisores Romaniae*, urmau să se deplaseze la Constantinopol în fruntea a 10 galere și să-i pretindă împăratului Ioan V Paleologos reînnoirea trevelor pentru 5 ani, plata unei părți din datoria avută față de republică și să își respecte angajamentele luate cu prilejul vizitei la Veneția, privind cedarea insulei Tenedos. Dacă basileul se arăta ostil acestor cereri, trimișii Serenissimei urmau să trateze cu sultanul Murād I (1359/1360-1389) acordarea unui stabiliment pe litoral și libertăți comerciale ordinare în teritoriile aflate sub jurisdicția sa²⁸.

Nu știm cum s-au desfășurat tratativele la Constantinopol, dar în ceea ce privește insula Tenedos, trimișii republicii lagunelor au avut succes deplin. În aprilie-mai 1376, Veneția primea garanții că va intra în posesia ei²⁹.

În vara anului 1376 tensiunile din relațiile veneto-geneveze devin tot mai evidente. Măsurile luate de cele două rivale, confirmate de actele existente, sunt revelatoare din acest punct de vedere. Spre exemplu, o decizie a Senatului venețian din 26 iulie 1376 viza adoptarea unor măsuri de protejare a galerelor negustorilor venețieni împotriva galerelor geneveze semnalate în număr mare în toată *Romania*. În baza aceleiași hotărâri, căpitanul general al Mării trebuia să escorteze *galerile de Romania* până la Negroponte și de acolo până la Constantinopol, unde urma să se informeze cu privire la intențiile genevezilor³⁰.

Iminenta ocupare a insulei Tenedos de către venețieni crea o situație dificilă pentru posesiunile geneveze din Marea Neagră. Stăpânirea Tenedosului permitea venețienilor să izoleze coloniile geneveze din Pont, atât față de metropolă, cât și de restul imperiului colonial ligur lăsându-le expuse loviturilor adversarilor Genevei.

Riposta geneveză în această fază a fost una indirectă. Ea s-a îndreptat împotriva celei mai slabe verigi a alianței inițiate de Veneția, reprezentată de Imperiul Bizantin. Acțiunea sa a găsit un sprijin eficient în gravele disensiuni și lupte intestinale din cadrul familiei Paleologilor. Atenția comunei s-a îndreptat spre Andronikos Paleologos, fiul împăratului Ioan V, deținut în insula Lemnos, după o tentativă de uzurpare din 1373. Cu sprijinul flotei geneveze și al turcilor, prințul Andronikos Paleologos evada din închisoarea sa din insula Lemnos, bloca Constantinopolul pe care îl ocupa după 32 de zile de asediu (12 august 1376). Împăratul Ioan V

²⁷ Iorga 1914, 1063, doc. IV.

²⁸ Thiriet 1958, 142-143, reg. 575.

²⁹ Thiriet 1959, 177.

³⁰ Iorga 1914, 1063, doc. III; Thiriet 1958, 145, reg. 581.

era depus și încarcerat, împreună cu fiii săi Manuil și Theodoros, iar prințul uzurpator era proclamat împărat ca Andronikos IV (1376-1379)³¹.

Veneția, căreia răsturnarea de domnie de la Constantinopol îi compromitea întregul succes diplomatic, nu putea accepta o asemenea situație. Ca urmare, autoritățile republicii au dat aviz favorabil planului propus de aristocratul Carlo Zeno, ginerele amiralului Marco Giustiniani, căpitanul general al Mării, de a organiza evadarea împăratului Ioan V. Deși tentativa de evadare a fostului împărat a eșuat, totuși, Carlo Zeno a obținut din partea acestuia un act scris prin care confirma cedarea insulei Tenedos venețienilor³².

Îndată după ocuparea tronului, noul basileus, Andronikos IV, a cedat genovezilor insula Tenedos. Totodată, pentru a obține bunăvoința sultanului Murâd I, la sfârșitul anului 1376 sau la începutul lui 1377 el a retrocedat turcilor portul Callipolis (Gallipoli). Decizia sa privind cedarea Tenedosului genovezilor, s-a lovit însă de rezistența guvernatorului bizantin al insulei, care, fidel fostului împărat Ioan V, o cedează flotei venețiene comandate de Marco Giustiniani (octombrie 1376). Foarte rapid, venețienii fortifică noua posesiune a cărei apărare este încredințată lui Carlo Zeno. Totodată, republica își instalează aici un demnitar propriu în calitate de bail și căpitan în persoana lui Antonio Venier, menționat de documentele emenate de Senatul venețian la începutul lunii ianuarie a anului 1377³³. O reclamație a Genovei, făcută în numele împăratului Andronikos IV, nerecunoscut de venețieni, este respinsă. Concomitent, ciocniri violente se consumau între coloniile venețiene și genoveze din Cipru, iar ducele Austriei, instigat de genovezi continua acțiunile militare împotriva Veneției. Conflictul veneto-austriac, încheiat în favoarea Serenissimei republici, se va prelungi până la sfârșitul anului 1376³⁴.

Confruntările genovezo-venețiene pentru Tenedos au izbucnit în toamna anului 1376. În noiembrie 1376, 22 de galere genoveze debarcă la Tenedos un corp de oaste bizantin comandat de împăratul însuși. Apărătorii insulei, comandați de Carlo Zeno și Antonio Venier rezistă cu eroism reușind să respingă atacul bizantino-genovez³⁵.

Starea de război survenită între cele două puteri maritime este confirmată de măsurile luate de autoritățile venețiene pentru consolidarea apărării pozițiilor Serenissimei din Marea Mediterană, expuse unor lovituri genoveze. Spre exemplu, la 30 decembrie 1376, Senatul venețian decidea înființarea a patru companii a câte 100 de pași cu un număr însemnat de arbaletieri, destinate apărării insulei și cetății Negroponte³⁶. Între 6-10 ianuarie 1377 Senatul venețian decidea strângerea *nabulei* de la toți cei care urmau să se deplaseze în *Romania* în scopul armării a două galere ce urmau a fi trimise la Tenedos³⁷. Totodată, Serenissima republică se vedea confruntată cu o puternică coaliție organizată împotriva sa, formată din Genova, Regatul Ungariei, patriarhul de A uilea, seniorii Veronei și Padovei, orașul Ancona și Regatul Neapole³⁸.

Efectul schimbării de domnie din Bizanț s-a repercutat negativ și asupra aliaților imperiului. Despotatul Dobrogean a fost una din victimele acestei schimbări. Concomitent cu

³¹ Ducas 1958, XII, 1-4; Chalcocondil 1958, 43-46.

³² Daru 1853, 46-48.

³³ Thiriet 1958, 145, reg. 585.

³⁴ Nor ich 2003, 242; cf. Daru 1853, 41-43, unde datează încheierea conflictului veneto-austriac în 1377.

³⁵ Daru 1853, 50, unde datează atacul bizantino-genovez împotriva Tenedosului în noiembrie 1377.

³⁶ Thiriet 1958, 145, reg. 584.

³⁷ Thiriet 1958, 145, reg. 585.

³⁸ Daru 1853, 41-43.

evenimentele de la Constantinopol, și în strânsă legătură cu acestea, la Dristra (Silistra) era asasinat de către Terter, unul din fiii lui Dobrotici, prințul Mihail Paleologos, ginerele despotului de la Caliacra (după 1 septembrie 1376). Asasinatul este consemnat atât în *Chronicon Messembriae*, care notează că „în anul 6885, indictionul 15 (1 septembrie 1376-31 august 1377) kyr Mihail a fost omorât la Tristria (Distra-Silistra, n.n.), cât și de *Chronicon breve*, potrivit căreia, Mihail a fost ucis de Terter, fiul lui Dobrotici³⁹.

Faptul că momentul asasinării lui Mihail Paleologos coincide cu cel al uzurpării lui Andronikos IV la Bizanț își are, în opinia noastră, propria relevanță. În condițiile în care Mihail a rămas probabil credincios tatălui său, împăratul detronat, Ioan V, căruia îi era, de altfel, vasal în virtutea deținerii apanajului său din *Zagora*, cu porturile Messembria și Anchialos, Terter, care mânat de ambiții personale îmbrățișase cauza lui Andronikos IV, nu mai avea motive să-l agreeze pe cumnatul său. Uciderea lui Mihail venea deci să sancționeze o realitate politică și o atitudine limpede față de evenimentele ce se consumau la Constantinopol în vara-toamna anului 1376: aderarea totală și deplină a lui Terter la tabăra noului împărat de la Bizanț și a aliaților săi. Nu este exclusă nici posibilitatea ca evenimentele dramatice petrecute în Despotatul Dobrogean să fi fost inspirate de diplomația lui Andronikos IV și de cea genoveză care, speculând ambițiile politice ale lui Terter, vor fi urmărit atingerea unui dublu scop: înlăturarea unui potențial rival al împăratului uzurpator și crearea unei diversiuni în flancul vestic al despotului Dobrotici, adversarul ireconciliabil al Genovei, rămas și el fidel împăratului detronat, Ioan V.

Foarte probabil, ca o recunoaștere a aportului lui Terter la succesul acestei diversiuni dobrogene și ca o răsplată pentru aderarea la tabăra sa, noul împărat bizantin i-a acordat acestuia titlul de despot asupra teritoriilor aflate sub jurisdicția sa, care formau așa-numita Țară a Dristrei. Evenimentele politico-militare aflate în derulare în bazinul vest-pontic și la Gurile Dunării în care era angajat despotul Dobrotici – în primul rând războiul cu Genova – i-au permis lui Terter să desprindă de sub autoritatea sa teritoriul amintit, grupat în jurul cetăților Dristra și Păcuiul lui Soare, și să pună aici bazele unei seniorii proprii, independente, devenită în urma recunoașterii bizantine *Despotatul Dristrei*.

Statutul de formațiune politică de sine stătătoare a Despotatului Dristrei este dovedit și de emisiunile monetare de argint și aramă bătute de Terter, descoperite atât pe malul drept cât și pe malul stâng al Dunării (aproape 50 de exemplare). Unele dintre ele au pe avers legenda ΔΕΠΙΟΤΟΥ, întregită de Petre Diaconu în forma [*Νόμισμα τοῦ*] *δεσπότητος Ἰωαννῆς Τερτέρου*], iar pe revers literele I și ω, așezate deasupra unui T, altele au pe avers monograma numelui lui Terter sau acvila bicefală bizantină cu legenda ΑΦΗΤΟΥ ΤΟΥ ΤΕΡΕΠΙ, iar pe revers este redat Iisus Hristos stând pe tron⁴⁰. Emisiunile monetare respective, pe care Terter se intitulează când *δεσπότης* când *αὐθέντης*, reprezintă confirmarea certă a existenței de sine stătătoare a Despotatului Dristrei, astfel, prezența lor în această regiune ar rămâne de neînțeles, căci, așa cum sublinia P. Diaconu, „suntem într-o vreme și într-un spațiu geografic în care circulația unor monede emise de altcineva decât de o autoritate politică de stat ar constitui un nonsens în adevăratul înțeles al cuvântului”⁴¹.

Prins în conflictul cu genovezii, care se va prelungi până la moartea sa, și cu aliatul acestora, basileul Andronikos IV, Dobrotici nu a putut interveni imediat pentru a pune capăt

³⁹ Diaconu 1978, 193.

⁴⁰ Diaconu 1978, 185-190.

⁴¹ Diaconu 1978, 190.

uzurpării lui Terter. Acest lucru i-a permis despotului de la Dristra să-și consolideze pozițiile și să-și extindă stăpânirile în detrimentul Despotatului Dobrogean. Teritoriile despotatului său se vor fi întins în aceste condiții de-a lungul Dunării până către Cernavodă, spre NE, respectiv până dincolo de Turtucaia, spre apus⁴².

Sub presiunea cadrului politic internațional, formațiunile politico-statale din spațiul danubiano-pontic se vedeau silite să își facă cunoscute opțiunile de politică externă. Ca urmare, în contextul politic prezentat, Despotatul Dobrogean opta pentru alianța cu tabăra Veneției, în timp ce Despotatul Dristrei se orienta spre cea a Genovei.

În ceea ce privește politica despotului Dobrotici, din păcate, penuria de informații nu ne permite să cunoaștem acțiunile întreprinse de el în timpul celui de-al patrulea război genovezo-venețian, cunoscut sub numele de războiul Chioggiei. Avem toate motivele să credem, bazați pe faptul că acesta a continuat operațiunile militare împotriva genovezilor și după încheierea păcii de la Torino (1381), că el derulat acțiuni militare împotriva comunei ligure și a coloniilor sale și în timpul războiului Chioggiei. Există opinii conform cărora concomitent cu operațiunile militare întreprinse împotriva genovezilor pe litoralul vest-pontic și la gurile Dunării, în vara anului 1379, vasele ar fi participat alături de cele venețiene la răsturnarea lui Andronikos IV și la restaurarea pe tron a împăratului Ioan V (1 iulie 1379)⁴³. În absența unor informații certe cu privire la această problemă, considerăm opinia exprimată ca fiind o simplă speculație, cel mult, o ipoteză. Oricum, prin acțiunile ale împotriva genovezilor, despotul dobrogean a dat un sprijin însemnat aliatei sale Veneția. Nici opinia lui N. Iorga, conform căruia Dobrotici ar fi fost implicat în revolta bailului de Tenedos Zanachi Mudazzo, care după pacea de la Torino a refuzat să se conformeze ordinelor autorităților de la Veneția și să predea insula până în 1383, nu depășește statutul de ipoteză⁴⁴. Cert este faptul că Despotatul Dobrogean nu a fost inclus în pacea de la Torino. În consecință, despotul Dobrogei va continua operațiile militare împotriva stabilimentelor genoveze din Pontul de Vest până la moartea sa, survenită prin 1385-1386, fără a se fi ajuns la vreo reglementare a raporturilor cu Genova.

Lupta pentru controlul Dunării inferioare. Evoluția relațiilor internaționale din spațiul mediteranean-pontic a avut implicații majore și asupra politicii externe a Țării Românești, legată indisolubil de zona vest-pontică.

Cumpăna deceniilor 7-8 ale secolului al XIV-lea, avea să consacre în planul relațiilor internaționale nord-dunărene anihilarea vremelnică de către Țara Românească, în colaborare cu Dobrogea, a expansiunii Regatului Ungariei spre Dunărea de Jos. Succesul obținut i-a permis statului muntean să preia inițiativa și să-și direcționeze ofensiva spre gurile Dunării acțiune ce avea să conducă la încheierea unei noi etape a procesului de transformare a acestuia într-un stat pontic⁴⁵. Acțiunea munteană a fost, în ultimă instanță, consecința directă și nemijlocită a politicii agresive a Ungariei.

În iunie 1365, Ludovic I atacă Țaratul Bulgar de Vidin, îl capturează pe țarul Ivan Stracimir și constituie în teritoriile ce aparținuseră jurisdicției acestuia un căpitănat al cetății și districtului Vidinului (până în iulie 1366), organizat apoi ca Banatul Bulgariei (iulie 1366),

⁴² Mărculeț 2002, 105.

⁴³ Ștefănescu 1967, 48; Barnea, Ștefănescu 1971, 354.

⁴⁴ Iorga 1914, 1054.

⁴⁵ Pentru discuțiile asupra etapelor privind transformarea Țării Românești în stat pontic, vezi: Mărculeț, 2002-2003, 31-49.

unitate administrativ-militară ce urma să constituie baza viitoarelor sale operații militare, atât spre gurile Dunării, unde stăpânirile sale ar fi intrat în contact direct cu cele ale aliatei sale Genova, cât și spre Balcanii Orientali. Succesul acestei operațiuni ar fi însemnat aducerea sub control direct și nemijlocit maghiaro-genovez a importante artere militaro-strategice și comerciale care era Dunărea. Implicarea Genovei în acțiunea militară a Ungariei de la Vidin este confirmată de sprijinul militar acordat de comuna ligură suveranului angevin, constând, conform informațiilor transmise de Mauro Orbini, într-un detașament de elită format din „șazeci de balestrieri genovezi”, care sub comanda unui anume „magistru Barnabo”, care apare ca unul din oamenii de încredere ai regelui, au luptat în armata maghiară pe tot parcursul desfășurării evenimentelor de la Vidin⁴⁶.

Ocuparea Vidinului de către regele Ungariei sporea pericolul la adresa Țării Românești, prinsă într-un veritabil clește angevin ce o amenința acum din nord, vest și sud. Amenințarea maghiară se va materializa, de altfel, prin atacul conjugat al forțelor maghiaro-transilvane. În timp ce forțele maghiare comandate de regele Ludovic I atacă din S spre Severin, armata Transilvaniei atacă dinspre N (1368). Anihilarea agresiunii maghiare de către Vladislav I (1364-1376) a fost urmată de ocuparea Vidinului de către domnul muntean, fapt ce a deschis tratativele de pace în urma cărora se realiza restaurarea lui Ivan Stracimir la Vidin. La 29 august 1369 acest lucru era clar stabilit, fapt confirmat de scrisoarea lui Ludovic I către banul Bulgariei, Petru Himfy, prin care demnitarul maghiar era informat că „am slobozit pe țarul din Vidin, sub chezașia voievodului Vlaicu și a lui Dobrotici, și ne-am legat să-i înapoiem țara sa”⁴⁷.

Calitatea de garanți ai restaurării bulgare la Vidin, recunoscută de regele Ungariei lui Vladislav I și Dobrotici, confirmă, în afara oricăror dubii, colaborarea politico-militară munteano-dobrogeană pentru anihilarea politicii expansioniste maghiare spre Dunărea de Jos. În același timp, implicarea activă a despotului de la Caliacra în evenimentele consumate în sectorul apusean al Dunării inferioare relevă categoric legătura indisolubilă dintre acestea și evenimentele care se consumau la în aceeași epocă în bazinul vest-pontic.

Succesul înregistrat de Vladislav I și Dobrotici în disputa pentru stăpânirea Vidinului le-a permis aliaților să preia inițiativa și să-și dirijeze ofensiva împotriva aliaților Ungariei de la gurile Dunării: genovezii și principele mongol Demetrius, conducătorul unei formațiuni politice locale constituite în deceniul șapte al secolului al XIV-lea în regiunile septentrionale ale spațiului danubiano-pontic⁴⁸. Ofensiva munteano-dobrogeană la gurile Dunării se încheia cu un dublu succes: sfârșitul stăpânirii principelui Demetrius, care părăsea în condiții necunoscute scena istoriei, și intrarea Chilieii genoveze sub stăpânirea Țării Românești (între 1368/1369-1372)⁴⁹. Ieșirea Chilieii de sub stăpânire genoveză este confirmată de actele emise la Lykostomo în intervalul 10-20 septembrie 1373 care semnalează prezența atât a consulului genovez, încă din 1372, cât și stabilirea aici a reședinței guvernatorului insulei⁵⁰.

Concomitent cu creșterea tensiunilor veneto-genoveze în Marea Mediterană și Marea Neagră în anii 1373-1374, la Dunărea de Jos asistăm la tensionarea raporturilor dintre Ungaria, aliata Genovei, și Țara Românească. Primele manifestări ale tensiunilor survenite în raporturile munteano-maghiare sunt vizibile încă din primăvara anului 1373. La 16 martie 1373, printr-o

⁴⁶ Apud Holban, 1956, 43, nota 3; DRH, D, I, 95, doc. 54.

⁴⁷ DRH, D, I, 95, doc. 54.

⁴⁸ Brătianu 1965, 39-46.

⁴⁹ Iliescu 1978, 209-211; Balard 1980b, 236; cf. Constantinescu 1979, 135-141.

⁵⁰ Raiteri 1973, 198-210, doc. 2-9.

dispoziție transmisă soției magistrului Benedict Himfy, comitele de Timiș, și fraților acestuia, magistrii Petru și Nicolae, Ludovic I îi informa cu privire la interzicerea importului de sare din Țara Românească⁵¹.

Ostilitatea regelui Ungariei, a avut ca rezultat apropierea lui Vladislav I de turci. La acest fapt face referire, la 6 iulie 1374, suveranul Ungariei, care îl informa de această dată pe Benedict Himfy însuși că „*ni se povestesc multe vești despre voievodul Vlaicu și despre turci, care se spune că sunt uniți. Se spune chiar că voievodul Vlaicu s-a așezat la Nicopole*”, și îi cerea să cerceteze veridicitatea acestor informații⁵². Implicarea otomană în acțiunea sud-dunăreană a domnului muntean își află o prezentare indirectă, succintă și tardivă și în lucrarea *Heşt Behişt (Cele opt paradisuri)* a cronicarului turc Idris Bitlisi (secolul XV-XVI), care consemnează că la anul 777 al Hegirei (2 iunie 1375-20 mai 1376), sultanul Murad I, plecând din Brusa, cu scopul de a face „*o expediție sfântă (gaza), a trecut marea spre părțile Nicopolei și Silistrei*”⁵³.

Atribuirea Dristrei țarului bulgar Ivan ișman de la Târnovo în 1375-1376 este, fără îndoială, o eroare a cronicarului turc. Ea se datorează, în primul rând, epocii târzii în care își redactează lucrarea (la aproape două secole de la consumarea evenimentelor), perioadă în care informațiile privind statutul politico-juridic al cetății de la Dunărea maritimă s-au deformat, mai ales că aceasta a trecut în repetate rânduri și pentru scurte perioade de timp sub o stăpânire sau alta a statelor vecine: Despotatul Dobrogean, Despotatul Dristrei, Țaratul Bulgar de Târnovo, Țara Românească sau chiar Imperiul Otoman. În epoca în discuție, cetatea de la Dunăre aparținea despotului Dobrotici, fapt confirmat de un act patriarhal din 24 iulie 1370, care menționează între mai multe centre din cadrul Mitropoliei Varnei, aflate toate sub stăpânirea despotului dobrogean și *Tristria-Dristra*⁵⁴.

Declanșarea celui de-la patrulea conflict veneto-genovez, odată cu deschiderea disputei pentru Tenedos, a coincis cu reactivarea politicii de expansiune spre gurile Dunării a lui Ludovic I de Anjou. În prima parte a anului 1376, regele Ungariei atacă Severinul. Acțiunea era încheiată anterior datei de 19 iunie 1376, când Ludovic I acordă o diplomă unor slujitori români din districtul Mehădiei pentru serviciile militare aduse coroanei „*și cu deosebire la redobândirea cetății și ținutului Severinului*”⁵⁵. Concluzia este întărită și de alte documente maghiare care în iunie 1376 îl menționează între demnitarii regali pe Johann Treutel în calitate de ban de Severin⁵⁶. În aceste circumstanțe ostile, în condiții necunoscute, își încheia domnia Vladislav I.

Concomitența redeschiderii conflictului munteano-maghiar pentru controlul Dunării inferioare cu declanșarea celui de-al patrulea război genovezo-venețian nu este o simplă coincidență. Evenimentele de la Dunărea de Jos se grefau pe cele din spațiul mediteranean-

⁵¹ DRH, D, I, 106, doc. 61.

⁵² DRH, D, I, 107-108, doc. 63.

⁵³ *Cronici turcești*, I, 153-154.

⁵⁴ Miklosich, M ller 1860, 528, doc. CLXXII.

⁵⁵ DRH, D, I, 108-109, doc. 64.

⁵⁶ Hurmuzaki 1890, 236, doc. CLXXXIII; cf. Ciobanu 2003, 84, unde afirmă fără nici un temei documentar că „*în prealabil, deși Banatul de Severin se afla în stăpânirea lui Radu I, regele maghiar numește, în fruntea acestei provincii, un ban ce provenea din rândurile nobilimii ungare, pentru a arăta în trufia-i nemărginită, cine este stăpânul*”.

pontic, fiind, în ultimă instanță, o prelungire a acestora. În aceste condiții, sub presiunea agresiunii maghiare, se realiza *de facto* ralierea Țării Românești la tabăra Venetiei.

Cel care a avut de suportat lovitura maghiară a fost domnul muntean Radu I (1376-1385), fratele și succesorul lui Vladislav I, al cărui asociat la domnie fusese încă din 1372. Confruntarea decisivă dintre Radu I, susținut de cumnatul său, țarul Ivan Stracimir de la Vidin, și de turci, a avut loc la 7 iunie 1377, se pare undeva în zona Severinului⁵⁷. Ea își află o prezentare mai detaliată sau mai succintă în diferite cronică italiene. Importanța informațiilor înregistrate de acestea pentru demersul nostru ne determină să consemnăm știrile transmise de ele. Spre exemplu, cronică lui Andrea Gataro menționează o scrisoare trimisă în septembrie 1377 de Ludovic I lui Francesco da Carrara, seniorul Padovei, prin care regele Ungariei îl informa pe aliatul său despre o mare victorie obținută asupra lui „*Radome, Turco e re di Bulgheria*”⁵⁸. La rândul său, o continuare a *Cronicii Padovei*, intitulată *Additamentum secundum ad Chronicon Cortusianorum*, confirmă știrea transmisă de Andrea Gataro, consemnând următoarele: „*1377 die VII del mese di Zuguno. El serenissimo principe Lodovogo, re di Hungaria, combatté con Radano, principe de Bulgari infedele, in la qual pugna fo quaranta milia combattentiper parte e la fin el ditto re have vittoria de ditti infedeli. E la ditta vittoria el scrisse una lettera al magnifico messer Francesco, signore di Pave, come a so carissimo amico*”⁵⁹. În sfârșit, *Cronaca Carrarense*, a fraților Galeazzo și Bartolomeo Gattari, referindu-se la aceleași evenimente, relatează: „*MCCCLXXVII. Fu adunque nele parte d'Ongaria una grandenisima bataglia tra la santa maghiestà del re Lodovico e Radano prinzipo di Bulgaria infedelle; cioè che da una parte e da l'altra fu quaranta milia persone per parte e fugli una grande uccisione de infedelli e christiani, ma più de'nfedelli, e fu quasi per eser el re quasi rotto da infedelli: e la caxione fu perchè la Signoria donò agli infedeli Xm. armadure da cavallo, i quali Xm. armati cargò sovra la persona del re Lodovico e quaxi fu per eser prexo: ma l'auxillio di Dio sopravenne, e de forteza e vitoria al re Lodovigo, per muodo che tu'gli'nfedelli fu rotti e grande quantità morti e prexi; dela quale vitoria il rè d'Ongaria ne scrisse al signore di Padoa, perché l'era cierto che d'ogni sua vitoria ne saria guadioxo*”⁶⁰.

Informațiile cuprinse în cronică italiene ne obligă la unele precizări. În primul rând, implicarea Venetiei în evenimentele de la Dunărea de Jos reprezintă confirmarea clară a faptului că acestea nu erau un fenomen local, ci prelungirea disputelor aflate în desfășurare în spațiul mediteranean-pontic între Genova și Serenissima republică și aliații lor. Totodată, informațiile în discuție sunt confirmarea faptului că la data consumării evenimentelor din vara anului 1377, aderarea Țării Românești la tabăra Venetiei era o realitate certă.

Alianța lui Radu I cu turcii împotriva Ungariei nu trebuie să surprindă. Domnul muntean continua sub acest aspect linia politică inaugurată, așa cum am văzut, de Vladislav I într-o situație similară.

În ceea ce privește marea victorie obținută de Ludovic I, trâmbițată de cronică italiene favorabile regelui Ungariei, fără îndoială, manipulate de informațiile cuprinse în corespondența acestuia cu potențaii aliați din peninsulă nu este confirmată de nicio altă sursă. Dimpotrivă, măsurile cu caracter militar, economic și politic inițiate chiar de suveranul angevin împotriva

⁵⁷ Kogălniceanu 1986, 17, unde datează campania maghiară împotriva domnului muntean în iulie 1377.

⁵⁸ Apud Brătianu 1925, 76; apud Kogălniceanu 1986, 17; Rezachevici, 2001, 76.

⁵⁹ Apud Brătianu 1925, 76.

⁶⁰ Apud Brătianu 1925, 82.

statului muntean, după această dată și până la sfârșitul domniei sale în 1382, ne permit concluzia că în vara anului 1377, Ludovic I a înregistrat un sever eșec în Țara Românească. Câteva exemple credem că sunt concludente din acest punct de vedere. Încă în noiembrie 1377, regele Ungariei, dispunea ridicarea castelului Bran, cu scopul clar de a securiza unul din principalele puncte de trecere din Țara Românească în Transilvania, precum și o importantă arteră de comunicație ce lega cele două țări. Cu același prilej, regele îi informa pe sașii brașoveni că după ridicarea castelului, vama regală va fi percepută aici, „dacă, cu voia lui Dumnezeu, Țara Românească va ajunge, cum tragem nădejde, în mâinile noastre”, dar „până ce numita Țara Românească va ajunge în mâna noastră”, precizează suveranul în diploma sa, sașii nu vor fi obligați să plătească altă vamă decât cea din Brașov⁶¹.

Adăugăm acestor informații pe cele cuprinse într-o dispoziție dată de Ludovic I castelanului de Orșova în 1382 prin care îi cerea să supravegheze cu atenție regiunea și să-i comunice orice deteriorare a situației⁶². Întrucât o asemenea dispoziție își avea logica numai în condițiile în care zona se afla în vecinătatea unor dușmani ai Ungariei, care se puteau manifesta ostil, credem că dispoziția regală viza supravegherea mișcărilor celor doi adversari ai Ungariei, vecini Banatului de Severin: domnul Țării Românești, Radu I, și Țarul Bulgar de Vidin, Ivan Stracimir.

Compararea știrilor cuprinse în cronicile italiene, favorabile regelui Ungariei, cu cele cuprinse în actele emise de Ludovic I însuși, evidențiază, așa cum se poate ușor constata, o totală contradicție între ele în cea ce privește rezultatul campaniei angevine în Țara Românească în vara anului 1377. Ca urmare, ne punem întrebarea, dacă regele Ungariei a supus „țara infidelilor”, așa cum susțin cronicile italiene, cum se explică stabilirea acestui obiectiv ca unul prioritar pentru viitor de către suveranului maghiar însuși, așa cum rezultă din propriile acte?

În cadrul aceluiași măsuri antimuntene se înscrie, cel puțin parțial, și marele privilegiu comercial acordat de Ludovic I genovezilor la 24 iunie 1379. „Ludovic [etc. poruncim] – se precizează în document – ca orice genovez sau ins care ar fi socotit genovez și care s-ar bucura de dreptul genovezilor să poată și să aibă voie de acum înainte să care și să pună să se care, fără nicio supărare în ce privește bunurile sau ființa [lui], toate lucrurile, mărfurile și bunurile de vânzare de orice fel, speță sau soiuri ar fi ele, pe apa Dunării și pe uscat, venind de la Orșova spre Timișoara, până la Buda și de asemenea din țara noastră Dalmația, atât pe marea noastră, cât și pe drumul Zarei, precum și [pe calea] spre Buda și de la amintita Buda spre Zara, fără plata vreunei vămi pentru negoț, sau [pentru folosirea] drumurilor [etc.], necuprinzându-se [însă] aici aurul și argintul”⁶³.

Analizat prin prisma relațiilor internaționale ale momentului, actul regelui Ungariei are, cel puțin, o dublă semnificație. În primul rând, el este, indiscutabil, expresia economică a bunelor relații politice existente între Ungaria și Genova, consolidate chiar la sfârșitul anului 1378 printr-un tratat de alianță în baza căruia regele Ungariei se angaja să adere pe o durată de patru ani la o ligă antivenetiană, inițiată de diplomația genoveză. Conform prevederilor tratatului, Ludovic I urma să-i trateze ca dușmani ai Ungariei pe toți dușmanii maritimi ai Genovei din vecinătatea regatului său, între care se numărau, fără îndoială, și Despotatul Dobrogean și Țara Românească⁶⁴. Prin prisma acestei concluzii, considerăm că putem

⁶¹ DRH, D, I, 110-112, doc. 67.

⁶² Hurmuzaki 1890, 275, doc. CCXIV.

⁶³ DIR, C, IV, 486, doc. 702, datat însă greșit de editorii săi la 24 iunie 1349.

⁶⁴ Cf. Eskenasy 1981, 2057.

identifica o a doua semnificație a privilegiului comercial din 1379, aceea că măsura care prevedea dirijarea comerțului genovez pe Dunăre până la Orșova, apoi prin Banat spre Buda, era clar îndreptată împotriva Țării Românești. Printr-o asemenea decizie, suveranul Ungariei urmărea evitarea rutelor comerciale care tranzitau Țara Românească și, implicit, eliminarea statului muntean de la beneficiile aduse de marele comerț de la gurile Dunării practicat îndeosebi de aliații săi genovezii. Ne aflăm astfel, în prezența tentativei regelui Ungariei de a transforma o activitate economică într-o armă de presiune politică.

În cadrul aceleiași politici economice antimuntene se înscriu, în opinia noastră, și alte măsuri comerciale ale regelui Ungariei. Reținem dintre acestea acordarea exclusivă a dreptului de depozit pentru mărfurile comercializate în Țara Românească negustorilor sași din Sibiu, în 14 martie 1382⁶⁵.

Unii specialiști au exprimat opinia că după 1377 sau din 1379, Radu I și-ar fi reglementat relațiile cu regele Ungariei, „*sub semnul hegemoniei restaurate de Ludovic de Anjou*”, acceptându-i suzeranitatea⁶⁶. În sprijinul opiniei lor aceștia invocă, mai ales, dreptul acordat de papa Urban VI minoriților din vicariatul Bosniei de a înființa mănăstiri în Serbia și în Țara Românească (iunie 1379), instituirea unor inchizitori în Țara Românească și Moldova (1 aprilie 1381) și, îndeosebi, înființarea Episcopiei catolice a Argeșului, din inițiativa lui Ludovic I și în dependență de Arhiepiscopia maghiară de la Kalocea (9 mai 1381), care „*sunt semnele reintrării Țării Românești, în timpul domniei lui Radu I, în orbita puterii angevine, restabilită după grelele înfruntări din 1377*”⁶⁷.

În ceea ce ne privește, considerăm că teza supunerii domnului muntean față de regele Ungariei în 1379 nu se confirmă. Într-o asemenea situație, măsurile punitive luate de suveranul angevin împotriva Țării Românești ar apare ca fiind complet ilogice și lipsite de sens. Argumentele de ordin religios invocate în sprijinul teze sunt în opinia noastră destul de fragile. Considerăm că ele sunt rezultatul, nu atât al supunerii lui Radu I față de coroana maghiară, cât al politicii religioase tolerante și permissive promovată de domnul muntean. Desigur, nu excludem în totalitate faptul ca ele să fi constituit și anumite semnale spre împăcare transmise de către Radu I adversarilor săi.

Considerăm însă oportun să precizăm faptul că pentru Țara Românească, în ciuda succesului militar obținut, confruntarea militară cu Ungaria din vara anului 1377 a avut indirect și urmări negative destul de însemnate. Ele s-au datorat acțiunii ostile a vecinului sud-estic a statului muntean, Despotatul Dristrei. Speculând incapacitatea Țării Românești de a se angaja militar pe două fronturi concomitent și, implicit, de a riposta acțiunii sale, Terter a trecut la ofensivă în sectorul răsăritean al Dunării de Jos. În urma acestei acțiuni, despotul Dristrei și-a extins, se pare, stăpânirile și pe malul stâng al Dunării, în detrimentul vecinului său nord-dunărean. Cu titlu de ipoteză emitem opinia că, foarte probabil acum, despotul Dristrei a ocupat o fâșie de teritoriu riverane Dunării, situată în răsăritul Munteniei, delimitată de fluviu la sud și de Ialomița la nord. Ne bazăm afirmația noastră pe conținutul unui act emis de Mircea cel Bătrân în 1406, care menționează faptul că la data emiterii documentului, „*chefalia din Dârstor (Distra-Silistra)*”, o demnitate de sorginte bizantină, își exercita jurisdicția și peste

⁶⁵ Hurmuzaki 1890, 274-275, doc. CCXIII; DRH, D, I, 113-114, doc. 69.

⁶⁶ Papacostea 1999, 67,

⁶⁷ Papacostea 1999, 67-68.

„toate bălțile pe Dunăre, începând de la Săpatul și până la gura Ialomiței”⁶⁸. Exercitarea unei jurisdicții pe malul stâng al Dunării de către un demnitar de la Silistra reprezintă în opinia noastră perpetuarea unor realități administrativ-teritoriale aflate în vigoare într-o epocă anterioară intrării Dristrei și a teritoriului despotatului omonim sub stăpânirea Țării Românești. Or o asemenea stăpânire nu a putut exista decât între 1377 și începutul domniei lui Mircea cel Bătrân. Ne bazăm această concluzie, pe faptul că în 1385/1386, în condiții necunoscute, Despotatul Dristrei își înceta existența efemeră, precum și pe câteva informații transmise de unele cronicile otomane din secolul al XV-lea, care precizează că în 1388 Silistra se afla deja sub stăpânirea țarului bulgar de la Târnovo, Ivan Ișman⁶⁹.

Concomitența acțiunii maghiare în sectorul vestic al Dunării de Jos cu cea a despotului Terter de la Dristra în sectorul estic, nu credem că a fost una întâmplătoare. Fără îndoială, despotul Dristrei a căutat să fructifice o conjunctură politico-militară care era favorabilă scopurilor sale, dar în același timp, cu titlu de ipoteză, considerăm că nu putem exclude o coordonare a acțiunilor antimuntene ai celor doi aliați ai Genovei. Nu este exclus ca însăși diplomația genoveză să fi fost instigatoarea acțiunii lui Terter împotriva Țării Românești.

Succesul obținut în vara anului 1377 în confruntarea cu Ungaria a avut o însemnătate militaro-strategică deosebită în contextul general al relațiilor conflictuale din spațiul mediteranean-pontic. Ea a permis menținerea sub controlul incontestabil al aliaților Veneției a importantei artere de comunicație care era Dunărea, până în regiunea Silistrei, împiedicând, totodată, stabilirea unui contact direct la gurile fluviului între stăpânirile genoveze și a cele maghiare și, implicit, realizarea joncțiunii în zonă a forțelor celor două mari puteri aliate.

Considerații finale. În deceniul opt al secolului al XIV-lea relațiile internaționale din spațiul mediteranean-pontic au evoluat sub incidența redeschiderii disputelor pentru supremație și controlul debușeelor comerciale din Marea Mediterană și Marea Neagră dintre cele două republici maritime și negustorești italiene rivale, Veneția și Genova. Disputele veneto-genoveze declanșate în Cipru în 1372, vor degenera în a doua jumătate a aceluiași deceniu în conflictul pentru stăpânirea insulei Tenedos (1376-1377) și în cel de-al patrulea conflict dintre cele două republici italiene rivale (1377-1381).

În Pontul de Vest și la gurile Dunării, Despotatul Dobrogean, aflat în conflict cu Genova și coloniile sale încă din a doua jumătate a anului 1360, va opta pentru alianța cu Veneția. Angajat într-o amplă politică pontică, despotul Dobrotici al Dobrogei va susține în 1374, tentativa generelui său Mihail Paleologos, fiul basileului Ioan V, de a ocupa tronul Marilor Comneni de la Trapezunt, pentru a relua apoi tentativa în martie 1376 cu concursul Veneției, dar fără succes. Declanșarea conflictului veneto-genovez în 1376 și răsturnarea politică de la Bizanț inițiată de Genova, materializată în depunerea împăratului Ioan V și înlocuirea sa cu fiul său Andronikos IV, care va adera la alianța cu comuna ligură, își vor arăta efectele negative și în spațiul danubiano-pontic. În septembrie 1376, pe fondul evenimentelor de la Constantinopol, prințul Terter, fiul lui Dobrotici, care va îmbrățișa cauza împăratului Andronikos IV, va provoca secesiunea regiunii Dristrei unde va pune bazele unei seniorii proprii, de sine stătătoare, devenită Despotatul Dristrei, după recunoașterea bizantină. Prins în conflictul cu genovezii și cu aliatul acestora, basileul Andronikos IV, Dobrotici nu a putut interveni imediat pentru a pune capăt

⁶⁸ DIR, B, 50-51, doc. 34.

⁶⁹ Cronicile turcești, I, 111, 154.

uzurpării lui Terter. Acest lucru i-a permis despotului de la Dristra să-și consolideze pozițiile și să-și extindă stăpânirile în detrimentul Despotatului Dobrogean până către Cernavodă, spre NE, respectiv până dincolo de Turtucaia, spre apus. Noua formațiune politică din spațiul danubiano-pontic va adera la alianța cu Genova și cu Imperiul Bizantin.

La Dunărea de Jos, Țara Românească, în alianță cu Despotatul Dobrogean, elimina, în anii 1368-1369, prezența maghiară la Vidin, instaurată în 1365, anihilând temporar politica expansionistă a Ungariei angevine, aliata Genovei, spre gurile Dunării. În continuarea acțiunii lor cele două state românești vor elimina prezența genoveză de la Chilia, care va intra sub stăpânirea Țării Românești (1370-a. 1372) și vor pune capăt existenței unei formațiuni politice înființate de emirul mongol Demetrius, aliată a Ungariei și Genovei (c. 1370). Deschiderea conflictului veneto-genovez în 1376 a constituit semnalul reluării de către regele Ungariei, Ludovic I de Anjou, a politicii sale expansioniste spre gurile Dunării. În aceste condiții, Țara Românească se încadra *de facto* în tabăra Veneției. În prima parte a anului 1376, regele Ungariei ocupă Severinul, dar în vara anului 1377, domnul muntean Radu I, susținut de țarul bulgar de la Vidin, Ivan Stracimir, și de turci și beneficiind de sprijinul material al Veneției, a zdrobit tentativa regelui Ungariei de a supune Țara Românească. Concomitent, cu acțiunea maghiară, Terter, despotul Dristrei, speculând incapacitatea Țării Românești de a se angaja militar pe două fronturi concomitent și, implicit, de a riposta acțiunii sale, și-a extins stăpânirile și pe malul stâng al Dunării, în detrimentul vecinului său nord-dunărean. Succesul obținut în vara anului 1377 în confruntarea cu Ungaria a avut o însemnătate militaro-strategică deosebită în contextul general al relațiilor conflictuale din spațiul mediteranean-pontic. Ea a permis menținerea sub controlul incontestabil al aliaților Veneției a importantei artere de comunicație care era Dunărea, până în regiunea Silistrei, împiedicând, totodată, stabilirea unui contact direct la gurile fluviului între stăpânirile genoveze și a cele maghiare și realizarea joncțiunii în zonă a forțelor celor două mari puteri aliate.

Bibliografie

- Cronici turcești privind Țările Române, extrase, vol. I: Sec. XV-mijlocul sec. XVII, ed. M. Guboglu și M. Mehmet, București, 1966.*
- Documenta Romaniae Historica, D. Relații între Țările Române, I, (1222-1456), București, 1977.*
- Documente privitoare la istoria României. Veacul XIII, XIV și XV, B. Țara Românească (1247-1500), București, 1953.*
- Documente privitoare la istoria României. Veacul XIV, C. Transilvania, IV, (1341-1350), București, 1955.*
- Alexandrescu-Dresca Bulgaru, M. M. 1973-1975, Formarea despotatului lui Dobrotici, Peuce 4, 233-247.**
- Alexandrescu-Dresca Bulgaru, M. M. 1975, La seigneurie de Dobrotici. Fief de Byzance, în Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines. Bucarest, 6-12 septembre 1971, 14, II, București, 13-20.**
- Balard, M. 1975, Les Génois dans l'ouest de la mer Noire au XIVe siècles, în Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines. Bucarest, 6-12 septembre 1971, 14, II, București, 21-32.**
- Balard, M. 1978, La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle), Roma.**
- Balard, M. 1980a, Gênes et l'outre-mer, II: Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò, Paris-La Haye-Ner York.**
- Balard, M. 1980b, Un document génois sur la langue roumaine en 1360, R SEE 18, 2, 233-238.**
- Barnea, I., Ștefănescu, Șt. 1971, Din istoria Dobrogei, III, Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos, București.**
- Brătianu, Gh. I. 1926, L'expédition de Louis I-er de Hongrie contre le prince de Valachie Radu I-er Basarab en 1377, RHSEE 2, 4-6, 73-82.**
- Brătianu, Gh. I. 1965, Demetrius princeps Tartarorum (ca. 1360-1380), Revue des études Roumaines 9-10, București, 39-46.**
- Chalcocondil, L. 1958, Expuneri istorice, ed. V. Grecu, București.**
- Ciobanu, T. 2003, Voievozi desăvârșitori ai statelor medievale Țara Românească și Moldova. De la Basarab I și Bogdan I la Mircea cel Bătrân și Alexandru cel Bun, Timișoara.**
- Constantinescu, N. 1979, Vladislav I. 1364-1377, București.**
- Daru, P. 1853, Histoire de la republique de Venise⁴, II, Paris.**
- Diaconu, P. 1978, O formațiune statală la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al XIV-lea necunoscută până în prezent, SCIVA 29, 2, 185-201.**
- Diehl, Ch. 2006, La republica di Venezia. La storia secolare di questa città straordinaria, le circostanze che la resero grande e le cause che ne provocarono la decadenza, Roma.**
- Ducas 1958, Istoria turco-bizantină (1341-1462), Grecu, V. (ed.), București.**
- Eskenasy, V. 1981, Din istoria litoralului vest-pontic: Dobrotici și relațiile sale cu Genova, RdI 34, 1, 2047-2063.**
- Hadjidemetriou, K. 2004, Istoria Ciprului, București.**
- Holban, Maria, 1956, Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (Rolul lui Benedict Himfy în legătură cu problema Vidinului), SMIM 1, 7-56.**

- Hurmuzaki, E. 1890, *Documente privitoare la istoria românilor*, I, partea 2: 1346-1450, culese, adnotate și publicate de N. Densușianu, București.
- Iliescu, O. 1978, *Contribuții numismatice la localizarea Chilieii bizantine*, SCIVA 29, 2, 203-213.
- Iorga, N. 1899, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, București.
- Iorga, N. 1914, *Veneția în Marea Neagră*, I, Dobrotici, AARMSI 2, 36, 1043-1070.
- Iosipescu, S. 1985, *Balica, Dobrotiță, Ioancu*, București.
- Kogălniceanu, C. 1986, *Radu I – viteazul părinte al lui Mircea cel Mare*, MagIst 20, 8 (233), 15-18.
- Lane, Fr. C. 2008, *Storia di Venezia*¹³, Torino.
- Lebeau, Ch 1836, *Histoire de Bas-Empire*², 20, Paris.
- Mărculescu, O. 1937, *Balica și Dobrotici (doi dinastii pontici)*, Analele Dobrogei 18, 184-214.
- Mărculeț, V. 2002, *Relațiile Imperiului bizantin și ale republicilor maritime italiene cu Țările Române până în secolul al XV-lea*, Sibiu.
- Mărculeț, V. 2002-2003, *The international context of the transformation of Wallachia and Moldavia into Pontic states (1358-1392)*, SIB 26-27, 31-54.
- Mărculeț, V. 2006, *Considerații asupra începuturilor statului dobrogean*, AMMR 9, 219-237.
- Mărculeț, V. 2007a, *Atacurile galeorum pirratorum domini Dobrodicie și debutul conflictului dobrogeano-genovez din a doua jumătate a sec. al XIV-lea*, AMMR 10, 167-174.
- Mărculeț, V. 2007b, *Conflictul dobrogeano-genovez (1360-1387) – componentă a luptei pentru supremație în bazinul vest-pontic din a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, Pontica 40, 371-397.
- Miklosich, F., M Iler, J. 1860, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani. MCCCXV-MCCCCII*, I, Vindobonae.
- Moisil, C. 1906, *Despotatul lui Dobrotici*, Convorbiri Literare 40, 6-8, București, 680-692.
- Mosto, A. da 2007, *I Dogi di Venezia*⁵, Firenze-Milano.
- Nor ich, J.J. 2003, *A History a Venice*⁴, Penguin Books.
- Papacostea, Ș. 1999, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, București.
- Raiteri, S. 1973, *Atti rogati a Licostomo da Domenico da Carignano (1373) e Oberto Grassi da Voltri (1383-1384)*, în Balbi, G., Raiteri, S., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Caffa e a Licostomo (sec. XIV)*, Genova.
- Rezachevici, C. 2001, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova. a. 1324-1881*, I: Secolele XIV-XVI, București.
- Ștefănescu, Șt. 1967, *Despotatul Dobrogean de la Dobrotici la Mircea cel Bătrân*, MagIst 1, 9, 46-48, 53.
- Thiriet, F. 1958, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, I: 1329-1399, Paris-La Haye.
- Thiriet, F. 1959, *La Roumanie vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Paris.

asile Mărculeț

Grup Școlar de Industrie Ușoară
str. Sticlei, nr. 9,
551130, Mediaș, jud. Sibiu
tel. 0269-836748
vasmarculet@yahoo.com

GO DEN HORDE POTTERY DISCOVERED AT ISACCEA TULCEA COUNTY

Ar I Stănică

Abstract In this note we are presenting 7 fragments of ceramic moulds, an ellipsoidal vessel, a bowl (prepared for glazing) and 9 tripods that the Museum of History and Archaeology of ICEM Tulcea purchased in 2006 from a man from Isaccea. These ceramic items from Isaccea have common traits with similar finds from the centers of the Golden Horde - Sudak, Orheiul Vechi, Costesti, Akkerman, dated to the 14th century. The discovery of specific Golden Horde pottery proves not only the existence of a strong economic center in Isaccea, where a pottery workshop was operational, but also the presence of specialized craftsmen.

Key words pottery, Golden Horde, Isaccea

Cuvinte cheie ceramică, Hoarda de Aur, Isaccea

The Tatar invasion in Central Europe in 1241-42 has strongly marked the history and evolution of northern Dobruja. In the 13th century, the region from the mouth of the Danube became an active area of international trade, especially after the Golden Horde settled here.

The Tatars' presence at the mouths of the Danube is a topic investigated by many Romanian historians, but it is still far from being clarified¹, due to the limited number of historical sources, and to the lack of archaeological research, with the exception of some discoveries that have been reviewed and ascribed to the Golden Horde².

Thus, the archaeological research from Tulcea³, Revărsarea-Dealul Tichilești⁴, Enisala⁵, Nufăru⁶, Păcuiul lui Soare⁷, the random discoveries from Jurilovca, Slava Rusă and Babadag⁸ have revealed yellow, reddish or grey ceramic fragments, decorated with the wheel; they are typical to the material culture of The Golden Horde from the 13th-14th centuries⁹.

The money circulation at the mouths of the Danube in the 13th-14th centuries is the most eloquent testimony of the Tatars' presence in this area. Undoubtedly, at present the coins still

¹ For this issue, see: Brătianu 1935, 53-78; Brătianu 1999, 296-310; Spinei 1970, 607-610; Spinei 1975-1976, 34-37; Spinei 1982, 168-177; Spinei 1994, 253-255; Spinei 2006, 319-366; Papacostea 1993, 90-125; Ciocăltan 1998, 13-16; 129-259.

² Archaeological investigations at Tulcea, Revărsarea-Dealul Tichilești, Păcuiul lui Soare, Enisala, and accidental discoveries at Jurilovca, Slava Rusă and Babadag revealed yellowish, reddish or gray pottery fragments decorated with the wheel, which are typical to the material culture of the Golden Horde in the 13th-14th centuries. Oberländer-Târnoveanu 1997, 93-94, 2; Oberländer-Târnoveanu 2003, 67-68, note 2. Mănușu-Adameșteanu 1983, 453, fig. 10/6.

³ Simion 1998, 231-238.

⁴ Unpublished materials, courtesy of O. Damian, to whom we express our gratitude.

⁵ Unpublished materials, 2009 investigations, courtesy of O. Damian, whom we thank.

⁶ Diaconu, Baraschi 1977, 65-66, fig. 46, no. 1-7.

⁷ Oberländer-Târnoveanu 2003, 67-68, note 2. In the collection of the Museum of Archaeology and History of ICEM Tulcea, we identified materials found in Tulcea and Slava Rusă.

⁸ It was V. Spinei who correctly identified the origin of this pottery. Spinei 1982, 44-48, 196-197; some materials have been published in: Spinei 2006, 348-349, fig. 8-9; 686, fig. 2; Spinei 1994, 253-255, fig. 36, 38, 39, 47.

represent the main documentary source for understanding the evolution of events and socio-economic area from the mouth of the Danube during the Tartar domination¹⁰.

In order to better understand the specific material culture of the Golden Horde, we should note that the medieval settlement of Isaccea was located on a promontory in the north-east of present-day town and very close to the well-known ford of the Danube from Isaccea to Orlovca.

Both Isaccea District, represented by the nowadays town, and the bordering area, which represented the administrative territory is known for housing remains assigned to different historical periods because the area was a crossing ford intensely used along history by various groups of people who came by.

The settling and control exercised by the Golden Horde over the area from the mouth of the Danube were certainly complex, with different steps marked schematically by the literary and cartographic sources.

The monetary discoveries remain for now the main source of historical information on the Tatars, as well as on the political events and socio-economic development of the area at the mouth of the Danube during the Golden Horde's rule.

For the topic in question, two important archaeological points of interest are known: the fortress of Noviodunum and the city's north-eastern area.

In 2006, the Museum of History and Archaeology of the Eco-Museum Research Institute Tulcea purchased from Manea Mihai, resident of Isaccea town, his collection of archaeological and numismatic objects. Among the objects offered for acquisition there were 7 pieces of ceramic moulds, a vessel of ellipsoidal shape, hemispheric bottom, a bowl-vessel (ready for glazing) and 3 tripods. According to the person who collected these objects over a period of 10 years, they were found on his property:

oval-shaped vessel, probably a pitcher, hemispheric bottom, reddish paste subjected to oxidizing firing, decorated with rosettes, missing the top; angoba, glazed in the upper half with white pearlescent enamel with greenish reflections. Diam. – 15.8; h – 9.5 cm;

Ceramic mould (7) fragments, semicircular, rosettes

Preserved L – 11.1; cm h – 8.5 cm;

Preserved L – 10.2; cm h – 9 cm;

bowl, reddish-yellow paste, angoba, prepared for glazing, stylized decoration: flower petals, tendrils.

Tripods – 9 items.

Coins – 3 items.

The pitcher is cast in compact, good quality mould paste and burnt in an oxidizing atmosphere. The moulds are also made of ceramic.

Both the patterns and the vessel present similarities regarding the decoration, with spheroidal vessels dated to the 13th-14th centuries, found in Tulcea County¹¹. The decoration

¹⁰ Oberländer-Târnoveanu 1985, 585-590; Oberländer-Târnoveanu 1987, 245-258; Oberländer-Târnoveanu 1989, 121-129; Oberländer-Târnoveanu 1993, 291-304; Oberländer-Târnoveanu 2003, 69-102. For the reassignment of Sačy-Isaccea workshop, see: Nicolae, Costin 2003, 175-187.

consists of rosettes, obviously done by patterns. For analogies, similar discoveries from Crimea are known, here they discovered a number of patterns (published)¹², vessels (unpublished but mentioned and described by authors), Orheiul Vechi, Costești¹³ and Cetatea Albă¹⁴.

In the historical literature, especially in the Russian one, this ceramics category is called stamped pottery. This kind of pottery¹⁵ was also found on Romanian territory. Thus, at Coconi¹⁶, Baia¹⁷, Curtea de Argeș¹⁸ there are some vessel fragments made in moulds, dated to the 14th century.

The existence of vessels prepared for glazing indicates the performance of the pottery masters from Isaccea who knew this technique. In the absence of other elements that could offer us more clues regarding the dating of the ceramics found at Isaccea, they indicate a date sometime in the 14th century. The reddish-yellow ceramics were produced in Tatar centers in north-eastern Moldavia, using the existing prototypes in the lower basin of the Volga and in Crimea or other regions of the Golden Horde. Due to its qualities, this type of pottery became superior to the local one and in the 14th century its use spread up to Bârlad basin, which marked the eastern limit of Mongolian territory.

The existence of a workshop for producing ceramics and the presence of specialized craftsmen in the workshop at Isaccea points to the existence of a strong political and economic center under Mongol control. We wanted to draw attention to the presence of this type of ceramics at Isaccea, and to the existence of a workshop producing these ceramic types, hoping that in the future archaeological discoveries in this area will provide new information regarding the presence and the material culture of the Golden Horde at the Danube mouth. We hope that future archaeological research will bring out new data regarding the presence of Tatars at the mouths of the Danube.

¹¹ Mănuclu-Adameșteanu 1984, 364, 719, pl. 4/1-3, 723, pl. 8/4-7.

¹² Dzanov 1998, 84.

¹³ Bârnea, Scerbakova 1973, 203-204; Spinei 2006, 734, 764, fig. 13; courtesy of E. Nicolae and E. Abâzova, hom e thank.

¹⁴ Courtesy of L. Bacumenco, hom e thank.

¹⁵ Species of non-glazed vessels with stamped motifs, probably originated from Central Asia, here it was wide-spread. Spinei 2006, 722.

¹⁶ Constantinescu 1972, 124-128, fig. 56, 57. The artefact from Coconi probably comes from a workshop at the mouth of the Danube.

¹⁷ Neamțu, Neamțu, Cheptea 1984, 207, 210, fig. 88/6.

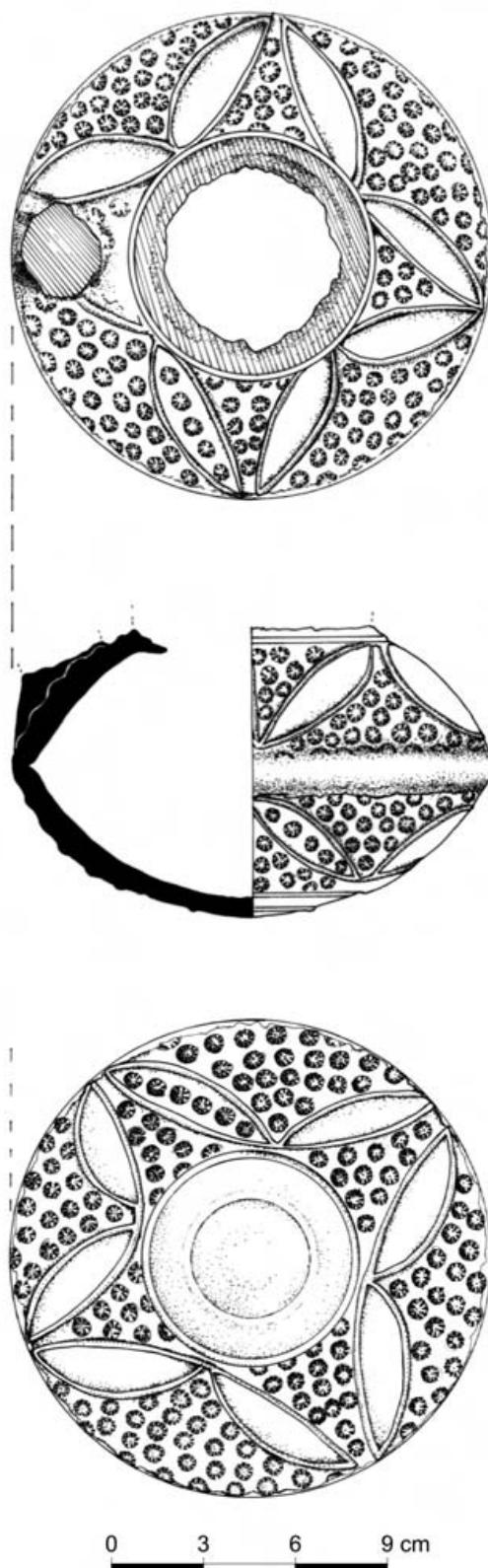
¹⁸ Constantinescu 1984, 124.

Bibliograph

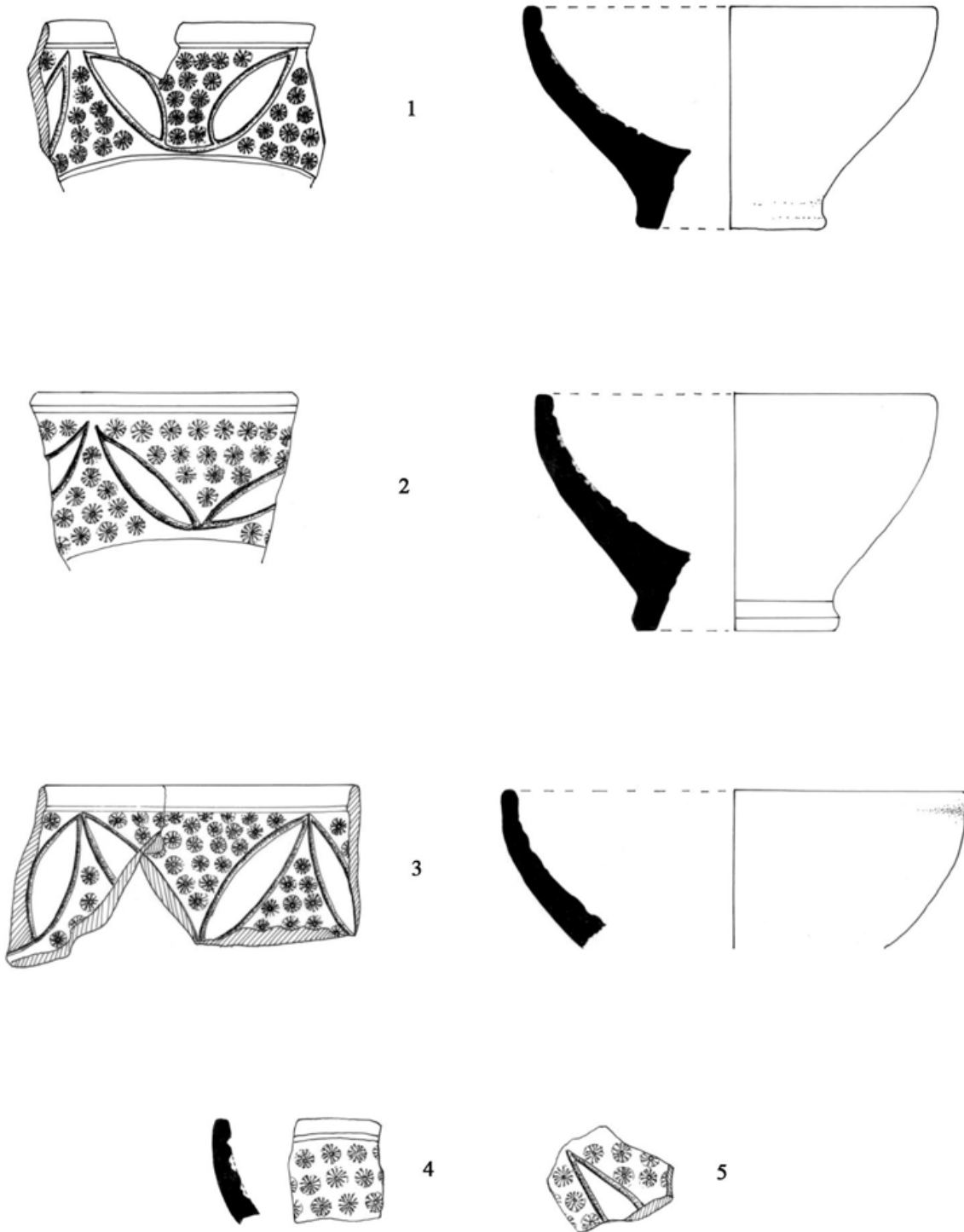
- Bârnea, P. P., Scerbakova, T.A. 1973, *Kratkie itoghi arheologyceskyh issledovanija v Starom Orhee v 1971g* în *Arkheologiceskie issledovanija v Moldavii v 1979-1971 gg.*, Kysinev.
- Brătianu Gh. I. 1935, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă – Contributions a l’histoire de la domination byzantine et tartare et du commerce génois sur le littoral roumain de al mer Noire*, Bucharest.
- Brătianu, Gh. I. 1999, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, Iași
- Ciocâltan, V. 1998, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București.
- Constantinescu, N. 1972, *Coconi. Un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân*, București.
- Constantinescu, N. 1984, *Curtea de Argeș (1200-1400). Asupra începuturilor țării Românești*, București.
- Diaconu, P., Baraschi, S. 1977, *Păcuiul lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII-XIV)*, II, București.
- Dzanov, A. V. 1998, *Goncharnye pechi XIV–XV vv. na remeslennom posade Sugdei, în Istoriko-kul turnye svyazi Prichernomor’ya i Sredizemnomor’ya X–XVIII vv. po materialam polivnoi keramiki*, Simferopol.
- Mănucu-Adameșteanu, Gh. 1983, *Considerații finale asupra locuirii medievale (sec. XIV-XV) de la Aegyssus, jud. Tulcea*, *Materiale* 17, 2, 439-454.
- Mănucu-Adameșteanu 1984, *Din nou despre vasele sferoconice în lumina descoperirilor din nordul Dobrogei*, *Peuce* 9, 363-374.
- Neamțu, Eugenia, Neamțu, V., Cheptea, S. 1984, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII. II. Cercetări arheologice din anii 1977-1980*, Iași.
- Nicolae, E., Costin, B. 2003, *Monede din secolele XIII-XIV descoperite în Dobrogea*, *BSNR*, 92-97 (1998-2003), 175-187.
- Oberländer-Târnoveanu, E. 1985, *Documentele numismatice privind relațiile spațiului est-carpatic cu zona gurilor Dunării în secolele XIII-XIV*, *AIIAI* 22, 585-590.
- Oberländer-Târnoveanu, E. 1987, *Numismatological contributions to the history of south-eastern europe at the end of the 13th century*, *RRH* 26, 245-258.
- Oberländer-Târnoveanu, E. 1989, *Noi descoperiri de monede emise în zona gurilor Dunării în secolele XIII-XIV*, *SCN* 9, 121-129.
- Oberländer-Târnoveanu, E. 1993, *Un atelier monétaire inconnu de la Hoarde d’or sur le Danube: Saqçy-Isaccea (XIIIe - XIVe siècles)*, în *Actes du XIe Congrès International de Numismatique organisé à l’occasion du 150e anniversaire de la Société Royale de Numismatique de la Belgique, Bruxelles, 8-13 septembre 1991*, III, Louvain-la-Neuve, 291-304.
- Oberländer-Târnoveanu, E. 1997, *nceputurile prezenței tătarilor în zona gurilor Dunării în lumina documentelor numismatice, în Originea tătarilor. Locul lor în România și în lumea turcă*, București.

- Oberländer-Târnoveanu, E. 2003, *nceputurile prezenței tătarilor în zona Gurilor Dunării în lumina documetelor numismatice, în Tătarii în istorie și în lume, București.*
- Spinei, V. 1970, *Unele considerații cu privire la descoperirile arheologice din Moldova din secolul al XII-lea, SCIV 21, 4, 595-618.*
- Spinei, V. 1975-1976, *Aspekte der politischen Verhältnisse des Gebietes zwischen Donau und Schwarzen Meer in der Zeit Mongolenherrschaft (XIII-XIV Jahrhundert), Dacoromania 3, 34-37.*
- Spinei, V. 1994, *Moldova în secolele XI-XIV, Chișinău.*
- Spinei, V. 2006, *Universa Valachica. Români în contextul politic internațional de la începutul mileniului al II-lea, Chișinău.*

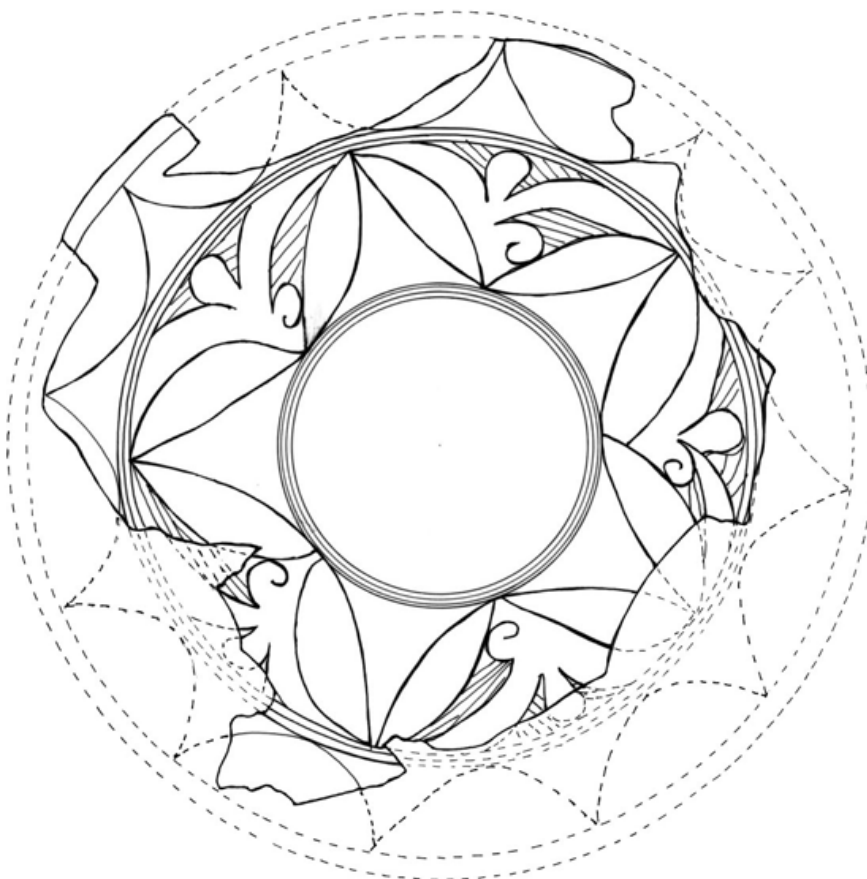
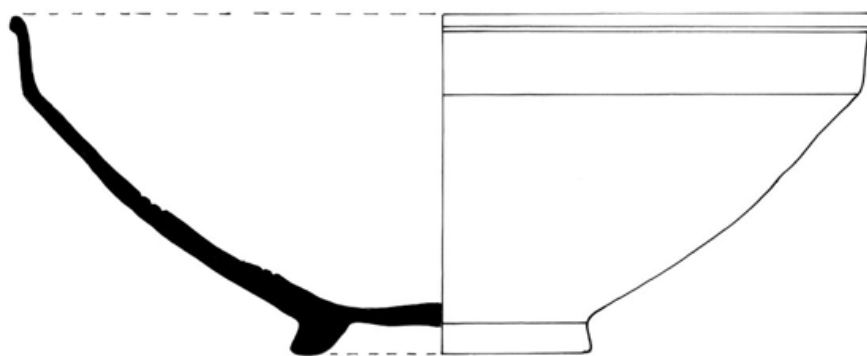
Aurel Stănică
Institutul de Cercetări Eco-Muzeale,
Str. 14 Noiembrie, nr. 1 bis,
820009, Tulcea,
România

Pl. 1. Ellipsoidal shaped vessel.

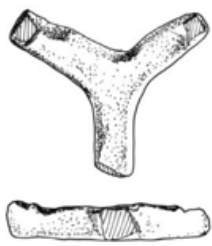

Pl. 2. Ceramic moulds.

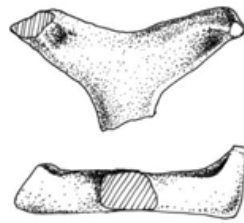

0 3 6 9 cm

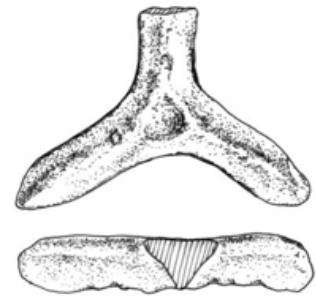
Pl. 3. Bo 1 (prepared for glazed).

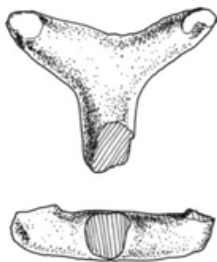
1

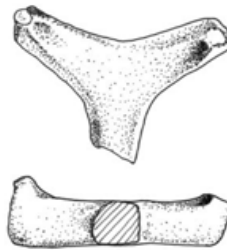
2

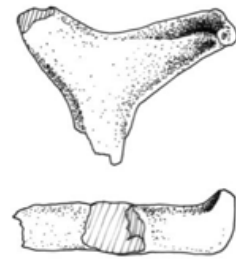
3

4

5

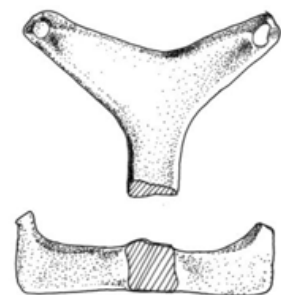
6

7

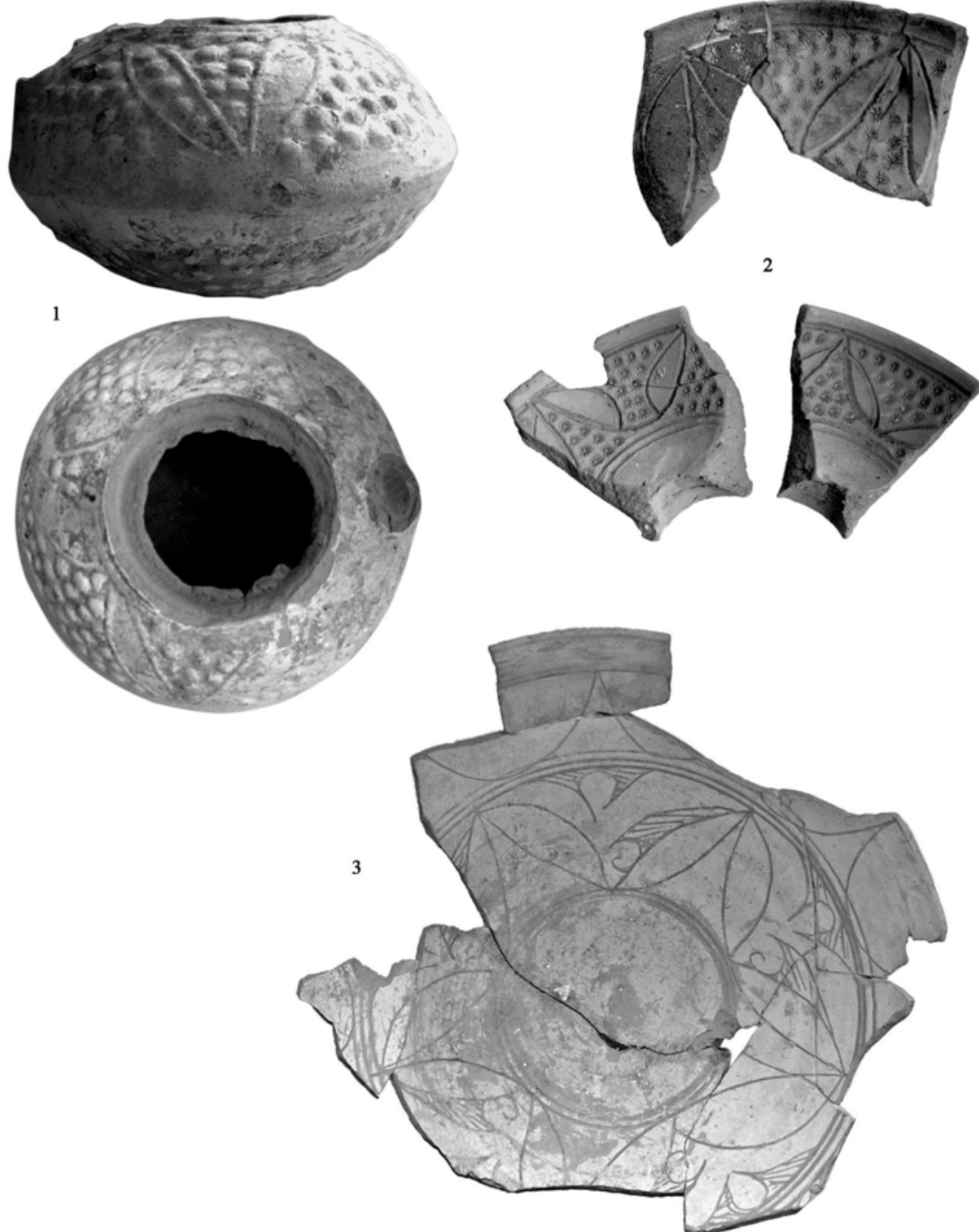
8

9

Pl. 4. Tripods.

Pl. 5. 1 – Ellipsoidal shaped vessel; 2 – Ceramic mould; 3 – Bo 1 (prepared for glazed).

IS A I C WATER I TER JUG
OUND IN THE RO STOR ER CO ECTION IN SUCEAVA

araschi a Victoria Batari c Nic lina Din

Abstract: This article analyzes a special piece from the Romstorfer collection in Suceava History Museum – a water filter jug made of fine white-cream clay, well-fired, not enameled and without exterior decoration, that can be dated to the 15th-17th centuries A.D.

Keywords jug, water filter, Romstorfer Collection, Ottoman pottery

Cuvinte cheie cană, filtru de apă, Colecția Romstorfer, ceramică otomană

Founded in the last year of 19th century, Suceava History Museum is repository of rich and varied patrimony resulted from archaeological investigations and fortuitous discoveries for over a century. Amongst the museum's collections, Romstorfer Collection, named after architect Karl Anton Romstorfer – who represented Duchy of Bukovina in *K.K. Central Komission f r Kunst und Historiche Denkmaler*, has a special place. In 1895-1904, Romstorfer conducted the works to clear the earth and dirt deposited in time on Suceava fortress walls. With few exceptions, the Romstorfer Collection is made up of objects discovered at Suceava Fortress (Royal Fortress) and *Câmpul Șanțurilor* (Field of Trenches), a large plateau near the fortress.

Because the excavations were supervised by amateurs without any specialization, the scientific results of the investigations were compromised: the place and conditions of the finds were not written down; the system for collecting materials was defective, given the absence of unique selection criteria and that the choice of objects was decided by whoever supervised the excavations in that respective day. Under these circumstances, the finds can be dated only based on analogies with similar objects or to a larger period of time, from the end of the 14th century (date of construction) to 1675 (when the fortress was destroyed by Ottoman order).

One of these finds is a buff ware jug that is analyzed in this paper. It is a fragment of a water filter jug. As its place of discovery and context aren't known, it is very difficult to date it precisely.

Water filter jugs' main characteristic is the colour of the clay, which ranges from light yellowish grey to very light grey or greenish/grey. The jugs are of good quality and relatively thin, finely levigated and well-fired.

The origin of water filter jugs lies somewhere in the Sasanian Empire. Such vessels appeared in the East in the 7th century A.D., but in most Middle Eastern sites they appeared in the second half of the 8th century A.D., following the Abbasid expansion, and became one of the most popular unglazed types¹. Although in some sites they appeared earlier in the 8th century A.D. (Umayyad), it seems that the rapid spread occurred some time in the second half of the 8th century A.D. This type became very popular and well distributed all the way to Syria², in Transjordan, Palestine, Egypt³, Mesopotamia and Iran⁴.

¹ Arnon 2007, 38-99.

² Rousset 1996, 300-305.

³ Scanlon 1970, 37-64.

⁴ Arnon 2007, 38-99.

Porous water jugs were designed to keep water cool as it evaporated. The filters, which kept out insects, were perforated with a variety of fragile designs made up of ornamental, calligraphic, figurative and animal motifs. The range of designs is considerable and the degree of finesse and imagination displayed in these modest household vessels is extraordinary. Many of the designs are purely abstract, revealing fine filigree of star formations, strap work, knots, loops and interlacing⁵. Many filters were found in Egypt and Pierre Olmer established eight types of filters according to the design⁶.

The fragment found at Suceava has two fleurons bordered by striated zigzag, on a lozenge with the same border pattern, three holes (one at the interstices) and the entire composition also bordered with striated zigzag (Pl. 1, 2). The shape is not fully round, it is a little oblate and its dimensions are 4.3 × 4.5 cm. Perhaps it was a small water filter jug from a late period, because the earliest type has almost 7 cm in diameter. This kind of pottery much resembles the style of Olmer's chronology for water filters found in Fustat. These finds are dated to the 13th century in Fatimid Age⁷. Another fragment with same design of filter is in Islamic Collection of Los Angeles County Museum and places this type in eastern or Central Asia but without chronology and place of discovery⁸.

Considering that this is a singular piece on the Romanian territory and we have few details about the conditions of discovery, we could date it some time between the 15th to the 17th century. The fragment belongs to Ottoman pottery, considering it is very difficult under these circumstances to link it to other Islamic culture (Fatimid or Mamluk).

Bibliograph

- Arnon, Sa'el D. 2007, *Excavation in Marcus Street, Ramla: Pottery, Oil Lamps and Carved Stone Vessels*, *Contract Archaeology Reports II*, 38-99.
- Olmer, P. 1932, *Catalogue général du Musée arabe du Caire: les filtres de gargoulettes*, Le Caire.
- Rousset, M.-O. 1996, *Contribution à l'étude de la céramique islamique: analyse du matériel archéologique de Rahba – Mayadin (Syria, vallée de l'Euphrate)*, Lyon.
- Scanlon, G. T. 1970, *Fatimid Filters; Archaeology and Olmer's Typology*, *Annales Islamologiques* 9, 37-64.
- Tomasson, R. 2006, *Art and Architecture of Islamic Cairo*, London.

Paraschiva Ictoria Batariuc
Complexul Muzeal Bucovina
Str. Ștefan cel Mare, nr. 33
720003, Suceava
Tel: 0230-216439

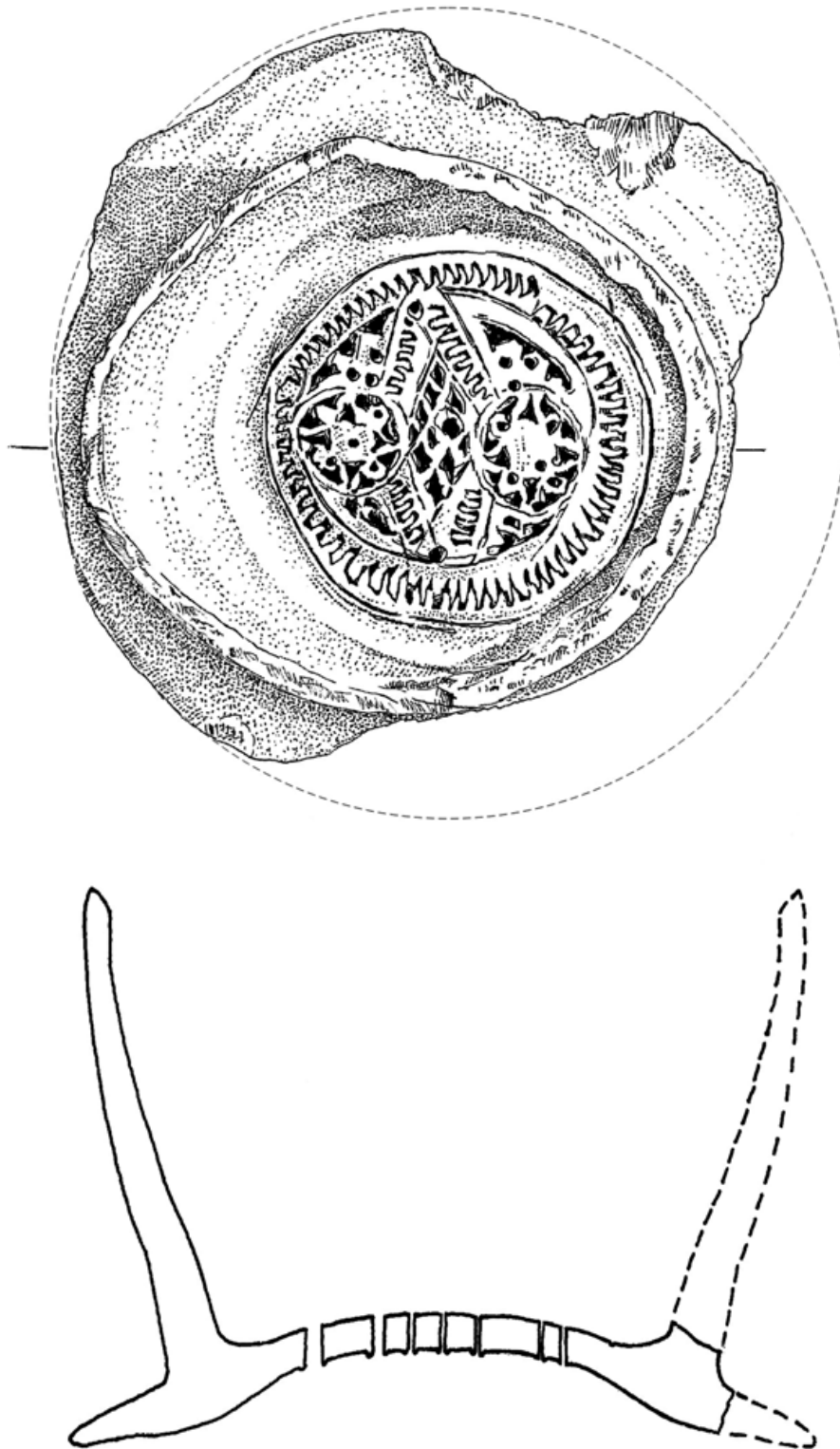
Niculina Dinu
Muzeul Brăilei
Piața Traian, nr. 3
810153, Brăila
Tel: 0339-401002
niculina_dinu@yahoo.com

⁵ Tomasson 2006, 70-89.

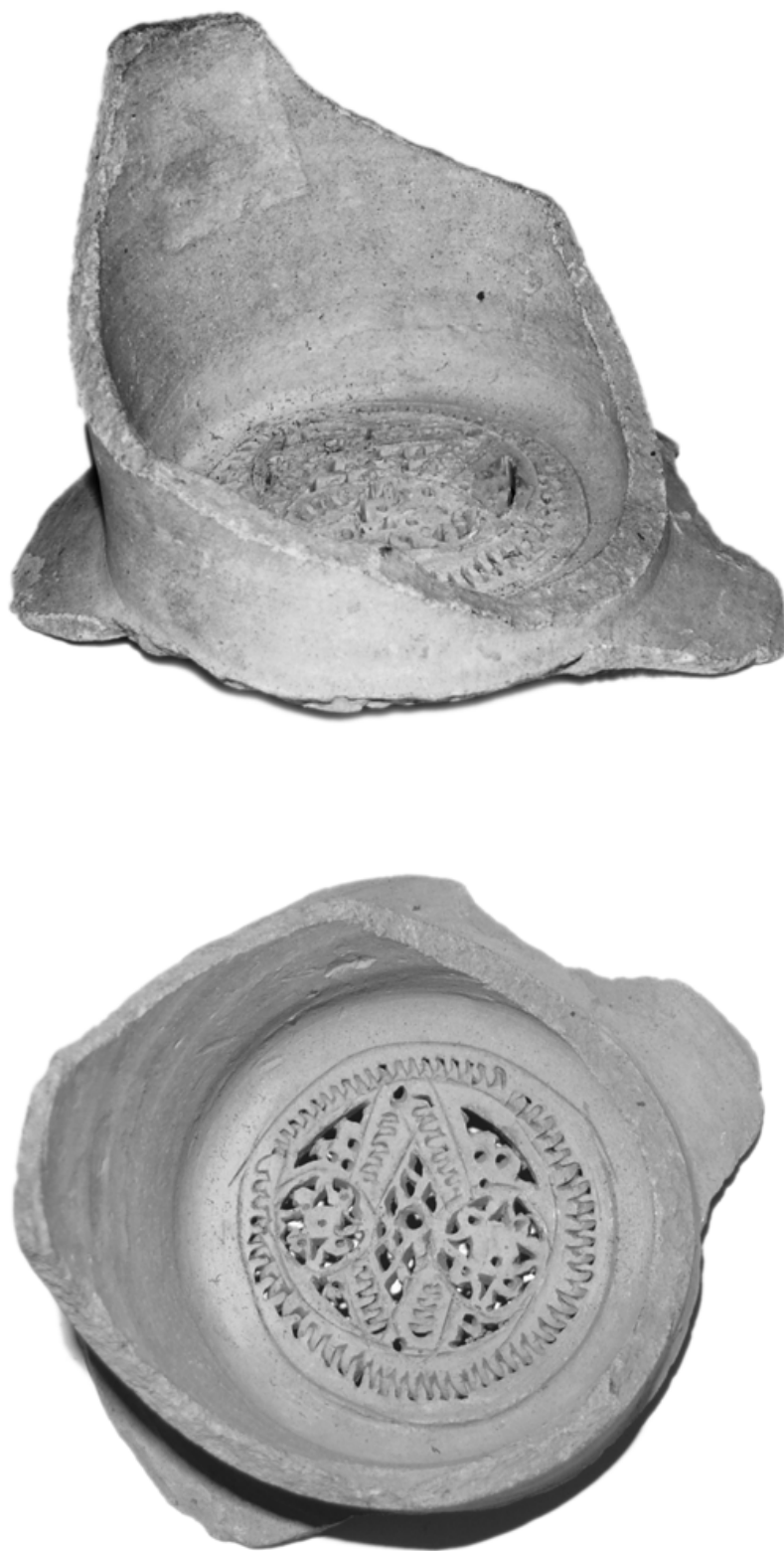
⁶ Olmer 1932.

⁷ Scanlon 1970, 42-50.

⁸ Los Angeles County Museum, Islamic Art Collection, M. 80.202.228.

Pl. 1. Ottoman filter jug discovered at Suceava (Romstorfer Collection).

Pl. 2. Ottoman filter jug discovered at Suceava (Romstorfer Collection).

NEW CONSIDERATIONS ON THE JEWS IN DOBRUDJA PROVINCE DURING THE OTTOMAN RULE

Natalia Ilich

Abstract For centuries the cultural diversity of Romanian Dobrudja province has made a big impression on foreigners from all over the world. In this context, the Jewish element influenced the survival of Dobrudja's ethnic mosaic during the Ottoman rule, also contributing to the social and economic development of the province for almost four centuries. Although briefly documented, generally by travelers' memoirs, the main Jewish communities that lived in Ottoman Dobrudja can still be singled out. However, these considerations do not exclude the Jewish diaspora's continuity or development in other parts of the province, yet unattested.

Key words: Dobrudja, Ottoman conquest, population structure, Jews

Cuvinte cheie Dobrogea, cucerirea otomană, structura populației, evreii

Despite numerous military conflicts with the neighbouring territories, the Ottoman rule in Dobrudja (1417/1484-1878) also had its peaceful moments that influenced the province's economic development, which was strictly related to the social progress¹. In this context, the Dobrudjan province turned into an important place of trade and crafts and centre of monetary circulation, playing an essential part in the Jews' settlement or transit through this region in increasing numbers.

Motivated by trade opportunities, as the Ragusans, Greeks and Armenians, or by economic, religious or nationalist shifts, as the Russians, Bulgarians and Germans, in time, the Jewish population settled in is characterised by the cohabitation of the Sephardic element, whose presence here intensified as a result of the great persecutions in the Middle Ages (12th-15th centuries) and the Ashkenazi element (native of Poland, Hungary, Russia), which entered the Romanian area since the middle of the 17th century.

The Ottoman rule in this province is poorly documented in the sources preserved on the Romanian territory. Consequently, this is also reflected on any testimonies regarding the Jewish presence in Dobrudja at that time. Analyzing the few sources referring to the Jews in Dobrudja – we hereby underline the fact that an investigation of the Turkish or Bulgarian archives would have improved the present study – we notice that they are mostly due to the foreign travelers who crossed the province in their way to Constantinople or back, on political or religious missions. Thus, based on these sources, we were able to draw up a repertoire of the main Jewish communities who lived in Dobrudja during the Ottoman domination.

Chronologically, the oldest information about the Jewish presence in Dobrudja during the Ottoman rule mentions Chilia in the second half of the 16th century. Initially a fortress of Byzantine origins², Chilia maintained its strategic role even after the Ottoman conquest, as the Ottoman garrison in Chilia had to supervise the merchant ships sailing on the Danube River in exchange for an imperial passport (*teşkere*) and their supplying with weapons and cereals³. In

¹ I thank Professor V. Spinei for his helpful suggestions on writing this article.

² Giurescu 1997, 220.

³ *Călători străini*, VI, 444-445.

this context, the Ottoman administration granted the monopoly for wine trade between the lands of Poland, Russia and the south (Morea, Crete and Trebizond) to a Levantine Jew called Joseph Nasi⁴, who would later become famous for his fortune and political status⁵.

In the same period, there was the similar case of Chaim Cohen from Constantinople, another Jewish merchant who had signed a contract with Polish carters for the transportation of certain goods from Poland to Chilia, crossing Moldova and back⁶. Thus, Chilia was a very important customs for collecting import duties on wine barrels and played a significant part in easing transit trade; Jews like Joseph Nasi and Chaim Cohen had a considerable contribution to it.

In mid 17th century, according to Evlya Celebi's notes, Chilia counted many merchants and slave seekers, and was a rich city, with many inns and 500 stalls for all kind of guilds⁷. Such details don't confirm nor exclude the possibility that a considerable number of Jews were living inside this fortress' walls, among Wallachians, Moldavians, Greeks, Ragusans or Russians.

This presumption is certainly confirmed by Giovanni Battista di Burgo's notes. While returning from a journey to Wallachia and Moldova back to Constantinople in 1686, he traveled with a group of Dutch merchants who owned a warehouse at Galați and did trade with Chilia. On this occasion, while visiting Chilia – the terminus point for trade between the West and the Levant, the author found out about the Jewish origin of the Dutchmen's correspondent⁸ and, after meeting him, the entire group obtained permission to cross Dobrudja. Such information is of great importance because it underlines the Jewish merchants' secondary utility, that of serving as mediators and translators for the Ottoman authorities.

The development of a consistent Jewish community in Chilia was documented several decades later in the studies of Aubry de la Motraye. In 1711, during one of his many journeys to the Romanian principalities, he crossed Dobrudja and the South of Basarabia in the company of Baron Fabrice and noticed that Chilia had numerous Turks, Jews, Greeks and several Armenians⁹. For this matter – and we underline the second position of the Jewish population on this enumeration – I'm inclined to believe that the Jews' prosperity was rather obvious in this city and that they had gained a social status recognised even by the Ottoman administration.

The Jewish presence is also documented in Isaccea, but only since the end of the 17th century. Despite the alternating moments of decay and revival, during the Ottoman rule, Isaccea maintained its strategic feature, as the easiest place to cross the Danube – for this, the Turks named it *sag kol* or the right branch, the right side way¹⁰. At the same time, Isaccea acquired a particular economic significance, characterised by an increasing harbour activity, due both to the building of several supplying deposits and the city's subscribing on the Balkan route to Constantinople¹¹.

⁴ Inalcik 1996, 238; Sugar 1996, 265.

⁵ Gaining the title of Duke of Naxos and Cyclades, Joseph Nasi enjoyed great influence with Sultan Selim II, who even offered him the throne of Wallachia (Solomovici 2001, 66; Singer, Kuller, Geller 2000, 103-105.

⁶ Singer, Kuller, Geller 2000, 104; Eskenasy 1995, 50.

⁷ *Călători străini*, VI, 446; V, 411.

⁸ *Călători străini*, VII, 569-570.

⁹ *Călători străini*, VIII, 521.

¹⁰ Mateescu 1999, 68.

¹¹ This "trans-Balkan road" used to cross through Babadag, Carasu and Bazargic (Popescu 1995, 261).

The Jewish element in Isaccea is documented around 1677-1678, by Ioan Gniński, the Helm Palatine's messenger. While passing through the Danubian city on mission to Sultan Mehmed IV, the Polish herald wrote down several essential notes on Isaccea's ethnic structure, stating that *most of its inhabitants are Greeks, Armenians, Bulgarians, Jews and Turks* and then adding that *there are many stalls for goods, however poor*¹². In conclusion, the Jewish presence in Isaccea may be explained by the town's commercial character, due to its geographical location.

However, considering the accounts around 1641 of Catholic bishop Petru Bogdan Bakšić that in most of the Danubian harbours the customs-house officers were Jewish (he was referring to the harbours in the vicinity of Galachia¹³), it's likely to believe that Jewish customs-house officers operated in Dobrudjan Danubian harbours, too.

Besides Isaccea, Măcin was another important defensive and transit point in northern Dobrudja, as mentioned by the historical documents about the bridges built here for the Ottoman armies to cross to Moldova in the 15th -17th centuries. In time, the situation of this border point between the Ottoman Empire and Christianity evolved both economically and socially; thus, two centuries later, in 1846, the French engineer Xavier Hommaire de Hell noted in his voyage the presence of a *mixture of picturesque races*: Romanians, Jews, Cossacks, Russians and Greeks¹⁴.

Among the Black Sea ports, Mangalia was one of the most important Pontic centres during the Ottoman domination, mainly due to cereal transports to Constantinople¹⁵. Around 1653, Turkish traveler Evlya Celebi noticed Mangalia's complex administrative situation and particularly its commercial character, describing it as a prosperous trade city counting *almost 300 shops near the harbour and elsewhere*, inhabited immigrant merchants. Thus, among a flourishing population consisting at that time of many Lazi (old Greek colonists settled on the Eastern Black Sea shore and converted to Islamism), a very important Jewish community seems to have developed here, as the traveller mentions the Muslim laws created to solve fairly the disputes between Muslims and Jews.

*There is a joke the Lazi tell to someone who can't go to Kaaba: "You fool, go to Mangalia, which is Kaaba of all wanderers and of the poor". This is how much the Lazi respect this city. There are also many Greeks and Jews, but day or night, the town's law courts are full of disputes between the Lazi and Jews. In Mangalia, if a Lazi slaps a Jew, then it's certain that the one who gave the slap will be punished according to the Shariah*¹⁶.

The presence of such laws does not prove that the Jews were favoured compared to the other subjects of the Empire but it underlines the impartiality of the Muslim Law. Although it is only mentioned in this context, the law was certainly applied in the other Dobrudjan kadiats as well, just like in every province of the Ottoman Empire.

In 1595, Ragusan trader Paolo Giorgi mentioned that the towns of Constanța, Mangalia, Kara-Harman and Tuzla from the Dobrudjan West-Pontic coast were inhabited by an ethnically

¹² *Călători străini*, VII, 364.

¹³ Bitoleanu 1982, 547.

¹⁴ Rareș 1934, 63-64.

¹⁵ *Călători străini*, III, 392, 397.

¹⁶ *Călători străini*, VI, 380.

diversified population¹⁷. Although he didn't provide more details, we could assume from his statement that the Jewish were also present in Constanța.

Despite the lack of documentation for the 15th-18th centuries regarding the Jewish community in Constanța, however doctor Camille Allard noted the same population diversity at the middle of the 19th century. While accompanying the French army in the Crimean War (1853-1855), he had the opportunity to spend several months in Dobruja¹⁸. Thus, talking about engineer Léon Lalanne's mission in 1855 to build a road from Constanța to Rasova, the French doctor noticed that this initiative had attracted *all the nations of the Orient*, among which he mentioned the Jews, Russians, Cossacks, Turks, Bulgarians and Armenians¹⁹.

But the stability of the Jewish element in this city is more clearly proven by the construction of the two synagogues: one of them dedicated to the Sephardic rite (*for the Spanish Jews*) and built in 1866²⁰ on the land donated by Ismail Kemal Bey²¹, while the second one is dedicated to the Ashkenazi (*for the Jews called Polaks*), built in 1872²², according to the firman of Sultan Abdul Aziz²³.

Babadag was another flourishing urban center in the province. There are few references (dating as late as the 18th century) to the Jews in Babadag, but the Jewish temples stand as proof of their increased presence here in the 19th century. On mission to Constantinople at the end of 1709, Swedish reverend Michael Eneman wrote that in Babadag there was a great number of Jews living together with the Christians²⁴. This demographic situation was most likely due to the new status Babadag gained in 1677-1678, as the new capital of Silistra sangeak²⁵. However, considering that Babadag was a very important foreign trade junction, situated on the great commercial routes between Constantinople and northern Europe, Jewish traders were definitely present in this region in earlier centuries, too, even if only in transit.

As far as Tulcea is concerned, the historical sources published so far don't explicitly mention the Jews' presence here during the 15th-18th centuries. However, Carol Feldman's researches on Tulcea's Jewish community reveal us the presence of Jewish temples in the first half of the 19th century. Thus, the first synagogue in Tulcea is dated to 1843; afterwards, two more synagogues were built – in 1855 and 1860; a Jewish school for the study of the Tora²⁶ also opened in 1860.

These actions taken during the Ottoman administration are proof of the increased number of Jews in Tulcea²⁷ and Doctor Wilhelm Hamm's testimony from the second half of

¹⁷ *None of these cities is populated only by Turks or Christians (Călători străini, III, 392).*

¹⁸ Danesco 1903, 15.

¹⁹ Cioroiu, 1996, 28-29.

²⁰ Ionescu 1904, 647.

²¹ Stan 2008, 415.

²² Ionescu 1904, 647.

²³ Stan 2008, 415.

²⁴ Karadja 1929, 369; Singer, Kuller, Geller 2000, 111.

²⁵ Bărbuleanu 1992, 47.

²⁶ Feldman 2004, 26-28.

²⁷ Around mid 19th c. an important role inside the Jewish community of Tulcea was played by Avram Ellman, the wealthiest trader in the city, who could also become member of the City Hall Counsel and President of the Hebrew Community (Feldman 2004, 27-28).

the 19th century confirmed they lived together ith Greeks, Bulgarians, Italians, Germans in a greater number than the Serbs and Hungarians²⁸.

Several modern researchers also paid special attention to Dobrudja, providing ne information on the presence and continuity of the Mosaic element in this province to the end of the Ottoman administration.

Before 1877, the most important information on Dobrudja's ethnic groups as provided by agricultural expert Ion Ionescu de la Brad, who had been asked by the Ottoman authorities of Constantinople to start, together ith topographer Gr. Ioranu, a systematic study on the province²⁹, consisting of an economic and agricultural evaluation. According to their calculations, the 388 settlements studied in 1850 and belonging to the kadiats of Tulcea, Isaccea, Măcin, Hârşova – all included in Tulcea sangeak; Baba (Silistra County), Kiustenge, Mangalia, Balcic, Bazargic (Varna County) – included in Silistra sangeak, counted approximately 150.000 inhabitants of 12 different nationalities. The study counted 119 Je ish families, contradicting Mihail Czajkowski, who believed that there ere 2,500 Je s in Dobrudja in 1841, *who fled Russia, most of them deserters from the Russian army*³⁰. According to Ion Ionescu de la Brad's study, the Je s lived mainly in Tulcea, Sulina, Constanța and Măcin, but also in villages, here 140 Je ish houses ere counted³¹.

Viscount Alfred of Caston, an eye itness to the events that took place in Tulcea in 1877, published later a brochure on Dobrudja's multiethnicity. Starting ith the non-Muslim inhabitants of this province, the French traveler analysed the structure of the population in the „Counties” of Tulcea, Măcin, Constanța, Babadag, Cernavodă and Sulina, providing the number of 228 Je s³², hich in fact indicates the number of Je ish families that probably lived in the above mentioned Counties.

hen former Tulcea consul M. Bielserkovitsch as appointed governor of Dobrudja, he ordered the elaboration of several statistics, also kno n as *The Bielserkovitsch Regulations*³³. Unfortunately, the ne Russian government (1877-1878) corresponded to the former Ottoman administration of Tulcea sangeak, so *The Regulations* included only the northern Dobrudja, most of the present day Tulcea County. Conse uently, the Russian statistics ere aimed at Tulcea, Chilia, Mahmudia, Isaccea, Măcin, Hârşova, Babadag, Constanța, Medgidia, Sulina, and registered a total of 222 Je ish families, hich as less than the number of Bulgarian, Russian, Greek and Armenian families³⁴.

At the end of this study several conclusions must be dra n. First of all, the sources documenting of Je ish presence during the Ottoman Dobroudja don't completely explain their de facto situation. Chronologically, e didn't find any simultaneous reference on Je ish

²⁸ Iorga 1981, 631-635.

²⁹ Slăvescu 1943, 113; Bărbuleanu 1992, 53.

³⁰ Platon 1968, 212; Mateescu 1998, 64.

³¹ Ursu 1998, 52.

³² Cioroiu 1996, 29.

³³ Tafrali 1918, 113.

³⁴ Ponticus 1939, 48.

presence in different Dobrudjan urban centres; however, the Jews were certainly present in neighbouring centres, possibly in a lower number. Therefore, we might say that these references from foreign travelers are valuable precisely because they render the multiethnic character of the Dobrudjan places they visited.

Although there were more urban centres in Dobrudja under the Ottoman administration than mentioned above, due to lack of information strictly regarding the Jewish present there, we included only the centres where such details are mentioned. We believe that Babadag, Chilia, Isaccea, Mangalia, Măcin, Tulcea were home of the most important Jewish communities in Dobrudja, and it's important to notice that the Jews settled mainly along the Danube river, the main route of any regional or foreign trade. Nevertheless, we must also consider the province's geographical position at the border of the Ottoman Empire, making it possible for the Jews to preserve their traditional occupations unhindered by political changes.

Bibliograph

- Bărbuleanu, C. 1992, *Monografia oraşului Babadag, Tulcea*.
- Bitoleanu, I. 1982, *Unele date despre comunităţile negustoreşti din Dobrogea în timpul stăpânirii otomane*, *AIAlaşi* 19, 541-547.
- Cioroiu, C. 1996, *Etnii trăitoare alături de români în Dobrogea*, *Analele Dobrogei*, S.N. 2, 1, Constanţa, 26-33.
- Danescu, G. 1903, *Dobrogea. (La Dobroudja). tude de géographie physique et ethnographique*, **Bucarest**.
- Eskenasy, V. (Ed.) 1995, *Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România²*, **Federaţia Comunităţilor Evreieşti din România. Centrul pentru Studierea Istoriei Evreilor din România, Bucureşti**.
- Feldman, C. 2004, *De unde am venit*, **Bucureşti**.
- Giurescu, C. C. 1997, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, **Bucureşti**.
- Inalcik, H. 1996, *Imperiul Otoman. Epoca clasică (1300-1600)*, **Bucureşti**.
- Ionescu, M. D. 1904, *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea: geografia matematică, fizică, politică, economică şi militară*, **Bucureşti**.
- Iorga, N. 1981, *Istoria românilor prin călători*, **Bucureşti**.
- Karadja, C. I. 1929, *Le voyage de Michel Eneman de Bender à Constantinople en 1709*, *RHSEE* 6, 10-12, 365-372.
- Mateescu, T. 1998, *Evreii din oraşul Silistra în timpul stăpânirii otomane*, *SAHIR* 3, 62-91.
- Mateescu, T. 1999, *Din legăturile oraşului Isaccea cu teritoriile româneşti de la stânga Dunării până la 1877*, *Analele Dobrogei* 5, 2, 67-96.
- Platon, Gh. 1968, *Informaţii noi privind teritoriul şi populaţia Dobrogei în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, *AIAlaşi* 5, 210-216.
- Ponticus 1939, *La Dobrodja. Coup d' il sur son histoire et son caractere ethnique*, **Bucarest**.
- Popescu, A. 1995, *Circulaţia mărfurilor la Dunărea de Jos reflectată în Kanunname-le (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)*, *RevIst* 6, 3-4, 255-278.
- Rareş, M. 1934, *Xavier Hommaire de Hell. Un călător prin Dobrogea în 1846*, *Analele Dobrogei* 15, 60-67.
- Rădulescu, A., Bitoleanu, I. 1998, *Istoria Dobrogei*, **Constanţa**.
- Singer, R., Kuller, H., Geller, M. 2000, *O istorie a evreilor din România în date, I, De la începuturi până la 1919*, **Bucureşti**.
- Slăvescu, V. 1943, *Correspondenţa între Ion Ionescu dela Brad şi Ion Ghica, 1846-1874*, **Bucureşti**.
- Solomovici, T. 2001, *România judaică. O istorie neconvenţională a evreilor din România. 2000 ani de existenţă continuă, I, De la începuturi şi până la 23 august 1944*, **Bucureşti**.
- Stan, F. 2008, *Incursiuni în istoria comunităţilor etnice dobrogene*, in Ciorbea V. (coord.), *Dobrogea 1878-2008. Orizonturi deschise de mandatul european*, **Constanţa**, 407-423.
- Sugar, P. F. 1996, *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804*, in Treadgold D. . (ed.), *A History of East Central Europe*, V, **Seattle**.

Tafrafi, O. 1918, *La Roumanie Transdanubienne (La Dobroudja)*, Paris.

Ursu, N. 1998, *Considerații privind demografia Dobrogei din sec. XI-lea până la jumătatea sec. XIX-lea*, *Analele Dobrogei S.N.*, 4, 1, 45-55.

Natalia Midvichi
Universitatea "Al. I. Cuza" Iași
Facultatea de Istorie
B-dul Carol I, Nr.11,
RO-700506 - Iași

CONTRIBUȚII LA BIBLIOGRAFIA ROMÂNESCĂ VECHIE O TIPOGRAFIA UI EVGHENIE VULGARIS

scrie în această ziare în anul

subliniază: Cet article met en discussion le problème des livres imprimés qui n'ont pas été décrits dans l'ouvrage monumental de J. Bianu, N. Hodos et D. Simonescu, *Bibliographie de l'ancienne littérature roumaine*, publié en quatre volumes entre 1903-1944. De nombreux spécialistes ont souligné depuis que diverses publications devaient trouver leur place dans la rédaction du catalogue ci-dessus. Il y a des livres dont la publication a été faite par des personnes (rédacteurs scientifiques ou commerciaux, traducteurs, auteurs de préfaces, auteurs d'œuvres didactiques), qui avaient divers liens avec le pays ou la culture roumaine.

Dans les collections spéciales de l'Institut de Recherches Socio-Muséales de Tulcea, nous avons mis en évidence cinq ouvrages imprimés, signés en grec par des personnalités culturelles roumaines ou des auteurs étrangers, dédiés aux Princes de la Valachie et la Moldavie. Ces ouvrages ont servi de manuels d'enseignement des Académies princières de Jassy et de Bucarest pour l'enseignement des notions de philosophie, de pédagogie ou d'astronomie, disciplines dispensées dans ces établissements d'enseignement culturel.

Il s'agit de Alexandre Maurocordato *Ex Aporrhite*, *hronthiata* (Vienne, 1805); Friederich Ch. Baumeister, *Logicā* (Vienne, 1795); Gavriil Kallonas, *Paidagōgia* (Vienne, 1800); Joseph Lalande, *Éléments d'Astronomie* (Vienne, 1803) et Evghénios Vulgaris, *Ē Logikē* (Leipzig, 1766).

Le manuscrit de *La Réflexion* d'Alexandre Maurocordato *Ex Aporrhite* (1636-1709) a circulé tout d'abord parmi les étudiants. Il a été publié plus tard, en 1805, avec le soutien financier du Prince de Moldavie Alexandre Constantin Mourousi.

La traduction du latin au grec de la *Logique* de Baumeister a été imprimée seulement en 1795 et a été dédiée au prince Alexandre Mourousi, pour le soutien accordé aux écoles de la Valachie.

La *Pédagogie* de Kallonas, qui a circulé en Pays Roumains, est une traduction et une interprétation des écrits pédagogiques du mouvement des Lumières, dédiée au Prince de la Moldavie Constantin Psilanti.

On ajoute à la liste des œuvres imprimées dédiées, qui n'étaient pas signalées dans la *Bibliographie de l'ancienne littérature roumaine* la *Logique* d'Evghénios Vulgaris (1716-1806), considéré comme le plus important érudit du XVIIIème siècle. L'ouvrage a été publié en 1766, mais il avait été préparé antérieurement et avait circulé en manuscrit. Il est le manuel scolaire de logique le plus répandu dans la deuxième moitié du XVIIIème siècle, introduit également dans les Académies princières pour l'étude de la philosophie moderne. Vulgaris a dédié ce traité de logique au Prince de la Moldavie Grégoire Ghika.

Nous pensons que ces livres imprimés peuvent être joints aux vieux livres roumains, car ils appartiennent à l'histoire, du livre, à la culture roumaine et à ses représentants de la deuxième moitié du XVIIIème siècle et du début du XIXème siècle.

Mots clef livres imprimés dédiés, manuels scolaire, Académies princières, Alexandre Maurocordato *Ex Aporrhite*, Evghénios Vulgaris, *Logique*

Cuvinte cheie tipărituri dedicatorii, manuale școlare, Academii domnești, Alexandru Mavrocordat *Exaporitul*, Evghenie Vulgaris, *Logica*

Pentru studierea culturii vechi românești se află la dispoziția specialiștilor un instrument fundamental de referință și de identificare a tipăriturilor noastre și anume *Bibliografia*

românească veche (1508-1830) a lui I. Bianu, N. Hodoș și D. Simonescu, lucrare publicată în patru volume între anii 1903-1944. Urmează în anul 1973 studiul Danielei Poenaru, intitulat *Contribuții la Bibliografia românească veche*, completare care menționează o serie de titluri noi, adăugite, precum și numeroase „îndreptări” pentru altele descrise în *Bibliografia românească veche*¹.

În urma sistematizării și a prelucrării fondului de carte de patrimoniu al Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea, au fost evidențiate câteva tipărituri moderne, în limba neogreacă, imprimate mai ales în casele de editură din Viena – care puneau în circulație în întreg sud-estul Europei cărți de mare importanță științifică, politică și religioasă – nedescrise în cadrul monumentalei lucrări mai sus menționată.

Putem evidenția două categorii de astfel de lucrări:

1. cărți semnate de personalități culturale românești sau tipărite cu cheltuiala acestora;
2. cărți ale unor autori străini, originale sau traduse în grecește de erudiți profesori ai Academiei domnești de la București și Iași, închinare de către editori sau de traducători unor domnitori din Principatele Române.

Înainte de a le aduce în atenție, precizăm că unele dintre aceste tipărituri se regăsesc în paginile unei lucrări de seamă pentru studiul cărților grecești vechi, ea însăși o raritate, anume *Bibliografia greacă* a lui C-tin Erbiceanu, publicată la București în anul 1903. De asemenea, am avut în vedere și cataloagele străine întocmite de Émile Legrand (Paris, 1918-1928) și Dimitrios S. Ghinis (Atena, 1939-1957), care descriu tipăriturile grecești apărute până la 1790, respectiv în intervalul 1800-1863. Pentru descrierea lucrărilor s-au folosit următoarele abrevieri: CRV – Carte românească veche; CR – Carte românească; **E L:** – Ex-librisuri; f. – foi; [f] – foaie nenumotată; – Însemnări; **L** – Legătura; **P** – Proveniența; p. – pagini; [p] – pagină nenumotată; pl. – planșe; R – rânduri pe pagină; **SC:** – Stare de conservare.

Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea până în anul 1821, un suflu nou a pătruns în instituțiile românești de învățământ cu limba greacă de predare. Cele două Academii domnești au fost așezăminte superioare de cultură, în care s-a predat un învățământ asemenea celui din Italia și Germania, o deosebită importanță fiindu-le acordată științelor pozitive și filosofiei moderne. Tipăriturile grecești, folosite drept manuale de către elevii Academiei, au valoare nu numai pentru istoria cărții în sine, ci și pentru istoria culturii românești și a reprezentanților acesteia de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului următor.

În cadrul primei categorii de cărți, semnalăm o tipăritură a lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul (1636-1709), imprimată în anul 1805 la Viena sub patronajul lui Alexandru Constantin Moruzzi, domn în Moldova între anii 1802-1806 (aceasta fiind una dintre cele cinci domnii din Principate). În cazul reeditării *Bibliografiei românești vechi*, considerăm că această lucrare ar trebui să-și găsească locul cuvenit, dacă apreciem personalitatea autorului și legăturile cu țara ale acestuia.

▪ Mavrocordat, Ale andru E aporitul.

Phrontismata / tou eklamprotatou aoidimou Alexandrou Maurokordatou tou Ex Aporrētōn.
– Nûn prōton túpois ekdothénta analōmasi tōu ypsēlotátou kâi eusevesatou Authentou kâi Ēgemonos pásēs Moldoblakhias Kûriou Kuriou Alexandrou Konstantinou Mourouzē Boeboda.

¹ Au fost consultate și studiile ulterioare: Râpă-Buicliu 2000; Iova (coord.) 2004.

- (En Biennē tēs Aoustrias: En tēs Ellēnikē Typographia Geōrgiou Bendotē, 1805). – XIV p., [1] f., 203, [1] p.; In - 4° (22 × 17,5 cm); 35 R (17 × 12,5 cm). - 2 exemplare².

Note generale

Pagina de titlu: ΦΡΟΝΤΙΣΜΑΤΑ // ΤΟΥ ΕΚΛΑΜΠΡΟΤΑΤΟΥ ΑΟΙΔΙΜΟΥ // ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ // ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ // ΤΟΥ ΕΞ ΑΠΟΡΡΗΤΩΝ. // Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθέντα ἀναλώμασι τῶ ὑψηλοτάτῳ καὶ // εὐσεβεστάτῳ Αὐθέντῳ καὶ Ἡγεμόνος πάσης Μολδο- // βλαχίας Κυριῷ Κυριῷ // ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ // ΜΟΥΡΟΥΖΗ ΒΟΕΒΟΔΑ. // Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀδσρίας. // Ἐν τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας Γεωργίου Βενδότῃ // 1805 (Fig. 1).

Titlul tradus: *Cugetarea preastrălucitului pururea pomenitului Alexandru Mavrocordat Exaporitul. Acum prima dată publicată cu cheltuiala preapiosului și preaînălțatului Domn și Hegemon a toată Moldovlahia Domnul Domn Alexandru Constantin Moruzzi Voievod. n Viena Austriei. n Tipografia grecească a lui Georgie Vendotti, 1805.*

Descriptori: Alexandru Mavrocordat Exaporitul (1636-1709), medic și filosof, autor de manuale școlare, născut la Constantinopol.

Text cu tipar negru. Hârtie cu filigran: fragment stemă. Primele 14 pagini sunt numerotate cu cifre romane.

Note de conținut:

- Pagina de titlu;
- Introducere - p. III-VI;
- *Pinax* (Cuprins) - p. VII-XIV: Cartea I cu 164 capitole; Cartea a II-a cu 97 capitole;
- Lucrarea propriu-zisă - p. 1-192;
- Încheiere - p. 193-203.

Marcă tipografică pe pagina de titlu.

Titlu uniform: **Phrontismata (neogreacă) Viena.**

Responsabilități:

Moruzzi, Ale andru, domn al Moldovei: patronaj, editor comercial.

Vendotti, Georgie: tipograf.

Note specifice

L: ulterioară, din carton presat.

SC: mediocră, cu pagini îmbrunite și ușor atac de carii. Exemplarul cu nr. inv. 32 este incomplet, cu lipsă p. 201 - 203 și pagina finală nenumărată. Legătura desprinsă (exemplar nr. inv. 33).

E L: ștampila ex-libris «Biblioteca Colegiului Sf. Sava» (exemplar nr. inv. 32).

P: preluări Biblioteca Academiei Române, 1978.

Lucrarea descrisă are un conținut filosofic și cuprinde cugetări despre moralitate și educație civică. Dintre capitolele Cărții I menționăm: „Despre îngăduință” (cap. 2), „Despre demnitate” (cap. 7), „Despre lingușire” (cap. 48), „Despre lăcomie” (cap. 78), „Despre răbdare” (cap. 146), „Despre cuvânt” (cap. 160). Cartea a II-a conține capitole precum: „Despre ingratitudine” (cap. 18), „Despre moarte” (cap. 38), „Despre conștiinciozitate” (cap. 71), „Despre secrete” (cap. 95).

În ceea ce privește autorul, Alexandru Mavrocordat Exaporitul face studii la Academia grecească din Constantinopol, la Colegiul grecesc Sf. Atanasie din Roma, la Universitățile din

² Cote: CRV XIX 32 II; CRV XIX 33 II; Erbiceanu 1903, 180, nr. 112; EB I, 63, nr. 380.

Padova și Bologna. În anul 1665 devine profesor de fizică și filosofie la Academia din Constantinopol și mare orator al Patriarhiei. Este numit dragoman al Porții din anul 1673 și în această calitate a negociat cu împăratul Leopold I tratatul de pace de la Karlowitz (1699). Prin căsătoria cu Sultana Hrisoscoleos, nepoata domnitorului Alexandru Iliș al Moldovei, Alexandru Mavrocordat aparține și istoriei noastre³.

Cât despre opera sa, o altă lucrare, *Istoria sfântă* (București, 1716), se imprimase în grecește sub patronajul fiului domnitor Nicolae Mavrocordat (1714-1716) și al mitropolitului Antim Ivireanul, „spre a se împărți în dar credincioșilor spre mântuirea lor sufletească”⁴. De altfel, operele lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul erau cunoscute, deoarece elevii Academiiilor domnești din București și din Iași învățau în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea retorica, filosofia și teologia după cărțile acestui erudit. Probabil și *Cugetarea* a circulat în manuscris printre studenți, această lucrare ajungând să cunoască lumina tiparului târziu, în anul 1805, cu sprijinul bănesc al domnitorului Alexandru Constantin Moruzzi, după cum se spune în pagina de titlu a cărții.

Exemplarul cu nr. inv. 32 are pe foaia de titlu și un ex-libris, ștampila aparținând Bibliotecii Naționale a Colegiului Sf. Sava. Începuturile acesteia sunt legate de înființarea de către domnitorul Constantin Brâncoveanu a Bibliotecii Academiei domnești din București, la sfârșitul secolului al XVII-lea. În anul 1833, prin aplicarea *Regulamentului de funcțiune a învățământului*, Academia domnească devine «Biblioteca Colegiului Sf. Sava», care primește funcții de bibliotecă națională a Țării Românești și dreptul de depozit legal al tipăriturilor românești⁵.

Precizăm că în colecția de ex-librisuri a bibliotecii noastre se află peste douăzeci de tipărituri ce provin din fosta bibliotecă a Colegiului Sf. Sava. Dintre acestea menționăm:

- Caracaș, Dimitrie, *Poemata medica*⁶ (greacă, latină), Viennae, 1795 (Fig. 2);
- Heineccius, Gottlieb, *Elemente de filosofie, logică și etică*⁷ (română), Buda, 1829;
- Cihac, Jacob, *Istoria naturală*⁸ (română), Iași, 1837;
- Laurian, August Treboniu, *Tentamen Criticum in linguae romanae*⁹ (latină), Viennae, 1840.

O altă problemă care se cere rezolvată la reeditarea *Bibliografiei românești vechi*, și care stă în atenția cercetătorilor, este aceea a tipăriturilor dedicatorii, acele cărți ale autorilor străini închinată domnitorilor din Moldova și Țara Românească.

Trei astfel de tipărituri grecești mai puțin cunoscute, traduse din literatura didactică occidentală și utilizate ca manuale școlare în Academiile domnești, au fost descrise și publicate¹⁰ în anul 2000, cărțile aflându-se în colecțiile speciale ale Bibliotecii Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea.

³ Predescu 1940, 532.

⁴ BRV I, 510, nr. 176.

⁵ *Ghidul* 1970, 128.

⁶ Cota: CRV XVIII 231 II; BRV II, 377, nr. 592; Erbiceanu 1903, 158, nr. 95.

⁷ Cota: CRV XIX 53 II; BRV III, 628, nr. 1420.

⁸ Cota: CR XIX 850 II; BRM I, 694, nr. 12540.

⁹ Cota: CR XIX 433 II; BRM III, 29, nr. 31495.

¹⁰ Manea 2000, 16-19.

Este vorba despre:

▪ Baumeister, Frideric Christian, *Logikē* (neogreacă), En Biennē tēs Aoustrias, 1795. – [6] f., 250 p., [11] f.; In - 8° (22 cm); 28 R (18 × 13 cm)¹¹ (Fig. 3).

Descriptori: Autorul tratatului este Frideric Christian Baumeister (1709-1785), filosof german din școala lui Christian Wolff și fost rector al gimnaziului din Goerlitz. Încă din anul 1756, lucrarea este tradusă din latină în greacă de învățatul Nicolae Varcosis din Ianina, ce vine în Moldova în 1777 ca secretar domnesc al lui Constantin Moruzzi și profesor al fiilor acestuia¹². Traducerea *Logicii* lui Baumeister s-a dat la tipar abia în 1795 și a fost dedicată domnului Țării Românești Alexandru Moruzzi pentru sprijinul dat școlilor din Valahia.

Cartea a circulat și în Transilvania, într-o ediție în limba română tradusă din latinește de către Samuil Micu, fiind publicată la Buda în anul 1799¹³.

▪ Kallonas, Gavriil, *Paidagōgia* (neogreacă), En Biennē tēs Aoustrias, 1800. – XVI, p. 1-533; In - 8° (18 × 12 cm); 29 R (14,5 × 8 cm)¹⁴.

Descriptori: Autorul acestei cărți de morală și pedagogie este Gavriil Kallonas (1724-1795), dascăl la Constantinopol al fiilor unor familii domnitoare fanariote și, apoi, prezent în București ca preceptor. Aici se pare că a elaborat *Pedagogia* pe care a păstrat-o în manuscris până la sfârșitul vieții sale, care survine pe când se afla la Viena ca paroh al ortodoxiei elene. Lucrarea este o traducere și o interpretare după scrierile pedagogice ale englezului Locke și ale spaniolului Gracián. Editori și corectori sunt nepoții autorului, Ignatio și Gheorghios Kallonas, descoperitorii manuscrisului. Cartea este dedicată domnului Moldovei Constantin Ipsilanti, prefața dedicatorie fiind semnată de Gheorghios Kallonas¹⁵.

Traducând opera lockeană, Kallonas a contribuit la înlocuirea operelor pedagogice vechi cu teoria pedagogică iluministă. Manualul, care a circulat și în Țările Române, s-a dovedit util la acea vreme, atât pentru elevi, cât și pentru părinții și profesorii lor.

▪ Lalande, Joseph Jérôme, *Epitomē Astronomias* (neogreacă), En Biennē tēs Aoustrias, 1803. – 2 vol. (XLVIII, [4], 423, [1]p.: 8 pl.; XVI, [2], 443, [1] p.: pl. 9-17); In - 8° (20 cm); 29 R (15 × 9 cm)¹⁶ (Fig. 4).

Descriptori: Contribuția lui Lalande la istoria ideilor și a celei sociale de la sfârșitul secolului al XVIII-lea este însemnată. A studiat astronomia și avea cunoștințe vaste de chimie, botanică, anatomie și istorie naturală. Cartea sa, după cum reiese din foaia de titlu, a fost tradusă din limba franceză de Daniil Philippidis, profesor al Academiei ieșene între anii 1784-1786 și 1803-1806. Traducătorul, ca să fie sigur că nu lipsesc din manualul său rezultatele unor cercetări noi, care nu erau cunoscute când Lalande își elaborase tratatul, a corespondat cu astronomul francez pentru a-i comunica asemenea rezultate¹⁷. Daniil Philippidis semnează și prefața cărții (p. V-VI) din care aflăm că lucrarea este dedicată domnului Moldovei, aceluiași Alexandru Moruzzi, pentru protecția și încurajarea activității tipografice și a științelor.

¹¹ Cota: CRV XVIII 58 II; Erbiceanu 1903, 164, nr. 98.

¹² Camariano-Cioran 1974, 152.

¹³ BRV II, 416, nr. 622.

¹⁴ Cota: CRV XVIII 59 II; EB I, 6, nr. 33; Camariano-Cioran 1974, 268-271.

¹⁵ Manea 2000, 17-19.

¹⁶ Cote: CRV XIX 60 II (vol. I); CRV XIX 61 II (vol. II); Erbiceanu 1903, 170, nr. 106; EB I, 33, nr. 200.

¹⁷ Camariano-Cioran 1974, 611.

După acest manual didactic erau predate noțiunile de astronomie, disciplină de studiu cuprinsă în programul de învățământ al Academiiilor, în contextul epocii.

Aminteam atunci de un tratat de logică¹⁸ al lui Evghenie Vulgaris, identificat ulterior în cadrul Colecției Ioan Olimpia (Kentridis)¹⁹ și pe care îl supunem atenției în acest material, completând astfel lista tipăriturilor dedicatorii nesemnate în *Bibliografia românească veche*.

▪ **Vulgaris, Evghenie.**

Ē Logikē: Ek palaiōnte kai neōterōn suneranistheisa / upō Eugeniou Diakonou tou Boulgareōs. - Ékdotheīta spoudēte kai philotimō dapanē toū Èllogimōtātou kai Èxokhōtatou en Íatrophilosóphois Kuriou Thōma Mandakasou toū ek Kastorias. - (En Leipsia tēs Saxonias [Leipzig]: Èn tēs Tupographia toū Breitkopph, étei 1766). - [18] f., 586 p., [10] f.: 1 il.; In - 8° (21 cm), 38 R (17 × 10 cm)²⁰.

Note generale

Pagina de titlu: Η ΛΟΓΙΚΗ // ΕΚ ΠΑΛΑΙΩΝΤΕ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΩΝ // ΣΥΝΕΡΑΝΙΣΘΕΙΣΑ. // Ὑπὸ // ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ // ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ. [...]. Ἐκδοθεῖσα // ΣΠΟΥΔΗΤΕ ΚΑΙ ΦΙΛΟΤΙΜΩ ΔΑΠΑΝΗ // τὸ ἐλλογιμωτατὸ καὶ ἐξοχωτάτῳ ἐν Ιατροφιλοσόφοις // ΚΥΡΙΟΥ // ΘΩΜΑ ΜΑΝΔΑΚΑΣΟΥ // τὸ ἐκ Καστορίας. // Ἐν Λειψία τῆς Σαξονίας // ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τῷ Βρεῖτκοφ. Ἐτει 1766 (Fig. 5).

Titlul tradus: *Logica adunată din cei vechi și cei noi. De diaconul Evghenie Vulgaris.* .
Editată cu îngrijirea și cu cheltuiala de cinstite iubitoare a preainălțatului și preaexcelentului între doctorii filosofi Toma Mandacaș din Castoria. n Lipsca Saxoniei, în Tipografia lui Breitkopf, anul 1766.

Descriptori: Evghenie Vulgaris (1716-1806), originar din insula Corfu, este considerat cel mai de seamă cărturar grec din secolul al XVIII-lea, traducător a mai multor manuale occidentale. Toma Mandacaș, grec din Castoria (Macedonia), studiază medicina în Germania²¹ și sprijină imprimarea *Logicii* lui Vulgaris în anul 1766.

Text cu tipar negru. Primele și ultimele două foi sunt albe.

Note de conținut:

- Pagina de titlu;
- *Proshonisis* (Dedicația autorului către domnitorul Moldovei Grigore Ghica (1764-1766), datată Leipzig, 28 mai 1766. - f. [3-8];
- *Tō anaginoskonti* (Prefața) - f. [9-14];
- *Pinax* (Cuprins) - f. [15-18];
- *Lucrarea propriu-zisă* - 586 p.;
- *Index* - f. [1-8].

Ilustrații: ante f. titlu – gravură reprezentând portretul lui Evghenie Vulgaris în veșmânt monahal; semnată și datată *I: M. Stok ad viv: del: et sculps. Lipsiae, 1766.*

Ornamente: viniere de frontispiciu, viniere finale, inițiale ornate.

¹⁸ Manea 2000, 18 *apud* Camariano-Cioran 1974, 268.

¹⁹ 174 de tipărituri moderne în limba neogreacă, achiziționate în anul 1978, fac parte din această colecție. Cărțile au aparținut fratelui ofertantei, Theodor Kentridis, preot arhimandrit care a slujit la Biserica grecească din orașul Tulcea.

²⁰ Cota: CRV XVIII 237 II; Legrand II, 48, nr. 645.

²¹ Predescu 1940, 511.

Titlu uniform: **Ē Logi ē (greacă) Lipsca Leipzig** .

Responsabilități:

Toma Mandacăș, filosof: editor științific, editor comercial.

Vulgaris, Evghenie: autor, dedicator.

Ghica, Grigore, domn al Moldovei: beneficiarul dedicației.

Breit opf: tipograf.

Note specifice

L: originală, din carton, iar cotorul din piele cu cinci nervuri profilate.

SC: mediocră, cu lipsă coperta 1 și cotorul distrus în proporție de 90%; pagini îmbrunite și colțuri file îndoite.

: pe foile albe de la începutul și sfârșitul cărții, numeroase însemnări cu cerneală neagră, în limba neogreacă, ilizibile.

P: achiziție Ioan Olimpia, Tulcea, 1978.

Evghenie Vulgaris a studiat teologia și filosofia în orașele Ianina și Padova. Cunoștea limbile italiană, latină, franceză, ebraică și a fost profesor de matematică și filosofie la Ianina, la școala Patriarhiei din Constantinopol și la Academia athonită. A avut ca elevi nume mari, care, la rândul lor, au prelucrat cărți filosofice și au predat în Academiile domnești: Iosiph Mesiodax, Gavriil Kallonas, medicul Constantin Caraioannis, Neofit Cafsocalivitis ș.a.²².

În anul 1771, Vulgaris a fost numit bibliotecar al Bibliotecii imperiale ruse, de către împărăteasa Ecaterina a II-a, la recomandarea regelui Frederich cel Mare al Prusiei. A devenit membru al Academiei ruse din Petersburg și a fost hirotonisit arhiepiscop al Astrahanului. A ocupat această funcție până în 1779 când a fost înlocuit cu arhiepiscopul Nichifor Theotokis (1731-1800), fost profesor al Academiei ieșene. În perioada șederii sale în Rusia, Evghenie Vulgaris a tradus în limba greacă *Eneida* și *Georgicele* lui Vergilius, iar în ultimii ani ai vieții a scris diverse lucrări teologice cu caracter polemic²³.

În vederea alcătuirii operei la care facem referire, Vulgaris a tradus în greacă mai multe studii de logică și filosofie, de pildă *Logica* lui Jean Baptiste Duhamel, manualul de filosofie al olandezului Graavesand, *Introductio ad Philosophian* și opera lui John Locke, *An Essay concerning the human Understanding*, traduceri care au rămas, însă, nepublicate²⁴. Sinteză a gândirii europene, eseul lockean este considerat punct de plecare pentru numeroase idei din secolul al XVIII-lea. Pe această gândire avansată se bazează și *Logica* lui Vulgaris, predată în Academiile domnești. În acest mod, ideile filosofului englez au putut fi cunoscute de către elevii Academiiilor din Principate.

Lucrarea s-a tipărit în 1766, dar a fost elaborată cu mult înainte și a circulat în manuscris. Ținând seama de faptul că operele filosofice amintite, care au stat la baza *Logicii*, le-a tradus Vulgaris între anii 1740-1750, putem admite că lucrarea lui, predată mai întâi la școala din Ianina și apoi la Academia athonită (1753), a fost elaborată în același interval. În 1764, pleacă în Germania și doi ani mai târziu cartea vede lumina tiparului, cheltuielile de imprimare fiind suportate de către medicul și filosoful Toma Mandacăș. Acesta a avut responsabilități la editarea mai multor tipărături grecești, precum *Adunare de poezii*

²² Caratașu 1969, 616.

²³ Caratașu 1969, 617.

²⁴ Camariano-Cioran 1974, 268.

*encomiastice*²⁵ (Lipsca, 1777), compuse de Nicolae Vellara și dedicate domnului Țării Românești Alexandru Ipsilanti.

Tratatul este complex din punct de vedere al conținutului, cu numeroase capitole care abordează formele logice fundamentale precum noțiunea, judecata și raționamentul, principiile gândirii și ale cunoașterii etc. Deși nu reprezintă un sistem filosofic propriu, ci o expunere critică a gândirii apusene din secolul luminilor, lucrarea a fost apreciată în acea perioadă, fiind cel mai răspândit manual școlar de logică în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. A fost primul suport de curs prin care s-a introdus în Academiile domnești studiul filosofiei moderne, fiind urmat de *Logica* lui Baumeister.

Logica lui Vulgaris era cunoscută la Iași înainte de 1766; la fel era cunoscut manualul, de profesorii Academiilor, și după tipărirea lui. Cercetătoarea Ariadna Camariano-Cioran amintește despre acuzarea lui Iosiph Mesiodax, la 1775, că nu folosea la cursul său de la Academia ieșeană *Logica* lui Vulgaris, pe care o găsea depășită din punct de vedere al fondului și improprie în ceea ce privește forma²⁶.

Am amintit că beneficiarul dedicației autorului este domnitorul Moldovei Grigore Ghica: *Preapiosului și preainălțatului Domnitor, Domnului meu Domn Grigorie Alexandru Ghica Voievod, Preamărețului Hegemon a toată Moldovlahia* (Fig. 6), prefață dedicatorie care urmează imediat după foaia de titlu a cărții.

Criteriile de selecție după care o publicație poate fi considerată ca aparținând sau nu bibliografiei noastre vechi sunt, după cum se știe, nu numai teritoriul, naționalitatea autorului sau limba textului, ci și destinația sau beneficiarul cărții, precum și legăturile variate pe care le putea avea cu țara sau cultura noastră vreunul din personajele ce luau parte la publicarea cărții: patron spiritual, editor științific sau comercial, traducător, dedicator, prefațator etc. Astfel, o serie de lucrări au fost descrise în *Bibliografia românească veche* printr-o largă interpretare a acestor criterii, rămânând în afară publicații care au, fără îndoială, o strânsă legătură cu viața și cultura poporului nostru.

În concluzie, considerăm că aceste tipărituri grecești din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea pot fi alăturate cărților vechi românești, deoarece am demonstrat că ele aparțin deopotrivă istoriei și culturii românești din perioada fanariotă.

²⁵ BRV II, 223, nr. 411; Erbiceanu 1903, 121, nr. 73.

²⁶ Camariano-Cioran 1974, 560.

Bibliografie

- BRM I, II, III, IV *Bibliografia românească modernă (1831-1918)*, I – 1984; II – 1986; III – 1989; IV – 1996, București.
- BRV I, II, III, IV I. Bianu, N. Hodoș, D. Simonescu, *Bibliografia românească veche (1508-1830)*, I – 1903; II – 1910; III – 1936; IV – 1944, București.
- EB I Dimitrios S. Ghinis, *Elenikè bibliographia (1800 -1863)*, I, Atena, 1939.
- Legrand II Émile Legrand, *Bibliographie hellénique XVIII-e siècle (1701-1790)*, II, Paris, 1928.

Ghidul bibliotecilor din România, 1970, București.

Camariano-Cioran, A. 1974, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki.

Caratașu, M. 1969, *Un catalog necunoscut al Bibliotecii Mănăstirii Hurezu*, BOR 87, 5-6, 590-625.

Erbiceanu, C. 1903, *Bibliografia greacă. Cărțile grecești imprimate în Principatele Române în epoca fanariotă și dedicate domnitorilor și boierilor români*, București.

Iova, M. (coord) 2004, *Bibliografia românească veche: îmbogățită și actualizată*, I - (A-C), Târgoviște.

Manea, L. 2000, *Contribuții la activitatea Academii domnești din București și din Iași. O tipăritură a lui G. Kallonas*, Steaua Dobrogei 6-7, Tulcea, 16-19.

Poenaru, D. 1973, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgoviște.

Predescu, L. 1940, *Enciclopedia Cugetarea. Material românesc: Oameni și înfăptuiri*, București.

Râpă-Buicliu, D. 2000, *Bibliografia românească veche. Additamenta I (1536-1830)*, Galați.

Lăcrămioara Manea
Institutul de Cercetări Eco-Muzeale,
Str. 14 Noiembrie, nr. 1 bis,
820009, Tulcea,
România
lacramanea@yahoo.com

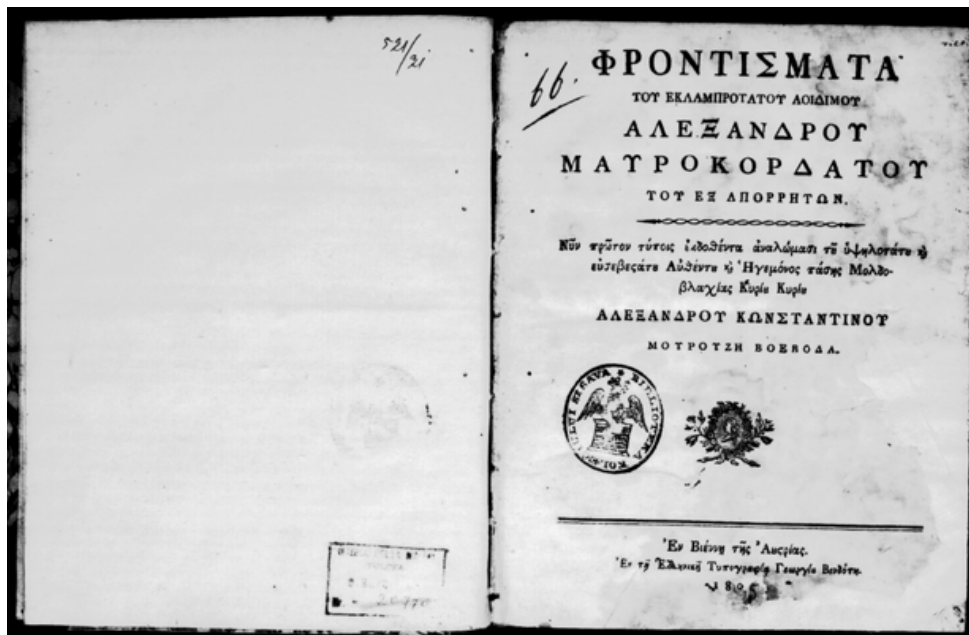

Fig. 1. Pagina de titlu – Alexandru Mavrocordat Exaporitul, *Phrontismata* (Viena, 1805).
 Fig. 1. La Page de titre – Alexandre Maurocordato Ex Aporrte, *Phrontismata* (Vienne, 1805).

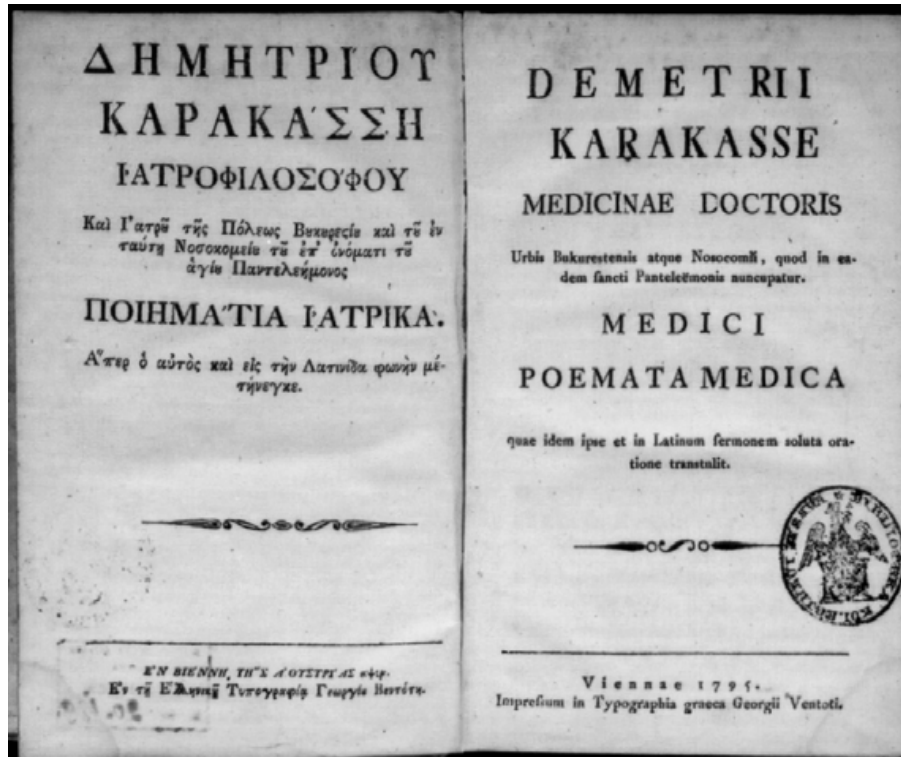

Fig. 2. Pagina de titlu – Dimitrie Caracaș, *Poemata medica* (Viena, 1795).
 Fig. 2. La page de titre – Dimitrie Caracaș, *Poemata medica* (Vienne, 1795).

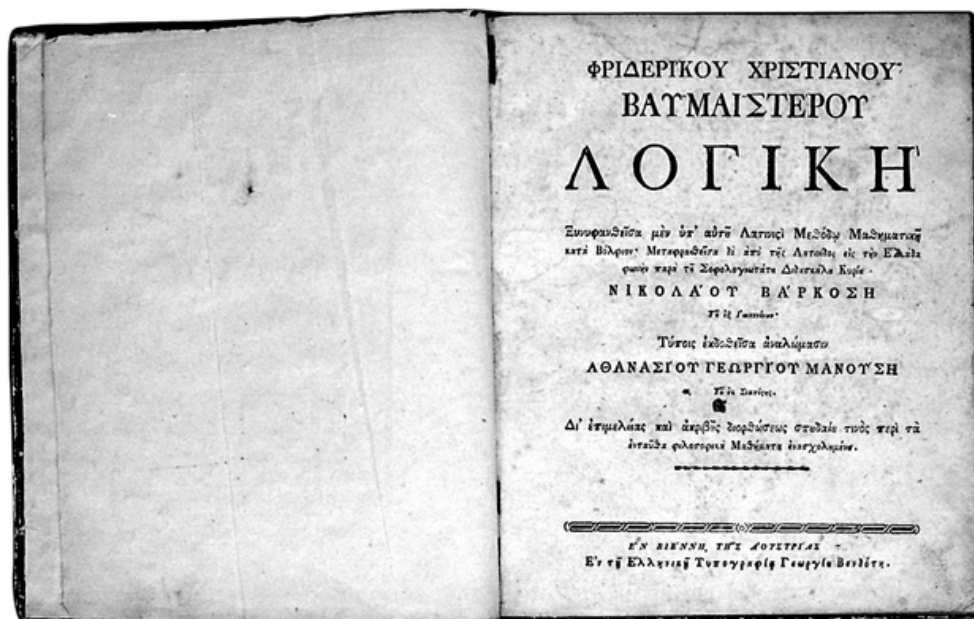

Fig. 3. Pagina de titlu – Friederich Ch. Baumeister, *Logikē* (Viena, 1795).
 Fig. 3. La page de titre – Friederich Ch. Baumeister, *Logikē* (Vienne, 1795).

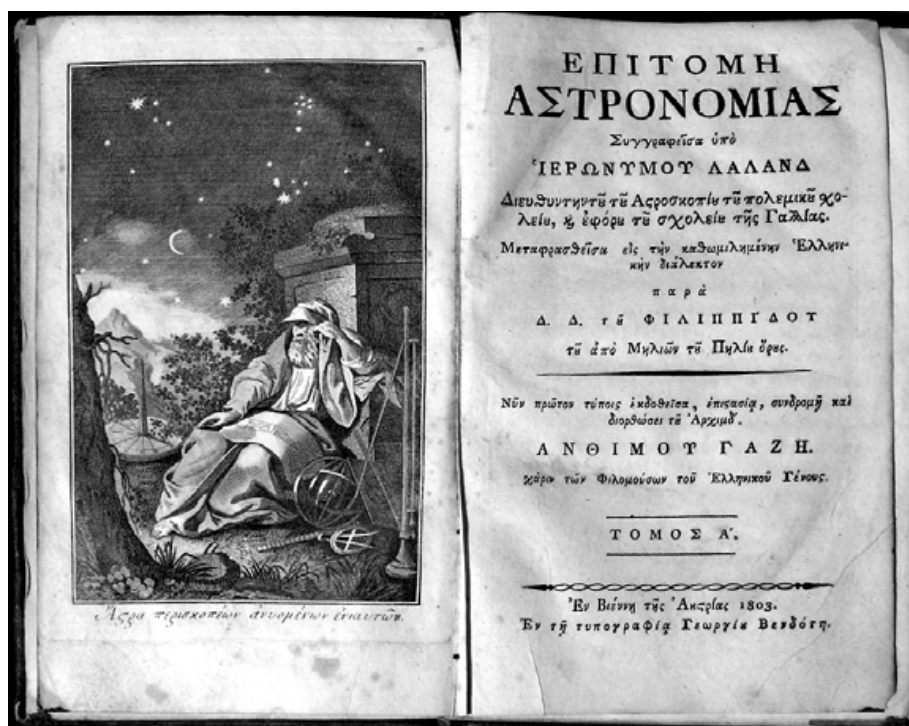

Fig. 4. Pagina de titlu – Joseph Lalande, *Epitomē Astronomias* (Viena, 1803).
 Fig. 4. La page de titre – Joseph Lalande, *Epitomē Astronomias* (Vienne, 1803).

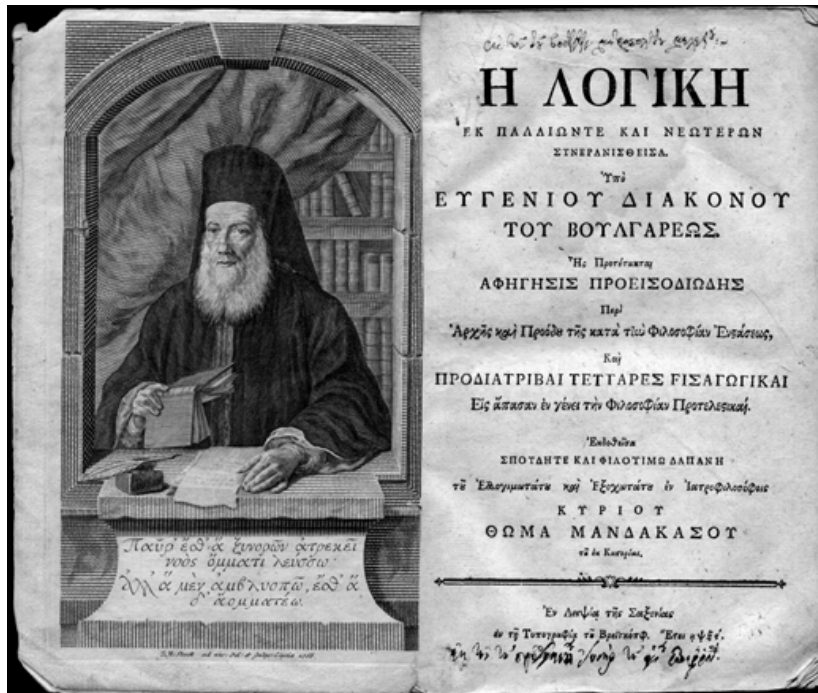

Fig. 5. Pagina de titlu – Evghenie Vulgaris, *Ē Logikē* (Lipsca Saxoniei, 1766).
 Fig. 5. La page de titre – Evghénios Voulgaris, *Ē Logikē* (Leipzig, 1766).

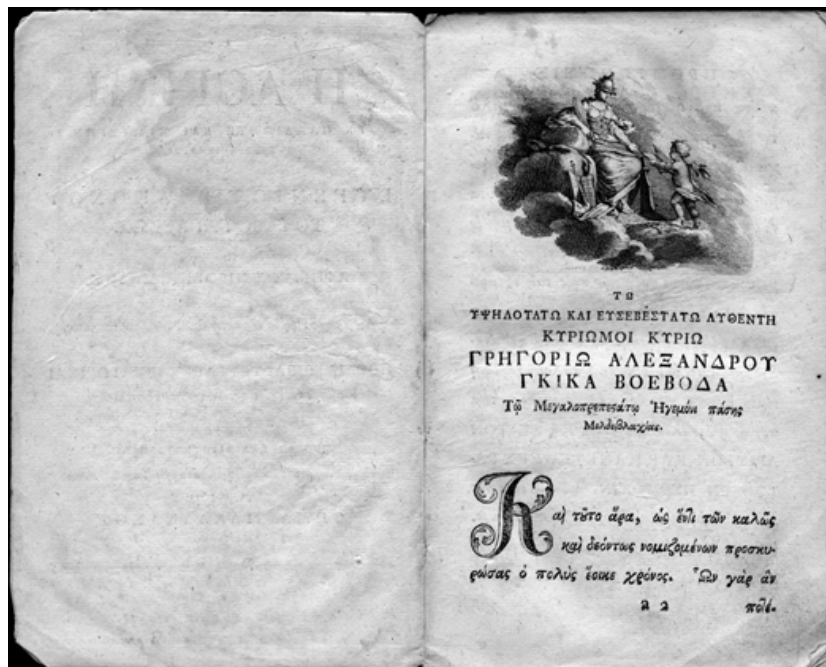

Fig. 6. Prefața dedicatorie închinată domnului Modovei Grigore Ghica – Evghenie Vulgaris, *Ē Logikē* (Lipsca Saxoniei, 1766).
 Fig. 6. Préface dédicatoire consacrée au Prince de la Moldavie Grégoire Ghika. – Evghénios Voulgaris, *Ē Logikē* (Leipzig, 1766).

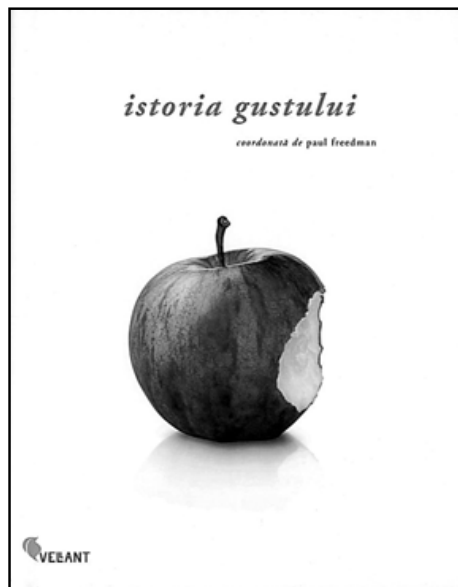
RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

Paul Freedman (coord.), *istoria gustului*, traducere Raluca Popescu, Mădălina Turească, Andra Stoica, Editura Vellant, București, p., de ilustrații dintre care color.

Avem convingerea că *Istoria gustului*, cartea pe care o prezentăm în cele ce urmează, va trezi atenția cititorilor români – pe cea a specialiștilor în mod deosebit – din cel puțin două motive: aspectul ei impecabil și subiectul, oarecum nou, pe care îl tratează. Nu avem, prea des, ocazia de a găsi pe rafturile librărilor din România lucrări (traduceri ale unor ediții străine sau rodul cercetării istoricilor autohtoni) a căror temă să fie alimentația de-a lungul timpului. Prin urmare, este salutară inițiativa Editurii Vellant de a publica un volum care dovedește faptul că se poate scrie o istorie de acest gen la fel de captivantă ca oricare alta, chiar dacă ea nu este neapărat una a personalităților mărețe și a evenimentelor spectaculoase.

Cartea coordonată de profesorul american Paul Freedman explorează universul culinar al locuitorilor din diverse regiuni ale lumii, din preistorie și până în contemporaneitate. De remarcant caracterul unitar al lucrării, ceea ce denotă o deosebită colaborare între cei unsprezece istorici care își desfășoară activitatea în centre universitare sau de cercetare din SUA, Marea Britanie, Canada, Germania, Belgia și Franța. Paul Freedman deschide lucrarea cu o *Introducere* la *O nouă istorie a bucătăriei*, iar Alan K. Outram semnează primul capitol intitulat *Vânători – culegători și primii agricultori. Evoluția gustului în preistorie*. Veronika Grimm prezintă *Bucatele preabune de pe masă. Gusturile Greciei și Romei antice*. Apoi, Joanna Paley-Cohen și H. D. Miller ne familiarizează cu concepțiile chinezilor și arabilor despre mâncare în alte două secțiuni ale cărții, intitulate *Căutarea echilibrului perfect. Gust și gastronomie în China imperială*, respectiv, *Plăcerile consumului. Nașterea bucătăriei chineze medievale*. Următoarele trei capitole – *Ospăț și post. Mâncarea și gustul în Europa medievală, Lumi noi, gusturi noi. Moda culinară după Renaștere și Nașterea erei moderne a consumului. Inovații culinare începând din 1800* – îi au ca autori pe C. M. Woolgar, Brian Coonan și Hans J. Teutenberg. Ipostaze ce țin de afirmarea și de evoluția bucătăriei franceze ca model de excepție pentru întreg restul lumii sunt înfățișate de Alain Drouard în *Bucătari, experți gastronomici și gurmanzi. Bucătăria franceză în secolele al XIX-lea și al XX-lea. A lua masa în oraș. Evoluția restaurantului este problema asupra căreia aduce lămuriri Elliott Shore, iar Peter Scholliers explică de ce se vorbește în zilele noastre despre *Noutate și tradiție. Noul peisaj al gastronomiei*. În încheiere, volumul cuprinde o *Bibliografie a fiecărui capitol, Lista ilustrațiilor, o succintă prezentare a preocupărilor autorilor, intitulată Despre autori și un Index*.*

Studierea modului în care mănâncă oamenii și a felului aparte în care ei percep alimentele echivalează cu a cunoaște profunzimea unei comunități umane. Paul Freedman este de părere că „*Sufletul unei societăți este revelat de modul de pregătire a hranei*” (p. 7).

Oamenii consumă diverse produse alimentare ca să trăiască. Este însă unicul scop? „A mânca” înseamnă mult mai mult decât simpla satisfacere a unor simțuri. Este un mijloc de etalare a prestigiului și a puterii, prin intermediul căruia se stabilesc și se întăresc legăturile sociale și, totodată, o modalitate de a afirma specificul unui grup uman, ori al anumitor individualități, toate acestea ținând și de gust. Mâncărurile pot fi o încântare pentru gură, ochi și suflet deopotrivă, dar și o formă de expresie a trăirilor umane. De la o epocă la alta, multipli și diverși factori și-au pus amprenta asupra gusturilor, influențându-le și provocând modificări substanțiale în această privință. Iată de ce autorii și-au propus să evidențieze evoluția gustului, înțeles nu doar ca savoare, ci și ca expresie a unui simț artistic.

Expunerea convinge cititorul că oamenii au ales dintotdeauna ce și cum să mănânce, chiar dacă, de-a lungul istoriei, motivele nu au fost mereu aceleași. Nevoile resimțite de organism și disponibilitățile oferite de mediu au dictat, cel mai probabil, preferințele alimentare ale oamenilor preistorici. Ulterior, pe măsură ce structurile umane au devenit tot mai complexe – tocmai obținerea hranei obligând, între altele, la aceasta – mâncarea a dobândit un rol pregnant în ordinea socială, iar gusturile s-au format și dintr-o astfel de rațiune. Odată cu trecerea vremii, influențele au ajuns să fie din ce în ce mai numeroase. Concepțiile filosofice, doctrinele religioase, curentele de gândire ale modernității, descoperirea noilor lumi, transformările în plan economic, social și politic, progresele în domeniul tehnicii și al tehnologiei, urbanizarea, industrializarea, globalizarea, mai nou, vin să compună lista, de altminteri mult mai cuprinzătoare, a factorilor cu o contribuție anume în felul de a servi masa și în alegerile culinare ale oamenilor de pretutindeni și de oricând.

Există două tipare – recurente pe aproape întreg parcursul istoriei – care sunt analizate în lucrarea de față: legătura dintre regimul alimentar și sănătate (sănătatea, privită în sens larg, ca stare de bine nu doar a trupului, ci și a spiritului) și raportul stabilit între statutul social și hrană.

Filosofii greci ai Antichității erau adepții unor mese frugale, lipsite complet de carne, considerându-le drept soluția optimă pentru evitarea degradării morale. Tot un grec, medicul Galenus, a elaborat binecunoscuta teorie a umorilor, care a stat la baza sistemului alimentar medieval european, dar a fost preluată, se pare, și de alte culturi, precum cea chineză și cea arabă. Potrivit acestei teorii, se credea că alegerea adecvată și combinarea corectă a alimentelor ar menține echilibrul umoral, în acest mod asigurându-se starea de sănătate a corpului. În egală măsură, Biserica Creștină, prin instituirea unor interdicții alimentare în anumite perioade din an (sub amenințarea pedepsei divine) și prin includerea lăcomiei între cele șapte păcate capitale, s-a străduit să păstreze neîntinat spiritul credincioșilor. Și în concepția islamicilor, „*devotamentul excesiv mulțumirii stomacului împiedica dobândirea adevăratei iluminări*” (p. 144). În consecință, o perioadă îndelungată, gustul alimentelor a contat prea puțin atât timp cât oamenilor le era interzis să mănânce pentru a-și satisface plăcerea.

Situația a început să se schimbe odată cu Renașterea. Umaniștii s-au pronunțat, pentru întâia oară, în favoarea existenței unei filosofii a modului de a mânca, urmărind să găsească un echilibru între dietetică și ceea ce se va numi, abia în secolul al XIX-lea, gastronomie, adică între a mânca sănătos și a mânca cu plăcere. Această tendință a devenit dominantă de-a lungul secolelor următoare, fiind valabilă și astăzi, când numeroase voci pledează pentru grija de a avea o alimentație sănătoasă, fără însă a trece sub tăcere gustul bun și aspectul plăcut al hranei.

Am specificat, deja, faptul că autorii fac referire și la o altă idee, conform căreia hrana a avut mereu un rol social distinct. Romanii numeau cina, cea mai importantă masă a zilei, „*convivium*”, iar pentru ei a mânca împreună însemna „*prietenie, acceptare, legământ*” (p. 86).

Din altă perspectivă, rafinamentul culinar a fost asociat, adesea, cu civilizația și cu bunăstarea. În alimentația medievală europeană (și nu numai) calitatea, cantitatea, varietatea, raritatea și modalitatea de prezentare a mâncărilor erau elemente care făceau diferența, evidențiind un statut social aparte. A pune la dispoziție cât mai multe feluri de mâncare preparate cu generozitate era o prioritate pentru aristocrație în materie de servire a mesei, iar din vremea Renașterii, un nou semn de distincție socială s-a adăugat celor deja existente: stăpânirea bunelor maniere la masă. Dar, așa cum s-a întâmplat mereu în istorie, curgerea timpului nu a lăsat lucrurile neschimbate nici în această sferă a cotidianului. Disputa pentru supremație dintre nobile și burghezie a afectat și teritoriul artei culinare. În spiritul noilor vremuri, bucătăria burgheză a găsit mai potrivită „prepararea rațională și economică a meselor, cu variații cât mai gustoase” (p. 256).

Nu este greu să deducem că până târziu, în secolul al XX-lea, felul de a prepara și servi mâncărurile a rămas un important criteriu de ierarhizare socială. Însă, concomitent, s-a manifestat o vădită tendință de democratizare în sensul că, pe măsura creșterii gradului de bunăstare și a răspândirii literaturii culinare și a celei gastronomice, eticheta la masă a fost cunoscută și respectată de tot mai multă lume, iar mare parte din produsele de lux, rezervate odată numai celor cu stare, au devenit accesibile și oamenilor de rând. Cu alte cuvinte, dacă odinioară regimul alimentar era puternic diferențiat din punct de vedere social, astăzi se vorbește tot mai frecvent de un consum de masă, iar bunul gust, considerat cândva apanajul celor bogați, a încetat să mai fie atributul rigid al unei clase, el ținând, în prezent, mai curând de stilul personal al fiecărui individ.

Este necesar să remarcăm faptul că, în concordanță cu noile direcții și metode de cercetare, autorii au manifestat un interes sporit și față de felul în care se hrăneau cei mai puțin favorizați de soartă, de situația cărora istoricii nu s-au ocupat îndeajuns până acum (să amintim în această privință, mai ales, numele lui Hans J. Teutenberg și pe cel al lui Alain Drouard.) La fel de deschiși s-au dovedit autorii atât față de îmbinarea metodei de analiză cantitativă cu cea calitativă a surselor, cât și față de colaborarea cu specialiști din alte domenii științifice, ceea ce permite reliefaarea semnificației și a rolului hranei în cazul diverselor societăți. Alan K. Outram afirmă explicit importanța cunoașterii contextului în care era consumată mâncarea pentru că așa, scrie el, „putem să spunem mai mult despre culturi, obiceiuri și gusturi” (p. 39).

Tindem să credem, totuși, că cei obișnuiți cu rigorile elaborării unui text științific vor resimți lipsa aparatului critic, chiar dacă, după cum am menționat, autorii au pus la dispoziția celor interesați lista studiilor pe care le-au consultat. Lucrarea nu lasă, nicidecum, impresia că ar fi doar o culegere de eseuri și că unicul motiv al reunirii acestora între copertele aceluiași volum ține numai de faptul că au ca temă principală gustul. Capitolele sunt concepute complementar, se fac trimiteri de la unul la altul, unele idei sunt reluate și aprofundate, totul întărind convingerea că scopul echipei de cercetători a fost de a întocmi o sinteză care să recompună imaginea evoluției societăților prin prisma alimentației și a gustului.

Nu în ultimul rând, este de apreciat minuțioasa alegere a ilustrațiilor, de o foarte bună calitate (picturi, fotografii, gravuri, afișe publicitare, caricaturi etc.), care întregesc narațiunea, ajutându-l pe cititor să o înțeleagă cu mai mare ușurință și să fie cu totul captivat de lectură.

Elena Rența, *Prima e ocă a fierului e cursul râului Ialomița*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2008, 314 p.

Autoarea ne prezintă printr-o lucrare originală tabloul sinoptic al descoperirilor arheologice de la sfârșitul epocii bronzului și din prima epocă a fierului de pe valea Ialomiței. Lucrarea ce poartă titlul enunțat este o sinteză a descoperirilor mai mult sau mai puțin cunoscute, prezentate sub forma unui repertoriu complet, util și necesar specialiștilor și iubitorilor de istorie. Datele și informațiile sistematizate în lucrare constituie oglinda unei evoluții istorice într-o perioadă de aproape 1000 de ani, pe unul din marile trasee naturale ce leagă depresiunile carpatine de marea arteră nautică care străbate și leagă centrul continentului european de Mare și care este Dunărea sau Istrul, cum îi spuneau grecii în antichitate.

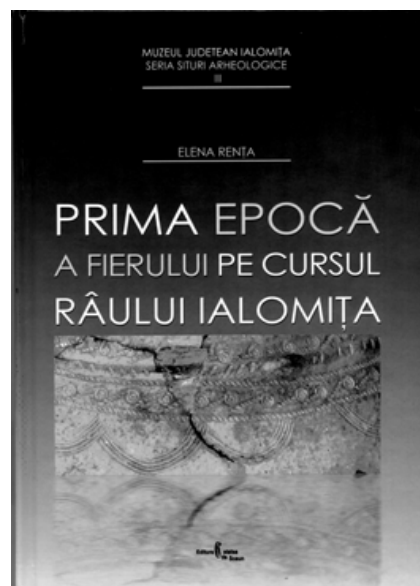
Pentru a înțelege evoluția firească a istoriei acestui ținut străbătut de această mare arteră și ca lucrarea sa nu pară ca un „tors” dintr-o operă de artă, autoarea pornește documentarea sa cu oglinda epocii anterioare civilizației fierului.

Prin sistematizarea repertoriului arheologic, lucrarea sfarmă granițele administrative moderne pentru a urma cursul natural firesc al râului Ialomița, acest mare drum călăuzitor între comunități în evoluția unor relații de schimb, a unor influențe reciproce, refugii în caz de pericol, ca și pentru păstorii transhumanți. Paginile ei abundă în date și informații de la primele capitole și până la sfârșit, într-un cuvânt, o carte în care ideile și toate problemele abordate sunt chibzuit orânduite, bogat documentate, cu un istoric al cercetărilor și descoperirilor complet și bine coordonat.

Lucrarea este sistematizată în șapte capitole. Primul dintre ele este dedicat cadrului geografic în care autoarea abordează problemele de relief, de hidrografie și de vegetație. În paragrafele în care se prezintă vegetația și fauna regiunii, autoarea ia în studiu probele de paleobotanică și paleozoologie din stațiunile arheologice cercetate urmărind să creeze imaginea vegetației și a preocupărilor societății de atunci.

Cu regret, trebuie să amintim că valea Ialomiței a constituit în acele vremuri hotarul dintre două rezervații fizico-geografice: zona de sud, cu masivul păduros care se forma din bazinul hidrografic subcarpatic și se întindea până la Mare, cunoscut în evul mediu cu numele de Codrul Vlăsiei, iar în sudul Dobrogei – Codul Deliormanului și care contrasta cu zona de nord – unde se derula stepa deschisă a Câmpiei Bărăganului sau cum i se mai spunea – Câmpia Dunării. Și una și alta au jucat un rol deosebit în evoluția societății de atunci, una fiind drumul deschis tuturor grupărilor migratoare, cealaltă zonă, cu rolul ei de adăpost și hrană la vremuri de restriște pentru cei ce o stăpâneau.

De altfel, autoarea aruncă o privire generală asupra rolului pe care l-au avut văile râurilor și mai ales bălțile din împrejurimi, locuri cu inepuizabile surse de hrană și adăpost pentru om în toate etapele de evoluție istorică.

Paragraful dedicat *Istoricului cercetărilor* este nu o simplă trecere în revistă a descoperirilor făcute în această zonă de către cercetările institutelor Academiei Române sau ai celor de la Muzeul Național de Istorie ori de la muzeele județene, ci și o remarcă asupra aportului fiecăruia, exprimând în acest fel elogiul său asupra tuturor celor care au contribuit la crearea și dezvoltarea istoriografiei românești.

Capitolul II și cel mai amplu, cuprinde repertoriul descoperirilor arheologice din perioada bronzului târziu și din prima epocă a fierului pe cursul văii râului Ialomița.

În acest capitol, autoarea parcurge în ordine alfabetică toate localitățile de pe valea Ialomiței în care s-au făcut cercetări, grupându-le, mai întâi pe cele din Bronzul târziu și în cea de la a doua parte pe cele din Prima epocă a fierului.

Pe fiecare sit sau chiar simple descoperiri, autoarea lucrării le localizează administrativ, apoi le încadrează în repere geografice, le orientează în denumirile locale și ne informează cu tot ceea ce caracterizează situl sau obiectivul respectiv. Și ca informația să fie completă, autoarea ne prezintă într-o formă rezumativă toate datele asupra fiecărei descoperiri, cu importanța lor din punct de vedere arheologic, cultura și epoca în care se încadrează izvorul, inclusiv bibliografia adecvată. Într-un cuvânt, un repertoriu sistematic și complet ce respectă toate cerințele științifice și care nu lasă loc nici celor mai autorizate critici.

Capitolul III este rezervat problemei habitatului. Aceeași ordine logică a ideilor o găsim și în expunerea acestui subiect. Autoarea ne prezintă mai întâi tipurile de așezări ce caracterizează fiecare epocă și care de fapt reflectă ocupațiile principale ale comunităților din acea perioadă. În aceeași ordine sistematică ne sunt prezentate și tipurile de locuințe grupate după tipul și natura lor: locuințe de suprafață, cele de tip bordei cu toate anexele și amenajările lor de utilitate practică (instalații de încălzire, gropi menajere, gropi de provizii, gropi și alte amenajări de cult) și, în final, descoperirile funerare din incinta așezărilor. La această ultimă problemă se cuvine a se da mai multă atenție și descoperirilor funerare din necropole sau tumuli individuali, exemplu fiind: descoperirea din movila de la Capidava, ca și acele morminte de la *Cotul Tichilești*, care pot constitui necropole independente de așezare. Ele puteau fi prezentate separat, așa cum a fost descris monumentul funerar scitic de la Ciulnița.

Capitolul IV a fost dedicat formelor și tipurilor de obiecte ce alcătuiesc inventarul arheologic, izvor care stă de fapt la baza tuturor încadrărilor cronologice și, mai ales, în clasificarea formelor și a decorului ce determină sau diferențiază o cultură de alta.

Cu o meticulozitate demnă de remarcat, Elena Rența a prelucrat o cantitate însemnată de material arheologic descoperit în toată zona supusă studiului său și l-a clasificat după funcția și material, forme și tipuri, grupe și caracteristici, pentru ca în final să le orânduiască în scara unei cronologii riguroase.

Aceeași sistematizare științifică a realizat-o și cu tipurile de unelte, pe care le-a grupat după compoziția lor: din bronz sau fier, piatră sau lut, os sau corn.

Armele ocupă locul secund, fiind și ele supuse unei analize corespunzătoare. Aceeași atenție este dată și obiectelor de podoabă pe care le clasifică după natura destinației lor, după simbolurile pentru care au fost confecționate și multe după întrebuințări. Dintre acestea, toate acele piese cu semnificații de ordin spiritual: pandantive – amulete, figurile antropomorfe etc., au fost grupate într-un subcapitol distinct.

Capitolul V grupează acel documentar arheologic ce semnifică manifestările artistice și spirituale: instrumente pentru realizarea decorurilor (matrițe), reprezentări avimorfe, figurine

antropomorfe și elemente legate de cultul fecundității și al fertilității etc. complexe arheologice de cult: gropi, sacrificii umane sau de animale.

Capitolul VI este dedicat problemelor de cronologie constituie de fapt un preludiv la cel conclusiv din partea finală a lucrării. Autoarea face o comparație a reperelor cronologice corespunzătoare culturilor Corlăteni–Chișinău, Bobda II–Belegiș II în balanță cu grupurile Ticvanul Mare–Karaburma III. Pentru fiecare dintre acestea aduce la masa discuțiilor toate tezele și ipotezele care susțin sau infirmă scara acestor cronologii.

Separat, în subcapitolele bine individualizate se tratează cronologia culturii de tip Babadag, a descoperirilor de tip Bucu–*Pochina*, ca și a celor din perioadele Hallstattului mijlociu și târziu.

În acest ultim subcapitol, autoarea părăsește ordinea firească a cronologiei, aducând într-o discuție comparativă descoperirile de tip Bârsești–Fergile (sec. VI–V a.Chr.) cu cele din culturile Hallstattului timpuriu, lăsând impresia unei nestăpâniri a subiectului abordat.

Capitolul VII este dedicat considerațiilor istorice. Dacă în prima sa parte autoarea se rezumă a ne da sub formă schematică statistici informative referitoare la prezența și formele de manifestare a culturilor de la sfârșitul Bronzului târziu de tip Coslogeni, Tei și Radovanu-Tei. În cea de a doua parte, Elena Rența face o captivantă și documentată incursiune asupra acelor descoperiri care au dus la victoria purtătorilor ceramicii canelate în tot spațiul carpato-dunărean.

Întreaga etalare de informații și date științifice este susținută de un bogat și bine orânduit material ilustrativ. Acesta este alcătuit din 154 de planșe cu fotografii și desene ale materialului documentar, cu planuri, schițe și hărți menite a completa conținutul repertoriului scris.

Notele explicative judicioas amplasate și trimiterile bibliografice care însoțesc lucrarea, dau nota științifică și ținuta academică acestui bogat repertoriu arheologic de pe valea râului Ialomița.

Un rezumat bilingv, în limbile franceză și engleză asigură promovarea acestei frumoase și necesare lucrări în literatura universală de specialitate.

Gavrilă Simion

Tudor Soroceanu *Die vors ythenzeitlichen Metallge e im ebeit des heutigen Rum nien asele de metal rescitice de e actualul teritoriu al României*, Editura Accent, Bistrița Clu Napoca, , p.

Prezenta notă își dorește semnalarea apariției, în anul 2008, a volumului III din prestigioasa serie *Bronzefunde aus Rum nien*, inițiată și coordonată încă din 1995 de cunoscutul cercetător român, stabilit în Germania, Tudor Soroceanu.

Lucrarea reprezintă încununarea unei munci asidue de aproape 30 de ani, fiind editată în condiții grafice deosebite în cadrul Bibliotecii Muzeului Bistrița, Seria Historica 16.

Structurat după modelul seriei *Pr historische Bronzefunde* (PBF), în cadrul căreia trebuia să și apară, volumul debutează cu un cuvânt introductiv și o expunere a problematicii studierii acestei categorii de artefacte. Conținutul

se remarcă printr-o împărțire tipologică clară a recipientelor de metal (cești, cupe, cazane, găleți, alte vase și fragmente greu de încadrat tipologic), fiecare variantă identificată fiind însoțită de un catalog mai mult decât detaliat, alături de care se regăsesc și numeroase informații referitoare la condițiile descoperirii, funcționalitate, cronologie și aria de răspândire.

Calitatea științifică deosebită, însoțită de o expunere grafică de înaltă ținută, recomandă această lucrare drept una esențială în vederea studiului metalurgiei preistorice în general și a recipientelor de metal în special, reprezentând fără îndoială un exemplu demn de urmat în demersurile viitoare.

Sorin Cristian Ailincăi

Costin Miron, *Noi considerații despre mormântul pictat de la Tomis Peuce*, S.N. ,

Satisfacția pe care mi-a produs-o primirea numărului 6/2008 al revistei *Peuce* a fost umbrată de citirea articolului *Noi considerații despre mormântul pictat de la Tomis* semnat de dl. Costin Miron. Ideile Domniei sale despre monumentul respectiv sunt demne de toată atenția, dar contribuția sa este întunecată de un aspect pe care dorim să-l subliniem mai jos. De la primele rânduri am recunoscut cuvintele și ideile din lucrarea noastră *Geneza creștinismului popular al românilor*, publicată în 1997. Am fost stupefiat să constat că autorul în cauză, universitar sibian, se slujește de o nouă formă de plagiat: nu copie cuvânt cu cuvânt, ci cosmetizează textele preluate, înlocuiește termenii care i se par prea elevați, schimbă poziția rândurilor, lăsând impresia că totul ar fi fost gândit de el, mențiunile contribuției noastre fiind extrem de rare. Dintre izvoare și din bibliografia secundară fură doar pe cele care-i convin și

care ar putea lăsa cititorului impresia că le-a consultat. Tabelul de mai jos o probează cât se poate de clar. Iată aici alte argumente. Întâi, pentru că niciodată nu i-au trecut prin mână sursele citate, nu specifică edițiile, abrevierea *PSB* din *Geneza...* părăndu-i-se, probabil, prea incifrată¹. Același lucru este valabil în cazul literaturii secundare: la traduceri nu apar traducătorii, unele titluri sunt greșite², iar despre *DACL* nu știe ce este sau cum ar trebui inserat într-o listă bibliografică³. Apoi, pentru că habar n-are de contextul istoric și cultural despre care scrie, Costin Miron a confundat fenomenele religioase (de exemplu, ritul cu ritualul funerar⁴), neînțelegând semnificația unora dintre ele⁵ și amestecând izvoare eclesiastice din perioade diferite⁶, astfel încât aspectele din vremea Principatului discutate de noi sunt transferate Scythiei Minor, în timpul Dominatului; prin urmare, toți cei care citează textul trebuie să manifeste multă atenție, pentru a nu cădea pradă falsului creat de autor. Cred că pe viitor dl. Costin Miron ar trebui să fie mai atent, mai ales în problemele în care este mai puțin pregătit.

În consecință, vă rog să publicați această notă, contribuind astfel la denunțarea unei plăgi care pare a se extinde tot mai mult printre universitari și cercetători din diferite colțuri ale țării.

<p>Costin Miron, <i>Noi considerații despre mormântul pictat de la Tomis, în Peuce, S.N., 6, 2008, p. 283-296</i></p>	<p>Nelu Zugravu, <i>Geneza creștinismului popular al românilor, București, 1997</i></p>
<p>p. 283: Creștinismul s-a răspândit mult mai rapid în Imperiul Roman pentru că a găsit aici condiții favorabile: multe căi de comunicație, dezvoltarea urbanistică, pacea universală, sincretisme religioase. Răspândirea noii religii s-a accelerat într-un moment în care păgânismul, din punct de vedere spiritual, prezenta numeroase puncte de convergență cu practici apropiate și tendințe asemănătoare cu creștinismul, pe care acesta când le-a acceptat, când le-a respins.</p>	<p>p. 89: Născut în Imperiul roman, creștinismul a găsit în interiorul acestuia condiții favorabile răspândirii sale: multitudinea căilor de comunicație, mobilitatea populațiilor, dezvoltarea urbanistică, pacea universală, sincretismul ideilor, interferențele religioase. Ascensiunea lui a început într-un moment când universul spiritual al păgânismului prezenta numeroase puncte convergente, practici apropiate, tendințe similare cu noua religie, pe care aceasta le-a acceptat uneori, le-a respins altădată.</p>

¹ Iată o mostră a felului în care Domnia sa înțelege să citeze o scriere antică atunci când n-a avut de unde s-o copieze: p. 288, nota 35: „Sfântul Augustin, *Despre cetatea lui Dumnezeu*, XXI, IV; Sfântul Augustin, *Patrologia Latina* (), XLI, col. 587”.

² Vezi, de exemplu, titlul greșit al lucrării lui Cumont: „*Recherches sur* (sic) (lipsește articolul *le*) *symbolisme funeraire* (sic) *des Roimains* (sic)” – p. 293 (*Bibliografie*).

³ Deși citează o singură dată acest instrument (p. 288, nota 37), dar nu în forma abreviată arhicunoscută și fără indicarea vocii și autorului ei (vol. XIII, col. 2912), Costin Miron nu-și poate reprimă prețiozitatea: la *Bibliografie* sunt pomenite toate volumele – de la I/1 (1904) la XV/2 (1953) (p. 293).

⁴ Vezi p. 284.

⁵ Vezi p. 287, unde despre *refrigerium* scrie că era „darul celest de care se bucură sufletele ce au cunoscut veșnicia fericirii”. *Refrigerium*, numit și *convivium*, era prânzul funerar.

⁶ Vezi p. 285, nota 15, unde, fără nici o explicație plauzibilă, Tertulian stă alături de Ioan Gură de Aur.

Analiza condițiilor în care a apărut și s-a răspândit creștinismul nu poate ocoli practicile funerare, deoarece acestea constituie unul dintre cele mai vaste capitole cu un conținut foarte complex. Acest domeniu a fost permisiv, aici făcându-și loc fără probleme cutumele și practicile antice, pentru că noua religie și-a elaborat târziu concepția asupra morții (jumătatea secolului al III-lea).

Hotărâtoare pentru ritualul funerar creștin a fost trecerea de la incinerare la înhumare, din motive desprinse din Vechiul și Noul Testament – *Facerea*, 3, 19, rațiuni de natură dogmatică – trupul Mântuitorului a fost pus în mormânt, conform tradiției ebraice, pentru care înhumația era ritualul caracteristic.

p. 283-284: Creștinismul, în contextul mai larg al concepției despre renașterea universală propovăduită aproape de toate cultele orientale, a avansat ideea răscumpărării și reînvierii trupurilor pentru Judecata de Apoi și a afirmat identitatea corpurilor înainte și după înviere. / Prin urmare, creștinii au renunțat la incinerare și au adoptat înhumarea² Tertulian, *De anima*, LI, 3. Sub imperiul cultelor orientale mai ales, dar și al ideilor umaniste din epocă³: Bâcicov 1984, 194-217⁷, înhumarea s-a generalizat în sec. al

p. 102-103: Un aspect care nu poate fi ocolit atunci când se vorbește de contextul religios / în care a avut loc difuziunea creștinismului este cel funerar... Din punct de vedere al istoriei creștinismului, acesta a fost, fără îndoială, terenul cel mai penetrabil cutumelor și practicilor antice. Cu atât mai mult cu cât noua religie și-a elaborat destul de târziu, respectiv către anii 200-250, și nici atunci suficient de încheșat, „discursul asupra morții”.

p. 103: Astfel, în ceea ce privește ritualul funerar, se admite că în veacurile II-III creștinismul n-a avut un rol hotărâtor în trecerea de la incinerare la înhumație. Pe temeiul unor rațiuni de natură biblică (avertismentul din *Facerea*, 3, 19: „pământ ești și în pământ te vei întoarce”), dogmatică (trupul Mântuitorului a fost pus în mormânt...)... și tradițională (inhumația era ritualul specific religiei evreiești^{300 13}...), antropologia și soteriologia specifice creștinismului în perioada amintită au afirmat – pe fondul mai larg al concepției despre renașterea universală³⁰¹ – ideea redempțiunii trupurilor în vederea Judecării de Apoi și a dobândirii vieții veșnice³⁰² și au proclamat permanența naturii materiale a corpurilor și identitatea lor înainte și după resurrecție³⁰³; în consecință, au respins cremațiunea³⁰⁴: Tertulian, *De anima*, LI, 4 (*PSB*, 3, p. 326)... , preferând înhumația³⁰⁵. Cu diferențe de la o regiune la alta, acest rit devenise deja predominant în Imperiul roman din secolul al III-lea, sub influența

⁷ Conform normelor redacționale ale revistei *Peuce*, explicitarea bibliografiei folosite se află la sfârșitul articolului – p. 293-294.

⁸ Iată dovada cea mai clară a acestei hoții, trimiterea la *corpus*-ul *IDR* neavând ce căuta aici, întrucât autorul se referă la spațiul roman dobrogean, nu la cel dacic, unde apare formula *his tegitur terris*; or, noi, în lucrarea de unde s-a copiat, am analizat și realitățile din *Dacia* (vezi coloana alăturată).

⁹ Și aici se poate observa cu ușurință hoția: dacă Costin Miron s-ar fi oboșit să caute în *corpus* inscripțiile cu formulele respective, ar fi constatat că sunt mult mai numeroase decât cele copiate de

<p>III-lea, cu deosebiri, desigur, de la o zonă la alta.</p> <p>p. 284: Cercetările arheologice sistematice și de salvare din cimitirele orașelor vest-pontice demonstrează că la sfârșitul sec. al II-lea, cu diferențe de la o cetate la alta, înhumarea se generalizase ⁴ Bucovală, Pașca 1988-1989, 123-161; Bucovală (sic) 1992, 243-272 mult mai devreme decât în așezările rurale din provincie.</p> <p>Riturile funerare (sic), gesturile care le însoțesc, reliefurile de pe stelele funerare, epitafulurile, pictura murală, obiectele de inventar descoperite în morminte, ceremoniile, sărbătorile-comemorări dedicate morților relevă profunzimea sentimentelor și trăirilor și, în special, un complex de reprezentări ce vizează lumea de dincolo ⁷: Zugravu 1997, 103 . Multe dintre ele au intrat, chiar foarte puțin adaptate, în discursul creștin asupra morții în ritualul funerar, constituind un capitol cvasi compact de moștenire păgână, în aria creștinismului.</p>	<p>cultelor orientale în special, dar și a noilor tendințe umaniste din epocă ³⁰⁶ ... V. V. Bîcicov, <i>Estetica Antichității târzii. Secolele II-III</i>, traducere de L. Dragomirescu, prefață de I. Ianoși, București, 1984, p. 194-217... .</p> <p>Descoperirile mai vechi sau mai recente din sectorul funerar al orașelor grecești din ținutul dobrogean al <i>Moesiei Inferior</i> arată că de la sfârșitul secolului al II-lea, cu intensități diferite de la o cetate la alta, înhumația se generalizase ³⁰⁸ ... M. Bucovală, C. Pașca, <i>Descoperiri recente în necropolele de epocă romană și romano-bizantină la Tomis, în Pontica</i>, 21-22, 1988-1989, p. 123-161... idem, <i>Cercetări în necropola romană de vest a Tomisului (1992)</i>, în <i>ibidem</i>, 25, 1992, p. 243-272 .</p> <p>Ceremoniile funerare, gesturile care le acompaniază, decorurile de pe monumente, epitafulurile, inventarul mormintelor, ritualurile, sărbătorile periodice rezervate morților dezvăluie o mare bogăție de sentimente și o gamă variată de reprezentări despre lumea de dincolo ³¹² ; unele dintre ele au pătruns, mai mult sau mai puțin modificate, în noua religie, devenind unul dintre compartimentele consistente ale moștenirii păgâne în creștinism.</p>
--	--

el, cum se poate observa și din abrevierea „etc.” utilizată la nota 340 din cartea noastră (vezi coloana alăturată).

¹⁰ Trimiterea la articolul din 1985 al lui Z. Covacef este o altă mărturie a lipsei sale de informare, căci dacă ar fi fost la curent cu publicațiile în domeniu după apariția cărții noastre din 1997, de unde a preluat documentarea, ar fi știut că cercetătoarea constănțeană și-a publicat în 2003 lucrarea de doctorat, unde reia toate motivele artei funerare din Dobrogea romană.

¹¹ După cum se vede din coloana alăturată, cifra 339 nu indică un subcapitol din *Omilie*, ci pagina din volumul 22 al colecției *Părinți și scriitori bisericești*, pe care acest infractor nu l-a văzut.

¹² Iată o probă a hoției selective practicate de acest așa-zis universitar: asociațiile religioase sunt mai numeroase în Dobrogea romană (vezi nota 214 de la p. 120 din lucrarea noastră), dar cum n-a avut răbdare să le caute cu atenție în *ISM*, a copiat doar ceea ce i-a convenit.

¹³ Explicităm numai trimiterile care sunt copiate de Costin Miron.

Ideea legată de moartea ce vine cu calmul total care izbăvește sufletul decedatului de tulburările lumii își are rădăcinile în concepția epicureilor despre liniștea sufletească – *ataraxia* – și în cea stoică referitoare la impasibilitate, acea stare în care nimic din lumea materială nu te mi atinge – *apatheia*⁸: Cumont 1942, 358 . În toată cultura romană, și implicit în spațiul Scythiei Minor, aceste idei au generat două concepții privind funcția mormântului și drumul urmat de sufletul eliberat din capcana corpului. Pe de-o parte mormântul era locuința veșnică (*sedes, domus, aionion oikon*)⁹: ISM I, 281; ISM II, 339, 344, 368 unde omul „coboară”¹⁰: ISM II, 369 dorindu-și somnul de veci¹¹: ISM II, 275 , iar expresiile *h(ic) s(itus) e(st)*, „aici odihnește” (zace, este așezat), *hic tegitur terris* (în acest pământ este îngropat), *s(it) t(ibi) t(erra) l(evis)* (să-ți fie țărâna ușoară)¹²: IDR III, 2, 382⁸; ISM V, 7, 38, 182, 183, 194⁹, (sic) rezumă admirabil antica idee a echivalenței dintre moarte și somn, care a fost tradusă în literatura creștină, liturgică, și în epigrafia creștină (*dormire, dormitio*)¹³: Cumont 1942, 359-363 .

Pe de altă parte sub înrăurirea soteriologiilor orientale, s-a conturat concepția potrivit căreia sufletul este eliberat din captivitatea trupului și dobândește o viață cerească. Decorația stelelor funerare întărește această idee: Dioscurii, păunul, barca, pasărea (porumbelul), rozetele sunt legate de ideea perenității vieții de dincolo¹⁴: ISM II, 181; ISM II, 313, 365, 375; ISM V, 32; Covacef 1985, 173-184¹⁰ .

p. 105: Așa cum a arătat Franz Cumont, ideea despre calmul desăvârșit al morții, despre eliberarea prin disoluție de tulburările lumii traduce în termeni funerari concepția filosofică și morală epicureică despre liniștea sufletească (*ataraxia*) și cea stoică despre impasibilitate (*apatheia*)³³⁵: Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942, p. 358 . Aceasta a generat, în *Moesia Inferior* și în *Dacia*, ca peste tot în lumea romană³³⁶, două concepții asupra destinației mormântului și a sejurului postum al sufletului. Conform celei dintâi, mormântul este „locuința veșnică” (*sedes, domus, aionion oikon*)³³⁷: ISM, I, 281; II, 339(175), 344(180), 368(204) ... , unde omul „coboară”³³⁸: ISM, II, 369 (205) , „dormindu-și somnul de veci”³³⁹: ISM, II, 275(11) ; formulele *h(ic) s(itus) e(st)* („aici odihnește (zace, este așezat)”), *hic tegitur terris* („în acest pământ este acoperit (îngropat)”), *s(it) t(ibi) t(erra) l(evis)* („să-ți fie țărâna ușoară”)³⁴⁰: ... IDR, III/2, 382... ISM, V, 7, 38, 182, 183, 194, 201 etc. exprimă cel mai bine această idee de veche tradiție a echivalenței dintre moarte și somn; ea apare și în scrierile ecleziastice, în formularistica liturgică și epigrafică creștină (*dormire, dormitio* etc.)³⁴¹: Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 359-363 .

Cea de-a doua, dezvoltată sub puternica influență orientală, considera că, odată cu disoluția, sufletul este eliberat din „temnița” trupului, asigurându-i-se o rezidență astrală: rozetele, dar și alte motive (Dioscurii, pasărea, păunul, barca, vânturile etc.) ce decorează multe monumente funerare stau în legătură cu ideea nemuririi celeste³⁴²: ... ISM, II, 181(17); V, 32; ... II, 313 (149), 365 (201), 375 (211)... Z. Covacef, *Arta funerară în Dobrogea romană (I)*, în *Pontica*, 18, 1985, p. 173-184 .

p. 285: Faptul că Sf. Părinți încercau să asimileze gândirea păgână este dovedit de asemănările care apar în acest sens ¹⁵: Tertulian, *De anima*, XLII, 3; Sf. Ioan Gură de Aur, *Omilia LXVII la Facere*, 4, 339¹¹ între scrierile cu caracter creștin și ideile păgânilor și de inscripțiile antichității târzii din toată aria romanității, inclusiv din Scythia Minor ¹⁶: Popescu 1986, 90-101 .

Similitudinile dintre ideologia funerară păgână și cea creștină au permis o rapidă includere în noua religie a unor credințe funerare, odată cu care au fost preluate o serie de practici, gesturi, sărbători (sic) cutume antice, care chiar în zilele noastre ar putea explica diversitatea obiceiurilor legate de înmormântare, în sud-estul Europei de exemplu. Multe dintre acestea se pare că își au sorginea în cultul privat al manilor ¹⁷: Zugravu 1997, 105 .

Un reper important pentru formarea unei idei privind bogăția practicilor și credințelor funerare ale locuitorilor spațiului cuprins între Dunăre și Mare îl constituie inventarul mormintelor, dispoziția (sic) urnelor și a sarcofagelor, poziția corpului, decorul stelelor și mormintelor – motive bahice, reprezentări mitologice, cina, coroane, vița-de-vie, porumbei, animale ce consumă struguri, eroizarea defunctului. Criticate și minimalizate de literatura creștină ¹⁸: Tertulian, *Apologeticum*, XIII, 7; Tertulian, *De testimonio animae*, aceste cutume și rituri sunt întânite chiar și în Evul Mediu. Asimilarea lor de către creștini a început în vremea paleocreștinismului, fiindcă această nouă religie nu

Fragmente din scrierile apologetice atestă similitudinea dintre gândirea păgână și cea creștină în această direcție ³⁴³: Tertulian, *De anima*, XLII, 3 (PSB, 3, p. 316)...; ideile respective vor apărea și la Doctorii Bisericii din secolul al IV-lea, de exemplu la Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omilia LXVII la Facere*, 4 (PSB, 22, p. 339)... ; epigrafiile Antichității târzii din întreaga lume mediteraneană, inclusiv din spațiul românesc, o demonstrează, de asemenea, din plin ³⁴⁴: ... E. Popescu, *Imaginea vieții de dincolo într-o provincie de margine a Imperiului bizantin timpuriu (sec. IV-VI): Scythia Minor (Dobrogea)*, în GB, 45, 1986, 4, p. 90-101 .

Paralelisme din ideologia funerară păgână și cea a noii religii au făcut posibilă creștinarea mai rapidă a unor credințe funerare. Dar, odată cu acestea și urmare a lipsei unor prevederi canonice privitoare la aspectele practice ale domeniului funerar... s-au putut perpetua și anumite gesturi, cutume, sărbători și rituri de sorginte antică, devenite, cu timpul, incompatibile cu dogma creștină. Cele mai multe dintre ele își trag originea, credem, în ceremoniile dedicate cultului privat al manilor (*sacra privata*) ³⁴⁵ .

p. 105-106: Tot astfel, conținutul mormintelor..., dispozitive speciale ale urnelor și sarcofagelor..., tratamentul cadavrelor (așezarea corpului...) / decorul stelelor (cina funerară, coroane, motive bacchice, reprezentări mitologice, scena eroizării)... ne aduc în atenție alte obiceiuri, practici și credințe funerare ale locuitorilor... Dezavuate în mod repetat de către scriitorii bisericești, inclusiv de către cei ai epocii Principatului ³⁵³: ... Tertulian, *Apologeticum*, XIII, 7 (PSB, 3, p. 59); idem, *De testimonio animae*, IV (*ibidem*, p. 122) , aceste cutume, rituri și credințe păgâne își fac auzite ecoul... până în epoca medievală. Înșușirea lor de către adepții noii religii a început, cu siguranță, chiar în

a avut un sistem și o dogmă clară de la început, iar în ceea ce privește domeniul funerar lipseau prevederile canonice.

p. 290: Credincioșii diverselor culte oficiale în Imperiu, pe lângă gesturile frecvente de devoțiune, construiau portice și *culinae* destinate banchetelor sacre la care luau parte mulți adepți ⁴⁹: MacMullen 1987 . Adunările periodice ale asociațiilor religioase pentru celebrarea prânzului sacrificial, care puneau în valoare sentimentul de fraternitate și uniune între credincioși ⁵⁰: ISM I, 57 la *Histria* (*Heracleistai* – „închinători ai lui Heracle”), 99, 199 (*Dionysiastai* – „închinători vârstnici ai lui Dionysos”); *Tomis* – ISM II, 7, 37, 152, 138, (sic) (asociație a credincioșilor lui Sarapis și Isidei)¹² .

vremurile primare ale creștinismului...

p. 96: Pietatea și respectul față de divinități... se desprind și din alte aspecte: ridicarea de portice și *culinae* destinate banchetelor sacre, la care puteau participa mulți credincioși ²¹³... R. MacMullen, *Le paganisme dans l'Empire romain*, Paris, 1987, p. 68 , reuniunea periodică a asociațiilor religioase în vederea prânzului sacrificial, fapt ce potența sentimentul de fraternitate și unitate între adepți ²¹⁴... *Histria: ISM, I, 57* (*Herakleistai* – „închinători ai lui Herakles”)... , 99, 199 (*Dionysiastai* – „închinători vârstnici ai lui Dionysos”); *Tomis* – ISM, II, 7, 37, 152, 154, 398 (asociație a închinătorilor lui Sarapis și Isidei)... ..

Prof. univ. dr. **Nelu RA**
Universitatea „Al. I. Cuza” Iași,
Facultatea de Istorie,
Bd. Carol I, nr. 11, 700506, Iași
nelu@uaic.ro

A B R E V I E R I

AARMSI	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ActaMN	– Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis, Zalău
AI SEE	– Annuaire de L’Institut des études Sud-Est Européennes, București
AIIA Iași	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Iași
AISC	– Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca
AJA	– American Journal of Archaeology, Boston
AMMR	– Anuarul Muzeului Marinei Române, Constanța
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia
ArchIug	– Archaeologia Iugoslavica, Belgrad
ArchKorr	– Archäologische Korrespondenzblatt. Mainz
ArheologijaSofia	– Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej, Sofia
ArhMold	– Arheologia Moldovei, Iași
ArhPregled	– Arheološki Pregled, Belgrad
ArhVestnik	– Arheološki Vestnik, Ljubljana
BAR IS	– British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCH	– Bulletin de Correspondence Hellénique, Atena – Paris
BibArh	– Biblioteca de Arheologie, București
BibIP-A	– Biblioteca istro-pontică, seria Arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
BMI	– Buletinul Monumentelor Istorice, București
BOR	– Biserica Ortodoxă Română, București

- BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București
- CAB – Cercetări Arheologice în București, București
- Carpica – Carpica, Muzeul de Istorie, Bacău
- CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
- CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, 17 vol. Berlin
- CN – Cercetări Numismatice, București
- DA – Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Paris, 1877 s .
- Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archeologiques en Roumanie; Seria Noua (N.S.): Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne București
- DissPan – Dissertationes Pannonicae, Budapesta
- DRH – Documenta Romaniae Historica
- EphemNap – Ephememeris Napocensis. Cluj-Napoca
- F – Fundberichte aus Österreich, Viena
- Greece Rome – The Classical Association, Cambridge
- Hesperia – Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Atena
- IMSZB – Izvestija na muzeite v severozapadna Bălgarija, Sofia
- IstMitt – Istanbuler Mitteilungen, Istanbul
- Istros – Istros, Muzeul Brăilei, Brăila
- IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej, Varna
- JRS – Journal of Roman Studies, Londra
- MagIst – Magazin Istoric, București
- Materiale – Materiale și Cercetări Arheologice, București
- MBAH – Münstersche Beiträge zur Antiken Handelgeschichte, Münster
- M FRA – Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité, Roma – Paris
- MemAnti – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
- MIA – Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR, Moscova – St. Petersburg

MuzNaț	– Muzeul Național, București
PBF	– Prähistorische Bronzefunde, München.
Peuce	– Peuce. Studii și Cercetări de Istorie și Arheologie. Serie Nouă.
Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.
RCRFActa	– Rei Cretariae Romanae. Fautorum Acta
RdI	– Revista de Istorie, București
R SEE	– Revue des études Sud-Est Européennes, București
RevIst	– Revista Istorică, București
RHSEE	– Revue Historique du Sud-est Européen, București.
RIR	– Revista Istorică Română, București
RMM-MIA	– Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București
SAHIR	– Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, Iași.
Sargetia	– Sargetia. Buletinul Muzeului județean Hunedoara, Deva
SCIV(A)	– Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SDHI	– Studia et Documenta Historiae et Iuris, Roma
SIB	– Studii de Istorie a Banatului, Timișoara
SMIM	– Studii și Materiale de Istorie Medie, București
SMMIM	– Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București.
Starinar	– Starinar, Belgrad
StCl	– Studii Clasice, București
SympThrac	– Symposia Thracologica, București
VHAD	– Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split
VjesnikZagreb	– Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu, Zagreb
ZPE	– Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

Publicațiile Institutului de Cercetări Eco Muzeale Tulcea

Periodice

PEUCE

Peuce XI: Rapoarte și cercetări arheologice, 1995, 418 p.

Peuce XII: Studii și cercetări de istorie și arheologie, 1996, 407 p.

Peuce XIII: Lucrările Sesiunii științifice naționale de conservare-restaurare, Tulcea, 1 - 4 oct. 1996, Tulcea, 2000, 438 p.

Peuce S.N. I (XIV): Studii și cercetări de istorie și arheologie. Volum dedicat împlinirii a 125 de ani de la realipirea Dobrogei la Statul Român, Tulcea, 2003, 599 p.

Peuce S.N. II (XV): Studii și cercetări de istorie și arheologie, Tulcea, 2004, 456 p.

Peuce S.N. III-IV: Studii și cercetări de istorie și arheologie, 2005-2006, Tulcea, 2007, 432 p.

Peuce S.N. V: Studii și cercetări de istorie și arheologie, 2007, 380 p.

Peuce S.N. VI: Studii și cercetări de istorie și arheologie, 2008, 395 p.

DELTA DUNĂRII

Delta Dunării II: Studii și cercetări de științele naturii și muzeologie. 40 de ani de activitate a Muzeului de Științele Naturii „Delta Dunării”, Tulcea, 2004, 237 p.

Delta Dunării III: Studii și cercetări de științele naturii și muzeologie, Tulcea, 2006, 220 p.

Cărți de autor

Steluța Pârâu, Vasilica Topoleanu, Motive populare românești din județul Tulcea, Tulcea, 1982, 78 p.

Florin Topoleanu, Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I – VII d.Ch.), Tulcea, 2000, 362 p.

Paul Lucian Tocanie, Colecția de vase de aramă a Muzeului de Etnografie și Artă Populară, Constanța, 2003,

Victor H. Baumann, Sângele martirilor, Constanța, 2004, 240 p.

În colecția BIBLIOTECA ISTRO PONTICA

Seria Arheologie

1. V. H. Baumann, Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I - IV. p. Chr.), Tulcea, 1995, 447 p.

2. Premier ge du Fer aux Bouches du Danube et dans les r gions autour de la Mer Noire. Actes du Collo ue International, Septembre 1993, Tulcea, Tulcea, 1997, 296 p.

3. La politi ue dilitaire dans les provinces de l'Empire romain II me -IV me si cles apr s J.-C. Actes du IIIe Collo ue Roumano-Suisse, Tulcea, 8 - 15 octobre 1995, Tulcea, 1998, 284 p.

4. Alexandru Suceveanu, Mihail Zahariade, Florin Topoleanu, Gheorghe Poenaru Bordea, Halmyris I. *Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 2003, 320 p.
5. Gavrilă Simion, *Culturi antice în zona gurilor Dunării. Vol. I – Preistorie și protoistorie*, 2003, Cluj-Napoca, 408 p.
6. Gavrilă Simion, *Opaițe greco-romane de bronz din România*, 2003, Cluj-Napoca, 157 p.
7. Gabriel Jugănar, *Cultura Babadag, I*, 2005, Tulcea, 144 p.

Seria Patrimonium

1. Gabriel Jugănar (ed.), *Aspecte privind prelucrarea și circulația metalelor în Dobrogea din Preistorie până în Evul Mediu*, catalog expoziție, Tulcea, 2005, 108 p.
2. Papa Elena, *100 de ștergare românești din colecția Muzeului de Artă Populară și Etnografie. Motive zoomorfe și avimorfe*, Tulcea, 2007, 72 p.
3. *Inventarierea siturilor arheologice din județul Tulcea. Studiu de caz Mormintele tumulare*, I, ed. colectiv autori, Constanța, 2007, 112 p.
4. *The Museum Patrimony of the Lower Danube and the Carpathian Area*, in *European Context*, Constanța, 2008, 106 p.

Seria Artă

1. Teodor Hrib, *catalog expoziție de grafică, pictură, sculpturi cinetice și obiecte*, ed. Ibrahima Keita, Tulcea, 2007, 82 p.

Seria Monumente

1. Mihaela Iacob, (L)Ibida. *Slava Rusă*, nr. 1, 2006, Tulcea, 36 p.

Seria Științele Naturii

1. Mi ai etre u, *Cercetări privind biodiversitatea unor ecosisteme forestiere din Dobrogea de Nord*, 4, ul ea, .
- . Mi ai etre u, *Dobrogea și Delta Dunării. Conservarea florei și habitatelor*, ul ea, 7, 4 .
- . *Ghidul ilustrat al mamiferelor sălbatice din România*, oord. Mariana Cu i , umitru Murariu, Con tața, 8, 1 .

Acte ale colocviilor de Arheologie Funerară

1. *Tombes tumulaires de l'ge de Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du IIe Colloque International d'Archéologie Funéraire organisé à Tulcea, Brăila, Călărași et Slobozia, 18 – 24 septembre 1995*, Tulcea, 2000, 232 p.

2. *Pratiques funéraires dans l'Europe des XIIIe – IVe s. av. J.-C. Actes du IIIe Colloque International d'Archéologie Funéraire organisé à Tulcea, 15 – 20 septembre 1997, Tulcea, 2000, 249 p.*
3. *Pratiques funéraires et manifestations de l'identité culturelle (ège du Bronze et ège du Fer. Actes du IVe Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea, 2006, 276 p.*

P B L C A Ţ D E A R T Ă

Dobrogea și arta plastică, Tulcea, s.a., 178 p.

Ioana Kassargian in memoriam, album; ed. Anca Lulay-Rotărescu, Tulcea, 1997, 92 p.

Simpozionul de gravură contemporană românească. Tulcea, 2000, ed. Ibrahima Keita, Tulcea, 2002, 198 p.

Marcel Chirnoagă, Cu ocazia împlinirii vârstei de 75 ani, ed. Ibrahima Keita, Tulcea, 2005, 114 p.

Tiberiu Nicorescu (1927 – 1995), ed. Ibrahima Keita, Tulcea, 2006, 61 p.

Cataloage ex oziție

Teodor Hrib, ed. Ibrahima Keita, 1996, 6 p.

Ioana Balotă, ed. Anca Rotărescu, 1997, 8 p.

Centenar Ciucurencu (1903 – 1977), ed. Ibrahima Keita, Tulcea, 2003, 38 p.

Ștefan Iacobescu (1937 – 2001), ed. Ibrahima Keita, Tulcea, 2005, 14 p.

P B L C A Ţ A N E R S A R E

Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare 1950 – 2000, eds. M. Iacob, E. Oberländer-Târnoveanu, Fl. Topoleanu, Tulcea, 2000, 652 p.

Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare, eds. S. Ailincăi, C. Micu, Fl. Mihail, Tulcea, 2008, 298 p.

Condiții de prezentare a manuscriselor pentru revista PEUCE

Este preferabil ca lucrările, redactate în limba română sau într-o limbă de circulație, să fie procesate pe computer, iar manuscrisul trimis la redacție să conțină o dischetă sau CD cu textul și ilustrația, o copie imprimată, eventual ilustrația originală.

a) pentru text: utilizarea programului *ord for indo s*, paragraf la un singur rând, font Times New Roman, (cu diacritice pentru materialul prezentat în limba română), cu următoarele dimensiuni:

- titlu, autor, articol – 10 puncte;
- note de subsol – 9 puncte;
- rezumat – 10 puncte.

b) ilustrația:

- liniară, în 2 griuri (black and white), rezoluție minimă 300 dpi;
- fotografică (alb-negru sau color) scanată în format .jpg sau .tiff, rezoluție minimă 300 dpi¹.

Notele infrapaginale, numerotate continuu, vor fi redactate după sistemul anglo-saxon: autor, anul apariției lucrării, pagina citată – după caz figura, tabelul – (ex.: Pippidi 1967, 84, fig. 3/4), urmând ca în final să se anexeze o listă bibliografică ordonată alfabetic, după numele autorilor, și cronologic, pentru fiecare autor în parte.

Lista bibliografică va fi redactată în forma:

– pentru carte de autor: nume autor, anul apariției, titlul lucrării, volum (număr și titlu), ediție, serie (colecție), numărul în cadrul seriei sau colecției, locul apariției

Exemple:

Hendy, M.F. 1969, *Coinage and Money in Byzantine Empire 1081-1261*, Dumbarton Oaks Center of Byzantine Studies, 12, Washington

Grierson, Ph. 1973, *Catalogue of the bizantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Hittmore Collection, III, 2. Basil I to Nicephorus III (867 – 1081)*, Washington.

Zugravu, N. 1997, *Geneza creștinismului popular al românilor*, Bibliotheca Thracologica 18, București.

– pentru articole: nume autor, anul apariției, titlul articolului, numele publicației sau al volumului colectiv, tom, număr, locul apariției și editorul - pentru volume colective, paginile articolului.

Exemple:

Biro, M. 1974, *Roman Villas in Pannonia*, ActaArchHung 26, 1 - 57.

Morrisson, C. 1994, *Monnaie et finances dans l'Empire byzantin X^e - XIVe siècles*, în *Monnaie et finances à Byzance: analyses, techniques*, série Variorum Reprints, IV, Aldershot, 291-315.

¹ În cazul în care nu este posibilă scanarea conform cerințelor formulate, autorul poate trimite ilustrația în original (desene, fotografii, diapozitive).

Bonifay, M., Villedieu, F. 1987 (1989), *Importations d'amphores orientales en Gaule (V^e - VIIe siècles)*, în *Recherches sur la céramique byzantine. Actes du colloque organisé par l'cole Française d'Athènes et l'Université Strasbourg, II, Athènes, BCH, Suppl. 17, 21-36.*

Cambi, N. 1986 (1989), *Amfore romane in Dalmazia*, în *Amphores romaines et histoire économique: Dix ans de recherche. Actes du colloque de Sienne (22 – 24 mai 1986) organisé par l'Università degli Studi di Siena, l'Università degli Studi di Roma – La Sapienza, le Centre National de la Recherche Scientifique (RCP 403) et l'cole Française de Rome, Collection de l'cole Française de Rome 114, Rome, 311-337.*

Titlurile periodicelor, volumelor, cataloagelor, *corpora*, enciclopediilor se vor abrevia după *Normele de întocmire a manuscriselor*, Anexele 2 și 3 din SCIVA 46, 1995, 3–4, p. 356–370. Orice altă abreviere în afara celor ce se regăsesc în lucrarea citată va fi prezentată și explicit, la sfârșitul listei bibliografice.

Rezumatul, redactat în limba română (pentru textele scrise în limbă de circulație) sau într-o limbă străină (pentru textele scrise în limba română), se va adăuga la începutul articolului. De asemenea, manuscrisul trebuie însoțit de cuvinte cheie și de explicația figurilor în limba română, cât și în limba străină folosită pentru rezumat.

Ilustrația – planșele – trebuie să aibă dimensiunea maximă corespunzătoare oglinzii paginii revistei *Peuce* (19,5 × 13,5 cm), cu excepția hărților, planurilor, profilelor sau tabelelor, care, pentru a fi inteligibile lectorului, sunt realizate la dimensiuni sau formate ce nu se încadrează în pagină. În cazul figurilor care nu ocupă o pagină întreagă sau sunt confecționate la dimensiuni mai mari decât oglinda paginii autorul trebuie să indice, cu creionul, pe marginea planșelor proporția de reducere dorită. Când o figură e compusă din desene la scări diferite, se indică, pentru fiecare desen în parte, scara folosită.

Ilustrația originală se înapoiază autorului după tehnoredactare.

Pentru a facilita apariția la timp a volumului vă rugăm să respectați termenul limită de trimitere a lucrărilor – **martie** .

Nu se vor accepta decât materiale bine documentate științific, constând în studii, articole, note, recenzii. Redacția își rezervă dreptul de a face observații de fond sau formă pentru îmbunătățirea lucrărilor destinate tiparului sau chiar de a refuza motivat includerea unui articol în volum.

Redacția